dc_1566_18

Forgács Tamás

Történeti frazeológia

Akadémiai doktori értekezés

Szeged
2018

dc_1566_18

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék ... 2

0. Előszó ... 6

1. A történeti frazeológiai kutatásokról ... 7

1.1. A történeti frazeológia mibenléte, szükségessége (helyzetkép és állapotfelmérés) ... 7

1.2. A történeti frazeológia mint a történeti nyelvészet információforrása ... 10

1.3. A történeti frazeológia kidolgozatlanságának okai ... 14

1.4. Részösszefoglalás ... 17

2. A történeti frazémavizsgálat módszertani kérdései ... 18

2.1. Frazémák felismerése történeti szövegekben ... 18

2.2. Frazémáknak történeti szövegekben való azonosítására alkalmas fogódzók ... 20

2.2.1. A kutató saját anyanyelvi kompetenciája ... 20

2.2.2. A kutató nyelvtörténeti pótkompetenciája ... 21

2.2.3. A kutató frazeológiai ismeretei, tudása ... 26

2.2.3.1. Frazeológiailag erősen reprezentált témakörök és lexikális csoportok ... 26

2.2.3.2. Frazeológiailag erősen reprezentált kommunikációs szituációk és funkciók ... 30

2.2.4. Metanyelvi utalások a szövegben ... 31

2.2.5. Grafikai (írásképi) bizonyítékok ... 33

2.2.6. A kifejezés szerkezetével, formájával kapcsolatos bizonyítékok ... 35

2.2.7. Lexikális bizonyítékok: unikális lexémák jelenléte a szókapcsolatban ... 40

2.2.8. Morfológiai bizonyítékok: Frazeológiai kapcsolatokból alakult derivátumok ... 44

2.2.9. Szemantikai bizonyítékok ... 48

2.2.9.1. A kontextussal szemantikailag inkompatibilis komponensek a kifejezésben ... 48

2.2.9.2. Komponensek jelentésspecializálódása ... 50

2.2.9.3. Literálisan nem értelmezhető kifejezések ... 52

2.2.10. Disztribucionális bizonyítékok: a kifejezés többszöri előfordulása ... 54

2.2.11. Idegen nyelvből fordított szövegeken alapuló bizonyítékok ... 54

2.2.12. Régi nyelvtanokból, nyelvkönyvekből, szótárakból és frazeológiai gyűjteményekből származó bizonyítékok ... 61

2.2.12.1. Régi magyar szólás- és közmondásgyűjtemények ... 61

2.2.12.2. A régi szólás- és közmondásgyűjtemények felhasználásával kapcsolatos nehézségek ... 65

2.2.13. Részösszefoglalás ... 69

dc_1566_18

3. Az állandósult szókapcsolatok keletkezése: a frazeologizálódási folyamat 73
3.1. Szókincsbővítés és frazeológia 74
3.2. A frazeológiai egységek keletkezése 79
3.2.1. A frazeologizálódási folyamat Barz nyomán 80
3.2.1.1. Primer frazeologizálódás 80
3.2.1.1.1. Szabad szókapcsolatok összeforrása jelentésváltozás nélkül 81
3.2.1.1.2. Szabad szókapcsolatok állandósulása figuratív jelentésváltozással 82
3.2.1.1.3. Inkompatibilis lexikális egységek összekapcsolása 85
3.2.1.2. Szekunder frazeologizálódás 89
3.2.1.2.1. Nem idiomatikus frazémák figuratív jelentésváltozása 89
3.2.1.2.2. Korábban létrejött frazémák alaki modifikációja 91
3.2.2. A frazeologizálódási folyamat Munske nyomán 92
3.2.2.1. A frazeológiai motiváltság típusai 94
3.2.2.2. Aspecifikus frazémaképződés: strukturálisan állandósult frazémák 98
3.2.2.3. Figuratív frazémaképződés 102
3.2.2.3.1. Metaforikus frazémaképződés 104
3.2.2.3.2. Metonimikus frazémaképződés 104
3.2.2.4. Elliptikus frazémaképződés 111
3.2.2.5. Modifikációs frazémaképződés 115
3.2.2.5.1. Komponensek cseréje (lexikális szubsztitúció) 117
3.2.2.5.2. Frazémák bővítése és szűkítése 124
3.2.2.5.3. Állító és tagadó változatok 129
3.2.2.5.4. Defrazeologikus deriváció 130
3.2.2.5.5. Frazeológiai egységek kontaminációja 131
3.2.2.5.6. Komponensek népetimológiás újraértelmezése 134
3.2.3. A frazeológiai kölcsönzés 140
3.2.3.1. A frazeológiai kölcsönzés realizálódási módjai 144
3.1.3.1.1. Idegen alakban átvett frazémák 144
3.2.3.1.2. Lefordított alakban átvett frazémák 150
3.2.3.1.3. Hibrid frazémák 157
3.2.3.2. A nyelvek közti frazeológiai ekvivalencia okrendszere 158
3.2.3.2.1. Közös szemléletre visszavezethető frazémák 159
3.2.3.2.2. Areális érintkezés nyomán átvett frazémák 162
3.2.3.2.3. Frazeológiai internacionalizmusok 169
3.3. Részösszefoglalás 181

dc_1566_18

4. A frazeologizálódási folyamatot kísérő változások az állandósult szókapcsolatokban 185
4.1. A jelentésoldal változásai: a valenciaviszonyok megváltozása (konkrét → absztrakt jelentésfejlődés) 185
4.1.1. Különbségek a bővítmények szemantikai jegyeiben 187
4.1.2. Különbségek a bővítmények tematikus szerepében 189
4.1.3. Különbségek a felszíni vonzatstruktúrában 190
4.2. Az alaki oldal változásai: a kifejezések formai rögzülése 193
4.2.1. A lexikális variánsok redukciója 194
4.2.2. A modifikációs lehetőségek redukciója 198
4.2.3. A morfoszintaktikai szerkezet rögzülése 199
4.2.3.1. A névelő elmaradása 200
4.2.3.2. A birtokviszony felbomlása 201
4.2.3.2.1. A változások okai 204
4.2.3.3. A vonzatok formai egységesülése 207
4.2.3.3.1. Alaki rögzülés a konstrukcióintern vonzatok körében 208
4.2.3.3.2. Alaki rögzülés a konstrukcióextern vonzatok körében 209
4.2.3.4. Morfoszintaktikai anomáliák rögzülése 210
4.2.4. Az állító vagy tagadó variáns rögzülése 211
4.2.5. A szórend rögzülése ikerformulákban 213
4.3. Alogizmusok 218
4.4. Unikális komponensek frazeológiai egységekben 220
4.4.1. Az unikális komponensek lexikológiai státuszának problémái 220
4.4.2. Az unikális komponensek keletkezése 224
4.5. Részösszefoglalás 228

5. A frazeológiai egységek változási folyamatai 230
5.1. Alaki változások 231
5.1.1. Lexémák cseréje a kifejezésekben 231
5.1.2. A variánsok számának csökkenése 242
5.1.3. Morfoszintaktikai változások a kifejezésekben: a vonzatok módosulása 245
5.1.4. Kicsinyítő képzős formák megjelenése a szerkezetben 248
5.1.5. A számhasználat megváltozása 251
5.1.6. Tagadó elemek állandósulása a szerkezetben 253
5.1.7. A komponensek számának megváltozása (elemek hozzáfűzése vagy elhagyása) 257
5.1.8. A szerkezeti típus megváltozása (közmondásból szólás és szólásból közmondás) 263
5.1.9. Igekötős variánsok létrejötte 269

dc_1566_18

5.1.10. Topológiai (szórendi) változások ... 270
5.1.11. Egyéb alaki változások ... 272
5.2. Jelentéstani változások ... 275
5.2.1. A jelentések számának növekedése: poliszém frazémák keletkezése ... 278
5.2.1.1. Homonímia a frazeológiai egységek körében ... 285
5.2.2. A jelentések számának csökkenése ... 289
5.2.3. A konnotatív jelentés megváltozása ... 294
5.3. Frazeológiai egységek visszaszorulása vagy eltűnése ... 302
5.3.1. Frazémák eltűnésének nyelvi okai ... 302
5.3.1.1. Univerbálódás ... 302
5.3.1.2. A frazéma egyik komponense szabad lexémaként kihal ... 303
5.3.1.3. A frazéma egyik komponense szabad lexémaként elveszíti azt a jelentését, ami a fordulatban kifejezésre jutott ... 310
5.3.1.4. Szemantikailag szoros kapcsolatban álló frazémák konkurálnak egymással, ez egyes kifejezések kiveszéséhez vezethet ... 314
5.3.2. Frazémák eltűnésének nyelven kívüli okai ... 317
5.3.2.1. A mindennapi élethez tartozó reáliák, szokások elavulnak vagy eltűnnek ... 318
5.3.2.2. Egyes frazémák szociokulturális használati értéke megszűnik ... 329
5.4. Részösszefoglalás ... 330

6. Összegzés ... 333

Felhasznált irodalom ... 341
Forrásmunkák és frazeológiai szótárak ... 341
Szakirodalom ... 348

Rövidítések jegyzéke ... 366

dc_1566_18

0. Előszó

A történeti nyelvtudomány már mintegy kétszáz éves diszciplínája a nyelvtudománynak, de – ha a korábbi adatközlő munkákat, gyűjteményeket nem vesszük is figyelembe – már a frazeológia mint önálló tudományterület is nagyjából száz évre tekint vissza. Mégis mindkét terület **adós az állandósult szókapcsolatok történeti megközelítésével, azok létrejöttének és változásának a rendszerező vizsgálatával**. Van ugyan számos munka, amely egyes kifejezések eredetmagyarázatával foglalkozik, de ezek javarészt inkább néprajzi vagy művelődéstörténeti indíttatásúak, s nem a nyelvi változás oldaláról közelítenek a kérdéskörhöz.

Az utóbbi nagyjából három évtizedben ugyan a nemzetközi, főleg a német és orosz frazeológiai kutatás egyre inkább felismerte ennek a lemaradásnak a tényét, s szaporodnak az ilyen irányú vizsgálatok (különösen a történeti adatbázisok építése és számítógép alapú vizsgálata), ám nagyobb, monográfiaszerű munkák eddig nem születtek ezen a területen. Még inkább így van ez a magyar kutatásban, pedig már Hadrovics László is rámutat egy írásában (1992), hogy a magyar frazeológiában túlzottan dominál a művelődéstörténeti szempont, s hiányzik az állandósult szókapcsolatok nyelvi jelenségként való vizsgálata. A változtatás szándékával írta meg *Magyar frazeológia* című monográfiáját is (1995), amelyben igyekszik számos kifejezés keletkezését a szintaxis oldaláról bemutatni, igaz, ebben is nagy terjedelemben találhatók a kifejezések képi és művelődéstörténeti hátterével foglalkozó fejezetek.

Dolgozatomban a fent jelzett adósságot szeretném tovább csökkenteni. Először röviden áttekintem a történeti frazeológia mai helyzetét s kidolgozatlanságának főbb okait. Ezután a történeti frazémakutatás módszertani kérdéseivel foglalkozom, elsősorban a frazémák történeti szövegekben való azonosítására alkalmas fogódzókat veszem nagyító alá.

A harmadik fejezet az állandósult szókapcsolatok keletkezését, a frazeologizálódás folyamatát vizsgálja többféle megközelítés szerint. Ebben a fejezetben kapnak helyet a frazeológiai kölcsönzés kérdései is. A következő két fejezet a frazeológiai egységek változását vizsgálja, de eltérő hangsúlyokkal: a negyedik fejezetben magához a frazeologizálódás folyamatához, azaz az egyes egységek létrejöttéhez és megszilárdulásához kötődő jelentéstani és morfoszintaktikai változásokról van szó, míg az ötödik fejezet a már létrejött egységek további változásával foglalkozik, beleértve ebbe a formai módosulásokon és a jelentésváltozásokon túl a frazeológiai egységek visszaszorulásának, illetve eltűnésének kérdéskörét is.

Mivel a fejezetek között viszonylag hosszúak is vannak, a jobb áttekinthetőség céljából mindegyiket rövid részösszefoglalás zárja le. Emiatt a dolgozat végén található összefoglalás a korábbi fejezetek vonatkozásában szűkszavúbb, ugyanakkor kitér a frazeológiai változásban szerepet játszó nyelvi és nem nyelvi síkok összefonódásának kérdéseire. Az összefoglalás után található a felhasznált forrás-, illetve szakirodalmi munkák és a rövidítések jegyzéke.

dc_1566_18

1. A történeti frazeológiai kutatásokról

1.1. A történeti frazeológia mibenléte, szükségessége (helyzetkép és állapotfelmérés)

Tudománytörténeti tény, hogy az állandósult szókapcsolatokkal való foglalkozás hosszú időn keresztül csupán az ilyen szókészleti egységek gyűjtését, szótárazását jelentette. Ez a munka már több évszázada folyik, az egyik legismertebb korai gyűjtemény Rotterdami Erasmus 1508-ban megjelent, majd több kiadásban folyamatosan bővített *Adagiorum Chiliades* című műve, mely számos más gyűjteménynek is kiinduló forrásává vált. Ezek közé tartozik Baranyai Decsi 1598-ban Bártfán megjelent munkája, amely a latin (és görög) nyelvű fordulatokat magyar megfelelőkkel is ellátta, ezzel az első máig fennmaradt magyar szólás- és közmondásgyűjteményt hozta létre. Az azóta eltelt időszakban szép számmal láttak napvilágot szólás- és közmondásgyűjtemények[1], ezek túlnyomó többsége azonban rendkívüli terminológiai összevisszaságról tanúskodik, másrészt nem igazán törődnek ezeknek az egységeknek az elméleti státuszával. Az állandósult szókapcsolatokkal való elméleti foglalkozás ugyanis inkább csak a 20. században indult meg. A francia Charles Bally volt az, aki 1909-ben megjelent *Traité de stilistique française* című munkájában a *frazeológia* elnevezést mint műszót elsőként használta, de tézisei nem hullottak túlzottan termékeny talajra. Csak a század harmincas és negyvenes éveiben kezdődött meg a Szovjetunióban a frazeológiának mint nyelvészeti részdiszciplínának a kifejlődése, majd nagyjából 1970 óta figyelhető meg a tudományág igen erős fellendülése az európai nyelvészetben. Az orosz nyelvtudományi kutatás előnyét (pl. Permjakov, Černyševa, Dobrovol'skij) elsősorban a német nyelvtudomány tudta ledolgozni, erről számos elméleti konferencia anyaga tanúskodik (pl. Mannheim 1981, Zürich 1984, Oulu 1986, Straßburg 1988, Aske 1990, Saarbrücken 1992 stb.; 1988 óta ezek EUROPHRAS + évszám néven zajlanak). Mára azonban megerősödött ez az irányzat más országok nyelvtudományi kutatásaiban is.

A terminológiai és elméleti kérdések tekintetében ugyan máig viszonylagos megosztottság mutatkozik (főként abban a kérdésben, hogy az idiomatizmus-e a frazeológiai egységek megkülönböztető kritériuma, vagy elegendő, hogy a szóban forgó nyelvi egység több lexéma állandósult kapcsolata legyen), ám kétségtelen, hogy mára az angolszász (pl. Taylor 1975, Cowie 1998), de még inkább a német nyelvtudományban az elmélet szemszögéből is nagyon megerősödött ez az irányzat. Ezt számos frazeológiai összefoglalás is bizonyítja (pl. Burger 1973, Koller 1977, Pilz 1981, Burger – Buhofer – Sialm 1982, Fleischer 1997, Palm 1997, Burger 1998 stb.).

Minél intenzívebb fejlődést mutatott azonban az elmúlt évtizedekben a frazeológia mint nyelvészeti diszciplína, annál inkább szembetűnő az az aránytalanság, ami a tudományágnak a szinkrónia szemszögéből való egyre alaposabb elméleti és kontrasztív kidolgozottsága és a diakrón perspektívából való elhanyagoltsága tekintetében látszik (ez utóbbiban mind a módszerek, mind az elvégzett vizsgálatok számának szempontjából). Ennek a paradox helyzetnek az oka kettős: a történeti nyelvészet – noha egyik fontos kutatási területe a szókészlet változása

[1] A régebbiekről kitűnő áttekintést nyújt O. Nagy Gábor *A magyar frazeológiai kutatások története* című dolgozata (1977), az újabbakról rövid összefoglalás olvasható *Bevezetés a frazeológiába* című könyvemben (Forgács 2007a: 241–246) illetve – franciául – Bárdosi Vilmos *Du phrasème au dictionnaire* című művében (2017).

dc_1566_18

(történeti lexikológia) – szinte semmilyen érdeklődést nem mutatott a több szóból álló szókészleti egységek iránt, a frazeológia pedig sokáig nem, és később is csak alig érdeklődött a történeti kérdések, például a szólások vagy közmondások keletkezése főként pedig történeti változása iránt (vö. Mokienko 2002: 231)[2].

Ennek az ellentmondásnak a legfőbb okát Mokienko (uo.) abban látja, hogy a frazeológia önálló nyelvészeti diszciplínává válása arra az időre esik, amikor a történeti-összehasonlító nyelvészet, amely valódi tudománnyá tette a nyelvvel való foglalkozást, már elvégezte legfontosabb feladatait, megalkotta nagy összefoglalásait, s kezdett defenzívába szorulni a feljövőben levő leíró, strukturalista, később generatív és más irányzatokkal szemben. A 19. század második és a 20. század első felében az újgrammatikusoknak és követőiknek a munkássága nyomán igen alapos munkák születtek a történeti fonológia, morfológia és lexikológia, kisebb részben a történeti szintaxis területén. Az állandósult szókapcsolatok azonban a lexikológiai kutatások fejlettsége ellenére szinte teljesen kimaradtak a történeti nyelvészet figyelemköréből: a frazeológiai kapcsolatok történeti aspektusaival való foglalkozás nagyon sokáig kizárólag az egyes kifejezések eredetmagyarázatára, motivációs és képi hátterük feltárására szorítkozott, s javarészt a művelődéstörténettel és néprajzzal foglalkozó szakemberek érdeklődési körébe tartozott.

Mokienko is rámutat (i. m. 232), hogy a szóláseredeztetés mintaértékűnek tartott nagy kompendiumának, a *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*nek az összeállítója, Lutz Röhrich sem nyelvész, hanem folklorista, mint ahogy néprajzkutató volt Karl Friedrich Wilhelm Wander is, aki 1867 és 1880 között öt kötetben a legterjedelmesebb német szólás- és közmondásgyűjteményt jelentette meg (*Deutsches Sprichwörterlexikon*).[3] Mokienko szerint hasonló helyzetben van a történeti frazeológia és etimológia számos szláv, germán és neolatin nyelvben is (uo.). A magyar szakirodalomban ugyan inkább nyelvészek (Kertész Manó (1922) és O. Nagy Gábor (1979), legújabban pedig Bárdosi Vilmos (2015a)) jegyzik a szólásfejtés nagyobb összefoglalásait, de az általuk feldolgozott anyagok ugyanúgy elsősorban művelődéstörténeti és néprajzi vonatkozásúak, mint a fent említett nyelvekben. Mokienko jogosan állapítja tehát meg, hogy a legtöbb szólásmagyarázó munka a korábbi századok etnografizmusának a bélyegét viseli, nyelvészeti érvelések vagy pontos, a variációra kiterjedő adatolás nem vagy alig kapnak bennük helyet (2002: 232).

Hasonló a véleménye Hadrovics Lászlónak is, aki *Gondolatok a történeti magyar frazeológiáról* című tanulmányában (1992), majd *Magyar frazeológia* című monográfiájában (1995)

---

[2] Ez a tendencia igen jól megmutatkozik a magyar nyelvtörténetben is: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* című nagy összefoglalásnak nincs is szótörténeti fejezete, csak a nyelvi rendszer oldaláról közelít vizsgálati tárgyához. A három vaskos kötetben mindössze három oldal foglalkozik a „több lexémából álló összetett szavak és szoros szókapcsolatok" kérdésével (Benkő 1991: 535–536, ill. Benkő 1995: 883–885), de szoros szókapcsolatokra inkább csak a II/2. kötet (Benkő 1995) idézett laphelyén találunk néhány példát, s ezek is csupán frazeológiai terminus technicusok (*Sʒent Jacab fűve, Harom leuelo fű, Derekzegh furo* stb.), szólásokkal vagy közmondásokkal nem is találkozunk. De a szókészlettörténeti fejezeteket is tartalmazó nyelvtörténeti tan- és kézikönyvek sem vesznek tudomást a frazeológiai egységekről (vö. pl. Bárczi – Benkő – Berrár 1967, Kiss – Pusztai 2003, Kiss – Pusztai 2018 vagy É. Kiss – Gerstner – Hegedűs 2013).

[3] Ez a folklorisztikai megközelítés azzal is összefüggehetett, hogy – mint arra O. Nagy is rámutatott (1977: 13) – sokáig „a frazeológiai egységek valamennyi fajtáját néphagyománynak tekintették, és nem nyelvi, hanem folklorisztikai jelenségként kezelték. Jellemző példája ennek az, hogy amikor 1843-ban a Kisfaludy Társaság megbízta ERDÉLYI JÁNOSt egy nagyszabású népköltészeti gyűjtemény szerkesztésével, ERDÉLYI a Népdalok és mondák háromkötetes gyűjteményét a magyar közmondások könyvével (Pest 1851), mintegy ennek a gyűjteménynek a negyedik kötetével kívánta lezárni".

dc_1566_18

elsőként kísérli meg nyelvünkben a frazeológiai kapcsolatok keletkezési módjait rendszerszerűbben, a történeti szintaxis és jelentéstan oldaláról tárgyalni:

„A magyar frazeológiai irodalmat tanulmányozva úgy láttam, hogy **eluralkodott benne a művelődéstörténeti szempont** [kiem. tőlem – F. T.]. A régebbi nagyon is érdemes kutatók túlságosan sokat fáradoztak a ma már érthetetlen szólások tárgyi alapjainak kutatásában, és közben **a szólásnak mint nyelvi jelenségnek vizsgálata háttérbe szorult** [kiem. tőlem – F. T.]. Érezte ezt maga O. NAGY GÁBOR is, amikor 1961-ben (Nyr. LXXXV, 335–345) az »Azonos szemléletből származó frazeológiai kifejezések« című, egy egész sor elvi értékű megfigyelést tartalmazó cikkének mintegy összefoglalásaként a következőket írta: »Mindenekelőtt arra kell rámutatni, hogy frazeológiai kifejezéseinknek, közelebbről véve pedig szólásainknak csak az egyik, mégpedig valószínűleg a kisebbik része az, amelynek a megfejtéséhez, magyarázatához elegendő a művelődéstörténetnek, néprajznak vagy valamely más, nem nyelvtudományi diszciplínának a segítsége. A frazeológiai kapcsolatok nyelvi alakulatok, sajátságaiknak a megismeréséhez is a nyelvtudomány módszereivel kell hozzáfogni.« (I. h. 345).” (Hadrovics 1992a: 129)

Mokienko megjegyzi még (2002: 232), hogy a frazémák történeti leírása nemcsak erősen néprajzi és művelődéstörténeti vonatkozású, hanem szinte általánosnak mondható, hogy **hiányzik** a tanulmányokból **a módszertani megalapozottság**.

Pedig a nyelvtörténeti kutatások egyáltalán nem voltak híján a metodikai alapoknak: az újgrammatikus iskola számos nyelvi részrendszerre kiterjedően nagyon alapos módszertant dolgozott ki a nyelvi változások leírására, s alkalmazta azokat többek között az etimológiai kutatásokban. Nem véletlen, hogy Hermann Paul nagy összefoglaló munkája, amelyet az „újgrammatikusok katekizmusának” is neveznek (vö. Mokienko i. m. 232), *A nyelvtörténet alapelvei* címet viseli (*Prinzipien der Sprachgeschichte*, 1880). Ennek a fejezetcímei is mutatják azt, hogy Paul és kortársai milyen alapossággal igyekeztek a nyelvi változások törvényszerűségeit leírni, kezdve a hangváltozásokkal, a jelentésváltozásokon és az analógián át a nyelvi ökonómia törvényszerűségeiig. Mindezeknek a fonetikai, grammatikai, szintaktikai és szemantikai elveknek az alkalmazása óriási lökést adott az etimológiai kutatásoknak, néha már-már természettudományos egzaktságot adva ennek a diszciplínának. Ugyanakkor azonban az újgrammatikusok és követőik pontosan tudták, hogy a nyelvi változás általuk felfedezett elvei mennyire be vannak ágyazva a társadalomba, s nem lehet őket a természeti törvényekkel egy kalap alá venni. Paul is hangsúlyozza, hogy a nyelvtörténetben nincsenek olyan törvények, mint ahogyan azokat a kémiából vagy a fizikából ismerjük. A nyelvtudomány – vizsgálati tárgyának természetéből fakadóan – nem is törekedhet törvények felismerésére, legfeljebb olyan **alapelvek** felfedezésére, amelyek az egyes nyelvi változások keletkezését motiválják (vö. Mokienko 2002: 232–233).

Akár törvényekről, akár alapelvekről beszélünk azonban a nyelvi változások kapcsán, az egyértelműen megállapítható, hogy az állandósult szókapcsolatok szintje egyike a történeti nyelvészet „mostohagyermekeinek”. Pedig a frazémák vizsgálata a történeti nyelvészetnek is hasznos információkkal tud szolgálni. Lássunk néhány ilyen példát!

dc_1566_18

1.2. A történeti frazeológia mint a történeti nyelvészet információforrása

Egyes frazeológiai egységek gyakran már kihalt **lexikális** elemeket őriznek meg (***vargabetűt*** csinál/tesz, ***vérszemet*** *kap,* ***birokra*** *kel;* ***dugába*** *dől* stb.). Ezek többnyire ún. unikális komponensként élnek tovább a szólásokban (jóllehet nem minden unikális elem megőrzött régiség, vannak köztük újabb alakulatok is, lásd bővebben a 4.4.2. fejezetben). Ezek a kifejezések néha a mai nyelvhasználó számára teljesen átláthatatlanok. A német ***Maulaffen*** *feilhalten* 'szájtátva áll, bámul' kifejezésnek ma gyakorlatilag mindkét eleme unikálisnak minősül. Régebben azonban a *feilhalten* ige helyén a *feilbieten, verkaufen* is állhatott a szókapcsolatban, vagyis a *feilhalten* jelentése 'árul' lehetett. A *Maulaffe* komponens értelmét illetően ugyanakkor nincs egészen megnyugtató magyarázatunk. Egy korábbi értelmezés szerint az elem népetimológiás átértelmezéssel jöhetett létre az alnémet nyelvjárásokban, ahol az irodalmi német *das Maul offen halten* kifejezés alakja *dat mul apen hollen* volt, s ebből az *apen* alakból lett hangváltozással az *Affe* 'majom' elem. Röhrich szerint azonban (1991: 1012) ez tévedés, s a legvalószínűbb, hogy a kifejezés abból az időből származik, amikor még a házakban égő fáklyákkal, illetve farudacskákkal világítottak, amelyeket – ha mindkét kezük foglalt volt – a szájukba vettek. Emiatt kézenfekvő volt, hogy amikor ezeknek agyagból valamiféle tartóalkalmatosságot csináltak, akkor annak nyílását emberi szájhoz hasonlóan formázták meg: ezeket a – szájtáti emberekre hasonlító – tartókat nevezték azután 'ásító szájnak', *Geanmaul*nak, illetve *Maulaffe*nak.

Maulaffen feilhalten

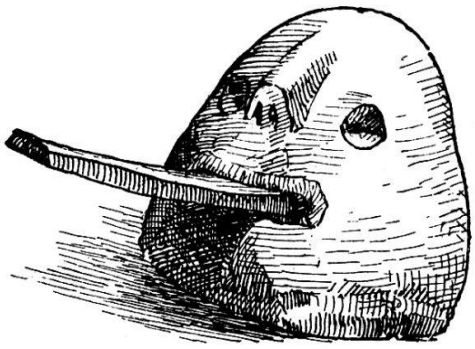

Geanmaul vagy Maulaffe

Az archaizálódott unikális komponenseket illetően, más kifejezésekben sem ritka a népetimológiás átértelmezés. Hasonló változáson ment át például a *mundtot* elem a *jmdn. mundtot machen* 'elhallgattat' kifejezésben. Eredetileg a jogi szaknyelvben fordult elő az ó- és középfelnémetben a *munt* szó, amely '(védő, oltalmazó) hatalmat' jelentett, ezáltal a kifejezés eredeti jelentése az volt, hogy 'megfoszt valakit ettől a védő hatalomtól, gyámság alá helyez'. Később népetimológiával a *Mund* 'száj' szóhoz kapcsolták a kifejezést, innen ered a jelentésváltozás (bővebben l. a 3.2.2.5.6. fejezetben).

De a magyarban is találunk hasonló példát, gondoljunk csak a *Hátra van még a feketeleves* helyzetmondatra, melyben a *feketeleves* komponens az általános vélekedéssel ellentétben nem a 'feketekávé'-t jelentette, s nem is Török Bálint elfogásakor hangzott el először a kifejezés. Történelmi legenda csupán, hogy a Buda elfoglalása idején a szultán sátrából ebéd után távozni kívánó magyar urakat, köztük Török Bálintot azzal marasztalták vendéglátóik, hogy ne menjenek még, mert *hátra van még a fekete leves*, azaz a kávé. Csefkó Gyula azonban meggyőzően

dc_1566_18

bizonyította (1934: 73–85), hogy ez tévedés: a *fekete leves* a régi magyar konyha egyik közkedvelt étele. Finom főtt és sült húsokból állt, melyeket egy sötét színű mártással öntöttek le, s mikor már a javát kiették, akkor hangzott el az asztalnál, hogy *ha a húsát megettétek, most már a levét is reá megigyátok,* azaz ekkor *volt* még *hátra a feketeleves*.

Megint más frazémák **kihalt jelentéseket** őrizhetnek. Így például a német *mit Kind und Kegel* szókapcsolatban szereplő *Kegel* lexéma ma 'kúp', illetve 'tekebábu' értelemben használatos, ezért kicsit nehezen érthető, hogy miként lehet a szólásnak 'pereputtyostul' értelme. Korábban azonban volt a *Kegel*nek 'házasságon kívül született gyermek, fattyú' jelentése is, így jöhetett létre a kifejezés összefoglaló jelentése: 'törvényes és törvényen kívül született gyermekeivel, azaz egész pereputtyával' (vö. Röhrich 1991: 836).

Eddigi példáink jól tükrözik, hogy mennyire hasznosak lehetnek a történeti frazeológiai kutatások a történeti lexikológia számára. De a frazeológiai egységek a történeti nyelvészet más területei számára is tartalmaznak értékes információkat.

Vannak például olyan kifejezések, melyekben régies **morfológiai** alakok fordulnak elő, mint például a magyar *se té, se tova* szókapcsolat határozószói elemeiben. Régies, tőhangváltó igékkel találkozunk a 'mindenki' jelentésű német *was da kreucht und fleucht* [tkp. ami mászik és repül] frazémában, melyben a két érintett igealak a mai *kriecht und fliegt* helyett szerepel. A *Wie die Alten sungen, so zwitschern auch die Jungen* német közmondás egy régies praeteritumformát őrzött meg a ma használt *sangen* alak helyett: ebben feltehetőleg a rímnek is szerepe volt. Hasonlóan a rímelés kedvéért őrződhetett meg a régies deklinációs forma a német *Es ist nichts so fein gesponnen, es kommt doch endlich an die Sonnen* közmondásban 'Előbb-utóbb minden titok napvilágra kerül' (a *Sonne* alak helyett).

Ilyen megőrzött régiség még a németben a dativusi *-e* végződés továbbélése egyes frazémakomponensekben (pl. *zu Pferde sitzen* 'lóháton ül', *im Zuge sein* 'lendületben, formában van', *aus diesem Grunde* 'ez okból'), de ilyen archaikus formák az alábbi névmási alakok is: *Wes* Brot ich ess', *des* Lied ich sing' 'Akinek a kenyerét eszem, annak a dalát éneklem' (a ma szokásos *wessen,* illetve *dessen* alakok helyett).

Mint Filatkina is rámutat (2013: 36–37), régies nyelvhasználati szabályt őriznek a németben egyes strukturális frazémák is, amelyekben az adverbiális genitívusz deklinációs szabályai térnek el a maitól. Míg ma ezekben az alakokban a mellékneveket gyengén kell ragozni (*reinen Herzens* 'tiszta szívvel', *frohen Sinnes* 'vidáman, jókedélyűen'), addig ezekben a megkövesült formákban az erős ragozás is megengedett (*reines Herzens, frohes Sinnes*). További megőrzött régiség az is, hogy míg ma a birtokos jelző a németben egyértelműen a jelzett szó mögött kap helyet, addig egyes frazeológiai egységekben fellelhetők még elöl álló jelzők is, pl. *in (des) Teufels Küche geraten* 'pokolian nehéz helyzetbe [szó szerint: az ördög konyhájába] kerül'; *das Bessere ist des Guten Feind* 'a jónál is többet ér a még jobb'.[4]

Egyes német frazémákban találkozunk még olyan régies formákkal is, melyekben a jelzői szerepben álló melléknév nincs ragozva, pl. *auf gut Glück* 'a véletlenre/jó szerencsére bízva', *gut Ding will Weile haben* 'Jó munkához idő kell' stb. (vö. Filatkina i. m. 36).

[4] A gondolat előképe már ókori szerzőktől is adatolható, de megtaláljuk Montesquieu *Pensées* [Gondolatok] című munkájában, vagy Voltaire *La Bégueule* [Az erénycsősz] című meséjében is: *Le mieux est l'ennemi du bien* (vö. Bárdosi 2015a: 256).

dc_1566_18

Míg szabad szókapcsolatokban több birtokos esetén a németben mindegyik megkapja a genitivusi végződést, addig rögzült párok esetében többnyire csak a második alakon jelenik meg az *-s*: *die Verleugnung seines Fleisch und Blutes* 'saját rokonának/vérének a megtagadása'; *ein Stück eigenen Grund und Bodens* 'egy darab saját birtok' stb.[5]

Vannak végül olyan frazeológiai egységek is, amelyek a történeti **szintaxis** számára szolgáltatnak értékes adatokat, elsősorban a vonzathasználat tekintetében. Filatkina (2013: 37) arra mutat rá, hogy vannak olyan frazémák melyekben az ige valenciája eltér attól, amilyen vonzatstruktúrát ugyanez az ige szabad szókapcsolatokban mutat. Egyik példája ezzel kapcsolatban a *fressen* 'zabál' ige, amely alapesetben egy alanyi és egy tárgyi vonzatot követel meg (*jmd. frisst etwas* 'vki vmit zabál'), de semmi esetre sem egy határozói vonzatot (Präpositionalobjekt). Az *an jmdm. einen Narren gefressen haben* 'bolondul vkiért' szólásban található határozói vonzat (*an jmdm.*) tehát nem vezethető le a *fressen* szabad szókapcsolatokban mutatkozó valenciájából. Hasonlóan viselkedik a *fallen* 'esik' ige is a *mit etw. auf die Nase fallen* 'beég, lebőg vmivel, pofára esik vmivel' szólásban, amelynek szabad használatban nem lehet a *mit* prepozícióval határozói vonzata. Filatkina mindkét esetet a morfoszintaktikai szabálytalanságok között tárgyalja, s arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek a szintaktikai idiomaticitás és a szerkezeti rögzültség egyértelmű megnyilvánulásai.

Ebben nagyjából igaza is van, de véleményem szerint nem annyira normasértésről van itt szó, mintsem inkább arról, hogy ezek a bővítmények szükségesek az átvitt értelmű jelentés kialakításához. Egy korábbi tanulmányomban (Forgács 2003c) foglalkoztam a frazeológiai egységek lexikalizálódásának folyamatával, s rámutattam arra, hogy a szabad szókapcsolatok és az állandósult szókapcsolatok közti különbség felismerését valóban segíthetik a valenciakülönbségek. Ezek lehetnek akár csak a bővítmények szemantikai markerei között megmutatkozó apró eltérések, de ennél nagyobb vonzatkülönbségek is, amelyek a felszíni struktúrában is megjelennek. Itt ez utóbbiról van szó: a *fressen* ige két vegyértékű (*jmd. frisst etwas* 'vki zabál vmit'). Ebből az alanyi bővítmény megmarad a frazeológiai egységben is, de a tárgyi vonzat „felszívódik", mert beépül lexikalizálódva a kifejezésbe (*einen Narren* 'egy bolondot'). Mivel viszont a kifejezés intranzitív kiható értelmű, megkíván egy további külső vonzatot is: annak megnevezését, aki vagy ami iránt bolondul az alany. Ez a bővítmény jut kifejezésre az *an jmdm.* alakban megjelenő, újonnan belépő vonzatban.[6]

Hasonló a helyzet a *mit etwas auf die Nase fallen* szólásban is. Ez mediális értelmű, benne a *fallen* ige két vegyértékű: *vki esik vhová*. Ez esetben ez a formálisan lokális értelmű vonzat rögzül a kifejezésben *auf die Nase* formában, de a felsülés okaként szereplő bővítmény, amely a Kauzátor tematikus szerephez áll legközelebb, egy új bővítményhelyet nyit meg, ezt fejezi ki a német a *mit* prepozíciós, a magyar pedig az ennek megfelelő *-val* ragos főnévvel (*pofára esik vmivel*).[7]

---

[5] Filatkina azonban rámutat (i. m. 36), hogy időközben folyamatban van egy olyan irányú változás, amelynek következtében néha már ezekben a rögzült formákban is mindkét komponens megkapja a genitivusi végződést, vö. *Die Dichter des Sturm und Drangs – Der bürgerliche Roman hatte vor der Epoche des Sturms und Drangs das gleiche Problem* (www.literaturwelt.com, idézi Filatkina uo.).

[6] A vonzatok különbségén túl ennek a szólásnak az esetében még az is segíti a szabad szókapcsolattól való elkülönülés felismerését, hogy a kifejezés kizárólag múlt időben használatos, nem használható például így: **ich fresse an ihm/ihr einen Narren*.

[7] Hasonló példákat találhatunk még később, a 4.1.3. fejezetben.

dc_1566_18

Filatkinának ezekben a példáiban tehát sérül ugyan a kifejezésekben szereplő ige eredeti vonzatstruktúrája, de nem valami megőrzött régiségről van bennük szó, hanem az átvitt értelmű jelentés létrehozásához szükséges új vonzatokról. Másrészt pedig az újonnan belépő vonzatok nem az ige vonzatai, hanem a rögzült kifejezés egészéhez kapcsolódnak. Ezért ezek a példák inkább a lexikalizálódási folyamat, mintsem a történeti szintaxis szemszögéből érdekesek. Számos példát lehet ugyanakkor arra találni, hogy a frazeológiai egységek régibb előfordulásai más vonzatokat mutatnak, mint amelyeket ma megszoktunk, azaz a nyelvi változás során vonzatváltozások zajlottak le. Ezzel a kérdéskörrel később, a frazeológiai egységek történeti változásait bemutató fejezetben részletesebben is foglalkozom, ezért itt csak két példát ragadok ki. Hadrovics történeti adatainak tanúbizonysága szerint (1995: 43) a mai *szemére hány vkinek vmit* szólásban korábban a sublativusi vonzat mellett az inessivusi is szokásos volt (*szem(é)be hány vet*), ez a variáns azonban ma már teljesen eltűnt. Ugyancsak megváltozott a *példát vesz* kifejezés külső vonzata: a korábbi *valakitől/valamitől* vonzat helyébe a delativusi raggal alakult *valakiről/valamiről* bővítmény lépett (vö. Hadrovics 1995: 49).[8]

Azt hiszem, ezek a példák kellő bizonyítékul szolgálnak ahhoz, hogy a frazeológiai egységek történeti vizsgálata az egyes nyelvek morféma-, mondat- és jelentéstörténetét illetően is nagyon gazdag információkkal szolgálhat, nem is beszélve a nyelvi változás általános szabályainak a feltárásáról – beleértve a frazeológiai egységek keletkezésének és változásának kérdéseit. Mindez pedig már magában is nyomós érv a történeti frazeológiai kutatások megerősítése mellett. Eckert már negyedszázaddal ezelőtt (1991: 13) felhívta a figyelmet arra, hogy a szinkrón frazeológia fellendülése és számottevő eredményei után eljött az idő, hogy nagyobb figyelem fordítódjék a történeti frazeológiai kutatásokra is. Egy nyelvészeti elmélet ugyanis a történeti komponens nélkül mindig foghíjas és töredékes marad, ez vonatkozik a frazeológiára is. Másrészt tudjuk azt is, hogy a nyelvek minden részrendszerének mai állapotában annak változástörténete tükröződik vissza, azaz a mai frazeológiai rendszer jelentésviszonyainak, morfológiai és egyéb sajátosságainak magyarázatát végső soron csak a történeti változások figyelembevételével tudjuk autentikusan elvégezni.

Eckert emellett hangsúlyozza még (uo.), hogy csak a történeti frazeológián keresztül jutunk el a **frazeológiai szóalkotás tanához** (*Phrasembildungslehre* és *Phraseotextembildungslehre*), ami a történeti szóalkotás mellé kiegészítésként hozzátehető. Ugyanígy elengedhetetlen volna a történeti frazeológia etimológiai módszereinek kidolgozása ahhoz, hogy a frazeológiai egységek eredetmagyarázata a még ma is gyakran jellemző áltudományos és dilettáns interpretációk helyett nyelvtudományos alapozottsággal és rendszerezettséggel folyjon.

A történeti frazeológia módszertani kidolgozatlanságát hangsúlyozza Mokienko is (2002: 232–233), ennek legfőbb okát pedig a szólások és közmondások eredetmagyarázatában domináló – fentebb már említett – „etnografizmus", illetve „folklorizmus" következményének tartja. Ez a szemléletmód ahhoz vezetett, hogy a magyarázatokban többnyire csak az adott egységre koncentráltak, s ez az atomizálódott szemlélet nem tette lehetővé a különböző egységek keletkezésében megfigyelhető törvényszerűségek (pl. a jelentésváltozások vagy a variánsképződés szabályszerűségeinek) megfigyelését és feltárását. Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy nagyon

[8] Történeti adatokkal illusztrált bővebb tárgyalásukat l. az 5.1.3. fejezetben.

dc_1566_18

nagy szükség van a frazeológia történeti szempontú megújulására, s az állandósult szókapcsolatoknak a nyelvi változás szemszögéből való leírására. Dolgozatom elsősorban ez utóbbira vállalkozik.

1.3. A történeti frazeológia kidolgozatlanságának okai

A fentebb vázolt okok miatt a történeti frazeológia még mindig csak formálódóban van: a magyar nyelvészetben Hadrovics úttörő monográfiája (1995) mellett, amely azonban maga is jelentős terjedelemben inkább egyes szólások eredetmagyarázatával foglalkozik, alig néhány ilyen tematikájú tanulmány készült (pl. O. Nagy 1961, 1968; Hadrovics 1992a; Forgács 2003c, 2004b, 2007b, 2010). De más nyelvek sem állnak sokkal jobban, bár az orosz és a német frazeológiai kutatások valamivel előbbre tartanak ezen a téren.[9] Ezzel együtt részben még mindig igazak Eckertnek azon megállapításai (1991: 14–15), hogy **a történeti frazeológia fogalmi apparátusát és elméleteit még meg kell alkotni**. Ez a helyzet azóta sem változott meg gyökeresen: a frazémák történeti kialakulására és változásaira vonatkozó átfogó és rendszerszintű válaszok megalkotása továbbra is várat magára (vö. Dräger 2012: 197).

Korábban már láthattuk, hogy a történeti frazeológia fejletlensége elsősorban azzal magyarázható, hogy a történeti nyelvészeti kutatások nem nagyon vettek tudomást az állandósult szókapcsolatokról, a később kialakuló frazeológiai kutatások pedig szinte teljesen elhanyagolták a valódi nyelvtörténeti aspektusokat. Annak, hogy az állandósult szókapcsolatok vizsgálatában a leíró vizsgálatok dominálnak, a szinkrón szempontú nyelvészeti irányzatok 20. századi előretörése mellett több – részben módszertani jellegű – oka is van.

a/ A szinkrón és a kontrasztív vizsgálatok azért is kerülhettek előtérbe, mert a mindennapi nyelvhasználatunk során (de különösen az irodalmi nyelvben vagy a publicisztika nyelvében) lépten-nyomon találkozunk állandósult szókapcsolatokkal. Ezek körében gyakori az átvitt jelentés, s a kifejezések igen sokszor szerkezetükben vagy morfológiájukban is eltéréseket mutatnak fel a szabad szókapcsolatokhoz képest. Ebből következik, hogy használatuk szabályainak ismerete a helyes **anyanyelvhasználat** számára is fontos, nem is beszélve az **idegennyelvismeret**ről.

Az a tény, hogy minden nyelvnek van frazeológiai részrendszere, nyelvi univerzálénak tekinthető, ez is elsősorban a ma használt nyelvek vizsgálatára ösztönöz. Nem szabadna ugyanakkor megfeledkeznünk arról, hogy **a frazeológiai rendszer a mai nyelvek korábbi korszakainak, illetve állapotainak is univerzális sajátossága** (vö. Eckert 1987: 39). Ebből következően fontos kutatási feladat a frazeologizálódási folyamat sajátosságainak a feltárása is, hiszen ezek lényeges információkat nyújthatnak a nyelvi változás kérdésköréhez.

b/ Az előző ponthoz szorosan kapcsolódik egy másik módszertani ok, amely szintén a szinkrón vizsgálatok dominanciáját eredményezi: leíró frazeológiai vizsgálatok esetén a kutatók maguk is rendelkeznek azzal a nyelvi **kompetenciával**, ami szükséges ennek az igen változatos és

[9] Eckert rövid tudománytörténeti összefoglalása (1991: 1–12) jól mutatja, hogy az orosz nyelvészetben már a múlt század ötvenes éveitől felbukkannak ilyen témájú írások. Filatkina pedig 2007-ben megjelent tanulmányában azt írja (224), hogy a német nyelv történeti frazeológiájához kapcsolódó szakirodalmi munkák száma 250, ez a leíró frazeológiai szakmunkák számához képest elenyészőnek mondható, s mint Dräger rámutat (2012: 196), azóta sem nőtt jelentősen.

dc_1566_18

heterogén jelenségcsoportnak a leírásához. Így például többnyire maguk is ismerik az egyes kifejezések jelentését vagy jelentéseit, a fordulatok variációs lehetőségeit (pl. egyes komponensek kicserélhetőségét vagy az illető kifejezés esetleges frazeológiai szinonimáit). Ugyanez a tudás történeti szövegek esetében nem áll a rendelkezésükre, azaz sokkal nehezebben lehet biztos alapokon álló kijelentéseket tenni a különféle egységekről, sőt a frazémák beazonosítási lehetősége, illetve az egyes egységek frazeologizáltsági fokának megállapítása is korlátok közé van szorítva.

c/ Ha leíró oldalról közelítünk a frazeológiai egységekhez, akkor tovább könnyíti a kutatók helyzetét, hogy saját nyelvi kompetenciájuk kiegészítése vagy felülvizsgálata céljából bármikor módjukban áll **adatközlőket** is megkérdezni a kifejezésekkel kapcsolatban, vagy akár pszicholingvisztikai kísérleteket elvégezni az egységek keletkezési vagy recepciós mechanizmusait illetően. Minderre nincs mód a történeti frazeológiai kutatásokban, így az empirikus módszertani lehetőségek javarészt elvesznek. Mivel azonban a frazeologizálódás mechanizmusai esetében feltehetően univerzális folyamatokról van szó, a történeti kutatás számára feladatként fogalmazódik meg az is, hogy a pszicholingvisztika alapvető felismeréseit integrálja a történeti kutatások kereteibe (vö. Burger – Linke 1998: 743).

d/ További előnye még a szinkrón oldalról történő leírásnak, hogy szinte korlátlanul állnak a kutatók rendelkezésére írott, sőt sok esetben beszélt nyelvi **korpuszok**, amelyek szintén megkönnyítik a frazémák használati sajátosságainak feltérképezését és leírását, hiszen lehetővé teszik a vizsgált egységekkel kapcsolatos hipotézisek felülvizsgálatát – akár a legváltozatosabb szövegfajtákban és kontextusokban is.

Ráadásul ma már nem is mindig kell végigböngészni szövegeket ahhoz, hogy ráleljünk egyes állandósult szókapcsolatokra, hiszen vannak olyan számítógépes korpuszok is, melyekben keresőmotorok segítik az adatgyűjtést. Mindez nagyon gyorsan nagyszámú adat megtalálását teszi lehetővé, ezáltal kirajzolódhat egy-egy kifejezés lexikai variabilitása, esetleges hosszabb vagy rövidebb változatokban való használata, feltérképezhető az egyes változatok gyakorisága.[10]

A korpuszok felhasználása a leíró szempontú frazeológiai leírásokban tehát nemcsak megkönnyíti a kutatók dolgát, hanem mára tulajdonképpen elvárás is lehet a korrekt szótári leírással szemben, hiszen a kinyert adatok jól kiegészítik a kutatók kompetenciáját, gyakran akár felül is bírálhatják azt.

A nagy korpuszokból nyerhető adatok a történeti vizsgálatokban is némileg képesek lennének pótolni a kutatók hiányzó kompetenciáját, de a történeti frazeológia szemszögéből éppen **a rossz forrásellátottság, a korpuszok hiánya** okoz problémát. A régi korokból kevés szöveg

[10] Frazeológiai szótáraim (Forgács 2003a és Forgács 2013) példaanyagának gyűjtéséhez magam is használtam ilyen keresőmotorokat. Itt csak egyetlen példán szemléltetem ezek hasznosságát. Az *összerúgja a patkót vkivel vki* kifejezés esetében – ha a purista szemléletű nyelvművelés álláspontjára helyezkednénk – csak ebben az alakban adnánk meg a szólás szótári formáját, s az ugyancsak adatolható *összerúgja a port vkivel vki* kifejezést helytelennek, puszta szóláskeveredésnek tartanánk (*összerúgják a patkót* 'összevesznek, összekapnak' x *rúgják a port* 'táncolnak'). A Magyar nemzeti szövegtárban (MNSzt.) végzett korpuszvizsgálat azonban azt mutatja, hogy az *összerúgja a port vkivel* változat gyakorisága ma már lényegesen meghaladja a másik kifejezését: 46 *összerúgja a port vkivel* változat mellett csupán 11 *összerúgja a patkót vkivel* forma található. (Ez bizonyára azzal is magyarázható, hogy ma már ritkán táncolnak földes padlón, ezért a tánchoz kevéssé tartozik a por rúgása, a beszélőközösség nagy részének tudatában tehát nyilván elhomályosult már a *rúgják a port* kifejezés, ráadásul por akkor is keletkezhet, ha például két ló a patkót rúgja össze.)

maradt csak fenn, ráadásul legrégibb emlékeinkben többnyire olyan szövegfajtákkal találkozunk, amelyekben kisebb az esélye a frazeológiai egységek előfordulásának (főként vallási jellegű szövegek, gyakran latinból való fordítások, amelyek alig térnek el az eredetijüktől). A beszélt nyelv frazeológiája különösen korlátozottan adatolható, inkább csak a középmagyar kortól vannak ilyen jellegű példáink elbeszélő szövegek párbeszédeiben vagy a színjátszáshoz kötődő szövegekben. Ezért sajnos sok esetben nem vagy csak alig állnak rendelkezésünkre olyan nyelven kívüli információk, hogy egyes kifejezések milyen szituációkban hangozhattak el. Ez különösen a mondatformájú egységek, így a közmondások vagy a szituatív klisék esetében okoz gondot a jelentések meghatározásában, még inkább pedig az egyes kifejezések stilisztikai vagy pragmatikai aspektusainak a feltárásában (vö. Eckert 1987: 38, Burger – Linke 1998: 743–744 is).

A nyelvemlékszövegek mellett kevés a régi korokból való szójegyzék és szótár is, amelyek pedig rendelkezésünkre állnak, azokban többnyire – épp amiatt, hogy a frazeológia viszonylag fiatal nyelvészeti diszciplína – vagy nincsenek, vagy igen korlátozott számban és megbízhatatlanul fordulnak elő az állandósult szókapcsolatokra vonatkozó információk (vö. O. Nagy 1977: 15–58 is).

Ám ha viszonylag csekély is a nyelvemlékek száma, sokat segíthetne a történeti kutatásban, ha ezek javarésze **elektronikusan kereshető formában** is a kutatók rendelkezésére állna. A német frazeológiai kutatásban ugyanis – ahol egyébként is jóval nagyobb a nyelvemlékek, ezen belül a frazeológiai szempontból is jól felhasználható szövegfajtákba tartozó művek száma – egyre bővülő számban léteznek már olyan történeti korpuszok is, amelyekben nemcsak ismert frazémákra lehet rákeresni, hanem bizonyos keresőalgoritmusokkal már a **gyakori együttes előfordulásokat** is fel lehet lelni. Ez lehetővé teszi olyan – főként kollokáció jellegű – fordulatok megtalálását is, amelyek korábban esetleg rejtve voltak a kutatás elől, mert semmilyen régi szólás vagy közmondásgyűjtemény nem tüntette fel őket (vö. Bürki 2012).

A Magyar nyelv nagyszótárának történeti korpuszát tartalmazó Magyar történeti szövegtár (www.nytud.hu/hhc) azonban sajnos csak az elmúlt nagyjából kétszáz évből tartalmaz szövegeket, s mivel nem ún. elemzett korpusz, a keresőmotorja nem képes a csonkolt formákra keresni. Lehet ugyan benne állandósult kifejezések két elemének együttes előfordulására keresőkérdést írni, de ha például igei komponenst tartalmaz az adott fordulat, akkor az igének különféle jeles vagy ragos alakjaira külön kell rákeresni.

Mindezek a problémák azonban nem kell, hogy elvegyék a kedvünket a frazeológia történeti szempontú vizsgálatától, csak meg kell barátkoznunk azzal a ténnyel, hogy az anyaggyűjtés sokkal több munkát követel meg, több esetben csak hipotetikus kijelentéseket tudunk tenni, s az egyes kutatási eredmények bemutatása igen sok óvatosságot követel meg.

A kompetencia fentebb említett hiánya ugyanakkor részben pótolható egyfajta frazeológiai **pótkompetencia** kialakításával (l. később), s noha nyilvánvalóan vannak olyan nehézségek, amelyek teljesen nem küzdhetők le, azért nagyon sok aspektus vizsgálható történeti síkon is.

A nyelvemlékek korlátozott száma és jellege miatt nyilvánvalóan lehetetlen például megírni az ómagyar kor frazeológiáját, de későbbi korszakokban már lehet vizsgálni a frazémák keletkezésének és változásának aspektusait, azaz magát a frazeologizálódási folyamatot, az állandósult szókapcsolatok régibb korokban fellelhető típusait, variánsképződését stb. (vö. Eckert

dc_1566_18

1987: 42 is). Emellett az etimológiai aspektusok is sok esetben elmozdíthatók a nyelvészet irányába (pl. az areális kontaktusok révén átvett vagy frazeológiai internacionalizmusnak számító egységek vizsgálatával, esetleg a metaforizációban visszatükröződő jelentésváltozások elemzésével).

Ahhoz azonban, hogy régibb nyelvállapotok frazeológiai rendszerét fel tudjuk tárni, első és legfontosabb dolgunk, hogy a korabeli szövegekből összegyűjtsük a frazeológiai egységeket. Mivel ezek között számos olyan lehet, amelyek ma nem használatosak, ki kell alakítanunk olyan **módszertani fogódzók**at, melyekkel az állandósult szókapcsolatok történeti szövegekben is meglehetős biztonsággal azonosíthatók. A következő fejezetekben ezeket veszem sorra.

1.4. Részösszefoglalás

Mind a szókészleti egységek tekintetében inkább csak a puszta lexémák alaki és jelentésbeli változásaira koncentráló történeti nyelvtudomány, mind pedig az elsősorban az állandósult szókapcsolatok leíró vagy kontrasztív vizsgálatára, esetleg eredetük művelődéstörténeti magyarázatára fókuszáló frazeológia adós az állandósult szókapcsolatok nyelvtörténeti szempontú vizsgálatával, azok létrejöttének, megszilárdulásának és későbbi változásainak leírásával. Az utóbbi néhány évtizedben azonban a frazeológiában egyre inkább megfogalmazódik az ilyen irányú leírások iránti igény, s megindultak az erre vonatkozó kutatások is.

A történeti frazeológiai munkák csekély száma azért is meglepő némileg, mert a frazeológiai egységek között nagyon sok olyat találni, amelyek a történeti nyelvészet számára kitűnő információforrásként szolgálnak. Ezek az egységek ugyanis gyakran őriznek régies vagy szabad használatban már ki is halt szóalakokat (*dugába dől; birokra kel* stb.) vagy régies morfológiai alakokat (*se té, se tova*; ném. *zu Pferde sitzen; auf gut Glück* stb.), esetleg a történeti szintaxis, például a vonzathasználat tekintetében értékes adatokat (*férjnek ad → férjhez ad*; *véghez megy → végbe megy* stb.).

A történeti frazeológia fejletlenségének több – részben módszertani jellegű – oka is van. A szinkrón vizsgálatok dominanciájában nem kevés szerepe van annak, hogy a frazeológiai egységek helyes használatának a kérdésköre a nyelvművelés és az anyanyelvi oktatás számára is igen fontos, nem is szólva a kontrasztív szemléletű idegennyelv-oktatásról. Szerepet játszik a szinkrón vizsgálatok túlsúlyában az is, hogy ezek során a kutató fel tudja használni saját nyelvi kompetenciáját, de ennek kiegészítése vagy felülvizsgálata céljából módjában áll adatközlőket is megkérdezni, valamint szinte korlátlanul állnak a rendelkezésére korpuszok. Mindez a történeti vizsgálatok esetében hiányzik, ám ez nem kell, hogy teljesen eltántorítson bennünket a történeti szempontú frazeológiai vizsgálatoktól. A régi szövegekkel való hosszas és beható foglalkozás révén ugyanis viszonylag megbízható nyelvtörténeti pótkompetencia alakítható ki, s – különösen, ha régi, de már nyelvemlékekkel jobban ellátott korszakokat vizsgálunk – a nagyszámú adat feldolgozása jelentős részben pótolni tudja az adatközlők hiányát is. Mindezt nagymértékben tudják támogatni az elektronikus történeti korpuszok, amelyeknek kiépítésére a jövőben még az eddigieknél is nagyobb erőket kell összpontosítani.

dc_1566_18

2. A történeti frazémavizsgálat módszertani kérdései

2.1. Frazémák felismerése történeti szövegekben

A frazémák összegyűjtése a régi szövegekből tehát olyan különleges módszereket és eljárásmódokat kíván meg, amelyek (részben) különböznek a mai élő nyelvekben használt frazémák vizsgálatától. Mint Eckert is rámutat (1991: 17), a korlátozottabb nyelvi kompetencia miatt például a történeti vizsgálatokba először az adott lexémakomplexum **minden lehetséges típusát be kell vonni** (kezdve az egészen laza, viszonylag szabad szókapcsolatokon, a stabilabbakon át a részben, majd a teljesen idiomatizáltakig). Ugyancsak be kell vonni a mondatrészértékű szókapcsolatokat éppen úgy, mint a teljes mondat értékűeket. Ez azt jelenti, hogy **a történeti frazeológia számára csak a szélesebb frazémafelfogás jön számításba**.

Ezért munkámban a továbbiakban Burger – Buhofer – Sialm (1982: 1) alábbi, a szakirodalomban meglehetősen széles körben elfogadott definíciójához tartom magam:

> Két vagy több szó kapcsolata akkor tekinthető frazeológiai kapcsolatnak, ha
>
> a/ a kapcsolatban található szavak az adott nyelv szintaktikai és szemantikai szabályai szerint nem teljesen magyarázható egységet alkotnak;
>
> b/ a kapcsolat egy nyelvközösségben lexémaszerűen használatos.
>
> A két kritérium egyoldalú meghatározottságban van egymással: ha
>
> a/ teljesül, akkor
>
> b/ is, fordítva azonban nincs így.

De miként akadhatunk rá régi szövegekben általunk eddig nem ismert frazémákra? Illusztrációként tegyünk fel egy olyan helyzetet, hogy szinkrón vizsgálat esetén találkozunk „frazémagyanús” elemmel, de nem állnak rendelkezésünkre anyanyelvű adatközlők. Ebben az esetben különböző szemantikai és szövegtani kritériumokat hívhatunk segítségül, hogy az illető szókapcsolatot frazeológiai egységként azonosítsunk.

A *Tizedes és a többiek* című filmből ismerjük például *Az oroszok már a spájzban vannak* szállóigét, de ma már ennek szólássá vált változatával (*vki/vmi már a spájzban van*) is lehet találkozni. Frazeológiai szótáram (Forgács 2003a) készítése során először a Heti Világgazdaság egyik írásának címében figyeltem fel a kifejezés szólásszerű használatára, elsősorban a **kontextusba nem illeszkedő** alany miatt:

> Világgazdasági Fórum New Yorkban – A globalizáció *a spájzban van* (Heti Világgazdaság 2002. február 19., 17).

Ezután különböző szövegkorpuszok keresőmotorjaival rá is kerestem a kifejezésre, s láttam, hogy valóban beépült már nyelvünkbe szólásként is, ezt elsősorban az mutatja, hogy alanyi vonzatának pozíciójában igen különböző elemek is megjelenhetnek. Lássunk néhány példát!

> Ha valaki azt mondaná, hogy a Dicobe mögött voltaképpen magyar vállalkozói pénzről van szó, és politikai összefüggések vannak a háttérben, elhinném. Ha a tizedes meg a többiek elhitték, hogy az oroszok *már a spájzban vannak*, én miért ne hinném el, hogy a politika is *ott van már* a stadionok VIP-*spájzában*? (Magyar Hírlap 1998. április 21., 7)

dc_1566_18

> Az *oroszok a spájzban*, a kommunisták a Gazdasági Minisztériumban. Ez már Trombitás Zoltán rémálma, aki a gazdasági tárca példáján szemléltette, mennyire lemaradt a Fidesz a régi középkáderek kitakarításában a hivatalokból. (MNSzt.; Magyar Narancs 1999. június 5.; Cím: A Fidesz-MPP XI . kongresszusa – Zárt körben)
>
> Miskolc elesett. Emberek, *a hómunkások már a spájzban vannak*...! (MNSzt.; Index Fórum 1999. február 13.; Szerző: caputo)
>
> Rossz hírem van, jelentem: *a külföldiek már a spájzban vannak*. Az ország nyugati karéjában tíz százalékra becsülik az „idegenek", jórészt osztrák gazdák által használt területek arányát. (MNSzt.; Népszava 1997. augusztus 1.; Cím: Ostobák és spekulánsok – földügyben)
>
> A Hortobágyon például mostanában azzal tréfálkoznak a természetvédelemben dolgozók: *a sakálok már a spájzban vannak*. És valóban, a hivatalosan aranysakálnak nevezett, az irodalomban (leginkább Arany János Toldijában) nádi farkasként, a „nép ajkán" kevésbé előkelően toportyánféregként említett állat – több száz éves távollét után – egyre gyakrabban mutatkozik az Alföldön, s komoly esély van rá, hogy végleg visszatér. (MNSzt.; Népszabadság 2000. október 14.; Cím: Terjedő toportyánféreg)

Ebben az esetben tehát a korpuszvizsgálatok adatközlők nélkül is igazolták azt a gyanút, ami első példánkban a kontextussal szemantikailag inkompatibilis alany nyomán felmerült bennem a kifejezéssel kapcsolatban, azaz valóban állíthatjuk, hogy a példában szólással van dolgunk. Ebben persze segített az is, hogy ismerjük az eredeti szállóigét is, amelyből a vizsgált kifejezés kivált.

Történeti szövegekben természetesen jóval nehezebb helyzetben vagyunk: egyrészt jóval kevesebb korpusz áll rendelkezésünkre, ezek nagy része ráadásul nem elektronikus korpuszokban, s korlátozott a kompetenciánk is. Ezért a történeti frazeológiai vizsgálatok módszertani megalapozását illetően döntő fontosságú, hogy találjunk minél több olyan kritériumot, amelyekkel viszonylag megbízhatóan ismerhetők fel régi szövegekben is a frazémák (vö. Burger – Linke 1998: 744–745, Burger 2012: 4–7).

Ilyen formai, szemantikai, pragmatikai kritériumokat illetve kritériumcsoportokat már Burger is igyekezett összeállítani (1982: 346–382). Ennek kapcsán rámutat (347), hogy már viszonylag sok olyan munka létezik, amelyek régi német szerzők (Geiler von Kaisersberg, Sebastian Brant, Hans Sachs, Luther stb.) írásaiból gyűjtötték össze a frazeológiai egységeket. Ezeknek a dolgozatoknak a túlnyomó része azonban minden különösebb nyelvészeti meggondolás és előképzettség nélkül készült, így a rendszeres nyelvészeti vizsgálatok szemszögéből csak korlátozott értékük van. A gyűjtemények készítői – többé vagy kevésbé tudatosan – a mai nyelvi kompetenciájukra támaszkodtak, és ebből következtetnek a történeti jelenségekre. Kétségkívül ez is legitim eljárásmód arra, hogy felismerjük és azonosítsuk a frazeológiai egységeket, de további fogódzók alkalmazása nélkül ez nem kellően biztos módszer, sőt esetlegesen félrevezető is lehet.

Ezért ki kell dolgozni olyan kritériumokat, amelyek – különösen együttesen alkalmazva – lehetővé teszik **frazémák azonosítását történeti szövegekben** is. Természetesen nem arról van szó, hogy ezek közül mindnek egyszerre kell teljesülnie egy állandósult kifejezés azonosításá-

dc_1566_18

hoz, de kétségtelenül fokozza egy-egy kritérium bizonyító erejét, ha a vizsgált kifejezéssel kapcsolatban egy vagy több további szempont is teljesül. A következőkben ezeket a fogódzókat veszem tüzetesebben is szemügyre.

2.2. Frazémáknak történeti szövegekben való azonosítására alkalmas fogódzók

2.2.1. A kutató saját anyanyelvi kompetenciája

Saját anyanyelvi kompetenciánk – beleértve frazeológiai kompetenciánkat is – mindössze első jelzéseket adhat ahhoz, hogy bizonyos szókapcsolatokat történeti szövegekben frazémaként azonosíthassunk. De amint ma is többnyire felismerjük, ha egy eddig nem hallott frazeológiai egységgel találkozunk, a régi szövegekben is zömmel azonosítani tudjuk a frazémákat. Ezek egy része ugyanis – esetleg valamilyen módosult formában – ma is él, s ilyenkor jogosan vetődik fel, hogy az illető fordulat talán már a szöveg születésének idején is állandósult szókapcsolat volt.

Vizsgáljuk meg például az alábbi három kifejezést Heltai Gáspár *Krónika az magyaroknak dolgairól*, illetve *Háló* című munkáiból:

> És ezek *kégyót-békát kezdének kiáltani a király ellen*, és arra kezdék (!) minden embert inteni, hogy elhajlanának a veszett királytól, ki semmirekellő volna, és az országnak csak veszedelmére volna, etc. (Heltai 1981: 183)
>
> Azonközbe a ciliai groffnak baráti, kik bánják vala az ő halálát, mindennap visszamagyarázzák vala a két Hunyadinak minden dolgokat, és szinetlen *rágják vala* a királynak *füleit*, hogy a dühös iffiú, Hunyadi László méltatlan megölte vólna ollyan jeles fejedelmet, kedig a királynak báttyát. (Heltai 1981: 261)
>
> Ihol vagyon prokátorod, ez *fogja pártodat*, és ez szól melletted, és forgatja ügyedet. (Heltai 1979: 161)

Mind a *kígyót-békát kiált vkire*, mind a *rágja vkinek a fülét*, mind pedig a *pártját fogja vkinek* kifejezések előfordulnak mai nyelvünkben is, a jelentésük is ugyanaz, mint az idézett kontextusban (a harmadik példa ebből a szempontból különösen szerencsés, hiszen a szövegkörnyezet szinte egy értelmező szótár jelentésdefiníciójával ér fel). Az első két kifejezés esetében ugyan van némi különbség a ma használatos kifejezés és a Heltainál olvasható forma között, hiszen az első fordulat ma inkább a *mond* igei komponenssel, s a *valakire* vonzattal szokásos, a második példa esetében pedig inkább az egyes számú *rágja a fülét* változat járja. Ennek ellenére meglehetős biztonsággal állíthatjuk, hogy a vizsgált szövegrészletekben frazémákkal van dolgunk.

Ugyanakkor nem árt óvatosan kezelnünk a mai nyelvünkben előforduló szókapcsolatokat sem, ugyanis nem minden esetben lehetünk biztosak abban, hogy a vizsgált szöveg keletkezésének idejében is már idiómával állunk-e szemben vagy esetleg még konkrét értelmű szókapcsolattal. Ha ugyanis ma azt állítjuk valakiről, hogy *sok van a rovásán*, akkor az inkább azt jelenti, hogy ’már sok helytelen cselekedetét, hibáját, bűnét tartják számon’, s inkább csak ironikusan azt, hogy ’sok pénzzel tartozik valakinek’. Egy régi szövegben azonban nagyon jó eséllyel találhatjuk még a kifejezést ebben az eredeti értelmében, hiszen tudjuk, hogy régen

dc_1566_18

gyakran tartották számon a tartozásokat úgy, hogy egy fapálcikába jobbról balra haladva számjegyeknek megfelelő bevágásokat, rovásokat metszettek, majd a pálcikát kettéhasították, s egyik felét az adós, a másikat a kölcsönadó tartotta meg (vö. O. Nagy 1979: 405–406).[11]

A *vki lóvá tesz vkit* szószerkezet ma egyértelműen szólás, de régen, a boszorkányokkal kapcsolatos babonás elképzelések szerint élhetett szabad szószerkezetként is, hiszen egyesek hihettek abban, hogy a boszorkányok képesek valakit lóvá varázsolni, ha kötőféket dobnak rá.[12] Ha tehát egy boszorkányperben hangzik el ez a kifejezés, akkor különösen nagy jelentősége van a kontextus megvizsgálásának, hogy vajon már valóban a 'becsap, elbolondít' értelmű szólással van-e dolgunk, vagy egy szabad szószerkezettel, esetleg egy kollokációszerűen állandósuló frazeológiai terminus technicussal.

Hasonló a helyzet a *nem tesz lakatot a szájára* vagy a *lakat van a száján* szólásokkal is. Ezek O. Nagy szerint (1979: 325) egy *lakatot vet valakinek a szájára* formájú kifejezésből származnak, amelynek a jelentése 'hallgatásra bír, kényszerít vkit' lehetett. Ezzel kapcsolatban O. Nagy (uo.) kifejti, hogy „szólásunk megfelelői több modern nyelvben is megtalálhatók. Ezekről általában azt tartják, hogy nem valami konkrét szemléletből származtak, hanem bibliai eredetű képes kifejezések, amelyek irodalmi úton honosodtak meg, és váltak közkeletűekké. A mi szólásunkkal azonban valószínűleg másképp áll a dolog. Noha írásos emlékek, büntetőjogi munkák nálunk sem tudnak arról, hogy valaha is szokásban lett volna büntetésül vagy más okból valóságos lakatot tenni emberek szájára, a régi Magyarország területén négy helyen is találtak meglakatolt emberi állkapcsot. Ezek a leletek kétségtelenné teszik, hogy nálunk a szavak eredeti értelmében is »lakatot vetettek« némelyeknek a szájára, s ennek alapján joggal feltehető, hogy […] szólásunk nem puszta átvétel, nem is valami elképzelés szülte szóvirág, hanem feledésbe merült ősi szokásból ered, és az említett leletekkel együtt ennek a különös művelődéstörténeti kuriózumnak az emlékét őrzi".

Amint az eddigiekből is kiderült, saját mai nyelvi kompetenciánk alapján is neki tudunk fogni a történeti frazeológiai vizsgálatoknak, de azért igen hasznos, ha kompetenciánkat ki tudjuk egészíteni a régi korok nyelvállapotának minél jobb ismeretével.

2.2.2. A kutató nyelvtörténeti pótkompetenciája

Vizsgáljuk meg tehát részletesebben, miként lehet csökkenteni a régi szövegek vizsgálatakor a hiányzó kompetenciát. Ezzel a kérdéskörrel korábban már foglalkoztam egy tanulmányomban (Forgács 1994), illetve a valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának lehetőségeit körüljáró kandidátusi értekezésemben is (Forgács 1996: 29–31), ezért részben azokat a gondolatokat ismétlem meg, de frazeológiai példákkal igyekszem alátámasztani egyes állításaimat.

A történeti szövegek szinkrón írásbeli megnyilatkozások (utterance) véges számú halmazának, azaz korpusznak tekinthetők. Noam Chomsky és követői ugyan elvetették a korpuszkutatást, mondván hogy a korpuszok szelektívek és esetlegesek, ennélfogva alkalmatlanok az anya-

[11] Ugyanígy konkrét értelme volt Kertész szerint (1922: 164) az *adósságot leróni* kifejezésnek: „*Jer, rójuk le az rovásrul adósságunkat* – mondja Pázmány (Préd. 1022, NySz)".

[12] Az akkori babonás elképzelések szerint a boszorkányok az így lóvá tett embereken vágtattak mindenfelé, többek között így vettek részt a boszorkányszombatokon is (vö. Hadrovics 1995: 62 és O. Nagy 1979: 337–338 is).

dc_1566_18

nyelvi nyelvhasználók kompetenciájának mérésére és demonstrálására, mégis az utóbbi évtizedekben a korpuszok problematikája újra a nyelvészeti módszertani viták homlokterébe került. Elsősorban a szociolingvisztikai és a pragmatikai kutatások körében tapasztalható egyre erősebb ellenállás azzal az irányzattal szemben, amely az intuíciót teszi meg a nyelvészeti kutatások egyedüli bázisának, azonban nyilvánvaló, hogy a nyelvtörténeti kutatások is a nyelvleírásnak azokhoz a területeihez tartoznak, ahol a kutató korpusz nélkül egész egyszerűen nem tud létezni. Ugyanakkor viszont – éppen a régi korok szövegeiben található nyilatkozatok véges száma miatt – elkerülhetetlen, hogy megvizsgáljuk ezeknek az elméleti státuszát a korpuszelméletben, és ezáltal tisztázzuk, mennyire alkalmasak régi korok nyelvállapotainak, azaz tkp. „holt nyelveknek" a leírására.

A generativisták szemszögéből különös hangsúlyt kap a korpuszok véges volta, hiszen emiatt mindig számolni kell azzal, hogy nem minden adatolható, ami lehetséges. Ennek esetünkben olyan veszélyei lehetnek, hogy a frazeológiai rendszer egyes elemei vagy akár bizonyos területei **be sem kerülnek a vizsgálatba**. Így például a frazeológiai terminus technicusok vagy a kollokációk könnyen „áthullhatnak a kutatás hálóján", hiszen ezek felismerése – az átvitt értelem híján – sokkal nehezebb. Épp ezek megtalálását segíthetnék elő azok a számítógépes keresőalgoritmusok, amelyek képesek egyes szavak gyakori együttes előfordulását is nyomon követni, de mint láttuk, ilyen lekérdezések a magyar nyelvtudományban egyelőre nem nagyon érhetők el.

Lehetséges persze az is, hogy az adatolható, ennélfogva vizsgált frazémák esetében a korpuszok nem egészen hűen tükrözik az illető korszak nyelvhasználatát. Azaz felismerhetünk például egy-egy szólást vagy közmondást, de lehet, hogy az korántsem a vizsgált korszakban leggyakoribb alakjában fordul elő az általunk vizsgált szövegben. Éppen ezért elkerülhetetlen, hogy ilyen vizsgálatok esetében átlépjük a korpuszok határát.

Ez élő nyelvekből származó korpuszok esetében történhet informátorok, azaz a vizsgált nyelvet kompetensen beszélő személyek bevonásával, kikérdezésével. A vizsgálatot végző kutató, az informátorok és a korpusz viszonyában Greule három esetet különböztet meg (1982: 71):

a/ A kutató egyáltalán nem ismeri a vizsgált korpusz nyelvét. Ebben a – nyilvánvalóan ritka – esetben kezdettől fogva informátorokra van utalva, egyébként a vizsgálat a rejtvényfejtés jellegét ölti.[13]

b/ A kutató ismeri a vizsgált nyelvet, de maga nem kompetens beszélője annak. Ebben az esetben önállóan is képes a vizsgálatot végezni, ha azonban valamiben bizonytalan, ki tudja magát segíteni informátorok megkérdezése révén.

c/ A kutató maga is rendelkezik az adott nyelvi kompetenciával. Ez az eset a leggyakoribb a mai szinkrón leírások készítése során. Ebben a helyzetben a vizsgálatot végző személy tkp. önmaga informátora, bár korrektebb és objektívebb a vizsgálat, ha csupán első, de nem az egyetlen informátora.

A fenti három eset azonban csak élő nyelvek vizsgálata során állhat elő. Élő nyelvek korpuszait ezért Greule „nyitott" korpuszoknak nevezi, ezekhez ugyanis elérhetők informátorok.

[13] Gondoljunk csak arra, hogy az egyiptomi hieroglifák megfejtése is csak azután sikerült, mikor felfedezték a ma a British Múzeumban őrzött ún. rosette-i követ, amely V. Ptolemaiosz egyik rendeletét a hieroglifák és az egyiptomi démotikus írás mellett görögül is tartalmazta.

dc_1566_18

„Holt" nyelvek korpuszainak, azaz a régibb korok nyelvi állapotát dokumentáló szövegeknek ezzel szemben a „zárt" korpusz elnevezést adja (1982: 72). Ezek vizsgálata során sem informátorok nem állnak rendelkezésünkre, sem az elemzést végző kutató nem rendelkezik a korpusz nyelvi állapotának megfelelő kompetenciával. Ugyanakkor viszont, ha a mai magyar nyelvi kompetenciával rendelkező személy vizsgálja például Pázmány Péter vagy Heltai Gáspár szövegeit, akkor feltételezhetjük, hogy legalábbis a föntebb b/ pont alatt említett eset fennáll, vagyis a kutató a középmagyar kor nyelvének és a mai magyar nyelvnek közvetlen (genetikus) rokonsága alapján a korpusz nyelvét legalábbis „ismeri", anélkül, hogy azt kompetensen beszélné. Ez az ismeret nem elég a korpuszbeli nyelv teljes grammatikai leírásához, kellő alapot szolgáltat ugyanakkor például ma is használatos szólások felismeréséhez, akár kicsit eltérő lexikális vagy morfológiai kiépítettség mellett is.[14] (Később látni fogjuk, hogy bizonyos kritériumok alapján gyakran a ma már nem használt frazémákat is fel lehet ismerni.)

Ahhoz azonban, hogy zárt korpuszok nyelvi leírása – ha nem is teljesen, de legalábbis megközelítően – olyan megbízható legyen, mint a nyitott korpuszoké, a vizsgálatot végző személynek törekednie kell arra, hogy minél közelebb kerüljön a korábban c/ pont alatt jelzett állapothoz, amelyben nincs szükség informátorok bevonására, mert ő maga is – csaknem – rendelkezik a korpuszbeli nyelvet illető kompetenciával. A nyelvésznek tehát törekednie kell arra, hogy kiépítse a saját „pótkompetenciáját". Ez ugyan nem éri el egészen a szöveg szerzőjének a kompetenciáját, ám a hosszan – akár több éven át – tartó, beható foglalkozás a korpusz nyelvével lehetővé teszi egyfajta „secondary 'native intuition'" elsajátítását (Closs 1969: 369, idézi Ágel 1988: 18). Ehhez járulhat még az állandósult szókapcsolatokkal való hosszan tartó foglalkozás révén létrejövő frazeológiai háttértudás és kompetencia is (l. később részletesebben).

A pótkompetencia kialakítása egy tanulási folyamat, amelynek során a kutató igyekszik ledolgozni azt a nyelvi és kulturális „deficitet", ami a vizsgált anyagtól elválasztja.[15] Ez hasonlít némiképp az idegennyelv-tanulásra, de természetesen megkönnyíti a folyamatot, ha a „holt" nyelv – mint a fent említett esetben is – a leírást végző személy anyanyelvének egy korábbi állapotát rögzíti, annak mintegy „történeti variánsa", mondhatnánk „historiolektusa" (vö. Greule 1982: 75). (Ugyanakkor azonban ez egyben az az eset is, amikor a lehető legnagyobb a veszélye annak, hogy a kutató a saját anyanyelvi kompetenciája alapján nyert intuícióját rávetíti az adott diakrón nyelvállapotra, s ez esetleg hibás következtetésekhez vezet. Ennek elkerülése, s a kellő objektivitás megtartása szinte egyfajta „parancsolat" kell, hogy legyen a vizsgálatot végző személy számára.)

Összegezve az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy a kellőképpen kialakított pótkompetencia már eléggé megbízható és objektív bázist tud nyújtani régi korok korpuszainak frazeológiai

[14] Az eltérő **lexikális** formára álljon itt most csak egyetlen példa Hadrovics Magyar frazeológia című munkájából: a *lóra ül* kifejezésnek régibb nyelvünkben *lóra kap, lovára fordul/felfordul, lóra/paripára ragad* változatai is voltak (1995: 189); a **morfológiai** eltérést szemléltetheti *a szeme könnyel lább/lábbad* és *a szeme könnybe(n) lábad* kifejezések különbsége. A variációra további példák találhatók az 5. fejezetben.

[15] Ez Ágel szerint (1988: 18 k.) legalább három síkon zajlik:
a/ **nyelven kívüli síkon**: ez kb. az adott szöveg korához tartozó történelmi-szociokulturális háttér tanulmányozását jelenti a pontosabb megértés érdekében;
b/ **metanyelvi síkon**: ez a vonatkozó szakirodalommal, valamint történeti nyelvtanokkal és szótárakkal való foglalkozáson keresztül vezet a minél pontosabb szövegértelmezés felé;
c/ **nyelvi síkon**: a vizsgált szövegen túl minél több, közel abból az időből származó szöveget kell tanulmányozni.

dc_1566_18

szempontú leírásához is, egyben pedig képes pontosítani a szinkrón nyelvi kompetenciánk segítségével nyerhető megállapításainkat. Lássunk most erre egy konkrét példát!

Fentebb láthattuk, hogy ha egy állandósult kifejezés mai nyelvünkben is hasonló formában és jelentésben él, mint a vizsgált korpuszban, akkor ezt viszonylag könnyen fel tudjuk ismerni. Ez a helyzet a következő példában is, amelyet Heltai *Dialógus* című munkájában olvashatunk:

> Mikor azután meghalnak, nem külemb, mintha fegyverrel ölték volna meg magokat: mint *adhatnak számot* az Isten előtt. (Heltai 1980: 27)

Már fentebb is jeleztem azonban, hogy mindig alaposan meg kell vizsgálnunk a szóban forgó egységet, ugyanis előfordulhat, hogy a kérdéses szókapcsolatot a forrás keletkezésének idején még szabad szókapcsolatként is használhatták (vö. Burger 1982: 347 is). Itt alkalmazható a régi szövegekkel való foglalkozás nyomán kialakított nyelvtörténeti háttértudás és pótkompetencia. Ennek segítségével ugyanis láthatjuk, hogy *számot ad* kifejezésünknek is van egy korábbi, a Müncheni Kódexből származó előfordulása, amely inkább még az átmenetet képviseli a szabad szókapcsolat és az átvitt értelmű szólás között:

> Vala egy neminèmọ kaʒdag èmber kinc vala folnaga / ч èʒ megolʟa2latot ọ nala monnal èltekozlottauolna ọ iauit Es hiua ọtet es mōda ọneki E mit halloc te felọllèd *aggad ʒamat* te folnagkodatodnac me2t īmar nē folnagkodhatol toabba (MünchK. 74vb)

Példánkban még érezhető a *szám* komponensnek az eredeti jelentése, hiszen a folnagynak, aki egyfajta gazdatiszt volt (< *folunagy*, később *fónagy*), valamiféle *elszámolást* kell bemutatnia urának. A konkrét jelentésre utal a birtokviszony jelenléte is a szerkezetben, valamint ezzel összefüggésben az a tény, hogy a főnévi komponens a ma szokásos szórendi pozícióval szemben nem megelőzi, hanem követi a kifejezés igei fejét.[16]

Mind szinkrón, mind diakrón kompetenciánk segíthet bennünket abban is, hogy felismerhessük egy több szóból álló kifejezés komponenseinek **szemantikai inkompatibilitását** a kontextussal. Ez azért fontos, mert ennek révén olyan kifejezéseket is fel tudunk fedezni régi szövegekben, amelyek mai nyelvünkben nem használatosak. Itt most erre Burger egyik kitűnő példáját mutatom be, de a jelenséggel – magyar példákon keresztül – később még részletesen foglalkozom a szemantikai fogódzókat szemléltető alfejezetben (2.2.9.).

A Burger (2012: 4–5) által tárgyalt kifejezés az ún. Lalebuchból, egy 16. század végi népkönyvből való. A rátótiakéhoz hasonló schildai polgárok történeteit elmesélő könyv szóban forgó részletében a falusi bíró megígéri a lalékat meglátogató császárnak, hogy feleséget szerez a fiának, de annak bizonyos feltételeket titokban kell tartania:

> Das versprach jhm nun der Keyser / vnnd *war die Glock* allerdings *gegossen* / die sache abgeredt vnd beschlossen: doch mit verheissung des stillschweigens. [A császár ezt megígérte neki, ezzel a dolog nyélbe volt ütve, minden meg volt beszélve és elhatározva, de a hallgatás ígérete mellett.] (23. fej. 92. o., idézi Burger 2012: 4)

[16] A birtokviszony eltűnésével és a szórend megváltozásával a frazeologizálódási folyamat bemutatása kapcsán részletesebben fogok foglalkozni később, a 4.2.3.2, ill. 4.2.5 fejezetekben.

dc_1566_18

A szóban forgó idióma a *die Glocke ist/war gegossen* [szó szerint: 'a harang meg volt öntve', azaz: 'a dolog nyélbe volt ütve, meg volt beszélve']. A szövegben szó sincs harangról, a harangöntés szemantikailag nem illik a kontextusba: mindez arra utal, hogy itt valamiféle frazémával lehet dolgunk. Ezt az érzésünket csak tovább erősítheti, hogy a *war die Glock allerdings gegossen* kifejezésre egy literális, azaz szó szerinti (< lat. *litera* 'betű') jelentésben használt szinonima következik: *die Sache abgeredt vnd beschlossen*. Burger szerint ugyan a literális szinonima jelenléte még nem jelenti azt, hogy a szóban fogó idióma már átlátszatlan lett volna, s emiatt igényelt volna rokon értelmű kifejezéssel való magyarázatot, a szinonim kifejezések használata ugyanis a korabeli nyelvhasználatban meglehetősen gyakori. Egy ilyen parafrazáló magyarázat tehát lehet, hogy csak stílussajátság, s nem feltétlenül a transzparencia hiányának a jelzője. De a szemantikailag a szövegbe nem illeszkedő kifejezés és a szinonimahasználat együtt mégis egyértelműen arra utalnak, hogy az illető kifejezés esetében frazémával van dolgunk.

A következő részletben már nem is csak kettő, hanem három jelét is találjuk annak, hogy idiómával állunk szemben. A bolondos lalék tanácsházat akarnak építeni, s közben mindenféle butaságokat követnek el. Először azonban tanácskozást tartanak, amelyen fontos határozatokat hoznak az építkezést illetően.

> Als nun *die Glocken* (wie man sagt)
> deß newen Rhathauß halben *gegossen* /
> die Aempter außgettheilt /
> vnnd alles abgeredt vnd geordnet war /
> so zu einem solchen wichtigen Werck
> notwendigklich erfordert wirdt…
>
> [Mikor tehát az új tanácsháza ügye el volt határozva, kiosztották a tisztségeket, és minden meg volt beszélve és el volt rendezve, mint ez egy ilyen fontos munka esetén szükséges.] (Lalebuch 7. fej., 34.o., idézi Burger 2012: 5)

A fent már idiómaként kezelt *die Glocke ist/war gegossen* kifejezésre ebben az esetben egy metanyelvi formula (*wie man sagt*) is utal, s ehhez járulnak még szemantikai „bizonyítékok" is, mégpedig a *harang* komponens szemantikai inkompatibilitása a kontextussal (hiszen itt sincs arról szó, hogy harangot akarnának beépíteni a városházába), valamint harmadik bizonyítékként a frazémát követő parafrazáló literális szinonima jelenléte (*vnnd alles abgeredt vnd geordnet war*).

Burger helyesen mutat rá arra (i. m. 5), hogy ha egy szövegben ugyanaz a kifejezés többször is előfordul, s mindegyik esetben vannak arra utaló jelek, hogy frazémával van dolgunk, akkor a bizonyító jelek kölcsönösen erősítik egymás érvényét, s ilyen „tényállás" mellett gyakorlatilag nincs is szükségünk az anyanyelvi adatközlő nyelvi intuíciójára. Mindazonáltal a frazémák ilyen szisztematikus föltárása eddig csak igen ritkán és töredékesen történt meg (pl. Friedrich: Phraseologisches Wörterbuch des Mittelhochdeutschen, 2006).[17]

[17] A Duden nem tárgyalja, de a Grimm-féle Deutsches Wörterbuch (DWB. 8: 155) feltünteti a szólást, rámutatva, hogy a 16–17. században elég gyakran adatolható: „eine glocke gieszen im 16. und 17. jahrh. häufig belegt, […] auch heute noch mundartlich, s. Sartori v. dt. glocken 167 (s. u.). der gewöhnliche sinn ist 'einen beschlusz

dc_1566_18

2.2.3. A kutató frazeológiai ismeretei, tudása

Nyelvi kompetenciánk és kialakítható történeti pótkompetenciánk mellett **a kutató frazeológiai tudása** is nagymértékben segítheti az állandósult szókapcsolatok felismerését a régi szövegekben. Mint Burger is rámutat (1982: 347), vannak ugyanis olyan **témakörök** és olyan lexikális területek, amelyek szinte „vonzzák" a frazeológiai egységeket. Vannak továbbá bizonyos kommunikációs **szituációk**, amelyekben egyes frazématípusok jó eséllyel várhatók, és vannak olyan kommunikatív **funkciók**, amelyekben a beszélők előszeretettel használnak frazémákat.

2.2.3.1. Frazeológiailag erősen reprezentált témakörök és lexikális csoportok

Tudjuk, hogy a nemverbális viselkedésmódok verbális kódolása igen nagy mértékben frazeológiai eszközök, az ún. **kinegrammák** segítségével történik (pl. *megvonja a vállát, összevonja a szemöldökét, elhúzza a száját, ingatja a fejét, felhúzza az orrát* stb.)[18]

Ugyancsak jól ismert tény, hogy vannak olyan témakörök, **szemantikai mezők**, amelyeket a nyelvhasználók előszeretettel fejeznek ki frazémákkal. Ilyenek például az ostobaság, butaság, semmittevés, hiábavaló cselekedetek, csalás, mások becsapása, részegség, halál, testi hibák stb. (vö. Mokienko 2002: 236 is)[19]. Ebben az eljárásmódban a legnagyobb szerepe az expresszívebb kifejezésmódra való törekvésnek, illetve a tabukerülő eufemizálásnak van. Ezek miatt gyakran nagyszámú szinonim frazémával lehet találkozni a nyelvek frazeológiai részrendszerein belül, sőt Dobrovoľskij szerint (1988: 47) a szinonímia a frazeológiai rendszerekben erőteljesebb, mint a lexikális rendszerekben, olyannyira, hogy néha egész sorozatokat lehet találni gyakorlatilag egyenértékű, abszolút frazeológiai szinonimákból, miközben a lexémák körében az abszolút szinonímia kifejezetten ritka (vö. Černyševa 1980: 74 kk. is).

Lássunk néhány példát a 'félrevezet, megtéveszt vkit' jelentésű lexémák, illetve kifejezések köréből! Ehhez a jelentéshez a lexémák között is viszonylag nagyobb szinonimakör tartozik, pl. *átejt, átráz, átvág, átver, becsap, bepaliz, beugrat, felültet, hülyít, rászed.* Ezeknél is nagyobb azonban az ebben az értelemben használható szólások száma, pl.:

---

fassen' oder 'alle vorbereitungen treffen, um zu einem beschlusz zu kommen': da ward die glocke gegossen und der römische grewel nam solchs mit frewden an" [az *eine Glocke gießen* szókapcsolat a 16. és 17. században gyakran adatolható, nyelvjárásokban ma is még előfordul (…) szokásos értelme 'elhatároz vmit vagy minden előkészületet megtesz, hogy határozatot tudjon hozni'…].

[18] A kinegrammák többnyire egy elsődleges (kinetikus, mozgási) és egy másodlagos (bizonyos fokig idiomatikus) jelentéssel rendelkeznek. Az első jelentés tehát egy puszta testmozdulatot, gesztust vagy megnyilvánulást takar, a második pedig egy pszichikai, illetve szociokulturális mozzanatot tartalmaz (pl. düh, egyet nem értés, szorongás, a másiktól való elfordulás hirtelen megnyilvánulása, vö. *rázza az öklét, ingatja a fejét, összerándul a gyomra, hátat fordít vkinek*). A kinegrammákban többnyire található egy testrészt jelölő szó. Amennyiben mindkét faktor együttesen jelen van a kifejezésben, valódi kinegrammákról beszélünk. Ilyen lehet például a *rázza a fejét* vagy *a lebiggyeszti az ajkát* esete, ahol a mozdulat kivitelezésével párhuzamosan elképzelhető annak verbális formában való megfogalmazása is. Gyakran azonban az a helyzet, hogy a kifejezésben rögzült kinetikus mozzanat, azaz a nonverbális gesztus már nincs szokásban, hanem csak a frazeologikus jelentés metaforikus alapját adja meg. Ilyenkor pszeudo-kinegrammákról beszélünk, pl. *hamut hint a fejére; tűzbe teszi a kezét vkiért* stb., vö. Forgács 2007a: 81.

[19] Dugonics szólás- és közmondásgyűjteményének (1820) frazémacsoportjai is ilyen tematikus felosztáson alapulnak.

dc_1566_18

a bolondját járatja vkivel
beültet a hintába vkit
bevisz az erdőbe vkit
bolonddá tesz vkit
bolondot csinál/űz vkiből
csőbe húz vkit
hülyét csinál vkiből
jégre visz vkit
kelepcébe csal vkit
lépre csal vkit
lóvá tesz vkit
majmot csinál vkiből
palira vesz vkit
átvág vkit, mint szart a palánkon
port hint vkinek a szemébe

Láthatjuk, hogy a kifejezések részben bizonyos gondolati mintákat követnek, ezek nyomán gyakorta analógiával jönnek létre más komponensekkel újabb, de rokon értelmű egységek (*hülyét/majmot csinál vkiből; jégre visz vkit – bevisz az erdőbe vkit* stb.). Ez az analógiás képzésmód is segíti a nagyobb számú szinonima kialakulását, s feltehetően nem kis szerepe van ebben az ironizáló tabuizálásnak is: az, hogy valakit rá lehet szedni, többnyire senkit nem tölt el büszkeséggel, emiatt igyekszünk ezt az értelmet többféleképpen körülírni: szépítő vagy éppen gúnyolódó kifejezésekkel is.

Hasonló a helyzet a ’meghal’ jelentés esetében is. Ennek is számos lexéma formájú szinonimája van (*kimúlik, elhuny, elhalálozik, elmegy, eltávozik, kipurcan, elpatkol, kinyúlik, kiszenved, megkrepál* stb.), de még ennél is kiterjedtebb a szinonimakör a frazeológiai kapcsolatok között, pl.:

örök álomra {hajtja a fejét/hunyja a szemét/szenderül}
örök álmát alussza
(el)távozik/elköltözik az árnyékvilágból
feldobja a bakancsát
elment (Földvárra) deszkát árulni
(az) életét veszti
(az) életével fizet/lakol vmiért
eltávozik az élők sorából
otthagyja a fogát vhol
megszakad az élete fonala / elvágják az élete fonalát
(a) fűbe harap
elalszik a gyertyája
eljön érte a halál
elragadja a halál
halálát leli
alulról szagolja az ibolyát
(az) isten ítélőszéke előtt áll
jobblétre szenderül
leteszi a kanalat
kihull a kezéből a kapanyél
eljön érte a kaszás

dc_1566_18

beadja a kulcsot
kileheli/kiadja a lelkét
a másvilágra költözik/szenderül/távozik/megy; elköltözik/átköltözik a másvilágra
elviszi a Szent Mihály lova; (ki)viszik a Szent Mihály lován
kitöri a nyakát
(a) nyakát szegi
örök nyugalomra/nyugovóra tér/szenderül
elviszi az ördög
befejezi földi pályafutását
(a) sírba száll
örökre lehunyja (a) szemét
feldobja a talpát
visszaadja (a) lelkét a teremtőjének
magához szólítja az Úr
(az) utolsó útjára indul

A nagyszámú szólás létrejöttében ebben az esetben egyértelműen szerepet játszik a nyelvi tabuizálás is. A halál fogalomköre a tabuk ullmanni felosztása szerint a *tapintat tabui* (taboo of delicacy) körébe tartozik (1973: 259), emiatt számos tabukerülő kifejezést alkalmazunk rá már a puszta lexémák szintjén is. A frazeológia szintjén azonban sokkal színesebb, képiségüknél fogva expresszívebb kifejezésmódokra is adódik lehetőség mind az amelioratív, tabuizáló (pl. *örök nyugalomra/nyugovóra tér/szenderül, visszaadja (a) lelkét a teremtőjének, megszakad az élete fonala*), mind a pejoratív, tabutörő (pl. *alulról szagolja az ibolyát, feldobja a bakancsát/talpát, elviszi az ördög* stb.) kifejezések körében.

Vannak ezentúl a szókészletnek olyan **lexémacsoportjai** is, amelyek – ma is – „előszeretettel" fordulnak elő frazémákban. Ilyenek például a testrésznevek vagy egyes állatok és növények nevei, számos ruhadarab megnevezése, természeti jelenségek nevei (vö. Knoche 1996: 60–61 is). Frazeológiai szótáraimban (Forgács 2003a és 2013) például csak a *fej* főnévi összetevővel 86 szólás, illetve közmondás szerepel, a *szív* főnévi komponenssel pedig 62 frazémát találunk. Nem kevésbé gyakoriak egyes állatnevek sem, a *kutya* komponenssel például 69 állandósult fordulatot találunk, de még a *ló* összetevő is 34 frazémában szerepel.

Mivel ezek vélhetően nem újszerű jelenségek, kézenfekvő, hogy történeti szövegekben ezekre a lexikai területekre fokozottan figyeljünk. Illusztrációként itt – helytakarékosságból – a valamivel kisebb gyakoriságú *száj* komponenssel alakult szólások közül sorolok fel néhányat:

ami a szívén, az a száján vkinek
befogja a száját
betömi vkinek a száját (vmivel)
eljár a szája vkinek
eltátja a száját
húzza a száját
jár a szája vkinek, mint a kereplő/rokka
kinézi vkinek a szájából {a falatot/az ételt}
kinyitja a száját
koptatja a száját
(lefelé) görbül a szája vkinek
megégeti a száját (vmivel)
megkeseredik/keserű/rossz a szája íze vkinek

dc_1566_18

mosdatlan/mocskos szája van vkinek
nagy a szája vkinek
akkora a szája vkinek, mint a bécsi kapu
olyat ásít, hogy majd kiesik a száján
rongyosra beszéli a száját
segget csinál a szájából
szájába ad vmit vkinek
szájába rág vkinek vmit
szájából veszi ki a szót vkinek
száját tátja vki
szájon töröl vkit
tátva marad a szája vkinek
tépi a száját vki

Még ennél is jóval több adatot találunk O. Nagy gyűjteményében (O. Nagy 1976: 606–609), ott ugyanis régi nyelvi és dialektális adatok is szerepelnek. Álljon itt az általa régi nyelvinek (*rég*)[20] minősített kifejezésekből is néhány:

befagyott a szája 'hallgatott, amikor szólnia kellett volna'
sima a szája 'képmutató, csalárd, hazug'
szájában (lesz) az íze 'megemlegeti, nem felejti el'
száján hordoz [tart] vkit 'féken tartja, uralkodik rajta'
Nem lehet mindennek bedugni száját 'nem könnyű az olyan ügyet eltussolni, amelyről már sokan tudnak'
Száján ember messze elmehet 'aki nem restell kérdezősködni, sok mindent megtudhat'
Száján viszik [vezetik] a lovat 'akkor nyeri meg az asszony magának a férjét, ha mindig kedvére valót főz neki'

Az állatnevek frazeológiai egységekben gyakori felhasználását ismét egy kevésbé „kiemelt" állattal, a *macská*val illusztrálom: előbb mai nyelvi kifejezésekkel, majd ismét néhány régibbel:

hízeleg, mint a macska
kerülget vmit, mint (a) macska a forró kását
kivág vkit, mint macskát szarni
macska-egér játék/harc vmi:
macska-egér játékot/harcot folytat/űz vkivel /vmi:
(mindig) talpra/talpára esik, mint a macska
sejt/érez vmit, mint a macska az esőt
(úgy) játszik vkivel, mint (a) macska az egérrel
Alamuszi macska nagyot ugrik.
(Hogy) a macska rúgja meg!
Nincs otthon/itthon a macska, cincognak az egerek.

Régi és tájnyelvi adatok (vö. O. Nagy 1976: 452–455):

álmodta, mint macska az esőt 'nem igaz az egész'
elvágta a macska farkát 'csínyt követett el'
spekulál, mint macska az üres padláson 'töri a fejét, töpreng vmin'

[20] A rövidítés O. Nagy munkájában arra utal, hogy a kifejezésre csak száz évnél régebbi adat volt (i. m. 29).

dc_1566_18

fel meri kötni a macskára a harangot ’(bebizonyította, hogy) bátor’[21]
Könnyű macskát egérre szoktatni ’nem munka arra, rávenni vkit, amit maga is szeret, amit szívesen végez’
Körmetlen macskának nehéz (a) fára mászni ’nehéz annak elérni vmit, akinek nincsenek meg hozzá a képességei, lehetőségei’
Macska nem döglik a vízbe ’senkit sem kell attól félteni, amit nem szeret, amit egyébként is kerül’

2.2.3.2. Frazeológiailag erősen reprezentált kommunikációs szituációk és funkciók

Tudjuk, hogy a mindennapok rutinszerű cselekvéseinek vagy akár az **interperszonális kapcsolatoknak** a verbalizációjában meglehetősen nagy szerepet játszanak a frazeológiai kapcsolatok. A köszönés- és köszöntésformák, a búcsúzkodás, a részvétnyilvánítás, a szerencsekívánás, a különböző udvariassági formulák, esküszövegek, bizonygatás, szitkozódás mint **bizonyos** – kezdetben csak szóbeli, később azonban már írásban is megvalósuló – **közléshelyzetek ritualizált összetevői** hajlamosak a frazeológiai rögzülésre (pl. *Isten hozott!; Isten tartson meg jó egészségben!; Isten engem úgy segéljen!; Bizony Isten!; Vigye el az ördög!* stb.).

Abból kell kiindulnunk, hogy ilyen klisék – természetesen a lehetséges kulturális változások figyelembevételével – már régebbi korokban is léteztek (vö. Burger 1982: 348).

Jól bizonyítják ezt Hadrovics (1995: 118) adatai is[22]:

> „A mai »Isten áldjon, Isten veled, Isten hozzád« már rövidült alakjai a régen szokásban volt formuláknak, amelyek főleg a halotti búcsúztatókban maradtak fenn teljes alakjukban.
>
> Néhány példa: *Isten viseljen* (= vezessen) nagy békével (RMDE 1:812); Elmegyek én, *Isten véletek maradjon* (RMKT 17. sz. 13:111); *Isten maradjon felségedhez* (RMDE 1:812); Menj el, *legyen Isten veled* (RMDE 1:804); *Légyen Isten veled*, kedves házastársom (RMKT 17. sz. 11:121; halotti búcsúztatóban); Menj el, édes mesterem, *Isten viseljen meg* (= vezessen vissza) békességgel, jár(j) jó szerencsével (RMDE 1:799); El kell mennem mostan, *légy jó egészségben* (RMDE 2:267); *Isten adjon* neked is *jó éjt* (Ponc 133).”

[21] Ennek a szólásnak a forrása egy régi fabula, amely arról számol be, hogy az egerek egyszer gyűlést tartottak arról, hogyan óvják magukat az ősi ellenségtől, s el is határozták, hogy csengőt fognak akasztani a macska nyakába, hogy már messziről lehessen hallani a közeledését. Igen ám, de ki hajtsa végre ezt a kockázatos feladatot? Végül is nem akadt senki közülük, aki megtegye. Mindenesetre erre a mesére vezethető vissza a németben megtalálható *der Katze die Schelle umhängen wollen* ’csengőt akar a macska nyakába akasztani’ és az angol *bell the cat* ’ua.’ szólás is, mindkettő jelentése: ’veszélyes, kellemetlen dologra vállalkozik’. Ezeknek vannak tagadó formáik is: *der Katze die Schelle nicht umhängen wollen*, azaz: ’kerüli a veszélyt, elhárítja magától a kellemetlen feladatot’.

[22] A Hadrovicstól átvett példákat itt és a továbbiakban is mindig a *Magyar frazeológia* (1995) nyomán, tehát nem az eredeti forrásból idézem, s átveszem a források rövidítésének írásmódját is (ez néha kis mértékben eltérhet a magyar nyelvtudományban szokásostól). Ugyanez vonatkozik a Nyelvtörténeti szótárból átvett adatokra, illetve a NySz. forrásjelöléseire is. A Hadrovicstól vett példák esetében azonban a források szerepelnek munkám forrásjegyzékében is, mert nála ezek megfelelő bibliográfiai pontossággal fel voltak tüntetve (1995: 17–23). A NySz. forrásjegyzéke (I: XIX–XXXIII) viszont elég szűkszavú, ezért ezeket a munkákat nem vettem fel a források közé: ezekben az esetekben megadom a példáknak a szótárban található lelőhelyét, de feltüntetem az adatnak a NySz.-beli kötet- és oldalszámát is. Ugyanígy járok el Kertész Manó (1922) egyes forrásmegjelöléseit illetően is.

dc_1566_18

A megnyilatkozások legfontosabb kommunikatív funkcióit illetően számos indulatszó vagy **indulatszószerű frazeologizmus** létezik, amelyek például a beszélő érzelmi állapotára utalnak, vagy a kommunikációs aktus szereplői közötti kapcsolat létrehozására, illetve fenntartására irányulnak. Ezek is nyilvánvalóan igen régóta részei a nyelveknek, ezt Burger (1982: 348) a német nyelv vonatkozásában több ófelnémet példával is bizonyítja, pl. a Notkertől adatolható *ah ze harme* 'ach leider = ó sajnos', *ah ze sêre* 'oh Unglück = ó szerencsétlenség', *nein ze sêre* 'leider nein = sajnos' fordulatokkal. A magyarban a legkorábbi nyelvemlékeinkből adatolhatóan ezek közé tartozik az Ómagyar Mária-siralomban előforduló *Vh neqem* (*en fyon*) [sic!]) 'jaj nekem'.

Ami az **üzenetre vonatkozó metakommunikatív klisék**et illeti, álljon itt most példának néhány adat Hadrovics munkájából (1995: 120).

Új téma bevezetését vagy a korábbi témához való visszatérést célozzák például az alábbi fordulatok:

> „*Immár térjönk az istoriára*, és szóljonk… szent Damankosnak az ő utolsó betegségéről (DomK 138); De *térjönk* a szentek és angyalok *dolgaira* (Ozorai Aa 6r; hasonlóan I2v, Q8r); De *hogy* a *dologra térjek,* akit elkezdettem (Ozorai Bb 3v); de *hogy a dologhoz kezdjünk* … (Drask 87v); De *hogy* ismet *a dologra térjek* (Drask 158r); És *hogy* ismét ugyan azon *dolgot másodszor mondjam* (Drask 148v–149r); De *hogy* ismét arra az *dologra térjek,* az melytül eltértem vala … (Drask 98v; hasonlóan 39v, 149v)" (uo.)

A kommunikáció résztvevői közötti **kapcsolatfenntartási klisék** számos formában éltek már régibb nyelvünkben is: „Régen egyik nagyon kedvelt sablon volt a megelőző mentegetőzés a rákövetkező közlés tartalma miatt. Ez utalhatott a közlés bizalmas voltára: *köztünk mondva, szó köztünk maradjon*; de lehetett bocsánatkérés a jó ízlést sértő szavak miatt: *tisztességgel mondván* v. *szólván*. A mai nyelvben is itt-ott még előfordul: *tisztesség ne essék szólván*. Ennek eredetibb alakja lehetett: *a tisztességen hiba ne essék szólván*." (Hadrovics 1995: 121)

2.2.4. Metanyelvi utalások a szövegben

Fentebb már a német *die Glocke war gegossen* kifejezés kapcsán láthattuk, hogy időnként olyan szerencsés helyzettel találhatja magát szemben a kutató, hogy a szerző valamilyen **metanyelvi formulával** utal arra, hogy frazémát használ. A magyarból inkább csak a középmagyar kortól kezdve tudunk ilyeneket adatolni, gyakoriak például Heltai Gáspár Ezópus-fordításaiban is. Lássunk néhányat közülük![23]

> Ki-ki mind meglássa, kivel társalkodik egybe. A jámbor, szegény és együgyű ember békét hagyjon a dúsoknak: mert keveset gondolnak sem az Istennel, sem az igazsággal. ***Ezért szokták mondani közbeszéddel***: *Nem jó az urakkal cseresznyét enni, mert ottan lövöldözni kezdenek a magokkal* etc. (Heltai 1980: 87)

[23] Burger szerint (1982: 349) az ófelnémetben csak közmondások bevezetésére szolgálnak az ilyen klisék, vö. például Notker egyik adatával: „unde ist uuarez *piuurte*, daz *man chit*, ter filo habet. ter bedarf ouh filo (Nb 93,22)" [és igaz közmondás, mikor azt mondják: akinek sok van, annak sok is kell] (idézi Burger uo.). Ebben az esetben a *piuurt* és a *man chit* elemek utalnak az általánosításra, a kollektív tapasztalásra.

dc_1566_18

> E fabula azt jelenti, hogy senki ne ítélje magát igen bölcsnek lenni, és hogy senki tanácsát nem kell megutálni és megvetni. Mert noha más ember mihozzánk képest gyarló és szegény, azért ugyan ember és Istennek eszköze. Oly tanácsot adhat, hogy sok jámbor hasznára lészen. Mert Istené a tanács, és azt ő megjelenti az ő akaratjából, nem az embereknek akaratja és kevélységes kívánsága szerént. Nem a nagy széles és hosszú szakállra adták azt, mert így a kecskebak is tudna valamit benne: hanem az Isten gyönyörködik az együgyűségben. ***Azért mondották a régiek***, hogy *nemcsak az ártán, de még az emse disznó is szép makkot tud találni*. (Heltai 1980: 99)
>
> E fabulával megjelenti Ezópus, mi legyen a hamisságnak és álnokságnak jutalma. Mert igaz az Isten, ki mikoron látja, hogy hamisságból valaki másnak veszedelmére jár, az ő áldott bölcsességéből úgy rendeli azt az igyeközetet, hogy nem másnak, hanem magának főképpen árt vele. ***Igaz ez okáért a közmondás***, hogy *valaki a más ember lovának vermet ás, az önnön maga lovának nyaka szegik meg benne*. Jobb ez okáért embernek jámbornak lenni és felebarátjával igazán cseleködni, tiszta szívből, minden álnakság nélkül. (Heltai 1980: 85)
>
> Monda a róka: „Bezzeg igen meggondolatlan vagy! ***Nem hallottad-é közmondásban***: *Agebet nem illeti a hintószekér*. Ki ördeg vitt reá, hogy kívántad a hintót? Maga sem az apád, sem a jobbapád soha nem járt hintóba." (Heltai 1980: 169)
>
> Hamar megváltoznak a nagyurak *és ottan kész a pálca, vagy ötte meg az eb a hájat, avagy nem*. ***Ezért mondották a régiek***: *Nem jó az urakkal cseresznyét enni, mert ha elfogy, ottan a magokat kezdik homlokodra löveldözni*. (Heltai 1980: 150)[24]

Ezek a bevezető formulák mai szövegeinkben is gyakoriak, de természetesen nemcsak közmondásokat, hanem szállóigéket, szituációs kliséket is bevezethetnek. Lássunk ezekre is néhány példát!

> […] a tendereljárást csak a nagyobb értékű vagy a nagyobb mennyiségű beszerzések esetén alkalmazzák, nehogy ***a közmondás tanulsága alapján*** „*többe kerüljön a leves, mint a hús*". (Magyar Hírlap 1996. április 24., 12)
>
> „*Pénz számolva, asszony verve* jó" – máig ***hallhatjuk*** az ilyen és ehhez hasonló ***népi bölcsességeket***. (Magyar Hírlap 1996. október 29., 17)
>
> Keleten a helyzet változatlan: ***pestiesen szólva*** *teli a padlás ígéretekkel* a Csernobil-típusú atomerőművek leállítására. (Magyar Hírlap 1999. szeptember 29., 11)
>
> Mégis azt mondom, erre az aranykorra is ***áll a népi bölcsesség***: *nem mind arany, ami fénylik*. (Magyar Hírlap 1995. április 15., 1)

[24] Heltainál hasonló bevezető formulák még a következők is: *mint vagyon a közbeszédbe, így teljesedik bé a közmondás, ezt is mondották a régiek, így szóltak a régi magyarok is, régi bölcs mondás, jól mondották a régiek példabeszédben* stb. (vö. Forgácsné 1985: 23–25). Hadrovics szerint (1995: 237) ilyen formulák még a bölcsre, főleg Salamonra való hivatkozások, pl. *ezért mondja a bölcs, azért mondja Salamon*. Néha csak valamilyen jelzővel utalnak arra, hogy mondás következik: *szép mondás, igen helyös mondás, közönséges mondás, köz beszéd, régi példabeszéd, régi közmondás*.

dc_1566_18

A szólások lexéma-jellegüknél fogva sokkal szervesebb részeivé válhatnak a szövegnek, hiszen nemcsak a szövegbe, hanem magába a mondatba is be tudnak épülni. Ennek ellenére – ritkán – ezeket is bevezetheti valamilyen formula, manapság jellemzően a fentebb már idézett, meglehetősen közhelyes *pestiesen szólva* klisé, pl.

> Tízezerre tehető az állástalan tanítók és tanítónők száma, amelyhez évente 2500 újabb diplomás sorakozik… Hatvan év alatt tehát megháromszoroztuk ezt a mennyiséget, ami ***pestiesen szólva*** *nem semmi*. (Magyar Hírlap 1995. szeptember 16., 12)

> A rendszerváltás ugyan meghozta a gyógyszerkutatás és -gyártás piaci átalakulását, azonban – ***pestiesen szólva*** *– a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntötték*. Az avítt tervgazdasági struktúra ugyanis a történelmi süllyesztőben végezte, ám ezzel együtt a speciális szakkonferenciák, továbbképzések rendszere is eltűnt, illetve átalakult. (Magyar Hírlap 1996. október 8., 20)

Burger (1982: 349) rámutat ugyanakkor arra, hogy néha ezek a metanyelvi utalások becsapósak is lehetnek, mert nem biztos, hogy a valódi nyelvhasználatot tükrözik. Niklas von Wyle (1410-1478) egyik szövegét idézi (uo.):

> … den sin husfrŏwe betrug vnd machte (*als man spricht*) zu ainem gehürnten hirssen (S. 22, Z. 25 f.)

A szöveg Eneas Silvius Piccolomini *De duobus amantibus* című munkájának fordítása, ezért itt felmerül a kérdés, hogy vajon valóban „mondták-e" ezt így annak idején a németben. Az idézett szövegrész ugyanis Wyle szokásának megfelelően szinte szó szerint ragaszkodik az eredetihez:

> „quem uxor deciperet et, sicut nos dicimus, cornutum quasi cervum redderet"

Burger (1982: 349) kifejti, hogy a megcsalt férjet gúnyoló gesztus, a mutató és a kisujj előrenyújtása az ökölbe szorított kézen már az ókortól adatolható, akárcsak maga a kifejezés is. Az viszont, hogy ez a hagyomány Wyle korában már valóban átörökítődött-e a németbe, erősen kérdéses, mert találni ugyan két német adatot ehhez a tematikához, ám azokban a homlok közepéből kinövő egyetlen szarvról van szó, s csak Sebastian Brant *Narrenschiff* című munkájában (1498) olvashatunk először olyasvalakiről, akinek a füleire szarvakat tesznek (*hörner uff die oren*). Mindezt figyelembe véve aligha valószínű, hogy a *jemand zu einem gehörnten Hirschen machen* kifejezés 1478 körül annyira gyakori volt, hogy Niklas von Wyle joggal mondhatta volna róla, hogy „*als man spricht*", azaz 'amint mondják'. Sokkal valószínűbb, hogy Wyle ebben az esetben egyszerűen szó szerint követte a latin mintát, s ezt azért is megtehette, mert az akkori olvasóknak a kifejezés maga talán nem volt igazán ismert, azonban a hátterében álló gesztusnyelvi szimbólumhasználat igen.

2.2.5. Grafikai (írásképi) bizonyítékok

Egy **kifejezés elemeinek egybe- vagy különírása** is bizonyító erejű lehet a kifejezés összeforrottsága mellett. Noha régi szövegekben a szabályozatlan helyesírás mellett még a szerzők

dc_1566_18

vagy a scriptorok, illetve nyomdászok szándéka (vagy hanyagsága) is befolyásolhatja az írásmódot, azért egy-egy kifejezés egybe- vagy különírása többnyire orientálhatja a kutatókat arról, hogy mennyire tarthatta összeforrottnak a szöveg leírója vagy nyomtatója az egyes kifejezéseket. Jó példája ennek a németben a *neben* 'mellett' prepozíció grammatikalizálódási folyamata, melynek során morfológiai és grafikai univerbálódás egyaránt történik: *in eban* → *neben* (vö. Burger 1982: 350).

Ami a magyar nyelvű történeti példákat illeti, ilyenek lehetnek azok a Hadrovics által (1995: 152–156) **összerántott vagy rövidített mondatoknak** nevezett formák, mint a *mit teszek?* helyébe lépő *metzek, me(c)cek* vagy a *mit tegyek?* helyettesítésére alkalmas *medgyek, me(g)gyek*, pl.

> [A kakas a szeméten gyöngyöt talál:] Bezzek szép fényes állatot találtam De *metzek* vele (HeltFab A6)
> *Meczes* vele? (RMDE 1: 821)
> Jaj, mit tegyek, hová legyek, Istenem, *megyek*? [= medgyek = mit tegyek] (RMKT 17. sz. 9: 381)

Ezek az egybeírt formák egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a *mit teszek?,* illetve *mit tegyek?* kifejezések kollokációként állandósult szókapcsolatok lehettek már abban az időben is.

Hasonló példa még az *Isten a bizonyságom*, amelyből előbb az *Isten bizony* vagy *bizony Isten* kifejezések alakultak ki, majd később ezek megrövidülhettek *bizisten*-re, illetve tréfás – tabuizáló – ferdítéssel *bizistók*-ra (vö. Hadrovics 1995: 152).

Nem összevonás, hanem rövidülés történik a nyomatékos fogadkozásra, esküdözésre használt *a Teremtő engem úgy segéljen,* illetve *Isten engem úgy segéljen* fordulatok esetében: „Ezekből a teljes mondatokból kihagyással és összerántással különböző rövidült alakok jöhettek létre, és a közhasználatban egyes személyek szavajárásává lehettek" (Hadrovics 1995: 153). Néhány példa ugyaninnen:

> Hányadik már a pohár? … csak Ötödik? *Teremt' ugyse!* becsülettel Működik (Petőfi 1: 79)
> Ha hazudtál, *engem úgy se!* guzsba köttetlek (KisfK 2: 210)

Szintén rövidülést mutatnak a nyomatékos kérésre használt *az Istenre (Istenért) kérlek,* ill. *az Isten szerelmére kérlek* fordulatok. Ezek „már a régibb irodalmi szövegekben is leggyakrabban a rövidebb formában szerepelnek: »*Az Istenért*, mi történt veled?« »*Az Isten szerelmére,* ne vágj már ilyen keserves képet!«" (Hadrovics 1995: 153). Véleményem szerint ezek a rövidült formák is a teljesebb kifejezések korabeli meglétének a jelei, hasonlóan a kifejezések egybeírásához.

Burger rámutat (1982: 350), hogy voltaképpen az elmúlt évszázadban divatba jött rövidítések és a betű- vagy mozaikszavak is jó példái a frazeologizálódásnak – különösen a frazeológiai terminus technicusok és az onimikus (névfelidéző) frazeologizmusok esetében. A létrejött rövidített formák aztán maguk is önálló életre kelnek, s különböző toldalékokat vesznek fel. Ennek a folyamatnak a végterméke gyakran olyan rövidítés, amelyről tudjuk, melyik szervezet vagy vállalat neve, anélkül, hogy a rövidítés pontos feloldását (még) ismernénk. Ez nem is csak

dc_1566_18

idegen eredetű rövidítések esetében van így (pl. *UNESCO* [United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, magyarul: az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete] vagy *WWF* [= World Wide Fund for Nature, magyarul: Természetvédelmi Világalap]), hanem gyakran saját anyanyelvünkből származó betűszók esetében is, vö. pl. *OFOTÉRT* [= Optikai, Finommechanikai és Fotocikkeket Értékesítő Vállalat], *REBISZ* [= Rendőrségi Biztonsági Szolgálat]. Emellett – akárcsak egyes motivációjukat vesztett frazémák esetében – az is előfordulhat, hogy a betű- vagy mozaikszó kimegy a divatból, mert a jelöltje megszűnik, pl. *FÁK* '<a felbomló Szovjetunió helyébe lépett> Független Államok Közössége'.

2.2.6. A kifejezés szerkezetével, formájával kapcsolatos bizonyítékok

Burger szerint (1982: 350–360) bizonyos szókapcsolattípusok esetében már azok **formai felépítése** alapján is valószínűsíteni lehet, hogy frazeologizmusokkal állunk szemben. Különösen jellemző ez az ún. **ikerformulák**ra (ném. *Zwillingsformeln*) és a **szóláshasonlatok**ra.

Ikerformuláról akkor beszélünk, ha két azonos szófajhoz tartozó szó az *és* kötőszóval (vagy akár aszindetikusan is) úgy kapcsolódik össze, hogy a sorrendjük alapvetően nem változhat (pl. ném. *gang und gäbe* 'mindennapos, megszokott, általánosan elterjedt'[25]), vagy két azonos szó kötőszóval vagy prepozícióval összekapcsolva alkot egy állandósult kapcsolatot (pl. ném. *Schulter an Schulter* 'vállvetve')[26].

Az ikerformulák – mint arra Burger – Buhofer – Sialm már könyvüknek a frazeológiai egységek osztályozását bemutató részében is rámutatnak (1982: 38) – a német nyelv történeti fejlődése során bizonyos időszakokban különösen nagy produktivitást mutattak. Ennek elsősorban stilisztikai okai vannak: ennél a típusnál az alaki jellegzetesség (*formelhafte Charakter*) nem pusztán a nyelvészek számára ismerhető fel, hanem minden nyelvhasználónak szembeötlő. Emellett a formulák közül sok „poétikai" jellemzőket is mutat, mint például az alliteráció, a rím vagy az asszonánc (pl. ném. *frank und frei* 'nyíltan és őszintén'[27], *klipp und klar* 'félreérthetetlenül, világosan'[28]; *Jahr und Tag*[29], *Lug und Trug* 'hazudozás és csalás (< Lüge und Betrug' stb.).

---

[25] A két komponens a *gehen* és *geben* igékhez köthető etimológiailag, így a kifejezés eredeti jelentése: 'minden, ami forgalomban van, és ami adható'.

[26] A mai németben ritkán három, sőt négy komponensből álló fordulatokat is találni (pl. *heimlich, still und leise* 'titokban, észrevétlenül', illetve *frisch, fromm, fröhlich, frei* 'impulzíven, gondolkodás nélkül, lazán'), de kétségtelen, hogy a kételemű kapcsolatok sokkal gyakoribbak és produktívabbak, vö. Burger – Buhofer – Sialm 1982: 38.

[27] A *frank und frei* kifejezés első része a frankokra vonatkozik, akik valaha hódítóként szabad urak voltak. Emiatt kerülhetett a *frank* komponens az ugyancsak 'szabad' jelentésű *frei* szinonimával egy kifejezésbe (vö. Röhrich 1991: 470).

[28] A *klipp und klar* kifejezés a 18. század óta adatolható a németben, *klipp* komponense az alnémetből került a felnémetbe, jelentése 'találó, odaillő' (vö. Röhrich 1991: 856).

[29] A *Jahr und Tag* kifejezés ma csupán általános jelentésben használatos: 'hosszabb idő múlva'. Mint azonban Röhrich (1991: 782) rámutat, eredetileg egy középkori jogi formuláról van szó, amely egy évben, hat hétben és három napban határozta meg azt az időtartamot, amely után valaki visszavonhatatlanul és vitathatatlanul tulajdonosa lehetett az általa örökség vagy vásárlás révén megszerezett dolognak. Ez azzal magyarázható, hogy egy éven belül lehetett egy ilyen ügyben panasszal élni. Mivel a nyilvános bíróság (ordentliches Landgericht, Echteding) Nagy Károly uralkodása óta mindig hat hetente ült össze, s három napig ülésezett, az egy év, hat hét és három nap

dc_1566_18

A szóláshasonlatokkal kapcsolatban Burger (1982: 350) egy érdekes történeti példát mutat be, annak illusztrálására, hogy egy ilyen hasonlító szerkezet esetében joggal felmerülhet a gyanú, hogy frazeológiai egységről van szó. A *schreien wie ein Zahnbrecher* 'hangosan ordít [szó szerint: ordít, mint egy fogtörő]' fordulat a 16. és 19. század között többször is adatolható, ma azonban már csak egyes dialektusokban fordul elő, a köznyelvből teljesen kiveszett, sőt szinkrón kompetenciánkkal nem is egészen érthető. A mögötte levő kép is elég érthetetlen már számunkra, de világosabb lesz, ha megtudjuk, hogy a hasonlatban szereplő *fogtörő* nem más, mint a vásári forgatagokban feltűnő felcserféle, akinek jó hangosan, azaz ordítva kellett szolgálatait és tudását reklámoznia, hogy pácienseket és érdeklődőket csábíthasson magához. A mai adatok hiánya ellenére a többszöri régi előfordulás (Röhrich szerint (1991: 1757) Hans Sachs és Caspar Scheit műveiben igen gyakori), a mai nyelvjárási adatok (pl. schleswig-holsteini *He schręt as en Tänbręker*) és a hasonlító szerkezet alapján meglehetős biztonsággal állíthatjuk, hogy frazémával állunk szemben. Mint Burger (1982: 351) rámutat, egyes adatokban kimutatható még egy további frazeologizálódási fokozat is, amelyben összevonódik a főnévi és az igei komponens (*Zahnbrechergeschrei* 'haszontalan, fölöslegesen hangos ordítozás', ez további bizonyíték a kifejezés állandósult jellege mellett.

Az említett két frazématípus megtalálható a magyarban is, igaz, az ikerformulák lexikológiai besorolása nyelvünkben kicsit problematikusabb, mint a németben. Ami ugyanis ezeket a szerkezeteket illeti, a magyarban is számos ilyen kifejezés van, de ezek között kevés kötőszósat találni (pl. *Szodoma és Gomorra, ördög és pokol* stb.), túlnyomó többségük kötőszó nélkül kapcsolódik a másikhoz. Emiatt a legtöbbjüket ma már kötőjellel írjuk, s az ún. álikerszók vagy valódi mellérendelő összetételek közé sorolódnak be, pl. *dérrel-dúrral, ízzé-porrá, ízig-vérig, agyba-főbe, nyakra-főre, hegyen-völgyön, tűzzel-vassal, éjjel-nappal, sebbel-lobbal* stb. Mindazonáltal találni néhány különírt példát is, pl. *tetőtől talpig, csöbörből vödörbe* (vagy: *cseberből vederbe*). Noha a kötőjeles formák ma már lexémaértékűek, s így inkább a lexikológiában a helyük, mint a frazeológiában, Hadrovics is tárgyalja őket történeti frazeológiai munkájában. Ő azzal érvel, hogy számos olyat lehet köztük találni, amelyek átvonódnak az elvont síkra: „Lehet egy kapcsolat a konkrét síkon egyszerű mellérendelés, az elvont síkon már frazéma lesz" (1995: 86). A *szó-fon* kapcsolat magában puszta felsorolás, de Arany Buda halála című művének tizenegyedik énekében már túlmegy ezen, s frazémává válik: „Rég ideje *szó-fon* maga titkos tervén". Ugyanezt az értelmet találjuk a *Csaba királyfi* című elbeszélő költeményében is: „Tán nem tudom én, hogy mint a pók a zugban, / Régen *szőttök-fontok* homályos titokban" (Arany 1981: 732 és 616).

Hadrovics tehát elsősorban az idiomatizáltság alapján sorolja a frazeológiába ezeket a kifejezéseket, ez azonban nem döntő érv, hiszen egyszavas kifejezések is lehetnek idiomatizáltak, gondoljunk például a szlengben használt *gályázik* 'keményen dolgozik' vagy *énekel* '<rendőrségen> vallomást tesz' igékre. Ugyanakkor azonban az is kétségtelen, hogy a fenti kifejezések

volt az az időtartam, ami után valaki véglegesen és biztosan birtokba vehette a szerzeményét, vö. a régi jogi közmondással is: *Jahr und Tag soll ewig gelten* 'az év és a nap örökké érvényesek'. De ez az időtartam volt érvényes az uraságnak teljesítendő szolgálatok esetében is: ha ez lejárt, akkor a kötelezettségek elévültek (vö. *Versäumt die Herrschaft Jahr und Tag, so ist ihre Gerechtigkeit aus* 'Ha elmulasztja az uraság az évet és a napot, akkor érvényét veszti a jogosultsága').

dc_1566_18

mindenképp a lexikológia és a frazeológia határán foglalnak helyet, hiszen az, hogy az ide tartozó, két szóból álló fordulatok nagy részét ma kötőjellel írjuk, csupán a magyar helyesírási szabályzatot, illetve szótárt gondozó munkacsoport döntésén múlik, valójában lehetne őket külön is írni.[30] Voltaképpen tehát arról van itt szó, hogy az ikerformulának tekinthető állandósult szókapcsolatok egybeforrottsági foka olyan mértéket ölt, ezáltal a köztük levő szünet olyannyira lerövidül, hogy inkább már összetételként kezeljük őket.

A régi adatokból azonban az is látható, hogy valaha nem volt ennyire állandó ezeknek a fordulatoknak az alakja: számos esetben még a szórendjük is változhatott, máskor meg a két tag kötőszóval vagy egyéb elemmel kapcsolódott egymáshoz. Később a kötőszó elmarad, s az állandósulás végpontjaként a két tag összetételnek érződik inkább. Lássunk néhány példát Hadrovicstól (1995: 90–99)!

> Az tengeren nagy hab, *szél-vész* támada (Ap. 101)
> és nagy *vész-szél* támada (CornK. 139r)
> Az másik tanó *talpától fogva tetéig* (sic!) az farkas-sebtől megemészteték (PéldK. 42)
> *tetédtől fogván talpadig* te testödben egészség nem vala (CzechK. 28)
>
> [A szülő asszony] kezét idestova *hányja-veti* (WinklK. 80)
> …köszörülte fogát, tőrit *hánta s vetette* (RMKT 17. sz. 10:129)

Ezek az ikerformulák gyakran más frazeológiai egységek részeként jelennek meg. Ezekkel kapcsolatban is jól látszik a régi példákból, hogy a mellettük megjelenő frazématagok tekintetében is jellemző volt a váltakozás, pl.

> Ezek *kégyót-békát* kezdének *kiáltani* a király ellen (HeltChr 74r)
> …kik sok *kígyó-békát vernek a fejünkhez* az Krisztusban való mi hitünkért (Magyari 21)

Az eddigi példák némelyike azt is jól tükrözi, hogy az ikerformulák között a magyarban is gyakoriak azok, amelyek bizonyos prozódiai jegyeket is hordoznak magukon (pl. alliteráció, rím: *se híre, se hamva*; *dérrel-dúrral*, *hanyatt-homlok* stb.).

Noha Burger a formai-stilisztikai bizonyítékok kapcsán csak az ikerformulákról és a szólás-hasonlatokról ír (1982: 350–351), voltaképpen meg lehetne említeni ebben az összefüggésben az ún. **modellértékű kapcsolatok**at (ném. *Modellbildungen*) is. A modellértékű kapcsolatok közé a külföldi szakirodalomban azokat a többé-kevésbé szabad lexikai elemekkel bővíthető szintaktikai sémákat sorolják, amelyek gyakran szolgálhatnak további szókapcsolatoknak is mintául (vö. Forgács 2007a: 95). Ilyen a németben például az *X um X*-modell, amelynek jelentése nagyjából az ’egyik X-et a másik után’, pl. *Glas um Glas* ’egyik poharat a másik után’, *Stein um Stein* ’egyik követ a másik után’ stb. Ezeknek a kapcsolatoknak a megfelelői összeforrottságuk folytán a magyarban is a frazeológia körébe utalhatók, természetesen azzal a szerkezeti különbséggel, ami az indoeurópai nyelvek elöljárószós szerkezetei és a magyar ragos

[30] Érdekes adalék ebben a vonatkozásban a *cserben hagy* kifejezés írásmódjának a megváltozása is: *A magyar helyesírás szabályai*nak 11. kiadása szerint a *cserbenhagy* alakot egybe kellett írni (vö. AkH.[11] 172), míg az új, 12. kiadás szerint ma – akárcsak korábban, hiszen frazémából alakult – különírandó (vö. AkH.[12] 198).

dc_1566_18

formák között kimutatható, azaz például *házról házra, szóról szóra, faluról falura, óráról órára, percről percre* stb.

Hadrovics (1995: 97) példáiból látható, hogy régi nyelvünkben olyan modellértékű kapcsolatokkal is találkozunk, amelyeket ma nem nagyon használunk, pl.

> Ezen nagy gyarlóság *firul fira* marad (RMKT 17. sz. 11:92)
> Az levelet … Joab *igíröl igíre* mind elolvasá (Hoffgr e1v)
> Inkább akarnak *koncrul koncra* vágatni, hogy sem mint… (Drask 79r)

A kifejezés elemeinek az ismétlődése és a szintaktikai minta követése miatt ezekről a régi nyelvi példákról is meglehetős biztonsággal kijelenthetjük, hogy frazémákkal van dolgunk.

Régibb példáinkban néha az is jól látszik, miként küzdenek a konkurens szerkezetek egymással, vö. pl.

> A pápa követit viszik *helyre helyről*, úgy amint hallottunk Ezechiás felöl (RMKT 17. sz. 11:223)[31]

> Mert pestis lévén, *helyből helybe* kergette az embereket (BethK 1:61)

Ami a **szóláshasonlatok**at illeti, Hadrovics is rámutat monográfiájának a hasonlító mellékmondatokról írott fejezetében, hogy a „teljes mondatok közül ebből a fajtából lett a legtöbb frazeologizmusnak minősíthető típus. Nyelvészeink ezzel foglalkoztak a legtöbbet. Ennek oka az, hogy az úgynevezett szóláshasonlatok között számos olyan van, amelyeknek megértéséhez részletes tárgyi magyarázat szükséges” (1995: 134).

A szóláshasonlatok igen sokfélék lehetnek, de – mint Hadrovics is hangsúlyozza (1995: 135) – nem számítandók közéjük az „egyedi jellegű, csak pillanatnyi leleményből keletkezett, gyakran költői hasonlatok […], amelyek nem lettek általánosan használt klisékké”. Hadrovics példája ezzel kapcsolatban Mikes Kelemen gyakran használt fordulata, miszerint édes nénjét úgy vagy még jobban *szereti, mint a káposztát*, amely azonban „Mikesnek egyedi leleménye, és akárhányszor fordul is elő leveleiben, ez nem tartozik a frazeológiába, mert ezen a szűk körön nem terjedt túl, a hazai irodalom meg éppen a szerző életkörülményei miatt nem vehette fel vérkeringésébe” (uo.).

Mindez jól mutatja, hogy történeti szövegek esetén azért igen óvatosnak kell lennünk egyes hasonlatoknak a szóláshasonlatok, azaz az állandósult klisék közé való besorolásával. A hasonlító forma ugyan hajlamosít a frazeologizálódásra, ezért hamar felmerülhet, hogy állandósult szókapcsolattal van dolgunk, azonban hogy valóban szóláshasonlattal állunk-e szemben, azt csak igen körültekintő vizsgálattal lehet kideríteni.

Természetesen itt is segíthet bennünket mai nyelvi kompetenciánk is, hiszen lehetséges, hogy a hasonlat ma is klisészerűen él nyelvünkben, pl. *él, mint hal a vízben; fehér, mint a hó; piros, mint a vér; játszik, mint macska az egérrel*, vö. Hadrovics történeti példáival (1995: 139–143):

> *Miképpen* az szép *halatska az vízben* […], itt e világon én is szintén azonképpen *élek* (RMDE 1: 655; hasonlóan RMKT 17. sz. 15A: 769)

[31] Ebben a példában a két tag cseréje feltehetően a rím érdekében történhetett, vö. Hadrovics 1995: 97.

dc_1566_18

… talála helyheztetett *fehér* kenyeret ő előtte *miképpen az hó* (KrisztL 11)

Piroson szemérem Julia orcáján Úgy áll, *mint* cseppent *vér* gyenge két ajakán (RMKT 17. sz. 11: 567)

Ekképpen *játszadoznak* […] a szent atyák (= az inkvizítorok) a szegény keresztyén fogollyal, nem külemben *mint* a körmes *macska az egérrel* (HeltHáló 131)

Másrészt joggal mutat rá Hadrovics, hogy „meg kell különböztetnünk a közönséges hasonlító mondatokat olyanoktól, amelyek valami sajátos többletet tartalmaznak" (1995: 134). Ez a többlet lehet a hasonlításban foglalt nagyítás, túlzás, szokatlanság is (*a hírre fehér lett, mint a fal*), de még inkább fel kell figyelnünk az ironikus, a valósággal ellenkező állításokra, pl. *annyit ért hozzá, mint tyúk az ábécéhez* vagy *mint szamár a lantjátékhoz* vagy *mint hajdú a harangöntéshez*.

Hadrovics ez utóbbi típussal kapcsolatban a következőket írja (1995: 145): „Az igével szerkesztett hasonlító mellékmondatoknak egyik sajátos válfaja a hasonlítva tagadó. […] Sajátos jellege abban áll, hogy egy tagadást úgy fejezünk ki, hogy valami teljesen képtelen, végképp össze nem illő dolgok összehozásával szemléltetjük a lehetetlenséget. Az egyszerű tagadó forma ilyen: »Nem tud a szamár semmit a gyöngyfűzéshez« (HeltHáló 23). Ez egy hozzá nem értő emberre vonatkoztatva így is kifejezhető: »Annyit ért hozzá, mint szamár a gyöngyfűzéshez.« Pontosan ilyen megfogalmazást a példáim között nem találtam ugyan, de számos hasonló régi adat bizonyítja az ilyen típus általánosságát". Lássunk néhány régi nyelvi példát Hadrovics nyomán (i. m. 146)!

Amennyit ért hajdú a harangöntéshez, kinek ügye nem volt, *annyit* ért törvényhez (RMKT 17. sz. 2: 196)

[Egyed doktor] az Úristennek igéjéhöz *ennyit* tud vala, *mint a lúd az zsoltárhoz* (HeltHáló 342)

Mert ők ahhoz *anneat* értnek, *mint a szamár a lanthoz* (Székely 88r)

Ugyanilyen gúnyos hasonlítást fejez ki az *illik, mint bot a tegezbe* hasonlat is. Ez már Decsi *Adagiorum*ában is megtalálható, vö. NySz. III: 501: *Igen illik mint az bot az tegezbe* (Decsi: Adag. 64), hasonlóan Heltai *Háló* című művében is: *Hopp, mint illik a bot a tegezbe* (Heltai 1979: 115). Hadrovics ezzel a kifejezéssel kapcsolatban azt írja, hogy „régen a tegez a nyílvesszők hordozására szolgált, de buzogányt nem tettek bele. Így lett a gúnyos mondás: »Igen illik hozzá, *mint az bot* (= buzogány) *az tegezbe*«" (1995: 146). Szerintem azonban korántsem biztos, hogy a *bot* itt 'buzogány értelmű, hiszen a szabályos, egyenes és hegyes nyílvesszők mellé az egyszerű, tompavégű, s esetleg göcsörtös bot sem való.[32]

Hadrovics nem említi, de ezzel gyakorlatilag megegyező használatú a régiségben a következő szóláshasonlat is: *illik rá, mint szamárra a bársony nyereg*, vö. Sirisaka 1890: 82, lásd

[32] Ezt az elgondolást egyébként Hadrovics egy pár sorral később idézett példája is támogatja (Azért úgy *illettél* az úri seregben, *Mint* ***görcsös*** *s* ***horgas*** *bot aranyos tegezben* – RMKT 17. sz. 13:76), ezért nem is egészen értem, miért gondol itt Hadrovics a *bot = buzogány* megfelelésre.

dc_1566_18

még NySz. III: 71: *Nem illet szamárt veres nyereg* (MA. Decsi Adag. 22). Különösen jól szemlélteti a két kifejezés egyenértékűségét Erdélyi (1851: 356) következő adata, még ha abban a *bársony nyereg* helyett másik értékes lószerszám szerepel is: *Aranyos kantár szamár fejéhez: bot a tegezhez.*

Ugyancsak gyanút foghatunk, hogy a hasonlításban szóláshasonlattal lehet dolgunk, ha „a hasonlító mellékmondatban személynevek szerepelnek, amelyekről nem tudunk semmit, vagy ha ismerjük is őket, nem tudjuk, hogy miért az adott szerepben jelennek meg" (Hadrovics 1995: 147). Lássunk ezekre is néhány példát!

Szent mint a Bodóné pulykája, mert kan nélkül tojik (Margalits 1896: 719)
Nyer benne, mint Bertók a csíkba (Margalits 1896: 56)
Nem találja helyét, mint Csatakné a menyének (Addig szoritja tovább a padon, mig végére ér.) (Margalits 1896: 329)
Megrázza [táj: *megfogja*]*, mint Krisztus a vargát* (O. Nagy 1976: 395)
Otthagyja, mint szent Pál az oláhokat (O. Nagy 1976: 539)

Szintén gyakori a szóláshasonlatokban, hogy a hasonlítás alapját egyes népekre jellemző tulajdonságok, például a bőrük színe, a szokásaik stb. képezik. Az ilyesfajta hasonlítások gyakorta ironikusak is lehetnek. Néhány példa:

Fél, mint Cigány a' Szent Mihálytúl (Dugonics 1820: 147)
Kondor, mint a' Cigány (Dugonics 1820: 224)
Biztatja, mint oláh az ökrit (Margalits 1896: 68)
Erőtlen, mint a' Tót kaszás (Dugonics 1820: 218)
Semmi se lett belőlle, mint a' Tót' fiából (Dugonics 1820: 238)

Látszólag ugyanilyen – csak nem népekre, hanem egy foglalkozási csoportra vonatkozó – sztereotípián alapul az *iszik, mint a kefekötő* szóláshasonlat is. Ennek hallatán arra gondolhatunk, hogy a kefekötők a munka közben szálló finom szőrszálak miatt gyakran öblítették le a torkukat, s nem feltétlenül vízzel. O. Nagy azonban rámutat, hogy a kifejezés a magyarban nyelvi kölcsönzés eredménye: a német *trinken/saufen wie ein Bürstenbinder* fordulat tükörfordítása (1979: 261–262). A németben ugyan állhatna mögötte a fenti sztereotípia, ám német szóláskutatók kiderítették, hogy a 'kefekötő' jelentésű *Bürstenbinder* komponens egyfajta remotivációs cserével került csupán a kifejezésbe, l. a 3.2.2.5.6. fejezetben részletesebben.

2.2.7. Lexikális bizonyítékok: unikális lexémák jelenléte a szókapcsolatban

Korábban is említettük már (1.2. fejezet), hogy léteznek a frazeológiai egységek között olyanok, amelyekben olyan komponenseket találunk, amelyek szabad szószerkezetekben nem fordulnak elő, csak egyes állandósult szókapcsolatokban (***ebrúdon*** *vet ki vkit,* ***dugába*** *dől, felveszi a* ***nyúlcipőt****, csak úgy* ***ukmukfukk*** stb.). Ezeknek a frazeológiai irodalomban **unikális lexémá**nak nevezett egységeknek a típusait, keletkezésük módjait a 4.4. fejezetben fogom részletesebben tárgyalni, itt most csak azt az aspektust tárgyalom, miként lehetnek ezek fogódzóink egyes szókapcsolatok frazémaként való azonosításában.

dc_1566_18

Burger hangsúlyozza (1982: 351), hogy az unikális komponensek jelenléte az egyik legbiztosabb bizonyítéka az illető szókapcsolat **magas fokú frazeologizáltságának**. Ugyanakkor az, hogy valóban unikális lexémával van-e dolgunk, egy régebbi nyelvállapot tekintetében nehezen bizonyítható, hiszen mindig előfordulhat, hogy az egyéb szókapcsolatokban való előfordulásra csupán adatok nincsenek. Ha valóban régi nyelvállapotokat vizsgálunk, akkor ez a kérdés még a forrásokkal sokkal jobban ellátott német nyelv esetében is gondot jelent. Burger szerint (uo.) ez a németben elsősorban az ófelnémet korszak nyelvét illetően van így, különösen amíg az összes glosszáriumot fel nem dolgozzák lexikográfiailag.

Mégis kijelenthető szerinte, hogy meglehetősen nagy a valószínűsége annak, hogy unikális lexémával van dolgunk, ha az illető szókapcsolat **földrajzilag és/vagy időben** egymástól **távol eső** szövegekben fordul elő. Erre példaként hozza az *in gimeitun* kifejezést, amely főként a latin *frustra* 'haszontalanul, sikertelenül, feleslegesen' megfelelőjeként fordul elő, s a Tatianban, Otfriednél és Notkernél is adatolható[33]. Sokkal nehezebb viszont a helyzet a csak egy szerzőtől adatolható elemekkel, mint *bi wuruhti* 'joggal' vagy *in giriuno* 'titokban', hiszen ezek esetében előfordulhat, hogy csak a szerző idiolektusában szerepel a kifejezés (vö. Burger 1977: 10, ill. Burger 1982: 351).

Ha azonban a nyelvemlékekkel sokkal jobban ellátott későbbi korszakokban találkozunk egy kifejezés részeként unikális lexémával, akkor már meglehetős biztonsággal jelenthetjük ki, hogy frazeológiai egységgel van dolgunk. Hans Sachs egyik művében (Der dot im Stock) fordul elő például az *Und gaben gen holcz versengelt* mondat (idézi Burger uo.), amelynek *versengelt* elemét az újabb német szótárak kizárólag a ma 'elmenekül, meglóg' jelentésű *Fersengeld geben* szókapcsolat komponenseként tüntetik fel. Maga a főnév egyébként eredetileg a jogi szaknyelvből származik, a pontos jelentését illetően azonban eltérő véleményekkel lehet találkozni. A legvalószínűbb, hogy a *Fersengeld* eredetileg egy adóféle volt, amelyet talán a katonaszökevényeknek kellett megfizetniük, de vannak arra is adatok, hogy a vendeknél a férjüket elhagyó asszonyoknak kellett ezt leróniuk (vö. Röhrich 1991: 435). A szó legrégibb előfordulását tartalmazó *Sachsenspiegel*ben még ezzel a viszonylagosan önálló főnévi használattal találkozunk, jóllehet a tágabb kontextusban már itt is megjelenik a *geben* ige: „waz aber der wiczadele sin gewettete geburt czu *gebene* nach windischem recht, daz ist ein *versengelt*, daz sin 3 schill. adir 4, darnach des landes gewohnheit ist" (idézi Burger 1982: 351). Ebben az esetben tehát ugyanúgy frazeologizálódás történt, mint a legtöbb állandósult szókapcsolatban, de a *Fersengeld* főnév később kiavul a nyelvhasználatból, s csak ennek a kifejezésnek a részeként marad fenn, ez pedig a történeti frazeológia szemszögéből megkönnyíti a szókapcsolat frazémaként való azonosítását.

Könnyen felismerhetünk régi szövegben unikális komponenst, ha olyan kifejezésről van szó, amely mai nyelvünkben is eleven. Így van ez például a *dugába dől* kifejezés esetében az alábbi Berzsenyi-idézetben:

[33] Burger szerint (1977: 7) a Tatianban a latin *otiosus* megfelelőjeként áll a kifejezés, de ennek a jelentése nagyjából megegyezik a *frustra* alakéval ('haszontalan'). Az, hogy mindkét esetben egyszavas latin formáknak felel meg a németben kételemű kifejezés, s ráadásul különböző alakú, de azonos jelentésű elemeknek, meglehetősen meggyőző bizonyítéka az *in gimeitun* frazéma voltának.

dc_1566_18

> Mert gyakran megesik, hogy ezen szegény emberek hétszámra szanaszét étlen kujtorgatnak, míg helyet találnak, de megesik az is, hogy néha helyet sem találván, kódulva kujtorognak vissza; míg az alatt másutt a magyarnak gazdasága ***dugába dűl*** a miatt, mivel sem kaszást sem aratót nem kap. (Berzsenyi Dániel: A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól. 1833, 153; HHC[34]**)**

A NySz. (I: 529) nem veszi fel sem a *duga* címszót, de a *dugába* unikális komponenst sem, csupán a *dől* címszavában szerepelteti a kifejezést, az adat Baróti Szabó Dávid *A magyarság virági* című gyűjteményéből való: *Döllyön dugába minden rossz mesterkedése* (SzD: MVir. 487)[35]. Ennek valószínűleg az is oka lehet, hogy a NySz. által adatolt időszakban (a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig) még alig szerepelhetett a kifejezés, hiszen a TESz. (I: 684–685) szerint az első adata 1750-ből való (*Ki tudja melly órában, Mint Krisztus szól irásban, Dűl e' világ dugában*), s az eredetileg dunántúli szólás a 19. században került csak be az irodalmi és köznyelvbe. A *duga* komponens unikalizálódását elősegíthette egyébként az a tény is, hogy 'hordódonga' jelentésben inkább a valamelyik szláv nyelvből már a szláv denazalizáció előtt, azaz igen korán a magyarba kerül *donga* főnevet használták, s a valamikor a denazalizáció után a szerb-horvátból átkerült *duga* alak csak szűkebb területen élt. A TESz. egyik adata szerint (I: 684) egyébként korábban – akárcsak fentebbi példánkban a *Fersengeld* főnév – a *duga* elem is előfordulhatott még önálló használatban: 1558: „*az pintérek dwgát hasogatnak*", azaz itt is előbb történt a frazeologizálódás, majd ezt követte az unikalizálódás.

Viszonylagos biztonsággal azonosíthatjuk tehát azokat a régi szövegekben előforduló szókapcsolatokat frazémaként, amelyekben ma is használt unikális komponens található. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ez a komponens ezen a szókapcsolaton kívül más elemekhez kapcsolódva is frazeológiai egységet alkot. A fenti *dugát hasogat* kifejezés például egyértelműen szabad szókapcsolat, szó szerinti értelemben használva (legfeljebb a kádármesterségben számíthatna kollokációnak, ebben azonban adatok híján nem lehet biztosan állást foglalni).

Az *ebrúdon vet ki vkit* szólásnak ez a viszonylag korai adata is frazémának minősíthető: *Ebrudon vetni ki*: ex pellere (sic!) furcilis (PPBl. Kisv: Adag. 157, idézi NySz. II: 1475), hiszen a kifejezés ma is él nyelvünkben. O. Nagy ugyanakkor a *kidob* igével is megadja gyűjteményében, sőt az *ebrúdra tesz vkit* alakot is feltünteti (1976: 162). Hogy ezek mennyire adatolhatók valóságosan, azt nem tudhatjuk, de kétségtelen, hogy a *kidob* komponens ebben az összefüggésben egyenrangú szinonima a *kivet*tel, s a kifejezés képi hátterét ismerve az *ebrúdra tesz* mint variáns is elképzelhető. Ismeretes ugyanis, hogy az *ebrúd* régen az a póznaféle volt, amelyet faluhelyen az udvarra nyíló konyhaajtó előtt keresztbe tartottak azért, hogy a konyhából kikergetett kutyát, amikor az át akart ugrani rajta, durva tréfaként a pózna hirtelen fölrántásával az udvarra vessék (vö. O. Nagy 1979: 128).

A NySz. II: 1475 azonban még egyéb kifejezésekben is adatolja az *ebrúd* lexémát:

> Nem engedem semmiképen gyermekét *ebrudon hagyni* (Radv: Csal. III. 220b.)

[34] A *HHC* rövidítéssel adom meg a továbbiakban, ha egy adatot a Magyar történeti szövegtárból, azaz A magyar nyelv nagyszótárának korpuszából (www.nytud.hu/hhc) idézek.

[35] Az a tény, hogy egy régi szólásgyűjteményben is szerepel a kifejezés, az unikális komponens jelenlétén túl további érv a kifejezés állandósult szókapcsolatként való interpretációja mellett (lexikográfiai adatolás).

dc_1566_18

> Minket előle *el nem űz eb rudon*, a mint parasztul szollnak, az ajton (GKat: Vált. II. 1362)

Szemantikailag ugyan ezek a kifejezések is meglehetősen illenek a ma ismert szóláshoz, ám ezekben az esetekben – további adatok híján – nem állíthatjuk biztosan, hogy állandósult szókapcsolatokkal van dolgunk. (Magam az O. Nagy által feltüntetett *ebrúdra tesz* variáns esetében sem merném ezt biztosan állítani.)

Ezzel együtt maga az unikális lexéma nem feltétlenül kell, hogy azt jelentse, hogy csupán egyetlen kifejezésben fordul elő az illető komponens, egy-két esetben ugyanis előfordul, hogy több állandósult kifejezés is alakult egy összetevővel (pl. ***kegyelemkenyérre*** *szorul,* ***kegyelemkenyéren*** *él vki* vagy ***dugába*** *dől,* ***dugába*** *dönt*). Ezek azonban többnyire a frazeológiai szakirodalomban *akcionális sor*oknak[36] nevezett formációkhoz hasonlítanak, míg az *ebrúd* komponenssel alakult fenti példák esetében azért ennél nagyobb a kifejések önállósága.

Ugyanakkor azonban egy korábban elvégzett vizsgálatom (Forgács 2003b) eredményei azt mutatták, hogy az unikális elemek között csak kisebb részben vannak a régen valóságos lexémaként is előforduló, később elavult egységek, mint például az *ebrúd* vagy a *duga* elemek. Legnagyobb számban azonban a „beszédes" alkalmi összetételek vagy képzések vannak közöttük: ***struccpolitikát*** *folytat, későn érkezett a* ***bajuszfaszolásra*** 'olyan férfi, akinek nem nő a bajusza', ***cigányútra*** *megy,* ***cigányüllőn*** *kalapál* 'hazudik', ***borbéski*** *uraság(tól származik)* 'részeges', *csak úgy* ***ukkmukkfukk****, felköti/felhúzza a* ***nyúlcipőt,*** ***sündisznóállásba*** *vonul/húzódik,* illetve ***kapóra*** *jön,* ***fontolóra*** *vesz, jó* ***alvókája*** *van* stb. Ezeknek az esetében nem is igazán merülhet fel a szabad lexémaként való alkalmazás lehetősége, azaz ha ilyen elemet találunk egy kifejezésben, akkor nem is nagyon kell mérlegelnünk, hogy vajon valóban szólással van-e dolgunk, hiszen nem lehet szó más interpretációról.

Igazán körültekintően akkor kell eljárnunk, ha olyan kifejezéssel találkozunk, amelynek egyik eleme unikális lexémának tűnik, de tőszóról van szó, s maga a kifejezés ma nem használatos. A fentebb már említett (frazeológiai) pótkompetencia ugyanis segít észrevenni az ilyesféle kifejezéseket is, de ezek esetében igen tüzetesen meg kell vizsgálnunk, hogy valóban unikális elemről van-e szó, vagy előfordul-e az illető komponens szabad szószerkezetben is. Ha van ilyen előfordulása, az még nem jelenti azt, hogy az illető szókapcsolat ne lehetne más kritériumok (pl. a gyakori előfordulás, átvitt értelem) alapján szólás, de ha mindig csak egyetlen szókapcsolatban fordul elő régi szövegekben is a mára kihalt kifejezés, akkor az már abban a korban is unikális elem lehetett, s ez igen erős érv az illető szókapcsolat frazémaként való azonosítása mellett. Ennek vizsgálatához kellenének természetesen a nagy történeti korpuszok, de néha már a NySz. példaanyaga is el tud igazítani bennünket ezen a téren.

Régi szövegekben viszonylag gyakran előfordul például a *duskát iszik* kifejezés. Heltai *Dialógus*ában többször is megtaláljuk, pl.

> Kinél a pecsenyés szömek? Mondom, azoknál, akik a korcsomán hevernek, és azoknál, akik *duskát isznak*. (Heltai 1980: 27)

[36] Az ilyen kifejezések ugyanannak a fogalmi tartalomnak más-más nézőpontját, pl. egy cselekvés vagy folyamat kezdetét, lefolyását vagy végpontját mutatják be (pl. *működésbe hoz – működésben van – működésben tart*; vö. Forgács 2007a: 37).

dc_1566_18

> Annakelőtte való időkbe, mikor a gonosz társasággal estve *duskát ittam*, reggel oly igen gonoszul voltam, és a fejem olyan volt, mint egy fabot. (Heltai 1980: 31)
>
> Ezt jól látjuk mindenfelől, mint *isznak* az emberek *duskát*; mint köszönik el a bort; mint tölti egyik a másikat… (Heltai 1980: 36)

A szólás O. Nagy gyűjteményében is helyet kapott (1976: 152), főnévi elemét O. Nagy szögletes zárójelben adja meg, ami nála az unikális komponensek jelzése (ha nem is nevezi őket így[37]). Igaz, a szótári formát *dúska* alakban tünteti fel, de szerintem ebben téved, talán népetimológiásan a *dús* melléknévvel hozza összefüggésbe a szóalakot[38]. Valójában azonban a rövid magánhangzós forma a helyes, így tünteti fel a szóalakot a TESz. is (I: 693), amely szláv eredetűnek tartja a szót, megjegyezve, hogy legkönnyebben a szlovén N. *dušká*ból magyarázható, de lehet az is, hogy a szó hangalakja a gyakori *-ka* végű szavak (pl. *róka, macska* stb.) hatására alakult így. A *duskát iszik* jelentéseit O. Nagy – helyesen – a következőképpen adja meg: a) a vendég, ill. a házigazda egészségére egy hajtásra kiissza a poharát; b) áldomást iszik; c) részegeskedik, tivornyázik (uo.).

A *duska* főnév első biztos előfordulását a TESz. éppen Heltai *Dialógus*ából adatolja, de a NySz. adatai szerint (I: 546) másutt is előfordul, pl.

> *Duskát innya* : amystide bibere, sauffen wie ein ochs PPB.
> *Duskat inni* es frissen tantzolni akaroc (Szeg: Theoph. 24)
> Örömében soc *dusskát* (!) kezde *innya* (Gosárv: MagyB Eiiij)
> *Duskat* auagy versent *innia* (Salánk: Erasm. 45)

A NySz. *duska* címszavának (I: 546) szinte összes adatában a *duskát iszik* kifejezés vagy ennek valamilyen defrazeologikus derivátuma fordul elő, pl. *Haggiak el az feiedelmec az **duska italt**, resegseget* (Kár: 2Könyv. 115). Mindezek alapján annak ellenére is meglehetős biztonsággal jelenthetjük ki, hogy a *duskát iszik* kifejezés állandósult szókapcsolat, hogy az ma már egyáltalán nem él nyelvünkben. Ezt a véleményt egyébként tovább erősítheti, hogy derivátuma is van (*duska ital*, l. előbb), illetve hogy Pápai Páriznál sem csupán a főnévi komponens, hanem az egész kifejezés van feltüntetve, s latin illetve német megfelelői is többszavas kifejezések (erről részletesebben szó lesz még a 2.2.11. fejezetetben).

2.2.8. Morfológiai bizonyítékok: Frazeológiai kapcsolatokból alakult derivátumok

Burger rámutat, hogy a frazeológiai egységek történeti szövegekben való azonosítására alkalmas kritérium lehet az is – mint erre már Černyševa (1975: 251 kk.) is utalt –, ha az illető

[37] Szótárának Bevezetőjében a következőket jegyzi meg róluk: „[…] azokat a vezérszavakat, amelyek csupán állandósult szókapcsolatokban – szólásokban és közmondásokban – élnek, és amelyek egyébként, tehát úgynevezett szabad szókapcsolatokban nem használatosak, szögletes zárójelbe tettük. Például: [**alvóka**], [**fakova**, *fakoha*], [**cigányút**]. Ugyanígy közöljük a csupán egyetlen vagy néhány kifejezésben főnevesült igéket és azokat az összetételeket is, amelyek mint különírt szókapcsolatok közkeletűek ugyan a nyelvben, de mint alkalmilag főnévvé vált szavak csupán szólásokban vagy közmondásokban fordulnak elő. Ilyen például ez: [**aztmondják**] ebben a tájnyelvi közmondásban: Aztmondjáknak nincsen sorban a háza” (O. Nagy 1976: 25).

[38] A TESz. (I: 693) szerint a *dúskál*, amely ugyancsak a *duska* főnévből származtatható az *-l* igeképzővel, valóban a *dús* ’gazdag valamiben’ hatása alá kerülhetett, ez magyarázza annak hosszú *ú*-ját.

dc_1566_18

egységnek létezik szóképzéssel alakult származéka, ún. **defrazeologikus derivátum**a (1982: 351). A latin *participemus* szóalak megfeleléseként már az ófelnémetben adatolható *teil nemên* szerkezet lehetne még a lexikai hiány pótlására alakult véletlenszerű parafrázis is, ha nem találnánk meg ugyanabban a szövegben annak derivátumait is (*teilnumft* – participatione, illetve *ze teilnufti* [sic!] – ad participationem, idézi Burger 1982: 352, vö. még Burger 1977: 10 is). Ugyanez a helyzet a Notkertől adatolható *teil haben* szerkezettel is, amelynek ugyanő használja a *teilhabunga* származékát is.

Még szebb példája ennek a jelenségnek a *sigu neman* 'győz, győzelmet arat' kifejezés, amelyet már az Isidor-fordításban megtalálunk a latin *debellare* megfeleléseként, majd később Otfriedtől és Notkertől is adatolható (igaz, Otfriednél a kifejezés egyik előfordulásában a főnévi elem többes számban van (*sigi*), ami arra utal, hogy ebben a korban a szerkezet formailag még nem volt teljesen megszilárdulva). A későbbiekben azonban a kifejezésnek egész sor derivátumával lehet találkozni ófelnémet szövegekben, pl. *sigenunft* 'győzelem', *sigenunftare* 'győztes, győző', *sigesnemo, sigenemo* 'győztes', *siganumftlîh* 'győzedelmes', *sigenemelih* 'megdönthetetlen'. Mivel az utolsó két példa már szekunder képzés, hiszen az egyik a *sigenumft* alaknak a továbbképzése, a másik a *sigenemonak*, Burger szerint (1982: 352) kétség nem férhet hozzá, hogy a kiinduló szerkezet, a *Sieg nehmen* frazeológiai egység.

Hasonló példákat a magyarban is találhatunk, igaz, a derivátumok nem minden esetben vannak egybeírva, de mint tudjuk, az egybe-, illetve különírás kérdésköre mind a mai napig a magyar helyesírás egyik legproblematikusabb területe. Ettől azonban a derivátumok mégiscsak az összeforrottságnak egy magasabb fokát mutatják, ami pedig a kiinduló szerkezet állandósultságára is utal. Lássunk néhány példát!

Baranyai Decsi Adagiorumában (124) a latin *Eandem cantilenam canis* szerkezet megfelelőjeként az *Vgyan azon bakot nyúzod* kifejezést találjuk. Már az a tény is, hogy a fordulat egy régi szólásgyűjteményben helyet kapott, erősítheti azt a véleményt, hogy egy már abban az időben is állandósult szókapcsolatnak számító egységgel van dolgunk, de tovább szilárdíthatja ezt a meggyőződésünket, hogy – különböző szerzőktől származó – egyéb példákat is találunk rá. A példákat a NySz. nyomán idézem (I: 162):

> A Vittebergai rabbinus *azon* régi *bakot nyúzza* (PázmLuthV. 4.).
> Itt-is *azon* ősztővér *bakot nyúzza* Kalaúz, mellyet fellyebb (Pós: Igazs. II. 277)
> *Ugyan azon bakot nyuzza* mégh a mi jesuitánk (Czegl: Japh. 160)

Mindezt megfejeli még az a tény, hogy – mint a NySz. **bak** szócikkéből (uo.) is láthatjuk – Calepinus tíznyelvű szótárában a *battologia* címszó alatt, míg Szenczi Molnár latin – magyar szótárában a *tautologia* címszó alatt a kifejezés főnévi derivátumát is megtaláljuk:

> Calepinus (1586: 126): *Battologia – Azon bak nyúzás*. Verborum redundantia, eiusdem rei vitiosa repetitio[39]

[39] A NySz. (I: 162) pontatlanul, *batrologia* formában adja meg a latin alakot. A szótár nem tünteti fel, de a *battologia* megfeleléseként Szenczi Molnárnál is megtaláljuk ezt a derivátumot, ebben a formában: *Azonbac nyuzas* (1604: I: 112).

dc_1566_18

Szenczi Molnár (1604: I: 669): *Tautologia* : azon értelemnek ottan ottan mondogálása, *Azon bak nyuzás*[40]

További példáim a *hány* igei komponenssel alakult szólások köréből származnak. Közülük a *vkinek a szemére hány vmit* kifejezés ma is él nyelvünkben, ez már maga is amellett szól, hogy a szólásként azonosítsuk a régi példákat is (NySz. I: 1308). Ezek azt mutatják, hogy korábban a *szemére hány* forma mellett volt a kifejezésnek *szemébe hány* változata is, azaz a kifejezés jól mutatja az alaki szilárdulás történeti folyamatát (ezt a frazeologizálódási folyamattal foglalkozó fejezetben (4.2.1.) részletesebben is tárgyalom majd):

Zemeeben hanywan embernek mynden byneyt (ÉrdyC. 12. 25b)
Szőmére hányom : improbo C.[41]
Tenéked hálá-adatlanság *szemedre* ne *hányattassék* (Com: Jan. 194)

A frazeologizáltság további bizonyítékai lehetnek még a derivátumok, ezek között a *szemrehányás* főnévi származék mellett régibb nyelvünkben még a *szemre való hányás* formát is megtaláljuk – mintegy átmenetként a szókapcsolat és a főnévi derivátum között, vö. NySz. I: 1312:

Méltatlan *szemre való hányásokat* hallottam (Kár. Bibl. I.480)
Szemre való hányás nélkůl adgya azt (MA. Bibl. Iv.219)
Szemre hányását elfelejtette (Kónyi: VM. 80)

Ebben a példában ma is ismert szólással volt dolgunk, de alakultak a *hány* igével olyan állandósult kifejezések is, amelyeket ma nem használunk. Ilyen például a *lest hány* fordulat is, amelynek esetében már nagyobb súllyal esik a latba az állandósult szókapcsolatként való interpretáció alátámasztására, hogy vannak főnévi derivátumai is (vö. NySz. I: 1309 és 1312):

Lest hányni : insidias moliri ; locare insidias alicui PPBl.
Minden felel *leseket hantak* (MonIrók III.207)
Les-hányás, valaki ellen törés : petitio; *les-hányással* élni : *agere es insidiis PPBl.
Tudton tudtuk mi Francziaországnak erejét, csendes és háború létében minden mozgásit *les hányásit* (Fal: NU. 321)[42]

Még kevésbé ismerjük a *magát hányja vki* 'kérkedik, dicsekedik' kifejezést, de régi nyelvünkben akadnak rá példák (vö. NySz. I: 1309):

[40] Szenczi Molnár szótárának 1611 utáni kiadásaiban a második, magyar–latin rész már – Decsi nyomán (vö. Tolnai 1910: 28) – állandósult szókapcsolatokkal is bővült. Ebben a szakaszban megvan a kifejezés szólásváltozata is a *bak* címszóban (1621: II: 17): *Czac azon Bakot nyuzza*. Eandem cantilenam cantat. Crambe bis posita mors. Eadem chorda aberras [Ugyanazt az éneket énekli. A kétszer felszolgált káposzta halálos. Ugyanannál a húrnál tévelyegsz.].
[41] A NySz. itt is pontatlan a latin alak feltüntetésével: Melich kiadása (1912: 154) szerint *improbro* szerepel Calepinusnál. A Melich-féle kiadás alapjául szolgáló 1585-ből származó, Lyonban megjelent Calepinus- szótárban nem tudtam ellenőrizni az adatot, de a Bayerische Staatsbibliothekben fellelhető 1586-ban szintén Lyonban megjelent kiadásban igen, s valóban *improbro* szerepel címszóként (514). (Van a szótárban *improbo* szócikk is (uo.), de annak magyar megfelelője ez: *nem iauallom, meg vetőm*).
[42] További közvetett bizonyíték lehet ebben az esetben az is, hogy a hasonló jelentésű *tőrt vet* vkinek kifejezésnek is volt régi nyelvünkben *tőrt hány* variánsa (pl. *Tőrt hányó titok* (Fal: Jegyz. 936, idézi NySz. I: 1309)), azaz a két kifejezés esetében – akár kölcsönösen is – egyfajta analógia is működhetett.

Egy ez vylaghy chwff yateekus kezde *magaat hanny* (ÉrdyC. 95)
Soha ne mondhassa az my ellensegwnk *magath hanywan* : meg gyo̊zem ewketh (ThewrC. 134)
Az papsag ero̊sen *hannya magat* ůres titulussal, hogy o̊ catholica orthodoxa ecclesia (Born: Préd. 460)

Ebben az esetben a többszöri, különböző szerzőktől származó előfordulás az, ami valószínűsíti, hogy frazémával van dolgunk, de a példák alapján még a kifejezés pontos jelentése is csak valószínűsíthető a kontextus alapján. A második és harmadik példában feltehetően 'nagyképűsködik, kérkedik, dicsekszik' a kifejezés jelentése, az elsőben viszont bővebb kontextusra volna szükségünk, ám ha megvizsgáljuk a kódex szövegét, akkor sem leszünk sokkal okosabbak:

mÿkoron egÿ Iambor pÿspek predicallana / egÿ ez vÿlaghÿ chwff Iateekus kezde *magaat hannÿ* az predicacion az Iambor predicatornak bozzwsagara kÿnek mÿatta eegÿebekkel es megh Wtaltattÿa vala istennek ÿgheÿeet / ottan erdegh meene belee / es addeeg zaggataa magaat es ragaa nÿelweet hogÿ wgÿan elettók zernÿw̋ halallal mwleek kÿwe[43]

Itt is szó lehet gőgös viselkedésről, esetleges „beszólásokról" a mise közben, de lehet, hogy a kifejezés itt inkább valami „kinetikus mozgásformára", például mutogatásra, gesztikulálásra vonatkozik. Ezt a kérdést a főnévi származékok adatolása sem tudja egészen eldönteni, de a *magát hányja* kifejezésnek állandósult szókapcsolatként való értékelésében egyértelműen segítségünkre van a nem is kisszámú derivált forma. A NySz. szerint (I: 1312) Calepinusnál megtalálható a *maga-hányás* két értelemben is: 1. gesticulatio; 2. alazonia[44]. A szótár adatai szerint azonban inkább 'gőg, dicsekvés' jelentésben fordul elő a főnév, akárcsak a *maga-hányó* igenévi forma is (NySz. I: 1313), vö.

Maga hanyast es hetsagos zot mindenestevl fogua meg utal uala (MargL. 6)[45]
Myt haznalt nekevnk az keuelseg auagy myt hozot nekevnk kazdagsagokrol valo *magonk hanyasa* (CornC. 280)
A keuelyseg, emberi *maga hanyas* es mutogatas ellen praedical (Tel. Fel. 112)[46]
Zeretet tv̊relmes, nem *maga hańo* (DöbrC. 297)
Kerkedo̊, *maga hanyo* bezed (Apost. 33)

Ezek mellett a példák mellett, amelyekben a derivátum magának a frazeológiai egységnek az alakját „sűríti össze", vannak még egyéb példák is, amelyek defrazeologikus derivátumnak tarthatók, ám azok esetében a származék csak a frazéma főnévi komponensére alapozódik. Jól

[43] Http://omagyarkorpusz.nytud.hu/documents/kodexek/ErdyK/3a/ErdyK_3a.txt.
[44] Valójában Calepinusnál a *gesticulatio* megfelelőjeként *Iáték, zo̊kes, magahanyes* (!) szerepel (1585: 453), de ez nyilvánvaló íráshiba *magahányás* helyett, erre Melich is utal lábjegyzetben (1912: 135). (Az általam használt 1586. évi kiadásban ugyanígy, hibásan szedték a szót.) Az *alazonia* megfelelőjeként azonban valóban *Maga hányás* alakot találunk (1585: 48).
[45] A NySz. íráshibával MagL-ként tünteti fel a forrást, de a Margit-legenda hatodik (3v) oldalán található az adat.
[46] Noha a TESz. a *hányaveti* szócikkében nem említi a *magát hányja* kifejezést, meglehetősen nyilvánvalónak látszik, hogy a *hányaveti* előzményeként adatolható *hányja-veti magát* 'henceg, dicsekedik' szólás, az itt tárgyalt *magát hányja* frazémának egy későbbi, igei komponensét illetően szinonimával bővült variánsa lehet, vö. TESz. II: 50: 1776: *Hánnya veti magát* mint egy híres Doktor (Kónyi J.: Gellert meséi 23: NSz.); 1790: *hánnya veti magát*, mint a' tetűből lett bolha (Dugonics: Arany pereczek 113: NSz.).

dc_1566_18

illusztrálja ezt az esetet az *ebrúdon vet ki* szerkezet egyszavas *kiebrudal* variánsa. A szókapcsolatot több szempontból is meglehetős biztonsággal tarthatjuk történeti szövegekben is frazémának, hiszen emellett szól mai nyelvünkben való megléte és az unikális *ebrúd* komponens is. További érvet szolgáltathat a *kiebrudal* forma is, jóllehet ez nem magának az igei frazeologizmusnak a derivátuma, hanem a főnévi komponensből képez igét, s megtoldja azt az eredeti kifejezésből származó igekötővel. (Hozzá kell tennünk azt is, hogy ebben az esetben jóval későbbi a derivátum megjelenése, mint az igei szerkezeté, hiszen míg utóbbira a TESz. (II: 484) szerint már 1598-ból is van adat, az egyszavas derivátumra csak 1845-ből: „a' mennyországból *kiebrudalták* a' pártos angyalokat". *Kirudaz* változatra azonban már 1615-ből is van adat.)

Hasonló példák még a *felszarvaz* vagy a *kikosaraz* is, de ezek esetében az eredeti szólások (*szarvakat rak vkire*, illetve *kosarat ad vkinek*) talán nem nyelvünkben alakultak ki, hanem lexikális kölcsönzés eredményei (*jmdm. Hörner aufsetzen*[47], ill. *jmdm. einen Korb geben*). A derivátumok azonban nagyobb valószínűséggel magyar alakulatok, mert a *jmdm. Hörner aufsetzen* kifejezésnek van ugyan *jmdn. hornen/hörnen* változata is, de abban nincs igekötő, míg a *kikosaraz* esetében a németből ilyen egyszavas megfelelő nem is mutatható ki.

2.2.9. Szemantikai bizonyítékok

Mint Burger is utal rá (1982: 352), egyes lexémacsoportok szemantikai sajátosságai is utalhatnak arra, hogy frazeologizálódási folyamat zajlik vagy zajlott le a szókapcsolatban. Ennek többféle megnyilvánulása is lehetséges.

2.2.9.1. A kontextussal szemantikailag inkompatibilis komponensek a kifejezésben

Fentebb, a kutató nyelvtörténeti (pót)kompetenciájáról szóló fejezetben (2.2.2.) már foglalkoztunk azzal a jelenséggel, hogy a frazémákat régi szövegekben is meglehetős bizonysággal fel tudjuk ismerni abban az esetben, ha a kifejezés egyes komponensei **szemantikailag inkompatibilis**ek a kontextussal. Kitűnően példázta ezt az ott bemutatott 'a dolog nyélbe volt ütve, meg volt beszélve' jelentést mutató ném. *die Glocke war gegossen* kifejezés.

Lássunk most egy hasonló magyar példát Pázmány Péter *Kalauz*ának Elöljáró leveléből:

> [Az Úristentűl elfajult és undok bálványok után hanyatt-homlok rohant sokaságot útra akarván hozni Ezechias király, országának minden szegeletire gyors követeket bocsáta, és atyai intésekkel serkengete mindeneket, hogy esetöket megismérvén, vétköket elhagyják, és az igaz Istent méltó tisztelettel uralják. Gyümölcstelen nem lén némelyekben a szent király fáradsága; de sokan a szép igyekezetet fél kedvvel fogadák: sőt gyalázatos tréfákkal csúfolák.]
>
> Aligha most is így nem járunk, mikor a hitnek útjavesztettit üdvösséges ösvényekre akarjuk vezetni. Mert noha némelyekben foganatos tanításunk; de sokan az eltébolyodtak és töretlen utakra szakadtak közül haraggal *fenik és agyarkodva köszörülik fogokat* ellenünk. (Pázmány 1983: 259)

[47] A kifejezésnek a németben több változata is van: *jmdm. Hörner setzen, aufsetzen, ansetzen, aufpflanzen, geben, machen* – vö. Röhrich 1991: 738.

dc_1566_18

Ebbe a hitvitázó kontextusba a konkrét jelentés szintjén nem igazán illeszkedik bele, hogy valakik – vadállathoz hasonlóan – a keresztény hit védelmezői ellen *fenik fogukat*. Emellett – akárcsak a *die Glocke war gegossen* példa esetében – itt is találunk a kifejezés mellett szinonimát is: *agyarkodva köszörülik fogukat*. Harmadrészt mai kompetenciánkkal is ismerjük a szólást, hiszen mai szókészletünknek is része a *feni a fogát* frazéma, csak ma vonzataként kevésbé megszokott a *vki ellen* névutós szerkezet, inkább a *vkire* vonzat az általános, jóllehet az kissé mást jelent, mint ami a szókapcsolat értelme ebben a kontextusban.

Hasonló példát találunk Heltai *Krónika az magyaroknak dolgairól* című művének ebben a részletében is:

> Hogy a király jelen vólna, *szűvet vőnek* a vitézek, és erősen vínak vala a törökekkel fenn a körítéseken; és a kereszttyének megtolák a törökeket, és ott benn az várba nagy sok törökeket levágának. A többi (!) megadák magokat és mind megfogák őket. (Heltai 1981: 336)

Itt a kifejezés maga segít: *szívet venni* nem lehet, csak átvitt értelemben, s a kontextus egyértelműen arra utal, hogy a király jelenléte miatt felbátorodtak a vitézek, azaz a *szívet vesz* értelme: 'nekibátorodik, bátorságot merít'. Tovább erősíti ezt az interpretációt, hogy a kifejezés előfordul ugyanebben a jelentésben Heltainál még másutt is, de a NySz. (III: 264) szerint megtalálható más szövegekben, sőt régi szótárakban is, vö. pl.

> Megújula ez okaért az viadal tellyességgel, és a magyarok *szűvet vének* a gubernátornak intésséből, esmét ollyan bátorsággal víni kezdének, szinte mint az előtt való napon. (Heltai 1981: 231)
>
> Minél alább megyen Nagyságod, annál nagyobb *szívet veszen* az elmaradandó rácz (Bercs: Lev. 23)
>
> *Szivet vött,* meg-bátorodott : animatus PPBL.
>
> *Szívet venni* : ejicere animi mollitiem PPBl.[48]

Burger (2012: 6) megjegyzi, hogy a kutatás részéről kidolgozott kritériumok, amelyek alkalmasak arra, hogy egyes szókészleti egységek „frazeologizálódottságát" bizonyítsák, elsősorban idiómákkal kapcsolatban működnek, ám meglehetősen jól alkalmazhatók a kommunikációs formulákkal (ném. *Routineformeln*) kapcsolatosan is. Sokkal nehezebb a helyzet a kollokációkat illetően. Ezek esetében ugyanis már a szinkrón vizsgálathoz sem mindig elégséges a beszélő intuíciója a kifejezés állandósultságának megítéléséhez, és korpusznyelvészeti módszerekre van szükség, hogy viszonylag megbízható eredményekhez jussunk. A történeti szövegeket illetően még inkább szükség volna a korpuszok vizsgálatára, de ezzel párhuzamosan kínálkozik az a lehetőség is, hogy olyan nyelvi és kulturális területeket keressünk, amelyek sejtetni engedik bizonyos kollokációk meglétét. Így például a mindennapi élet egyes területei vonatkozásában is számolni lehet bizonyos mennyiségű frazeológiai egység (főként frazeológiai terminus technicusok) létével. Burger szerint ilyen területek például az étkezés, a játékok vagy a harci cselekmények (uo.).

[48] Vö. még O. Nagy 1976: 642: *Szívet vesz* = nekibátorodik (*rég*).

dc_1566_18

Burger egyik példája ezzel kapcsolatban a kézmosás rituáléja, amely fontos része volt az udvari étkezések ceremóniájának. Maga a szokás ugyan messze túlmutat a német kultúrán, de a rituálé nyelvi vetülete nyelvspecifikusan rögzült:

> *wazzer nehmen* 'kezet mosni (többnyire evés előtt és után)'
> *wazzer geben* 'tálban vizet kínálni kézmosáshoz (evés előtt és után)'

Egy példa a korábban már említett Lalebuchból (idézi Burger 2012: 6):

> *Als man Wasser genommen / vnd sich zu Tisch gesetzt hette / vnd man jetzt anfienge auftragen / da ward für das erste auffgeseztzt / ein Platten vol Karpffen.*

Németországban a Trieri Egyetem kutatói által elindított HiFoS-projekt (Historisch formelhafte Sprache und Traditionen des Formulierens, vö. www.hifos.uni-trier.de) az első nagyobb nyelvtörténeti kutatási projekt, amely az idiómák mellett már a kollokációkat, frazeológiai terminus technicusokat és más frazeológiai kategóriákat is igyekszik bevonni a vizsgálati körébe azáltal, hogy viszonylag nagy szövegkorpuszokban olyan keresőalgoritmusokat használ, amelyek képesek gyakran együtt előforduló szókapcsolatokat is felderíteni. Hasonló adatbázisok kialakítása a magyarban a történeti nyelvészeti, illetve frazeológiai kutatások egyik fontos jövendőbeli feladata lesz.

2.2.9.2. Komponensek jelentésspecializálódása

A frazeologizálódás szemantikai bizonyítéka lehet az is, ha egy lexéma egy bizonyos szókapcsolaton belül **olyan jelentést** mutat fel, **amely más kontextusokban csak ritkán (vagy egyáltalán nem) fordul elő**. Ez azt jelenti, hogy a frazémán belül az illető szónak olyan jelentéskomponensei rögzülnek, amelyek a szabad használat során csak a periférián találhatók. Burger ezt a jelenséget az ófelnémetből először a *mînes / dînes / ... / dankes* 'ingyen, ellenérték nélkül' szókapcsolat főnévi elemén igyekszik szemléltetni (1982: 352). Ennek során kimutatja, hogy a *dank* főnévnek az ófelnémetben adatolható nyolc jelentése közül öt inkább csak szabad szókapcsolatokban fordul elő, a további három viszont csak a fenti frazeológiai modell különböző adataiban mutatható ki. Emellett ebben az esetben van még a frazeologizálódásnak egy szintaktikai bizonyítéka is: az adverbiális genitivus használata révén a határozói szerepben való rögzülés.

Hasonló példa lehet a fentebb már említett *neben* (< *in eban*) elöljárószó létrejötte is az ófelnémet korban. A 10. századig az *eban* melléknév csak szabad használatban adatolható, konkrét és átvitt értelemben egyaránt, mint pl. 'eben, glatt, flach', azaz 'sima, egyenes' vagy 'gleichmütig, gelassen', azaz 'egykedvű, nyugodt' stb. (vö. Burger 1982: 353). A 11. századtól viszont már többször is előfordul az *in eban* kifejezés, részben még határozószószerű használatban, 'egymás mellett' vagy 'egy vonalban' jelentésben, részben viszont már prepozíciószerűen, hasonlóan a mai német *neben* elöljárószóhoz. Emellett adatolható még egy *in neben* alakváltozat is, amely már a kifejezés magas fokú frazeologizáltságáról tanúskodik. Ez a változat a hangzóközi geminiáció miatt idővel etimológiailag átláthatatlanná válik, ez vezet később a grammatikalizációs folyamattal párhuzamosan rövidüléshez, univerbálódáshoz (*neben*).

dc_1566_18

A magyarból nem tudunk ilyen régi példákat bemutatni, de néhány újabb kori példán azért szemléltethetjük ezt a jelenséget.

Első példánk legyen a *szót fogad vkinek* szólás kialakulása. Mint arra Hadrovics (1995: 35–36) is rámutat, a *fogad, megfogad* igék mellett korábban viszonylag sokféle tárgyi bővítményt találunk, pl. *megfogadák az ő beszédét / tanácsát / intését /parancsolását*. Az ilyen értelmű kapcsolatok között különösen gyakorinak számított a *vkinek a szavát fogadja* szerkezet. A *szó* lexémának számos jelentése van, ezek közül az 'intelem, vélemény' értelem nem tartozik az igazán gyakoriak közé. Ebben a szókapcsolatban a kifejezés állandósulását segíti tehát az is, hogy ez a kicsit periferikus értelem válik benne dominánssá (akárcsak az *ad vkinek a szavára* szókapcsolatban).[49]

Következő példánk legyen a *lábad* ige, mely nemcsak hogy eltávolodik eredeti jelentésétől, hanem mára gyakorlatilag csak a *könnybe lábad a szeme (pillája)* 'könnyes lesz a szeme szókapcsolatban fordul elő, azaz unikális komponenssé válik, vö. ÉKsz.[2] 784. A TESz. (II: 698) szerint a *lábad* a régi magyarban elsődlegesen 'víz, folyadék felszínén úszik, lebeg' jelentésű volt, első előfordulása (1527) is ezt mutatja: az zent ffa … fel *labbadot* az vyz zynre az feldnek meelſeegheből (ÉrdyK. 290).[50] Későbbről az ige már a *könny* főnév ragos alakjaival együtt is dokumentálható, de nemcsak *lábad* alakban, hanem *lább*, illetve *lábbag ~ lábbog* formában is, vö. Hadrovics (1995: 50) és a NySz. (II: 501–502) alábbi adataival:

> Ő szöme bő *könyvel*, így beszélvén *lábba* (Huszti 65)
> Tetszik vala mint ha, *könnyvel lábbana* szeme (Hoffgr d4v)
> *Kő̈nyben lábbu* szemmel kő̈rnyű̈l állanac (MA : Scult. 653)
> Az édes atya *kő̈nyvben lábbago* szemekvel pallosát kezében vő̈vén, hogy fiának nyakát véle el-vágja (GKat : Titk.464)
> Szeme *könnybe lábadt*, repesett a lelke (Arany 4: 43)

Mint látjuk, a főnévi komponens többféle raggal is állhatott, ezek közül a *könnyel*, illetve a *könnyben lább, lábbad, lábbog* esetében érthető jobban a raghasználat, hiszen ez megfelel a 'könnyben úszik' értelemnek. Később azonban egyre inkább elterjed, mára pedig már kizárólagossá lesz az illativusi rag használata, feltehetőleg amiatt, hogy a kifejezés jelentése a 'könnyben úszik' felől egyre inkább eltolódik a 'könnyessé válik' értelem felé. Mindeközben az igének a *lább, lábbog* variánsai s a TESz. által feltüntetett 'úszik', 'folyik', 'hullámzik', 'vízben gázol' jelentések egyre inkább periferikus használatúak lesznek, s dialektális használatra szorulnak vissza.

Szép példája még a komponensek jelentésspecializációjának az *inába száll a bátorsága* szólás is. Ennek legkorábbi előfordulásai még a 'láb(szár)' jelentést mutatják, vö. TESz. (II: 208)

---

[49] Ezt a szemantikai folyamatot megtámogatja még egy szintaktikai változás is: a birtokviszony felbomlása a szerkezetben, de erről a 4.2.3.2. fejezetben lesz részletesebben szó.

[50] Noha a TESz. a *lábad* ige első előfordulásaként jegyzi ezt az alakot, nem lehet kizárni, hogy a *fel* itt már igekötő, s a különírt forma ellenére inkább a *fellábbad* igével állunk szemben. A NySz. (II: 512) így is tünteti fel ebben a példában az igét, s a 'felemelkedik, felúszik' jelentés miatt egyet is lehet vele érteni. A *lábad* tövének, a *lább* igének puszta 'úszik' értelmét mutatja viszont az alábbi példa: Oly hamar elmulic e vilagi eletőnc, mint a vizen *labbo* haio (Agend. 153) – vö. NySz. II: 501.

dc_1566_18

és NySz. (I: 1577), pl. *Ina* tántorog, nyelve akadoz (Pázm: Préd. 235). A mai ’az izmot a csonthoz erősítő, kötőszöveti rostból álló szalagszerű képződmény; Sehne, Flechse’ jelentése csak későbbről adatolható, akárcsak a további jelentések, mint ’izom’, ’inda’, ’íjideg’ stb. (vö. TESz. II: 208). Mára azonban a ’Sehne’ jelentés vált a köznyelvben uralkodóvá, s az eredeti ’láb’ jelentést szinte csak az *elinal* lexéma és a fent említett szólásunk őrzi: emiatt mára demotiválódott is a kifejezés, kevésbé átlátható, mint amikor még az *ín* lexéma ’láb’ jelentése még eleven volt nyelvünkben (l. még az 5.3.1.3. fejezetben is).

2.2.9.3. Literálisan nem értelmezhető kifejezések

Egy kifejezés magas fokú idiomatizálódásának legegyértelműbb szemantikai kritériuma az lehet, ha annak jelentése nem érthető meg a benne szereplő **komponensek jelentésének összegzése révén**. A magyarban az ómagyar kor frazeológiájára nézve nincsenek ilyen vizsgálatok, s Burger szerint (1982: 355) az ófelnémetben is inkább csak adverbiális és partikulaszerű szerkezetek között találni ilyen példát: *alla fart* ’durchaus; teljesen, teljes mértékben’, illetve *mit themo meine* ’führwahr, wahrlich; valóban, bizonyára’.[51] Burger szerint (uo.) egyébként az ófelnémetben inkább a funkcióigés kapcsolatokhoz hasonló igei szerkezetek dominálnak, nem pedig a metaforikusan motivált vagy már demotiválódott szerkezetek. (Ebben feltehetőleg az is szerepet játszik, hogy az akkori szövegek latin forrásaik stílusát követik.)

Az újfelnémet korszaktól azonban már könnyebben találni ilyen adatokat. Példaként Burger (uo.) a már korábban említett *Fersengeld geben* kifejezésre hivatkozik, amelyben az unikalizálódott lexéma nem is teszi lehetővé a komponensek jelentésének összegzését, sőt ma már a főnévi komponens eredeti értelme is bizonytalan (l. a 2.2.7. fejezetben). A középmagyar kortól kezdve a magyarban is számos ilyen fordulatot tudunk találni, de ezek között nemcsak az unikális elemekkel alakult kifejezéseket említeném, hanem az ún. alogizmusokat[52], valamint a jól felismerhetően metaforikus kifejezéseket is.

Lássunk néhány példát!

> Lupul hadában *vér meghűlt* (RMKT 17. sz. 9: 331)
> Méltán *szeget ű̊thetett a fejében* (EsztM : Lev. 105b; NySz. III: 112)
> … és szintelen *rágják vala* a királynak *füleit* (HeltChr 111r)
> *Nyelvemnek kötelit* mindjárt *megoldozom* (RMKT 2: 403)
> *Haycad en hozzam* atte *fv̊ledet* (TelC. 25; NySz. I: 1038)

Míg első két adatunk inkább alogizmus, az utolsó három már inkább csak metaforikusan motivált frazéma, de mindegyik motiváltsága alapvetően világos. Találunk azonban olyan kifejezéseket is, amelyek jelentése teljesen világos a kontextusból, motiváltságuk azonban elhomályosult már. Ezek egy része „átvilágítható” a művelődéstörténet eszközeivel, de lehetnek köztük olyanok is, amelyek motivációja továbbra is homályos marad.

---

[51] Talán hasonlóan jött létre egy korábbi szerkezetből a magyar kódexekben adatolható, nyomatékosító szerepű *valóbizony* módosítószó is, csak abban a kifejezés jelentése még viszonylag kompozicionális, a szókapcsolat inkább csak alakilag forrott össze, vö. pl. *Valobiȝon* iſten meg ȝegi ọ ellenſeginek feieket – AporK. 58.

[52] Alogizmusnak a szakirodalomban az olyan kifejezéseket nevezik, melyeknek szó szerinti értelmezése nem is lehetséges, mert valami lehetetlent állítanak, pl. *a fülén ül, megtalálja szava közt a tőgyit, bolhából elefántot csinál* stb.

dc_1566_18

A ’berúgott, részeg’ jelentésű *feltette az Orbán süvegét* szólás például viszonylag sokszor adatolható. A legtöbb régi szólásgyűjteményben előfordul, de más korpuszokban is megtalálni, pl.

> Vig lakás közben nincs, ki emlétse Isten tisztösségét, Már az király is régen *föltötte az Orbán süvegét* … Tekénts meg ember, részeg királynak lásd nagy bolondságát (RMKT 17. sz. 9: 179)

Itt a kontextus is kitűnően bizonyítja a ’berúgott’ értelmet, ami pedig a fordulat magyarázatát illeti, annak hátterében Dugonics szerint (1820: II: 195) a következő anekdotikus történet áll: „Midőn II. Ulászló koronáztatott; mindnyájan a’ Püspökök Püspöki süvegjökben állottanak mellette ki vévén Dóci Orbánt, az akkori Egri Püspököt. Ennek süvegét Ura után viszi vala annak Inassa, oly részeg ifiú, hogy a’ Püspöki süveget fejében hordozná, és arrúl semmit se tudna. Ez után a’ Magyarok ha valakit láttak, ki igen nagyon meg részegedett azt mondották felőlle: hogy ez is olyan, mint ki egyszer az Orbán Püspöknek süvegét fel tette”.[53]

Nem biztos azonban, hogy az efféle eredetmagyarázó anekdoták minden esetben a valóságot tükrözik. Dugonicsnál megtaláljuk például a *kap rajta, mint Cibak a’ kulacson* szóláshasonlatot is (1820: I: 198), melynek hátterében Dugonics szerint egy ismert korhely áll. Elképzelhető azonban az is, hogy valójában a ’kétszersült’ jelentésű *cibak* főnév szerepelt eredetileg a hasonlításban, s a kifejezés arra vonatkozott, hogy a száraz kenyérre jólesett valamit inni (részletesebben l. a 3.2.2.5.6. fejezetben).

Máig sem sikerült azonban tisztázni a *vargabetűt csinál* kifejezés pontos eredetét. Ennek O. Nagy szerint (1979: 482–483) kétféle – egyaránt elképzelhető, de biztosan nem igazolható – magyarázata van. Az egyik szerint a varga, „amikor a csizmának való bőrt szabja, görbe betűkhöz hasonló alakokat rajzol késével a bőrre. Minthogy ezek a görbe vonalak némileg betűformájúak, tréfásan *vargabetűnek* nevezhették általában a nagy kanyarításokkal leírt görbe vonalat, különösen pedig a kerülő utat” (O. Nagy i. m. 482). A másik magyarázat a *vargabetű* komponensben valamiféle csúfolódást sejt inkább: a vargák többnyire tanulatlan emberek voltak, a legtöbbjük a betűket sem ismerte, ezért „feltehető, hogy gúnyolódásból nevezték el őseink a nagy görbe vonalat *vargabetű*nek, mintegy arra célozva ezzel a tréfás elnevezéssel, hogy a vargák írástudománya nem terjed tovább egy görbe vonal lekanyarításánál. […] Ebből a ’görbe vonal’ jelentésből alakulhatott a *vargabetű* ’kerülő út’ értelme” (O. Nagy i. m. 483). Bernáth Béla egy harmadik magyarázat lehetőségét is felveti. Eszerint az előző megfejtési kísérletek nem veszik kellően figyelembe Lehr Albertnek egy szakembertől, csizmadiától származó fontos feljegyzését. „A csizmadia szerint »az a vargabetű, mikor elszabok, vagy elvarrok, amit aztán el kell csinálni« (MNy. 10: 361–2). Tehát nem a szabásminta fölvázolásakor kanyarintott görbe vonal, hanem a hibás, az előre kijelölt vonaltól eltérő, elgörbülő szabás vagy varrás a vargabetű. Ez a magyarázat egyúttal okát adja annak is, miért vett fel a *vargabetű* ’kerülő út, téves út’ jelentést is” (Bernáth 1975: 227).

[53] Réthei Prikkel Marián (1912: 75–80) szerint viszont a szólás eredetét inkább abban kell keresni, hogy I. Orbán pápa és vértanú (223–230) a szőlők és a szőlőművesek, illetve a kocsmárosok védőszentje volt, akinek a tiszteletére csaknem minden szőlőhegyen épült kápolna Magyarországon (vö. Bárdosi 2015a: 395 is). A kifejezés homályosságát mutatja ugyanakkor, hogy – mint a 2.2.12. fejezetben olvasható – létezik másféle értelmezése (’kevély’) és magyarázata is.

dc_1566_18

2.2.10. Disztribucionális bizonyítékok: a kifejezés többszöri előfordulása

Ezek Burger szerint (1982: 355) **egyes kifejezések nagyobb számú előfordulásá**ra alapozva igazolhatnák azok állandósult szókapcsolat jellegét. Burger is elismeri azonban, hogy igazán régi korszakokban – elegendő korpusz és nyelvi adat híján – ilyen bizonyítékok csak korlátozottan állnak a rendelkezésünkre, későbbi korszakokban pedig hiába van már viszonylag nagyszámú korpusz a birtokunkban, ezek alacsony feldolgozottsága miatt az efféle statisztikai eljárások egyelőre kevés sikerrel kecsegtetnek. Hozzá kell azonban tennünk, hogy Burger ezt még 1982-ben írta, azóta – mint korábban is említettem – a német nyelvtudományban sokat javult a helyzet a nagyszámú, régi korszakokat is feldolgozó elektronikus korpusz révén, amelyek – egyes lexémák gyakori együttes előfordulásának lekérdezhetősége révén – akár kollokációk megtalálását is lehetővé teszik már.

Amíg azonban egy nyelvben ilyen lekérdezőfelületek nem állnak rendelkezésünkre, addig is segíthet bennünket valamennyire annak figyelembevétele, hogy a „frazémagyanús" kifejezésnek milyen a disztribúciója a különböző szövegekben: ha ugyanaz a szókapcsolat azonos lexikális „kiépítettségben" olyan szövegekben bukkan fel, amelyeknek semmilyen felismerhető függőségi viszonyuk sincs egymással (s mindez esetleg még további, a fordítás révén létrejövő kritériumokkal is kiegészül, l. később), akkor ez arra utal, hogy az illető kifejezés viszonylag elterjedt lehetett. Az ófelnémetben ilyennek számított például Burger szerint (uo.) a *za leibu wesan (sin, werdan)* 'megmarad, visszamarad' szókapcsolat[54], vagy a korábban már említett, 'hiába, hasztalanul' értelmű *in gimeitun*, melyek Otfried és Notker írásai mellett az ún. Benediktinerregelben is megtalálhatók. A 'földeken dolgozik, szánt' jelentésű *zi ack(a)re gangan* Otfried és Notker mellett különböző glosszákban is előfordul.

Emellett Burger (1982: 355) több példát is bemutat az újfelnémet korszakból arra, hogy számos, az *Isten* komponenssel alakult, pragmatikai funkcióval rendelkező állandósult fordulat gyakorlatilag azonos formában megtalálható egy 1424-ből származó olasz–német nyelvkönyvben és Arigo Dekameron-fordításában is, pl. *gesegen euch got – das euch got gesegen* 'áldjon meg benneteket az Úristen'; *gelobt sey got – got sey gelobet* 'áldott legyen az Úr' stb. Ez ugyancsak ezeknek a kifejezéseknek az elterjedtségére utal.

2.2.11. Idegen nyelvből fordított szövegeken alapuló bizonyítékok

Burger rámutat arra, hogy a frazémák régi szövegekben való felismerését segíthetik olyan bizonyítékok is, amelyek a vizsgált korpuszok fordítás jellegén alapulnak (1982: 356–360). Emellett gyakran a szövegfajták is befolyással vannak a szövegben előforduló állandósult szókapcsolatok mennyiségére és típusaira.

Az ide vonatkozó bizonyítékokat főként Burger német példáin keresztül fogom szemléltetni. Ennek legfőbb oka, hogy a magyarban jóval kevesebb a korai nyelvemlék, mint a németben, többségüknek a forrásait sem ismerjük eléggé. Emellett legnagyobb számban olyan egyházi

[54] Burger *za leibu wesan* alakban adja meg a kifejezést, de az interneten is elérhető *Althochdeutsches Wörterbuch* (AWB.) adatai szerint létezett a kifejezés *zi leibu* és *ze leibu wesan* formában is, vö. http://awb.saw-leipzig.de/cgi/WBNetz – 2017. 06. 30)

dc_1566_18

jellegű szövegekről van szó, amelyek kanonizáltságuk miatt kevéssé engedik meg magyar frazeológiai egységek felhasználását a fordítások során. Alapos vizsgálatokkal ugyan bizonyosan lehetne találni bennük frazémákat, de talán több kollokációt és kevesebb idiomatikus kifejezést.[55] Mivel azonban az ómagyar korszak frazeológiai szempontból gyakorlatilag teljesen feltáratlan, s magam sem ezeknek a szövegeknek a feldolgozását tűztem célul, inkább Burger német példáin keresztül mutatom be az ilyen jellegű bizonyítékok egyes típusait, s csak itt-ott próbálom ezeket magyar adatokkal is kiegészíteni.

Burger (1982: 356) utal rá, hogy az ófelnémet szövegek túlnyomó többsége idegen nyelvből való fordítás. Vannak köztük egyszerű glosszák éppúgy, mint a 9. században élt Sankt Gallen-i Notker remekművei. A fordított szövegekben viszont nagyszámú és aránylag megbízható utalást találni arra nézve, hogy a szóba jöhető kifejezések esetében a célnyelvben frazeologizmusokkal van-e dolgunk.

A korai újfelnémet korszakban már sokkal színesebb a szövegfajták palettája, mint korábban, s még tovább bővül, ahogy az újfelnémet korszakon át a mához közelítünk. Eleinte itt is fordításszövegek azok, amelyek az eredetijükkel való összehasonlítás révén könnyebben lehetővé teszik a frazeológiai kapcsolatok azonosítását. A későbbi korszakokban viszont már eredeti német szövegek is rendelkezésre állnak: mind elbeszélő, mind drámaszövegek, emellett igen sokféle területről származó szaknyelvi szövegek. Mellettük egyre nagyobb szerephez jut a frazeológiai egységek feltárásában egy új forrástípus is: a szótárak (köztük egy- és többnyelvűek, később szaknyelviek), főként pedig a frazeológiai szótárak és gyűjtemények.

Harmadsorban – kiváltképp a 17. századtól kezdve – a régi nyelvtanok is fontos források lehetnek, főként, ha a szintagmák tanához kapcsolódóan az állandósult szókapcsolatokkal is foglalkoznak (ezt többnyire stilisztikai és retorikai szempontból teszik).

Burger hangsúlyozza (uo.), hogy a különböző szövegfajtáktól más és más információkat remélhetünk. A nem fordítás nyomán született, eredeti szövegekben várható elvileg a gazdagabb frazeológiai anyag, ugyanakkor ezek esetében annak eldöntésére, hogy egy szókapcsolat frazeologizálódott-e vagy sem, csupán az előző fejezetekben bemutatott kritériumokat tudjuk felhasználni. Módszertani szempontból tehát egyszerűbb és előnyösebb a fordított szövegekből vagy a szótárakból kiindulni, mert itt az általános bizonyító elvek mellett még a forrásnyelvek is segítik munkánkat.

Az idegen nyelvű eredeti szöveg és a fordítás összehasonlítása képes megmutatni, hogy a kiindulási nyelvtől való – gyakran csak minimális – eltérések a célnyelv frazeológiájának a lenyomatai-e. Eközben azonban nagyon fontos, hogy a fordítónak az eredeti szöveghez való viszonyára is figyeljünk, hiszen nem mindegy, hogy a fordító szolgaian ragaszkodik az eredeti szöveghez, vagy viszonylag szabadon kezeli azt. Különösen nagy bizonyító erővel rendelkeznek ebből a szempontból a kiinduló szöveghez leginkább kötődő szövegfajták, az interlineáris és marginális glosszák, melyek esetében szokásosan erős lexikális – és gyakran morfológiai –

[55] Vannak ugyan olyan frazeológiai egységek is, amelyek magából a Bibliából váltak állandósult szókapcsolattá (pl. *tejjel-mézzel folyó (Kánaán), fekete bárány, Nyomtató ökörnek nem kötik be száját* stb.), ezek azonban túlnyomórészt tükörfordítások, s a forrásszöveg kanonizáltsága miatt nem is igazán várható, hogy eredeti magyar frazémákkal ültetnék át a forrásszöveg bizonyos lexémáit, sokkal inkább igyekeznek szó szerint ragaszkodni az eredetihez.

dc_1566_18

megfelelés mutatható ki az eredeti szöveggel. Éppen ezért jelenthető ki, hogy az eredetitől való eltérések ezek esetében többnyire a „frazeologizáltság" sajátos bizonyítékai. Ezek az eljárásmódok rendszerint azt eredményezik, hogy a fordító néha nem egyszerűen lefordítja az eredetit, hanem hozzá is tesz a szöveghez, különösen ha úgy érzi, hogy erre szükség van annak pontosabb megértéséhez. Az ilyen szövegrészek, amelyeknek az eredetiben nincs közvetlen megfelelőjük, nagy valószínűséggel a korabeli nyelvhasználatot tükrözik vissza. Burger (1982: 357) ezzel kapcsolatban idéz egy 15. századi német szerző, Albrecht von Eyb egyik művéből egy kisebb részletet, amelyben egy a latin eredetiben nem található, szólásszerű kifejezés fordul elő:

> Ich gedachte in mir: ‚nyme es zu dir! *dißer bischof weyhet nit allwegen!*' also ist es mir worden

A kiemelt kifejezés szó szerint azt jelenti, hogy 'ez a püspök nem oszt áldást örökké', ehhez kapcsolódik átvitt értelmű jelentése: 'meg kell ragadni a kedvező alkalmat, nincs minden nap ünnepnap'[56]. Hogy itt valóban egy német frazémával állunk szemben, azt Burger szerint Eyb egy másik művéből vett példa egyértelműen bizonyítja, itt ugyanis a német szólás egy latin fordulat nem szó szerinti megfelelőjeként szerepel:

> wissestu nit, *das der bischof nitt allwegen weihet?* – an nesciebas quam eius modi homini raro tempus se daret

Burger szerint a latin megfelelő is frazeologizálódott kifejezés lehet, de eltérően a némettől nem metaforikus (nagyjából így fordítható: Tán nem tudtad, milyen ritkán adódik ideje egy ilyesféle embernek?). A két példa jól szemlélteti, hogy az eredetitől való eltérés és az átvitt értelem együttesen még inkább amellett szólnak, hogy itt frazémával állunk szemben.[57]

Fontos, hogy az ilyen esetekben a forrásnyelvi szöveg kapcsán is meggyőződjünk arról, vajon a szóban forgó szókapcsolat frazeológiai kapcsolat-e vagy sem. Ennek fényében ugyanis az egyes fordítási megfelelések eltérően ítélendők meg. Ami a latin forrásokat illeti, Burger szerint (uo.) a klasszikus latin lexikográfiája annyira fel van dolgozva, hogy a szakirodalomban általában elegendő információt találunk arról, hogy frazémával állunk-e szemben a vizsgált szókapcsolat esetében. A középkori latint illetően már nem ennyire jó a helyzet, de például a régi olasz nyelvről, amelyből számos német fordítás származik, szintén elég alapos lexikográfiai munkák állnak rendelkezésünkre az ilyen kérdések eldöntésére.

A korai újfelnémet korszakban a legkülönfélébb forrásokat fordították németre (pl. Plautus komédiáit vagy Boccaccio Dekameronját), ezekben a szövegekben a frazeologizmusok egészen széles palettáját várhatjuk. Pragmatikai funkciójú frazeologizmusokat emellett nem is csak színművekben találunk: nagy számban fordulnak elő narratív szövegek párbeszédes részleteiben is. (Mindez természetesen hasonlóan van a magyarban is, gondoljunk például Heltai Ezópusz-fordításaira vagy Dialógusára.)

---

[56] Vö. Thesaurus proverbiorum medii aevi (TPMA.) 2. kötet 1–2.

[57] Más kérdés, hogy ebben az esetben mindkét példa ugyanattól a szerzőtől származik, azaz nem tudhatjuk, mennyire volt széleskörű a fordulat használata a korabeli németben. A TPMA-ban szintén csak ezt a két példát találni a kifejezésre, de megvan Wander Sprichwörter-Lexikonjában is (1867: I: 384), ahol még más gyűjteményre is van hivatkozás.

dc_1566_18

Burger (1982: 357) egy kis táblázatban foglalja össze a figyelembe veendő strukturális megfeleléstípusokat. Ezt itt én is bemutatom, majd a fontosabb típusokból néhány esetet példával is illusztrálok.

	Forrásnyelv		Célnyelv
(1)	–	→	szókapcsolat
(2)	egy szó	→	szókapcsolat
(3)	nem frazeologikus (szabad) szókapcsolat	→	nem szó szerint fordított szókapcsolat
(4a)	frazeológiai szókapcsolat	→	szó szerint fordított szókapcsolat
(4b)	frazeológiai szókapcsolat	→	nem szó szerint fordított szókapcsolat
(5)	különböző szavak vagy szókapcsolatok	→	egy szókapcsolat
(6)	egy szókapcsolat	→	különböző szókapcsolatok

1. megfeleléstípus

Ha a fordító úgy használ egy átvitt értelmű szókapcsolatot, hogy a forrásnyelvben annak nincsen előképe, az arra utal, hogy az illető szókapcsolat frazéma lehet, erre példa az imént említett *dißer bischof weyhet nit allwegen*. Ennél is nyilvánvalóbb a helyzet, ha az illető kifejezés más forrásokban is előfordul, vagy a korábban bemutatott bizonyítékok valamelyike is rendelkezésünkre áll még. Így például a 15. században élt, Arigo álnevet használó fordító a Dekameron első teljes német fordításában a *tremare* 'reszket' igét megtoldja egy hasonlattal is:

> tutto comincio a tremare – *citern* warde *als ein espe laub* 'reszket, mint a nyárfalevél'

Arigo tehát ott, ahol csak a reszketésről van szó a forrásszövegben, egy bizonyára akkor is már szokásos, s a mai németben is gyakori erősítő fordulattal él (*zittern wie Espenlaub*), míg egy másik helyen, ahol az olaszban is már – a német kifejezéstől eltérő – hasonlatot találunk, szó szerint adja vissza a forrásnyelvi szöveget:

> tremavate come verga 'reszket, mint egy vessző' – ir het *gecitirt als ein gerten*

2. megfeleléstípus

Ez a megfeleléstípus, melyben a forrásnyelvben magában álló lexémát a célnyelvbe szókapcsolattal ültetik át, önmagában nem rendelkezik különösebb bizonyító erővel a célnyelvi szókapcsolat frazéma jellege mellett, mert mindig előfordulhat, hogy a forrásnyelvi lexémának a célnyelvben sem lexematikus, sem frazeológiai megfelelője nincs. Ebben az esetben a célnyelvi szókapcsolat nem más, mint egy parafrázis, amelynek az a feladata, hogy ezt a rendszerbeli hiányt áthidalja. Burger erre példának a latin *nonam* megfeleléseként felbukkanó ófelnémet

dc_1566_18

niunta wîla kifejezést hozza, amelyben semmi nem utal arra, hogy a német szókapcsolat frazéma volna (1982: 358).

Más a helyzet azonban, ha többször is adatolható a kifejezés, s ezeknek a forrásnyelvi megfelelői is eltérőek: ilyenkor valószínűsíthető, hogy állandósult szókapcsolattal állunk szemben, vö. pl.

> ófn. *so scaffaniu* 'várandós, terhes' – in utero habens
> ófn. *so scaffaneru* – praegnante

vagy

> ófn. *za leibu ist* 'megmarad' – restat
> ófn. *za leibu sint* – residuae sunt

3. megfeleléstípus

Ha egy forrásnyelvi nem frazeologikus szókapcsolatot a célnyelvben olyan szókapcsolattal fordítanak, amely nem szó szerinti megfelelője az eredetinek, akkor előfordulhat, hogy egy szemantikai/szintaktikai parafrázissal állunk szemben. Hogy ez frazémának tekinthető-e azt csak további bizonyító érvek alapján állíthatjuk. Burger egyik példája (i. m. 358) ezzel kapcsolatban a *mit jmdm. zu schaffen haben* 'dolga van vele, köze van hozzá' szókapcsolat, amely nem szó szerinti fordításként megtalálható a fentebb említett olasz-német nyelvkönyvben, de – olasz eredeti nélkül – a Dekameron német fordításában is:

> *Ez ist guet mit ym ze schaffen haben* – Ele bon auer affar cho messo (Sprachbuch)
> *mit wem du ze schaffen hast* (Dekameron-fordítás)

Ugyancsak a frazeologizáltságra utalhat, ha a forrásnyelvitől eltérő célnyelvi megoldás a frazeológiai egységekre jellemző stiláris vagy prozódiai jegyekkel rendelkezik (alliteráló szókezdet, ikerformulák stb.), pl.

> alle sue spese (Decamerone) – *auf ir speyß vnd kost* 'az ő költségükre' (Arigo)
> in qua inla – *hin vnd her* 'ide-oda' (Sprachbuch)
> Su ezo – *Auff vnd nider* 'fel és alá' (Sprachbuch)

4. megfeleléstípus

Ha a forrásnyelvi szövegben frazémát találunk, akkor a fordítás többféleképpen ítélhető meg. Ha például a forrásnyelvi kifejezés pontos megfelelését találjuk a célnyelvben, de az más bizonyítékok alapján (többszöri előfordulás stb.) nem látszik frazémának, akkor feltehetően arról van szó, a fordító nem vette észre, hogy a forrásnyelvi minta frazeológiai kapcsolat.

Ezzel szemben egy nem szó szerinti fordítás arra utalhat, hogy a fordító észrevette a forrásnyelvi kifejezés frazeologizáltságát, s a megfelelő célnyelvi megfelelőt kereste. Hogy azonban ez a megfelelő nem pusztán egy célnyelvi parafrázis-e, hanem valóban egy frazeológiai egység, annak eldöntése megint csak további bizonyítékok révén lehetséges. Ezt Burger (i. m. 359) egy Plautustól származó szövegrészletnek Albrecht von Eyb általi fordításával szemlélteti:

dc_1566_18

hisce ego iam sementem in ore faciam pugnosque obseram – *aber du must auch lassen vmbgan die feüst*

Itt már a latin forrás is metaforikus értelmű (nagyjából így fordítható: ’ezeknek én mindjárt vetek a pofájukba, ökölcsapásaimat ültetem bele’): az Oxford Latin Dictionary (1968) *obsero* és *sementis* szócikkei (1221, ill. 1730) is figuratív szókapcsolatként tüntetik fel Plautus idézett sorának vonatkozó részleteit. A német megfelelő szintén metaforikus, de kicsit más képi hátterű (így fordítható: de neked is táncoltatnod kell az ökleidet), így feltehetően célnyelvi frazémával állunk szemben.

5. megfeleléstípus

Ha a forrásnyelv különböző szavai vagy szókapcsolatai ugyanazzal a célnyelvi szókapcsolattal vannak lefordítva, az már önmagában is nagyon erős – ám nem csalhatatlan – bizonyíték arra nézve, hogy a célnyelvben frazémával állunk szemben. Albrecht von Eyb idézett Plautus-fordításában például ezeket a megfeleléseket találjuk:

fer pedem – *nymme mit dir* […] *die fůß* ’szedd a lábad [szó szerint: vidd magaddal a lábad]’
move formicinum gradum – *das er mit jm neme die fůß*

A második példában Eyb úgy használja az idézett szókapcsolatot, hogy a latinban is metaforaszerű szókapcsolatot találunk, de más képet, mint a németben. Plautus *Menaechmi*jának 888. sora ez, melyben egy öreg akar gyorsabb mozgásra bírni egy közeledő orvost. Ezért – talán az apró hangya viszonylagos lassúságára célozva – azt mondja neki, hogy ’szedd a hangyalábadat’. A különböző latin eredetikhez tartozó azonos német szókapcsolat arra mutat, hogy a németben frazeológiai egységgel van dolgunk. Mivel azonban az illető kifejezés csak Eybnél adatolható, nem lehet kizárni, hogy a német fordító saját alkotásával van dolgunk, amely nem terjedt el szélesebb körben.

Egyértelműen frazémának kell viszont minősíteni az Eyb által a latin *salve* (*salvus sis / salva sis*) megfelelőjeként folyamatosan használt *got grůß dich* alakot, amelynél frazeológiai tudásunk is támogatja, hogy ezt a köszönésformát frazémaként kezeljük, másrészt abból a korból is számos további adatot ismerni rá.

6. megfeleléstípus

Ha egyazon forrásnyelvi szókapcsolatot a célnyelvben különböző szókapcsolatokkal adnak vissza, az bizonyos feltételek mellett jelezheti azt is, hogy a célnyelvben frazémával állunk szemben.

Időnként találni ugyanis olyan példákat, melyekben a forrásnyelvi szókapcsolatot egyszer szó szerint, máskor az eredetitől eltérően fordítják. Ilyenkor elég nagy a valószínűsége annak, hogy az eredetitől eltérő német megoldás inkább megfelel a korabeli célnyelvi nyelvhasználatnak. Ahhoz azonban, hogy ez utóbbi megfelelő frazeológiai egységnek is minősíthető legyen, még további bizonyítékokra is szükség van. Így például a *jmdm. zu Füßen fallen* szókapcsolat kinegramma, ez erősítheti azt a véleményt, hogy feltehetően frazémának minősíthető. Burger

dc_1566_18

rámutat arra (1982: 360), hogy az ófelnémet Tatianban – ugyanannak a latin kifejezésnek a megfeleléseként – kétféleképp jelenik meg a német fordulat:

(a) cecidit in faciem *ante* pedes eius – fiel in sin annuzi *furi* sine fuozi (111, 2)
(b) procidit *ante* pedes eius – fiel *zi* sinen fuozen (60, 8)

A második megoldás a *zi* (mai *zu*) prepozícióval gyakorlatilag megfelel a ma is szokásos mintának (*zu seinen Füßen* 'lábaihoz'), s feltehetően egyezik az akkori német nyelvhasználattal. Hogy az első példában miért fordították az *ante* prepozíciót szó szerint (*vor*), az Burger szerint vélhetően a latin szerkezetbe betoldott *in faciem* kifejezés hatásának tulajdonítható (i. m. 360).

Hasonlóképpen valószínűsíthető, hogy az ugyancsak a Tatianból származó következő két példa esetében is a második feleltethető meg inkább a korabeli német nyelvszokásnak, ebben ugyanis prepozíciót találunk a puszta esetalak helyett, akárcsak a kifejezés mai megfelelőjében is (csak ma az *in* helyett az *an* alakot: *an die Brust schlagen*):

percutientes pectora sua – slahenti iro brusti (210, 2)
percutiebat pectus suum – sluog *in* sina brust (118, 3)

Az előbbi típusokból láthattuk, hogy az eredeti célnyelvi frazémák kimutatására viszonylag megbízható kritériumok állnak rendelkezésünkre. Nehezebb a fordított bizonyítási eljárás: annak igazolása, hogy bizonyos frazéma jellegű szókapcsolatok idegen nyelvi mintára jöttek létre, s kölcsönzött frazémaként terjedtek el később az átvevő nyelvben.

Burger szerint (1977: 8–9) ebben az esetben a módszertani probléma azáltal jelentkezik, hogy egy ilyen módon keletkezett szókapcsolat eredendően nem más, mint egy a forrásnyelvi mintának való szó szerinti megfelelés, amely azonban a gyakori használat folytán a célnyelvben állandósult szókapcsolattá lesz. Ilyen esetnek tekinthetjük talán a németben a 'választ ad' jelentésű *Antwort geben* szókapcsolat megszületését. Ennek már az ófelnémetben megtaláljuk *antuurti geban* formáját, de emellett él az *antworten* 'válaszol' ige is, azaz nem arról van szó, hogy valamiféle lexikai hiány miatt jött létre a szókapcsolat. De már a 9. századi Mondsee-i töredékekben (Mondseer Fragmente) megtaláljuk a kéttagú kifejezést, igaz, itt a latin pontos megfeleléseként:

gab antuurti – dedit responsum

A Benediktinerregel nevű nyelvemlékben ugyancsak előfordul a fordulat, de itt a latinban az egyszerű *dare* ige helyett az igekötős *reddere* szerepel igei komponensként:

antuurti keban – responsum reddere

A Tatianban már tagadó alakban is előfordul a kifejezés: egyszer a latin pontos megfeleléseként, egyszer viszont már attól eltérve is:

non respondit ei verbum – ni *gab* im nihhein *antuurti*

Mindez azt mutatja, hogy az *Antwort geben* kifejezés az *antworten* ige mellett már a 9. században része volt a német szókészletnek, ezt különösen jól bizonyítja az Otfriednél előforduló nagyszámú adat. Nála egyébként variánsként még a *zi antuurti geban* (*zu Antwort geben*) változat is megtalálható (a példákat Burger 1977 nyomán idéztem).

dc_1566_18

2.2.12. Régi nyelvtanokból, nyelvkönyvekből, szótárakból és frazeológiai gyűjteményekből származó bizonyítékok

Nyilvánvaló, hogy frazémák történeti szövegekben való azonosítását jelentősen megkönnyítheti, ha előfordulnak régi nyelvtudományi munkák példaanyagában, illetve szótárakban vagy frazeológiai gyűjteményekben is. Mint tudjuk, vannak olyan nyelvészeti vagy néprajzi indíttatású munkák, amelyek ezeknek a szókészleti egységeknek valóságos tárházai. A továbbiakban ezért először röviden bemutatom a régibb magyar nyelvből rendelkezésünkre álló kifejezésgyűjteményeket, majd azokat a problémákat, amelyekkel a kutatónak szembe kell néznie, ha ezeket forrásként használja.

2.2.12.1. Régi magyar szólás- és közmondásgyűjtemények

A nemzeti nyelv kifejezéskészletével való foglalkozást Európa szerte a humanizmus korának klasszikai filológiai kutatásai indították el. Korábban már említettük Rotterdami Erasmus adagiumgyűjteményét, amely „követőinek gyűjtésével kiegészítve csupán a XVI. században több mint hetven kiadást ért meg" (O. Nagy 1977: 15). Ezek közül az 1574-i bázeli kiadás volt az, amelyből Baranyai Decsi János azt a 4795 latin, illetve latin és görög kifejezést kiválasztotta, amelyeket 1598-ban Bártfán megjelent Adagiorumában magyar megfelelőikkel együtt közölt, megalkotván ezzel az első magyar frazeológiai gyűjteményt. Ő maga ugyan műve érdemi részének a latin és görög kifejezéseket tartotta: „A magyar nyelvi anyag DECSI szándéka szerint csak kiegészítő, magyarázó jellegű toldalék az ókori klasszikusoktól származó kifejezésekhez. Minthogy azonban a szerző a magyar anyag összegyűjtésével végzett úttörő munkát, DECSI könyvét manapság nem mint klasszika filológiai művet, hanem mint az első magyar szólás- és közmondásgyűjteményt tartjuk számon és értékeljük nagyra" (O. Nagy 1977: 17).

Éppen amiatt azonban, hogy Decsi nem egy magyar frazeológiai gyűjteményt akart összeállítani, hanem a régiek bölcsességét továbbörökítő, idegen nyelvű adagiumokhoz igyekezett magyar megfelelőket találni, gyűjteményének korántsem minden darabja valódi frazeológiai egység, vannak benne vonzatos igék, sőt gyakran egyszavas kifejezések is (pl. 34: Addere manum – *Valakit meg czuffolni*; 180: Callum ducere – *Reá szokni*; 34: Carbone notare – *Kárhoztatni*; 183: Curetum os – *Iőuendőlés*; 187: Coturnissare – *Tobzódni*). Ugyanakkor azonban fontos, hogy korántsem csupán szolgai módon lefordítja az idegen nyelvű fordulatokat, hanem azok jelentéséhez keresi meg a magyar megfelelőt, ezáltal pedig nagy számban kaptak helyet gyűjteményében valódi szólások és közmondások is, sőt ezek vannak többségben (pl. 177: Scruta laudat scrutarius – *Czégér nélkűl is el kél az ió bor*; 210: Perturbas seram – *Az ki variat akar lőni nem pengeti ijját*; 296: De toga ad pallium – *Az czőbőrből az viderbe* (sic!) *hágni* stb.).[58]

Ez a magyar frazeológia szempontjából igen értékes munka azonban vagy nagyon alacsony példányszámban jelent meg, vagy nagyon hamar tönkrementek a példányai, ezért Tolnai 1910-

[58] Tolnai szerint „megesik néha még az is, hogy a magyar értelmezés nagyon is távol esik a latin eredetitől, s csak erőszakosan kapcsolható össze, de ez is csak Decsi önállóságát mutatja. Gazdagon ontja a szebbnél-szebb szólás-hasonlatok, szólásmódok és közmondások özönét; zamatukon megérzik, hogy Decsi legtöbbször nem mondvacsinált és alkalmilag kieszelt fordítást ád, hanem az első forrásból, a népnyelvből merít, melyből a XVI. és XVII. századnak néha nyers és durva, de mindig tősgyökeres magyar prózája sarjadt" (1910: 26).

dc_1566_18

ben már azt írja, hogy a kiadvány „már régóta a legritkább könyvek közé tartozik” (23). Ennek ellenére mégis nagy hatással volt a későbbi magyar frazeológiai gyűjteményekre. Ezt az tette lehetővé, hogy anyagának viszonylag jelentős része két olyan lexikográfiai munkába is bekerült, amelyeket széles körben ismertek, és gyakran forgattak. Ez a két mű Szenczi Molnár Albert szótára és Kis Viczay Péter szólásgyűjteménye volt.

Mint O. Nagy rámutat (1977: 17), „a magyar frazeológiai egységek szótári felhasználásának történetében úttörő és a fejlődést mintegy két évszázadra meghatározó jelentőségű Szenczi Molnár Albert lexikográfiai működése”. Már szótárának első, nürnbergi kiadása (1604) is tartalmaz a munka magyar–latin részében nem kevés frazeológiai kapcsolatot, de ezek általában olyan szókapcsolatok, amelyek egyetlen latin szóval visszaadhatók, pl. *Boszszut alloc* – Vindico, Vlciscor; *Hasznatveszőm* – Fruor, Vtor stb. Emellett nagyszámú, a mai szakirodalomban frazeológiai terminus technicusnak nevezett kifejezés is található a szótárban, így például az *Alma* szócikkben tizennégy jelzős szókapcsolat az egyes almafajták nevével (pl. *Borizó alma* – Pomum vinaceum; *Eleve erő alma* – Malum praecox; *Leany czeczó alma* – Malum orchomasticum).

Szótárának 1611-i második, hanaui kiadásába Szenczi Molnár ezek mellett már „közönséges magyar közmondásokat” (usitatoribus Proverbiis Ungaricis) és „szólásformákat” (formulae loquendi) is beledolgozott, mégpedig Baranyai Decsi művéből – ezt a kiadás előszavában meg is említi: „Ea autem selegi ex Libello Adagiorum Latino–Ungaricorum Cl. Viri Joannis Decii Baroni” (vö. O. Nagy 1977: 18). Így például az első kiadásban még a *Farkas* címszónál csak a latin *lupus* megfelelőt találjuk,[59] a második kiadástól fogva ez már kiegészül három közmondással:

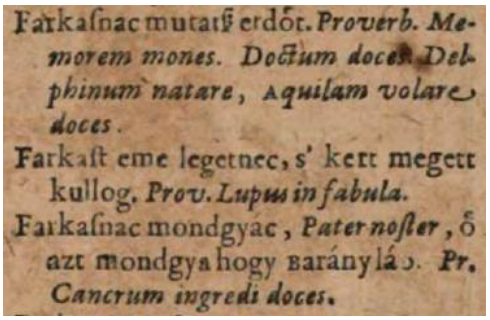
Farkaſnac mutatſ erdőt. *Proverb. Memorem mones. Doctum doces. Delphinum natare, Aquilam volare doces.*
Farkaſt eme legetnec, s' kett megett kullog. *Prov. Lupus in fabula.*
Farkaſnac mondgyác, *Paternoſter*, ő azt mondgya hogy Barányláb. *Pr. Cancrum ingredi doces.*

Részlet Szenczi Molnár szótárából

Szenczi Molnár a *Proverbium, Proverb, Prov*. vagy *Pr*. jelzéssel látja el az ilyen alakulatokat (l. az előző képen is), de köztük nemcsak közmondások, hanem szólások és szóláshasonlatok is találhatók, sőt – a *Prov*. minősítés ellenére – néhány szabad szókapcsolat is előfordul a szótárban, pl.

Megsem fogtad, s immár mellyeszted – Prov. Ante victoriam encomium canis (221)
Ollyat mondoc hogy magamis megbánom – Prover. (!) Non movenda loquar (247)
Mint a pióka mindenkor rayta czűgg – Proverbium. Ut fici oculis incumbunt (257)

[59] Van egy másik *Farkas* címszó is a szótárban, a *farkas* melléknévi jelentését értelmező ’caudatus’ értelmezéssel.

dc_1566_18

Eyel jár mint à bagoly – Prov. Vespertilio (79)
Ugyan érzette halálát – Istum mortis in exitium mala parca trahebat (113) stb.[60]

A több szóból álló egységek között viszont egyértelműen a közmondások száma a legnagyobb.

Szenczi Molnár azonban korántsem veszi fel Baranyai Decsi gyűjteményének minden egyes fordulatát, hanem – mint az előszóban tett megjegyzéséből is láthattuk – ezekből válogat. Ezt főként a kifejezések erkölcsi, tanító értéke alapján teszi, hiszen a szótár elsősorban az iskolák számára készült. Tolnai számításai szerint összesen 530 kifejezés származik Decsitől, de mivel néhány közülük több címszóban is szerepel, valójában 500-ra lehet tenni a felhasznált kifejezések számát (1910: 28).[61] Ezzel Baranyai Decsi egyébként kevéssé ismert gyűjteményének egy része a szélesebb közönség számára is hozzáférhetővé vált, sőt az iskolákba is eljutott.

Hogy vajon Molnár miért vette fel a közmondásokat is szótára második kiadásának magyar–latin részébe, arra nézve többféle válasz adható. Melich (1907: 142) inkább a humanista pedagógia hatásának tartja a döntést, s úgy gondolja, hogy inkább erkölcsnemesítő voltukért kerülhettek a gyűjteménybe. O. Nagy viszont azt tartja valószínűbbnek, hogy „MOLNÁR felismerte nyelvi jelentőségüket is", valamint az is közrejátszhatott döntésében, hogy „Európa-szerte éppen MOLNÁR korában érte el azóta sem tapasztalt legmagasabb fokát a közmondások iránt való érdeklődés" (1977: 19). O. Nagy fontosnak tartja hangsúlyozni azt is, hogy „MOLNÁR már szótára 1611-i kiadásában kialakította a frazeológiai egységek lexikográfiai feldolgozásának azt a módszerét, amelytől a manapság is szokásos legfeljebb abban különbözik, hogy a lexikográfusnak egységesebb szempontok szerint kell eljárnia a kifejezéseknek egyes címszavak alá vételét illetően, és a frazeológiai egységeket árnyaltabban kell minősítenie. […] Ami azonban magukat a szótározandó frazeológiai egységeknek a típusait illeti, ezek szinte már mind megtalálhatók MOLNÁR szótárának második és későbbi kiadásaiban, ide értve a PÁPAI PÁRIZ FERENC- és a BOD PÉTER-féle átdolgozásokat, valamint az 1801-i EDER JÓZSEFtől sajtó alá rendezett kiadást is" (uo.).

Pápai Páriz szótárának első kiadása 1708-ban látott napvilágot. A munka nagyrészt Szenczi Molnár szótárának hatása alatt jött létre. Pápai Páriz ugyan Molnár szótárának egyes kifejezéseit elhagyta, ugyanakkor bővítette is az anyagot, elsősorban olyan klasszikus latin írók műveiből vett szavakkal, akiktől Szenczi Molnár semmit sem idézett (pl. Sallustius, Catullus, Plinius, Suetonius, vö. Melich 1907: 170). A szótár magyar–latin részéről maga Pápai Páriz is elismeri, hogy Szenczi Molnár szótárán alapszik, ezt jól mutatja az a tény is, hogy ebben benne vannak azok a kultúrtörténeti kuriózumnak számító szavak is, amelyeket Molnár Calepinustól hibásan vett át (*föveg, nemtő*), míg ugyanezek a latin–magyar részből, mely Pápai Páriz önálló alkotása,

[60] Az adatok és oldalszámok az interneten is elérhető 1521. évi hanaui kiadásból származnak. Természetesen ebben a kiadásban is vannak olyan többszavas klisék, amelyek inkább a kollokációk közé sorolhatók, de ezeket Szenczi Molnár nem látja el a *Proverbium* jelöléssel, pl. *szivembe (!) veszem* – Incordio (398); *szőlőt kötözni* – Alligare vites (299); *fzűzeffégét elvefzem* – Devirgino (394).
[61] Szenczi Molnár meg is mondja, hogy a *kezdő-* vagy a *főszó* szerint lelhetők fel a szótárában a többszavas kifejezések („… omnia sub *initiali* vel *praecipua* proverbii Vngarici voce facilè reperientur"), de néhányat mindkét szónál feltüntet. Így például a *Törvenben tagadas jo* közmondás megtalálható mind a *törvény* címszó alatt, mind pedig a *tagadás* címszó alatt – ugyanazzal a latin megfelelővel: Sceleri nunquam defuit oratio, vö. Tolnai 1910: 28 is.

dc_1566_18

hiányoznak (vö. Melich i. m. 171). A magyar–latin rész az 1767. évi Bod-féle kiadásban még német értelmezésekkel is bővült. Ezek kidolgozójának személyéről ugyan Bod nem nyilatkozik, de korabeli erdélyi szász forrásokból kiderül, hogy Martin Fellmer nagyszebeni hitszónoktól származnak (Melich 1907: 185). Német értelmezések ugyan belekerültek már Szenczi Molnár szótárának 1708-ból származó nürnbergi kiadásába is Johann Christoph Beer munkájaként, de mint Tolnai rámutat (1910: 28), ezek nemritkán hibásak: előfordul, hogy a magyar szólás után odaírt német kifejezés teljesen mást jelent, mint a magyar (pl. *Megrágni az fullet* – Einen zum Zeugen anruffen 'tanúnak idéz vkit' (349) vagy *Nem hallic ebugatas mennyorszagba* – Thun, das auf seinen eigenen Kopf kommet 'tenni, ami a saját fejünkre jön' (80)). Felmer viszont csaknem mindenütt más, túlnyomórészt jobb megfelelőket közöl, mint Beer, egyezés legföljebb néhány igen széles körben használt német szólás esetében van.

Láthattuk, hogy Baranyai Decsi Adagioruma nagy számban tartalmaz állandósult kifejezéseket, de ezek igen összevissza kaptak benne helyet, nehéz egy-egy adatot megtalálni. Szenczi Molnár és Pápai Páriz szótáraiban jóval kevesebb frazeológiai egység olvasható, ám azok már vagy első, vagy vezérszavuk alapján vannak elrendezve. A 18. század elejéről viszont már olyan munkával is rendelkezünk, amely frazeológiai gyűjtemény, és alfabetikusan épül fel. Kis Viczay Péter Selectiora adagia Latino–Hungarica (Bártfa 1713) című műve az anyagot a latin kifejezések betűrendjében közli, ezek után áll egy, gyakran két megfelelő magyar szólás. Ez azonban csak Baranyai Decsi teljesen rendezetlen munkájához képest előrelépés, valójában – mint Tolnai is megállapítja (1910: 36) – „meglehetősen kezdetleges rendszer, de minthogy a latin adagiumok alakja meglehetősen állandó, aránylag könnyen lelhetők meg, a magyar szólások fölkeresése természetesen ugyancsak bonyolult (!), s latin megfelelőik tudása nélkül nagyon idővesztő munka". Kis Viczay egyébként a *sententia, adagium* és *proverbium* kifejezéseket használja műve előszavában anyagával kapcsolatban, de ezeket pontosan nem definiálja, így nem tudni, melyik kifejezésen mit is értett pontosan. Viszont ő már nem annyira a proverbiumok tanító, erkölcsi jellegét hangsúlyozza, hanem a nyelvi jelentőségüket helyezi előtérbe, s az iskolai oktatásban kíván nekik minél nagyobb szerepet juttatni, mert úgy véli, hogy a fiatalság egyre ritkábban él velük: nagyobb a becsületük a parasztok, mint az ifjúság körében (vö. O. Nagy 1977: 20 és Szemerkényi 1994: 12).

Kis Viczay munkája 5349 cikkecskéből áll, bennük a latin kifejezésnek megfeleltethető magyar fordulatokkal. Érdeme, hogy kevés kivétellel csupán szókapcsolatokat szerepeltet, az egyszavas adagiumokat többnyire kihagyja. Ez arra mutat, hogy elődeinél, sőt számos kortársánál is helyesebben ítélte meg a frazeológiai egység fogalmát, s az ilyen gyűjteményekbe beemelendő anyag jellegét. Abban viszont tévedett, hogy felvette gyűjteményébe Beniczky Péter verses aforizmáinak nagy részét is. Beniczky *Magyar Rithmusok* című könyvecskéje a szerző halála után 1664-ben jelent meg, s a maga korában nagyon kedvelt volt. Ennek második fele tartalmazta azokat a példabeszédeket, amelyeket összesen 250 Balassi-strófába sűrített bele. Egy-egy strófában három-három életelvet, latinból fordított axiómát és – főként Pázmány prédikációiból merített – bölcs gondolatot verselt meg, de úgy, hogy az eredeti formát a vers kedvéért hol megnyújtotta, hol megrövidítette. Ezzel viszont ha volt is köztük eredeti közmondás, azok elveszítették standardizálódott formájukat, s „műköltői" alakot kaptak, így forrásértékük is erősen lecsökkent. Kis Viczay ráadásul néhol maga is alkotott ilyen aforizmákat: így születhetett a latin *Aurora Musis amica* közmondás magyar megfelelőjeként – nyilván a német

dc_1566_18

Morgenstunde hat Gold im Munde fordulat analógiájára – a *Reggeli orának, szép piros hajnalnak arany vagyon szájában* kifejezés. De a több mint ötezer szócikkben kevés az efféle versike vagy frazeológiai szempontból értékelhetetlen adat (vö. O. Nagy 1977: 21).

Míg Európa nyugati részén a közmondások a 16. században és a 17. század elején érték el népszerűségük tetőfokát, addig Magyarországon – némi késéssel – a 18. század második felében és a 19. század elején mutatkozott irántuk a legnagyobb érdeklődés. Ebből a korszakból alapvetően háromféle forrás áll rendelkezésünkre az állandósult szókapcsolatok tanulmányozását illetően: a) tankönyvekben és nyelvtanokban megjelent összeállítások; b) frazeológiai gyűjtemények és stílusszótárak; c) tulajdonképpeni szólás- és közmondásgyűjtemények (vö. O. Nagy 1977: 21). Ezek közül a legfontosabbakat O. Nagy idézett munkája nagyon jól összefoglalja abból a szempontból, hogy miként látszik meg rajtuk a fejlődés a frazeológiai egységek nyelvi szerepét, illetve tipológiai felosztását illetően, valamint abban is, hogy miként próbálták a szerzők a gyűjtött egységeket lexikográfiailag elrendezni. Ezért a továbbiakban nem annyira a gyűjteményeket igyekszem bemutatni, hanem inkább azokkal a problémákkal fogok foglalkozni, amelyekkel a kutatók ezeknek a régi lexikográfiai munkáknak a felhasználása során szembesülnek.

2.2.12.2. A régi szólás- és közmondásgyűjtemények felhasználásával kapcsolatos nehézségek

Azt már eddig is láthattuk, hogy a korai gyűjtemények és szótárak kapcsán többnyire komoly gondot jelent, hogy a bennük levő anyag teljesen **rendezetlen** (pl. Decsinél), vagy csak a latin megfelelők oldaláról van ábécébe rendezve (Kis Viczaynál). Ennek ellenére ahhoz képest, hogy nem irodalmi korpuszokban kell véletlenszerűen szólások és közmondások után „vadásznunk", ezek a gyűjtemények mégis igen jó források lehetnek.

Ugyanakkor ezeknek a régi munkáknak a felhasználása során komoly gondot jelent az is, hogy szerkesztőiknek nem mindig vannak helyes elképzeléseik arról, milyen jellegű kifejezések tartoznak a frazeológia fogalomkörébe. Mindezt kiegészíti még a **terminológiai bizonytalanság**, ami a frazeológiát szinte a mai napig jellemzi, noha a 20. század eleje óta már különálló nyelvészeti diszciplínának számít (vö. Burger 1982: 360 is). Ez a fogalmi terminológiai sokszínűség – néha már zűrzavar – nyilvánvalóan sokkal inkább jelentkezik a régi munkákban, így a frazeológiának nincs eléggé tradicionális szókincse. Ez pedig azt jelenti, hogy nem igazán léteznek olyan szakkifejezések, amelyek után régi grammatikákat és nyelvkönyveket átfésülhetnénk, vagy ha látszólag találunk is ilyen terminus technicusokat (pl. *proverbium*, *példabeszéd, szólás, szójárás*), akkor azokon abban az időben gyakran egészen mást értettek, mint a mai szakirodalomban. A frazeológiai egységek közül egyedül a közmondások azok, melyek már évszázadokkal ezelőtt is foglalkoztatták a nyelvvel foglalkozó tudósokat, és a mai modern frazeológiában is helyet kapnak. De még ez sem jelenti feltétlenül azt, hogy maga a *közmondás* terminus, vagy még inkább a kötőjellel írt *köz-mondás* változata ugyanazt jelentette volna a régebbi korokban, mint ma: gyakran ugyanúgy használják a köz(ember) által mondott más állandósult kifejezésekre, köztük szólásokra is. Erdélyi János gyűjteménye (1851) például *A magyar közmondások könyve* címet viseli, de benne nagy számban találunk nem mondatformájú egységeket is.

dc_1566_18

De még ha magával a *frazeológia* terminussal találkozunk is egy régi munkában, az sem jelenti feltétlenül azt, hogy abban valóban szólásokkal vagy közmondásokkal foglalkoznak. Burger is megemlíti például egy Johann Rudolf Sattler nevű szerző 1607-ben megjelentetett könyvét, amely a „Teutsche Orthographey und Phraseologey" címet viseli, ám ennek ellenére nem a frazeológiai egységekkel foglalkozik, hanem a helyesírás és a szóelválasztás kérdéseit tárgyalja, valamint szinonimasorokat sorol fel. A 6. fejezet a címében is tartalmazza a *frazeológia* műszót, de azt nem az általunk ismert értelemben használja: *Teutsche Phraseologey / das ist / allerhand auserlesene Teutsche wo̊rter / formen zu reden und schreiben / wie dieser zeit bey den Canzleyen / und sonsten gebraucht werden*. Ennek megfelelően a fejezet csupán bizonyos határozószókat, névmásokat és kötőszókat mutat be alkalmazási példákkal.

Hasonló a helyzet a magyarban is. Szaitz Leó 1788-ban megjelent munkája például címe alapján (*Kis magyar frázeológyia*) egyértelműen arra utal, hogy a szerző frazeológiai egységekkel foglalkozik. Valójában viszont találni ugyan benne állandósult szókapcsolatokat is, de Szaitz voltaképpen „a pozitív, azaz a helyes magyarságot tanító nyelvművelés egyik első magyar képviselőjeként olyan könyvet kívánt olvasói kezébe adni, amely csupán szép és eredeti magyar kifejezéseket tartalmaz. Mintaképe Pázmány, mert ő – SZAITZ szerint – »természetesen ír minden erőltetés, és felettébb-való intzi-fintzi tzifrázás nélkül; e' mellett még-is igen szép Magyar mondási, és Frázesei vagynak, melly szó: *Frázes* annyit tészen, mint valamelly nyelvnek tulajdon mondási« (A7r). Amikor tehát SZAITZ »frázeológyiát« szerkeszt, nyelvünk *frázes*-eit, »tulajdon mondási«-t, a sajátosan magyar kifejezéseket tekinti frazeológiai anyagnak" (O. Nagy 1977: 30–31). Ennek megfelelően a munka két fő része Pázmány-idézetek gyűjteménye, s korántsem tartalmaz mindig a mai értelemben frazémának tekinthető egységeket. Számos többszavas egység van ugyan benne, de ezekben nem tesz különbséget a valóban állandósult kifejezések és a Pázmány által alkotott, nem lexikalizálódott egységek között. Számos esetben nem is szókapcsolatokat közöl, inkább csak színesebb, szokatlanabb lexémákat vagy szókapcsolatokat (pl. *mustráltat, pök*). Frazeológiai szempontból inkább csak a könyv egyik toldaléka értékelhető, abban ugyanis mintegy hatszáz közmondást és szólásszerű alakulatot gyűjtött össze Szaitz, igaz, ezek egy részét is Páriz-Pápai szótárának magyar anyagából vette csupán át (vö. O. Nagy i. m. 31).[62]

Nem sokkal másabb a helyzet Noszkó Lajos *Virág szó-tár* (Pest, 1791) című munkáját illetően sem, igaz, ő legalább már – ellentétben Szaitz gyűjteményével – áttekinthető, szótárszerű elrendezésben közli anyagát. Szótára bevezetésében – mint O. Nagy (1977: 32) rámutat – „Phraseologiá"-nak nevezi munkáját, mert az – mint írja – „többnyire *jelesbb-szóllásokat* [jegyzetben: Phrases] foglal magában" (idézi O. Nagy uo.). Valójában azonban „mégsem igazi frazeológiai gyűjtemény ez, hanem inkább a stílusszótár és a szinonimaszótár érdekes vegyüléke" (O. Nagy uo.).

A szótár összesen 203 szócikkszerű fejezetből áll, ezek mindegyike szinonimák felsorolásával indul, majd ezekhez kapcsolódóan olyan lexémákat közöl, amelyekkel a vizsgált címszó gyakran alkot szókapcsolatot. Így például a *Betegség* „tóldalék nevei" között ilyeneket találunk: „*Sulyos. Hosszas. Meg gyógyítható. Tartós. Nehéz*" (vö. O. Nagy uo.). Mint látjuk, a frazeológia

[62] A könyvnek van egy másik toldaléka is, ez azonban mindössze egy tájszógyűjtemény.

dc_1566_18

szűkebb értelmezésébe ezek nem férnek bele, ugyanakkor abba a tágabb felfogásba, amelyben a kollokációk is helyet kapnak, már ott van a helyük.

„Külön bekezdésben következnek ezután a szótár anyagának jelentős részét alkotó »jelesbszóllások«. Ezeken azonban nem igazi szólásokat kell értenünk, még csak nem is általában vett frazeológiai kapcsolatokat, hanem olyan körülírásszerű vagy átvitt értelmű kifejezéseket, erősen irodalmias ízű szabad szókapcsolatokat, amelyek jelentésüket tekintve valamiféle kapcsolatban vannak a címszó fogalmi tartalmával" (O. Nagy i. m. 32). Lássunk néhány ilyet a *Katona* címszóhoz kapcsolódóan: *1. Igen nagy vitéz vólt Hunyadi János; 2. Katona akar lenni; 3. Mindenkor semmire-való félénk Katona vóltál* stb. (idézi O. Nagy uo.). Láthatjuk, hogy ezeknek a kifejezéseknek – noha „*szóllás*nak" nevezi őket Noszkó – vajmi kevés közük van a valódi frazeológiai egységekhez, még csak a kollokáció fogalmába sem férnek bele.

A szócikkek többségének a végén találni viszont egy „Köz-mondások" című szakaszt, ahol valódi közmondásokat, illetve szólásokat közöl a szerző, például *Könnyű a pohár mellett vitézkedni; Bátor katona a' kementze mellet*t stb.[63]

Mindez azt mutatja, hogy **a régi gyűjtemények anyaga gyakran csak komoly fenntartásokkal használható fel** a frazeológiai egységek gyűjtése során, s a vizsgálat során igen fontos szerephez jut a kutató frazeológiai tudása, amelynek révén kiszűrhetők a gyűjteményekből azok az egységek, amelyek mai felfogásunk szerint nem tartoznak a frazeológiai kapcsolatok közé. Természetesen ez nemcsak a korai gyűjteményeket, hanem a tankönyveket és nyelvtanokat is érinti.

O. Nagy röviden ismerteti például Adámi Mihály 1760-ban megjelent nyelvkönyvének (*Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst*) frazeológiai anyagát (1977: 22–24). Ebből kiderül, hogy ebben a fejezetben megszólítások és üdvözlő formulák mellett olyan „Redens-Art"-ok is helyet kaptak, „welche man in der deutschen Sprache von Wort zu Wort nicht geben kann", azaz amelyeket a német nyelvben nem lehet szóról szóra visszaadni. Ezek között azonban vannak valódi frazeológiai egységek (*Boszszút állani valakin; Tör-be ejteni; Hideg leli* stb.), de számos szabad szókapcsolat is (*El-árúlni pajtását; Fogy a pénze : bora* stb.). Ez utóbbiakat tehát ki kell rekesztenünk a vizsgálatból, ugyanakkor Adámi munkája O. Nagy szerint több szempontból is mérföldkőnek minősül a magyar frazeológiai kutatás történetében, ugyanis itt találunk először „jelentős számú nyelvi klisét összegyűjtve és használatuk szerint csoportosítva", másrészt „itt figyelhetjük meg először – még európai viszonylatban is igen korán – azt a törekvést, hogy a szerző világos és határozott különbséget igyekszik tenni a kötött és a szabad szókapcsolatok között" (i. m. 23), még ha ezt végül nem sikerült is következetesen érvényesítenie.

Nemcsak nyelvkönyvekben, hanem korabeli grammatikákban is találunk frazeológiai adatokat, így például Szent-Páli István *Grammatica Hungarica* című nyelvtanában (Nagyszeben, 1795). A könyv latin nyelvű elméleti része ugyan nem tárgyal frazeológiai kérdéseket, de függelékként csatlakozik hozzá egy frazeológiai gyűjtemény, amelyből jól látható, hogy a szerző

[63] Ezek – mint Tolnai 1910 nyomán O. Nagy is utal rá (1977: 33) – csaknem egytől-egyig Kis Viczay Péter 1713-ban megjelent frazeológiai gyűjteményéből (Selectiora adagia Latino–Hungarica) átvett szókapcsolatok.

dc_1566_18

„nemcsak jó érzékkel, hanem bizonyos frazeológiai meggondolások, szempontok alapján válogatta össze a latin nyelvű értelmezésekkel közölt kifejezéseket" (O. Nagy 1977: 28). Nagy értéke az összeállításnak, hogy nem korábbi gyűjteményekből átvett, de még csak nem is irodalmi munkákból kiírt, hanem az erdélyi beszélt nyelvből gyűjtött kifejezéseket közöl, pl. *Nem fér a májához* 'nem tűri, nem szívelheti'; *Bávoszkodik, mint a' borju az uj kapun* stb. Ennek ellenére viszonylag hamar „feledésbe merült, s a későbbi gyűjtők többsége sem a frazeológiai anyag gyűjtésének szempontjait, sem pedig magukat a kifejezéseket illetően nem merítettek a gyűjteményből" (O. Nagy 1977: 29).

Vannak ugyanakkor ennek a korszaknak sokkal nagyobb hatású gyűjteményei is. Közülük az egyik leggazdagabb Baróti Szabó Dávid *A magyarság virági* című munkája (Komárom, 1803). Válogatása ugyanakkor teljesen ötletszerű, ráadásul „némely szócikkben alig is van olyan szókapcsolat, amelyet bármely szempontból frazeológiai gyűjteménybe való kifejezésnek lehetne minősíteni" (O. Nagy 1977: 35). Erénye viszont az összeállításnak, hogy a ritkább szólásokat és közmondásokat jelentésmagyarázattal együtt közli, ám ebben a tekintetben is óvatosan kell bánni gyűjteményével, mert előfordul, hogy egyik-másik kifejezésnek, amely már abban a korban is elavult lehetett, tévesen tünteti fel a jelentését. Ilyennek tarthatjuk a következő példát: „*Szólld el, szólld ; túl lőtték, 's ide áll az ajával*[64] : egy' rosz'ból másba" (MVir. 302, idézi O. Nagy 1977: 36). O. Nagy szerint viszont a „szólás rövidebb változatainak régi szövegekben való előfordulásaiból, valamint azoknak az adagiumoknak ERASMUStól származó magyarázataiból, amelyek magyar megfelelőjeként e kifejezést DECSI közölte, megállapítható, hogy szólásunk ezt jelentette: 'nem ér semmit az érv(ed), mellébeszél(sz) a dolognak'" (1977: 36).

Az egyes kifejezések **jelentésmagyarázata** egyébként más munkákban is nem egyszer bizonytalan. Korábban, a 2.2.9. fejezetben említettük már a *feltette az Orbán süvegét* kifejezést, mely több régi gyűjteményben is helyet kapott. Jelentését általában 'berúgott, részeg' formában találjuk meg, magyarázatául pedig mind a négy nagy 19. századi összeállítás (Dugonics, Erdélyi, Sirisaka és Margalits) közli azt az anekdotát, amelyet fentebb már bemutattunk, miszerint II. Ulászló koronázásán Dóczi Orbán egri püspök „megborosodott" szolgája büszkén a saját fejére tette ura püspöki süvegét. Csakhogy ugyanez a kifejezés Dugonicsnál nemcsak a *Részegesek* című fejezetben kapott helyet (II: 195: *Fel tette az Orbán' süvegét*), hanem – *Föl tötte az Orbán' süvegjét* alakban – a *Kevélyek* című szakaszban is (II: 65). Dugonics ehhez a 'kevély' jelentéshez is közöl lábjegyzetben egy magyarázó anekdotát, de ez egy teljesen más történet, mint az előző: „Méhész Orbán egy nevezetes falusi Bíró maga méltóságos beszédgyeivel arra vitte a' falunak esküdtyeit: hogy ő maga süvegesen szóllott; a' többi őtet süveg le téve hallotta. Sokáig bírta ő a' falusi elsőséget: mert valóban meg is érdemlette. Minden esztendőben gyarapodó méltóságát nem szenvedhetvén tovább az irígykedő esküdtek, Bírónak mást választottak, de az előbbinél sokkal alább valót. Ki is tapasztalván azt: hogy annyi böcsületet nem adnának néki, mint az előbbinek, el kérte annak süvegét, és vele a' falusi gyűlésben meg jelent" (II: 65).

[64] Az *aj* az bevágás, rovátka amellyel a nyílvessző a hátsó, tollas végén az idegre illeszkedik (vö. O. Nagy 1977: 37). Noha a TESz. (I: 109) ezt a jelentést az **aj**[1] címszónál külön nem említi meg, valóban erről lehet itt szó. Ez a jelentés kitűnően beleillik ősi eredetű *aj* szavunk eredeti 'nyílás, bevágás, bemélyedés' értelmébe (vö. még *ajz,* ill. *ajak, ajtó*), l. még az 5.3.1.2. fejezetben is.

dc_1566_18

Ha ugyanahhoz a kifejezéshez valóban két ennyire jelentés tartoznék, akkor itt frazeológiai homonímiával állnánk szemben. A frazeológiai egységek körében létezik poliszémia, sőt ritkán homonímia is: ez utóbbi éppen akkor állhat elő, ha a kifejezés meglehetősen átláthatatlan (opak), így egészen eltérő jelentéseket is társítunk hozzá (bővebben l. Forgács 2008b-ben, ill. még később is az 5.2.1.1. fejezetben). Mégis meglehetősen gyanús azonban, hogy egy kifejezéshez két ennyire eltérő magyarázat tartozzon. Valószínűbbnek látszik ezért, hogy Dugonics vagy kitalálta, vagy gyűjtötte a két anekdotát, s nem vette észre, hogy ugyanahhoz a kifejezéshez tartoznak, teljesen eltérő jelentéssel. Mivel viszont az egyes gyűjtemények készítői gyakran egymástól veszik át a kifejezéseket, s gyakran a hozzájuk tartozó magyarázatokat is, a kifejezés bekerült a másik három említett összeállításba is, de inkább csak a 'részeg' jelentéssel, s a hozzá tartozó, Dóczi Orbánról szóló történettel. Margalits közli a fordulatot mind a *feltesz* szócikkében (240), mind a *süveg* szócikkében (654), de magyarázatok nélkül. Az *Orbán* szócikkben viszont egészen rövid formában megemlíti az anekdotikus történetet is az egri püspökről, valamint – sajnos oldalszámok nélkül – hivatkozik Szenczi Molnár, Kis Viczay és Szirmai gyűjteményére, mint forrásra. Ugyanezt a hivatkozást találjuk a *süveg* szócikkben is, a *feltesz*-nél viszont csak Dugonicsra hivatkozik, s utána a *Feltette a fejét* szólást közli ugyancsak Dugonicsra való hivatkozással, de 'kevély' jelentéssel. Úgy tűnik tehát, hogy talán Margalits sem vette észre, hogy a *feltette az Orbán süvegét* fordulat Dugonicsnál ebben a két – meglehetősen eltérő – jelentésben szerepel, s hogy – stílszerűen szólva – „hiba lehet a kréta körül".

Erdélyinek azonban talán feltűnt ez, emiatt igyekezett a 'kevély' jelentést bevonni a 'részeg' „jelentésmezejébe", a következő módon: „Dóczi Orbán, egri érsek megborosodott szolgája, mig ura, a püspök, hajadon fővel állt volna II. Ulászló koronázásánál 1490. (sic!) a kezében tartott süveget maga fejére tette nagy kevélyen. Sz. A km. jelent borost, aztán kevélyt" (309).

Megállapíthatjuk tehát, hogy a régi szólásgyűjtemények (különösen a 19. század első felében megjelent terjedelmesebb munkák, pl. Baróti Szabó 1803, Dugonics 1820, Erdélyi 1851 stb.), de a korábban megjelent szótárakban fellelhető vagy nyelvtanokhoz függelékként illesztett adatok is igen fontosak a történeti frazeológia szempontjából. Ugyanakkor azonban mind terminológiájuk, mind az összegyűjtött anyag tekintetében erős fenntartásokkal kell hozzájuk közelíteni, s a bennük szereplő kifejezéseket mai frazeológiai tudásunk és frazeológiai (pót)kompetenciánk szűrőjén kell átengedni. Mindez vonatkozik a jelentések értelmezésére is. Igaz, nagyon sok gyűjtemény nem is tartalmaz jelentésdefiníciókat, de – mint az előbb is láthattuk – az sem mindig vehető kőbevésett igazságnak, amit az egyes gyűjtemények összeállítói értelmezésként közölnek.

2.2.13. Részösszefoglalás

Az előző fejezetekből kirajzolódott, hogy ha nem is mindig egyszerű történeti szövegekben azonosítani a frazémákat, azért egyáltalán nem vagyunk eszköztelenek a feladat megoldásában. Bizonyos mértékig mai nyelvi kompetenciánk is segíthet, de még inkább segítségünkre lehet a történeti szövegek elmélyült megismerésével kialakítható nyelvtörténeti pótkompetenciánk, különösen, ha ez párosul a frazeológiával való behatóbb foglalkozás nyomán megszerzett ismeretekkel (pl. a frazeológiailag erősen reprezentált témakörökről, lexikális csoportokról vagy kommunikációs szituációkról).

dc_1566_18

Támogathatják még a frazémák felismerését olyan metanyelvi utalások is, amelyek szokásosan arra utalnak, hogy állandósult kifejezéssel állunk szemben (pl. *így mondják közbeszéddel, azért mondották a régiek* stb.). Egyes kifejezések elemeinek egybeírása is tükrözheti a komponensek összeforrottságát, pl. a régi magyar *metzek, medgyek* kifejezések vagy a *bizisten, bizistók* alakulatok. Egyes szerkezeti megoldások, különösen a különböző ikerformulák és a szólás-hasonlatszerű szerkezetek (főként, ha ez utóbbiak átvitt értelemmel párosulnak) ugyancsak valószínűsítik, hogy állandósult szókapcsolatokkal állunk szemben (pl. *tetőtől talpig; illik, mint bot a tegezbe*).

A frazeologizáltság bizonyítéka lehet még, ha unikális komponensek vannak jelen egy szerkezetben (pl. *duskát iszik, dugába dől*), vagy ha egy több szóból álló kifejezés mellett létezik annak univerbálódott, egyszavas változata is (pl. *magát hányja → magahányás, magahányó*).

Számos esetben szemantikai fogódzók segítik az állandósult kifejezések felismerését, például a kontextussal szemantikailag inkompatibilis komponensek jelenléte a szerkezetben (pl. ném. *die Glocke war gegossen*), vagy ha egy összetevő egy bizonyos szókapcsolaton belül olyan jelentésben fordul elő, amelyet más kontextusokban csak ritkán (vagy egyáltalán nem) találunk (pl. *inába száll a bátorsága*). Különösen jól azonosíthatók pedig az olyan kifejezések, amelyek literálisan nem is értelmezhetők, mert valami lehetetlenséget állítanak (pl. *a fülén ül*) vagy egyértelműen metaforikusan motiváltak (pl. *fülét hajtja vkihez*).

Régi szövegekben különösen fontosak a disztribucionális bizonyítékok, azaz ha egy-egy kifejezés többször, sőt lehetőleg különböző szerzőktől és szövegekből is adatolható. Ugyancsak a kutatók segítségére lehet, ha idegen nyelvből átültetett szövegekben találunk frazémagyanús kifejezéseket: akár úgy, hogy egy az eredetiben is megtalálható frazémaszerű kifejezést fordítanak állandósultnak látszó szókapcsolattal, de akár úgy is, hogy a célnyelvi kifejezésnek az eredetiben semmilyen megfelelése sincs. Ez utóbbi esetben ugyanis joggal feltételezhetjük, hogy a célnyelv frazémaszerű kifejezései nagy valószínűséggel a korabeli nyelvhasználatot tükrözik vissza. S természetesen különösen nagy súllyal esik a latba, ha egyes kifejezéseket régi szótárakban vagy szólásgyűjteményekben is adatolni tudunk.

Az alábbiakban egy példával próbálom összefoglalóan szemléltetni, miként tudjuk ezeket a szempontokat együttesen alkalmazni annak érdekében, hogy egy „frazémagyanús" elem esetében megbizonyosodhassunk arról, valóban állandósult szókapcsolattal van-e dolgunk. Vizsgáljuk meg az alábbi szövegrészletet Heltai Gáspár Ezópusz-fordításából!

> E fabula erre tanít, hogy megmértékeljed magadat és erőd avagy tehetséged szerént kezdjed a te dolgaidat. És hogy erődnek felötte semmit ne kezdj. Ha valakit látsz, ki jeles és csodálatos dolgokat cseleköszik, ne légy te majom természetű, hogy te is mindjárást kövessed. Együld nincsen értéked hozzá, hogy tisztességödre végrevihessed. Sok saru vagyon a vargamesternél, de nem mindenik illik lábadhoz: ki kicsin, ki nagy. Ha ezt mondod: Én is ember vagyok, amaz is csak ember. Úgy vagyon: *ez is Mátyás, amaz is Mátyás, de azért más a Mátyás király, más ismeg Mátyás kovács* etc. (Heltai 1980: 203).

A szövegrészlet *A keselyűről és a hollóról* szóló 77. mese interpretáló része (Heltai megfogalmazásában: „értelme"). Maga a mese is, s az értelmező rész is arra int, hogy ne legyünk túlságosan nagyravágyók, erőnk felett ne próbáljunk belefogni dolgokba. Ezt eleinte konkrét

dc_1566_18

erkölcsi intelemként fogalmazza meg Heltai, de aztán képes beszédre vált: előbb a lábhoz illő saruval példálózik, majd *Mátyás király* és egy *Mátyás* nevű *kovács* között névazonosságuk ellenére fennálló igen nagy különbséggel teszi ugyanezt. Noha nem ismertük korábban ezt a kifejezést, érezzük, hogy itt képes beszéddel és valamiféle közmondásszerű fordulattal állunk szemben. Ez persze csak megérzés, de – különösen ha a frazeológiával való foglalkozás miatt már kialakult valami ilyen irányú kompetenciánk, mondhatni „halló fülünk", akkor több-kevesebb biztonsággal már állíthatjuk, hogy itt nagy valószínűséggel állandósult szókapcsolattal állunk szemben. Ezt tovább valószínűsíti még az ugyanebben a kontextusban elhangzó másik átvitt értelmű fordulat is a saruk különbségéről.

Ezt a megérzést persze jó volna még megtámogatni, ebben pedig segítségünkre lehet, ha a kérdéses kifejezést sikerül többször is adatolni. Ebben az esetben szerencsénk van: a 15. mese „értelmében" magánál Heltainál is előfordul még másik mesében is a kifejezés:

> Azt mondják közbeszéddel: A gebét nem illeti a hintószekér. Tehát minden megelégödjék az ő hivataljával, és tovább ne nyúljon, se kévánkozék (!), mint az Isten az ő szent és bölcs rendeléséből elrendölte. Mert az Istennek akaratjának módja vagyon. Bár ne kévánjad te, azért az Isten megismér tégedet: ha tetszesz néki, és nagyobb tisztre avagy tisztességre méltó vagy, megtalál. Ne vesd magadat oda, mert mihelt temagad megkévánod, ottan nem méltó vagy reája: azért, ha odatolod magadat, nyilván úgy kezdesz járni, mint a nagy szamár. *Mátyás király, Mátyás kovács, mindenik Mátyás: azért külembség vagyon a két Mátyás között*: A tiszt megpróbálja az embert: Magistratus virum monstrat. (Heltai 1980: 96)

Láthatjuk, hogy noha a két frazéma formailag nem azonos, némiképp másként vannak a szövegbe szerkesztve is, de egyértelműen ugyanarról a fordulatról van szó mindkét esetben. Ennek az adatnak az esetében további bizonyító ereje van a kifejezés frazéma jellege mellett annak is, hogy a szövegrészletben ugyanennek a gondolatnak a kifejezéseként más, kétségtelenül közmondásnak minősíthető fordulatok is megtalálhatók. Az egyik a bekezdés elején álló *A gebét nem illeti hintószekér* kifejezés, mely előtt ráadásul ott áll a tipikusan közmondásokat bevezetni hivatott „*azt mondják közbeszéddel*" fordulat is, a másik *A tiszt megpróbálja az embert* közmondás, amelynek latin eredetije is megtalálható a szövegben. A kifejezés többszöri adatolhatósága, s mindkét szövegrészletben a tágabb kontextusban megtalálható, hasonló értelmű közmondásszerű alakulatok együttesen már igen valószínűvé teszik, hogy itt állandósult szókapcsolattal van dolgunk. Ezt a véleményünket még tovább erősíthetik régibb frazeológiai gyűjteményeink. Dugonics egyik adata ugyanis ez: „*Király Mátyás, és Mátyás Király*" (1820: 44), ezt átveszi Erdélyi (1851: 236) és Margalits (1896: 533) is. Dugonics a „Csekélységek" témakörbe sorolva közli az adatot, Margalits már a jobban ideillő 'nagy különbség' jelentéssel. Dugonics még egy a kifejezés forrásául szolgáló anekdotát is közöl, ám valószínű, hogy ez sem egyéb, mint etiologikus, eredetmagyarázó próbálkozás: „Egy Budai varga (*Király Mátyás*) fel kévánkozott menni Mátyás királynak Palotájába; de az őröktűl meg állíttatott, és töllök fel menetelének oka kérdeztetett. Azt felelé: hogy ma Sz. Mátyás napja légyen, ugyan azért hoszszas életet akarna néki kévánni úgymint attyafiának: mivel magát is Király Mátyásnak neveznék. Ekkor az Őr azt mondotta néki: hogy Király Mátyás és Mátyás Király között az a' külömbözet lenne, a' mi egy varga, és egy Király között vagyon" (1820: 44). Mindezeket figyelembe véve

dc_1566_18

tehát meglehetős biztonsággal jelenthetjük ki, hogy a kétféle Mátyás különbségére célzó fordulat valóban valamilyen közmondásszerű helyzetmondat lehet, amely azonban idővel teljesen kiveszett a használatból (O. Nagy 1976 sem közli).

dc_1566_18

3. Az állandósult szókapcsolatok keletkezése: a frazeologizálódási folyamat

A továbbiakban az állandósult szókapcsolatok létrejöttének kérdéseivel, azaz a **frazeologizálódási folyamattal** foglalkozom. Először maguknak az egységeknek a kialakulására, illetve az ezekhez kapcsolódó jelentéstani és alaki változásokra fogok koncentrálni, az ezt követő nagyobb fejezetben pedig a frazémák történeti változására. Ugyanakkor ez a két terület nem választható el élesen egymástól, hiszen a frazeológiai egységek kialakulását is sok esetben kísérik alaki változások, beleértve ebbe esetleges variánsok létrejöttét vagy éppen eltűnését is, sőt vannak olyan egységek is, amelyek korábban már lexikalizálódott frazémák modifikációjával születnek meg (pl. elferdített közmondások, ún. közmondáspersziflázsok). Ezért bár törekedni fogok arra, hogy a következő két fejezetben (3. és 4.) inkább csak a frazeológiai egységek keletkezési kérdéseivel foglalkozzam, ennek során néha azok változását is érintenem kell. Az 5. fejezetben viszont már az egységek történeti változásának kérdései fognak dominálni.

Mint korábban már szó volt róla, a frazeológiai kapcsolatok kialakulásának kérdéseivel foglalkozó szakirodalom meglehetősen gazdag, ám a legtöbb munka csupán a szólások és közmondások eredetmagyarázatával, a kifejezések motiváltságának feltárásával foglalkozik. A frazémák létrejöttének nyelvészeti aspektusai viszont nagyon sokáig alig kaptak figyelmet, az ilyen tematikájú munkák mind a mai napig afféle „fehér hollónak” számítanak az egyébként igen gazdag frazeológiai szakirodalomban.

Amint a frazeológiai irodalom sok más területén, ebben a vonatkozásban is orosz, illetve szovjet nyelvészek játszottak úttörő szerepet. Gvozdarev szerint (1981: 113) B. A. Larin volt az egyik első szerző, aki már egy 1956-ban megjelent írásában igyekezett ezt a folyamatot feltárni. Ő a frazémák keletkezését *idiomatizálódás*nak nevezi, s azt érti a terminuson, hogy alakilag változtatható szabad szókapcsolatok szemantikailag oszthatatlan egységekké, „frazeológiai képződményekké” lesznek.

Gvozdarev Larin legfőbb téziseit összefoglalva (i. m. 114–115) rámutat, hogy a szabad szókapcsolatok idiomatizálódása azok „szemantikai megújulásával” összefüggésben történik: eközben többnyire a szabad szószerkezet konkrét jelentése absztrahálódik. Az új, metaforikus jelentés megszületése sajátos szemantikai összeolvadással jár együtt, s többnyire az eredeti motivációs háttér elmosódásával. Ennek a demotiválódási folyamatnak gyakran velejárója az eredeti szókapcsolat bizonyos elemeinek az eltűnése: általában azoké az elemeké, amelyek a szerkezetet annak eredeti, konkrét jelentéséhez kötik. Sok esetben velejárója ennek a folyamatnak a grammatikai szerkesztésmód megváltozása is, s minél inkább előrehalad ez a folyamat, annál inkább válnak az állandósuló szókapcsolatok szemantikailag, lexikálisan és grammatikailag is felbonthatatlanná.[65]

Larin bemutatja azokat a feltételeket is, amelyeknek a hatása alatt ezek az idiomatizálódási folyamatok zajlanak. Az egyik ilyen feltétel szerinte azoknak a tevékenységi formáknak,

[65] Larin megállapításaiban sok igazság van, de nem szerencsés, hogy a frazeologizálódás folyamatát az idiomatizálódásra szűkíti. Valóban gyakori ugyanis, hogy az átvitt értelem kifejlődését a grammatikai szerkesztésmód változása is kíséri, ez azonban korántsem csak az idiomatikus egységekre jellemző, hanem megjelenhet a kollokációszerű kifejezések kapcsán is, gondoljunk az olyan szerkezetekre, amelyekből a frazeologizálódási folyamat során elmarad a birtokviszony, pl. *vkinek a gondját viseli → gondot visel vkire* stb. Ezekről a változási fenoménekről a 4.2. fejezetben részletesebben is lesz szó.

dc_1566_18

szokásoknak, folyamatoknak a kiveszése, amelyekkel az egyes szókapcsolatok összefüggésben voltak. Amint eltűnnek ezek mindennapi életünkből, nem lehet már ezeket a szószerkezeteket szó szerint értelmezni, s a metaforizációjuk alapja is elhomályosul. Emellé társul még a „szemantikai gazdagodás" is, azaz az illető fogalomnak a kiterjedése valamiféle tipikus képi megvalósulás felé. Harmadsorban számos esetben megtörténik a szövegnek valamiféle jeltöredékké redukálódása, s ehhez az elliptikus komprimálódáshoz gyakran kapcsolódik a grammatikai szerkesztésmód megváltozása is.

Mint Gvozdarev (1981: 115) rámutat, a Larin által felvetett kérdésekre a későbbiekben mások is keresték a választ, de „idiomatizálódás" helyett már inkább a „frazeologizálódás" folyamatáról beszéltek. Ennek során a *frazeologizálódás* műszó értelmét annyira kiterjesztették, hogy szintaktikai jellegű állandósult szerkezetek létrejöttének módozatait is tárgyalták már ennek a fogalomnak a kapcsán, ezeket *szintaktikai frazeologizmus*oknak nevezték.[66] Gvozdarev ezt nem tudja elfogadni, a *frazeologizálódás* műszót az idiomatikus kifejezésekre tartja fent, s a tágabb értelemben való használatra a „fráziskép̋ző folyamat" (*phrasenbildender Prozess*) műszót javasolja. Ez azonban véleményem szerint csak terminológiai „szőrszálhasogatás": minden attól függ, miként definiáljuk a frazeológiai egységet. Mint azonban már korábban megállapítottuk (2.1.), a történeti frazeológiai vizsgálatok esetében – korlátozott kompetenciánk okán – akkor járunk el helyesen, ha nemcsak az idiomatikus kifejezéseket vonjuk be a vizsgálatba, hanem a gyakori együtt használat folytán állandósuló lexikológiai egységeket is (pl. kollokációk, frazeológiai terminus technicusok stb.). Ezért továbbra is tartom magam az ott megfogalmazott tágabb frazémafelfogáshoz, s a *frazeologizálódás* műszóval **mindenféle állandósult szókapcsolat létrejöttének folyamatát** jelölöm. Ez a felfogás tükröződik egyébként a történeti frazeológiai munkák többségében is (pl. Burger 1982, Burger – Linke 1988, Barz 1985, Munske 1993, Hadrovics 1995, Filatkina 2007a stb.).

A frazeologizálódás folyamatának leírása során először azt vizsgálom meg, **milyen szerepet játszanak a frazeológiai egységek a nyelvek szókincsébe**n, illetve annak bővítésében. Ennek során arra is próbálok választ keresni, hogy az állandósult szókapcsolatok keletkezéséhez vezető folyamatok „**frazémaspecifikusak**"-e, vagy közös vonásokat mutatnak fel a szókincs változásának egyéb lehetőségeivel (vö. Munske 1993: 481). A következő alfejezetekben pedig azt igyekszem körüljárni, milyen lehetséges módjai vannak a frazeológiai egységek keletkezésének, azaz magát a **frazeologizálódási folyamatot** járom körül.

3.1. Szókincsbővítés és frazeológia

A szókincs változása alapvetően két ellentétes folyamat eredőjeként foglalható össze. Az egyik irány, hogy növekszik a lexikális egységek száma, valamint nő a meglévő egységek jelentéseinek száma (jelentésbővülés, poliszemantizálódás), a másik ennek fordítottja: a lexémák,

[66] Látszólag hasonlóan jár el Hadrovics is, aki az állandósult szókapcsolatok egy részét a *nyelvtani* vagy *grammatikai frazeológia* körébe utalja, ám ezzel a műszóval ő olyan, a magányos szótól az összetett mondatig terjedő tartományba tartozó szókészleti egységeket nevez meg, „amelyek a megszokott mondatbeli kapcsolaton túl valami jelentéstöbbletet valósítanak meg" (1995: 29), pl. *szót fogad, kétségbe esik, jó firma, anyámasszony katonája*. A definícióból és a példákból látható tehát, hogy nála ebbe a halmazba idiomatikus egységek is tartoznak.

dc_1566_18

illetve jelentéseik száma csökken. Ezek a jelenségek a beszélők nyelvi szükségleteihez igazodnak. A körülöttünk lévő világ folyamatosan változik: egyrészt új és új tárgyak, fogalmak bukkannak fel, melyeket valahogy meg kell nevezni, másrészt viszont számos tárgy és fogalom megy ki a divatból, s merül velük együtt feledésbe a nevük vagy – ha nem külön szót használtunk rájuk – az a jelentés, amely valamely poliszém szó különböző értelmezései közül rájuk vonatkozott.

A szókincs bővítésének három fő módozatát ismerjük. Az egyik a **szóalkotás**, ennek során új lexikális egységeket hozunk létre. A második módszer a **lexikális kölcsönzés**: ennek során valamely idegen nyelvből veszünk át vagy fordítunk le lexikális elemeket (jövevényszó, idegen szó, tükörszó, tükörszólás). A harmadik módszer pedig a **jelentésváltozás**: ennek során egy meglévő lexéma alakilag változatlanul vesz fel a korábbihoz képest további jelentés(eke)t.

Ezek az eljárásmódok a szókincs **bővülésének** aspektusából gyakran párhuzamosan is működnek, s ezek eredőjeként jönnek létre új megnevezési egységek. A szóalkotás például történhet az adott nyelv saját szóalkotási szabályai alapján, de idegen minták nyomán is (tükörszavak, tükörszólások). Új jelentések is létrejöhetnek figuratív jelentésváltozással (metaforikus és metonimikus névátvitelek, pl. *a hegy lába, az eke szarva*), de idegen minták nyomán is (tükörjelentések, pl. *egér, ablak*), de ide tartozik a megnevezett dolog változása folytán bekövetkező jelentésváltozás is (pl. *lábas, toll*). Mindezekben a folyamatokban a kommunikációra képes embernek a nyelvi megnevezésre való képessége nyilvánul meg: ezáltal tudunk ismert vagy új dolgokat, fogalmakat bizonyos eljárásmódok szerint elnevezni, sőt gyakran osztályozni vagy értékelni. Az eljárásmódok néha nyelvspecifikusak (pl. a szóalkotás egyes típusai), néha univerzálisak (szókölcsönzés, jelentéskölcsönzés). Az ily módon létrejött újításoknak a kommunikációban való eredményes felhasználása szempontjából döntő jelentőségű az a körülmény, hogy a lexikális vagy szemantikai újításokat nemcsak létre kell hozni, hanem a beszédpartnereknek meg is kell azokat érteniük. Ennek a folyamatnak ismét több komponense van: szerepe van benne a nyelvspecifikus szabályismeretnek (a szóalkotással létrejött elemek tekintetében), a kölcsönző nyelvek ismeretének (kétnyelvűség) és annak az univerzális kognitív képességnek, hogy a dolgok hasonlósága vagy érintkezése alapján a figuratív jelentésalkotás eseteit felismerjük és megértjük (vö. Munske 1993: 482).

Rendszerezve nem nagyon kutatták a lexémák és szemémák **kiveszésének** a jelenségkörét. Ezek ugyanis elsősorban az emberi életkörülmények változásához kötődnek, s emiatt nyelvészeti szempontból nehezen osztályozhatók. Ha ezt a témát jobban szemügyre vesszük, akkor egy területen fontos érintkezési pont mutatható ki a megnevezési egységek keletkezését és pusztulását illetően. Arról a kérdésről van szó, hogy milyen feltételek mellett lehet a lexémákat azután is használni, ha az általuk megnevezett dolgok megváltoztak (ez ugyanis a dolgok megváltozása révén bekövetkező jelentésváltozáshoz vezet (Bedeutungswandel durch Sachwandel: *lábas, toll* stb.)), illetve mikor és miért lesznek ezek lexikális vagy szemantikai neologizmusokkal lecserélve. Másként fogalmazva a kérdést: hol húzódik a választóvonal a lexikális kontinuitás és a lexikális innováció között (vö. Munske 1993: 483).

De térjünk vissza eredeti gondolatmenetünkhöz, a szókincs bővítésének kérdésköréhez! Mint fentebb megállapítottuk, erre elsősorban szóalkotás, lexikális kölcsönzés vagy jelentésváltozás révén van lehetőség a nyelvekben. A történeti nyelvészetben számos munka tárgyalja

dc_1566_18

ezeket a fenoméneket, de szinte mindig csak a lexémákra koncentrálva. A szóalkotás technikáinak bemutatása többnyire kimerül a szóképzés és a szóösszetétel, valamint a ritkább szóalkotási módok leírásában, ahogy a lexikális kölcsönzés és a jelentésváltozások tárgyalása is túlnyomórészt a lexémákra összpontosít.

A szókincs változásait tárgyaló munkák többsége tehát figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a lexikális egységek között nem kis számban találhatók állandósult szókapcsolatok is, azaz a *szóalkotás* terminusnak ezek létrejöttét is le kellene fednie, mint ahogy a lexikális kölcsönzésnek is vannak frazeológiai aspektusai. Helyesen jár el tehát Munske akkor, amikor a szókincset az alábbi halmazokra osztja fel (1993: 485):

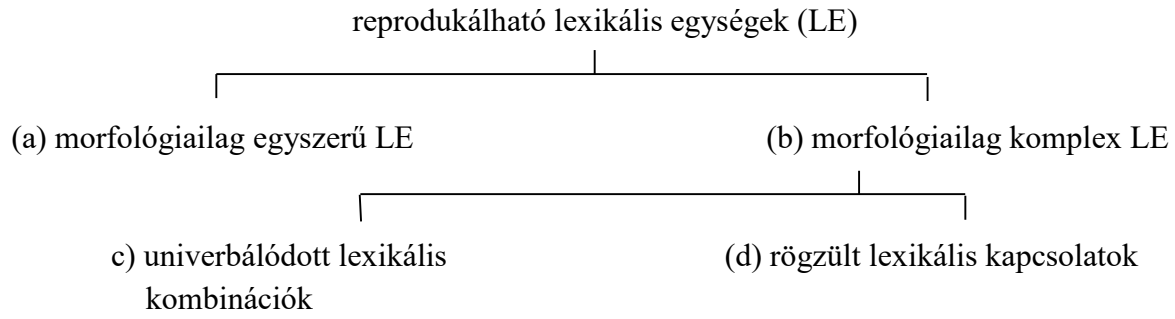

Az (a) csoportba tartozó *morfológiailag egyszerű lexikális elemek* a szókincsnek azon részei, melyek – legalábbis szinkrón szempontból – nem elemezhetők morfémák kapcsolataiként (pl. *él*, *hal* (ige és főnév), *ház, asztal, herceg, három, szép; ember, torok, lélek*).[67]

A (c) csoportba tartozó *univerbálódott lexikális kombinációk* ugyanúgy teljesítik a fonológiai (sőt grafemikai) szó fogalmát, mint az (a) csoport elemei (hangsúly, fonotaktikai szerkezet, szóköz nélküli írásmód stb.), de szinkrón szempontból mégis legalább két morféma kombinációjaként elemezhetők (képzett vagy összetett szavak, pl. *élhetetlen, életöröm; halandó, halálos, meghal; vendégház, hercegkisasszony*).

A (d) csoportba a *rögzült lexikális kapcsolatok* tartoznak, vagyis azok a legalább két – (a) vagy (c) típusú – komponensből álló frazeológiai kapcsolatok, amelyek jelentésüket tekintve többségükben lexéma értékűek, de szerkezetük és hangsúlyviszonyaik alapján nem szóként viselkednek. Ezeknek a köre meglehetősen tág, hiszen egyaránt tartoznak ide olyan egységek, amelyeket pusztán gyakori együttes előfordulásuk alapján sorolunk ebbe a szókészleti csoportba (kollokációk: *előadást tart, kérdést intéz, győzelmet arat* stb.), mint szemantikailag demotiválódott vagy éppen teljességgel opak szólások (*kosarat ad vkinek, nagy feneket kerít vminek, vargabetűt csinál* stb.).[68]

[67] Az utolsó három példa elhomályosult összetétel, illetve képzés, de szinkrón szempontból egyetlen morfémaként viselkednek.

[68] Munske (uo.) *rögzült lexikális kollokációk*nak (*fixierte lexikalische Kollokationen*) nevezi az ebbe a csoportba tartozó egységeket, de ezt nem tartom igazán szerencsésnek, hiszen a *kollokáció* terminus a frazeológiai irodalomban foglalt, mégpedig a fentebb használt értelemben. Nem szerencsés tehát a tágabb csoportot (állandósult szókapcsolatok) ugyanazzal a terminussal megnevezni, amelyet hagyományosan annak egyik részhalmazára alkalmaznak inkább.

dc_1566_18

Azáltal, hogy a fenti ágrajz a (b) csomópontba a morfológiailag komplex lexikális egységeket sorolja, s ezeket két típusra osztja, kiemeli a **szóalkotással**, illetve **frazeologizálódással létrejött** lexikális **egységek közti hasonlóságokat**. Ez a két eljárásmód ugyanis több szempontból is konkurál egymással, mint ezt többen is megállapították (vö. pl. Munske 1993: 486, Fleischer 1997: 162–173). Nyelvtipológiai szempontból a (c) és (d) csoportok a szintetikus és analitikus nyelvi építkezésmód kifejezésmódjaiként is felfoghatók. A morfológiailag egyszerű lexikális egységekkel szemben jellemző erre a két csoportra, hogy elemeik többsége monoszém. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy építőelemeik kölcsönösen determinálják, ezáltal szűkítik egymás jelentését (l. később részletesebben), de részben azzal is összefügg, hogy – szemben számos egyszerű lexémával – viszonylag sok nyelvtörténetileg fiatal egység is van köztük.

A frazeológiai egységek bevonását a szókincsbővítés lehetséges technikáinak leírásába egyértelműen helyeselnünk kell. Hozzá kell tennünk, hogy ezek forrásvidéke is igen változatos lehet. Elsősorban természetesen a szóalkotáshoz áll legközelebb az állandósult szókapcsolatok létrejötte, de a lexikális kölcsönzés, sőt a jelentésváltozás tekintetében is számolni kell a több szóból álló lexikai egységekkel. Mindezek figyelembevételével a szókincs bővítésének lehetséges útjait a következőképpen vázolhatjuk fel:

1. **Új megnevezési egységek** (lexémák, frazeolexémák, mondat formájú klisék) létrehozása

   a) Szóteremtés révén létrejött lexémák (indulatszók, hangutánzó, hangfestő szavak), pl. *jaj, puff; brekeg, béget; bandukol, cammog*.

   b) Szóalkotással keletkezett lexémák (képzett és összetett szavak, ritkább szóalkotási módokkal (rövidülés, rövidítéses továbbképzés, betű- és mozaikszók, kontamináció stb.) létrehozott lexikális egységek), pl. *szépség, asztalláb, labor, MÁV, csokréta*.

Hozzá kell tennünk azt is, hogy a frazeológiai egységek sokfélesége miatt ez a csoport korántsem viselkedik egységesen, hiszen mint tudjuk, az egységek között jelentős különbségek lehetnek az alaki állandósultság és az ezzel összefüggő variabilitás tekintetében.

További problémát jelent az is, hogy a reprodukálható több szóból álló kapcsolatok közé tartoznak a közmondások, illetve szituációs klisék is, ezek azonban a fenti felosztás többi elemétől eltérően nem lexémaszerűen, hanem inkább idézetszerűen, egyfajta rögzült (mini)szövegként jelennek meg a kommunikációban. Az esetek többségében értelmük sem a denotáció síkján ragadható meg, mint a lexémáké, hanem inkább a jelentés mint használati szabály tekintetében (akkor mondják, ha-típusú klisék, pl. *Hátrább az agarakkal!; Itt van a kutya elásva!; Minden rosszban van valami jó; Éhes disznó makkal álmodik* stb.). Ez a probléma elkerülhető volna, ha ezeket a mondatformájú egységeket kirekesztenénk vizsgálatunk hatálya alól, ám ha a frazeológiai egységek létrejöttét mint a szókincsbővítés egyik lehetséges útját tekintjük, akkor nem volna helyes előzetesen ilyen szűrőt alkalmazni, hiszen ezek is egyértelműen reprodukálható szókészleti elemek. Ezért Munske is így definiálja az ide tartozó egységeket (i. m. 484): „Phraseologismen sind reproduzierbare Sprachzeichen, die aus mindestens zwei Wörtern, jedoch höchstens einem Satz bestehen" [A frazémák reprodukálható nyelvi jelek, melyek legalább két szóból állnak, de legfeljebb egy mondatnyi terjedelműek]. A későbbiekben ugyan szinte minden példája csak szólásértékű kapcsolat, de definíciója alapján mindenképpen beletartoznak a vizsgálati körbe a mondatértékű klisék is.

dc_1566_18

c) Több szóból álló lexikális egységek (állandósult szókapcsolatok), pl. *pult alatt, borsot tör vkinek az orra alá, Sok lúd disznót győz*. Ezek létrejöhetnek a gyakori együtt használat folytán spontán is, de képes beszéd vagy körülírás eredményeként szándékosan is létrehozhatók.[69]

2. **Lexikális kölcsönzés**

a) Szóátvétel (idegen szavak, jövevényszók; speciális típusok: vándorszók és nemzetközi szók, pl. *bor, búza, herceg, nyoszolya; selyem, gyömbér, tárkony; antropomorf, géniusz, emulzió*).

b) Frazémák eredeti alakban való átvétele (pl. *ab ovo, ceterum censeo, summa summarum; ohne weiteres, sag' schon, von Haus aus; l' art pour l' art; dolce vita; time is money*).

c) Tükörszavak alkotása idegen minták alapján (feltétel: a mintául szolgáló lexikális egység alakilag összetett és motivált kell, hogy legyen, pl. *Tiergarten → állatkert, Blutdruck → vérnyomás, Wolkenkratzer → felhőkarcoló*; *humanitas → emberség*).

d) Tükörszólások alkotása idegen minták alapján (pl. ném. *jmdm. etw. auf die Nase binden → vkinek az orrára köt vmit*; ném. *einen Bock schießen → bakot lő*; ang. *I come to bury Caesar, not to praise him → Temetni jöttem Caesart, nem dicsérni*; ang. *A horse! A horse! My kingdom for a horse! → Lovat, lovat! Országomat egy lóért!*).

3. **Jelentésváltozás**

a) Lexémák figuratív jelentésváltozása (metaforikus és metonimikus átvitelek, pl. *(ablak)szárny, (eke)szarv, vas* 'aprópénz', *az egész város* 'a város lakói', *fejenként* 'személyenként').

b) Frazeolexémák jelentésváltozása (poliszém szókapcsolatok létrejötte, pl. *majd kiugrik a bőréből* – '1. nagyon örül, nagyon elégedett; 2. roppant türelmetlen, izgatott'; *lábra áll* '1. betegségéből felépül; 2. rendezi megingott <anyagi> helyzetét, erőre kap').

c) Jelentésváltozás idegen hatásra: tükörjelentések (pl. *egér, felhő, ablak*; *szerecsent mosdat, szerecsenmosdatás* – a ném. *Mohrenwäsche* kifejezés hatására, vö. Forgács 1996b stb.)

Ami az egyes típusok számbeli megoszlását illeti, kijelenthetjük, hogy **a frazémák keletkezésének domináns módja** egyértelműen **az új frazémák létrehozása**, ami a szóalkotás körébe sorolható eljárásmód. Egy nyelv frazémaállománya ugyanakkor gyarapodhat lexikális kölcsönzés révén is: vagy idegen nyelvű szókapcsolatok közvetlen átvételével, vagy a szókapcsolatok

[69] Meg kell említeni azt is, hogy a frazeológiai egységek között is létezik kontamináció, amely lehet ugyancsak spontán folyamat (pl. *nehéz fába vágja a fejszéjét, nehéz dió* stb.), de történhet szándékosan is (szólás- és közmondáspersziflázsok, frazeológiai játékok stb. – erről a 3.2.2.5.5. fejezetben részletesen is lesz szó).

dc_1566_18

pontos lefordításával.[70] Végül – igaz, az eddigieknél jóval kisebb számban – vannak olyan frazémák is, amelyeknek a jelentése változik meg. Ez az esetek többségében jelentésbővülést jelent (parallel vagy szekunder metaforizáció, l. később), de természetesen az is előfordulhat, hogy egy korábban többjelentésű frazeológiai egység jelentései közül valamelyik visszaszorul vagy akár teljesen kiveszik, ezáltal annak felhasználhatósága szűkül. Ezek utóbbi jelenségek azonban már egyértelműen a frazeológiai egységek változásának kérdéskörébe tartoznak, ezért nem itt, hanem az 5. fejezetben tárgyalom őket. A frazémák létrejötte viszont egyszerre tartozik a frazémakeletkezés és a frazémaváltozás témakörébe, hiszen egyrészt új, addig a szókészletben jelen nem lévő megnevezési egységek jönnek létre, másrészt viszont a variánsképződés, illetve a variánsok számának a lexikalizációs folyamat során való leszűkülése a frazeológiai egységek változási folyamataiba is beletartozik. Ugyancsak a frazémák keletkezéséhez sorolhatjuk a frazeológiai kölcsönzés különböző megvalósulási módjait, különösen a tükörfordítás útján átvett elemeket. De vegyük sorra ezeket a folyamatokat, kezdjük a frazémakeletkezéssel!

3.2. A frazeológiai egységek keletkezése

A frazémák keletezésének a folyamata több aspektusból is megközelíthető. Barz szerint (1985: 123) a frazeologizálódási folyamatok osztályozására és leírására **az őket létrehozó** kiinduló **bázis** nyújthat megfelelő alapot. Ennek megfelelően a frazeologizálódás általa vázolt tipológiájában a kifejezésekben szereplő **komponensek jelentése és szerkezete** a meghatározó, illetve azok a szemantikai és alaki változások, amelyek ezen a bázison a frazeologizálódási folyamat során végbemennek. Ez a modifikált frazémák esetében kiegészül még a szövegbe ágyazódás kérdésével.

Munske viszont (1993: 489–490) inkább a **frazémák motiváltsága** oldaláról közelíti meg a frazeologizálódás kérdéskörét. Ez azt jelenti, hogy főként az állandósult szókapcsolatok keletkezésének **módjára** koncentrál, s ennek megfelelően alkotja meg saját osztályozását. Mindkét felosztásban vannak jól használható, de vitára okot adó szempontok is, ezért az alábbiakban előbb néhány példa segítségével bemutatom a kétféle osztályozás lényegét és érintkezési pontjait, majd igyekszem őket valamennyire „egybegyúrni", igaz, teljesen tiszta felosztás nehezen alkotható. A továbbiakban azután – az így létrehozott tipológia mentén – számos példával illusztrálva, részletesebben is bemutatom a frazémakeletkezés különböző módjait. Barz szerint ezek az eljárásmódok legjobban neologizmusokon vizsgálhatók, ezért zömmel én is ilyen példákat fogok említeni, de amennyire lehet, igyekszem majd az egyes típusokat történeti példákkal is illusztrálni.

[70] Ez utóbbi esetekben figyelnünk kell azonban a hamis barátok (*faux amis*) problematikájára, mert előfordulhat, hogy a pontos szerkezeti megfelelés mellett eltérő az egységek jelentése (m. *veri a mellét* – ném. *sich an die Brust schlagen* 'bűnbánatot gyakorol, meakulpázik' stb.).

dc_1566_18

3.2.1. A frazeologizálódási folyamat Barz nyomán

Barz szerint (1985: 123) a frazeológiai egységek keletkezése tekintetében különbséget lehet tenni **primer és szekunder frazeologizálódás** között.[71] A két csoport abban tér el egymástól elsősorban, hogy primer frazémák nem-frazeologikus bázisból születnek, míg a szekunder frazémák már meglévő frazémák továbbalakításával. Ezért a szekunder frazeologizálódást egyes kutatók **frazeológiai derivációnak** nevezik (vö. pl. Fleischer 1997: 189 kk.). Természetesen tisztában kell lennünk azzal, hogy mint oly sok nyelvtani osztályozás esetében, itt is nem kis számban fogunk találni olyan egységeket, amelyeknek egyik vagy másik csoportba való besorolása vitákra adhat okot.

3.2.1.1. Primer frazeologizálódás

Primer frazémák Barz szerint (1985: 123) kétféle bázisból jöhetnek létre. Egyik részük **szabad szókapcsolatokból** válik állandósult szókapcsolattá, másik részük pedig olyan komponensekből születik, amelyek **szabad szókapcsolatként nem fordulhatnak elő**. Az első lehetőség sokkal gyakoribb: Barz szerint az ilyen irányban folytatott gyakorisági vizsgálatok azt mutatják, hogy a frazeológiai neologizmusok több mint a fele ebbe a csoportba sorolható be (uo.).

Az első csoportot Barz többek között a *Das kannst du/kann man vergessen!* kifejezéssel szemlélteti, amely szabad szókapcsolatként azt jelenti, hogy 'ezt elfelejtheted/el lehet felejteni'. Csaknem egyezik ezzel a belőle alakult állandósult szókapcsolat jelentése is, de ott már a 'lebecsülés, lefitymálás, ócsárlás' értelem dominál,[72] hasonlóan a kifejezés magyar megfelelőjéhez (*Felejtsd el!*), amit azonban gyakran csak puszta lexémaként használunk: *Felejtős!; Felejthető,* pl.

> Sub Bass Monster a király, a többit *felejtsd el*! Különösen a rockot. Badieboy. (MNSzt.; Hajdú-Bihari Napló 2001. július 30.)[73]

> A jövő kiszámíthatatlan az északi féltekén, amelyen a legtöbb gazdag országban a születési arányszám szinte *felejthető*. (Magyar Hírlap 1998. augusztus 25., 7)

Hasonló példa a magyarból a *vki/vmi előtt* v. *vkinek kalapot emel* szólás is (ugyanígy a németben *vor jmdm./etw. den Hut ziehen*). Ez a kifejezés kezdetben csak a köszönéshez társuló tiszteletadás gesztusát tartalmazta, s később alakult ki az 'elismeri vkinek/vminek az érdemeit' értelme. Ha pusztán a köszönésről van szó, akkor a határozói bővítmény el is maradhat, de ha megjelenik, akkor csak +Anim és +Hum, azaz 'élő és ember' szemantikai jegyű bővítményről

---

[71] Barz egy végjegyzetben utal arra, hogy a felosztást és elnevezést Kuninnak egy 1981-ben megjelent munkájából veszi, de nem mindenben követi annak a primer frazeologizálódásra vonatkozó további csoportosítását. Hangsúlyozza azt is, hogy ez a megkülönböztetés **nem tévesztendő össze a primer és szekunder nominációval**, a frazémák ugyanis mind a szekunder nomináció területére tartoznak, hiszen már meglévő megnevezési egységekből építkeznek (i. m. 135).

[72] 'Das taugt nichts; das ist wertlos/kaputt' [Ez nem ér semmit; Ez értéktelen/elromlott], illetve: 'Daraus wird nichts; Das hat keinen Sinn; Es ist unwichtig' [Ebből nem lesz semmi; Ennek semmi értelme; Ez nem fontos] – vö. www.redensarten-index.de, 2017. 07. 11.).

[73] Számos példámat a Magyar nemzeti szövegtárból idézem (corpus.nytud.hu/mnsz), annak – néha példánként eltérő részletességű – forrásmegjelölésével. Egyes napi- és hetilapok CD-n rendelkezésre álló adatbázisai ennél pontosabb adatolást is lehetővé tettek: ezekben az esetekben az oldalszámokat is feltüntettem. Ugyancsak szerepelnek az oldalszámok azoknál a forrásoknál is, amelyek az Arcanum Digitális Tudománytár (ADT.: adtplus.arcanum.hu/hu/) adatbázisából származnak.

dc_1566_18

lehet szó, akár puszta köszönésről van szó, akár valaki érdemeinek elismeréséről, l. az alábbi példákat:

> Egykori kihallgatóm, gyámoltalan idős férfi, az utcán sietve *kalapot emelt*. (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Konrád György: Hagyaték; 1998)
>
> Észleltünk helyi divatokat és rangsorokat, az egyes köröknek is megvoltak a külön magánzsarnokai, és *kalapot emeltünk* a helyben kinevezett világnagyságoknak. (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Konrád György: Hagyaték; 1998)

A további absztrahálódás során, amikor már dominál az ’érdemeit elismeri’ jelentés, a határozói vonzat helyén előfordulhat már -Anim, azaz ’nem élő’ szemantikai jegyű bővítmény is, pl.

> Elfogásakor egy olyan 45-ös kaliberű speciális puskát találtak irodájában, amely előtt állítólag a nyugati gengszterek is *kalapot emelnek*. (MNSzt.; Magyar Rádió Hírműsorok; Fekete Edit: A Tasnádi dosszié; 1999. szeptember 7.)

Mindkét példánkban egy korábbi szabad szószerkezet állandósul, eközben jelentésváltozás is történik: az első esetben csak árnyalatnyi, a másikban valamivel nagyobb mértékű. Mindkét példa esetében a konkrét értelmű szókapcsolat valamiféle figuratív jelentésváltozáson megy át, az első esetben talán inkább metonimikus (oksági: elfelejthető, mert értéktelen), a másodikban inkább metaforikus névátvitel a jelentésváltozás alapja.

3.2.1.1.1. Szabad szókapcsolatok összeforrása jelentésváltozás nélkül

Van azonban a szabad szerkezetekből létrejövő frazeológiai egységeknek egy olyan alkategóriája is, amelyben nem zajlik figuratív jelentésváltozás. Ide tartoznak az ún. **megnevezési sztereotípiák** (Nominationsstereotype), amelyek esetében idiomatizálódás nélkül történik a szókapcsolat fogalmi konszolidálódása, összeforrása, pl. *állami gazdaság, körzeti megbízott, fenntartható fejlődés* stb. Ebbe a csoportba sorolhatók a különféle szaknyelvekben előforduló **frazeológiai terminus technicusok** is (pl. *szolgalmi út, polgári jog, ökológiai lábnyom*) vagy a **kollokációk**, amelyeknek tagjai között a gyakori együttes használat következtében egyfajta lexikai szolidaritás, affinitás jön létre (pl. *alapvető emberi jogok, objektív nehézségek, szemünk előtt formálódik, eléri vkinek/vminek az ingerküszöbét* ’foglakoznak vele, tárgyalják’).

Munske egy nagyon szemléletes példán keresztül mutatja be (1993: 492–493), hogy bizonyos esetekben még ezeknek a megnevezési sztereotípiáknak a rögzülése is egy hosszabb folyamat eredménye lehet, s a szóba jöhető elnevezések nem kis változatosságot mutathatnak. A szóban forgó kifejezés (*die neuen Bundesländer* ’az új szövetségi tartományok’) a II. világháború nyomán kettészakított Németország egységének helyreállítása során született meg a korábbi NDK-hoz tartozó területek megnevezésére, 1990-ben a Gesellschaft für deutsche Sprache az év szavává (Wort des Jahres) választotta. A német egység visszaállításakor komoly dilemmát okozott, miként nevezzék meg az új országrészt. Több elnevezés is használatos volt, pl. *Ex-DDR, ehemalige DDR, Ostdeutschland, Beitrittsgebiet*, de ezek mindegyikével voltak problémák. Az *ehemalige DDR* ’egykori NDK’, illetve annak kicsit pongyola *Ex-DDR* változata az egyesülés után is utalt volna az országrész felejteni óhajtott kommunista örökségére. Az

dc_1566_18

Ostdeutschland 'Kelet-Németország' megnevezés – noha külföldön ma is használatos, pl. *East-Germany, Österskland* stb. – a volt NSZK-ban tabunak számított, mert a kifejezést, illetve az *Ost-* előtagot inkább a korábban elcsatolt, ma Lengyelországhoz és Oroszországhoz tartozó birodalmi részek (pl. Szilézia, Pomeránia) elnevezésére használták. A *Beitrittsgebiet* terminus pedig egy az egyesülési szerződésben (*Einigungsvertrag*) szereplő jogi kifejezés volt, azonban motiváltságát tekintve nagyon hasonlított az *Anschluss* elnevezéshez, amellyel Ausztriának 1938-ban a Német Birodalomhoz való „csatlakozását" jelölik. Mindezek miatt a német politikai közvélemény egy olyan kifejezést keresett, amelynek pozitív a motiváltsága, s nem emlékeztet a múltra. Ebben a helyzetben született meg a *die neuen Bundesländer* kifejezés, amely nagyon gyorsan elterjedt a politikai közbeszédben, ugyanis egyszerre utal Németországnak a korábban a keletnémet állampárt által lepusztított keleti tartományaira, illetve azok beemelésére a föderatív állami struktúrába, az *új* jelző révén pedig a lezajlott egyesülési folyamatra.

Munske rámutat, hogy a terminus nagyon gyorsan rögzült, ezt jól tükrözi a hamarosan felbukkanó, ellentétes jelentésű *die alten Bundesländer* 'a régi szövetségi tartományok' változata, amelyet az új tartományok szemszögéből használtak a korábbi NSzK területeire. Ezzel már az uzualizálódás folyamata nagyon előrehaladt. Igaz, az alternatív megnevezések még egy ideig használatosak voltak, sőt néha-néha ma is előfordulnak, de nem a nyílt közbeszédben, s különösen nem a politikusok szájából. Csekély problémát okoz ugyan a kifejezésnek a szintaktikai struktúrája, ami miatt nem lehet személyekre (*Ostdeutsche*) vagy melléknévi értelemben (*ostdeutsch*) alkalmazni, mégis szép példája egy megnevezési szükséglethez kapcsolódó, sikeres névadási folyamatnak.

3.2.1.1.2. Szabad szókapcsolatok állandósulása figuratív jelentésváltozással

A primer frazeologizálódás egy másik típusába olyan állandósult szókapcsolatok tartoznak, melyek egy szabad szókapcsolat **metaforizáción vagy metonímián alapuló** jelentésváltozása folytán születnek, mint pl.

olajat önt a tűzre 'még jobban elmérgesíti, kiélezi a helyzetet'
megmossa a fejét vkinek 'megszidja, megdorgálja, korholja'
nyeregben van 'vkivel szemben fölényben, s ezért biztonságban van'
un már egy lemezt 'elege van már egy bizonyos témából, szeretne másról is beszélni'
*ráhúzza/ráteríti a vizes lepedőt vkir*e ' rábizonyítja a mulasztását, hibáját, bűnét, s ezzel lehetővé teszi, hogy elbánjanak vele, ellássák a baját'
elhúzza/elhegedüli vkinek a nótáját 'elveri, elnáspángolja, ellátja a baját'
a szőnyeg alá söpör vmit '<többnyire vmilyen kényes kérdést, problémát> megoldás nélkül félretol, ill. eltussol vmit'
mossa (a) kezeit 'mentegetőzik, elhárítja a felelősséget magától'[74]

Ritkábban ugyan, de mondatformában is találunk ilyen egységeket, pl.

[74] A kézmosást a víz tisztító erejébe vetett hit tette az ártatlanság szimbólumává, de maga a kifejezés bibliai eredetű, igazán ismertté Jézus elítélésének történetéből vált, vö. pl. Máté 27:24.

dc_1566_18

Most ugrik a majom a vízbe. 1. 'most következik a dolog java, legérdekesebb vagy legnehezebb része', 2. 'most derül ki az igazság vagy vmi érdekes dolog'
Ahány ház, annyi szokás. 'a szokások közösségenként változnak'

Mivel Barz a frazeologizálódási folyamat illusztrálására csak frazeológiai neologizmusokat használ fel, az ebbe a csoportba tartozó példái (i. m. 124) is ilyenek, pl.

alt aussehen 'egy vitában, vetélkedésben alulmarad' [szó szerint: 'öregnek néz ki']
auf dem Schlauch stehen 'egy nehéz helyzetben nem látja a kiutat' [szó szerint: 'a locsolótömlőn áll']
jmdm. den Zahn ziehen 'vkinek az álmát, tervét lerombolja' [szó szerint: 'kihúzza vkinek a fogát']

Fentebb, a csoport létrejöttének jobb érthetősége kedvéért magam is olyan példákat mutattam be, amelyek esetében a szókapcsolatoknak mai nyelvünkben is megvan a szó szerinti értelmezhetősége, s világos a mögöttük meghúzódó képi háttér és az elvont jelentés összefüggése. Történetileg nézve azonban ebbe a csoportba tartozik régebben keletkezett szólásaink nagy része is, még ha ma nem mindig tudjuk is őket literálisan értelmezni. A művelődéstörténet és a néprajz segítségével viszont többnyire ezek esetében is meg tudjuk találni azt a szabad szókapcsolatot, amelyből jelentésváltozással kialakultak. Igaz, nem kis számban találunk olyan kifejezéseket is, amelyek időközben annyira demotiválódtak, hogy nem mindig lehet teljes biztonsággal felfejteni a kifejezés mögött meghúzódó nyelvi képet (*nagy feneket kerít vminek; messze van, mint Makó Jeruzsálemtől; kiteszik a szűrét* stb.).

A primer frazeologizálódásnak ebbe a két alcsoportjába (puszta állandósulással, illetve figuratív jelentésváltozással alakult egységek) néhány speciális frazématípus is beletartozik. Így a szakirodalomban többnyire **onimikus frazeologizmus**nak nevezett (vö. Burger 1998: 46, Forgács 2007a: 89), tulajdonnévvel egyenértékű vagy névfelidéző szókapcsolatok között is találunk olyan példákat, amelyek átvitt értelem nélkül, inkább csak az elemek összeforrása alapján jönnek létre (pl. *Fehér Ház, Ovális Iroda, Lordok Háza, a pszichoanalízis atyja* 'Sigmund Freud'), de jóval gyakoribbak a metonímián vagy metaforán alapuló egységek (*az ezer tó országa* 'Finnország', *a legvidámabb barakk* 'Magyarország (a szocialista rendszer utolsó két évtizedében)', *a szőke szikla* 'korábbi válogatott labdarúgónk, Mészöly Kálmán', *a fekete kontinens* 'Afrika' stb.).

Ugyancsak primer frazeologizálódással születnek a magyar szakirodalomban **szóláshasonlatok**nak, másutt gyakran **komparatív frazémák**nak nevezett állandósult szókapcsolatok is. Mint ismeretes, ezek mindig két részre bonthatók: első tagjuk többnyire ige vagy melléknév (ritkábban igei vagy melléknévi értékű szókapcsolat), második tagjuk pedig rendszerint *mint* kötőszóval bevezetett – gyakran hiányos szerkezetű – hasonlító mellékmondat. Főmondati részük voltaképpen sosem idiomatikus, a mellékmondat pedig lehet szó szerint értelmezhető, de idiomatikus is. Az első csoportba tartoznak az alábbi egységek: *fehér, mint a(z) alabástrom/fal/hó/mész*; *annyi van vmiből, mint a pelyva; nyúlik vmi, mint a rétestészta; ritka vmi, mint*

dc_1566_18

a fehér holló; fürge vki, mint a gyík stb. A nem idiomatikus főmondati, de idiomatikus mellékmondati részt tartalmazó példák között találunk olyanokat, melyek motiváltsága világos (pl. *annyit ért vmihez, mint tyúk az ábécéhez; alakul, mint púpos gyerek a prés alatt; úgy áll rajta, mint tehénen a gatya* stb.),[75] de olyanokat is, melyek képi hátterének felfejtéséhez gyakran művelődés- vagy nyelvtörténeti ismeretek szükségesek (pl. *fénylik, mint a Salamon töke*; *úgy készül, mint a Luca széke*; *szid vkit, mint a bokrot*; *ordít, mint a fába szorult féreg*)[76].

Hasonló képet mutatnak a **közmondások** is. Közös bennük, hogy logikai ítélet-jellegűek (implikáció: p → q), viszont ezek között is találunk olyanokat, amelyek inkább a megnevezési sztereotípiákhoz állnak közel, mert csak az összeforrottságuk miatt tartjuk őket állandósult szókapcsolatnak, pl.

A baj nem jár egyedül.
A pénz nem boldogít.
Más kárán tanul az okos.
Minden kezdet nehéz.
Minden jó, ha jó a vége.
Amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra.
Sok kicsi sokra megy.

Jelentős részük azonban átvitt értelmű, metaforikus vagy metonimikus átvitelen alapuló kifejezés, pl.

Sok lúd disznót győz.
Az alma nem esik messze a fájától.
Holló a hollónak nem vájja ki a szemét.
Gyakran hengergetett kő nehezen mohosodik meg.
Csalánba nem üt a ménkű.
Bolond lyukból bolond szél fúj.
Olcsó húsnak híg a leve.
Vén kecske is megnyalja a sót.
Aki korpa közé keveredik, megeszik a disznók.
Nyomtató ökörnek nem kötik be száját.

[75] Mint látjuk, gyakran irónián alapulnak, vö. még *világos, mint a vakablak*; ném. *klar, wie Kloßbrühe* 'világos, mint a gombóclé' stb.

[76] Az idézett példák megértéséhez tudnunk kell, hogy a *Salamon töke* eredendően egy világító töklámpás volt. A második kifejezés abból a népszokásból magyarázható, hogy régen december 13-án, *Luca napján* kezdtek el készíteni egy széket, amelyet apró darabonként, tizenhárom napon át csináltak meg (tizenhárom határ tizenháromféle fájából). A szék így éppen karácsonyra lett kész, s ha magukkal vitték az éjféli misére, a templomban erre felállva állítólag megláthatták, kik a településen a boszorkányok (vö. Bárdosi 2015a: 341).
A harmadik kifejezést illetően már a XVI. századtól vannak adatok arra, hogy a *bokor* a régiek tudatában úgy szerepelt, mint aminek nem szoktak irgalmazni, amit ott ütöttek-vágtak, ahol éppen értek. Ennek az az oka, hogy a primitív népek a bokrokat gyakran rossz szellemek, főleg betegségdémonok lakásának tartották (vö. O. Nagy 1979: 82–84). Az utolsónak említett példában előforduló *féreg* szó jelentése pedig nem az, mint ma, hanem 'farkas, toportyán(féreg)'; a *fa* pedig, amibe a farkas beleszorul, nem más, mint a csapda, amit neki állítottak fel (vö. O. Nagy 1979: 141–143).

dc_1566_18

De ún. **szituatív klisék** is létrejöhetnek egyszerű szabad szókapcsolatokból. A korábbi ismert televíziós kommentátor, Palik László az 1997. évi Magyar Nagydíj közvetítése során mondta el az azóta az őszinte megdöbbenés szállóigéjévé vált elhíresült kérdését, mikor a versenyben addig vezető Damon Hill autójában tönkrement a hidraulika, ezáltal a sebességváltó és a gázpedál sem működött megfelelően, így korábbi 33 másodperces előnye hirtelen semmivé foszlott: *Hova tűnt Damon Hill?* Ez a fordulat azóta legendássá vált a Forma 1 sorozat kedvelőinek körében, de később már nemcsak erre a szituációra való emlékezésül használták, sőt átalakítva is megjelenik, pl.

> Gyurcsány Ferenc parlamenti vitára hívott minket – tessék, vitázzunk! No lám, de hol van a bátor kihívó? *Hová tűnt Damon Hill?* Talán éppen pózol fotósának, mint követője, Juhász Gábor? (Országgyűlési Napló 2005. szeptember 26., Dorkota Lajos)

> Hétfőn az Országgyűlés első tavaszi ülésnapján sem vett részt az MSZP-elnök, ezt Rogán Antal, a Fidesz frakcióvezetője is szóvá tette. „*Hová tűnt Damon Hill? Hová tűnt Mesterházy Attila*? Hol van a baloldal kijelölt miniszterelnök-jelöltje? Miért nincs a munkahelyén a baloldal kijelölt miniszterelnök-jelöltje, akkor, amikor a parlament elkezdi az ülést?" – kérdezte Belváros polgármestere. (http://www.hirado.hu/2014/02/03/hova-tunt-mesterhazy-attila/ – 2016. 05. 02)[77]

3.2.1.1.3. Inkompatibilis lexikális egységek összekapcsolása

A primer frazeologizálódás útján létrejövő kifejezések **harmadik csoportjába** Barz szerint (1985: 124) olyan fordulatok tartoznak, amelyek nem szabad szókapcsolatok puszta állandósulásával jönnek létre, de nem is szabad szókapcsolatok figuratív jelentésváltozásával. Ebben a típusban a nyelvhasználók váratlan, **meglepő lexémakombinációkat** hoznak létre, amelyeknek az adott szókapcsolaton kívül gyakorlatilag semmi értelme sincs, a kifejezés literális, szó szerinti olvasata nem értelmezhető, pl.

- ném. *(k)einen Bock auf etw. haben* 'nincs/van kedve vmihez' [szó szerint: nincs/van hozzá kecskebakja]
- ném. *in der Knete sein* 'el van havazva, sok a dolga' [szó szerint: benne van a ragasztóban]
- ném. *die Fliege/Biene/den Abflug machen* 'elmegy, eltávozik' [szó szerint: a legyet/méhet/az elrepülést csinálja] stb.

Barz szerint az inkompatibilis lexikális egységek összekapcsolása révén **erősen expresszív** lexikális egységek jönnek létre, amelyeknek az expresszivitása részben abból a meglepetéseffektusból is fakad, amit a kifejezés használata kivált. Ez a csoport jóval ritkább, mint a figuratív jelentésfejlődéssel létrejött egységek, s elsősorban a szlengben, főként a fiatalság nyelvében fordulnak elő. Ebbe a csoportba sorolhatnánk a magyarból – Bárdosi 2009 nyomán – a következőket: *visszaszámlálja a katonákat* 'hány', *elföldeli a hildát* '(férfi) vizel', *ráver a munkára/melóra* 'teljes erejéből igyekszik dolgozni, hogy eredményt érjen el', *ráveri a cinket vkire* 'feljelent, bevádol vkit', *beül a malomba* 'elhisz vmit, bedől vkinek'. Barz hozzáteszi (uo.),

[77] Második példánk a komponenscserével már a szekunder frazeologizálódás körébe is beletartozik, további példákat l. ott.

dc_1566_18

hogy ebben a csoportban néha az is előfordul, hogy olyan szavakat is használnak a kifejezésben, amelyeket kifejezetten az illető kifejezés számára alkottak meg. Ezt egyetlen példával szemlélteti: *keine Möge haben* 'nincs kedve vmihez'. Hasonló példa lehetne a magyarból a *csinálja a grimbuszt* 'veszekedik, botrányt csinál'.

Barznak ez a kategóriája azonban nem teljesen problémamentes. Elsősorban azért, mert a szemantikailag inkompatibilis elemekből alakult példái nem biztos, hogy minden esetben értelmetlenséget állítanak. Noha a *(k)einen Bock auf etw. haben* fordulat esetében valóban nem kézenfekvő, hogy miként lesz a *kecskebak* a valamihez való kedv metaforájává, de talán azért, mert a bak gyakran felökleli azt, ami elébe kerül. A fent idézett *in der Knete sein* példa esetében is felvethető, hogy azért nem halad valaki előre a munkájával, ha sok a dolga, mert olyan, mintha beleragadt volna a ragasztóba, azaz a sok munkába. Ebben az esetben metonimikus jelentésfejlődéssel volna dolgunk. Az 'eltávozik' jelentésű *die Fliege/Biene/den Abflug machen* sem tűnik annyira értelmetlennek, hiszen mindegyik kifejezés a repülésre céloz a távozás módjaként.

Barz egy további példája még erre a típusra a *tote Hose sein* kifejezés (1985: 125), amely szerinte 'teljesen ki van merülve' értelemben használatos. A Duden 11 szerint (730) azonban a fordulat sokkal inkább bizonyos eseményekkel, rendezvényekkel kapcsolatban azok unalmasságára, eseménytelenségére utal, pl. *Wie wars im Urlaub? – Total tote Hose!; Nach der Halbzeit herrschte tote Hose.* Innen kerül át azután az unalmas személyek jellemzésére is: *War das ein öder Abend – der Typ ist echt 'ne tote Hose.* Ebben az értelemben viszont a kifejezés egyáltalán nem annyira inkongruens, hiszen a *tote Hose* 'halott nadrág'-ot jelent, azaz – némileg pajzán metaforával – egy olyan nadrágot, amelyben nem történik semmilyen esemény. Vagyis talán nem is olyan értelmetlen a fordulat, és figuratív jelentésváltozással született, így a primer frazeologizálódás másik típusába is tartozhat.

Barz *(immer) nur Bahnhof verstehen* 'egyáltalán nem ért vmit [szó szerint: (mindig) csak vasútállomást ért]' példája ma valóban értelmetlen szókapcsolatnak látszik, itt viszont a művelődéstörténet adja a kezünkbe a magyarázatot. Hans Fallada ugyanis *Farkas a farkasok között* (*Wolf unter Wölfen*) című regényében azt állítja, hogy ez a kifejezés a németországi infláció időszakának (1914–1923) talán leggyakoribb szólása volt. Az első világháború végén született: a háborúba belefáradt katonák, akik ha rövid időre szabadságra hazautazhattak, vagy akár sebesülten hazatértek, minden olyan beszélgetést, ami nem a hazatérésre vonatkozott, azzal a fordulattal szakítottak félbe: *Ich verstehe nur Bahnhof* (vö. Röhrich 1991: 134).

De még Barz *Beton unterm Pony haben* [szó szerint: beton van a pónija alatt] példája sem feltétlenül értelmetlen: a *Pony* ugyanis itt valószínűleg nem az apró lófajtát jelenti, hanem a homlokba fésült frizurát, az alatta levő *beton* pedig bizonyára a fejet, illetve az agyat. Vagyis a kifejezés értelme azért lehet 'ostoba, buta', mert az illetőnek 'beton van az agya helyén'. Ami pedig a *fertig auf dem Docht sein* kifejezést illeti, abban a főnévi komponens feltehetőleg nem a köznyelvi 'gyertyabél' jelentésben használatos, hanem egy ebből metaforikus névátvitellel alakult értelemben, amelyet az ugyancsak a szlengben használatos *jmdm. auf den Docht gehen* kifejezésben is megtalálhatunk. Ez utóbbinak a jelentése: 'vkinek az idegeire megy' (vö. még *jmdm. auf die Nerven gehen,* további, a szlengben használt változatok még: *jmdm. auf den Senkel/Zeiger/Sack gehen*), a *Docht* jelentése tehát ebben a regiszterben 'ideg' is lehet. Ez a

dc_1566_18

jelentés található szerintem a *fertig auf dem Docht sein* kifejezésben is, ezért annak 'idegileg kész van, kikészült' jelentése megint nem annyira inkongruens, mint elsőre látszik.

Fentebb Bárdosi 2009 nyomán idézett példáink zöme is csak elsőre tűnik értelmetlennek, hiszen például a *visszaszámlálja a katonákat* kifejezés esetében a *katona* nyilvánvalóan 'apró falatka' jelentésben szerepel, emiatt alkalmas a fordulat a 'hány' értelem kifejezésére, az *elföldeli a hildát* szóképben pedig a vizeletsugár alkotja a „földelést".

Talán ennyi példa is elegendő annak bizonyítására, hogy Barznak az értelmetlen szerkezetekre alapozott alkategóriája korántsem áll stabil lábakon. Munske is kifogásolja az osztályozásnak ezt a pontját (1993: 509): ő is azt állítja, hogy Barz példái vagy ma is motiváltak, vagy történetileg azok voltak. Ezt fenti elemzéseim is jól szemléltetik. Joggal állapítja meg tehát Munske, hogy az a körülmény, hogy a nyelv megtűr elhomályosult frazeologizmusokat, nem szabad, hogy ahhoz a feltevéshez vezessen: a nyelvhasználók eleve ilyeneket is hoznak létre.

Abban viszont Barznak igaza van, hogy a szemantikailag kissé átláthatatlan kifejezések első használatakor a kontextusnak van fontos szerepe abban, hogy megértsük, miről is lehet szó. Ezt az *einen Bock umstoßen* 'egy nehéz feladatot megold [szó szerint: 'egy (kecske)bakot fellök'] szólás kapcsán a következő szövegrészlettel bizonyítja:

> Keiner geizt mit seiner Zeit, soll gemeinsam mit den Jugendlichen ein *»Bock« umgestoßen* werden. Ein solcher »Bock« waren und sind die zwei neuen ungarischen NC-Maschinen. Nicht lange dauerte es, und die Technik wurde beherrscht. (1985: 125)
>
> [Senki sem takarékoskodik az idejével, hiszen a fiatalokkal együtt *egy bakot kell fellökni*. Ilyen „baknak" számított és számít a két magyar számítógép-vezérelt esztergapad. Nem tartott sokáig, s az új technikát sikerült uralni.]

Jól látható az idézetből, hogy miután elhangzott a kifejezés, a következő mondat mindjárt „azonosítja", mi is okozza itt a nehézséget: a két számítógép-vezérlésű szerszámgép kezelésének elsajátítása, amit azonban rövid időn belül sikerül megoldani. A következőkben a magyarból mutatok be egy hasonló példát:

(https://www.facebook.com/permalink.php?id=490030231058740&story_fbid=959166807478411 – 2016.03.06)

dc_1566_18

A bemutatott szövegrészlet a népszerű közösségi portálról, a Facebookról származik, benne egy szólásszerű kifejezéssel: *Nem ő volt a legélesebb kés a fiókban*. Ez a fordulat is szemantikailag inkompatibilisnak tekinthető, hiszen állítmánya jelentéstanilag nem kongruál élő (+Anim), sőt ember (+Hum) szemantikai jegyű alanyával. A 444.hu portálra utaló kép alatt viszont ott a szöveg további része, amelyből kiderül, hogy a botcsinálta tolvaj épp a rendőrség telkéről próbált meg kis értékű vasat eltulajdonítani, de elfogták. Ebből körvonalazódik a kifejezés jelentése: 'nem túl eszes, ostoba'. Ennek fényében azonban már azt mondhatjuk, hogy metonimikus névátvitellel keletkezett kifejezéssel állunk inkább szemben, mintsem szemantikailag inkongruens elemekből alakult szerkezettel.[78]

Valójában persze a kontextusnak nemcsak az ilyen látszólagos szemantikai inkompatibiltást mutató szerkezetek megértésében van nagy szerepe, hiszen voltaképpen minden átvitt értelemben használt (frazeo)lexéma megértéséhez szükség van a kontextusra vagy arra a szituációra, amelyben a neologizmus elhangzik. Mikor először alkalmazta valaki a *fej* főnevet a szeg vagy a kalapács *fej*ének a megnevezésére, azt is csak úgy lehetett interpretálni, ha a beszédpartner értette, hogy az illető azért használja épp ezt a szót, mert ezeknek a tárgyaknak a felső, kiszélesedő részéről van szó. S ugyanígy: az *ablak szárnya* esetében is értenünk kell, hogy azért alkalmazzák épp a *szárny* szót az ablak két felére, mert az szárnyszerűen kinyitható, mint ahogy például a *benne van a pácban* vagy a *dugába dől* szókapcsolatok első ízben való átvitt értelmű használatakor is szükség volt arra, hogy a beszédpartnerek értsék, a kifejezéseket nem literális értelmük szerint használják.

Ami a primer frazeologizálódással létrejött egységeknek a szókincsben való meghonosodását illeti, azokat Barz szerint (1985: 125) úgy kell felfognunk, mint a lexéma-neologizmusokat. Minél inkább stabilan rendelődik hozzá egy többszavas megnevezés egy fogalomhoz egy bizonyos szövegen kívül, annál nagyobb a valószínűsége, hogy rögzül a szókészletben. Ennek a rögzülésnek a feltétele az, hogy egy bizonyos beszélői csoporton belül „kipróbálódjék". Arra vonatkozó részletes vizsgálatok, hogy melyek azok a – főként szociális – faktorok, melyek egy kifejezés meghonosodását elősegíthetik, sajnos még nem állnak rendelkezésre. Ezek nyelvelméleti, de főként szociolingvisztikai vizsgálatok jövőbeli feladatait képezik. Barz szerint (uo.), ha a „szókészleti rögzülést" az irodalmi, illetve köznyelv szintjén értjük, akkor ebben a vonatkozásban a szabad szókapcsolatokból származó frazeológiai egységek jönnek elsősorban szóba. A szemantikailag (legalábbis látszólag) inkompatibilis összetevőkből létrejövő egységek viszont – szokatlanságuk, különlegességük folytán – inkább egyes csoportnyelvek szókincsében dominálnak: elsősorban az ifjúsági nyelvben, de egyéb szlengekben is.

[78] A névátvitel alapja leginkább oksági összefüggés lehet: *éles kés* → *éles ész* (vö. még *buta* 'tompa' → 'ostoba'). A Google néhány további találata alapján viszont úgy tűnik, hogy nem feltétlenül a magyarban keletkezett szólással van dolgunk, hanem talán tükörfordítással (vö. dán *han er ikke den skarpeste kniv i skuffen* 'nem ő a legélesebb kés a fiókban' – http://andersen.cafeblog.hu/2013/07/05/dan-kozmondasok-es-szolasok [2016.03.06.] vagy ném. *Der 60er Jahre Batman war nicht das schärfste Messer in der Schublade* 'a 60-as évek Batmanje nem volt a legélesebb kés a fiókban' – http://nerd-wiki.de/allgemein/der-60er-jahre-batman-war-nicht-das-scharfste-messer-in-der-schublade [2017. 07. 12.]). Ez azonban nem változtat semmit azon, hogy a kontextus segítségével tudtuk felderíteni a még nem hallott kifejezés értelmét.

dc_1566_18

3.2.1.2. Szekunder frazeologizálódás

Ami a **szekunder frazeologizálódás**t illeti, fentebb már volt róla szó, hogy az így létrejött szókészleti egységek **már meglévő állandósult szókapcsolatok továbbalakításával** keletkeznek, azaz itt nem egyszerűen frazémák létrejöttével van dolgunk, hanem meglévő frazémák változásával. Barz (1985: 126–127) az így alakult frazémákat is **két csoportra** osztja eredetük szerint: az elsőbe a nem átvitt értelmű frazémákból, azaz főként megnevezési sztereotípiákból (Nominationsstereotype) **idiomatizálódás/figuratív jelentésváltozás révén** létrejövő másodlagos frazémák tartoznak, a másikba a már korábban frazeolexémává vált egységek **modifikációja** révén kialakuló egységeket sorolja.

3.2.1.2.1. Nem idiomatikus frazémák figuratív jelentésváltozása

A megnevezési sztereotípiák gyakran valamilyen szakterülethez kötődnek, például az orvosi vagy a sportnyelvhez. Közülük kevésbé jönnek szóba a szekunder frazeologizálódási folyamat tekintetében a főnévi értékű frazeológiai terminusok, mint pl. *fehérköpeny hipertónia, generalizált szorongás*, illetve *közvetett szabadrúgás, kétvonalas les*, mert ezekre nem igazán jellemző az idiomatikus jelentésváltozás, igaz, nem is lehetetlen, vö. pl. *neuralgikus pont* ’vminek érzékeny, sebezhető pontja, eleme’:

> …a büntetés-végrehajtás jelenlegi állapotában az elmúlt években az egyik *neuralgikus pont* a fogva tartottak tevékenységének, a fogva tartottak munkavégzésének, az ehhez szükséges feltételeknek a biztosítása, elsősorban pénzügyi, gazdasági szempontból. (Országgyűlési Napló; Dr. Vastagh Pál igazságügy-miniszter; 1995. október 25.)

Nagyszámú igei fejű fordulat is van azonban a megnevezési sztereotípiának tekinthető szaknyelvi frazémák között, amelyeket később átvitt értelemben is kezdtek használni. Lássunk három példát!

bedobja a törölközőt:

1. *<ökölvívásban> az edző jelzi, hogy versenyzője idő előtt feladja a küzdelmet*

   > Lakatos Pál viszont teljesen egészséges, igaz, ő nem „mezei” címvédésre készül, hanem sporttörténetinek számító, sorozatban elért 11. országos bajnoki sikerére. Az első akadályt tegnap a békési Nagy jelentette volna a Vasas kisléglsúlyú (48 kg) „óriása” számára. Ám még szinte le sem csengett a meccs, s egyben az egész ob kezdetét jelző gongszó, még el sem csattant az első pofon, amikor a békési fiú talán túl békés trénere *bedobta a törölközőt*. (MNSzt.; Népszava 2000. november 30.; Cím: Lakatos első lépése a 11-es felé)

2. *<ált.> feladja a kilátástalan küzdelmet, befejez vmilyen tevékenységét*

   > Sokan reménykedtek abban is, hogy a mezőgazdaság talán majd felszívja az állástalanok egy részét, de ez az elképzelés sem vált be. A kisparcellákon küszködők egy része már *bedobta a törölközőt*, a növekvő szántóföldi birtokokon pedig kevés alkalmazottnak jut munka. (Magyar Hírlap 1999. július 22., 27)
   >
   > A vb-selejtezők 2. körében szomorú hétvégéje volt az angol labdarúgásnak. Nem elég, hogy a Wembley-stadion búcsúzott egy időre – újjávarázsolják az

arénát –, a hazai együttes is vereséget szenvedett az ősi vetélytárs német válogatottól, mely után a háromoroszlánosok szakvezetője, a népszerű Kevin Keegan is *bedobta a törölközőt*, azaz lemondott. (MNSzt.; Népszava 2000. október 9.; Cím: Keegan lemondott, Völlert ünneplik)

veszi az akadályt:

1. <akadályfutásban> átugorja a futópályán kiépített akadályokat

Az akadályvétel gátvétellel történik. Kezdők és „beugró" versenyzők rálépéssel *veszik az akadályt*. (http://www.zsimi.hu/zsimi/zsimisport/atletika/akadalyfutas, 2016. 03. 09)

2. leküzd vmilyen nehézséget, problémát

A várakozásnak megfelelően férfi vízilabda-válogatottunk biztosan *vette* az első két *akadályt* az olimpiai tornán. Kemény Dénes szövetségi kapitány együttese a szombati bemutatkozáson 7-4-re verte a görögöket, tegnap pedig a hollandokat múlta felül 16-8-ra. (MNSzt.; Népszava 2000. szeptember 25.; Cím: Vízilabdás gólparádé apró hibákkal)

A törvényjavaslat az első *akadályt* jól *vette*, a parlament környezetvédelmi bizottsága egyhangúlag tárgysorozatba vette kezdeményezésünket. (MNSzt.; Népszava 2001. június 19.; Cím: Akiknek nem fontos a jövő)

árnyékra vetődik:

1. <labdajátékban> a kapus mellévetődik a labdának

[Cím:] *Árnyékra vetődött* a brazil futballkapus

A labda a kapu felé hullott, a brazil Sinop kapusa egészen máshol várta, valószínűleg a rossz látási viszonyok zavarhatták. (http://index.hu/sport/futball/2010/11/19/arnyekra_ugrott_a_brazil_kapus/ – 2016. 03. 09)

2. olyasvalamit tesz, amivel ő úgy gondolja, hogy eléri célját, valójában azonban célt téveszt

A bekövetkezett események nyomán lehet – rosszmájúan – úgy fogalmazni, hogy Szabó Ivánék *árnyékra vetődtek*, amikor '96 tavaszán meggondolatlanul kiváltak az MDF-ből. (MNSzt.; Magyar Nemzet 1999. május 29.; Cím: Helyzetkép a jobboldalról – Az MDF és a Néppárt közös múltja)

– Először is: hogy választja ki a célt? Nem fordul elő, hogy „*árnyékra vetődik*", vagyis nem talál semmit a lakásban? (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Moldova György: Szabadíts meg a gonosztól!; 1990)

Ezeknek a kifejezéseknek az esetében a kiinduló jelentés – mint példáinkban is – többnyire megmarad, így poliszém frazémák keletkeznek. Szerkezeti változások nem nagyon figyelhetők meg, de az egyes komponensek szemantikai jegyeit illetően lehetnek módosulások, (l. pl. a *veszi az akadályt* kifejezéshez kapcsolódó harmadik példát, amelyben nem élő szemantikai jegyű bővítmény (*törvényjavaslat*) áll alanyként), erről később, a 4.1.1. fejezetben részletesebben is lesz szó. Az új jelentés – akárcsak a primer frazeologizmusoknak a szabad szókapcsolatokból való kialakulása során – többnyire metaforikus és metonimikus névátvitel révén jön létre, s gyakran jelentésbővülés is kíséri.

dc_1566_18

Az így létrejött jelentés a régiből többnyire könnyen levezethető, főként, ha a kiinduló kifejezésnek magas az ismertségi foka (vö. Barz 1985: 126), mint például az alábbi esetekben:

öngólt lő 'saját magának árt vmivel'
sakkot ad vkinek 'keresztülhúzza az ellenfél vmilyen tervét, megakadályozza annak végrehajtását'
borítékolja a lépést 'előre megmondja egy ügyben, mi lesz a következő lépés, illetve a megoldás'
mélyütést / övön aluli ütést visz be vkinek/vminek '<alattomos cselekedetével> komolyan árt neki, nagyon megrendíti'
padlóra küld vkit 'elbánik vele, ellehetetleníti'
padlót fog 'összeomlik, tönkremegy'
nem tartoznak egy súlycsoportba 'nem mérhetők, hasonlíthatók össze'
parlagon hagy 'kihasználatlanul hagy, elhanyagol, nem törődik vele'
kereszttűz alá vesz vkit '<kérdésekkel> nekitámad vkinek'
zöld utat ad vkinek/vminek 'engedélyez, lehetővé tesz vmit'

Az eredeti konkrét jelentés ismerete azonban nem feltétlenül szükséges az átvitt értelmű kifejezés helyes használatához. A *kenterbe ver* kifejezésről ugyanis a nyelvhasználók többsége valószínűleg nem tudja, hogy a fordulat a lovassportból származik, s eredetileg akkor használták, ha a lóversenyen az egyik ló erőlködés nélkül, szinte könnyű galoppban, azaz *kenterben* (< ang. *canter*) előzte meg a többieket. Mára már csak a *kenterbe* forma használatos, s a kifejezés eredeti értelme is demotiválódott. Idiomatikus értelme ('fölényesen legyőz, lehengerel vkit; fölébe kerekedik') azonban teljesen világos a beszélőközösség tagjai számára.[79]

3.2.1.2.2. Korábban létrejött frazémák alaki modifikációja

A szekunder frazeologizálódás másik típusában a már meglévő **frazémák alaki módosulásával** jönnek létre az új egységek. Barz szerint (1985: 127) ebben a típusban gyakran szükség van a kontextus fokozott mértékű bevonására, mert az alapul szolgáló frazémákon végrehajtott változtatások sok esetben csak a kontextussal együtt érthetők. A változtatások többféleképpen történhetnek, s eltérő szemantikai következményeik vannak. A módosulások többnyire a kiinduló frazéma szerkezetét, valamint a komponensek mennyiségét és minőségét érintik. A lehetséges változások közé tartozik a frazéma **komponenseinek cseréje** (*Vak szem is talál kakast*) vagy a kifejezés **expanziója**, illetve **redukciója** (*A pénz nem boldogít, csak a dolgok, amiket érte megvehetünk*), valamint a frazémák **kontaminációja** (*Ajándék lónak túros a háta*), továbbá a **defrazeologikus deriváció** (*baklövést követ el*). Ezeket a fenoménokat számos esetben leírták (pl. miként módosulnak frazémák a reklámok szövegében, viccekben stb.), de kevesebb figyelmet kapott az a tény, hogy nemcsak alkalmi módosulásokról lehet szó, hanem standardizálódott formákról is, amelyek a frazémaállomány részévé válnak. A szekunder

[79] Hasonló ehhez némileg a *kapóra jön* kifejezés is, melyben a *kapó* elem ebben a ragos formában ma már szinte unikális lexéma, de O. Nagy szerint (1979: 253–254) a szólás valójában egy népi labdajátékból származik, amelyben a *kapó* olyan ütést jelentett, mely után a labdát el lehetett kapni, mielőtt leesett, azaz voltaképpen itt is egy szaknyelvi kifejezés idiomatizálódásával van dolgunk.

dc_1566_18

frazémaképződés nagyon változatos módjait a későbbiekben részletesen is bemutatom, egyelőre azonban szeretném a frazémakeletkezés tipológiáját még alaposabban körüljárni.

Munske szerint (1993: 509) Barznak a frazémaképződés kiinduló bázisára koncentráló modellje némileg inkonzisztens. Ennek egyik oka az a fentebb már tárgyalt körülmény, hogy a szemantikailag inkompatibilis elemekből álló csoport tagjainak többségéről mélyebb elemzéssel kimutatható, hogy valójában figuratív jelentésváltozással keletkeztek.

További kritikaként megjegyzi még, hogy Barz rendszerezése nem említi meg azt a lehetőséget, hogy megnevezési sztereotípiák is modifikálhatók. Ez véleménye szerint azzal függ össze, hogy ezt a csoportot általában a frazeológia perifériájára száműzik. Pedig gyakorlatilag minden állandósult szókapcsolat modifikálható, akkor is, ha nincs figuratív jelentésük. Például a fentebb bemutatott *alte/neue Bundesländer* kifejezések is módosíthatók szójátékosan, például így: *die gealterten Bundesländer* 'a megöregedett szövetségi tartományok' vagy *die neugeborenen Bundesländer* 'az újszülött szövetségi tartományok'.

A fő problémát azonban Munske abban látja, hogy mind primer, mind szekunder frazeologizálódással keletkeznek figuratív jelentésváltozáson átesett egységek: a különbség pusztán annyi, hogy a primer frazeologizálódás esetén szabad szókapcsolatok metaforizációjáról van szó, a szekunder frazeologizálódás körébe tartozó átvitt értelmű kifejezések viszont a figuratív jelentésváltozást megelőzően már állandósult szókapcsolattá (többnyire szaknyelvi frazeológiai terminus technicussá) váltak. Szerinte ezekben a kifejezésekben sokkal fontosabb a figuratív jelentésfejlődés ténye, mint az, hogy a kiinduló szerkezet előzetesen szabad szókapcsolat volt-e vagy már állandósult. Munske szerint (uo.) azért is jobb ezt a két típust a figurativitás alapján egyesíteni, mert így az alaki változás nélkül, pusztán jelentésváltozás útján létrejött egységek leválaszthatók a másodlagos frazeologizálódás körébe eső csoportról, s a szekunder frazeologizálódás hatókörébe csak a frazeológiai egységek **alaki modifikációjával** alakult kifejezések tartoznak.

Mindezen problémák miatt Munske a frazeologizálódásnak egy másfajta tipológiájára tesz javaslatot, amely – mint fentebb is jeleztem – nem a frazémákat létrehozó bázisra, hanem a **frazémák motiváltságának** kérdésére, ezáltal azok **keletkezésének módjára** koncentrál. Az alábbiakban – néhol ugyan kritikával illetve – az ő osztályozását is ismertetem.

3.2.2. A frazeologizálódási folyamat Munske nyomán

Munske hangsúlyozza (1993: 488), hogy a frazémák jellemzésében nagy szerepet játszik a motiváltságuk (*Motivation, Motivierung, Motiviertheit*), illetve motiválhatóságuk (*Motivierbarkeit*). Ezeket a terminusokat szerinte nagyjából szinonim értelemben használják, holott némiképp eltérő tényállásokra is vonatkoztathatók. Egyrészt jelenthetik egy állandósult kifejezés **aktuális motiválhatóságát**, azaz a komponenseinek jelentéséből való magyarázhatóságát, másrészt **történeti motiválhatóságát** a keletkezés idején. Ez a kettő azonos is lehet, ha a kifejezés megtartotta eredeti motiváltságát, mint az például az *in den sauren Apfel beißen müssen* 'bele kell harapnia a savanyú almába (= le kell nyelnie a békát)' szólásban, amely már Luthertől is adatolható, de a képi háttere ma is ugyanaz, mint akkor. Ezzel szemben Munske

dc_1566_18

szerint az *etwas für einen Apfel und ein Ei bekommen* ’vmit fillérekért [szó szerint: egy almáért és egy tojásért] megkap’ kifejezésnek ma nem egészen ugyanaz a motiváltsága, mint a középkorban, amikor az alma és a tojás szinte a ’semmi’ szinonimái voltak, hiszen egy paraszti gazdaságban ezek mindig rendelkezésre álltak.

De felhozhatnánk az utóbbi típusra példának a magyarban is megtalálható *kosarat ad vkinek,* illetve *kosarat kap vkitől* kifejezéseket is, amelyek esetében a kifejezésnek a komponenseiből levezethető motiválhatósága meglehetősen eltér az eredeti, történeti motiváltságtól. Míg ugyanis ma elsődlegesen valami kisebb kosárra gondolnánk, amellyel esetleg dolgavégezetlenül útjára bocsátanak valakit, valójában sokkal nagyobb kosárról és egy régi szokásról van szó. A művelődéstörténeti kutatásokból tudjuk ugyanis, hogy mindkét szólás eredetét a lovagkorban kell keresnünk. A várúrnő egy kosarat eresztetett le a várból egy csigán az őt imádó lovagnak, hogy az ilyen úton jusson fel hozzá. Ha azonban nem tetszett az udvarló, akkor olyan kosarat engedtek le, amelynek az alja hiányzott, vagy nem húzták fel a kosarat teljesen az ablakig.[80]

Kosarat ad valakinek – az ún.
Weiberlistenteppich egy részlete (14. sz. eleje)

Munske ezért hangsúlyozza (1993: 488), hogy a frazémák keletkezésének vizsgálatához igen fontos, hogy különbséget tegyünk a történeti motiváltság és az aktuális motiválhatóság között. Csak így lehet ugyanis a demotiválódás és a remotiváció kérdéskörét megfelelően értelmezni.

[80] Mindkét kifejezés megvan a németben is (*jmdm. einen Korb geben, von jmdm. einen Korb bekommen*), azaz a magyar szólások születhettek tükörfordításként is, azonban egyes szóláskutatók feltételezik, hogy a magyar fordulatok magyar földön, a némettel párhuzamosan, de nem annak átvételeként keletkeztek (vö. O. Nagy 1979: 293–295). Érdekességként tegyük hozzá, hogy a német kifejezés ukrán megfelelőjében a *kosár* komponens helyébe a *tök* lép: *дати (піднести) гарбуза кому-л.* ’tököt ad vkinek, elutasítja a közeledését’. Ez Mokienko szerint (1999: 437) egy az udvarláshoz köthető szokáshoz kapcsolódik. Ha ugyanis egy lány vissza akarta utasítani a kérője közeledését, akkor az ukrán vodkához, a horilkához, amit a kérőnek kínáltak, kenyér és só helyett egy közönséges *tök*öt szolgált fel, ezzel fejezve ki elutasító magatartását. Némileg hasonló szokással van tehát dolgunk, mint a magyar *kiteszi vkinek a szűrét* szólás esetében.

dc_1566_18

Ezért cikkében a továbbiakban egy terminológiai differenciálást hajt végre, és **primer motivációról** beszél a frazémák keletkezésének idején, illetve **motiváltságról** (motiválhatóságról) a frazéma komponenseinek és komplex jelentésének aktuális viszonyát illetően[81].

3.2.2.1. A frazeológiai motiváltság típusai

Mindezek alapján Munske a frazeologizálódás tipológiáját is a szókapcsolatok motivációjára alapozza, s négy nagyobb motivációtípust különböztet meg (i. m. 489):

a/ morfológiai-szemantikai (rövidítve: morfológiai) motiváció
b/ figuratív motiváció
c/ szituatív motiváció
d/ jelmező-motiváció (ném. *Zeichenfeldmotivation*)

Ezeken a típusokon röviden összefoglalva a következőket érti:

a/ **Morfológiailag és szemantikailag** motivált a keletkezésének időpontjában gyakorlatilag minden állandósult szókapcsolat, hiszen jelentésük – legalábbis elsődlegesen – a komponenseik jelentéséből összegződik.

b/ **Figuratívan** motiváltak azok az egységek, amelyek a morfológiai-szemantikai motiváción túlmenően még átvitt (metaforikus, metonimikus) értelemmel is bírnak.

c/ **Szituatívan** motiváltak azok az egységek, amelyeknek megértése egy bizonyos – a frazémában ki nem fejezett – szituáció ismeretét is feltételezi (elsősorban az elliptikus frazémák tartoznak ide).

d/ A **jelmező-motiváció** a kifejezések modifikációjában ölt testet. Munske szerint ebben a vonatkozásban főként a szinonimák, antonimák és az akcionális sorok veendők számításba.

Ennek megfelelően Munske (i. m. 489) a frazémaképződésnek is négy lehetséges útját különíti el:

1. Az első csoportot azok a frazémák alkotják, amelyek a keletkezésük idején **teljes egészükben** a komponenseik szó szerinti (literális) jelentése alapján (morfológiailag és szemantikailag) **motiválva** vannak. Mint már Barz osztályozásában is láttuk, elsősorban a megnevezési sztereotípiák, frazeológiai terminus technicusok, onimikus frazeologizmusok tartoznak ide, de számos kommunikációs formula, sőt közmondás is, ha szerkezetileg rögzültek, de nincs átvitt jelentésük (pl. *Kérem, tartsa a vonalat!* vagy *Sok kicsi sokra megy*).[82]

2. A második csoportba azok a frazémák tartoznak, amelyeknek egészleges jelentése az egyes komponensek vagy akár az egész szerkezet **metaforikus, illetve metonimikus** használatából nő ki. Ez a figuratív jelentés a morfológiai-szemantikai motivációs háttérre alapozódik.

---

[81] Munske a *primer motivációt* egyszerűbben **motivációnak** (*Motivation*) kívánja nevezni, a mai nyelvbeli *motiválhatóságot* pedig **motiváltságnak** (*Motiviertheit*), véleményem szerint azonban a rövidített elnevezések hasonlósága félreértésekre adhat módot, ezért talán jobb megtartani a *primer motiváció* és a *(mai) motiváltság* terminusok különbségét.

[82] Munskénak ez a típusa valójában megfeleltethető Barznak a primer frazeologizálódás körébe vont azon típusának, amelyben szabad szókapcsolatok szerkezetileg állandósulnak, de nem idiomatizálódnak.

dc_1566_18

Ide tartozik az állandósult szókapcsolatok igen jelentős része: azok a szókapcsolatok, amelyeket a szakirodalom a frazeológia centrumába tartozónak tekint (pl. *olajat önt a tűzre, rossz fát tesz a tűzre*).

3. A harmadik csoportba olyan egységek tartoznak, amelyek összesített jelentése a keletkezésük idején **szituatívan odaértendő, de verbálisan ki nem fejezett komponensek** révén jön létre. Erre a frazématípusra a szakirodalom kevés figyelmet fordít, bizonyára azért, mert viszonylag kevés egység tartozik a csoportba. Valóban vannak azonban olyan frazémák, amelyek egyes elemei elliptikusan elmaradnak a kifejezésből. Munske egyik példája erre a típusra a *großer Bahnhof*, amelynek jelentése 'nagyszabású, ünnepélyes fogad(tat)ás, amelyen sokan jelennek meg a pályaudvaron, illetve a repülőtéren', pl. *Der Popstar bekam einen großen Bahnhof* 'A popsztárnak nagyszabású fogadtatásban volt része'. Azaz a kifejezés teljesebb formája a *großer Empfang am Bahnhof* volna, de a *fogadás*ra utaló komponens elmarad. Hasonló példák a magyarból a *Kapsz egyet!* vagy a *Kapsz a pofádra!* kifejezések.

4. A negyedik csoportba olyan kifejezések tartoznak, amelyek az előbb említett három mód valamelyikével keletkeznek, de egyes **komponenseiket kicserélik, esetleg kiegészítik** (vagy akár a kifejezés egésze kap valamilyen kiegészítést). A kifejezések cseréje vagy kiegészítése Munske szerint egy jelmező kereteiben történik meg. Ez a jelmező-motiváció a szekunder frazémaképződés különböző formáit teszi lehetővé, pl. **szinonimák** vagy **antonimák** révén (*nincs egy árva fityingje, buznyákja, petákja, vasa sem*, illetve *kis hal – nagy hal, felszálló ágban van – leszálló ágban van* stb.), l. később részletesebben (3.2.2.5.).

Munske a keletkezési módok nyomán nevezi el az egyes csoportokba tartozó frazématípusokat is (i. m. 490). A következő négy csoportot különíti el:

Mivel az első csoportra nem alakult ki korábban gyűjtőfogalom, az oda tartozó egységeket jobb híján *aspecifikus frazémák*nak (*unspezifische Phraseologismen*) nevezi, mivel nem mutatnak fel semmi olyan speciális jegyet, mint a (2) – (4) csoportba tartozó kifejezések.

A második csoportba tartozó, átvitt értelmű egységeket a szakirodalomban többnyire *frazeolexémá*nak (ném. *Phraseolexem*) vagy *idiómá*nak nevezik (vö. pl. Fleischer 1997: 68 vagy Burger – Buhofer – Sialm 1982: 24), de ezek helyett Munske a *figuratív frazémák* elnevezést javasolja, mert ez jobban utal a keletkezésük alapjául szolgáló jelentésváltozásra, másrészt lehetővé teszi, hogy ne csak lexémaértékű szókapcsolatokat soroljunk ebbe a típusba, hanem figuratív jelentésű mondatértékű kapcsolatokat is, mint *Spongyát rá!, Hátrább az agarakkal!* vagy *Sok lúd disznót győz*.

A harmadik típust korábban nem igen vizsgálták, ezért előzetes elnevezését sem lehet találni az irodalomban. Mivel az ide tartozó frazémák úgy jönnek létre, hogy a szituatív motiváció révén elmarad egy elem a kifejezésből, Munske *elliptikus frazémák*nak nevezi az ebbe a csoportba tartozó szókapcsolatokat.[83]

[83] Az *elliptikus frazémák* terminus véleményem szerint jobban tükrözi ennek a típusnak a lényegét, mint az a szempont, hogy megértésük egy bizonyos szituáció ismeretét is feltételezi. Későbbi példáinkból látni fogjuk ugyanis, hogy az elmaradó elem többnyire nem egy bizonyos közléshelyzethez kötődik, mint inkább tabukerülés okán elliptálódik.

dc_1566_18

A negyedik csoportba tartozó kifejezésekkel, amelyeknek egyes elemei módosulnak a használat során, már Munske előtt is viszonylag sokat foglalkozott a szakirodalom (pl. Koller 1977: 31–39, Fleischer 1982: 205–230), ezért ezt a csoportot a korábbi megállapítások alapján *modifikált frazémáknak* (*modifizierte Phraseologismen*) nevezi el.

Az első három csoport esetében beszélhetünk Munske szerint **primer frazeologizálódás**ról, a negyedik csoport kapcsán pedig **szekunder frazeologizálódás**ról.

Munske frazéma-tipológiájához több megjegyzés kívánkozik. A felosztásnak megvan a maga logikája, s alapvetően egyet is lehet vele érteni, de az első csoport elnevezését (*unspezifische Phraseme*) nem tartom igazán szerencsésnek. Az *aspecifikus* vagy *nem specifikus frazémák* terminus ugyanis – stílszerűen fogalmazva – maga is kicsit „alulspecifikált". Talán informatívabb volna őket *szerkezetileg állandósult frazémák*nak nevezni, vagy – hogy koherensebb legyen a tipológia az idegenszó-használat tekintetében – nevezhetnénk őket *strukturálisan állandósult*nak is. Pusztán *strukturális frazémák*nak azért nem mondanám őket, mert ez a terminus már foglalt.[84]

A *figuratív frazémák* megnevezéssel egyet lehet érteni, annál is inkább, mert ennek használata révén egy csoportba foglalhatjuk a metaforikus névátvitellel alakult frazémákat a metonímia vagy szinekdoché útján létrejöttekkel. Ugyanakkor Munske osztályozása nem tesz különbséget az egységek között abban a tekintetben, hogy egyenesen szabad szószerkezetből alakultak-e vagy egy korábbi, strukturálisan állandósult frazéma jelentésének módosulásával. Ez ugyan annyiban érthető, hogy Munske a frazémák keletkezésének módjára koncentrál, s a figuratív jelentésváltozás valóban összekapcsolja ezeket az egységeket. Ugyanakkor viszont – mint láttuk – mégis különbséget tesz primer és szekunder frazeologizálódás között is, azaz kiegészítő aspektusként a frazémákat létrehozó bázis nézőpontját is alkalmazza. Ha tehát a keletkezés szempontjából egybeolvasztja a szabad szókapcsolatokból és a strukturálisan állandósult szókapcsolatokból metaforikus vagy metonimikus jelentésváltozás révén keletkező frazémákat, akkor megszünteti ugyan Barz osztályozásának egy látszólagos következetlenségét, de egyúttal maga is létrehoz egyet, hiszen így kirekeszti a strukturálisan állandósult frazémákból figuratív jelentésfejlődés révén poliszémmé váló egységeket a szekunder frazeologizálódás köréből. Stílszerűen azt mondhatnánk: amit nyer a vámon, elveszíti a réven.

Történeti vizsgálatokban, a szerényebb adatolhatóság miatt persze igen nehéz egzakt módon megállapítani, hogy egy bizonyos fordulat valóban része volt-e már a lexikonnak kollokációként vagy szaknyelvi kifejezésként, mielőtt a figuratív jelentésváltozás megtörtént. Még ha így volt is, könnyen lehet, hogy az átvitt értelmű kifejezés korábbról adatolható, mint

[84] A szakirodalomban (vö. pl. Burger 1988: 41) azokat az állandósult szókapcsolatokat nevezik *strukturális frazéma*nak, amelyeknek egyetlen funkciója, hogy grammatikai viszonyokat jelezzenek. A magyarból legfeljebb egyes páros kötőszók tartoznak ide, mint például *nemcsak ... hanem ... is, mind ... mind, egyrészt ... másrészt* stb., de a németben is igen korlátozott az ide sorolható elemek halmaza, legfeljebb az *in Bezug (auf)* 'vmire vonatkozóan', az *auf Grund* 'alapján' vagy a *von Seiten* 'részéről' típusú elöljárószós képződmények sorolhatók még ide. Ezzel együtt problematikus azonban ez a csoport, hiszen az ide sorolható elemek alacsony száma, valamint a kifejezések magas grammatikalizáltsági foka miatt kérdéses, hogy ezeket valóban a frazémák között kell-e, lehet-e számon tartanunk. Kérdés az is, hogy a gyakran a mondatban egymástól elég messze álló páros kötőszók tekinthetők-e egyáltalán szókapcsolatnak.

dc_1566_18

konkrét értelmű párja. Ez persze nem jelenti azt, hogy az átvitt értelmű fordulat jött létre korábban, hiszen a jelentésfejlődés vonatkozásában meglehetősen univerzális az a szabály, hogy a konkrét jelentések megelőzik az absztrakt jelentés(eke)t. Ugyanakkor azonban ezen az alapon sem jelenthetjük ki teljes bizonyossággal, hogy az olyan szólások esetében, amelyeknek konkrét értelmű változata is állandósult szókapcsolatként létezik nyelvünkben, a konkrét értelmű fordulat **már biztosan állandósult is**, mikor a figuratív jelentésváltozás bekövetkezett, hiszen lehet, hogy szinte egy időben, párhuzamosan zajlott az állandósulás, illetve az idiomatizálódás. Például a *parlagon hagy* kifejezés mezőgazdasági szakkifejezésként való rögzülése nem kell, hogy jelentősen megelőzze az átvitt értelmű változat létrejöttét, hiszen mindkettőben dominál a 'kihasználatlanul hagy, elhanyagol, nem törődik vele' jelentés. Ennek ellenére kétségtelen, hogy szabad szókapcsolatokból és korábbi állandósult szókapcsolatokból egyaránt alakulhatnak figuratív jelentésmódosulással frazémák, azaz ha számolunk szekunder frazeologizálódással, akkor nem csupán a korábbi egységek alaki módosulásával alakult egységeket kellene ebbe a típusba sorolni.

Munske egyébként azért is némileg következetlenül jár el, mert bár tanulmányának a szekunder frazémaképződést bemutató alfejezetében inkább csak a korábban létrejött egységek alaki módosulásáról beszél (i. m. 505–507), de egyik mondatában, majd később a frazémaképződést összefoglaló ábrájában már az ilyen egységek **remotivációs átértelmezését** is a másodlagos frazeologizálódás körébe utalja. Ez viszont azt jelenti, hogy a szekunder frazeologizálódás szemszögéből számol a jelentéstani módosulással (literalizáció) is, ám ebben az esetben még kevésbé érthető, hogy miért rekeszti ki a fordított irányú jelentésváltozást, azaz a strukturálisan állandósult egységek figuratív jelentésmódodulását a másodlagos frazémaképződés köréből.

A strukturálisan állandósult és a figuratív frazémák egyébként voltaképpen a frazémaképződés korábban is ismert két fő útját jelentik, sőt valójában a frazémák definíciójától függ, hogy mindkét típussal számolunk-e, hiszen egy szűkebb, csak az idiomatikus értelmű kifejezéseket magába foglaló frazémadefiníció szerint pusztán a figuratív frazémák tartoznának bele a vizsgálandó fenomének körébe. De korábban már leszögeztük, hogy a történeti frazeológiai vizsgálatok számára semmiképpen sem szerencsés leszűkíteni a vizsgálandó kifejezések körét az átvitt értelmű kifejezésekre. A tágabb frazémadefiníció szerint viszont az állandósult szókapcsolatok kialakulását illetően mindenképpen számolnunk kell a strukturálisan állandósult egységekkel is. Ám hozzá kell tennünk azt is, hogy a két csoportot nem lehet éles választóvonallal elválasztani egymástól, hiszen lehetnek közös halmazaik, például a strukturálisan állandósult egységek figuratív jelentésváltozása útján létrejövő poliszém frazémák, amelyeknek van szó szerinti és átvitt jelentésük is, pl. *fogást keres vkin* '1. <birkózásban> igyekszik ellenfelét megragadni, hogy földre vigye' → '2. 'ürügyet próbál találni arra, hogy a másikba belekössön, őt kikezdje'.

Noha csak kicsiny csoportot jelentenek az elliptikus frazémák, de meg lehet tartani a tipológiában ezt a csoportot, mert valóban vannak ilyen egységek is. Ennek a típusnak az esetében ugyanakkor nehéz minden esetben egyértelműen megállapítani, hogy már a keletkezés pillanatában kimarad-e a kifejezésből egy komponens, vagy csak később, a gyakori használat következtében elliptálódik. Ez utóbbi esetben ugyanis már szekunder frazeologizálódással állnánk

dc_1566_18

szemben, hiszen egy meglévő kifejezés rövidülne meg (némiképp hasonlóan ahhoz, ahogyan egy közmondásból kiválik egy szólás, pl. *Ne fesd az ördögöt a falra, mert megjelenik → a falra festi az ördögöt*. (Persze ez utóbbiak esetében sem könnyű eldönteni, hogy nem a szólásváltozat jelenik-e meg először, s ehhez fűzik hozzá a közmondásban a második tagmondatot.)

A továbbiakban vegyük egy kicsit alaposabban szemügyre a Munske által felvázolt frazeologizálódási típusokat. Ebben az osztályozásban vannak bizonyos átfedések Barz csoportjaival, de újabb aspektusokat is megjelenítenek a kategorizálásban, ezért érdemes őket részletesebben is tárgyalni.

3.2.2.2. Aspecifikus frazémaképződés: strukturálisan állandósult frazémák

Mint fentebb is láthattuk, ebbe a csoportba Munske azokat a frazémákat sorolja, amelyek keletkezésük idején sem figuratív módon, sem szituatívan nem voltak motiválva, hanem csak morfológiailag és szemantikailag. Idézi Fleischert (1975: 63), aki szerint az ide tartozó egységek jelentése alkotóelemeik jelentésének összegzése révén adható meg, így nem idiomatikus kifejezésnek minősíthetők. Munske viszont azt állítja, hogy bár Fleischernek a saját idiomaticitásdefiníciója szerint igaza van, de valójában nincsenek nem idiomatikus frazémák, mert a kifejezések a frazeologizálódás és az uzualizálódás folyamata során mindig szert tesznek bizonyos idiomatikus vonásokra. Ez a véleménye azonban nyilván azzal függ össze, hogy az idiomatikusság fogalmát a szakirodalomban eltérően értelmezik. Egy viszonylag tág értelmezés szerint részben azokat a szerkezeti anomáliákat értik rajta, amelyeknek voltaképpen eredője az állandósultság, részben pedig azokat a szemantikai különlegességeket, amelyek a frazeologizmusokat a szabad szókapcsolatoktól elválasztják. Az idiomatikusság tehát nem más, mint a szokásos, a „köznapi" használattól való eltérés, akár a grammatikai, akár a jelentéstani szabályok tekintetében. Ennyiben Munske véleménye akár elfogadható is volna, ám a fogalom szűkebb, s a frazeológiában elterjedtebb értelmezése szerint inkább csak a szemantikai aspektusok tartoznak az idiomatikusság fogalma alá, ezért mégis inkább Fleischernek adnék igazat ebben a kérdésben.[85] A továbbiakban az idiomatikusság fogalmát az utóbbi, szűkebb értelmében fogom használni.

Korábban már említettük (3.2.1.1.1.), hogy elsősorban az ún. **megnevezési sztereotípiák** tartoznak a strukturálisan állandósult frazémák csoportjába, illetve más olyan egységek, amelyek jellemzően nem idiomatikusak, pl. **frazeológiai terminus technicusok, onimikus frazémák, kollokációk**. Hozzá kell tenni, hogy ezek között az elnevezések között részben átfedés is van – részben a frazeológiai egységek sokfélesége, részben az ezzel összefüggő terminológiai sokféleség miatt (l. korábban is, ill. vö. Pilz 1978: 8). Bárdosi osztályozásában például (1997: 9) lexikai affinitások, ezen belül pleonasztikus szókapcsolatok (*homlokegyenest ellenkező*) és szokványos szókapcsolatok (*súlyosan sérült*) megnevezésekkel szerepel ez a csoport, sőt ide sorolhatjuk az általa statikus sztereotípiáknak nevezett kifejezéseket is (*az utca embere*).

[85] Természetesen ezek a szemantikai sajátosságok is felfoghatók „rendellenességként", azaz az idiomatikusság mindig valamiféle, a szabályostól való eltérést, anomáliát jelent.

dc_1566_18

Burger (1998: 38) ugyanakkor nem tartja szerencsésnek a *megnevezési sztereotípia* elnevezést, mert szerinte a *sztereotípia* terminus túlzottan terhelt, más értelemben használják a nyelvtudományban és a szociológiában, ezért úgy gondolja, szerencsésebb, ha ezeket a szókapcsolatokat a ma már eléggé elterjedt *kollokáció* néven említjük. Magam azonban nem tartom rossznak a *megnevezési sztereotípia* terminust sem, hiszen abban hangsúlyos szerepet kap a *megnevezési* jelző, márpedig ez a frazémacsoport elsősorban a nominációban játszik szerepet, például a frazeológiai terminus technicusok vagy a többelemű tulajdonnevek esetében, amelyek voltaképpen szintén frazeológiai egységként foghatók fel.

A *kollokáció* terminus nem a megnevezési szerepre teszi a hangsúlyt, hanem arra, hogy ezeknek az egységeknek a tagjai között a gyakori együttes használat következtében egyfajta lexikai szolidaritás, affinitás jön létre (< lat. *collocātiō* 'elrendezés, elhelyezés'), pl. *kategorikusan cáfol, más irányú elfoglaltság, káros szenvedélyek, alapvető emberi jogok, objektív nehézségek, társadalmi összefogás* stb. Ez is fontos szempont természetesen, de a funkciójuk tekintetében fontosabbnak érzem ezeknek az egységeknek a megnevezési folyamatban betöltött szerepét.

Mint arra Munske rámutat (1993: 492–494), megnevezési sztereotípiák vagy kollokációk születhetnek egy hosszabb folyamat eredményeként fokozatos rögzüléssel is, mint azt korábban a *die neuen Bundesländer* kifejezés kapcsán láthattuk. Ebben a folyamatban gyakran láthatunk példát variánsok kialakulására és a variánsok közötti választásra: ezek is a nyelvi változás velejárói. Az onimikus frazémák egy része viszont direkt névadás útján, egyszeri aktusként jön létre, mint ahogy azt például a valamilyen szinten ugyancsak megnevezési sztereotípiának számító többelemű márkanevek esetében láthatjuk (*Mercedes Benz CLS Shooting Brake, BMW Z4 Roadster* stb.). Hasonlóan viselkednek a többelemű intézménynevek is (*Emberi Erőforrások Minisztériuma, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Gábor Dénes Műszaki és Környezetvédelmi Középiskola és Szakiskola* stb.). A névadás rendszerint az erre feljogosított szervezetek vagy személyek által történik, s az új megnevezés többnyire ellenvetés nélkül átmegy a köztudatba. Itt tehát a nyelvközösségnek nincs lehetősége variánsok között választani.[86]

Munske felhívja a figyelmet arra is, hogy a frazeológiai egység létrehozása ezekben az esetekben csak egyike a szóba jöhető lehetőségeknek, hogy új elnevezéseket bevezessünk. Hogy a különböző lehetőségek közül egyes esetekben miért épp ezt az opciót választjuk, arra Munske szerint (i. m. 494) az egyik lehetséges magyarázat a **frazeológiai egységek nagyobb szemantikai explicitása** lehet. Ez annyit jelent, hogy mivel több elemből állnak, jobban alkalmasak különféle szintaktikai viszonyok kifejezésére (állítmány – tárgy, állítmány – határozó, jelző – jelzett szó stb.). Így például a német külügyminisztérium hivatalos elnevezése (*Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten*) explicitebb, mint a köznyelvben szokásos, elliptikus *Außenministerium* változat. Még inkább így van ez a magyar kormányzat esetében, ahol a kül-

[86] Kivéve az olyan speciális eseteket, amikor szavazással igyekeznek kiválasztani egy intézmény vagy egy műtárgy nevét. Ez történt például a ma *Megyeri híd*nak nevezett budapesti híd esetében, amelynek nevéről a Gazdasági és Közlekedési Minisztérium 2006-ban kétfordulós internetes szavazást rendezett. Az internetes demokrácia következményeként azonban a *Chuck Norris híd* elnevezés lépett elő a szavazás fő esélyesévé, majd pedig csaknem a fonák helyzetről számot adó, az építkezést népszerűsítő amerikai komikus, *Stephen Colbert* vált a híd névadójává. Végül azonban az eredményt nem vették figyelembe. A *Megyeri híd* elnevezést egy internetes szavazó javaslata alapján végül a Földrajzinév-bizottság adta arra hivatkozva, hogy a híd Káposztásmegyert és Békásmegyert köti össze egymással (vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Megyeri_h%C3%ADd – 2016. 06. 10.).

dc_1566_18

ügyminisztériumnak a 2014 és 2018 közti kormányzati ciklusban használt hivatalos neve (*Külgazdasági és Külügyminisztérium*) sokkal informatívabb a köznyelvi *Külügyminisztérium* változatnál, hiszen mutatja, hogy az intézmény a külgazdasági ügyekért is felel.

Munske rámutat még arra is, hogy a strukturálisan állandósult frazémák csoportjában gyakorta találkozunk olyan egységekkel is, amelyek bizonyos frazémaspecifikus jegyeket is felmutatnak. Viszonylag gyakoriak közöttük például az **állandó jelzős** szerkezetek, mint pl. *józan ész* (vö. ném. *gesunder Menschenverstand*), *elévülhetetlen érdemek, pótolhatatlan veszteség, matuzsálemi kor* stb. Nem ritkák közöttük a **páros kifejezések**, ikerformulák sem, pl. *stratégia és taktika*, *napról napra, szóról szóra, házról házra, tetőtől talpig, erőnek erejével* stb. Ezekben a kifejezésekben a formai összeforrottság segít érzékeltetni a szerkezet összetartozását, míg a figuratív vagy elliptikus frazémákban inkább a szemantikai specifikáltság teszi ugyanezt (gyakran kiegészülve bizonyos szerkezeti anomáliákkkal is, l. később is a 4.2.3.4. fejezetben).

Korábban, a 2.2.6. fejezetben már érintettük, hogy régibb nyelvünkben számos olyan páros kifejezés is előfordult, amelyek ma már nem használatosak. Lássunk néhány további példát Hadrovics nyomán (1995: 97):

> miglen *ízről-ízre, érről-érre, ínról-ínra* őtet elnyojtják (WinklK 205)
> Istentől valának *kínról-kínra* hivatalosok (JókK 19; lat.: *de cruce ad crucem*)
> Nézi *rendről-rendre*: kik űlnek? kik állnak (Fazekas 2: 130)

A régi példák gyakran azt is nagyon jól tükrözik, miként harcolnak a konkurens szerkezetek egymással, vö. pl.

> A pápa követit viszik *helyre helyről*, úgy amint hallottunk Ezechiás felöl (RMKT 17. sz. 11: 233)[87]
> [Az én pecéreim] nem valami *helyből-helybe* nyaraló cigányok (BethK 1: 279)
> *Helyből-helybe* mégyen atyafiaihoz (BethK 2: 542)

Második és harmadik adatunk azt is szemlélteti, hogy a leggyakoribb *-rÓl … -rA* ragpár mellett másféle ragokkal is létrehozhatók ilyen szerkezetek. Ha a *helyből helybe* fordulat nem is terjedt el nyelvünkben, de a *szemtől szembe* (*kerül vkivel*), *szemtől szemben* (*áll/ül vkivel*) szerkezetek ma is részét képezik nyelvünknek. De nem is csak határozóragokkal jöhetnek létre ilyen konstrukciók, hanem birtokos szerkezetekből is, pl. *csodák csodája, kínok kínja, szépek szépe, királyok királya, erőnek erejével* stb. (vö. Hadrovics 1995: 81). Sőt, voltaképpen ide sorolhatók az ige vagy a melléknév jelentését fokozni hivatott *várva vár, kérve kér, nőttön nő, fogyton fogy*, ill. *réges-régi, szebbnél szebb* szerkezetek is. Régi nyelvünkben ez a típus is sokkal gyakoribb, Hadrovicsnál számos további példát is találunk, pl. *múlton múl, rabolton rabol, rágton rág, félten fél, verten ver*, illetve *merödön merő, újdon új, vadon vad, naggyal nagyobb* stb. (i. m. 91).

Érdekes aspektusát jelenítik meg a strukturális állandósulással létrejövő frazémáknak azok az egységek, amelyekben egy szókapcsolatba valamilyen bővítő elem kerül bele, s a fordulat ezáltal válik igazán szólásszerűvé. „Ha pl. *eszemben sincs* helyett *eszem ágában sincs* vagy *nem*

[87] Mint már korábban említettem, Hadrovics szerint ebben a példában a két tag cseréjére feltehetően a rím érdekében került sor (1995: 97).

dc_1566_18

láttam helyett *színét sem láttam*, *nem hallottam* helyett *hírét sem hallottam* kifejezést használunk, az eredeti kapcsolatot csupán megtoldottuk egy szóval, de helyébe nem tettünk új képet. Hasonlók pl. a *nem mozdul* helyett *a világért sem mozdul, nem fél* helyett *cseppet sem fél*" (Hadrovics 1995: 73).

Hadrovics több típusát is bemutatja ezeknek a szókapcsolatoknak, igaz, talán nem minden esetben látja jól a kérdéskört. Az *eszem ágában sincs* típusú kifejezések esetében tényleg új frazéma keletkezik, de tulajdonképpen már az *eszemben sincs* is strukturálisan állandósult kifejezésnek számít, s egyfajta modifikációs, szekunder frazémaképződésnek (l. később, a 3.2.2.5.2. fejezetben) is tarthatjuk az *eszem ágában sincs* változat létrejöttét. A *nem mozdul* szerkezet viszont nem frazéma, s a *világért* komponens megjelenésétől sem lesz igazán az. Pontosabban inkább a 'semmiképp(en)' jelentésű *világért sem* szerkezetet tekinthetjük frazémának, amely azonban nem csupán a *mozdul* igéhez kötődhet, hanem más igékhez is: *a világért sem hazudna / mondana igazat /fogadná el az ajándékot* stb. Ugyanígy a *cseppet sem* esetében is: *egy cseppet sem iszik /eszik / fázik* stb.

Valóban bővítő elem[88] hozza viszont létre az ilyesfajta kifejezéseket:

a világon → a kerek világon, a széles világon (majd szórendi cserével: *széles e világon*)
minden nap → minden áldott nap
mi lelt? → mi az ördög lelt?
ki? / mi? → ki a csoda? / mi a csoda?[89] */ ki a fene? / mi a fene?* stb.

Ezekben a betoldott elem eredetileg erős nyomatékosítást szolgált (vö. Hadrovics 1995: 73). Az így létrejött elemek inkább a primer frazémaképződéshez tartoznak, hiszen esetükben ezek a betoldások hozzák létre egyáltalán a több szóból álló lexikális egységet, de ezek között is lehetnek olyanok, amelyek már a modifikációs frazémaképződéshez tartoznak inkább, vö. pl. *halvány gőzöm sincs → halványlila gőzöm sincs* / *halvány gőzekém sincs*; *halvány fogalmam sincs → halvány segédfogalmam sincs* (vö. Hadrovics 1995: 75).

Vannak viszont olyan szólások is, amelyben a bővítő elemnek nem igazán tudjuk magyarázatát adni. A *baj van Köpecen* helyzetmondat például ugyanannyit jelent, mintha azt mondanánk, hogy *baj van*. Ugyanakkor a betoldás mégis kiemeli ezt a kifejezést más hasonló megállapítások közül, mint pl. *reggel / este / meleg / hideg stb. van*, s „egyúttal enyhén tréfás hangulatot is ad neki, azaz szólássá avatja" (Hadrovics uo.).[90]

---

[88] Hadrovics a *toldalékelem* terminust használja (uo.), de a *toldalék* kifejezésnek a nyelvtudományban való foglaltsága miatt ezt nem tartom igazán szerencsésnek.

[89] A *csoda* a *kicsoda, micsoda* összetételben már elveszítette eredeti értelmét, de a szókapcsolatban még őrzi.

[90] O. Nagy (1979: 302) a *Köpecen* betoldásban valamiféle pragmatikai jelzést vél felfedezni: „Azzal, hogy a beszélő a szólással mégis erre az ismeretlen kis helységre utal, s így mintegy rá akarja szedni hallgatóját, azt éri el, hogy tudjuk: nem veszi komolyan azt a bajt, amiről beszél, hiszen akkor nem folyamodnék ehhez a kis átlátszó becsapási kísérlethez. Ez a magyarázata annak, hogy a *baj van Köpecen* tréfás hangulatú szólás, és pompás tömörséggel mondja meg azt, amit egyébként, a szólás híján csak ilyen lapos körülírással tudnánk kifejezni: »baj van, de én nem veszem ám túlságosan komolyan ezt a bajt«". Ugyanitt olvasható az is, hogy a szólás keletkezésére vonatkozóan adatokkal alátámaszthatóan semmit sem tudunk, ugyanakkor több eredetmagyarázó adoma és feltételezés született vele kapcsolatban. Az egyik szerint egy köpeci parasztember, mikor el akarták árverezni a vagyonát, ezt táviratozta Ferenc József királynak Bécsbe: „Baj van Köpecen. Jöjjön azonnal. Kocsi várja az állomáson". Valamivel hihetőbb ennél az a szóbeszéd, amely szerint az 1848-49-i szabadságharc alatt keletkezett ez a szólás, és eredetileg arra utalt, hogy a magyarok egy kisebb ütközetet éppen Köpecen vesztettek el. A legvalószínűbbnek

dc_1566_18

Az ilyen szervetlen betoldások létrejöttében bizonyos esetekben szerepe van a hangtani összecsengésnek, a rímeknek is, gondoljunk csak az ilyen szólásokra: *most légy okos, Domokos*; *barátja az erénynek és a túrós lepénynek* (vö. Hadrovics 1995: 84).[91]

3.2.2.3. Figuratív frazémaképződés

Szavak, kifejezések vagy mondatok átvitt értelmű, figuratív használata a nomináció egyik legkreatívabb eljárásmódja, amellyel gyakorlatilag mindenki él, aki beszél és ír, s amelyet – bizonyos hasonlósági vagy egyéb kapcsolatok alapján – rendszerint mindenki megért, aki egy szöveget hall vagy olvas. Ezek a kapcsolatok ahhoz szükségesek, hogy megértsük a szöveg tényleges referenciális jelentését, és így helyreálljon annak textuális koherenciája. Idővel az ilyen okkazionális használat uzuálissá válhat, s megszülethet egy szó vagy kifejezés új jelentése. A figuratív frazémaképződés tehát voltaképpen egy univerzális folyamatnak megfelelően zajlik, melynek során nyelvi jelek vagy jelsorok korábbi jelentésükhöz újabb jelentésre tesznek szert. A figuratív frazémaképződés tehát a figuratív jelentésképződés speciális formája egy nyelv lexikális rendszerén belül (vö. Munske 1993: 495).

Fontos rámutatni arra, hogy vannak olyan frazémák, amelyeknek csak bizonyos elemei átvitt értelműek, míg számos másik kifejezésnek minden eleme figuratív jelentésű. Ennek megfelelően beszélhetünk **részben** és **teljesen idiomatikus frazémák**ról (vö. pl. Fleischer 1997: 146 k.: teilidiomatische, ill. vollidiomatische Phraseologismen). Ez a felosztás különösen a főnévi értékű kifejezések körében érvényesíthető, ott ugyanis valóban vannak olyan kifejezések, amelyek esetében csak a kifejezés egyik tagja idiomatikus. Ez lehet a jelzett szó (*tolvaj szarka, nagy hal, régi motoros, családi fészek, erkölcsi hulla, a házasság igája* stb.), de a jelző is (*matuzsálemi kor, az arany középút, tantaluszi kínok, puskaporos hangulat* stb.). A teljesen idiomatikus kifejezések esetében azonban a kifejezés mindkét (vagy összes) eleme átvitt értelmű (*puskaporos hordó, a jéghegy csúcsa, Kolumbusz tojása, Buridán szamara, kivert kutya, fekete bárány, állatorvosi ló* stb.).

A melléknévi értékű figuratív frazémák nem túl gyakoriak. Főként olyan példák sorolhatók közéjük, amelyek jelzői és állítmányi pozíciót egyaránt betölthetnek, (*hamvába holt, minden hájjal megkent, burokban született* stb.), de előfordul az is, hogy egy kifejezés csak állítmányi formában jelenik meg: az ironikus felhangú, kissé régies *bátor a kemence mögött* fordulat például nem igen állhat jelzői szerepben. Munske szerint (i. m. 497) a melléknévi frazémák inkább csak teljesen idiomatikusak lehetnek, pl. *frisch gebacken* 'újdonsült [frissen sült]', *schlecht*

azonban O. Nagy (i. m. 303) azt a föltevést gondolja, „amely a szólás keletkezését egy Miklósvárszéken 1742-ben kitört zendülésre vezeti vissza. Ennek a kisebb »rebelliónak« a vele egykorú oklevelek tanúsága szerint az volt a lényege, hogy a miklósvárszéki falvak lakói a köpeciek vezetésével tiltakoztak az adókivetés végett történő összeírás ellen". Ennek a magyarázatnak is vannak azonban gyengéi, például az, hogy Zilah környékéről adatolható a szólásnak egy ilyen változata is: *Baj van Bogoson, elégett Bordás,* ez pedig semmiképpen sem hozható kapcsolatba a köpeci zendüléssel.

[91] Ugyanitt Hadrovics megemlíti, hogy régi íróink közül Pesti Gábor is nagyon kedvelte az ilyen összecsengő elemeket, pl. Az róka … kérkedik vala azzal…, hogy az ő eszének *edényébe* és *erszényébe* sok kilemb kilemb féle okosságok volnának (Pesti Fab 120. sz.) vagy Kérlek vedd jól *eszedbe* és tedd el-be *tegzedbe* (Pesti Fab 39. sz.). Két példája közül azonban inkább csak az elsőben beszélhetünk valamiféle összecsengésen alapuló, szervetlen toldalékelemről (igaz, nehéz volna megmondani, melyik került betoldással a szerkezetbe), a másodikban valójában két külön szólás határozói komponenseinek a rímeléséről van szó.

dc_1566_18

angeschrieben 'rosszhírű [rosszul felírt]', *dünn gesät* 'ritka [ritkán vetett]'. Ezzel azonban nem tudok teljesen egyetérteni, mert kivételesen részben idiomatikus kifejezéseket is lehet találni közöttük. Részben ilyen a fenti *bátor a kemence mögött* fordulat is, ami ugyan 'gyává'-t jelent, de ironikus *bátor* eleme mégsem idiomatikus. A *búval bélelt* 'szomorú' kifejezésben viszont a *bú* elem semmiképpen nem tekinthető figuratív értelműnek.

Munske szerint az adverbiális frazeologizmusok vagy nem idiomatikusak és csak a strukturálisan rögzült szókapcsolatok közé tartoznak (*reggeltől estig, se vele, se nélküle* stb.), vagy teljesen idiomatikusak (*saját szakállára, egy fedél alatt, nyakló nélkül, suba alatt* stb.). Ez utóbbi típus teljesen átvitt értelme abból is fakad, hogy egyik komponensük többnyire egy viszonyító elem, névutó (l. előbbi példáinkat) vagy – a németben – prepozíció (*um Haaresbreite, im Handumdrehen, unter vier Augen* stb.), így a kifejezés szemantikai magjának átvitt értelmére nincs befolyással.

A frazeológiai egységek igen nagy csoportját alkotó igei idiómák között Fleischer szerint (1997: 158 k.) dominálnak a teljesen idiomatikus, többnyire metaforikus átvitelen alapuló frazémák (*bekapja a legyet, meg van kötve a keze, mindent egy lapra tesz fel, egy fenékkel két lovat ül meg, kígyót melenget a keblén* stb.). Köztük természetesen nem kis számban vannak olyan esetek is, melyekben a névátvitel alapja, ezáltal a kifejezés motiváltsága időközben elhomályosult (*kiteszik a szűrét, megtanít vkit kesztyűbe dudálni* stb.). Ritkábban előfordulnak részben idiomatikus kifejezések is, például, ha egy névszói metafora egy nem átvitt értelmű igéhez kapcsolódik (*égre-földre esküdözik, a jég hátán is megél, unja a banánt* stb.).[92]

Az eddig bemutatott szó- vagy szintagmaértékű szókapcsolatokon túl a mondatértékű frazémák is vizsgálhatók a figurativitás szempontjából. Vannak köztük olyan szókapcsolatok, amelyek nem tekinthetők idiomatizáltnak (*Tévedni emberi dolog; Hasonló a hasonlónak örül* stb.), mások rész-idiómák (*Ahány ház, annyi szokás; Krisztus koporsóját se őrizték ingyen* stb.), de gyakoriak a teljesen idiomatikus kapcsolatok is (*Kutyából nem lesz szalonna; Jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok* stb.). Ugyanezt a hármasságot megfigyelhetjük a mondatformájú szólások, illetve a helyzetmondatok között is (*Tedd be magad után az ajtót!; Több a kár, mint a haszon* vs. *Mi az ábra?; Kár a benzinért* vs. *Üsse kő!; Zsindely van a házon!*).

Ami az átvitt értelmű szókapcsolatokat illeti, a szakirodalom többnyire csak a metaforikus jelentésfejlődéssel keletkezett egységekre tér ki, pedig léteznek metonimikus alapon fejlődött frazémák, sőt szinekdochén alapulók is. Munske (1993: 499) emellett rámutat, hogy kisebb számban találunk még más stilisztikai figurákkal létrejött alakulatokat is. Ilyenek például az egymást kizáró, egymásnak ellentmondó fogalmakat szoros gondolati egységbe foglaló gondolatalakzat (oximoron) útján létrejött *fehér holló, nyílt titok* kifejezések, vagy az ellentét tagadásán (litotész) alapuló *szem nem marad szárazon, nem egy Einstein, nem semmi* fordulatok, illetve az iróniára alapozott *Már csak ez hiányzott!* vagy *szép kis alak* típusú frazémák. A továbbiakban – Munske 1993 nyomán – néhány példán keresztül bemutatom a figuratív frazémaképződés két fő típusát. A metaforikus frazémákkal kevesebbet foglalkozom, mert azok

[92] Az igei értékű frazémák között természetesen nagy számban fordulnak elő nem idiomatikus elemek is (*esküt tesz, döntést hoz* stb.), de azoknak a strukturálisan állandósult kifejezések között van a helyük.

dc_1566_18

felé a szakirodalomban is nagyobb figyelem fordul, a metonimikus kifejezéseket viszont részletesebben tárgyalom.

3.2.2.3.1. Metaforikus frazémaképződés

A lexémák és szintagmák metaforikus használatakor a tematikus alkalmazási tartomány áttörése valósul meg (vö. Sialm 1982: 319). A metaforikus nomináció aktusában egy olyan állítás húzódik meg, mely által egy entitást vagy egy tényállást hasonlósági kapcsolatok alapján másik tematikus tartományba tartozó kifejezésekkel nevezünk meg, ami által az így létrejött kifejezés egy speciális motivációs jelentésre tesz szert. Mivel a hasonlítás alapja (tertium comparationis) maga nyelvileg rejtve marad, a metaforikus szóhasználat gyakran viszonylag széles interpretációs játékteret nyit. Ebből fakad, hogy metaforikus kifejezéseknek gyakran meglehetősen nehéz az egyértelmű lexikográfiai interpretációit megtalálni: kontextustól függően gyakran viszonylag eltérő motivációs jelentéseket lehet aktualizálni, ezáltal a frazeológiai egységek jelentése is viszonylag tágabb (vö. Munske 1993: 499). Szűkebb, specializáltabb jelentés inkább csak akkor fordul elő, ha a kifejezés szó szerinti értelméhez fűződő interpretáció már nem lehetséges, mert a kifejezés már teljesen demotiválódott (pl. *vargabetűt csinál* 'kerülőt tesz'*, megtanít vkit kesztyűbe dudálni* 'megreguláz' stb.).

Míg az egyszerű lexémák körében nagyon gyakori hasonlítási alap az alaki hasonlóság, a frazémák körében meglehetősen ritka. Gyakoriak viszont az olyan névátvitelek, melyekben konkrét emberi vagy állati cselekvésekkel, viselkedésmódokkal, tulajdonságokkal neveznek meg elvont tényállásokat, tulajdonságokat (*fejjel megy a falnak, homokba dugja a fejét, a pohár fenekére néz, a füle botját se mozdítja*[93] stb.). A metaforikus hatás ezekben az esetekben éppen abból fakad, hogy absztrakt tényállások konkrét motivációs bázist kapnak. Mint korábban is említettük, igen gazdag képi forrástartományt (Bildspenderbereich) jelentenek ebben a vonatkozásban az ún. szomatikus, azaz testrésznévi komponenst tartalmazó frazeologizmusok, igaz, sokat közülük metonimikus átvitelként is fel lehet fogni (pl. *megvonja a vállát, összevonja a szemöldökét, hátat fordít vkinek*, vö. Munske i. m. 500).

A metaforikus kifejezésmód természetesen nemcsak a szólásokra jellemző, hanem gyakori a mondatformájú klisék, például a közmondások között is (pl. *Az alma nem esik messze a fájától; Gyakran hengergetett kő nehezen mohosodik meg; Lassú víz partot mos; Vén kecske is megnyalja a sót* stb.).

3.2.2.3.2. Metonimikus frazémaképződés

A figuratív frazémák között Munske a metaforán alapuló szókapcsolatok mellett külön típusként tárgyalja a metonímián alapuló frazémákat, s harmadik csoportként veszi fel a szinekdochén alapuló kifejezéseket (1993: 500–503). A két utóbbi csoport különválasztása azonban véleményem szerint nem igazán szerencsés, annál is inkább, mivel a szinekdochét a klasszikus retorikában a metonímia egyik altípusaként szokás inkább számon tartani. Mint is-

[93] A kifejezés eredeti formája *füle bojtját se mozdítja* volt, részletesebben l. a 3.2.2.5.6. fejezetben.

dc_1566_18

meretes, metonímián (< gör. ’névcsere’) olyan szóképet értünk, amelyben a névátvitel két fogalom – térbeli, időbeli, anyagbeli vagy ok-okozati – érintkezésén alapul. Ezekhez szokás még hozzászámítani azokat az eseteket, amikor a két fogalom közötti rész – egész, illetve genus – species relációk teszik lehetővé a névátvitelt.

Munske eljárásmódja számomra azért is meglepő, mert a szinekdochén alapuló átviteleket tárgyalva maga is elismeri, hogy gyakran a metonímia alá sorolják be ezt a típust (i. m. 502). Megállapítja ezenkívül, hogy a szinekdoché a frazeológiában alárendelt szerepet játszik, inkább az egyszerű vagy összetett lexémák között gyakoribb. Ennek fényében helyesebbnek tartom, ha – a retorikai hagyományokat követve – nem külön tárgyaljuk a szinekdochén alapuló névátviteleket, hanem a metonímia egyik alfajaként.

De még a metonimikus frazémaképződés esetei sem mindig egyértelműek. Ennek fő oka, hogy a metafora és a metonímia sem mindig választhatók el pontosan egymástól, nagyon gyakran a hasonlítás is ott van a helyettesítés mellett. Lássunk erre egy példát!

Fentebb említettük, hogy a metonímia két fogalom valamilyen érintkezésén alapuló szókép. Ezen az alapon például a bibliai eredetű *disznók elé gyöngyöt szór* szólás *gyöngy* eleme nem hasonlítás alapján kerül viszonyba az ’értékes’ fogalmával, hanem inkább oksági érintkezés alapján, hiszen az igazgyöngy viszonylag ritka, ennélfogva drága. Ugyanebben a kifejezésben a *disznó* komponens azért jelölheti ’az értékeset becsülni nem tudókat’, mert sztereotípiáinkban a disznó úgy él, mint tisztátalan, a sárban dagonyázó, moslékot zabáló állat. Azaz itt is erősebb az oksági kapcsolat a hasonlóságnál. A kifejezés egésze mégis inkább képszerű, hiszen aki méltatlanokra pazarolja tudását, erejét, munkáját, az olyan, mint aki disznók elé szór gyöngyöket, akik aztán nem becsülik, hanem eltaposják azokat, és megfordulva széttépik jótevőjüket (vö. Máté 7:6).

Sialm szerint egyébként az is probléma a frazeológiai metonímiával, hogy az átnevezett fogalom csak a kutató intuíciójában létezik, ezért nem lehet mindig egyértelműen meghatározni a jelölő és a jelölt viszonyát (1982: 322). Példája ezzel kapcsolatban a ’buta’ jelentésű *nicht alle Tassen im Schrank haben* [szó szerint: nincs meg mindegyik csészéje a szekrényben] frazéma és a *dumm* lexéma viszonya. Ez metonímiaként fogható fel, hiszen nyilván arra utal, hogy akinél a konyhaszekrényben nincs rend, a kávéskészletből eltörtek bizonyos darabok, annak a szellemi képességeivel is baj lehet. Azaz: itt is elsősorban oksági érintkezésről van szó. Sialm azonban arra mutat rá, hogy a *dumm* elem nem a szövegben áll, hanem csak a szóláskutató köti össze a többszavas kifejezéssel, miközben nem világos, hogy miért nincsenek bevonva a vizsgálatba a *dumm* szinonimái. Ugyancsak problematikusnak találja a *Fehér Ház* onimikus szókapcsolatnak az ’amerikai kormányzat’-tal mint jelölttel való azonosítását, hiszen például egy *Intrikák a Fehér Házban* cím esetében szóba jöhetnek az elnöknek és feleségének az intrikái is, míg *A Fehér Ház intrikái* cím esetében sem feltétlenül a kormányzatra kell gondolnunk, hiszen akár személyi titkárok is elindíthatták azokat.

Mindez azonban véleményem szerint némileg a csomó keresése a kákán. Ami ugyanis a *nicht alle Tassen im Schrank* kifejezést illeti, véleményem szerint semmi akadálya annak, hogy más megfelelőkkel is összekössük. Sőt: a *dumm* lexéma talán nem is a legjobb megfelelője,

dc_1566_18

helyesebb volna a *verrückt* 'bolond, őrült' lexémához vagy a nem figuratív, hanem strukturálisan állandósult *nicht ganz bei Verstand sein* [nincs egészen értelménél] kifejezéshez kapcsolni (vö. Röhrich 1991: 1601). Ez viszont azon nem változtat, hogy a kifejezés jelentése és szó szerinti értelme között mégis elsősorban metonimikus kapcsolat van.

Ami a *Fehér Ház* kifejezés eltérő denotátumait illeti, abban sem látok igazán problémát, hiszen nem ez volna az első frazeológiai egység, amelynek különböző jelentései lehetnek. Korábban is láthattunk már poliszém frazémákat, például a szó szerinti jelentésükben is állandósult kifejezések metaforizációja nyomán (pl. *veszi az akadályt*). De itt még csak erről sincs szó: a *Fehér Ház* kifejezés szokásosan 'az Amerikai Egyesült Államok kormányá'-t jelöli, de kontextustól függően jelentheti akár az elnöki házaspárt vagy alkalmazottaikat is. Ezek azonban nem uzualizálódott jelentések, inkább csak alkalmi jelentésmódosulásokról van szó. Mivel itt a megnevezésre használt kifejezés maga az elnök lakhelyeként és a kormányzat székhelyeként szolgáló épület, teljesen természetes, hogy nem csupán egyetlen denotátuma lehet, hanem több is: olyan személyeké, akik ebben az épületben laknak, illetve teljesítenek szolgálatot. Egyébként ugyanígy működik a lokális érintkezésen alapuló névátvitel a francia elnöki hivatal és az *Elysée-palota*, az angol miniszterelnöki hivatal és a *Downing Street (10)* vagy akár a magyar Köztársasági Elnöki Hivatal és a *Sándor-palota* kifejezések között, vö. pl.

> A legújabb keletű ütközés színhelye a NATO, ahol *az Elysée-palota* Európának, a gyakorlatban még nem is létező uniós közös kül- és védelmi politikának követeli a déli szárny parancsnokságát. (Magyar Hírlap 1996. december 14., 2).
>
> A *Downing Street* azonnal közleményben hangsúlyozta, hogy a londoni kormány soha semmiféle lehallgatóberendezést nem helyezett el a tárgyalások helyszínéül szolgáló belfasti kormánypalota szobáiban. (Magyar Hírlap 1995. február 10., 2)

Munske szerint gyakran merülhet fel a metonimikus értelmezés az ún. kinegrammák esetében. Korábban (2.2.3.1) már röviden foglalkoztunk ezekkel a gesztusnyelvi megnyilvánulásokat nyelvi formába öntő kifejezésekkel, mint pl. *szemet huny vmi felett, megvonja a vállát* stb. Ezek esetében a kifejezés literális jelentése magát a kinetikus gesztust tartalmazza, de a gesztusnak van egy szimbolikus tartalma is: a *szemhunyás* esetében az, hogy úgy teszünk, mint aki nem lát egy bizonyos hibát, botlást, azaz eltűrjük azt, a *vállrándítás* esetében pedig a közöny, az érdektelenség gesztusának kifejezése. Ezeknek a szimbolikus jelentéseknek az esetében pedig Munske szerint felmerül a metonimikus értelmezés lehetősége.

Ugyancsak felvethető a metonimikus értelmezés számos szomatikus frazéma esetében is. Több testrésznévnek is van ugyanis szimbolikus jelentése, lássunk ezekre is néhány példát!

A *szív* gyakran jelenik meg szólásokban mint az érzelmek, illetve a bátorság központja, pl.

nyomja a szívét vmi
ami a szívén, az a száján vkinek
csupa szív vki
helyén van a szíve vkinek
megkeményíti a szívét
meglágyítja a szívét
a szívébe zár vkit

dc_1566_18

a szívéhez nő vki/vmi
tiszta szívből
szíven talál vkit vmi
szívére vesz vmit

Természetesen vannak olyan kapcsolatok is, amelyekben inkább a metaforikus jelleg dominál (pl. *aranyból van a szíve, vajból van a szíve, kőből van a szíve*), de gyakran ezekben is van valamennyi metonimikus értelem, mert a hasonlítás alapjául szolgáló komponensek (*arany, vaj, kő*) szimbolikus jelentése az anyagi érintkezéshez hasonlóan illeszkedik a kifejezett pszichikai tartalomhoz (jóság, szelídség, ill. keménység, szigor). S léteznek a kinegrammákhoz kissé hasonló elemek is, amelyek ugyan nem kívülről látható gesztusokat neveznek meg, de az érintett személy által érezhető pszichoszomatikus testi reakciókat nevesítenek, pl. *a torkában dobog a szíve, majd kiugrik a szíve (a helyéről), összeszorul a szíve, belefájdul a szíve vmibe, meghasad a szíve* stb.

Hasonlóan találjuk a *fej* komponenst számos szólásban a gondolkodás és az értelem központjaként, pl.

teli van a feje vmivel
töri a fejét vmin
a fejébe vesz vmit
a fejébe ver vkinek vmit
forgat vmit a fejében
nem fér a fejébe vmi
motoszkál a fejében vmi
megfordul a fejében vmi
szöget üt a fejébe vmi
fő a feje vmi miatt
használja a fejét

A különböző érzékszervek neve állhat a velük való érzékelés megnevezéseként, így a *szem* szolgálhat a látás, a *fül* a hallás a *nyelv* és a *száj* a beszéd képességének megnevezésére, vö. pl.

csupa szem vagyok, ne kerülj a szemem elé!, hátul is van szeme, legelteti a szemét vmin, mereszti a szemét, olyan szeme van, mint a sasnak[94]
jó füle van, csupa fül vagyok, a fülébe jut vmi, megüti a fülét vmi, süket fülekre talál vkinél vmi
akadozik a nyelve, alig forog a nyelve, megbotlik a nyelve, pörög a nyelve, rájár a nyelve vmire
befogja a száját, (csak) koptatja/tépi a száját, eljár a szája

Bemutathatnék még további hasonló példákat más testrésznevekkel, például az *arc* vagy a *kéz* komponenssel alakult szólások köréből is (*nagy az arca* 'beképzelt, nagyképű', *fukar ke-*

[94] A *felnyílik a szeme* kifejezésben is benne van a metonimikus utalás a látás képességére, de abban már elég erős a hasonlítás is az olyan állatokhoz, amelyeknek születésük pillanatában még nem nyílik ki a szemük, hanem csak egy idő múlva kezdenek el látni.

dc_1566_18

zekkel mér ’szűkmarkú, garasoskodó’ stb.), de inkább áttérek olyan kifejezésekre, amilyenekben nem oksági, hanem inkább rész – egész összefüggés, azaz **szinekdoché** alapú kapcsolat van a jelölő és a jelölt között. Ilyen példákat is találunk a szomatikus kifejezések között, pl. *beszél vki fejével, a fejére olvas vmit, valódi arcát mutatja, az arcába/szemébe vág vkinek vmit,* vagy ilyen az idegenből átvett *pro Kopf* ’fejenként’ kifejezés, melynek a németben van *pro Nase* ’ua.’ [szó szerint: orronként] variánsa is. De szinekdoché az is, ha valakire azt mondjuk, hogy *jó fej,* s ha valakinek *befagy a segge*, akkor is az egész ember fázik. S persze, aki a *fejét* vagy a *hasát tömi*, az is „egész emberként” igyekszik jóllakni, mint ahogy ha valakit *tetőtől talpig* átvizsgálnak, annak sem csak a fejét és a talpát vizsgálják, hanem minden testrészét és ruhadarabját.

Ez a példánk már átvezet ahhoz a típushoz, amikor páros kifejezésekben néha **két rész áll az egész neve helyett**. Korábban említettük, hogy ezek a magyarban ritkábbak, hiszen gyakran forrnak össze mellérendelő összetételekké, de a németben gyakoribbak, mint arra Munske is rámutat (i. m. 503), vö. pl.

das Kommen und Gehen ’jövés-menés, sürgés-forgás’
mit Sack und Pack ’cókmókostul, minden holmijával, mindenestül’ [szó szerint: zsákkal és csomaggal][95]
Weg und Steg ’az egész vidék’ [szó szerint: út és ösvény; elavult]

Ilyen példa még a magyarban is megtalálható *ától zéig* kifejezés, illetve ennek német hatásra keletkezett *ától cettig* variánsa (< *von A bis Z*), ahol az ábécé első és utolsó betűje az egész ábécé, illetve átvitt értelemben a szóban forgó dolog egésze helyett áll, pl.

> A néptáncosok szeretik „felmondani” a műfaj formai örökségét tájegységenként *ától zéig*. (Népszabadság 1998. december 1., 13)

> Az Eco által itt vizsgált remekművek nem befejezetlen „félkésztermékek”, amelyeknek az olvasó amolyan „társszerzője”, hanem *ától cettig* nagyon is ravaszul kifundált ópuszok [sic!], amelyekben a „mintaszerző” – az irodalmi szöveget mértani pontossággal megszerkesztő stratéga – a textusba rejti el a „mintaolvasónak” szánt utasításait, hogy miként olvassa a művet. (Népszabadság 1996. január 15., o. n.)

Utolsó példáink már mutatták, hogy metonímia alapú kifejezések korántsem pusztán testrésznevekből alakulhatnak. Amint például egyes testrésznevek állhatnak egy velük összekapcsolt tulajdonság helyett, úgy állhat a *góllövő cipő* kifejezés a góllövő képesség tárgyiasult megfelelőjeként az olyan fordulatokban, hogy valaki *otthon hagyta a góllövő cipőjét* ’nem képes gólt rúgni’ vagy *megtalálta a góllövő cipőjét* ’(egy gólképtelen periódus után) ismét képes gólt lőni’.

Nem ritkák az olyan fordulatok sem, amelyekben valamely tulajdonnév áll szimbolikusan egy más dolog neve helyett. Ilyen példákat találunk az alábbi szállóigékben is:

[95] Ennek az összeforrásával alakult ki a magyarban a *cakompakk* ~ *cakumpakk* kifejezés, illetve ennek rövidített *cakkpakk* változata. A kifejezés a magyarban először a kaszárnyai nyelvben jelentkezik, ez érthető is, hiszen eredetileg a katonák teljes menetfelszerelésére vonatkozott, vö. TESz. I: 410.

dc_1566_18

A magyar történelemből ismerjük az önállóság, függetlenség, ill. dacos ellenszegülés kifejezésére szolgáló *Ugocsa non coronat!* szállóigét, melyet időnként – főként Ady Hunn, új legenda című verse nyomán – az *Eb ura fakó!* helyzetmondattal kiegészítve is használnak. Míg ez utóbbi arra vonatkozik, hogy 'ebnek ura a (másik) kutya', amihez nyilván hozzáértődött, hogy aki mondja, az nem eb, azaz neki más ne parancsoljon (vö. O. Nagy 1979: 127), addig az *Ugocsa non coronat* kifejezés azt jelenti: 'Ugocsa nem koronáz', azaz Ugocsa vármegye nem ismeri el magyar királynak az osztrák császárt (akkor sem, ha mások elismerik). Itt egy ismert történeti mondással van dolgunk, melynek eredetét pontosan nem lehet megállapítani. A hagyomány szerint a kicsiny Ugocsa vármegye ezt a lakonikus választ küldte írásban, amikor az 1505. évi rákosi gyűlés határozata nyomán I. Ferdinánd a rendeket koronázásra hívta (1527. november 3). E mellett a magyarázat mellett szól, hogy 1635-ből már találni a kifejezésre adatot. Van azonban egy másik magyarázata is, amely szerint az 1722. évi országgyűlésen hangzott volna el először a kifejezés, amikor III. Károly az örökösödési törvénynek a leányágra való kiterjesztését kérte a magyar rendektől. A leányörökös megkoronázását a követek a *coronat* 'koronáz' vagy a *non coronat* 'nem koronáz' kifejezésekkel támogathatták vagy utasíthatták el. Állítólag minden megye küldötte támogatta a koronázást, egyedül az Ugocsa megyei követ szavazott másként: ő ugyanis, mikor szavazásra hívták, a hosszú utazás fáradalmaitól elgyötörten s minden előzetes megfontolás nélkül azt kiáltotta: *non coronat!* (vö. Tóth Béla 2002: 29–30). Azóta forog közszájon ez a kifejezés, amely az *Eb ura fakó!* fordulathoz hasonlóan a központi hatalommal való szembenállás, a rebellió kurucos mentalitásának kifejezőjévé vált, mint az alábbi példákban is:

> A vasút villamosításának folytatása ezért környezetvédelmi és gazdaságossági szempontból egyaránt olyan elemi követelmény, amely – gondolná az ember – felette áll minden politikai megfontolásnak. Mindenütt, de nem Magyarországon. *Ugocsa non coronat*, itt a nemzetközi trenddel szemben sikerült felfedezni a negatív ökoadót. Miközben a fránya nyugatiak a környezetet terhelő energiaforrásokra csoportosítják át az adóterheket, addig a tökös magyaroknak sikerült az úgyszólván egyetlen környezetbarát közlekedési forma, a villamos vontatású vasút költségeit majdnem a duplájára emelni. (Magyar Hírlap 1999. augusztus 5., 7)

> A mi narancsunk magyar narancs, a mi focink magyar foci. Tán csodáljuk, ámde nem szeretjük a világ futballkirályait. *Ugocsa non coronat!* (Magyar Hírlap 1996. június 13., 7)

Mint látjuk, *Ugocsa* megye mindkét példában *Magyarország*, illetve a *magyarok* helyettesítését szolgálja. A kifejezés részben lokális érintkezésen alapuló névátvitel (a megye neve annak lakói helyett), részben pedig pars pro toto metonímia is, hiszen Ugocsa megye egyben Magyarország szimbóluma is.[96]

A híres római államférfi, Cato állítólag minden felszólalását azzal zárta a szenátusban, hogy *Ceterum censeo Carthaginem esse delendam*. Ennek fordításából rövidült a magyarban a *Karthágót el kell pusztítani* fordulat, melynek tulajdonnévi eleme ugyancsak gyakran áll valamely

[96] Ha pedig a fordulatot a hatalommal szembeni kurucos ellenállás kifejezőjének tekintjük, akkor szállóigénk – a fenti történetet igaznak fogadva el – bizonyos fokig oksági érintkezésen alapuló átvitelnek is felfogható.

dc_1566_18

más fogalom helyett olyan esetekben, amikor arról van szó, hogy az illető dolgot meg kell szüntetni, el kell törölni. Ezt megjelenhet puszta utalásként is, de úgy is, hogy kifejtik és megismétlik ezt a gondolatot, nevesítve a megszüntetendő fogalmat, pl.

> … ha arra várnánk, hogy az egészségbiztosítás átalakítása ellenzéki támogatással szülessen meg, akkor nem tudnánk törvényt alkotni, maradna a mai fenntarthatatlan egészségfinanszírozási rendszer. A kormánytöbbség – és ezt is elmondtuk a bizottsági vitában – nyitott a szakmai vitára, a szakmai és civil társadalommal történő párbeszédre, teszik is mindezt a képviselőtársaim. De ahogyan egyik képviselőtársunk fogalmazott a bizottsági ülésen, ha a szakmai vita vége az, hogy *Karthágót el kell pusztítani,* akkor az nem szakmai vita, hanem politikai nyomásgyakorlás. (Országgyűlési Napló 2008. február 11., Dr. Kökény Mihály)

> Szeretném azt mondani, hogy Cato óta mindannyian tudjuk, hogy persze *Karthágót el kell pusztítani*. Aktualizálva ezt a régi bölcseletet, azt kell mondjam, hogy szeretném kijelenteni, hogy a Magyar Demokrata Fórum is természetesen a sorkatonaság jelenlegi formájának az eltörlésében érdekelt. (Országgyűlési Napló 2004. október 11., Karsai Péter)

Hasonló példák még:

A világ számos nyelvében megtalálható a ’bizonyos kérdésekben a megoldás kulcsát egy helyen találjuk’ jelentésű *Minden út Rómába vezet* kifejezés (vö. pl. ang. *All roads lead to Rome*; ném. *Alle Wege führen nach Rom*; fr. *Tous les chemins mènent à Rome* stb.). Ennek eredetét a jól kiépített úthálózat és az „örök város” központi szerepe miatt a Római Birodalomban sejtenénk, ám a klasszikus latin szerzők műveiből nem adatolható: csak a 12. századi egyházi szövegekben bukkan fel először, és „arra vonatkozik, hogy a római pápa által megtestesített keresztény hithez és annak római központjához ezernyi út vezethet el” (Bárdosi 2015a: 450). A szállóige tulajdonnévi komponense többnyire valamilyen központi szerepű hatóságra, illetve folyamatok, események origójára utal, pl.

> Persze *minden út Rómába* – a központi költségvetéshez – vezet. Az egészségügyieké is. Csak némi kacskaringóval. Nem a főkapun, hanem a mellékbejáraton keresztül jutnak a pénzhez. (Magyar Hírlap 1996. április 15., 10)

Julius Caesar egyik mellszobrán található az *Aut Caeasar aut nihil,* azaz *Vagy cézár, vagy semmi* fordulat, amelyet a hagyomány szerint Cesare Borgia tett maximává. Benne a *cézár* komponens a mindent akarás jelképévé lett. Állítólag ezzel a fordulattal figyelmeztette Leopold Mozart is a fiát, Amadeust, egy 1778. február 12-én írt levelében, hogy ügyeljen jobban a karrierjére: „*Fort mit dir nach Paris! Und das bald, setze dich großen Leuten an die Seite – aut Caesar aut nihil!*” [Indulás Párizsba! És ezt mielőbb, ülj a nagy emberek oldalához – vagy cézár légy, vagy semmi.] – vö. Duden 12: 62–63.

A *Párizs megér egy misét* szállóigét IV. Henrik francia királytól származtatják, aki a hugenották vezére volt, de 1593-ban katolikus hitre tért át, s ennek árán a következő évben elfoglalhatta Párizst. Innen ered az opportunista megalkuvás klasszikus mondása: *Paris vaut bien un messe*. Ma már inkább abban az értelemben használjuk, hogy valamely dolog megérdemli, hogy foglalkozzunk vele, figyelmet, energiát fordítsunk rá. Ebből következően a *Párizs* elem néha

dc_1566_18

már ki is cserélődik a szóban forgó dolog megnevezésével, azaz szekunder frazeologizálódás is történik, pl.

> Valahol ésszerűsíteni kellene, rövidíteni kellene, és *megérne* a magyar társadalombiztosítás jogi oldala *egy ilyen misét* is. Ha *Párizs megért egy misét*, akkor a magyar társadalombiztosítási jog is *megérne*. (Országgyűlési Napló 1993. január 25., Dr. Hasznos Miklós)

3.2.2.4. Elliptikus frazémaképződés

Az elliptikus frazémaképződés a primer frazeologizálódás harmadik lehetséges útja Munske szerint (1993: 503–505). Voltaképpen meglehetősen kevés kifejezés tartozik ebbe a csoportba, de abban Munskénak igaza van, hogy valóban vannak a frazémák között ilyen módon létrejött egységek. Persze eredendően ezek is vagy tagjaik puszta összeforrásával, vagy metaforizációval jönnek létre, de közös bennük az, hogy **valamely elemük hiányzik a szerkezetből**.

Hogy pontosan mi maradt ki, azt nem is lehet mindig egyértelműen megállapítani, hiszen az ellipszis korábban, már a kifejezés összeforrásakor megy végbe. Mint Munske rámutat (i. m. 503) a német *Der wird nicht mehr* 'ő már nem lesz egészséges, belőle már nem lesz rendes ember [szó szerint: ő már nem lesz]' vagy az *Ich werd nicht mehr* '<csodálkozás kifejezésére> kb. Hát ezt nem hiszem el! [szó szerint: én már nem leszek]' kifejezésekből nyilvánvalóan valamilyen predikatív bővítmény hiányzik. Míg azonban Munske szerint ezt az első esetben elég jól tudjuk azonosítani a *gesund* 'egészséges' melléknévvel, a második esetben szinte lehetetlen pontosan megmondani, mi az, ami a kifejezésből elmaradt.[97]

Némileg hasonló példa a magyarból a viszonylag újkeletű *Jössz (nekem) eggyel (vmiért)!* helyzetmondat, amelyet többnyire olyankor használnak, ha arra figyelmeztetik a beszédpartnert, hogy tartozik valamivel. Hogy ez pontosan mi, az nem is egészen világos, leginkább valami szívesség, vö. pl.

> El kell ismernem, jó kis show volt. Nagy részt vállaltál magadra a szexuális nevelésemből, nevetett. – Akkor úgy néz ki, hogy *jössz nekem eggyel* – mosolyogtam. – Egy mivel? – Egy bemutatóval. (http://www.doksi.hu/get.php?order=DisplayPreview&lid=4837&p=2 – 2016. 08. 26)

> Egy anyuka pedig azt meséli, sajnos rengeteg apa továbbra is felelős ezekért a beidegződésekért. Őt például a guta üti meg, mikor férje azt mondja: „*Jössz nekem eggyel* a szombati bébiszittelésért!" (http://www.nlcafe.hu/csalad/20160428/apak-gyerekneveles/ – 2016. 08. 26)

Munske szerint ellipszissel van dolgunk olyan szerkezetek esetén is, mint a jogi szaknyelvben szokásos *enyhítő körülmények* (ném. *mildernde Umstände*), hiszen valójában a büntetést, ill. annak kiszabását enyhítő körülményekről (*strafmildernde Umstände*) van szó.

---

[97] Hozzá kell azonban tennem, hogy a Duden nem ismeri ezeket a kifejezéseket, de még a Duden Online (www.duden.de) sem. A www.redensarten-index.de oldalon viszont a másodikat megtalálni ebben a jelentésben, de az elsőt így nem, csak *Das wird nichts mehr* alakban. Ez viszont azt jelenti, hogy 'ez nem fog sikerülni', de ez érthető, mert ebben a predikatívum a *nichts* 'semmi' névmás, ennélfogva ez nem is elliptikus. Így Munske első példája esetében csak a szerző kompetenciájának hihetünk, hogy helyesen tüntette fel az alakot és a jelentést. Ha ez így van, akkor valószínűleg jogosan vélekedik úgy, hogy a *gesund* elem hiányzik a kifejezésből.

dc_1566_18

Munske egyik további példája erre a típusra a korábban már említett ’nagyszabású, ünnepélyes fogad(tat)ás’ jelentésű *großer Bahnhof*, amelyből az *Empfang* ’fogadtatás’ komponens elmarad (*großer Empfang am Bahnhof*). Ugyancsak jól felismerhető a tapadás Munske szerint az olyan kifejezésekben, mint *ein Ohr für etwas haben* ’jó füle van vmihez, hallás után jól meg tudja ítélni a dolgot’ vagy *ein (gutes) Auge/Gefühl für etwas haben* ’jó szeme/érzéke van vmihez’. Ezzel a megállapításával azonban nem tudok egészen egyetérteni, szerintem ezek a kifejezések inkább a fentebb tárgyalt metonímia esetei, hiszen bennük a testrésznevek a velük összefüggő érzékelési folyamatok megnevezéseként állnak.

Elliptikus Munske szerint az angolból átvett *standing ovations* (ném. *stehende Ovationen*) kifejezés is, amelyből hiányzik az utalás a publikumra. Ebben igaza van, de voltaképpen többnyire a kontextusból odaértődik, hogy a közönség tapsol felállva, sőt a világról való háttértudásunk alapján is világos ez a számunkra, vö. pl.

> A dallasi Reunion Arena 18187 nézője felállva tapsolt a 215 centis kosarasnak, és a „*standing ovation*” elemi erejűvé fokozódott, amikor pár perccel a befejezés előtt az ő kosarával lépte túl a Mavericks a 100 pontot. (MNSzt.; Népszava 2001. április 7.; Cím: Kína-szindróma az NBA-ben)

Ez egyébként fontos szempont, hiszen léteznek olyan kifejezések is, amelyekből látszólag hiányzik egy elem, de voltaképpen valamilyen szövegtani utalóelem révén kapcsolódnak a kontextushoz, ennélfogva igazából nem elliptikusak. Látszólag hiányos szerkezetű például a *Spongyát rá!* kifejezés, de a névmási utalószó a szövegelőzményhez köti, pl.

> És azonnal megszakítani. Azt a kapcsolatot. És akkor *spongyát rá*. Vincze tanár úr felesége olvasta, hogy ilyesmiből még a házasság reneszánsza is lehet. (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Gyurkó László: Szerelmeskönyv; 1998)

A Nóti Károly bohózatából Salamon Béla briliáns alakítása nyomán népszerűvé vált *Lepsénynél még megvolt* kifejezés is csak látszólag elliptikus. Az eredetiben ugyanis világos, hogy a főnök feleségéről van szó, de a későbbi átvitt értelmű használatban, amikor valami olyasmire használjuk, ami a közelmúltban elveszett, ott is világossá válik a szövegkörnyezetből, miről is van szó, csak a szövegtani törlés miatt látszik elliptikusnak a szerkezet, pl.

> Hol van a tömegsportkoncepció? Mert *Lepsénynél még megvolt*. (MNSzt.; Országgyűlési Napló 1995. szeptember 26., Dr. Trombitás Zoltán)

Az ellipszisnek oka lehet bizonyos esetekben az **eufemizmus** is (később látni fogjuk, hogy ennek szerepe lehet a szekunder frazeologizálódás egyes eseteiben is, ahol komponenscseréhez vezethet az eufemizáló szándék).

Munske ilyennek tekinti a németben használatos *oben ohne* kifejezést, amelyet akkor használnak, ha egy hölgy fedetlen keblekkel, melltartó nélkül mutatkozik. Itt valóban ellipszissel állunk szemben, hiszen nyilvánvalóan a *Büstenhalter* lexéma, illetve annak rövidített, betűszó változata, a *BH* hiányzik a szerkezetből. Az ellipszis nyilván a tabukerülő fogalmazás következménye, hiszen a melltartó megnevezését más esetekben is gyakran valamilyen eufemizáló megoldással helyettesítik. Ilyen a németben a rövidítéses forma (*BH*), de ilyen a franciából az

dc_1566_18

angolba bekerült idegen szó, a *brassiere* is, amely ott – ugyancsak eufemizáló technikával – meg is rövidült (*bra*), ebben a formában pedig más nyelvek, így a német is átveszik.[98]

Még inkább látszik a tabukerülő ellipszis az olyan obszcén kifejezésekben, mint a *Du kannst mich mal! / Er/sie kann mich mal!* Ezekkel azt fejezzük ki, hogy valakivel vagy valamivel nem akarunk kapcsolatban lenni. A meglehetősen durva kifejezés erős elutasítást fejez ki, akárcsak magyar megfelelője a *Nyald ki!* A német kifejezés a teljesebb *Du kannst mich mal am Arsch lecken!* formából rövidült, amint a magyar megfelelőkből is a *segg* komponens elliptálódott. Ennek egy rövidebb formája még a hasonlóan durva *Leck mich!* 'Kinyalhatod!' fordulat, amelyben az előbbi szerkezetből hiányzó ige még megtalálható, s csak a 'segg' komponens (*am Arsch*) marad el. Hasonló példa volna még a magyar szlengből a talán még ennél is obszcénabb *Kapd be!* szókapcsolat. Ezekben a példákban tehát a tabuizált komponensek elliptálódtak.

Munske szerint (i. m. 504) bizonyos esetekben a kihagyott főigéket módbeli segédigék helyettesítik, pl. *Ich muss mal; Mir kann keiner; Dann wollen wir mal*. Ezzel azonban megint nem tudok teljesen egyetérteni. Valójában ugyanúgy egyszerű elliptálódásról van ezekben szó, nem helyettesítésről, hiszen mindhárom esetben a módbeli segédige mellől marad el csupán egy tartalmas ige, illetve annak bővítménye, nem ennek helyébe kerül a segédige: *Ich muss mal* ***Pipi machen*** 'vizelnem kell'; *Mir kann keiner* ***etwas anhaben*** *oder* ***vormachen*** 'nekem senki nem tud ártani / engem senki nem tud becsapni'; *Dann wollen wir mal* ***anfangen/beginnen*** 'Na, kezdjünk hozzá a dologhoz', vö. a www.redensarten-index.de adataival is.[99]

Az ellipszishez közel állnak Munske szerint (uo.) azok az esetek, amikor a frazémából hiányzó konkrét elem helyébe a határozatlan névelő vagy egy anaforikus névmás áll, pl. *einen heben* 'iszik egyet (vmilyen alkoholtartalmú italt)': *Ich habe den Eindruck, ihr Mann hebt gern einen* 'Az a benyomásom, hogy a férje nem veti meg az italt' [szó szerint: szívesen emel egyet]. Itt a *Glas* 'pohár' komponens marad el a kifejezésből, s az ellipszis oka feltehetőleg itt is a tabuizálás, hiszen tudjuk, hogy a részegséggel kapcsolatosan is számtalan eufemisztikus kifejezés létezik a nyelvekben, pl. *a pohár fenekére néz, bevette a hatvan cseppet* stb. Hasonló jelentésben használatos az *einen in der Krone haben* 'be van rúgva/csípve'. Nem egyértelmű, hogy a szó szerint 'van neki egy a koronájában' jelentésű kifejezésből milyen elem marad el: lehetne ez egy ékkő (*Stein*) is, de a fordulat jelentése alapján inkább arról lehet szó, hogy ez talán valami olyan komponens, mint a *Schwips* 'enyhe ittasság, becsípettség', s a *korona* valójában metonimikus névátvitel a *fej* helyett.

További hasonló példák még a németből:

jmdm. eins auswischen 'kitol vkivel, kisebb bosszút hajt végre' [szó szerint: vkinek kitöröl egyet]
einen draufmachen 'erősen/hangosan ünnepel' [szó szerint: rátesz egyet]

[98] Az *oben ohne* kifejezés, illetve ennek tükörfordítással alakult *felül semmi* változata nyelvünkben is megtalálható, adatokkal is szemléltetve lásd a nyelvi kölcsönzésről szóló 3.2.3.2.1. fejezetben.

[99] Az *Ich muss mal Pipi machen* fordulatnak létezik másik eufemizált variánsa is. Ebben a 'vizel' jelentésű – magában is tabuizált, mert gyermeknyelvi – *Pipi machen* komponens éppúgy elliptálódik, ugyanakkor betoldódik a *für kleine Mädchen* 'kislányoknak', illetve *für kleine Jungs* 'kisfiúknak' bővítmény, attól függően, hogy melyik nemről van szó (vö. www. redensarten-index.de). A *klein* jelző pedig feltehetően a 'kisdologra' utal, egyben ugyanolyan játékos, kedveskedő hatást kelt, mint a tabu kifejezések végén gyakran megjelenő *-i* képző (vö. pl. ném. *Pipi*, ang. *panty*, m. *bugyi* stb.).

dc_1566_18

einen gewischt bekommen ’1. áramütés éri, 2. pofont kap’ [szó szerint betörölnek egyet neki]
eins auf den Kopf/Hut bekommen ’1. kap egy ütést a fejére’, 2. jól leszidják’ [szó szerint: kap egyet a fejére/kalapjára] stb.

Ez utóbbi kifejezésnek vannak más testrésznevekkel alakult változatai is, de azok nem jelentenek szidást, csak konkrét verést, pl. *eins auf die Finger bekommen* ’kap egyet az ujjára, kap egy körmöst’, *eins auf den Hintern/Arsch bekommen/kriegen* ’kap egyet a fenekére’. Mint látjuk a magyar megfelelőkből, ez az elliptikus eljárásmód a magyarban sem ritka, vö. *Kapsz egyet!; Mindjárt behúzok/lehúzok/bemosok/betörölök egyet!; Kapsz a pofádra/seggedre/fenekedre!* stb.

De nemcsak a veréssel kapcsolatos kifejezésekben találjuk meg ezt az eljárásmódot, hiszen ilyen például a *jmdm. eine/eins reinsemmeln* [szó szerint: vkinek bezsömléz egyet] kifejezés is, amelynek ismét két jelentése van: ’1. vkinek berúg/bevág/bevarr egyet [ti. gólt]; 2. vkit jól letol/leszid’. Mint látjuk, az első esetben egyértelműen a *gól* komponens marad el a kifejezésből, a második jelentés viszont hasonló konkrét → absztrakt jelentésváltozás alapján jött létre, mint amilyet a fentebbi *eins auf den Kopf/Hut bekommen* kifejezésekben láthattunk.

Munske ugyan nem említi, de szép történeti példája az elliptikus frazémaképződésnek a mai német szlengben is gyakori predikatív használatú *nicht (ganz) ohne* [szó szerint: nem vmi nélküli] kifejezés, amelyhez a magyarból a legközelebb a *nem semmi* fordulat áll. A németben inkább arra vonatkozik a fordulat, hogy valaki vagy valami ’nem olyan ártalmatlan, mint elsőre látszik’, a magyar kifejezést ugyancsak lehet így használni, de gyakran fordul elő elismerőleg is:

> Lehet persze, hogy nagyobb volt a rezsijük, az a sok könyvelés, radexelés, kifestés, átírás, a nullák hozzáírása vagy kiradírozása a főkönyvekből azért *nem semmi*. (Magyar Hírlap 1994. november 18., 7)

> Miért hívott meg Barabás Lajos 40 éves vállalkozó a Zöld Ász nevű vendéglőjébe háromszor kétszáz embert karácsonyi ebédre? Az ebédjegyeket a Vöröskereszt kőbányai ingyenkonyháján osztják, amelynek a titkára boldogan mesélte: ilyen emberek is vannak. Mert hatszáz ebéd – *nem semmi*! (Magyar Hírlap 1994. december 23., 8)

Röhrich szerint (1991: 1111–1112) a már a 17. század eleje óta ugyanebben a jelentésben kimutatható *nicht ohne* kifejezésből olyan főnévi elemek maradhattak el, mint a *Grund* ’ok’, *Nutzen* ’haszon’, *Zweck* ’cél’, *ein Körnchen Wahrheit* ’az igazság egy kicsiny magja’ stb. A magyar *nem semmi* fordulatot – ha elismerőleg használjuk – akkor például a *teljesítmény, eredmény* stb. komponensekkel egészíthetjük ki, de például egy fordulatos eseménysor kapcsán akár a *történet* főnév is hozzáfűzhető.

Részleges ellipszis is elképzelhető: ilyesmivel állunk szemben a magyarban az *(Ej,) mi a kő?* kifejezés esetében, hiszen ennek eredetibb, teljesebb formája a *mennykő* komponenst kívánja, de a vallásos tabukerülés okán elmarad belőle a *menny* komponens, mint ahogy Hadrovics egyik másik, Aranytól idézett példájában az *isten* összetevő hiányzik a szerkezetből: „*Hogy a nyilába tudsz alunni délbe*” (1995: 71). De nemcsak a vallásos tabuk okozhatják egy-egy elem kihagyását, hanem az illem tabuinak (vö. Ullmann 1973: 260) követése is. Fentebb láthattuk már ezzel

dc_1566_18

kapcsolatban a több német példát is, de Hadrovics erre vezeti vissza a *kutya baja (sincs)* szókapcsolat kialakulását is. Ennek lényege, hogy az *eb,* illetve a *kutya* komponensek régi nyelvünkben gyakran szolgáltak tagadás kifejezésére (*eb bánja, eb gyógyítsa* stb.). Nagyon nyomós tagadás esetén az *ebszar* komponens is lehetett a tagadó szó: „ha valakiről jó keményen akarták kimondani, hogy semmi baja, így mondták: *ebszar gondja van*" (Hadrovics i. m. 72). Ebből eufemisztikusan elmaradhatott a *szar* komponens, ilyen tabukerülő fogalmazás például az *Eb gondja, kutya gondja van a lábodnak* (Boszper 1: 235, idézi Hadrovics uo.). „Később az *eb* általános visszaszorulásával és a *kutya* térnyerésével állandósult és egyeduralkodó lett a *kutya baja van* vagy *sincs* kapcsolat, amit még rövidebb formában is használunk: *kutya baja*" (Hadrovics uo.).[100]

Látszólag elliptikus rövidülésről van szó a *kimúlik e világból → kimúlik* vagy a *kivégez e világból → kivégez* típusú szerkezetek esetén is, de ezzel a rövidüléssel ezek **kilépnek a frazeológia köréből**, hiszen igei elemük magára maradt szóként él tovább. Másrészt viszont ez a fajta rövidülés nem igazi ellipszis, inkább a jelentéstapadás körébe tartozó jelenség, amelynek során egy ige magába „szívja" egy bővítményének jelentését, vö. még pl. *mos, mosogat, tojik* stb. (vö. Károly 1980: 141). Ugyancsak tapadásként értékelhetjük Hadrovics következő példáját is: *fülét hajtja vmire → hajt* vagy *nem hajt vmire* (i. m. 66). A korai példákban a határozói bővítmények mellett még a *fülét* komponens is szerepel a kifejezésekben, ám később a tárgyi vonzat elmarad, ezáltal viszont az eredeti szólás pusztán vonzatos igévé alakul, pl.

> Kérönk *hajtsad le* az te kegyelmes *fileidet* én méltatlan *könyörgésömre* (LázK 232)
> *Hajts[d] meg*, Úr Isten, kegyes füleidet kereszténynek ű *imádságokra* (KerGyül 177)
> A had szörnyen háborog, Sem *szóra* nem *hajt*, sem *személyre* már. (Vör)

3.2.2.5. Modifikációs frazémaképződés

Míg az eddigi három frazeologizálódási típus (aspecifikus, figuratív és elliptikus) a primer frazeologizálódás körébe sorolható, a modifikációs frazémaképződés már a szekunder frazeologizálódáshoz tartozik[101]. Mint láttuk, Barz ebbe beleszámítja a strukturálisan állandósult egységek figuratív jelentésváltozását is (pl. *bedobja a törölközőt*), Munske viszont ezt kifogásolja, s az egyszerűség kedvéért egybevonja az ilyen egységeket a szabad szókapcsolatok metaforikus vagy metonimikus jelentésváltozása révén létrejött kifejezésekkel.

Ugyanakkor azonban – mint fentebb már érintettük – Munske nem szűkíti le a szekunder frazeologizálódást teljesen a frazémák alaki változására, hiszen a szójátékos literalizáció eseteit is a modifikációs frazémaképződéshez sorolja. Ebben az esetben **remotivációs átértelmezés** történik, azaz egy meglévő frazémát használunk a kodifikálódott jelentéséhez képest más – többnyire literális – értelemben, mint például az alábbi viccekben:

---

[100] Ha valóban így zajlott a kifejezés alakulása, akkor jó példája az elliptikus frazémaképződésnek. Sirisaka (1891: 186) és Margalits (1896: 39) gyűjteményeiben azonban előfordul *egy ördög baja sincs* változat is. Ha ez nem a két gyűjtő „csinálmánya", akkor viszont lehetséges, hogy a *kutya* esetleg az *ördög* elem helyettesítésére került a szerkezetbe, hiszen tudjuk, hogy a (fekete) *kutyát* már a középkor óta az *ördög* szimbólumának tartották.

[101] Az elliptikus frazémaképződés esetében azonban nem lehet kizárni, hogy egyes esetekben egy már korábban létező frazémából hagynak el valamilyen elemet.

dc_1566_18

– Jean, ha készen van a tálalással, nyissa ki az ajtót!
– Miért, uram?
– *Evés közben jön meg az étvágy.*

– Jean, *kifutott a tej*.
– Nem értem uram, kulcsra zártam az ajtót.

– Mi az: négy lába van és elöl-hátul véres?
– ???
– Boci, boci tarka, *se füle, se farka*…

Két fiatal hölgy találkozik:
– Hallom, férjhez mész – mondja az egyik. – Gratulálok... És mikor lesz az esküvő?
– Én szerdán akartam, de Géza *csütörtököt mondott*.[102]

Itt némiképp a fordítottja zajlik annak, amit a strukturálisan állandósult frazémák figuratív jelentésváltozásakor tapasztalunk: ott a konkrét jelentés válik absztrakttá, itt az absztrakt jelentés válik – alkalmilag – konkréttá. Mindkét esetben két jelentése van a frazémának, de míg az első esetben mindegyik kodifikált, addig a literalizáció esetében a konkrét jelentés csupán alkalmi, az adott kontextushoz köthető.

Mint már korábban is jeleztem, számomra nem egészen logikus, miért rekeszti ki Munske a strukturálisan állandósult egységek figuratív jelentésváltozását a másodlagos frazémaképződés köréből, ha egyébként a szekunder frazeologizálódás körébe nemcsak a frazémák alaki változásait sorolja, hanem számol a jelentéstani módosulással (literalizáció) is. Mindkét esetben már meglévő egységek jelentésmódosulásával van ugyanis dolgunk, még akkor is, ha egyes átvitt értelmű frazémák esetében néha nehezen állapítható meg, hogy az érintett kifejezés valóban része volt-e már strukturálisan állandósult egységként a frazeológiai szókészletnek.

Mondhatnánk tehát, hogy a szekunder frazeologizálódás érintheti a kifejezések **jelentésoldalát** és **alaki oldalát** is. Másrészt pedig beszélhetünk **okkazionális**, alkalmi módosulásokról és **uzuális**, kodifikálódott változatokról.

Természetesen minden modifikáció alkalmi először, de számos ilyen változtatás meg is marad ezen a szinten. Ezeket tekinthetjük **szójátékos modifikáció**nak, akár a kifejezések alaki oldaláról van szó (pl. a szövegbe illesztéséről egy komponens elhagyásával vagy kicserélésével), akár a jelentéséről (literalizáció).

Ha azonban bizonyos alkalmi modifikációk gyakrabban is előfordulnak, idővel uzualizálódhatnak is. Az alaki oldal ilyen változásai hozzák létre a frazémák **variánsait**, a jelentésoldal rögzülő változásai (többnyire figuratív jelentésfejlődés révén) pedig **poliszém egységek**et eredményeznek.

Az **alkalmi modifikációk** jobbára csak a kifejezésnek a szövegbe, illetve az adott kontextusba való beépülését szolgálják, esetükben inkább afféle aktualizációkról van szó (pl. *Aki nyel, az nyer* [a *Borsodi* sör szlogenje], részletesebben l. a 3.2.2.5.2. fejezetben). A frazémaképződés szempontjából azonban igazából azok a megoldások érdekesek, amelyekből később új, uzuális

[102] A kifejezés eredetileg a lőfegyverekre vonatkozott: ha ezek nem sültek el, csak *elcsettentek*, azaz *csöttöt mondtak*. Ebből a hangutánzó kifejezésből lett a későbbiekben a népetimológiás *csütörtököt mond* (vö. O. Nagy 1979: 110–111).

dc_1566_18

frazéma keletkezik, azaz amelyek kodifikálódva beépülnek a rendszerbe (vö. Burger 1982: 68 is). Természetesen először ezek is okkazionális megoldások csupán, ugyanúgy, ahogy egyes szabad szókapcsolatok átvitt értelmű használata is alkalminak számít eleinte. A különböző modifikációfajták által létrejött egységek eltérő affinitással rögzülnek a szókincsben. Igaz ugyan, hogy a modifikációk megértéséhez gyakran szükség van a kontextusra, ami a lexikális kodifikáció ellen dolgozik, vannak azonban olyan típusok is, amelyek nagyon jó eséllyel válnak a szókincs elemeivé.

A **variánsok** megértéséhez viszont egyáltalán nincs szükség valamiféle kiinduló frazémára, a beszédpartnernek egyszerűen csak ismernie kell az egyes kifejezések jelentését, mint bármely más lexikális egységnek, vö.

> *az agyára/idegeire megy vkinek (vmivel) vki*
> *bedurran/belilul/elborul az agya vkinek*
> *csapdába/csávába/kelepcébe kerül*
> *(úgy) örül vminek vki, mint ablakos/üveges tót a hanyattesésnek*
> *hét/száz ágra süt a nap* stb.

Ezeket a szókapcsolatokat a kontextustól függetlenül hozzá lehet rendelni a denotátumukhoz, ezek tehát a szókészletből „lehívható" megnevezési egységek. Azt viszont sok esetben igen nehéz volna megállapítani, melyik változat ezek közül az eredetibb, s volt-e egy „alapváltozat", amelynek modifikációjával született a többi variáns, vagy esetleg párhuzamos alakulásmódokról van-e szó.

Mivel a szekunder frazeologizálódásnak a jelentésváltozással kapcsolatos típusait már nagyrészt tárgyaltuk[103], a továbbiakban a modifikációs frazémaképződésnek azokat az eseteit mutatom be részletesebben, amelyekben a kifejezések **alaki oldala** módosul – akár alkalmilag, akár a kodifikáció szintjén.

3.2.2.5.1. Komponensek cseréje (lexikális szubsztitúció)

Míg a megnevezési sztereotípiák szekunder frazeologizálódása puszta szemantikai folyamat, melyben a kifejezés szerkezetileg nem vagy alig módosul, s inkább a szemantikai markerek tekintetében történhetnek változások (részletesebben lásd a 4.1.1. fejezetben), addig a szólások és közmondások modifikációja mind az összetevők állományát, mind a jelentést érintheti, pl.

> … egyenrangú kereszteződések esetében nem a véletlenre bízatik a gépjárművek áthaladása, hanem a jobb kéz irányából érkezőnek van előnye. Azaz, ő haladhat át elsőként az utak találkozási pontjában. Elsőként haladhat át, ha ugyan átér, átsiklik, gördül, száguld, és nem találja oldalba egy kamikáze. Mert aki napjainkban gyakran vetemedik arra, hogy autóval például a fővárosban közlekedjék, jól teszi, ha roppant óvatos. Mostanság az számít kivételnek, ha nem kell csikorogva fékezni, nehogy eseménnyé váljon az egyszeri autós a baleseti krónikákban. Mintha egyre többen tévesztenék össze a két kezüket, esetleg a jó szerencséjükben bíznak, hogy mindig megússzák. Pedig *addig jár az autó az*

[103] A strukturálisan rögzült frazémák figuratív jelentésváltozását Barz tipológiája kapcsán mutattam be (3.2.1.2.1), a remotivációs átértelmezést néhány vicc segítségével fentebb. Ez utóbbiak azonban csak okkazionális módosulások, nem nagyon várható, hogy közülük bármelyik is uzualizálódik.

dc_1566_18

> *egyenrangú kereszteződésbe, amíg nem szalad bele egy nála is erősebb*. Persze balról. (Magyar Hírlap 1994. december 8., Autók és piacok rovat)

A példában az *Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik* közmondás alkalmi modifikációjával van dolgunk, de az eredeti, kodifikálódott változat egyértelműen felidéződik a szöveg befogadójában, a jelentés pedig az aktuális közlési helyzethez igazítva módosul. A modifikáció indítéka a példában az eredetiségre, humorosságra törekvő szövegalkotás, nem pedig valamiféle megnevezési szükséglet.

Barz szerint (1985: 128) a frazémákat egyébként is jellemzi az erős szövegkonstituáló funkció, de ez a modifikációk esetében még inkább igaz. A modifikálhatóság igen lényegi tulajdonsága a frazeológiai egységeknek, Burger szerint (1982: 68) szinte nincs is olyan modifikáció egy frazeológiai egység esetében, amely valamilyen kontextusban ne volna elképzelhető és értelmes. Persze többféle modifikációtípus létezik, s nem minden frazématípus nyitott egyformán a módosításokra. Saját vizsgálataim alapján az ún. szintagma-intern, azaz a kifejezések formai oldalát érintő modifikációk inkább a mondat formájú egységek között gyakoriak. Ez nyilvánvalóan abból is fakad, hogy a közmondások, közhelyek általában terjedelmesebbek, több lexémából állnak, így egy-két elem felcserélése vagy kihagyása esetén még mindig könnyen lehet asszociálni az eredeti kifejezésre: ugyanez a többnyire két-három szóból álló szólások esetében jóval nehezebb, s – feltehetőleg emiatt – ritkább is.[104]

Megkönnyíti elferdített formában is a kodifikált közmondás felismerését, ha a lexikai szubsztitúció inkább csak hasonló hangzású szavak cseréjét jelenti, pl.

> Régi-új elnök Örményországban
>
> *Aki ver, az nyer*
>
> Súlyos összeütközésekbe torkollott Örményországban a szeptember 22-i elnökválasztás, miután a vesztes ellenzéki jelölt csalódott hívei erőszakra ragadtatták magukat. A minimális szavazattöbbséggel újjáválasztott Levon Ter-Petroszjan az eseményeket ürügyként kihasználva leszámolhat politikai ellenfeleivel. (Heti Világgazdaság 1996. október 5., 33)

A megfelelő kontextus segítségével azonban még azok a modifikációk is felismerhetők, amelyek az eredeti frazémának csak bizonyos elemeit tartalmazzák. Jó példa lehet erre a HVG két, az áfa-törvény változásával foglalkozó címe. Az újság 2003. február 15-i számának 38. oldalán található egy írás, amely az általános forgalmi adóról szóló törvény 2003. január 1-jén hatályba lépett módosításáról, a „jogszabálydzsungelben" való egyre nehezebb eligazodásról, az értelmezési nehézségekről szól. A szerző szerint az adóbevallás elkészítésekor az érintett 'elveszik a részletekben, ezért nem látja át a dolog lényegét', azaz *nem látja a fától az erdőt*. A cikk címe ezért ötletes elferdítéssel: *Nem látnak az áfától*.[105]

---

[104] Ezért körükben inkább gyakori az ún. szintagma-extern modifikáció, ami azt jelenti, hogy változatlan szerkezet mellett a kifejezés átvitt jelentése visszasiklik a konkrét értelemre, pl. – Hová lett a bal kezed, Pinokkió? – Ajaj, már megint *rossz fát tettem a tűzre*.

[105] A kiindulópontul szolgáló magyar frazéma a német *den Wald vor lauter Bäumen nicht sehen* kifejezés mintájára keletkezett. A német fordulat egy eredetileg Christoph Martin Wieland német rokokó költőnek tulajdonított szállóige (l. még a 3.2.3. fejezetben is a frazeológiai kölcsönzés kapcsán).

dc_1566_18

Egy másik cikkben a szerző a 2004-ben várható fogyasztóiár-emelkedéssel foglalkozik. Ebben komoly szerepet játszott a fogyasztói árindexben nagy súllyal szereplő élelmiszerek 12 százalékos áfakulcsának 15 százalékosra emelése, illetve az áram árának a korábbi kedvezményes áfakulcsból a 25 százalékosba való átsorolása, ami plusz 13 százalékot jelentett. Nem csoda hát, ha címként a szerző az 'elmérgesíti a helyzetet, növeli a problémát' jelentésű *olajat önt a tűzre* szólásból rövidült *olaj a tűzre* kifejezés elferdítésével a következő szerkezetet választotta: *Áfa a tűzre* (Heti Világgazdaság 2004. január 10., 8).

A frazeológiai irodalom ugyan alig vesz róla tudomást, de az aktuális szövegbe való beágyazás mellett elősegítheti a kifejezés modifikációját a nyelvi **tabukerülés** is.[106] Így például előfordul, hogy a durva stílusminősítésű frazémáknak születnek a konstituensek „szalonképesebbre" cserélése révén eufemisztikus változataik. Ilyenek például a 'többnyire a jobb pozícióban, ill. a hatalmon levők tesznek szert előnyre, győznek a versenyben' jelentésű *Mindig az erősebb kutya b…k* klisének a humorosan eufemizáló változatai, pl.

> Vedd már tudomásul, hogy én is vitéz vagyok. És főkapitány. És az is maradok, nézzél már körül, kié a hatalom. Sose hallottad még, hogy *mindig az erősebb kutya vitézkedik*? És különben meg kivel szívózol te, Habsbikám, he? (Magyar Hírlap 2000. december 12., 7)

> … ők a piacképesek, ők majd bírni fogják, míg „a társadalom nagy része, a vesztesek hada… mind lejjebb csúszik és elszakad az úgynevezett piactól". Ez az a pont, ahol a jobb érthetőség kedvéért vitánkat célszerűnek látszik átterelni a politikai gazdaságtan síkjáról a biológiára. Bizonyára Fricz Tamás is hallott már arról, hogy miért van az úgy, hogy az *erősebb kutya él intenzívebb nemi életet*! (Magyar Hírlap 1996. április 16., 7)

> Az idős ember még fiatal korában azt tanulta, hogy lelassíthatja az idő sodrát, ha tiszteli a bölcs aranyszabályt: „*Mindig az erősebb kutyáé a kutyakisasszony*". (Magyar Hírlap 2000. december 23., 9)

> A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy *mindig az erősebb kutya írja a történelmet*, s az természetesen az erősebb kutya történelme lesz. De van egy fontos lábjegyzet hozzá. A Föld túlságosan kicsi ahhoz, hogy a gazdag országok bezárkózhassanak magukba, s elfelejtsék az együttműködés és szolidaritás eszméit. (Magyar Hírlap 1999. október 27., 7)

Ezek inkább csak alkalmi módosulások, nem tekinthetők teljesen kodifikáltnak, ám nincs szükség megértésükhöz a kontextusra, hiszen az eredeti kifejezés nagy része szerepel a módosított változatban is, s értelmük is ugyanaz, mint az eredeti fordulaté. Előfordulhat azonban az is, hogy a tabukerülés szándékával létrejött változat is kodifikálódik. Ma már ilyennek tekinthetjük a *benne van a szarban* vagy *kihúz a szarból* kifejezések azon változatait, amelyekben a főnévi komponens helyén a *kakaóban,* illetve a *szoarében* elemek szerepelnek, pl.

> Nem volt előtte, a vécébeli tanácskozást kivéve, egy árva próba! Most aztán *benne vagyunk a kakaóban*. (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Tandori Dezső: A mennyezet és a padló; 1976)

[106] Sok esetben persze maguknak a frazeológiai egységeknek a megszületésében is fontos a tabukerülés, hiszen például a *meghal* számos frazeológiai szinonimáját (pl. *örök álomra hajtja fejét, örökre lehunyja szemét, eltávozik az élők sorából, kileheli a lelkét* stb.) is ez a szándék hozza létre, s korábban láthattuk, hogy a tabukerülés az elliptikus frazémaképződés esetében is jelentős szerepet játszik.

dc_1566_18

> Éppen ezért a Narancs szerintem lényegesen lerontott külsővel, meggyengített tartalommal, és állandóan adományra szorulva jelenhet csak meg, megfelelő támogató híján. Várniuk kell tehát vagy egy jótét lélekre, vagy a többiek szolidaritására (ez csak egy ideig megy), vagy egy újabb őrültre, aki időlegesen *kihúzza őket a szoaréból*. (MNSzt.; Index Fórum 1998. október 28.; Szerző: GLászló)

Ugyancsak a tabukerülő eufemizmus hozhatta létre az 'hiányos öltözetben, alsóneműben' jelentésű *ingben, gatyában* kifejezés *ingben, glóriában* változatát. Korábban már volt róla szó, hogy az illem tabui között a nemiséggel kapcsolatos fogalmak közül is többet megtalálni, s ezek megnevezésére is gyakran alkalmaznak tabuizáló megoldásokat, például a *brassière* 'melltartó' szó helyett a *bra*t. Nyilvánvalóan az *(alsó)gatya*, s egyáltalán a hiányos öltözet is ebbe a fogalomkörbe tartozik, ezért cserélődhetett ki a szólásnak ez a komponense a *glóriában* elemre, vö. pl.

> A házigazda jött be, Balabás uram, régebben végrehajtó volt, azelőtt iparos, s félművelt módján mezítláb s *ingben, gatyában* jött be az ágyból. (Nyugat 1930. 21. szám, Móricz Zsigmond: Forr a bor)

> A kormányok jöttek-mentek, Európa küldözgetett valami zsozsót, azt hamar elpallták, s most itt állunk, *ingben-glóriában*, várjuk, miként döntenek sorsunkról az arra hivatott hivatalnokok. (MNSzt.; Romániai Magyar Szó 1999. augusztus 12.; Cím: Megy-e a világ előbbre?)

Feltehetően hasonló okból jött létre a németben a *Hals über Kopf* 'hanyatt-homlok, ész nélkül, sietve' kifejezés is. Ennek korábban voltak teljesebb változatai is (*über Hals und über Kopf, über Hals und Kopf* stb., l. később is a 4.2.1. fejezetben). Ezek eredetét Röhrich azzal magyarázza (1991: 632), hogy a képi háttér arra vonatkozik, hogy a nagy sietségben elbotlik valaki, s a nyaka a feje elé kerül. Felveti ugyanakkor, hogy a mai forma talán csak a tabukerülő eufemizmus hatására jött létre egy korábbi *über Arsch und Kopf purzeln* [nagyjából: a segge a feje elé bucskázik] szólásból, melynek kissé durva *Arsch* komponensét a hasonló hangzású *Hals*ra cserélték. Ennek alátámasztására Röhrich Johann Fischarttól idézi az *über ars und kopf bürzlen* (!) adatot, valamint a vesztfáliai német nyelvjárásból az *Ärs öewer Kopf* fordulatot, a svájci németből pedig a *Häupt über Arsch* szólást.

Talán a tabukerülés, de lehet, hogy csak a hívő vallásos töltet elvesztése okozza, hogy – mint Hadrovics is rámutat (1995: 125) – az *Isten tudja* főmondatszerű bevezető formulát felváltó, rövidült *tudj' Isten* szókapcsolat *Isten* komponense helyébe több a babonás hiedelmek köréből származó főnév (*ördög, manó, fene*) lépett, sőt egészen közömbösek (*kórság, szösz, gólya*) is megjelenhetnek ebben a szerepben, pl.

> Mely hasonlatos ez asszony állat az én asszony emberemhez, *Isten tudja*, mind szava, mind kezejárása olyan, mint az én feleségemnek (Ponc 188–189)

> S a szél egy darab födéllel Már *tudj' Isten* hol szalad (Petőfi 2: 246)

> Szüken terem [a pénz], mert *tudja ördög* Az emberek mind százszeműek (Petőfi 2: 480)

> Mert én utáltam … a görögtüzet, S *tudj' a manó*, mily csábításokat (Petőfi 1:210)

dc_1566_18

Ő (= lányom) ugyan szükében nincsen a kérőknek, *Tudj ’ a szösz*, melyiket is fogadjam vőmnek (Arany 3: 7)

Hol is hagytam? … *tudja a gólya* … Úgy igaz! (Petőfi 1: 80)

Mint eddigi példáink is mutatják, a variánsképződés egyik fő forrása a **komponensek cseréje**. Ennek során a kifejezés valamely eleme egy ugyanabba a szófaji kategóriába tartozó összetevővel cserélődik ki. Barz szerint (1985: 129) a kicserélt elemek többnyire valamiféle paradigmatikus szemantikai viszonyban vannak egymással (pl. *agy – ideg (agyára/idegeire megy vkinek); hajó – csónak (egy hajóban/csónakban eveznek); csapda – csáva – kelepce (benne van a csapdában/csávában/kelepcében)* stb.), de előfordulhat az is, hogy nincs köztük ilyen viszony (vö. ném. *jmdm. den Kopf waschen – jmdm. den Kopf zurechtsetzen*; *legény a gáton/talpán; hány, mint a lakodalmas/murányi kutya; kukac/zabszem van a fenekében* stb.). Végső soron persze talán ilyenkor is van köztük valami paradigmaszerű kapcsolat, csak nem annyira direkt, mint a fenti esetekben. A *murányi kutya* ugyanis feltehetően valamiféle anekdotából került a kifejezésbe, s szintén túl sokat ehetett, mint az, amelyik a lakodalomban nem tud mértéket tartani. A *kukac* és a *zabszem* pedig nyilván egyformán csiklandozzák, ingerlik azt a feneket, amelybe „befészkelték” magukat, azaz itt is van valamiféle szemantikai kapcsolat.[107]

A komponenscsere tehát a leggyakoribb a modifikációs eljárások között mind az okkazionális, mind az uzuális változatok esetében. Tulajdonképpen a frazémavariánsok jelentős része úgy születik, hogy a kifejezés egy vagy több elemét kicseréljük. Ha ez csak a kifejezés valamely főnévi vagy igei komponense, akkor nagyon könnyen lehet belőle uzuális variáns is, pl. *fabatkát / hajítófát / egy rozsdás pitykét / egy garast / szart sem ér* vagy *tudja/ismeri/érti a dürgést/dörgést*). Voltaképpen **analógiás teremtéssel** van ezekben az esetekben dolgunk.

De az analógiás teremtés körébe tartoznak azok a változatok is, amelyek úgy jönnek létre, hogy a kifejezés mögött álló gondolkodási modellnek (frame) vannak eltérő lexikális kitöltései. Ilyen esetekben gyakran a kifejezés számos eleme cserélődik, de az azonos modell nyomán felismerjük az eredetit vagy a leggyakoribb variánst. Ilyen szerkezetazonos szinonimának tekinthetjük például a közmondások köréből a következőket:

Vén kecske is megnyalja a sót.
Vén ló is megröhögi az abrakot.
Vén darázs is megdongja még a mézes kört.

Két dudás egy csárdában nem fér meg.
Két éles kard/pallos/tőr nem fér egy hüvelybe.
Nem fér meg két kakas egy szemétdombon.
Nehezen alkuszik meg két eb egy csonton.

A jelenségre a szólások köréből is találunk példákat, vö.

előre iszik a medve bőrére

[107] Barz egyik példája erre a jelenségre a *jmdm. auf {die Nerven/den Docht} gehen* fordulat, s úgy állítja be a két variánst, mint amelyeknek főnévi komponensei (*Nerven – Docht*) nincsenek szemantikai kapcsolatban egymással. Korábban azonban utaltam már arra, hogy a *Docht* feltehetően metaforikus névátvitel révén felvehette az ’ideg’ jelentést.

dc_1566_18

meg sem fogta a madarat, máris melleszti/kopasztja (rég)
háló előtt fog halat (rég)[108]

A nyelvi humor megnyilvánulásaként még olyan extrém megoldásokkal is találkozni, amelyekben az idegen nyelvi frazémát „álmagyarítják", vagy éppen fordítva: a magyart fordítják – látszólag – idegen nyelvre. Az első esetet példázza az angol *Thank you very much* kifejezés tréfás elferdítéseként használt *Tenkjú veri a macskát,* pl.

> …Levente rögtön megnyilvánul: „Kokettáltál? Ugye az a kokárdával kapcsolatos?" – egyszerre érzékeltetvén, hogy se humora, se ízlése nincs. A nemzeti szimbólum pedig neki smafu. De azért megköszöni a beszélgetést: „*tenkjú veri a macskát*". (Magyar Hírlap 1997. június 9., 14)

A másik irányra példa az *Ajándék lónak ne nézd a fogát* közmondás tréfás szlávos „ferdítése":

> *Szuvenyír nyihaha, nye kukucsku protku!*
>
> Az ajándék lónak, ne nézd a fogát mondás az arany meglepetésekre is igaz. Garast fogukhoz verő olvasóinknak a legdrágább arany ajándéktárgyakról szóló bejegyzésünk olvasását kizárólag gazdag mecénás felügyeletében, esetleg lottószelvénnyel a zsebben ajánljuk**.**
> (http://aranyvilag.blog.hu/2013/03/18/szuvenyir_nyihaha_nye_kukucsku_protku – 2016. 03. 31.)

Hogy ez sem pusztán okkazionális modifikáció, azt jól bizonyítja, hogy az egyik magyar popegyüttes, az Irigy Hónaljmirigy *Huncut karnevál* című dalának szövegébe is beépül, mint Karel Gott *Lady Karnevál* című slágerének egyik részlete:

> Elsbetá Csenková Sztrapacska Irenká
> *Szuvenyir nyiháhá nyekukucs protková*
> Mozicská kukucská elektromodul dvá
> Blázsejnál Szováztunk vetkőztünk gatyárá.

De ebbe a csoportba tartozik az ún. **elferdített közmondások** (közmondásperszifláz sok) zöme is, hiszen ezek nagy része is a komponensek cseréjén alapszik. Ezek is lehetnek természetesen alkalmiak is, de sok közülük – a közmondáskincsnek valamiféle posztmodern halmazaként – uzualizálódott, pl.

Jön még kutyára ***teherautó****!* [← Jön még kutyára dér.]
Mindenki a maga szerencséjének a ***pogácsa***. [← Mindenki a maga szerencséjének a kovácsa.]
Több szem többet ***sír***. [← Több szem többet lát.]
Jó bornak nem kell ***pohár***. [← Jó bornak nem kell cégér.]
Vak tyúk is talál ***kakast***. [← Vak tyúk is talál szemet.]
A kivétel erősíti a ***vakbelet***. [← A kivétel erősíti a szabályt.]
A ***WORD*** *elszáll, az írás megmarad*. [← A szó elszáll, az írás megmarad.][109]

---

[108] Ez még színesebb lehet, ha más nyelvek hasonló értelmű szólásait is figyelembe vesszük, vö. még pl. ang. *don't count your chicken before they are hatched*, 'ne számold addig a csibéket, amíg ki nem keltek' és ném. *für die Wiege sorgen ehe das Kind da ist* 'előbb gondoskodik a bölcsőről, mintsem a gyerek megszületik'.

[109] Példáinkból látható, hogy a lexémacsere mellett egyéb forrásai is lehetnek a közmondásperszifláz sokban testet öltő nyelvi humornak, így a kifejezés egyéb elemeinek poliszémiájával vagy homonimiájával való játék is igen

dc_1566_18

Számos persziflázsban a kifejezésnek több eleme is kicserélődik, ezáltal azok már meglehetősen eltérnek mintájuktól, ám a szerkezeti párhuzam, illetve a kifejezés többi elemének azonossága biztosítja, hogy ráismerjünk az eredeti közmondásra, pl.

*Nem esik messze a **vak** a **botjától**.* [← Nem esik messze az alma a fájától.]
***Büdös** gyereknek anyja is érzi a **szagát**.* [← Néma gyereknek anyja sem érti szavát.]
*Sok lúd **sokat szarik**.* [← Sok lúd disznót győz.]
*Ép **hardverben** ép **szoftver**.* [← Ép testben ép lélek.]

Häusermann (1977: 71) nyomán Munske rámutat (1993: 505), hogy egyes „magszavak" (Kernwörter) körül egész „frazeológiai fészkek" (phraseologische Nester) alakulnak ki. Ezeken belül vannak komplementer, konverz és akcionális módon modifikált frazémák. Az első két típus között nem mindig könnyű különbséget tenni, az ide tartozó elemek a frazeológiai antonimák halmazát gyarapítják. **Komplementer** párok például az alábbiak: *könnyű/nehéz szívvel*, ném. *neue/alte Welt, neue/alte Bundesländer* stb. **Konverz** módon kapcsolódnak egymáshoz a következők: *jól áll a szénája – rosszul áll a szénája, van sütnivalója – nincs sütnivalója, kézben tartja a gyeplőt – kiengedi a kezéből a gyeplőt* stb. Az antonímia megvalósulási formái is változatosak lehetnek, pl. az azonos kifejezés lexikális kitöltésében jelentkező ellentétes értelmű kifejezések használata vagy a szerkezeti modell megfordítása, vö.

felszálló ágban van vki/vmi – leszálló ágban van vki/vmi
öröm az ürömben – üröm az örömben

Az **akcionális** modifikáció esetében egy kifejezés variánsai eltérő akcióminőséget írnak le, vagy ugyanannak a fogalmi tartalomnak más-más nézőpontját, pl. egy cselekvés vagy folyamat kezdetét, lefolyását vagy végpontját mutatják be. Ilyenkor szokás *akcionális sorok*ról is beszélni (vö. Hyvärinen 1996: 409: *aktionale Reihenbildung*), pl.

lendületbe jön vki/vmi
lendületbe hoz vkit/vmit vki/vmi
lendületben van vki/vmi
lendületben tart vkit/vmit vki/vmi
kijön/kiesik a lendületből vki/vmi

működésbe hoz vmit vki
működésben van vmi
működésben tart vmit vki

lábra áll vki/vmi
megáll a saját lábán vki/vmi
ledől a lábáról vki

magas labdát ad fel (vkinek) vki
magas labdát kap vki
lecsapja/leüti a magas labdát vki

fontos lehet (*word* = ang. 'szó'; *WORD* = 'a Microsoft cég világszerte használt szövegszerkesztő programja', ill. *kivétel* = 1. 'a megszokottól való alkalmi, eseti eltérés'; 2. 'kioperálás' stb.).

dc_1566_18

Ez a fajta sorképződés inkább a kevésbé idiomatikus kifejezések, például a funkcióigés kapcsolatok esetében gyakori. Ezekben az igei fejek többnyire kiüresedett szemantikai tartalmú, ún. *könnyű igék* (*light verbs*, vö. Forgács 2014), némelyik közülük – az egyes igenemekhez kötődően – több kifejezésben is felbukkanhat, pl. *helyez, tesz, hoz* (kauzatív jelleg); *kerül, jön* (mediális jelleg) stb. Ezek az igék azonban nem ritkák idiomatikus kifejezésekben sem. Variációjuk bizonyos változásokat idéz elő a kifejezések jelentésében. Ezek közé számítanak az igenemeket érintő (pl. kauzatív – mediális) transzformációk, a modális és temporális modifikációk, esetleg a tranzitivitás és az akcióminőség megváltozása, amelyekhez gyakorta csatlakozik a kifejezések igei összetevőjének valenciaváltozása is, pl.

nem esett a feje lágyára vki – nem ejtettek a feje lágyára vkit
lakat alá tesz/helyez vkit/vmit vki – lakat alá kerül vki/vmi
két tűz közé kerül vki/vmi – két tűz között van vki/(vmi)
a tönk szélére jut/sodródik/kerül vki/vmi – a tönk szélén áll vki/vmi
taccsra kerül/megy vki/vmi – taccsra tesz/vág vkit/vmit vki/vmi
kosarat kap (vkitől) vki – kosarat ad vkinek vki
éhkoppra jut – éhkoppon van vki / nyeli az éhkoppot vki
padlóra kerül vki/vmi – padlón van vki/vmi – padlóra küld (vmivel) vkit/vmit vmi

Lássunk néhány német példát is:

sich auf die Bärenhaut legen – auf der Bärenhaut liegen 'lustálkodni kezd – lustálkodik' [szó szerint: lefekszik a medvebőrre – a medvebőrön fekszik]
auf dem Damm sein – jmdn. wieder auf den Damm bringen 'egészséges – meggyógyít vkit' [szó szerint: a gáton van – újra a gátra hoz]
unter einen Hut kommen – jmdn./etw. unter einen Hut bringen 'egy kalap alá kerül – egy kalap alá vesz vkit/vmit'

3.2.2.5.2. Frazémák bővítése és szűkítése

Kedvelt modifikációs eljárás még a frazéma **bővítése**, kiegészítése, de ennek ellentéte a **szűkítése** is. Ezek is lehetnek okkazionális megoldások, de uzualizálódhatnak is, létrehozva ezzel a kifejezésnek egy hosszabb vagy rövidebb változatát, esetleg egy szólás- és egy közmondásformájú egységet. Az alábbiakban ilyen esetekre láthatunk példát.

Első példáink remekül szemléltetik, miként alakult át a korábban már említett, a *Tizedes és a többiek* című filmből elterjedt *Az oroszok már a spájzban vannak* mondatformájú egység szólásformájúvá. A változás során az *oroszok* komponens helyébe más alanyok is léphetnek, ezáltal a mondatformájú klisé régensértékű, kitöltendő vonzathellyel rendelkező szólássá válik, melynek jelentése 'birtokon belül van, befolyása van a dolgokra'. A változás olyan mértékű, hogy ma már akár elvont fogalom is megjelenhet az alanyi vonzat helyén. Utolsó példánk, melyben az eredeti klisé is megjelenik, egyben azt is illusztrálja, hogy ez a szólásszerűen uzualizálódott forma alkalmilag akár bővített formában is előfordulhat:

> Mert ne kerteljünk: Csurkának igaza van, amikor triumfál. A szomszédban a reformfasiszták már-már *a „spájzban"*, azaz hogy kormányon *vannak*, sőt kis híján áttörtek. (Magyar Hírlap 2000. február 26.,7)

dc_1566_18

> A kommunikáció érdemi részéhez képest már a derű szférájába tartozik a „karzatnak" szóló közlés. Hogy tudniillik „a magyarok *már a spájzban vannak*", másrészt pedig az unió előszobájába értek, sőt lenyomták a „nappaliba vezető ajtó kilincsét". (Figyelő 2001. december 20., 7)
>
> A globalizáció *a spájzban van* (Cím a Heti Világgazdaságból, 2002. február 19., 17)
>
> Ha valaki azt mondaná, hogy a Dicobe mögött voltaképpen magyar vállalkozói pénzről van szó, és politikai összefüggések vannak a háttérben, elhinném. Ha a tizedes meg a többiek elhitték, hogy *az oroszok már a spájzban vannak*, én miért ne hinném el, hogy a politika is *ott van már a stadionok VIP-spájzában*? (Magyar Hírlap 1998. április 21., 7)

Következő példáink előbb azt mutatják be, miként lesz az eredetileg szabad szószerkezetként funkcionáló *a szemétdombra kerül* szószerkezetből metaforizáció révén állandósult szókapcsolat. Ebbe az átvitt értelmű kifejezésbe később bővítéssel a *szemétdomb* lexéma elé különféle birtokos jelzők is kerülhetnek, pl. a *politika*, a *tudomány*, a *történelem szemétdombjára kerül*. Ezzel voltaképpen *a szemétdombra kerül* kifejezésnek létrejön egy olyan variánsa, amelyben lehetőség van birtokviszony kifejezésére is, azaz voltaképpen a kifejezés eredeti vonzatstruktúrája kiegészül egy fakultatív vonzattal: *vki/vmi (vminek) a szemétdombjára kerül*. Ezek közül az alkalmi bővítmények közül azonban a *történelem* annyira kiemelkedik, hogy ma már azt mondhatjuk: uzualizálódott egy *vki/vmi a történelem szemétdombjára kerül* fordulat is. Erre utal az is, hogy az MNSzt.-ből negyvenszer adatolható a *szemétdombra*, illetve *vminek a szemétdombjára kerül* kifejezés, de ezek között a *tudomány szemétdombja* csak egy, a *politika szemétdombja* két alkalommal fordul elő, míg *a történelem szemétdombjára kerül* változat tízszer adatolható. De lássuk a példákat:

> Ha a sok-sok elromlott használati tárgyat – cipőket, táskákat, esernyőket, bútorokat, háztartási eszközöket – nem javítják meg, idő előtt *a szemétdombra kerülnek*. (MNSzt.; Élet és Tudomány 1997.; Cím: Dobd ki, ne vacakolj!, avagy a szemétgyártó társadalom)
>
> Személy szerint örülnék, ha a nemhez kötött előítéletek *a szemétdombra kerülnének*. (MNSzt.; Index Fórum 1998.október 26.; Szerző: Öki)
>
> A frenológia és Lombroso „stigma-elmélete" *a tudomány szemétdombjára került*… (MNSzt.; Régió: szlovákiai; Stílusréteg: tudományos; Cím: Megelevenednek a másolatok)
>
> Ameddig mi vagyunk kormányon, azt csinálunk, amit jónak tartunk... Majd 98-ban esetleg *a politika szemétdombjára kerülünk*, de addig mi kormányzunk... (MNSzt.; Index Fórum 1998. szeptember 30.; Szerző: Rox)
>
> Mindaz, ami a Horthy-korszakhoz kötődött – függetlenül a két világháború között játszott szerepétől – *a történelem szemétdombjára került*. (MNSzt.; Élet és Tudomány 2000.; Cím: Tudományért, irodalomért, művészetért)
>
> …a Milosevics-rendszer nagyban fogyasztja a politikusokat, legtöbbjük csak egyszer használatos eszközként szolgál, aki egykettőre *a történelem szemétdombjára kerül*, alighogy megtette kötelességét. (Magyar Hírlap 1997. szeptember 20., 7)

dc_1566_18

Az alábbi példa ugyan csak alkalmi bővítést szemléltet, viszont látható, hogy a bővítés az eredeti kifejezésnek több elemét is érintheti:

> *Az internacionalista bolsevik kutyából nem lesz nemzeti, demokratikus szalonna* – összegezte mondanivalóját Kövér László Fidesz-alelnök tegnapi sajtótájékoztatóján. Kövér Medgyessy Péter szocialista miniszterelnök-jelöltnek azon nyilatkozatára utalt, amely szerint az MSZP hatalomra jutása esetén megszüntetné a kis- és középvállalkozások kiemelt állami támogatását. (Népszabadság 2001. augusztus 11., 4)

A bővítésnek egy speciális válfaja a szakirodalomban **remotivációs expanzió**nak nevezett megoldás. Ez mindig mondatformájú egységekkel való játékot jelent, melynek során a frazéma maga változatlan formában áll, de egy olyan kiegészítést kap, amely a közmondás mondanivalóját relativizálja vagy akár az ellentétébe is fordítja. Ezek az eleinte csupán a posztmodern irónia termékeiként megszülető változatok is lehetnek inkább csak alkalmiak (l. alább az első két kifejezést), de tudnak bizonyos szinten uzualizálódni is (l. a további példákat):

> *Nem mind arany, ami fénylik! De biztos, hogy van benne szabad elektron.*
> *Nem mind arany, ami fénylik... Attól, hogy sárga, még lehet szar is.*
> *Új seprű jól seper… De a régi tudja, hol a szemét.*
> *A rest kétszer fárad. A nem rest egész életében.*
> *A pénz nem boldogít. Csak azok a dolgok, amiket érte megszerezhetsz.*
> *A pénz nem boldogít. Csak a sok pénz.*[110]

A remotivációs expanzió komplexebb, a szövegbe épülő változatát találjuk az alábbi szövegpéldában:

> Mint az időjárás tudorai írják, ennek a kemény télnek nagy valószínűséggel csúnya, hűvös nyár lesz a következménye. Magyarán: tévedés, hogy *nem eszi meg a kutya a telet*. Sőt, már a nyarunkat is fogyasztja. Hitelbe. (Magyar Hírlap 1996. április 10., 21)

Következő példánkban a kontextusba ágyazás még egy képpel is kiegészül:

> ***Kutyából nem lesz szalonna, csak muffin***
>
> Ha nem teljesen érti, hogy miről van szó, akkor sincs semmi baj, sőt, azt is megígérjük, hogy nem is a mi eszünk ment el teljesen. Arról van szó ugyanis, hogy néhány leleményes tehetség meglepően vicces hasonlóságot vélt fedezni egyes ételek és kutyák között, ez pedig feltüzelt másokat, akik szintén hasonló megállapításokat tettek. Így jöttek létre az alábbi szórakoztató képsorok, amik néhol valóban egészen elképesztőek.

[110] Hasonló bonmot-szerű, de alkalmi hozzátoldások ugyanehhez a közmondáshoz még a következők is: *A pénz nem boldogít. Kell még más is: arany és ingatlan.* (Danny Kaye, amerikai színész); *A pénz nem boldogít. De ez az egyetlen dolog, ami kárpótol a boldogtalanságért* (Jacinto Benavente, spanyol író).

dc_1566_18

(http://www.borsonline.hu/20160315_kutyabol_nem_lesz_szalonna_csak_muffin – 2016. 03.15.)

A bővítés fordítottja, azaz a frazeológiai egység **szűkítése** is gyakran előfordul. Ennek egy formája az is, ha mondatformájú egység szólássá rövidül, de történhet egyszerű rövidülés is, a kifejezés típusának a megváltozása nélkül. Ez is végbemehet okkazionálisan, pusztán a szövegbe építés érdekében, de ennek az eljárásmódnak is lehet olyan eredménye, amelynek során új uzuális frazéma keletkezik. A kifejezések szűkebb, rövidített változatának használata főként a közmondások esetében gyakori: ezek ismertsége lehetővé teszi ugyanis, hogy a sajtónyelvben – gyakran újságcikkek címeiben – rövidítve szerepeljenek. Ismert parömiumoknak már a felét is elegendő megadni ahhoz, hogy az olvasó emlékezetében az egész közmondás felidéződjön, pl.

> Tisztogatás a közrádióban
>
> **Ne szólj szám**
>
> Jóllehet a Beszéljük meg! elnémításával a Magyar Rádió egyik leghallgatottabb műsora szűnt meg, és Bolgár György személyében az egyik legkarakteresebb egyéniség távozott a Bródy Sándor utcából, az eset korántsem egyedi: az elmúlt hetekben tucatnyi munkatárs volt kénytelen szakítani – javarészt politikai természetű konfliktust követően – a közrádióval. (Heti Világgazdaság 2002. január 19., 87) [← *Ne szólj szám, nem fáj fejem*!]

A következő kitűnő példa a Heti Világgazdaságból való (1996. május 18., 21):

> Bolgár pénzügyi válság
>
> **Híg a leva**
>
> A közel másfél éve hatalmon lévő bolgár szocialista kabinet nem akármilyen választás elé kényszerült a múlt héten kirobbant levaválság kapcsán: eleget tesz a szakszervezeteket magára haragító, vállalatok tömeges bezárásával járó IMF-diktátumnak, és adóssága törlesztéséhez elengedhetetlen hitelhez jut, vagy pedig vállalja a gazdasági összeomlás ódiumát. [← *Olcsó húsnak híg a leve*.]

Alábbi példánk egyben már azt is szemlélteti, hogy a bővítés vagy szűkítés is kombinálódhat más megoldásokkal, pl. lexémacserével:

> *Jobb ma egy Sophie, mint holnap*. (Sopianae cigaretta) [← *Jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok*.]

Eddigi példáink főként alkalmi modifikációk voltak, de a vannak a szűkítésnek olyan esetei is, melyekben a rövidítés után kapott változat is uzuális frazéma, pl.

olajat önt a tűzre vki → olaj a tűzre vmi

> A foglalkoztatottak gyakorta panaszkodnak a keleti tájakon, hogy a nyugati béreknek csak 62 százalékát kapják átlagban. A munkaadók „túlfizetettséget" emlegetnek, hiszen a keletnémetek teljesítménye csak 46 százaléka a nyugati rokonokénak. *Olaj a tűzre*, hogy Klaus Murmann, a munkaadók szövetségének elnöke a „reáljövedelem csökkenését" sem tartotta kizártnak Németországban. (Magyar Hírlap 1994. szeptember 21., 9)

Akinek vaj van a fején, ne menjen a napra. → vaj van a fején vkinek

> A kubai menekült gyümölcs-nagykereskedő ugyanis rossz arcú és udvariatlan, gyilkolásra idomított testőrökkel veteti magát körül, s a fegyverrel is szervezkedő helyi kubai emigráció egyik vezéralakjának tűnik. Vagyis láthatóan sok *a vaj a fején.* (Magyar Hírlap 1995. január 5., 14)

Aki másnak vermet ás, maga esik bele → vermet ás (vkinek) vki

> Az általános vita során többen kifogásolták a nyilatkozat azon részét, amely kimondja: „1990 ősze, a mindössze fél éve hivatalban lévő első demokratikus kormány hatalmát megrengető taxisblokád óta – még az alkotmányos intézményrendszer stabilitását is veszélyeztető szociális demagógiával – az SZDSZ és az MSZP együtt *ásta azt a vermet*, amelybe az egész ország esett bele. (Magyar Hírlap 1995. május 2., 3)

> Áskálódik ön, fondorkodik, ármánykodik, familiáris stílusban intrikál, régiesen *vermet ás*, fúr, furkál, fűrészel, fenekedik, acsarkodik ön? (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Esterházy Péter: Kis Magyar Pornográfia; 1984)

Voltaképpen persze ezekben a példákban nehéz megmondani, hogy valóban a hosszabb változat szűkítésével jött-e létre a rövidebb kifejezés, vagy esetleg ennek fordítottja zajlott le, de talán valószínűbb a szűkítés, különösen az első és a harmadik kifejezés esetében.

Bővítés történt viszont az alábbi esetben, ahol a puszta jelzős szerkezetet egészítjük ki teljes mondattá egy állítmány segítségével:

tiltott gyümölcs (vmi) → A tiltott gyümölcs (mindig) édesebb.

> Vajon *tiltott gyümölcs* legyen-e az olyan pénzügyi árucikkel való tőzsdei határidős kereskedés a bankok számára, amellyel kapcsolatban egyik kereskedelmi bank sem rendelkezhet bennfentesebb információval, mint egy másik? (Heti Világgazdaság 1993. március 20., 91–92)

> 1967-ben legalizálták Dániában a pornográfiát. Néhány évig hemzsegtek a pornóshopok Koppenhágában, miközben a szexuális bűncselekmények száma

dc_1566_18

> csökkenni kezdett. *A tiltott gyümölcs mindig édesebb* és többen akarják kipróbálni – vallják a legalizálás hívei. Ma már alig-alig talál a szexre éhes turista pornóüzletet a városban… (Magyar Hírlap 1994. szeptember 20., 8)

Különböző bővítési és szűkítési folyamatok vezettek ahhoz is, hogy az alábbi frazeológiai egységeknek létezik egy **rövidebb és egy hosszabb változata** is, pl.

> *(Andersen meghalt,) mese nincs.*
> *(egy pofa) bagót (sem) ér vmi*
> *Szegény az eklézsia (maga harangoz a pap).*
> *Életünket és vérünket (de zabot nem)!*
> *Hallgatni arany, (beszélni ezüst).*

Utolsó példánk átvezet bennünket a frazeológiai variancia speciális típusához, mely azáltal jön létre, hogy egyes fordulatokban változhat a kifejezés tagjainak a **sorrendje** (ez különösen gyakori mondatformájú kifejezésekben, illetve – a hasonlító mondatok mondattani sajátosságaiból fakadóan – a szóláshasonlatok között):

> *Hallgatni arany, (beszélni ezüst). / Beszélni ezüst, hallgatni arany.*
> *Az alma nem esik messze a fájától. / Nem esik messze az alma a fájától.*
> *Nem nőnek a fák az égig. / A fák nem nőnek az égig.*
> *(olyan) éhes, hogy a patkószeget is megenné / a patkószeget is megenné, olyan éhes*

3.2.2.5.3. Állító és tagadó változatok

A legtöbb frazeológiai egység **állító és tagadó** formában is használható, előfordul azonban, hogy bizonyos szókapcsolatoknak inkább csak az egyik változatuk használatos. A *(Minden) zsák megtalálja a foltját* közmondás például inkább állító formában szokásos, míg az *Ajándék lónak ne nézd a fogát* fordulat tagadó alakban. Ilyenkor a meghökkentés erejével hathat, ha mégis az ellenkező „előjellel" használjuk a kifejezést, mint az alábbi példában:

> … dr. Németi János tudományos kutató szól Popp Aurel festőművész életútjáról, Sike Lajos figyelmeztet arra, hogy „*ajándék lónak... nézd meg a fogát!*"… (MNSzt.; Romániai Magyar Szó 1999. október 10.; Cím: Októberzáró lapszemle)

Hasonlóképpen tagadó formában szokott előfordulni *A pénz nem boldogít* közhely is, amelyről már fentebb is láthattuk, hogy igazságértékét gyakran megkérdőjelezik különféle hozzáfűzött megjegyzésekkel. De ugyanilyen szokatlan az is, ha állító formában fordul elő, pl.

> Itt a hirtelen gazdagodás nem szétválaszt, hanem összehoz, *a pénz boldogít*, az ír whiskey finom, a ír táj kopár, de barátságos, kell ennél több? (MNSzt.; Magyar Narancs 1999. november 11.; Cím: Film – A pénz szaga – Lottózsonglőrök**)**

Ugyanerre egy német példa:

> *Geld spielt eine Rolle*, vor allem, wenn du wenig hast. [A pénz számít, főként ha szűkében vagy.] (idézi Burger – Buhofer – Sialm 1982: 79)

dc_1566_18

Ezek a példák alkalmi modifikációk voltak, előfordul azonban, hogy egyes kifejezéseknek létezik egy állító és egy tagadó variánsuk is, illetve hogy a bennük foglalt állítás fordított előjellel is megtalálható szólásaink és közmondásaink között, pl.

Ruha teszi az embert.
Nem a ruha teszi az embert.

Minden rosszban van valami jó.
Minden jóban van valami rossz.

Aki szerencsés a játékban, szerencsétlen a szerelemben.
Aki szerencsétlen a játékban, szerencsés a szerelemben.

öröm az ürömben (vmi)
üröm az örömben (vmi) stb.

3.2.2.5.4. Defrazeologikus deriváció

A frazeológiai egységek modifikációjának kérdéskörébe tartoznak az ún. **defrazeologikus deriváció** esetei is, melynek során egy frazeológiai egységből szóalkotási folyamatok (főként szóképzés és -összetétel) révén hozunk létre új lexikális egységeket, pl.

bakot lő → baklövés
cserben hagy → cserbenhagyás
szarvakat rak vkire → felszarvaz
szemére hány vkinek vmit → szemrehányás
kosarat ad vkinek → kikosaraz stb.[111]

Látható, hogy az esetek többségében az igei alapú kifejezést alakítják főnévvé, de léteznek más szófajt eredményező képzések is (*nyakát töri → nyaktörő (mutatvány), forr a vére → forróvérű, enyves a keze → enyveskezű* stb.). A defrazeologikus deriváció során az eredetileg többszavas egységek összevonódnak, ezáltal kikerülnek a frazémák osztályából, azaz a defrazeologikus deriváció inkább a frazémák változási folyamata szempontjából fontos, nem annyira a keletkezésük szemszögéből. Ugyanakkor egyes esetekben előfordul az is, hogy valamilyen igei komponens (többnyire egy viszonylag „üres" jelentésű ún. *könnyű* vagy *operátor ige*, vö. Forgács 2014: 160, ill. Károly 1980: 148) segítségével a főnévi formát újra igeivé alakítják, azaz egyfajta ekvivalencia kialakítása történik meg. Ez a folyamat viszont további frazeológiai egységeket eredményezhet, azaz ez is a szekunder frazeologizálódás körébe eső jelenség:

bakot lő → baklövés → baklövést követ el
szemére hány vkinek vmit → szemrehányás → szemrehányást tesz vkinek stb.

[111] A magyar szakirodalomban Somhegyi 1988 és 1992 vizsgál hasonló eseteket, s *monofrazémá*nak nevezi az efféle alakulatokat. *Valódi monofrazéma* néven tárgyalt példáinak egy része azonban inkább csak metaforikus névátvitel (*fütyül vkire, begyullad* stb.), nem korábbi frazémából jön létre. *Az ál-monofrazémá*nak nevezett típusba a *tönkre|megy, helyben|hagy, halál|sápadt*-típusú összetételeket sorolja, hiszen ezeknek mindkét szókapcsolati eleme megtalálható az összetételben. Problematikus ugyanakkor maga a *monofrazéma* elnevezés, hiszen egy kifejezés éppen attól frazéma, hogy több szó kapcsolata, azaz ha összetétellé válik egy korábbi frazeológiai kapcsolat, akkor kilép a frazeológiai egységek köréből.

dc_1566_18

3.2.2.5.5. Frazeológiai egységek kontaminációja

Utoljára hagytam a frazeológiai egységek modifikációs folyamatai közül a **kontamináció** eseteit. Mint tudjuk, a szóvegyülés a ritkább szóalkotási módok tartozik. Történhet spontán folyamatként, asszociációs zavar folytán, de a létrejött változat uzuális lexémává is válhat (pl. *csokor x bokréta → csokréta, csupa x kopasz → csupasz, rémít x ijeszt → rémiszt* stb.). A kontamináció azonban lehet tudatos folyamat is (szóvegyítés): így alkották meg a *grépfruit* magyar neveként a *citrom* és a *narancs* szavakból a *citrancsot,* vagy a La Manche-csatorna alatt húzódó építmény neveként a legutóbbi időben keletkezett *csalagút* (< *csatorna x alagút*) szóalakot.[112]

A szóvegyüléshez hasonló folyamatokat azonban megtalálni a frazeológiai egységek körében is. Kontamináció történhet nem idiomatikus kifejezésekkel is, jól példázza ezt a Kossuth rádió 2016. június 2-i 180 perc című adásából származó következő részlet is:

> Valamennyire más összetételű elégedetlenség szült zavargást tegnap délután, kora este a kiskunhalasi menekültügyi telephelyen. Aztán késő estére *helyreálltak a kedélyek*.

Itt nyilván a *helyreállt a rend* és a *megnyugodtak a kedélyek* fordulatok keveredéséről van szó, ez esetben azonban csupán véletlen tévesztésről, asszociációs zavarról beszélhetünk.

Hasonló asszociációs zavar azonban szólások használata kapcsán is előfordul, s nem is csak szóbeli közlésben, hanem írásban is. Többnyire akkor következik be, ha azonos vagy hasonló jelentésű szólások töredékesen hívódnak le a mentális lexikonból, és két kifejezés kontaminálódik, pl.

> Az eddig ismertté vált olajügyekben 31 fegyelmi vizsgálat indult a pénzügyőrök ellen korrupció gyanúja és különböző, a szolgálattal összefüggő fegyelemsértések miatt. Ezekben 63 vámos volt érintve. Közülük 10-ről időközben kiderült, hogy ártatlanok és ugyanennyi ügyét felfüggesztették bizonyítékok hiányában. Azokat a pénzügyőröket, akikről kiderült, hogy *vaj van a fülük mögött*, azonnal elbocsátották a testülettől. (Magyar Hírlap 2000. június 28., 5)

Az idézett szövegrészletben szereplő példák nyilvánvalóan a *vmi van vkinek a füle mögött* és a *vaj van a fején vkinek* szólások téves összevonásán alapulnak. Ugyancsak szóláskeveredéssel állunk szemben a következő példában is:

> Az Auchan Magyarország Kft. vezetője, Jean Paul Filliat levélben kérte fel Vámos Györgyöt, az Országos Kereskedelmi Szövetség főtitkárát, hogy amilyen gyorsan csak lehet, ültesse közös asztalhoz a magyar tejtermelők, a tejtermék-tanács, a tejfeldolgozók és -felvásárlók, az áruházláncok és a kormány illetékeseit, és közösen rendezzék a hazai tejpiacon jelentkező problémákat. Véleménye szerint a piaci anomáliákat nem lehet egyoldalúan a hazai áruházláncok nyakába varrni, és a magyar gazdák *rossz kapukon döngetnek*, amikor az áruházakat vonják felelősségre gondjaikért. (Magyar Hírlap 2005. augusztus 4., 11)

[112] Ennek talán mintájául szolgálhatott az ang. *chunnel* szóalak is, amely a *channel* és a *tunnel* lexémák keresztezéséből született.

dc_1566_18

Ebben a példában a *nyitott kapukat dönget* 'olyasmit kér, amiről már előzőleg elhatározták, hogy megadják neki' és a *rossz ajtón kopogtat* 'rossz helyen kér segítséget' szólások keverednek össze.

Következő példánk ugyancsak „ékes" példája a képzavarszerű szóláskeveredésnek: a *kiküszöböli a hibát* és a *kiköszörüli a csorbát* kifejezések kontaminációjából származik:

> A SZDSZ jelenlegi zuhanása azzal is magyarázható, hogy a szabad demokraták hivatalosan elismerték vereségüket. Az önkormányzati választásokon azonban *kiküszöbölhetik a csorbát*. (Magyar Hírlap 1998. augusztus 15., 4)

Hadrovics arra mutat rá, hogy az írók „egyes alakjaik jellemzésére, gondolkodásmódjuk humorizáló bemutatására használhatják az ilyen csodabogarakat. Maga Mikszáth is nyilván hasonló célzattal adta egyik alakja szájába a következő meglepő vegyüléket: »Aha! – okoskodott fejcsóválva Gyurka bácsi – most már *keresztüllátok a csízión*.« (1:30). Itt az *érti a csíziót* és az *átlát* vagy *keresztüllát a szitán* (régen: *rostán*) összekeverése történt, ami nem nagyon hízelgő a tettes szellemi képességeire. Ez az egyedi szólásvegyülés azonban nem állandósult" (1995: 64).

Eljuthatnak azonban az efféle kontaminációk odáig is, hogy már nem csak egyszeri tévesztésről van szó. A *kemény dió* és a *nehéz ügy/dolog* kifejezések keveredéséből létrejött *nehéz dió* fordulat ugyanis egyre gyakrabban hallható, de írásban is egyre többször megtalálni. A Magyar Hírlap 1994 és 2001 között megjelent összes számát megvizsgálva a keresőprogram azt mutatja, hogy 44 *kemény dió* mellett 8 esetben találunk *nehéz dió* alakot. Ez arra utalhat, hogy bár a *dió* nem tud valóban nehéz lenni, azaz elég értelmetlen így a szókapcsolat, lehet, hogy lassan barátkoznunk kell ezzel a formával is:

> … a szociális intézkedések átalakítása Csehországban is *nehéz dió*, és a jövő évi parlamenti választások közeledtével egyre nagyobb vitákat vált ki. (Magyar Hírlap 1995. április 14., 12)

Akárcsak a modifikáció által teremtett elemek, a véletlenszerűen létrejövő szóláskeveredések is eljuthatnak tehát idővel a standardizáció bizonyos szintjére. Ezt tapasztalhatjuk a korábban már említett *összerúgja a port vkivel* szólás kapcsán is, amely az *összerúgja a patkót vkivel* és a *rúgja a port* 'táncol' szólások keveredéséből jött létre (lásd az 1.3. pontban). Ennek a kifejezésnek az esetében sem végleges azonban keveredés, hiszen használatos még az *összerúgja a patkót vkivel* változat is.

Ugyancsak szólásvegyüléssel keletkezett a *számon kér* fordulat. Mint arra Hadrovics (1995: 63) rámutat, ezt a változatot a régi magyar nyelvben nem találjuk meg, vannak viszont *számot kér/kíván/vesz, számát adja vminek*, illetve a birtokviszony felbomlása után ebből kivált *számot ad vmiről* változatok. Ugyancsak megtalálható régi forrásokban a *számán tart*, majd az ebből kiváló *számon tart vmit* kifejezés. Lássunk néhány példát:

> Dobai János bátyám is külön *számot kért* tőlem … a leckéről (Rett 61)
> [Krisztus] minden embertül *számot* is kezd *venni* (RMKT 17. sz. 9: 300)
> *Adjad számát* te folnagykodatodnak (MünchK 74 vb)
> Ha mind *számán tartod*, az mit ellened vétünk… (RMKT 17. sz. 8: 115)

dc_1566_18

A régi *számot kér* és a *számon tart* kifejezések vegyüléséből kodifikálódott végül nyelvünkben a *számon kér* szókapcsolat, majd ebből defrazeologikus derivációval létrejött a *számonkérés* lexéma:

> Márkus Imre, a Vasutasok Szakszervezetének elnöke a konkrét kompromisszumos javaslatokat *kérte számon* a vasút vezetésén. (Magyar Hírlap 1995. április 19., 1)

Érdekes példája a kontaminációnak Faludi Ferenc közmondásgyűjteményének egyik adata is. Mint O. Nagy is rámutat (1977: 42–49), Faludi munkája nagyon szoros szálakkal kapcsolódik a *Salamon és Markalf* címen ismert népkönyvhöz. Ez utóbbiban található a következő fordulat: *Lágy pásztor előt a' Farkas gyapyat szaric: de a' kemény előt nem* (D1r). Ennek latin megfelelője a népkönyv latin nyelvű eredetije alapján a következő: *Molli bergario lupus caccat lanam*. Faludinál viszont a kifejezést ebben a formában találjuk meg: *Lágy pásztor előtt gyapjat rúg a' farkas* (132), ill. *Lágy pásztor alatt gyapjat rug a farkas* (324) – vö. O. Nagy i. m. 45.

Kérdés, mi lehetett az oka, hogy a 'ha gyenge kezű a vezető, abból a vezetetteknek is csak kára származik' jelentésű közmondásban Faludi a korábbi változat *szarik* igéjét a *rúg*ra cserélte. Más gyűjteményekben, így például Kovács Pálnál ugyanis szintén a *szarik* alakot találjuk. Noha tudjuk, hogy a 18. és 19. századi kiadványok többnyire igyekeznek a közmondásoknak olyan alakját közölni, amelyben nincsen durva szó, a *rúg* használata mégis értelmetlennek tűnik. Baróti Szabó Dávid A magyarság virági című gyűjteményében ugyanis több szalonképes szinonimát is megad (*A' lágy pásztor előtt a' farkas gyapjat okádik, rug, húllat, rezel* (137), ezek közül is „éppen csak a *rúg* az, amely nem vág egybe azzal a szemlélettel, azzal a megfigyeléssel, amely a közmondást létrehozta" (O. Nagy i. m. 49).

A kérdésre a választ O. Nagy Beniczky Péter verses közmondásgyűjteményében véli megtalálni. A *Magyar rithmusok* példabeszédeinek 42. szakaszában ugyanis ezt találjuk*: Mert lágy pásztor miatt Farkas lejtőt rughat; 'S gyapjat hányhat elötte*. Ugyanezt átveszi Szirmay Antal is (Hungaria in parabolis 160). „Úgy látszik tehát, hogy a *gyapjat rúg a farkas* ennek a két kifejezésnek a kontaminációjából keletkezett: *lejtőt rúg* ('lejtőt, azaz egy táncfajtát jár, táncol') *a farkas* x *gyapjat szarik a farkas*. Minthogy a *gyapjat rúg* kapcsolatot tartalmazó forma először FALUDI gyűjteményében fordul elő, föltehető, hogy mint tudatos eufémizmust ő maga alkotta meg ezt az alakot, s tőle vették át a későbbi közmondásgyűjtők és szótárírók." (O. Nagy uo.)[113]

Ez a példa már átvezet bennünket a **szándékos kontaminációhoz**, amikor két vagy több kifejezést tudatosan összevonnak. Ezt az eljárásmódot különösen közmondásokkal kapcsolatban figyelhetjük meg, de szólások esetében sem lehetetlen, pl. *elröpül felette az idő vasfoga* (← *elröpül felette az idő* + *megeszi az idő vasfoga*) stb. (vö. Dömötör 1989: 128; Hadrovics 1995:

[113] Hozzá kell azonban tennünk, hogy Légrádi Imre másként igyekszik magyarázni a kifejezést (1978: 477–478). Szerinte a *rúg* ige inkább természeti megfigyelés nyomán kerülhetett a közmondásba, s arra vonatkozik, hogy „a farkas, miután ürülékét elhullajtotta, hátsó lábaival kaparó, rúgó mozdulatokat végez, mintegy betemetendő az ürüléket" (i. m. 478). Szerinte tehát lehetséges, hogy a népnyelvben is élt a *gyapjat rúg* alak, s ezt Faludi nem eufemizmusként alkotta, hanem „birtokában volt a népnyelvi változatnak, s felismerve annak árnyaltabb voltát, eleve ezt vette be Jegyzőkönyvébe, mellőzve a *caccat* durva, szó szerinti fordítását" (uo.). Ez elvileg igaz is lehetne, azonban ezt a magyarázatot némileg gyengíti, hogy Faludi előtt sehol máshol nem található meg ez a változat, pedig ha valóban népnyelvi volna, akkor talán másutt is előfordulna.

258 k.; Hernádi 1995: 17; Szathmári 1996: 461; Forgács E. 2005: 240 kk.). Az ilyen közmondásparódiákban rejlő posztmodern humort, iróniát csak akkor érthetjük meg teljesen, ha a bennük megbúvó eredeti közmondások mindegyikét ismerjük, vö. pl.

Szegény ember vízzel főz, s még az ág is húzza. [← Szegény ember vízzel főz. + Szegény embert még az ág is húzza.]

Vak tyúk is talál szemet szemért. [← Vak tyúk is talál szemet. + Szemet szemért.]

Ebül szerzett jószágból is megárt a sok. [← Ebül szerzett jószág ebül vész. + Jóból is megárt a sok.]

Ajándék lónak túros a háta. [← Ajándék lónak ne nézd a fogát! + Közös lónak túros a háta.]

Ajándék lónak híg a leve. [← Ajándék lónak ne nézd a fogát! + Olcsó húsnak híg a leve.]

Olcsó húsnak nyögés a vége. [← Olcsó húsnak híg a leve. + Nem akarásnak nyögés a vége.]

Kutyából nem lesz éhes disznó. [← Kutyából nem lesz szalonna. + Éhes disznó makkal álmodik.]

Előfordul néha az is, hogy nem is két, hanem három közmondást vonnak össze eggyé, ezek az alakulatok azonban többnyire már meglehetősen mesterkéltnek tűnnek, pl.

Lassan járj, Isten is megsegít, mint a sánta kutyát. [← Lassan járj, tovább érsz! + Segíts magadon, Isten is megsegít! + A hazug embert könnyebb utolérni, mint a sánta kutyát.]

Ha rövid a karod, addig nyújtózkodj, amíg el nem törik. [← Ha rövid a karod, toldd meg egy lépéssel! + Addig nyújtózkodj, amíg a takaród ér! + Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik.]

Noha példáink többsége különféle internetes gyűjteményekből való, mégis inkább csak a nyelvi humor megnyilvánulásaként létrehozott modifikációknak tekinthetők. Előfordulnak azonban olyan esetek is, amikor két közmondás elemeinek összekapcsolásával **kontaminációs közmondások** keletkeznek, ezek között már uzuális változatok is találhatók, pl. *Barátot szerencse hoz, szükség próbál*. (← *Szerencsésnek ki-ki társa akar lenni* és *Szükség próbálja meg a barátot*).

3.2.2.5.6. Komponensek népetimológiás újraértelmezése

A modifikációs frazémaképződés kapcsán Munske megemlít még egy viszonylag ritka, de mégis számba veendő lehetőséget. Ennek lényege, hogy bizonyos, motivációjukat vesztett frazémák esetében a nyelvhasználók megpróbálják a **motivációt újraalkotni**. Ez történhet úgy is, hogy a kifejezések motivációs hátterét illetően új magyarázatok keletkeznek. Ezeket az eredetmagyarázatokat azonban inkább csak a műveltebbek ismerik, az átlag nyelvhasználók nem, bár egy részük az olvasottabb, érdeklődőbb nagyközönség számára is közkinccsé válhat. Gondoljunk például a korábban már említett *Hátra van még a feketeleves* kifejezésre, amelynek mára hamisnak bizonyult eredetmagyarázatát, miszerint a *feketeleves* nem más, mint a *fekete*

dc_1566_18

kávé, s a kifejezés Török Bálint elfogásához kapcsolódik, Arany János balladája nyomán meglehetősen sokan ismerik:

> Hosszas ebéd a török szultáné,
> *Hátra van még a fekete kávé*;
> Török Bálint tétova tekintget:
> „Körülfogott a jancsár bennünket!”

A frazeologizálódási folyamat szempontjából azonban ezek a magyarázatok kevésbé fontosak. Vannak viszont olyan egységek is, amelyek esetében a kifejezés valamely **komponense is módosul**, ezáltal a frazéma alakja is megváltozik.

Szép példája ennek a jelenségnek a német *Hals- und Beinbruch!* ’Kéz- és lábtörést!’ [szó szerint: Nyak- és lábtörést!] helyzetmondat, amelyet ironikusan olyankor használnak, ha valakinek egy vállalkozáshoz, előtte álló próbatételhez sok sikert kívánnak.[114] A kifejezéssel kapcsolatban sokan azt gondolják, hogy az a babonás elképzelés áll mögötte, hogy a sorsot irányító erők előszeretettel változtatják a különböző kívánságokat ellenkező előjelűre. Ezért ha valakinek jót akarunk, akkor rosszat kell kívánnunk neki, például vizsga előtt *egy nagy kalap szart* vagy éppen *kéz- és lábtörést*. A német *Hals- und Beinbruch!* kifejezés esetében azonban mégis más a helyzet: szóláskutatók kiderítették, hogy ez egy héber jókívánság-formula, a *hazlóche un bróche* (< *hazlachá* ’szerencse’, *b'racha* ’áldás’) átvétele, amelyet mind a héber, mind a jiddis nyelvben még ma is használnak. Mivel azonban a németben a motiváltsága nem volt világos, komponenseit idővel hasonló hangzású szavakra cserélték, igaz, ezt a cserét támogathatta a fent említett babonás elképzelés is (vö. Röhrich 1991: 633).

Hasonló példa az elsősorban a sziléziai és berlini nyelvváltozatokban használt *Abgemacht, Seife* ’rendben, el van intézve’ fordulat is. Ennek a berliniesen *Abjemacht, Seefe* alakban ejtett kifejezésnek a főnévi komponensét sokan a francia *C’ est fait* ’meg van csinálva’ kliséből eredeztetik: a motiválatlan elemet itt is népetimológiás áthallással és átértelmezéssel cserélték később a ’szappan’ jelentésű *Seifé*-re. Röhrich emellett egy másik komponenscsere lehetőségét is felveti: szerinte a kifejezés forrását talán inkább a héberben kell keresni. Létezik ugyanis a németben a *Sela! Abgemacht!* fordulat, illetve ennek fordított sorrendű variánsa az *Abgemacht, Sela!* is. Mindkettőt olyankor használják, ha egy ügynek a szerencsés lezárásához érkeztek. A *Sela* kifejezés a héberből származik, s ugyancsak azt jelenti, hogy ’meg van csinálva’. A bibliai zsoltárokban 71 ízben fordul elő ez a lexéma, például a 3. zsoltár 9. versében is, amely Luther német fordításában így hangzik:

> Bei dem Herrn findet man Hilfe. Dein Segen komme über dein Volk! *Sela*.[115]

A *Sela* lexéma a németből már a 16. század óta adatolható, az *Abgemacht, Sela* fordulat pedig a 19. században meglehetősen kedvelt volt, de mivel a *Sela* komponens jelentése a nyelvhasználók körében egyre kevésbé volt világos, idővel kicserélték *Seifé*-re (vö. Röhrich 1991: 1459, 1464). A két magyarázat közül a francia eredeztetés esetében erősebb a hangtani kapocs

[114] Röhrich (1991: 633) megjegyzi, hogy ennek analógiájára vitorlázáskor a németben gyakran használják a *Mast- und Schotbruch!* kifejezést, amellyel ’árbóctörést és vitorlakötél-szakadást’ kívánnak.
[115] Ugyanezt a Magyar Bibliatanács által 1975-ben megjelentetett református bibliafordításban (658) így találjuk: *Az Úrtól jön a szabadítás. Legyen áldásod népeden.* (*Szela*). A Szent István Társulat által készített fordítás (1976: 619) viszont elhagyja ezt az idegen elemet: *Az Úrnál a segítség, legyen áldásod népeden!*

dc_1566_18

a *Seife* (*Seefe*) elemhez, a másik eredetmagyarázatot viszont erősíti a strukturális és jelentéstanilag azonos *Abgemacht, Sela* kifejezés megléte. A modifikációs frazémaképződés szempontjából azonban nincs igazán jelentősége annak, hogy melyik magyarázat a helyes, a lényeg a népetimológiás remotiváció miatti komponenscsere.

De nemcsak idegen szavak remotivációs cseréjéről lehet szó, hanem a belső szókészletbe tartozó, de elavuló elemekéről is. Ilyen példa a németből az 'elhallgattat, elnémít' jelentésű *jmdn. mundtot machen* kifejezés. Ez eredetileg a jogi szaknyelvből származik, és valójában az ó- és középfelnémetben használatos *munt* főnévre vezethető vissza. Ennek jelentése 'védelem, védőernyő, védő hatalom', s etimológiailag összefügg a latin *manus* 'kéz' szóval. A magában már kihalt lexéma – eredeti jelentésében – ma is él még a *Vormund* 'gyám' szóban, amely a gyámság alá helyezett előtt álló, fölötte (védő)hatalmat gyakorló személyt nevezi meg. A *jmdn. mundtot machen* kifejezés tehát eredetileg azt jelentette, hogy 'vkit gondnokság alá helyez, önjogúságától megfoszt', a fordulatot első ízben Schottelius jegyzi fel és magyarázza 1665-ben. A jogi szaknyelven kívül azonban a kifejezés *Munt* elemét hamarosan a 'száj' jelentésű *Mund*hoz kapcsolták, ennek következtében idővel a jelentése is átalakult: a *munt tot* 'jogától, védelmétől megfosztott, gyámság alá helyezett' értelem helyébe a *mund tot*, azaz 'beszéléshez való jogától megfosztott, elhallgattatott' jelentés került. Ebbe bizonyára belejátszottak olyan szólások is, mint a *Halt den Mund!* 'Fogd be a szád!', *jmdm. den Mund (das Maul) stopfen* 'betömi, befogja vkinek a száját' – vö. Röhrich 1991: 1060.

Hasonló példa volna a magyarból a *tudja a dürgést* szólás, melynek *dürgés* eleme eredetileg vadászati műszó volt, s a fajdkakasnak a párzási időszakban hallatott hangját jelentette, hiszen ilyenkor az óvatlanabb madarakat könnyebb volt elejteni. Mivel viszont a kifejezés motivációját nem ismerő szélesebb nyelvközösség számára a vadászati műszó eléggé értelmetlennek tűnhet, egyre többször lecserélik a motiválatlan *dürgés* szót a *dörgés*sel, arra célozva, hogy valaki a mennydörgések tekintetében kiismeri magát. Eltérően azonban az előző német példától, egyelőre nem tűnt el a régi kifejezés, hanem a két változat párhuzamosan él egymás mellett, s nem következett be jelentésváltozás sem, mindkét fordulat 'kiismeri magát, tudja a módját vminek' értelemben használatos.[116]

Érdekes *a füle botját se mozdítja* kifejezés alaki átalakulása is. A fordulat eredeti formája *a füle bojtját se mozdítja* volt, s arra vonatkozott, hogy egy állat a fülén levő szőrpamacs, azaz *bojt* rezdülésével se mutatja, hogy reagálna parancsunkra. Később a kifejezés átvitt értelművé válása során a képi háttér némileg elhomályosult, nem volt világos, hogy a fülüket se mozdító állatokról van benne szó: ekkor a *bojt* és *bot* szavak hangalaki hasonlósága folytán kicserélődött a szókapcsolatban levő főnévi elem (vö. O. Nagy 1979: 187–189).

Érdekes példája a remotivációs cserének a tükörfordítással a magyarba is átvett *iszik, mint a kefekötő* szóláshasonlat német eredetije, a *trinken/saufen wie ein Bürstenbinder* is (vö. O. Nagy 1979: 261–262). Noha gondolhatnánk arra is, hogy egy kefekötő torkát ingerelhetik a munkája közben szálló finom szőrszálak, s ezért öblögeti gyakran a torkát, valójában teljesen másról van

[116] O. Nagy szólásgyűjteménye az *ismeri [tudja] a dürgést [dörgést]* köznyelvi változat mellett (1976: 150) egy *tudja [ismeri] a zörgést* variánst is feltüntet tájnyelvi adatként (732). Ez további jó példája a motiválatlan komponens motiváltra cserélésének.

dc_1566_18

szó. Szegény kefekötők teljesen ártatlanul kerültek a nagyivók hírébe. A kifejezés Röhrich szerint (1991: 283) a ’kefél’ jelentésű *bürsten* igéhez kötődik, amelyet már a középfelnémetben is használtak ’iszik, tivornyázik’ jelentésben, feltehetőleg arra utalva, hogy valaki a torkát (esetleg a poharát) tisztítja, keféli ki az italozással. (Azt a nézetet, hogy a *bürsten*nek a német *Bursche,* (vö. *Burschenschaft*) szavakhoz, s a középkori egyetemista fiúközösségek italozásához volna köze, ma már elvetik.) A 16. században aztán egy szójáték eredményeként az italozáshoz, azaz a *Bürsten*hez igazán értőket kezdték ironizálva *Bürstenbinder*nek nevezni, ami ahhoz vezetett, hogy a kefekötő-mesterség meglehetősen rossz hírbe került. Ehhez járult még, hogy a 19. században a kefekötők vándorolni kezdtek, hogy több terméket tudjanak eladni. Eközben rájuk ragadt az az előítélet, hogy nem becsületesek. Így a *trinken wie ein Bürstenbinder* hasonlat mellé további szóláshasonlatok is keletkeztek, pl. *laufen wie ein Bürstenbinder* ’futkos, mint a kefekötő’, *fressen wie ein Bürstenbinder* ’zabál, mint a kefekötő’, *lügen wie ein Bürstenbinder* ’hazudik, mint a kefekötő’.

Noha talán csak az anekdoták szintjén zajlott le, de hasonló népetimológiás remotivációval magyarázzák a magyarban a *vérré válik benne, mint barátban a lencse* szóláshasonlat létrejöttét is. Ismeretes, hogy ezt a fordulatot, amelyet olyankor szokás használni, ha valakinek szemmel láthatóan jólesik az étel vagy az ital, egy adomából eredeztetik. Eszerint egy barátnak nagyon ízlett a lencse, s mikor megette, azt mondta latinul: *vere valet*, azaz ’igazán jó’. Ezt egy latinul nem tudó ember úgy értette: *vérré vált*. O. Nagy (1979: 74) szerint azonban ez mindössze egy aitologikus, azaz eredetmagyarázó anekdota, valójában az illető hasonlat úgy keletkezett, hogy két kifejezést összekapcsoltak. Ebből az egyik a *vmi vérré válik (vkiben)* szólás lehetett, a másik pedig a hasonlat második fele: *mint barátban a lencse*. A főmondati rész keletkezésének semmi köze az anekdotikus történethez, csak arra vonatkozik, hogy valamilyen táplálék jólesik valakinek. A hasonlat második fele viszont feltehetőleg úgy született, hogy a fenti komikus félreértést mint mulatságos adomát adták tovább egymásnak az emberek, majd később, mikor ez már közkinccsé lett, csak röviden, a hasonlattal utaltak rá. Ez pedig humorossága folytán akkor is fennmaradt a nyelvi tudatban, mikor maga az anekdota már feledésbe merült.

A remotiváció csak részlegesen megy végbe az *ő sem jobb a Deákné vásznánál* kifejezés esetében. Ennek a szólásunknak a népszerűsége több száz év óta folyamatos, ám a szólásmagyarázók szerint voltaképpen nem egy *Deák* nevű ember feleségének a vásznáról van szó benne, hanem a tanítóné, azaz a *deákné* lepedőjéről. Ismeretes ugyanis, hogy régen *deák*nak hívták a falvakban a latinul tudó, illetve tanító helyi iskolamestereket. A deák azonban, mint a nemzet napszámosa, már akkor sem volt túlfizetve, ezért lepedője csak a legolcsóbb, legrosszabb minőségű *hetes vászon*ból készült (vö. Margalits 1896: 331: *Durva, mint a hetes vászon; A hetes vászon nem válik tizenkettessé. (Rossz jóvá.); A hetes vászonnak nem nagy az ára* stb.). Emellett az is előfordult, hogy a tanító szerette az italt, ezért számos anekdota megemlíti, hogy a deákné – akár a vásznat – meg is sulykolja korhelységéért, az ütlegelés pedig bizonyára mind a tanítót, mind a vásznat megviselte (vö. O. Nagy 1979: 113 és Bárdosi 2015a: 112). Amikor pedig később *deák* helyett már inkább *tanító*nak nevezték az iskolamestert, a köznévi *deákné* lexéma *Deákné*vé, azaz tulajdonnévvé vált.

dc_1566_18

Lehetséges, hogy hasonló remotivációval állunk szemben a régibb szólásgyűjteményeinkben megtalálható *kap rajta, mint Cibak a kulacson* szóláshasonlat esetében is. Ezzel kapcsolatban Dugonics az alábbi eredetmagyarázó anekdotát közli (1820: I: 198): „Azt mondgyák egy *Cibak* nevezetű korhelyről: annyira szoktatta légyen magát a' bor italra, hogy ha bora nem volt, az üres kulacsot lábaihoz akasztotta, és könnyebben tűrte a' hideglelést. Ha ki pedig néki akkor egy tele kulacsot hozott, a' hideglelést is el hagyta". Ezt az értelmezést Margalits is átveszi, sőt ő egy további variánst is közöl: *Kap rajta, mint Cibak bátya a kulacson* (1896: 94). Korántsem biztos azonban, hogy csakugyan ez a kifejezés valódi magyarázata. Az kétségtelen, hogy a *Cibak* mint személynév régtől fogva megtalálható a magyarban (vö. EtSz. I: 651 *Cibak,* ill. Kiss Lajos 1980: 146 *Cibakháza* alatt). Eredete ismeretlen, illetve bizonytalan (Kiss Lajos szerint esetleg a ném. *Zwack* személynévből származik), az azonban vitathatatlan, hogy személynévként élt régebbi nyelvünkben, tehát élhetett ilyen nevű korhely is. Azonban Dugonics számos szólásmagyarázatát illetően támad az embernek olyan érzése, hogy talán csak kitalált történetekről van szó. Egy korábbi tanulmányomban (Forgács 1996c) felvetettem ezért a szólás magyarázatát illetően egy másik lehetőséget is. Ennek lényege, hogy a szólásbeli *Cibak* talán egy alkalmilag tulajdonnévvé vált köznév, azaz valójában *cibak*ról lehet szó. Ennek a TESz. – **cibak[1]** címszó alatt – (I: 424–5) két jelentését adja meg: 1. 'kétszersült; Zwieback', 2. 'katonakenyér; Kommißbrot'. A kifejezés, amely az olasz *biscotto* vagy a francia *biscuit* tükörfordításaként létrejött német *Zwieback* szónak a magyarba való átvételével keletkezett, „a friss kenyérrel való ellátást nélkülöző tengerészek és katonák számára készült, szárított kenyérféleséget jelöli" (TESz. uo.). Könnyen belátható, hogy az ilyen szárított kenyérféleségeket fogyasztó ember evés közben nagyon megszomjazhatott, tehát megörült bármiféle innivalónak, azaz kapott a kulacson.[117] Felmerül természetesen a kérdés, miért lett a köznévből tulajdonnév? Ennek egyszerre több oka lehet. Feltehetően szerepe volt a változásban annak, hogy a *cibak* mint köznév inkább csoportnyelvi szó volt, a katonaság nyelvében terjedt inkább el (nyilván ezért is válhatott mára régiessé, elavulttá), ezért aki nem ismerte, könnyen hihette, hogy a *Cibak* tulajdonnévvel van dolga a kifejezésben.[118]

Ha elfogadjuk, Grétsy szófejtését, akkor ugyancsak népetimológiás komponenscsere történt a régibb nyelvünkből adatolható *Antal a fejed* szólásunkban is. Ezt a NySz. 1602-ből idézi elsőként, de Grétsy helyesen mutat rá (1956: 279–284), hogy már Heltai 1552-ben megjelent *Dialogus*ából is adatolható 'buta, ostoba, féleszű' értelemben:

> gyakorta meg chufoltalak, es mind aszt véltem, hogy igē *antal a feyed* (c5b)

[117] Hogy itt nem a *cibak*ot fogyasztó ember kap a kulacson, hanem az étel maga, ebben nem látok nagyobb problémát: hasonló megoldásokkal másutt is találkozunk nyelvünkben, gondoljunk csak a közismert viccre, melyben az étteremben a halat fogyasztó úri vendég úgy rendel a pincértől italt, hogy *a hal inni kér*, a szomszéd asztalnál ezt meghalló vidéki paraszt pedig, aki marhasültet rendelt, az „úri módit" utánozni akarván így szólítja magához a pincért: *Főúr, a marha inni kér*.

[118] Ezt elősegíthette még, hogy a *kap vmin* szerkezet jelentéstani viszonyait illetően a mondat alanyának – szokásosan – +Human szemantikai jegyűnek kell inkább lennie, az átalakulást a többi hasonló szólás (*kap rajta, mint koldus a garason; kapnak rajta, mint vargainasok az ebszaron; kapnak rajta, mint a cukron*) analógiája is támogathatta.

dc_1566_18

Grétsy szerint az *Antal* komponenst „Heltai közszónak érezte, aránylag következetes helyesírásában ezért is kezdte kisbetűvel" (i. m. 282). Ennek az lehetett az oka, hogy eredetileg valóban köznév állt a szólásban, de az nem az *Antal* személynév köznevesült változata, hanem *átalag* szavunk *n*-es változatának a szójáték kedvéért megrövidített változata. Az *átalag* egy hordóféle neve, s van *általag* és *antalag* változata is. Ez utóbbi forma ugyan csak meglehetősen későn, a 19. század elejétől adatolható, a szó azonban bekerült több szomszédos nyelvbe, s az idegen nyelvi adatok kivétel nélkül *n*-es változatot mutatnak, vagyis olyan magyar nyelvterületről kerülhettek át, ahol a szó *antal, antalag, antalkó* változatban volt használatos. Grétsy úgy gondolja, hogy ez a változat bújik meg az *antal a fejed* kifejezésben is, amely tehát eredetileg olyasmit jelentett, hogy '(boros)hordó a fejed', azaz kong az ürességtől. Az *antal* lexéma azonban kevésbé lehetett ismert közszóként, így hamarosan *Antal* személynevünkkel hozták összefüggésbe. Ennek nyomán viszont elindult egy olyan jelentésfejlődés, amelyben a személynév a féleszű, ügyefogyott, ostoba ember szimbólumává lett. Ez szólásokban és képzett származékokban is kimutatható, vö, pl. Baranyai Decsi 203*: Meg iőt Antal Budáról*, zőld agat hozot orraban : profectus ad apaturia, rediit maio; 114: *Vagyon módgya benne, mint Antalnak az eb vtesben* : pardi mortem assimulat, ill. *antalkodás* 'stultitia', *antalodik, elantalodik* 'stupeo, stultus fio' (NySz. I: 94).[119]

Vitathatatlanul népetimológiás komponenscsere történt viszont a *Simon bíró* kifejezés esetében. Ezt O. Nagy gyűjteménye a következőképpen adatolja: „*Simon bíró (hajtja a lovat* v. *a lovakat*) = <olyan asszonyról, aki papucs alatt tartja a férjét, ill. olyan családra, amelyben az asszony, nem pedig a férfi az úr> (*rég, gúny*)" (1976: 596). Hadrovics is hasonló véleményen van: „Az úrhatnám asszonyt régen *Simon bíró*nak nevezték" (1995: 225). A NySz. viszont *Simon-bíró* szócikkében (I: 237) 'papucsférj'-ként adja meg a kifejezés értelmét: „uxorius PPBl. [siemandel], ezt a példái is megerősítik: „Kontyot fel-tévő férjfi, *Simon-bíró*, Anda Pál hadába való : uxorius PPBl.".

Véleményem szerint ez utóbbi, azaz a 'papucsférj' értelmezés látszik helyesebbnek, ugyanis a szókapcsolat a német *Siemann* lexémára vezethető vissza, az pedig a nők által elnyomott férfiakra használatos, vö. pl. Röhrich (1991: 1476): „*Er ist ein Siemann,* auch: *Er ist der Doktor Siemann*: er steht unter dem Regiment seiner Frau, er muß tun, was sie befiehlt. Siemann oder Simandl [vö. m. *szimándli* – F. T.] ist in den bair.-oesterr. Mdaa. ein Ausdruck für den Pantoffelhelden, abzuleiten von Sie-Mann" (uo.) [Ő egy Siemann. Ő a Doktor Siemann: a felesége parancsnoksága alatt áll, azt kell tennie, amit az parancsol neki ...]. Hasonlóan Grimm szótárában is (DWB. 16: 959): „frauen- weiber- siemann, *mulierosus, uxorius*".

Úgy tűnik tehát, hogy a *Simon bíró* kifejezés esetében egy kölcsönzött szólással van dolgunk, s a motiválatlan *Siemann* lexémának az újraértelmezése folytán került a tulajdonnév a magyar szókapcsolatba. A *bíró* komponens pedig valószínűleg annak hatására jelenik meg benne, hogy a németben is többször áll a *Siemann* összetevő mellett a *Doktor* vagy a *Meister* kiegészítő elem, s ezt fordíthatták magyarra a *bíró*val (vö. Waldapfel 1937: 240).

[119] Hozzá kell azonban tenni, hogy a TESz. (I: 157) nem tartja egészen meggyőzőnek Grétsy érvelését, s vagy az *andalodik, andalog* szócsaláddal tartja rokonnak a szót, vagy az *Antal* keresztnév köznevesülésével magyarázza. Az *Antonius* egyes román nyelvekbeli folytatóinak ugyanis van ilyen értelmű használata, vö. fr. déli *toni* 'buta ember', lotar. *ătun* 'ua.'. Az EWUng. (I: 38) még határozottabban az *andalodik* családjába tartozóként kezeli a kifejezést, s a személynév hatásával csak a formai alakulás tekintetében számol.

dc_1566_18

Nem egyértelmű ugyanakkor, hogy a *Siemann → Simon* komponenscsere a magyarban történt-e meg, mert a németben is vannak nyomai. A Grimm-szótár *Siemann* címszava alatt (DWB. 16: 960) ugyanis ezt találjuk: „zuweilen als eigenname behandelt, wo dann vermischung mit *Simon* nahe liegt [néha tulajdonnévként kezelik, ilyenkor kézenfekvő a *Simon*nal való összetévesztés], s adatolva is van ilyen csere:

> dücke dich, *Simon*, dück dich,
> dück dich, lasz fürüber gan!
> die fraw wil iren willen han.
>
> [Húzd be a nyakad, Simon, húzd be, hagyd, hogy megtörténjen, az asszony keresztül akarja vinni az akaratát.]
>
> er heiszt *Simon*, der guete gspan,
> sie thuet oft mit jhm rauffen.
>
> [Simonnak hívják a derék férjet, felesége gyakran hajba kap vele.]

Hogy a népetimológiás újraértelmezés a németben történt-e meg, s a magyarba már a *Simon* alak került át, vagy a tulajdonnév a magyarban váltotta fel az eredeti *Siemann* alakot, az ma már nem állapítható meg, ugyanis meglehetősen korai átvételről van szó (a *Simon bíró* kifejezés első előfordulása a magyarban Tar Benedek 1541-ben írt *Házasságrul való dícsíret* című énekéből való).

3.2.3. A frazeológiai kölcsönzés

A szókincsbővítés lehetséges technikáinak leírásakor röviden már esett szó arról, hogy abban az új megnevezési egységek létrehozása mellett fontos szerepe van a lexikális kölcsönzésnek is, s hogy ez a lexémák átvételén túl frazeológiai egységek átvételét is jelentheti. A frazeologizálódás szempontjából a kölcsönzött frazémáknak **speciális státuszuk** van, hiszen maga a frazeologizálódási folyamat az átadó nyelvben zajlott le, ugyanakkor az átvétel révén az átvevő nyelv frazeológiai rendszerét gazdagítják (vö. Burger – Linke 1998: 746). A nem eredeti formában, hanem tükörfordításként átvett egységek pedig még sajátosabb helyzetben vannak, hiszen esetükben a frazéma mintáját az átadó nyelv szolgáltatja, ám a konkrét frazéma már az átvevő nyelvben, annak elemeit felhasználva születik meg.

A frazeológiai kölcsönzés kérdésköre nemcsak a magyar, hanem más nyelvek esetében is meglehetősen feltáratlan terület (vö. Munske 1993: 507 is). Földes szerint (2010: 91) eklatánsan bizonyítja a nyelvi kontaktuskutatás érdektelenségét a frazeológia iránt az a tény, hogy a témával foglalkozó, két vaskos kötet terjedelmű HSK-kézikönyv (Goebl et al. 1996–1997) nem kevesebb, mint 6698 tételből álló mutatójában egyetlen utalást sem találni a frazeológiára vagy az idiomatikus szókapcsolatokra. De az internacionalizmusok kutatói is alig vesznek tudomást a frazeológiáról. Mint Földes rámutat (uo.), Braun – Schaeder – Volmert 2003-ban megjelent, kifejezetten az internacionalizmusoknak szentelt munkája egyetlen rövid megjegyzést leszámítva egyáltalán nem fordít figyelmet a világ számos nyelvében megtalálható frazeológiai kapcsolatokra. De nemcsak a kontaktológusok nem érdeklődnek a frazeológia iránt: a frazeológusok is elhanyagolják az állandósult szókapcsolatok kölcsönzésének kutatását. Ez még az egyébként hagyományosan erős és színvonalas orosz frazeológia esetében sincs sokkal másképp.

dc_1566_18

Mokienko (1993: 346) arra mutat rá, hogy míg a németből az oroszba átkerült jövevényszavak kutatása a russzisztika erős és már száznál is több évre visszatekintő vizsgálati területe, frazeológiai germanizmusokkal alig egy-két munka foglalkozik. Ez azzal is magyarázható, hogy a frazeológiai kapcsolatok között csak kevés direkt átvétellel találkozni, zömmel tükörfordításokról van szó, s ezek sokkal nehezebben ismerhetők fel, mint a többségükben közvetlenül átvett idegen eredetű lexémák. Ugyanakkor a német eredetű frazeológiai kapcsolatokkal foglalkozó munkák hiánya azért is szembetűnő, mert számos munka foglalkozik az oroszba átkerült frazeológiai gallicizmusokkal. Ez azonban Mokienko szerint (uo.) azzal is magyarázható, hogy a frazeológia a Szovjetunióban a II. világháború után erősödött meg, ekkoriban viszont a russzisztikában hazafiatlan tettnek számított a német lexikális kölcsönzésekkel foglalkozni.

A frazeológiai kölcsönzések kérdéskörének kidolgozatlansága bizonyára összefügg azzal is, hogy számos, több nyelvben is megtalálható kifejezés esetében igen nehéz eldönteni, hogy csupán fordítás révén honosodtak-e meg egyes nyelvekben, vagy azért, mert a motivációs hátterüket képező szokás, művelődéstörténeti hagyomány több nyelv beszélői számára is ismert volt, azaz esetleg párhuzamos fejlődés eredményeképpen, azonos szemlélet nyomán jöttek létre.

Mokienko is megemlíti például (1993: 350) a ’kikerekedett szemmel, csodálkozva figyel’ jelentésű orosz *смотреть большими глазами* szólást, amelyet az orosz nyelvészeti hagyományban azzal hoznak összefüggésbe, hogy a mesék hőseit gyakran elvarázsolják, s onnantól ők másképp látják és ítélik meg a világot. A kifejezés érintkezik a ’nagy szemeket mereszt, csodálkozik’ értelmű *делать большие глаза* szólással, amelyet egyes kutatók a német *große Augen machen* fordulat átvételének tartanak, mások viszont eredeti orosz szólást látnak benne, amely a legtöbb európai nyelvben előfordul, és a mélységes csodálkozáshoz kapcsolódó pszichikai-intellektuális állapot arckifejezésének nyelvi leképezését látják benne. Szembeötlő azonban, hogy a német szólás nyelvjárásokban is előfordul, s gyakran még valamilyen szóláshasonlatszerű kiegészítést is kap (vö. Röhrich 1991: 116), az orosz megfelelő azonban csak a köznyelvből mutatható ki. Ez a körülmény inkább a kölcsönzés irányába mutat.[120]

A magyarban *orránál fogva vezet vkit* formában használt szólás pontos megfelelői is megtalálhatók számos európai nyelvben (vö. pl. ném. *jmdn. an der Nase herumführen*, ang. *to lead one by the nose*, fr. *mener qqn par le bout du nez*, ol. *menare q per il naso*, lat. *naribus trahere* stb.). Lehetne szó tehát afféle vándorszólásról, melynek közvetlen átadójaként a magyar esetében leginkább a német jöhetne szóba. Ugyanakkor a szólás nemzetközi elterjedtsége mégis más jellegű, mint azoké az európai *vándorfrazémá*nak[121] tekinthető kifejezéseké, amelyek „valamely bibliai szállóigén, ezópuszi mesén vagy világjáró adomán alapszanak, és nagyobbára irodalmi úton terjedtek, illetőleg fordítással kerültek egyik nyelvből a másikba. Ez a kifejezés ugyanis valamennyi nyelvben közvetlen szemléletből is keletkezhetett, mert azon a minden nép számára magától adódó megfigyelésen alapszik, hogy egyes szilaj vagy az emberi akaratnak

[120] Érdekes ugyanakkor, hogy a ’többet szed az ételből, mint amennyit meg tud enni’ jelentésű *jmds. Augen sind größer als der Magen (Mund)* német szólásnak számos európai nyelvben megtaláljuk a megfelelőit (pl. m. *nagyobb a szeme, mint a szája*; ang *his eyes are bigger than his belly (stomach)*; fr. *il a les yeux plus grands que le ventr*e; ol. *ha piu grandi gli occhi che la bocca*; holl. *zijn ogen zijn groter dan zijn maag* stb.), az oroszból azonban hiányzik a kifejezés, holott itt is gondolhatnánk valamiféle közös képalkotó háttérre (vö. Mokienko 1993: 350).

[121] Ezeket nevezik *páneuropeizmus*nak, *frazeológiai internacionalizmus*nak, illetve *széles körben elterjedt idiómák*nak is, részletesebben l. a 3.2.3.2.2. fejezetben.

dc_1566_18

engedelmeskedni nem akaró állatnak, különösen medvének, bivalynak, bikának karikát szoktak tenni az orrába, hogy annál fogva könnyen vezethessék, irányíthassák" (O. Nagy 1979: 372–373).

Hasonló a helyzet a *megmossa a fejét vkinek* szólás esetében is, amely szintén több európai nyelvben megtalálható ugyanebben a formában, pl. ném. *jmdm. den Kopf waschen,* fr. *laver a tête à qqn,* lengy. *zmyć komuś głovę*, s kicsi módosulással: ol. *dare una lavata di capo*. Itt is kevéssé valószínű azonban, hogy átvételről volna szó, sokkal inkább azonos szemlélettel magyarázhatók az egyezések. Régen ugyanis ritkán mostak fejet, olyankor viszont a nyakat és a fejbőrt erősen csípő lúgos vízzel, hogy a tetvek ellen is védekezzenek. Így történhetett, hogy a kifejezéshez a 'kellemetlenség, baj', majd ennek nyomán a 'szidás, feddés' jelentés társulhatott.

Az azonban, hogy az illető kifejezés számos nyelvben előfordul, nem feltétlenül jelenti azt, hogy biztosan a közvetlen szemlélet hatására, párhuzamosan alakultak ki az egyes nyelvekben ezek a frazémák. A *nem látja a fától az erdőt* 'nem látja a dolog lényegét, elvész a részletekben' szólásunk ugyanis számos nyelvben megtalálható (vö. pl. ang. *He cannot see the wood for trees,* fr. *Les arbres lui cachent la forêt* stb.), s könnyen levezethetnénk abból a találó képből, hogy valaki a sűrű erdőben nem lát tovább a körülötte levő fáknál. Bárdosi szerint azonban (2015a: 150) a kifejezés a német *den Wald vor lauter Bäumen nicht sehen* kifejezés fordításaként került nyelvünkbe, amely Christoph Martin Wielandnak, a német rokokó költőjének *Musarion* című (1768) művéből vált szállóigévé, igaz, maga a gondolat már Ovidiusnál is megtalálható. Ugyanakkor szerintem elgondolkodtató, hogy sem a magyar, sem az angol kifejezésben nincs nyoma a németben felbukkanó ragozhatatlan melléknévnek (*lauter* 'rengeteg, számtalan'), s a franciában is csak értelmileg azonos a kifejezés: 'a fák elrejtik előle az erdőt'. Ha valóban egyértelműen a német szállóige volna e kifejezések forrása, feltehetően jobban kötődnének hozzá az egyes nyelvek adatai. Emellett például Goethe is megfogalmazza ezt a gondolatot Színtanában (Farbenlehre): „*Man sieht* lauter Licht, keinen Schatten, vor lauter Heilung keinen Körper, *den Wald nicht vor Bäumen*; die Menschheit nicht vor Menschen" (idézi Röhrich 1991: 1691). Mint látjuk, itt sem szerepel a *lauter* komponens, ezért szerintem egyáltalán nem zárható ki, hogy mégis egy széles körben ismert megfigyelésen alapul a szólás képi háttere, s Wieland is ezt a fordulatot használta fel saját munkájában.[122]

[122] A ma bibliai eredetűnek minősített szólásmondásaink közül is többről feltételezik, hogy nem a Biblia szövegében születtek, hanem voltaképpen csak rajta keresztül terjedtek el. Feltehetőleg ezek közé tartozik például a *Nyomtató ökörnek nem kötik be a száját* közmondás is (5 Móz 25,4: *Non ligabis os bovis terentis in area fruges tuas*), amelynek képi hátterét a cséplés régi módja adja, mikor a földre terített gabonán nagytestű igavonó állatokat járattak, hogy kitaposssák a kalászból a magokat. Eközben nem kötötték be azok száját, hogy több kedvvel végezzék a munkát (a magyarban később az *ökör* komponenst felváltotta a *ló*, Hadrovics szerint feltehetően azért, mert nálunk főleg lóval nyomtattak (1995: 265).
Ugyancsak szállóigei eredetűnek tartjuk ma a *Nem a kakas szavára kezd virradni, de a kakas kiált, merthogy virrad* fordulatot, amely ebben a formában Madách nyomán vált ismertté, azonban Erdélyi és Dugonics szólásgyűjteményeiből arra lehet következtetni, hogy a kifejezés alapgondolata rövidebb formában, közmondásként élhetett már korábban is nyelvünkben, vö. Dugonics I: 82: *El jön a' hajnal, ha nem kukorikol is a' kakas*; Erdélyi 172: *Eljön a hajnal, ha kakas nem kukorikol is*. Sőt, más nyelvekből is ki tudjuk mutatni ebben a formában a gondolatot, vö. pl. ném. *Wenn man den Hahn auch nicht krähen hört, es wird doch Tag* 'ha nem halljuk is a kakas szavát, azért még megvirrad'; fr. *Coq chante ou non, viendra le jour* 'ua.'; holl. *Hoewel men den haan niet hoorde kraaijen, zal het toch wel das worden* – vö. Wander 1867: II: 267.

dc_1566_18

Az előbbi példa is tükrözi, mennyire nehéz néha állást foglalni abban, hogy egy-egy kifejezés a közös szemléleti háttérnél fogva mutat-e hasonlóságot, vagy esetleg fordítással van dolgunk. Hadrovics (1992: 141) is rámutat, hogy „bizonyosan csak akkor lehet fordításról szó, ha az átadó nyelvben olyan tárgyi vagy nyelvi mozzanat fordul elő, ami az idegen származásról tanúskodik".

Ilyen nyelvi bizonyítéknak tekinthetjük például a *fütyülök rá* szókapcsolat német eredete mellett, hogy a pontos német megfelelője (*ich pfeife darauf*) voltaképpen csak eufemizmusként keletkezett a vele összecsengő, de durva *ich scheiße darauf* fordulat helyettesítőjeként. A magyarban ugyanakkor a két igei komponens (*fütyül* és *szarik*) között ez az összecsengés hiányzik, ennélfogva a *fütyülök rá* tükörfordítás volta meglehetősen nyilvánvaló (vö. Hadrovics 1995: 280)[123].

A konkrét szemléleti háttér hiánya valószínűsíti azt, hogy 'durva hibát, melléfogást, ostobaságot követ el' jelentésű *bakot lő* szólásunk szintén németből való tükörfordítás. A kifejezés pontos megfelelője megvan a németben (*einen Bock schießen*). A szóláskutatók többféle magyarázattal is előálltak a kifejezés keletkezését illetően, de mára meglehetős egyetértés mutatkozik abban, hogy a kifejezés arra vezethető vissza, hogy „a XVI. századi német lövészegyesületekben a hibás lövést *Bock*nak mondták, éppúgy, ahogy más nyelv is olykor állatnévvel jelöli a 'hiba, melléfogás' fogalmát" (O. Nagy 1979: 70). A német kifejezés a magyarba csak a 19. század elején került be, s mivel addigra a *Bock* 'hiba' jelentése már elavult a németben is, az eredeti kifejezést egyszerűen szó szerint lefordították magyarra.

Meglehetős biztonsággal jelenthetjük ki azt is, hogy németből való fordítás a Heltai Gáspár *Háló* című művében felbukkanó, de sem nála más munkákban, sem pedig más szerzőinknél sem adatolható 'halogat' jelentésű *hosszú padra von* kifejezés: „Az szent Atyák *a hosszú padra* kezdték *vonni* a dolgot, és meghagyják néki, hogy szószólót keresne magának" (Heltai 1979: 234). Ez vitathatatlanul a német *etwas auf die lange Bank schieben* kifejezés magyarítása. Tekintettel arra, hogy Heltai erdélyi szász polgárcsaládból származik, a fordítás nem is meglepő.

Részben tárgyi, részben nyelvi alapon valószínűsíthető ugyanakkor, hogy a *lándzsát tör vki mellett* szólásunk is a németből való: a *für jmdn. eine Lanze brechen* kifejezés tükörfordítása. Ezt már Kertész (1922: 130–131) és O. Nagy (1979: 326–327) is így gondolták, Hadrovics viszont (1995: 301–302) még további meggyőző érvekkel is alátámasztja. Ezek közül a legfontosabb az, hogy Kertész és O. Nagy meglehetősen egybemossák a középkori udvari szórakoztató bajvívást a török időkben szokásos bajvívással, amikor magyar és török katonák puszta becsvágyból hívták egymást párviadalra. Míg ugyanis az udvari bajvívásnak része volt, hogy a lovag valakiért, például szíve hölgyéért vívott, addig a török időkben csak erőfitogtatásból, – Balassival szólva – „az jó hírért-névért, a szép tisztességért" indultak „vitéz próbálni". „És ezekben a párharcokban sohasem a *lándzsa*, hanem a *kopja* és a *kelevéz*, vagy egyszerűen a *fa* (valószínűleg vashegy nélküli rúd) volt a fegyver. Ennek megfelelően magának a viadalnak az elnevezése *kelevéz-törés, kopja-törés* vagy *kopja-rontás* volt" (Hadrovics 1995: 302). *Lándzsát tör vki mellett* kifejezésünk tehát nem a régi magyar bajvívás szokására vezethető vissza, hanem

[123] Hadrovics példája jó a tükörfordítás bizonyítására, de voltaképpen nem valódi frazéma, hanem vonzatos ige.

dc_1566_18

a fenti német szólás fordítása. A német eredet mellett szól a *vkiért / vki mellett* vonzat (*für jmdn.*), illetve maga a *lándzsa* komponens, amely a régi magyar bajvívások leírásaiban nem szerepel.

Az eddigiekből is látható, hogy a frazeológiai kölcsönzés kérdésköre gyakran elég bonyolult és nehezen megítélhető. Ráadásul, amikor valószínűnek látszik, hogy kölcsönzött egységekkel állunk szemben az egyes nyelvekben, olyankor is sokszor igen nehéz megállapítani, hogy melyik nyelv szolgálhatott a kölcsönzés kiindulópontjául, illetve több nyelv is szóba jöhet közvetítőként. Különösen akkor nehéz a döntés, ha az egyes nyelvekben meglehetősen pontos megfeleléseket találunk, vö. pl. fr. *passer une chose sous silence*; ang. *to pass something over in silence*; ném. *etw. mit Schweigen übergehen*; or. *обходить/проходить что-л. молчаннем* 'hallgatással mellőz, elhallgat vmit, némán elmegy mellette' (vö. Eckert – Günther 1992: 142). Itt például az oroszban felmerül, hogy kölcsönzött egységről lehet szó, de, hogy német vagy inkább francia eredetű-e a kifejezés, esetleg angolból való tükörfordítás, azt gyakorlatilag lehetetlen eldönteni.

A továbbiakban két különböző aspektusból kívánom a frazeológiai kölcsönzés problémakörét vizsgálni. Előbb annak **anyagi oldalá**val foglalkozom, s három alfejezetben bemutatom a kölcsönzött egységek három fő típusát: az eredeti, idegen alakban átvett egységeket, a lefordított frazémákat és a hibrid egységeket. Ezután pedig az **egyezések okaival** foglalkozom: előbb a közös szemléletmóddal mint magyarázati lehetőséggel, majd a közvetlen nyelvi kontaktushatás, areális érintkezés okán átkerülő egységekkel, illetve a közös kulturális gyökerekre visszavezethető frazeológiai internacionalizmusokkal.

3.2.3.1. A frazeológiai kölcsönzés realizálódási módjai

3.1.3.1.1. Idegen alakban átvett frazémák

Az idegen nyelvekből fordítás útján átvett frazémák mellett nem kevés eredeti alakban kölcsönzött szókapcsolat is van a nyelvekben. Ezeknek egyik érdekessége, hogy az egyes szavak általában nem kerülnek át az átvevő nyelvbe, de az illető szókapcsolat a gyakori ismétlés révén annyira meghonosodik, hogy szinte mindenki megérti, a szókapcsolat már-már olyanná válik, mint egy jövevényszó (vö. Hadrovics 1992a: 141). Ezt a megállapítást azonban pontosítanám: az idegen alakban átvett szókapcsolatok inkább **két csoportra oszthatók**: az egyik inkább a **nemzetközi szók**hoz áll közelebb, a másik a **jövevényszókhoz**. A különbség részben az átadó nyelvekkel, részben pedig az illető kifejezést használó nyelvi regiszterrel függ össze. Amint a nemzetközi szavak fő forrása sokáig a görög, de még inkább a latin nyelv mint a tudományok művelésének vagy a jogi életnek és a közigazgatásnak a nyelve, úgy az idegen alakban meghonosodott frazémák jelentős része is ezekből, főként a latinból táplálkozott. Az idegen alakban átvett frazémák közül inkább „népi átvételeknek" minősíthető fordulatok viszont korántsem csupán a tudomány nyelvére jellemzőek, nemcsak a műveltebb emberek nyelvhasználatát jellemzik, hanem szélesebb tömegekét is, s néha alakjukban is módosulnak. A magyarba ilyenek elsősorban a szoros magyar-német kontaktushatás következtében kerültek be (pl. *zagson* < ném. *sag' schon, kisztihand* < ném. *küsse die Hand*), s valóban sok tekintetben a jövevényszavakra hasonlítanak. Némileg a két csoport között foglalnak helyet az angolból eredeti alakban kölcsönzött kifejezések, ugyanis ezek között lehetnek szaknyelvi jellegű frazeológiai terminus

dc_1566_18

technicusok is (pl. az orvostudomány vagy az informatika nyelvében[124]), amelyek az internacionalizmusokhoz állnak közel, ám újabban az angol szélesebb körű használata folytán, az internetes szlengben számos olyan kifejezés is meghonosodott, amelyek ismertségük és használati regiszterük alapján inkább a jövevényszókra hasonlítanak (*game over, oh my god* stb.).

Hasonló véleményen van Munske a német nyelv idegenből átvett frazémáiról. Mint írja (1993: 507), a Duden Universalwörterbuchban összesen 411 eredeti alakban kölcsönzött frazéma található, ebből 236 a latinból, 87 a franciából, 39 az olaszból és 48 az angolból került át. Többségükben a műveltebb rétegek nyelvhasználatában fordulnak elő, jelentős részük választékos vagy szaknyelvi stílusminősítéssel van ellátva. Csak egy kisebb részük nincs stilisztikailag minősítve. Ilyenek például a *tabula rasa,* a *dolce vita*, s a németben – a lakosság magasabb szintű angolnyelv-tudása folytán – ezek közé tartozik a legtöbb anglicizmus is (*take it easy, time is money, all right* stb.).[125]

Lássunk néhány példát a nyelvünkbe került idegen frazémák közül! Görög eredetiben ismertté vált idézet viszonylag kevés van a magyarban, ezek főként a görög filozófiai gondolkodás nyomán honosodtak meg (*panta rhei* 'minden mozog', *politikon dzoon* 'politikus állat' stb.). A legtöbb görög szállóige viszont inkább latin fordításában vált ismertté, így a delphoi Apolló-templom felirata (*gnothi seauton* 'ismerd meg magadat') is inkább latinos formájában (*nosce te ipsum*) terjedt el.

A latinnak „hasonlíthatatlanul korábban kezdődött a hatása és sokkal intenzívebb volt, mint a görögé. A latin nálunk nemcsak írott, hanem beszélt nyelv is volt. Nemcsak magyarok és nem magyarok közötti érintkezésben használták, hanem magyarok egymás között is. A jogi élet, a közigazgatás, a politika magyar nyelve erősen keverve volt latin szavakkal, félmondatot kitevő kifejezésekkel, sőt egész mondatokkal" (Hadrovics 1995: 282). Mindezek alapján nincs mit csodálkozni azon, hogy nemcsak a jövevény- és idegen szavaink között találunk nagyon sok latin eredetűt, hanem az idegen alakban átvett szókapcsolatok között is.

Az átvett frazeológiai kapcsolatok között – azok keletkezésének időrendjét tekintve – több csoportot lehet elkülöníteni, így a klasszikus ókorból fennmaradt kifejezéseket (beleértve azokat is, amelyek görög eredetűek ugyan, de latin fordításukban terjedtek el), a közép- és újkori latin idézeteket és a magyarországi latinságból mint beszélt nyelvből származó kliséket. Lássunk néhány példát!

A klasszikus latinságból származnak a következő fordulatok (vö. Hadrovics 1995: 284):

ab ovo 'már eleve, alapjaiban véve'[126]
aurea mediocritas 'arany középút' (Horatius nyomán)
cum grano salis 'egy csipetnyi sóval, egy kis szellemességgel'
in medias res 'a dolgok közepébe vágva, közvetlenül a tárgyra térve'

[124] Három példa az orvosi nyelvből: *Generalised Anxiety Disorder* (rövidítve: *GAD*) 'generalizált szorongás'*; gamma-aminobutyric acid* (rövidítve: *GABA)* 'gamma-amino-vajsav' <egy többnyire gátló hatású neurotranszmitter számos különböző fajban>; *Chronic Obstructive Pulmonary Disease* (rövidítve: COPD) 'krónikus obstruktív tüdőbetegség'.

[125] A magyar nyelv eredeti alakban átvett frazémáit legátfogóbban Bakos *Idegen szavak és kifejezések szótára* című munkája (2002) dolgozza fel.

[126] A kifejezés a trójai mondakörből ismert tojásra céloz, amelyből a trójai háború kitöréséért felelős Helena kikelt.

dc_1566_18

sapienti sat 'a bölcsnek/értőnek elegendő (ennyi is)'
summa summarum 'mindent egybevéve, végeredményben'
Vae victis! 'Jaj a legyőzötteknek! (Brennus gall vezérnek tulajdonítják)
ceterum censeo 'egyébként úgy vélem' stb.

Középkori és újkori latin nyelvű munkákból terjedtek el az alábbi kifejezések (vö. Hadrovics uo.):

ad maiorem Dei gloriam 'Isten nagyobb dicsőségére' (Szent Gergely pápa nyomán)
dies irae (dies illa)'a harag napja'
Errare humanum est 'tévedni emberi dolog'
sub rosa 'titokban'
Tempora mutantur (et nos mutamur in illis) 'változnak az idők (s mi velük változunk)' stb.

A hazai latinságból származó idézetek:

de strigis, quae non sunt 'boszorkányok pedig nincsenek'[127]
sors bona, nihil aliud 'jó szerencse, semmi más' (Zrínyi Miklóstól)
misera plebs contribuens 'a szegény adózó nép' (Werbőczynek tulajdonítják)
Vitam et sanguinem 'életünket és vérünket'[128] (vö. még Hadrovics 1995: 285)

A franciából is honosodtak meg nyelvünkben kifejezések lefordítatlanul, ilyenek például: *en passant* 'mellesleg, közbevetőleg', *par excellence* 'kiváltképpen, különösképpen, a szó valódi értelmében'; *action gratuite* 'váratlan, érthetetlen erőszakos cselekmény'. Érdekes változás zajlott le a *je m' en fous* 'fütyülök [tkp. baszok] rá' kifejezés esetében, amely ugyan a franciából ered, de a magyarba feltehetően az ausztriai németből került be, összevonódva, szóként felfogva *smafu* alakban, hogy aztán az *ez nekem smafu* kifejezésben felvegye a 'semmiség, csekélység' értelmet (vö. Hadrovics 1995: 287 és TESz. III: 560).

Több francia eredetű szállóige is meghonosodott nyelvünkben, jóllehet legtöbbjük inkább fordításban terjedt el, pl. *Hol van már a tavalyi hó?* (Villon); *Az állam én vagyok* (XIV. Lajos). Hadrovics (1995: 287) és Bárdosi (2015a: 147) ilyennek tartják az *Evés közben jön meg az étvágy* közmondást is, amely szerintük Rabelais *Gargantua* című művéből terjedt el (*L'appetit vient en mangeant*), ám véleményem szerint itt megint inkább arról lehet szó, hogy egy a nyelvhasználók körében amúgy is ismert közmondás kerülhetett be a francia szerző művébe, s vált ott némileg szállóigeszerűvé. Ezt valószínűsíti, hogy egy nyilvánvalóan saját élményből is ismert tapasztalat ölt nyelvi formát, s ugyanígy megtaláljuk a fordulatot számos más nyelvben is (ang. *Appetite comes with eating*; ném. *Der Appetit kommt beim Essen*; ol. *L'appetito vien mangiando* stb.), azaz inkább lehet szó közös szemléletből alakult szókapcsolatról. Röhrich sem említi a kifejezés magyarázata kapcsán, hogy szállóigeként terjedt volna el (1991: 94).

[127] Teljesebb formájában Könyves Kálmán törvényeiben: *De strigis vero, quae non sunt, ne ulla questio fiat* 'a boszorkányok ellen pedig, minthogy nincsenek, semminemű kereset ne legyen'.
[128] Állítólag ezzel a felkiáltással ajánlották fel a magyar rendek segítségüket Mária Terézia királynőnek 1741-ben a pozsonyi országgyűlésben.

dc_1566_18

Franciául is használatosak azonban az alábbi fordulatok:

Le style c' est l' homme 'a stílus (maga) az ember' (Georges-Louis de Buffon)
Noblesse oblige 'A nemesség kötelez' (Lévis márki)
l' art pour l' art 'művészet a művészetért' (Victor Cousin)
Cherchez la femme! 'Keresd a nőt!' (id. Dumas)
femme fatale 'a végzet asszonya' stb.

Hadrovics szerint „annak ellenére, hogy szókincsünkben elég szép számmal találhatók olasz jövevényszavak, a mindennapi beszédben többtagú olasz kifejezések nincsenek. Amik látszólag ilyenek, azok […] vagy mint irodalmi idézetek, vagy mint szállóigék terjedtek el" (1995: 288). Hadrovicsnak alapvetően igaza van, de kategorikus megfogalmazása, miszerint ilyen kifejezések nyelvünkben nincsenek, nem egészen helytálló, mert ha nem is nagy számban, de találunk ilyeneket, pl. *in grosso* 'nagyban, nagy tételben' (vö. fr. *en gros* is), *grosso modo* 'nagyjából, körülbelül, durván', *in petto* 'titokban, titkosan'. Zömmel azonban valóban szállóigei eredetű fordulatokat vettünk át eredeti olasz alakban, pl.

il dolce far niente 'édes semmittevés' (végső forrása Plinius 9. levele: *illud iucundum nil agere*, vö. Tóth 1901: 312)
eppur si muove 'és mégis mozog [a föld]' (Galilei)
tempi passati 'az az idő elmúlt' v. 'régmúlt idők' (II. Józsefnek tulajdonítják)
la donna è mobile 'az asszony ingatag' (Verdi)

Ami az angolból kölcsönzött elemeket illeti, Hadrovics is utal rá (1995: 289), hogy a reformkor előtt alig került át nyelvünkbe egy-két szó. A reformkortól lassan erősödik az angol hatás, de ez eleinte csak szóátvételek formájában valósul meg, frazeológiai egységeket inkább csak lefordított változatukban találunk (pl. Shakespeare műveiből ismertté vált szállóigéket, mint *Helyes a bőgés, oroszlán; Temetni jöttem Caesart, nem dicsérni; Kizökkent az idő; Lovat, lovat, országomat egy lóért!* stb.). Az eredeti angol idézetek inkább csak a társadalom azon szűk csoportjaiban voltak használatosak, akik jól beszéltek angolul, ezek pedig még a magasabb társadalmi körökön belül is egy szűk elithez tartoztak. Ezeken a körökön túl angol fordulatok eredetiben csak akkor terjedtek el, ha általános jelentésük miatt a mindennapi életben bármikor lehetett velük élni, mint pl.

last but not least 'utoljára, de nem utolsósorban'
time is money 'az idő pénz'
gentlemen's agreement 'írásba nem foglalt, az adott szóra épülő, hallgatólagos megállapodás, egyezség'
all right 'minden rendben'
my house is my castle 'az én házam az én váram' stb.

Az elmúlt évtizedekben viszont változott a helyzet: az angol nyelv nemzetközi közvetítő nyelvvé, amolyan *lingua franca*vá vált, s jelentősen javult a magyar nyelvhasználók körében is az ismerete, annak ellenére is, hogy más európai országok polgáraihoz képest még mindig meglehetősen el vagyunk maradva e téren. De különösen az internetes szlengben igen sok angol kifejezés terjedt el, amelyeket a számítógép-használók nem lefordítva ismernek, hanem eredetiben, sőt sok esetben rövidített formában, betűszóként. De természetesen aki a betűszót ismeri, többnyire érti az eredeti angol kifejezést is. Lássunk ezekből is néhány példát:

dc_1566_18

BTW = *by the way* 'mellesleg, erről jut eszembe'
FYI = *for your information* 'csak hogy tudd!'
ASAP = *as soon as possible* ' amint lehetséges'
JAM = *just a minute* 'egy pillanat'
IMHO = *in my humble opinion* 'szerény véleményem szerint (magyar rövidítése is gyakori: *szvsz*)
WTF = *What the fuck?* 'Mi a fene/f*sz?'[129]
LOL = *laughing out loud* '(lehet/tessék) hangosan nevetni'
OMG = *Oh, my God!* 'Úristen!; Te jó isten!'
AFK = *away from (the) keyboard* 'nincs a gépnél'[130]

Internetes akronimák

Ezek a kifejezések az internetes chatelés, IRC-elés különböző formáiban igen elterjedtek, csakúgy mint a különböző internetes játékokat játszó gémerek (gamer) nyelvében. Ez utóbbiak köréből terjedt el a mára széles körben használatos *Game over* 'vége a játéknak' kifejezés is, amelyből a magyarban remotivációs újraértelmezéssel vicc is született:

– Mi van, ha lelövik a gémet?
– ???
– *Game over*.

Az eddig említett nyelvek közül régebben a latinnak volt a legerőteljesebb hatása a magyar frazémakincsre, újabban az angol kezdi átvenni ezt a szerepet. Mindkettőnél erősebb volt azonban a német nyelv hatása, amelyből nagyszámú jövevényszó mellett számos kifejezést is eredeti alakban kölcsönöztünk, elsősorban a kétnyelvű nyelvhasználói csoportok, így a nagyvárosi polgárság révén (vö. Hadrovics 1995: 285 is).

Viszonylag korai átvétel a régi német katonai nyelvből kölcsönzött s a magyarban alaki összevonódással tulajdonképpen a frazeológiai egységek közül kikerült *berdó*, amely a német *Wer da*? 'Ki az?; Ki van ott?' őrkiáltás továbbélése, pl.

[129] Ezt a betűszós rövidítés mellett *wattafakk* formában, írásképében az angol kifejezés kiejtéséhez igazítva is megtaláljuk a magyar szlengben.
[130] Ez utóbbi rövidítést a magyar internetes szlengben az *-l* képzővel ellátva igeként is használják, pl. Ez most *afkolt*? 'Ez (a játékos) most kilépett, nincs a gépnél?'

dc_1566_18

> Fut a kapura a német, tartja zárosan a gémet, mond *berdót*, oho Herrgott (NySz. I: 213)
>
> Az belső kapuban felszóval kérdik, hogy *Berdo* (Szam 235, idézi Hadrovics 1995: 286).

A jelen vagy a közelmúlt nyelvében is élnek még hasonló módon univerbálódott kifejezések. Ilyen például a *vigéc*, amely az érdeklődésképpen használt német *Wie geht's?* fordulatból honosodott meg, hasonlóan a fentebb már említett *kisztihand* 'csókolom a kezét' (< ném. *küsse die Hand*). Csak részben vonódott össze a 'hirtelen, váratlanul, csak úgy' jelentésű *mirnix dirnix* alakulat (< ném. *mir nichts dir nichts*), s összevonva, de különírt formában is használatos a *zagson ~ sag' schon* 'nem érdekel; na, mondd már ' kifejezés (vö. Hadrovics 1995: 286 is).

Eredeti, többszavas alakjukban élnek viszont ma is a következő klisék: *ohne weiteres* 'minden további nélkül', *von Haus aus* 'otthonról hozott (nyelvtudás, műveltség stb.)', *fix und fertig* 'teljesen kész, kimerült', *Mädchen für alles* 'mindenes', *für alle Fälle* 'minden eshetőségre készülve, a biztonság kedvéért'. Lássunk két példát:

> Az 1930-as évek Vígszínházában karakterfigurákat formált, mint maga fogalmazta, afféle ‚*Mädchen für alles*' volt. (Népszabadság 1987. október 21, 7 – idézi Földes 2010: 99)
>
> A szovjet tudomány zsenije, Liszenko, szétzúzta az imperialista kémbiológia hírhedt morganista örökléstanát, mindazonáltal a biztonság kedvéért (pestiesen: *für alle Fälle*) az árulók és kémek gyerekeit el kell választani családjuktól és különleges intézetekben Cs.-nek [csökkentett nevelés – F. T.] kell alávetni. (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Fekete Sándor: Egy bűnös szatíra; 1995)

Néha teljes mondatok is meghonosodnak nyelvünkben, igaz, ezek gyakran az eredeti német változat mellett magyar fordításukban is szerepelnek a szövegben. Ilyen például a Svejk nyomán szállóigévé vált katonai parancs: *Maul halten und weiter dienen* 'A pofát befogni és tovább szolgálni' vagy a Goethének halála előtti utolsó szavaiként ismert *Mehr Licht!* 'Több fényt!; Több világosságot!' klisé, amelyet később szellemi-lelki térre vittek át (vö. Hadrovics 1995: 286), pl.

> Ez még nem a kétpólusú pártrendszer, mert a kisgazdákat nem olyan könnyű lenyelni, velük tovább tart a kényszerű szövetség. De a többiek – fórumosok és kegyeletből tartott kereszténydemokraták – csak kövessék a hajdani K. und K.-parancsát: „*Maul halten und weiter dienen*." Szalonképesebb változatában: hallgatni és zokszó nélkül szolgálni. Ez lehet a kormányfő és az újsütetű Fidesz elnök megrendíthetetlen szándéka. (Magyar Hírlap 2000. április 13., 7)
>
> *Mehr Licht!* Magyarul: Több fényt! – állítólag ezek voltak Goethe utolsó szavai, de a Hungária körúton nem az irodalomszeretet, hanem egy elektromos vezeték hibája miatt citálhatták a német költőóriást az MT–ÍBV labdarúgó Bajnokok Ligája selejtező előtt. Végül elhárult a hiba, s ezzel az izlandiak elleni visszavágót fenyegető veszély, a magyar bajnokcsapat pedig az idegenben szerzett kétgólos előnyt még kettővel megfejelve összesítésben 5–1-gyel jutott tovább, egyenesen a horvát Croatia Zagreb „markába". (MNSzt.; Népszava 1999. augusztus 5.; Cím: Horvátországi út előtt)

dc_1566_18

A következő példában egy a magyarban feltehetően német mintára meghonosodott közmondás együtt szerepel a – tudálékosan hozzáfűzött – eredeti fordulattal, ám ez utóbbit a szöveg szerzője pontatlanul idézi:

> Minden jó, ha a vége jó (*Alles gute, ende gut* [sic!] – tartja a szólásmondás. (Napló. Közép-Dunántúli Napilap 1993. július 17, 7 – idézi Földes 2010: 100)

3.2.3.1.2. Lefordított alakban átvett frazémák

Az idegen alakban átvett frazémák azonban inkább csak a jéghegy csúcsát jelentik a frazeológiai kölcsönzések tekintetében: sokkal nagyobb számban találunk tükörfordítással átültetett kifejezéseket. Ezek között különbséget lehet tenni **szó szerinti** (lexikálisan és szintaktikailag is pontos) **fordítások** és olyan megoldások között, amelyek **kisebb lexikális, morfológiai vagy szintaktikai különbségeket** mutatnak fel eredetijükhöz képest. A német szakirodalom terminológiailag is különbséget tesz ezek között a megoldások között. Összefoglaló néven *Lehnbildung*nak, azaz 'kölcsönzött alkotásnak, kölcsönkifejezésnek' nevezik az ilyen képződményeket. Ezen a csoporton belül a szó szerinti alakulatokat a *Lehnübersetzung* 'tükörfordítás' névvel illetik, a kisebb különbségeket felmutató kifejezésekre pedig a *Lehnübertragung* 'tükörátültetés', illetve a *Lehnschöpfung* 'tükörteremtés' terminusokat használják (vö. pl. Munske 1993: 507, Stedje 1989: 23 kk., Szczęk 2010: 252), de a magyar szakirodalomban nem akadtam hasonló terminológiai különbségtételre.[131]

A **Lehnübersetzung** elemről elemre történő, pontos fordítást takar, pl.

> ném. *jmdm. einen Korb geben* → m. *kosarat ad vkinek*
> ném. *einen Bock schießen* → m. *bakot lő*
> lat. *hic et nunc* → m. *itt és most*
> ang. *standing ovations* → ném. *stehende Ovationen*
> lat. *punctum saliens* → ném. *der springende Punkt* 'döntő mozzanat, amin minden megfordul'
> ang. *to save one's face* → ném. *sein Gesicht wahren* [szó szerint: megőrzi az arcát] 'megőrzi a látszatot, úgy tesz, mintha minden rendben volna'

Lehnübertragung esetén a kifejezés valamely eleme nem teljesen egyezik az idegen nyelvi mintával. Erre jó példát láthatunk a *jmdm. einen Floh ins Ohr setzen* 'bolhát ültet vkinek a fülébe' kifejezés esetében. Ezt a német szakirodalom (Röhrich 1991: 462) franciából való pontos fordításként (*Lehnübersetzung*) kezeli (*mettre à quelqu'un la puce à l'oreille*), a magyarban viszont a *bolha* komponens helyébe *bogár* lép, s az *ültet* ige helyébe is a *tesz* kerül (*bogarat tesz vkinek a fülébe*).[132]

---

[131] *Német mintára létrejött magyar összetett főnevek* című tanulmányában Csizmadia Zsuzsanna (1980: 447–458) is panaszkodik a magyar terminológiai különbségtétel hiányára: „Mivel nyelvünk csak a »tükörszó« kifejezést ismeri, kénytelen vagyok dolgozatomban a BETZ által adott német szakkifejezéseket használni. (Nyelvünkben a nyelvi kölcsönzési folyamat kategóriái magyar elnevezésének hiányát sürgősen pótolni kellene.)" (449).

[132] Abban ugyan – Röhrichtől eltérően – nem vagyok biztos, hogy a német szólás a franciából való fordítás, hiszen más nyelvekben is megtaláljuk ezt a fordulatot, például az angolban: *to put a flea in somebody's ear*. Ennek viszont – Bárdosi szerint (2015a: 74) – van olyan változata is, amelyben a *bug* komponens szerepel, ezért felmerülhetne, hogy a magyar kifejezés ennek hatására jött létre. Mivel azonban a magyar frazémakincsre a német nyelvnek

dc_1566_18

Előfordulhat az is, hogy egy eredetileg pontos tükörfordítás helyébe idővel kicsit „lazább" szerkesztésmód lép. Ma ugyan a legtöbben valószínűleg közvetlen szemléletre vezetnénk vissza a *szelek szárnyán* fordulatot, de – mint Hadrovics rámutat (1995: 260) – valójában bibliai eredetű mondással, ennélfogva pedig fordítással van dolgunk, pl. Zsolt. 103, 4: qui ambulas *super pennas ventorum*[133], vö. még 2 Sámuel 22:11. Ezt az Apor-kódex fordítója (108) még a *szeleknek tollin* tükörkifejezéssel adja vissza, később azonban „Székelynél (106r) már *szeleknek szárnyán* van, hasonlóan Molnár Albertnél: »Az *szelek szárnyokon* hordoznak szépen« (RMKT 17. sz. 6:239). Így kerül tovább a már nem fordítás jellegű vallásos költészetbe: »… *szelek szárnyán* járó Uroknak így szólnak« (RMKT 17. sz. 2:213)" (Hadrovics 1995: 260–261).

A **Lehnschöpfung** meglehetősen ritka, akkor fordul elő, ha egy idegen szót egy „bennszülött" elemmel váltanak ki. A kölcsönzött szólások között Szczęk (2010: 252) ide sorolja a német *Kinkerlitzchen machen* kifejezést. Ennek a jelentése 'butaságot csinál', de főleg felszólító formában használatos: *Mach doch keine Kinkerlitzchen!* 'ne butáskodj, ne negédeskedj, ne kéresd magad'. Röhrich szerint a *Kinkerlitzchen* komponens először 1775-ben bukkan fel a németben, s az 'apró áru' jelentésű francia *quincaille* lexéma két különböző kicsinyítő képzővel (*-litz* és *-chen*) továbbképzett változata

A frazeológiai kölcsönzések esetében a leggyakoribb megoldások a szó szerinti tükörfordítás és az egyes komponensek némi eltéréssel való fordítása. Az átvett szókapcsolatok elemei viszont nem feltétlenül az átadó nyelvekből származnak, keletkezhettek más nyelvekben is. Így például a magyarban defrazeologikus derivációval csak *ámokfutás* alakban előforduló kifejezés a német *Amok laufen* átvétele, de maga a német kifejezés is tükörfordítás: az angol *to run amuk* fordulat átültetése. A kifejezés *ámok* eleme viszont 'düh' jelentésű maláj kölcsönszó: a maláj bennszülöttek között figyelték meg azt a gyilkolási ösztönnel együtt fellépő agresszív elmezavart, melynek során az elkövető futás közben válogatás nélkül szúr le embereket, míg végül maga is összeomlik (vö. Röhrich 1991: 79).

Fontos hangsúlyozni azt is, hogy ezeknek a kifejezéseknek az átadó nyelvben megvan a megfelelő motiváltságuk, ám ez az átvétel során gyakran nem világos az átvevő nyelv beszélői számára, s csak alakjuk és jelentésük alapján illeszkednek be az átvevő nyelv rendszerébe. Például a *fején találja a szöget* kifejezés mind konkrét, mind átvitt értelemben világosan motiváltnak tűnhet a magyar nyelvhasználók számára, hiszen arra gondolhatunk, hogy valaki a szög beverésekor ügyesen annak a fejét találja el. Valójában azonban a szóláskutatók felderítették, hogy a kifejezésnek ehhez a munkafolyamathoz semmi köze nincs, hanem a magyar szólás a német *den Nagel auf den Kopf treffen* fordulat tükörfordítása. A német szólásbeli *Nagel* viszont nem a közönséges *szög*et jelöli, hanem a régi típusú céltáblák közepében egy hüvelyben mozgó fekete pecket, amelyet ha eltaláltak, akkor hátracsúszott, és kirúgta a céltábla mögötti mutatót, ezzel jelezve már messziről láthatóan a telitalálatot. Valószínű azonban, hogy a német kifejezés motiváltsága feledésbe merült már akkor, amikor annak fordítása gyökeret vert nyelvünkben, s feltehetően meghonosítói is már a kalapáccsal való szögbeverés képére asszociálhattak a szólás kapcsán (vö. O. Nagy 1979: 163–164).

---

sokkal mélyrehatóbb hatása volt, feltételezhetjük, hogy inkább a német szólás nem szó szerinti átültetésével keletkezett a magyar kifejezés.

[133] Más fordításokban *super pinnas venti* áll.

dc_1566_18

Hasonlóan nem magyar szemléletből származik, hanem a német *Schwein haben* kifejezés tükörfordítása ’érdemtelenül szerencsés’ jelentésű *disznaja van* szólásunk. Ennek pontos motiváltságát azonban a németben sem ismerjük, ott is háromféleképpen magyarázzák (vö. O. Nagy 1979: 114–115). Az egyik interpretáció szerint a *disznó* itt egy régi kártyajáték egyik lapjára vonatkozik, amely vaddisznót ábrázolt, s az egyik legértékesebb, a legtöbb más lapot ütő kártyalapnak számított. Egy másik értelmezés szerint a *disznó szerencséje van* kifejezés *szerencse* komponense a *disznó* jelzőhöz tapadt. A legvalószínűbbnek azonban azt a magyarázatot tartják, miszerint a középkori német lövészversenyeken az utolsó díj gyakran egy disznó vagy malac volt. Ezzel a versenyben utolsóként végzett versenyző szégyenkezhetett is kicsit, de egyben mégis – érdemtelenül – szerencsés volt, hiszen hazavihette a vigaszdíjként kapott nyereményt.

A tükörfordítással a különböző nyelvekbe kerülő frazeológiai egységek jelentős része irodalmi úton terjedt el. Meglehetősen nagy számban találunk ilyen kifejezéseket: legtöbbjük a Bibliából és az antik irodalomból került a különböző nyelvekbe, de újabb korok széles körben ismert irodalmi műveiből, így például Shakespeare drámáiból is számos fordulat vált frazeológiai internacionalizmussá. A 20. század második felétől pedig már más médiumok, főként filmek is forrásává válhatnak szállóigéknek.

Természetesen ezek némelyike annyira ismertté vált, hogy nem minden esetben vagyunk tudatában annak, hogy a kifejezés irodalmi eredetű. Több nyelvben megtalálható például a *vermet ás vkinek* fordulat (pl. ném. *jmdm. eine Grube graben*, ukr. *копати яму (могилу безодню) кому-л.* stb.). Mint Mokineko rámutat (1999: 434–435), ezt számos európai parömiológus egy bibliai eredetű közmondás rövidült változatának tartja (vö. Példabeszédek 26:27: *qui fodit foveam incidet in eam* et qui volvit lapidem revertetur ad eum, de vö. még. Zsoltárok 9:16; 57:7; Prédikátor 10:8 is). Ez a teljesebb változat a világ számos nyelvében él (pl. m. *Aki másnak vermet ás, maga esik bele*; ném. *Wer andern eine Grube gräbt, fällt selbst hinein*; ukr. *Не копай другому яму, до сам упадеш*; ang. *He who digs a pit for others, falls in himself*), s joggal tekinthető nemzetközinek. Nemzetköziségében legnagyobb szerepe bizonyára a Bibliának volt, de a neves amerikai szóláskutató, Taylor rámutatott (1985: 60), hogy már Ovidius *Ars amatoriá*jában is találkozni a kifejezés egy variánsával (*They fall into the snares which they have set*), sőt más régi auktorokat is említhetünk, akik használták ezt a közmondást, így például Hésziódoszt vagy Ezópuszt. Ez arra mutat, hogy a kifejezés feltehetően már a Biblia megszületése idején is használatos lehetett, s abba is már valamiféle rögzült egységként kerülhetett bele. Fontos nyelvészeti érv a kifejezés szélesebb kultúrtörténeti hátterét illetően az a tény is, hogy megtalálható a török, tatár és arab nyelvben is, márpedig ezeknek a népeknek a vallási kódexe nem a Biblia, hanem a Korán volt (vö. Permjakov 1968: 245). Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a kifejezés elterjedtsége, valamint variabilitása alapján az valószínűsíthető, hogy itt végső soron egy a vadászat nyelvéből származó nagyon régi metaforával van dolgunk: annak az embernek a képével, aki az elejtendő vad vagy az elfogandó ellenség számára vermet ás.

Mind az antik auktorok, mind a Biblia szerzői tehát nyilvánvalóan számos, saját korukban elterjedt szólást vagy közmondást szőttek a saját szövegeikbe, amelyek aztán ezeken keresztül lettek részei az egyetemes európai kultúrának. Ezek mellett számos általuk elsőként használt

fordulat vált még a későbbiekben szállóigévé. A 19. századi klasszika-filológusok igen alaposan feldolgozták az antik szerzők munkáiban fellelhető frazeológiai egységeket, s megállapították, hogy ma joggal beszélhetünk görög-római szólás- és közmondáshagyományról, amely egyrészt egy korábbi szóbeli hagyományozódás írásos lecsapódása, másrészt pedig tovább él a középkor és a humanizmus latin kifejezésgyűjteményeiben. Itt most csak néhány fordulatot említek meg:

tantaluszi kínok
herkulesi munka
árgus szemekkel figyel
Szkülla és Kharübdisz között
Ámor/Cupido nyila
vminek a Prokrusztész-ágya
Augiász istállója
Borban az igazság.
A változatosság gyönyörködtet.
Félek a görögöktől, ha ajándékot hoznak is stb.

Külön is meg kell említeni az i. e. 6. században élt Ezópuszt, akinek a szájhagyományban élő állatmeséit csak mintegy háromszáz évvel keletkezésük után jegyezték fel írásban. Történetei számos későbbi szerzőt is megihlettek (pl. Phaedrust vagy La Fontaine-t). Magyarra először Pesti Gábor (Bécs 1536) és Heltai Gáspár (Németújvár 1566) dolgozták át történeteit. Példázatokban, prédikációkban idézett történeteiből nagyon sok vált az európai szóláskincs részévé, itt most csak mutatóba említek meg néhányat:

m. *Egy fecske nem csinál nyarat/tavaszt*; ném. *Eine Schwalbe macht noch keinen Sommer/Frühling*; ang. *One swallow doesn't make a summer/spring*; fr. *Une hirondelle ne fait pas le printeps* stb.

m. *oroszlánrész*; ném. *Löwenanteil*, ang. *the lion's share*, fr. *part du lion*, or. *львиная доля/часть*, sp. *parte leoninoa* stb.

m. *oroszlánrésze van vmiben, oroszlánrészt vállal vmiben*; vö. ném. *den Löwenanteil bekommen*, fr. *recevoir la part du lion*, ill. *sich den Löwenanteil nehmen*, fr. *se réserver la part du lion*, or. *забрать себе львиную долю* stb.

m. *kígyót melenget a keblén*; ném. *eine Schlange am Busen nähren*; ang. *to nourish/warm a snake/viper/serpent in one's bosom*; fr. *réchauffer/nourrir un serpent (une vipère) dans/sur son sein*; lat. *serpentem in sinu fovere*; ol. *allevarsi/covare/scaldarsi una serpe in seno* stb.

m. *Savanyú a szőlő!*; ném. *Saure Trauben!; Die Trauben hängen ihm zu hoch; Die Trauben sind ihm zu sauer*; ang. *The grapes are sour*; fr. *Les raisins sont trop verts* stb.[134]

[134] Több nyelvben olyan változatai is vannak a kifejezésnek, melyekben maga a *róka* is szerepel, vö. pl. ném. *dem Fuchs sind die Trauben zu sauer/hoch* 'túl savanyú/magas a szőlő a rókának'; ang. *sour grapes as the fox said, when he could not reach them* 'savanyú a szőlő, mint ahogy a róka mondta, mikor nem tudta elérni' stb.

dc_1566_18

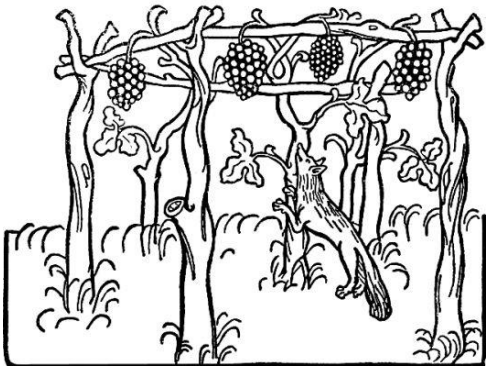

Savanyú a szőlő a rókának – fametszet
Heinrich Steinhöwel 1476-ban megjelent
Ezópusz-fordításából

Mint már fentebb is említettük, a görög-római irodalom epigrammáin, szentenciáin kívül igen fontos tárháza még a bölcsességeknek a Biblia is. A Biblia mint a legtöbbet forgatott könyv különösen a nemzeti nyelvekre való lefordítása után számos régi szólást és közmondást örökített át olvasóira. A benne szereplő fordulatok többsége élt már a szóbeliségben, mielőtt héber és görög nyelven, majd később latinra fordítva írásban is rögzítették őket. Fontosak azok a kifejezések is, amelyek magában a Bibliában nem fordulnak elő, de a bibliai alakok általános ismerete révén állandósult szókapcsolatok váltak belőlük, pl. *Ádámnál és Évánál kezd valamit, rokonok Ádámról és Éváról, hitetlen Tamás, szegény Lázár, Ponciustól Pilátusig küld vkit, Saulusból Paulus lett* stb.

Ami a Bibliában előforduló frazeológiai egységek számát illeti, arról megoszlik a kutatók véleménye. Mint Mieder írja (Röhrich – Mieder 1977: 31), 296 ma is használatos közmondást találni benne, ezek közül 179 az Ószövetségből származik, 117 pedig az Újszövetségből. Ha viszont a szólásokat is figyelembe vesszük, akkor több mint 800 frazeológiai egységgel kell számolnunk, de ha még azokat a kifejezéseket is hozzávesszük ehhez, amelyek a bibliai történetek nyomán keletkeztek, akkor már egy egészen kiterjedt korpusszal állunk szemben.

Különösen gazdag frazeológiai egységekben az ótestamentumi könyvek közül Mózes 1. könyve, Sirach könyve, a Zsoltárok könyve és természetesen Salamon könyve (*tiltott gyümölcs, matuzsálemi kort ér meg, az ígéret földje, hét bő/szűk esztendő, tejjel-mézzel folyó Kánaán, mennyei manna, salamoni ítélet* stb.) Az Újszövetségben az evangéliumok, az apostolok cselekedetei és Pál apostolnak a rómaiakhoz és a korinthusziakhoz írott levelei tartalmazzák a legtöbb szólást, illetve közmondást (*más szemében a szálkát, a saját szemében a gerendát sem látja meg vki; Távozz tőlem, Sátán!; hegyi beszéd; egy jottányit sem; Nem tudja a bal kéz, mit csinál a jobb; Ne ítélj, hogy ne ítéltessél!; homokra épít vmit; Senki sem lehet próféta a saját hazájában* stb.).

Az újkori irodalomból ki kell emelni Shakespeare műveit, amelyeket széles körű ismertségüknél fogva számos nyelvre lefordítottak, így a belőlük származó szállóigék – gyakran eredeti alakjukban is – részévé lettek az európai műveltségnek és a „páneurópai” frazémakincsnek. Lássunk ezek közül is néhány példát:

dc_1566_18

Hamlet:

ang. *To be or not to be, that is the question*; m. *Lenni vagy nem lenni: az itt a kérdés*; ném. *Sein oder Nichtsein, das ist hier die Frage.*

ang. *Something is rotten in the State of Denmark*; m. *Valami bűzlik Dániában*; ném. *Etwas ist faul im Staate Dänemark.*

ang. *Though this be madness, yet there is a method in't*; m. *Őrültség, de van benne rendszer*; ném. *Ist dies schon Tollheit, hat es doch Methode.*

Julius Caesar:

ang. *I come to bury Caesar, not to praise him*; m. *Temetni jöttem Caesart, nem dicsérni*; ném. *Begraben will ich Cäsar, nicht ihn preisen*.

Szentiványéji álom:

ang. *Well roared, lion!*; m. *Helyes a bőgés, oroszlán!*; ném. *Gut gebrüllt, Löwe!*

ang. *Let me play the lion too!;* m. *Ide nekem az oroszlánt is!;* ném. *Lasst mich den Löwen auch noch spielen!*

III. Richárd:

ang. *A horse! A horse! My kingdom for a horse!*; m. *Lovat, lovat, országomat egy lóért!*; ném. *Ein Pferd! Ein Pferd! Mein Königreich für ein Pferd!*

Mint korábban is röviden jeleztem, a 20. században az irodalmi eredetű szállóigék mellé, sőt részben helyébe a különböző filmek vagy televíziós sorozatok címei, illetve ezekben elhangzó fordulatok léptek. Ezek egy része ugyanolyan internacionalizmussá vált, mint a világirodalom híres alkotásaiból ismertté vált kifejezések, vö. pl.

a burzsoázia diszkrét bája (Luis Buñuel, eredeti címe: *Le charme discret de la bourgeoisie*)

dolce vita ~ édes élet (Federico Fellini filmjének címe mind eredeti alakjában, mind lefordítva használatos a különböző nyelvekben)

utolsó tangó Párizsban (Bernardo Bertolucci: *Ultimo tango a Parigi*).

Ez utóbbi kifejezés azért is érdekes, mert több nyelvben is használatos a *kapuzárási pánik* metaforikus szinonimájaként (ném. *der letzte Tango in Paris*; fr. *le dernier tango à Paris* stb.). Ezt a film témája teszi lehetővé, hiszen az 1972-ben botrányfilmként bemutatott történet egy idősödő férfi és egy fiatal lány viharos szerelmi kapcsolatát meséli el. A néhol szinte a pornográfia határát súroló jelenetek miatt a filmet Olaszországban nemcsak betiltották, hanem a bíróság a kópiák megsemmisítését is elrendelte (vö. Bárdosi 2015a: 266).

Előfordul az is, hogy nem az eredeti film címének pontos megfelelője, hanem kicsit szabadabb fordítása válik szállóigévé. Így terjedt el a magyarban a *Die Hard* című, 1988-ban bemutatott Bruce Willis-film címe: *Drágán add az életed.* Ennek későbbi újrafeldolgozásai (remakejei) az eredeti címet viselik részben a megfelelő sorszámmal megtoldva, részben valami kiegészítéssel ellátva, ám a magyarban az első film címének folyamatos alakításával oldották meg a címadást, ez egyben az eredeti frazeológiai egységgel való nyelvi játék is (vö. Die Hard 2: *Még*

dc_1566_18

drágább az életed; Die Hard 3: *Az élet mindig drága*; Die Hard 4: *Legdrágább az életed*; Die Hard 5: *Drágább, mint az életed*).[135]

A címek mellett egyes filmjelenetekben elhangzó mondatok is gyakran frazeológiai internacionalizmussá válhatnak. Ilyen például a *Terminátor* című filmből elterjedt búcsúzó köszönés: *Hasta la vista, baby*. Ez olyannyira népszerűvé lett, hogy több kreatív modifikációjával is lehet találkozni. Az egyik egy magyar sörreklámban hangzik el: a Soproni Ászok márka egyik reklámszpotjában egy Arnold Schwarzeneggerre hasonlító tagbaszakadt napszemüveges férfi a kocsmában az asztaláról egy csaknem üres söröskorsót elvenni próbáló dús keblű menyecskének ezt veti oda foghegyről: „*Asztalra vissza, bébi!*”.

A másik ilyenre Bécs belvárosában akadtam, ahol a helyi köztisztasági vállalat ezzel az utcai szemetesekre felragasztott felirattal ösztökéli humorosan a járókelőket, hogy a szemetet a gyűjtőbe dobják:

A kifejezés modifikált alakja kitűnően aknázza ki az *-ig* jelentésű spanyol *hasta* prepozíció és a ném. *haste* (< *Hast du?* ’Van neked?’), ill. a *vista* komponens és a ném. *Mist* ’szemét’ főnévből alkalmilag formált *Mista* alakulat összecsengését (= ’Van szemeted, baby?’).

Ezek a példák természetesen már nem egyszerűen a frazeológiai kölcsönzés területére tartoznak, hanem azt tükrözik, hogy az átvett kifejezések éppúgy bázisául szolgálhatnak a szekunder frazeologizálódásnak, mint az eredeti magyar frazémák. A következő példák ugyanezt szemléltetik két Shakespeare-szállóige nyomán:

> A Lámpásra még barátaink adtak pénzt. Ajándékba. De ilyen ma már nincs. Nemhiába ordít az egyik jelenetben Mucsi, hogy „*országomat egy szponzorért*”. Aztán az Anyád! kevesebb mint 80 millió forintból készült, de ennyiből

[135]Az eredeti angol címek a következők: *Die Hard; Die Hard 2: Die Harder; Die Hard 3: Die Hard With A Vengeance; Die Hard 4: Live Free or Die Hard; Die Hard 5: A Good Day to Die Hard.*

dc_1566_18

már igazán nem lehet filmet csinálni. A mai filmkészítés 120 milliónál kezdődik, de általában 200 millió fölött van egy költségvetés. (Magyar Hírlap 2000. február 5., 11)

Temetni jöttem Jelcint, nem dicsérni – szólhatna Shakespeare-rel Lebegy. De nem szól, helyette cáfol. A Stern című német magazin – amelynek hitelességét néhány korábbi botránya megkérdőjelezte – beszélgetést közölt az orosz politika erős emberével. A tábornok szavait úgy értelmezik, mintha távozásra szólítaná fel a hivatalban lévő elnököt, ugyanis Lebegy állítólag azt mondta a lapnak, hogy „Jelcin beteg pártfunkcionárius, aki már teljesítette történelmi feladatát". (Magyar Hírlap 1996. szeptember 13., 7)

Temetni jöttem a sporttörvényt, nem dicsérni – akár így is szólhatna a klasszikus dráma ezerszer idézett mondata, csak hát a szerzőnek, bizonyos William Shakespeare nevű angol úrnak a korában nem volt időszerű valamiféle, sportot szabályozó rendeletet temetni, neki be kellett érnie egy Caesarral. (Magyar Hírlap 1997. február 25., 17)

Dicsérni jöttem Cézárt, nem temetni – mondhatnám, és ez így is van, én sokat kaptam ettől a filmtől is és az előző háromtól szintúgy, és nem akarom sem egymáshoz sem máshoz hasonlítani (jöttek is többen másik kedvencem a Matrix és a SW: TPM összehasonlításával, minek ez??!!). (Forrás: Index Fórum; Szerző: ds9; Dátum: 1999/08/19)

3.2.3.1.3. Hibrid frazémák

Az eredeti alakban átvett és a tükörfordítással átültetett frazémák között foglal helyet egy meglehetősen kis elemszámú csoport: a hibrid frazémáké. Ezek esetében fordítás révén kerül az átvett frazeológiai egység az átvevő nyelvbe, de az így alakult fordulat – az eredeti idegen nyelvi formában, esetleg kisebb hangtani módosulással – megtartja az eredeti kifejezés valamely elemét. Juhász József (1996: 62) a cseh beszélt nyelvből mutat be ilyen példát: *chtít samé extraburšty* (< ném. *eine Extrawurst wollen* 'kivételezést, megkülönböztetett elbánást akar')[136], Matešić – Petermann (1987: 266) pedig a horvátnak a kajkáv dialektusából: *nešto je ajnc a* (< ném. *etwas ist eins a* 'elsőrendű, kiváló').

Hasonló hibrid kölcsönzéseket, azaz részleges kalkokat találunk Eckert – Günther (1992: 143) szerint az oroszban is az alábbi kifejezésekben:

вызвать/произвести фурор 'viharos tetszést arat' (< fr. *faire fureur*)
держать пари / заключить пари / идти на пари 'fogadást köt' (< fr. *tenir pari*)
сделать/составить выгодную/хорошую партию 'jó partit csinál' (< fr. *faire un bon parti*)
брать на абордаж 'keményen szorongat vkit' (< fr. *prendre à l'abordage*)[137]

[136] Juhász állítását kicsit pontosítanám: valójában a németben a *wollen* igével nem fordul elő az *Extrawurst* komponens, hanem ezekben a fordulatokban használatos: *jmdm. eine Extrawurst braten* 'vkit kivételezve kezel', illetve *eine Extrawurst [gebraten] kriegen/bekommen* 'kivételes bánásmódot kap', vö. http://www.duden.de/rechtschreibung/Extrawurst – 2018. 03.10).
[137] Ezt a jelentést Eckert – Günther tünteti fel így (uo.). Kiss Lajosnál viszont csak ezt találjuk: *брать на абордаж* '<hajót> megcsáklyáz', Pálfy Miklós Francia-magyar szótárában is csak konkrét jelentést találunk: *prendre un*

dc_1566_18

прийти/войти в раж ’dühbe jön, feldühödik’, illetve *привести в раж* ’feldühít’ (< fr. *entrer en rage, se mettre en rage*)[138]

Hibrid átvételeket Ehegötz szerint (1993: 88) a frazeológiai internacionalizmusok között is találunk (ezeket bővebben l. a 3.2.3.2.2. fejezetben): ezekben a kifejezésekben is kombinálódik a direkt átvétel és a tükörfordítás, pl.

ang. *steal the show* ~ ném. *(jmdm.) die Show stehlen* ~ m. *(vkitől/vki elől) ellopja a show-t*

ang. *to be in/out/high/down* ~ ném. *in/out/high/down sein* ~ lengy. *byc in/out/high/down* stb.

Nem osztom azonban teljesen Ehegötz véleményét abban, hogy ezek mindegyike hibrid képződmény, azaz idegen és anyanyelvi elemet is tartalmaz. Az angol *to be in/out/high/down* fentebb bemutatott német és lengyel megfelelői esetében ugyan igaz ez a megállapítás, de a *show* komponenssel alakult példákban nem feltétlenül: a *show* eredetét tekintve valóban idegen szó a németben és a magyarban is, de – szemben a szláv nyelvekből való fenti példákkal – ettől a két szókapcsolattól függetlenül is része már mindkét nyelvnek (az ÉKsz.[2] tanúbizonysága szerint (1180) meglehetősen gyakori is az előfordulása, azaz egyre elfogadottabb). Inkább csak arról van szó tehát ezeknek a kifejezéseknek az esetében, hogy egy tükörfordítással átvett kifejezés egyik komponense egyezik angol eredetijével. Ennek azonban nem az az oka, hogy lefordítatlanul veszik át, hanem, hogy az illető lexéma a frazeológiai egységektől függetlenül már korábban meghonosodott az átvevő nyelvben, s így illeszkedik a kalkként átvett formába.

Hibrid átvételekre láthatunk még példákat a 3.2.3.2. fejezetben is, az areális hatásra létrejövő átvételek és a frazeológiai internacionalizmusok tárgyalása során.

3.2.3.2. A nyelvek közti frazeológiai ekvivalencia okrendszere

Eddig a kifejezések **formai oldaláról**, azaz az átvételek realizálódási típusai felől foglalkoztunk a frazeológiai kölcsönzéssel: azt vizsgáltuk, hogy az egyes frazémák eredeti alakjukban vagy lefordítva kerültek-e át az átvevő nyelvekbe. A továbbiakban vizsgáljuk meg az egyezések lehetséges **okait** is.

Különböző nyelvekhez tartozó frazémák kongruenciája, illetve ekvivalenciája több okból is létrejöhet, de három fő típust lehet elkülöníteni.

a/ Mint már korábban is láthattuk, nemcsak nyelvi kölcsönzés révén alakulhatnak ki ilyen megfelelések, hanem a motivációs hátterüket képező kollektív világtudás, tapasztalatok, a hasonló életforma, gondolkodásmód, szokásrendszer alapján létrejövő **párhuzamos fejlődés eredményeképpen** is. Ilyenkor tehát nincs szó kölcsönzésről, de mivel gyakran nagyon nehéz

navire à l'abordage ’megtámad és elfoglal egy hajót’. Eszerint itt egy az oroszban kialakult metaforikus jelentéssel állunk szemben. Ezt tükrözi a phraseology.academic.ru internetes frazeológiai szótár megfelelő szócikke is, melyben a kifejezés két jelentésben szerepel: 1. ’tömegesen elfoglal vmit (pl. autóbuszt, villamost)’; 2. ’határozottan cselekszik valakivel szemben’ (https://phraseology.academic.ru/535/Брать_на_абордаж – 2018.03.29.)

[138] A *Rage* komponenssel a németben is találunk hasonló hibrid formákat: *in Rage sein* ’dühös’*; jmdn. in Rage versetzen* ’feldühít’, illetve egyes dialektusokban: *in der Rage* ’izgatottságban, kapkodásban’ (vö. http://www.duden.de/rechtschreibung/Rage – 2018. 03.10.).

dc_1566_18

eldönteni, mennyiben tekinthetők egyes megfelelések a párhuzamos fejlődés eredményének, mennyiben más nyelvek hatásának, néhány példán mégis hasznosnak látszik bemutatni az ilyen döntések nehézségeit.

b/ Nyelvek közti frazeológiai ekvivalencia **areális kontaktusok révén** is keletkezhet, hiszen közismert, hogy nyelvek egymásra hatása nemcsak a lexémakölcsönzésben realizálódhat, hanem állandósult szókapcsolatok direkt vagy fordítás formájában való átvételében is (vö. Földes 2010: 93 is).

c/ Mint az előző fejezetből is látható volt, a különböző nyelvek ekvivalens frazémáinak igen jelentős részét azok az egységek képezik, amelyek jelenléte az egyes nyelvekben a közös európai frazeológiai hagyománynak köszönhető (*frazeológiai internacionalizmusok* vagy *páneuropizmusok*). Ezek forrását a **közös kulturális gyökerek**ben, így elsősorban a bibliai szövegekben, illetve a keresztény hagyományban, az antik irodalomban, valamint a közép- és nyugat-európai civilizációs és kultúrkörben kell keresni (l. korábban is). Ezekhez csatlakoznak az utóbbi időben megszaporodott – többnyire az angolból elinduló – frazeológiai terminus technicusok is (l. még a 3.2.3.2.3. fejezetet).

3.2.3.2.1. Közös szemléletre visszavezethető frazémák

Már korábban is láthattunk egy-egy példát arra, hogy gyakran mennyire nehéz állást foglalni abban a kérdésben, hogy egy-egy frazéma hátterében nyelvi kölcsönzés vagy közös szemléletmód húzódik-e meg. Jól szemlélteti ezt a Mokienko (1993: 347) által bemutatott orosz *ещё не вечер* fordulat is. Ez a ’még nem késő, van még idő a cselekvésre, nem vagyunk még elkésve’, értelmű kifejezés Mokienko szerint viszonylag újabb keletű az orosz köz- és irodalmi nyelvben, 1984-ben regisztrálták először mint neologizmust. Első széles körben ismert előfordulása 1968-ból való, amikor is Viszockij *Korsar* című dalában refrénként alkalmazza:

Но нам сказал спокойно капитан:	’De nyugodtan szólt hozzánk a kapitány:
„*Ещё не вечер, ещё не вечер*”.	„Még nem késő, még nem késő”.’

Ez a vers kétségkívül nagy lökést adott a kifejezés elterjedésének, akárcsak az azonos című film is 1974-ből. Ezt követően számos irodalmi műből adatolható, s utat talált a köznyelvbe is. Ha arra keressük a választ, honnan származik a kifejezés, a legegyszerűbbnek az tűnik, hogy Viszockij alkotása, s szállóigeként terjedt el. Mokienko ugyanakkor hivatkozik egy vizsgálatra, miszerint a fiatal Viszockij írásaira egyáltalán nem jellemzőek a neologizmusok, sokkal inkább találhatók bennük ismert idézetek és irodalmi reminiszcenciák alkotó újraértelmezései. Ezért Mokienko szerint a *ещё не вечер* fordulat esetében nyilvánvalóan egy a köznyelvben már ismert kifejezés irodalmi felhasználásával van dolgunk. Erre mutat az is, hogy a nagyszámú irodalmi műben, amelyben adatolható, nincsenek utalások arra, hogy Viszockijtól vették volna át a fordulatot. Ráadásul Konsztantyin Szimonov is használja már egy regényében öt évvel Viszockij versének megjelenése előtt. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a fordulat az oroszban neologizmus, melynek felbukkanása jól körülhatárolható. Ebben a minőségében szerepel Eckert – Günther monográfiájában is, amelyben mint korábban szabad szókapcsolatból frazeologizálódás és sztereotipizálódás révén alakult egységet említik (1992: 148).

dc_1566_18

Nehéz volna ugyanakkor átsiklani azon a tényen, hogy létezik a németben egy kifejezés, mely mind jelentésében, mind szerkezetében igen hasonló az orosz kifejezéshez: *es ist nicht aller Tage Abend*. Ez a németben vigasztalásként, de fenyegetésként is használható kifejezés már meglehetősen régóta adatolható, egyik első előfordulása Luther egyik leveléből való: „*Ists doch noch nicht aller Tage Abend*, so sind noch zwölf Stunden des Tages, es kann ja nicht immer wolkig seyn und Regen" [Nincs még minden veszve / nincs még túl későn, van még tizenkét óra a napból, nem lehet mindig felhős idő és eső] (vö. Röhrich 1991: 55), de elterjedésében feltehetően szerepet játszhatott Schiller *Wallensteins Lager* című drámája is, amelyben a fordulat ugyanebben a formában szerepel (vö. Mokienko 1993: 348). Lehetséges ugyanakkor, hogy a német fordulat maga is egy páneuropizmus, ugyanis meglehetősen emlékeztet a római történetíró Titus Livius egyik szállóigéjére (*Nondum omnium dierum solem occidisse* 'nincs még minden veszve [szó szerint: még nem ment le minden napok napja]'). Nála találjuk ezt a fordulatot is: *Quid vesper ferat, incertum est* 'Hogy mit hoz az este, bizonytalan' (vö. Mokienko uo.). De mind a német, mind az orosz kifejezés kialakulására hathattak régi közmondások is, vö. ném. *Man soll den Tag nicht vor dem Abend loben*; or. *Хвали день к вечеру, а жизнь – при смерти*; m. *Nyugtával dicsérd a napot*.

Hogy a német fordulat miként került redukált formában a múlt század ötvenes vagy hatvanas éveiben az oroszba, azt Mokienko szerint (uo.) egyelőre konkrét adatok híján nem lehet igazán nyomon követni. Magam ehhez annyit tennék hozzá, hogy ezen adatok híján nem is tartom biztosnak, hogy a németből kölcsönzött kifejezésről van szó, hiszen maga a gondolat, hogy a napnak csak este van vége, azaz meg kell várni egyes ügyek végkimenetelét, láthatóan az oroszban is ismert volt korábban is, azaz lehet szó közös szemléleten alapuló fejlődésről is. Fentebb láthattuk azt is, hogy Eckert – Günther (1992) is szabad szókapcsolatból frazeologizálódott kifejezésnek tartják, nem átvételnek.

Számos példát találunk nyelvek közti frazeológiai megfelelésekre a **szóláshasonlatok** között is. Ezek esetében a szerkezeti azonosság mellett nagyon fontos a különböző entitásokhoz rendelt sztereotip tulajdonságok megjelenése az egyes szerkezetekben. Lássunk néhány példát magyar – német – orosz relációban (vö. Mokienko 1993: 349 is):

fehér, mint a hó	*weiß wie Schnee*	*белый как снег*
fehér, mint a fal	*weiß wie eine (Kalk)Wand*	*белый как стена*
éhes, mint a farkas	*hungrig wie ein Wolf*	*голодный как волк*
szelíd, mint a bárány	*sanft wie ein Lamm*	*кроток как агнец*
könnyű, mint a pihe *pihekönnyű, pehelykönnyű*	*leicht wie eine Feder* *federleicht*	*лёгонький как пух* *лёгкий как пёрышко*
sír, mint egy gyerek	*weinen wie ein Kind*	*плакать как дитя*

Ugyancsak nagyszámú egyezést lehet találni a **szomatikus**, azaz testrésznévi komponenseket tartalmazó frazémák körében: Ezek ugyanis a legtöbb nyelvben nagy számban fordulnak elő, s erősen kötődnek az emberi megismeréshez, pszichoszomatikus reakciókhoz, viselkedés-

dc_1566_18

módokhoz, illetve a nonverbális kommunikációhoz, így óhatatlanul gyakran fejeznek ki különböző nyelvekben hasonló tartalmakat. Lássunk ezekből is egy kisebb csokrot az előbbi három nyelv vonatkozásában (vö. Mokienko 1993: 349 is):

nem téveszt szem elől	*nicht aus den Augen lassen*	*не выпускать из глаз*
felfal a szemével	*mit den Augen verschlingen*	*пожирать глазами*
ajkába harap	*sich auf die Lippen beißen*	*закусить губы*
összeszorítja a fogát	*die Zähne zusammenbeißen*	*стиснуть/сжимать зубы*
ingatja/rázza a fejét	*den Kopf schütteln*	*качать/трясти головой*
töri a fejét	*sich den Kopf zerbrechen*	*ломать голову*
szívére vesz vmit	*sich etw. zu Herzen nehmen*	*принимать к сердцу что-л.*
a szívén van vmi nyomja a szívét vmi	*etw. auf dem Herzen haben*	*что-л. на сердце у кого-л.*
megszakad a szíve vkinek	*jmdm. bricht das Herz*	*сердце разрывается у кого-л.*
nem hisz a szemének/fülének	*seinen Augen/Ohren nicht trauen*	*не верить своим глазам/ушам*
lógó nyelvvel	*mit hängender Zunge*	*высунув язык*

Ezeknek a frazémáknak a viszonylagos univerzalitása azonban alaposabb vizsgálatok nyomán már egyáltalán nem annyira egyértelmű és „összemberi”, mint azt első látásra gondolhatnánk, ugyanis a nyelvi és kulturális „eurocentrizmus”, illetve az egyes kifejezések konkrét sorsa is fontos szerepet játszanak a kialakulásukban (vö. Mokienko 1993: 349). Ezzel kapcsolatban korábban már említettük az orosz *смотреть большими глазами* szólást, illetve annak *делать большие глаза* variánsát: ez utóbbiban egyesek eredeti orosz szólást sejtenek, mások azonban a német *große Augen machen* fordulat átvételének tartják. Ugyanakkor azonban a ’hegyezi a fülét’ jelentésű orosz *навострить уши* szólásnak is megvan a pontos német megfelelője: *die Ohren spitzen*. Ebben az esetben azonban meglehetős biztonsággal állíthatjuk, hogy közös szemléletre visszamenő egyezéssel állunk szemben, ugyanis a szólás az állatoknak a veszély észlelésével kapcsolatos viselkedési gesztusát önti képi formába, amikor is a kifinomultabb hallás érdekében fülüket úgy formázzák, hogy az jobban vezesse a hangokat a hallójáratukba. Ebből következően ez a széles körben ismert metafora a világ számos nyelvében megjelenik, vö. még ang. *prick up one’s ears*; fr. *pointer les oreilles*; ol. *tendere l’oreccio*; lat. *aurrigere aures* stb.

Hogy a közös szemléletmódból eredő kifejezéseket és tükörfordításokat mennyire nehéz egymástól elválasztani, ez utóbbi viszonylatban pedig a konkrét átadó nyelvet meghatározni, arra nézve utolsóként a magyar – szlovák nyelvi kölcsönzések köréből mutatok be egy példát. *Magyar eredetű tükörfordítások a szlovák nyelvben* című tanulmányában Gregor Ferenc (1993: 189–191) többek között az *eret vág* kifejezéssel és annak szlovák megfelelőivel foglalkozik. Mint tudjuk, régen a borbélyok, illetve felcserek sebészeti beavatkozásokkal, így érvágással is

dc_1566_18

foglalkoztak. Az *eret vág* kifejezésre első magyar adatunk 1580 tájáról való: *Eret wagni* vide *érwagas* (Gl. 740). A fordulat szlovák megfelelője rendszerint a *pustit (niekomu) žilu/žilou* kifejezés, ennek főnévi származéka is használatos: *pustenie žíl/žily*. Ezek a szó szerint 'eret enged' jelentésű fordulatok nagy valószínűséggel a német *Ader lassen,* illetve *jmdn. zur Ader lassen* tükörfordításai, nem a magyar *eret vág* mintáját követik. Megtalálható azonban a szlovákban a *žilu sekat'/seknút',* illetve *sekanie žily* szerkezet is. Ez Décsy Gyula szerint (1956: 209) nyilvánvalóan a magyar *eret vág* kifejezésre vezethető vissza. Gregor szerint azonban a helyzet korántsem ennyire egyszerű, mert hasonló megoldással számos szláv nyelvben találkozhatunk, így például a lengyelben is: *naciąć żylę* 'eret vág', de egyházi szerkesztésű szláv forrásokban is van *жилосѣчение* 'érvágás'. Mivel ezekben az esetekben magyar hatásról nem lehet szó, Gregor feltételezi, hogy a *vág*, illetve *sekat'* forrása „minden bizonnyal a latin *incidere, secare* igékben keresendő" (i. m. 190).

Mint azonban Gregor rámutat (uo.), a magyar *eret vág vkin* szerkezetnek másodlagosan kialakult az átvitt értelmű 'vkinek a pénzét kéréssel, csalással, zsarolással kicsikarja' jelentése is. Hasonlóan ehhez a szlovákban a *sekat'/seknút' niekomu žilu/žilou* fordulatnak szintén van idiomatikus 'kizsákmányol, kizsarol' jelentése, sőt 'vkinek a pusztulását okozza' értelme is. Ebben az esetben tehát valóban gondolhatunk arra, hogy a szlovákban magyar hatásra létrejött tükörjelentéssel állunk szemben. „De most is figyelembe veendő az a tény, hogy a szlovák köznyelvi *pustit' niekomu žilu/žilou* képletes jelentése megegyezik a *sekat'/seknút' niekomu žilu/žilou* átvitt értelmű jelentésével, továbbá a cseh *pustit žilou někomu* képletesen szintén 'becsap valakit, kicsalja valaki pénzét; valakinek kárt okoz' […]. A *pustit' niekomu žilu/žilou* ily módon elősegíthette a *sekat' niekomu žilu/žilou* átvitt értelmének a kialakulását és használatát. Végeredményben tehát a szlovák *sekat' žilu*-féle szerkezet latin tükörfordításnak tekintendő, melynek átvitt jelentése azonban támaszkodhatott a magyarra, de ez sem mondható szükségszerűnek" (Gregor 1993: 191). Magam ehhez még azt tenném hozzá, hogy Gregor talán túlságosan csak a nyelvi kölcsönzésben gondolkodik a vizsgált kifejezéseket illetően. Mivel eret valóban úgy vágtak, hogy a beteg valamely végtagján egy vénát felvágtak, véleményem szerint nem csupán abban gondolkodhatunk, hogy latin nyelvű mintát követnek a magyar és szláv kifejezések, hanem lehet szó azonos szemléletmódra visszavezethető egyezésről is. Ugyanakkor a *pustit' žilu/žilou* fordulat esetében nagy valószínűséggel valóban a német *Ader lassen* kifejezés mintájának követésével van dolgunk.

3.2.3.2.2. Areális érintkezés nyomán átvett frazémák

Ha két nyelv frazeológiai egységeinek egyezéseit vizsgálva arra a következtetésre jutunk, hogy azok nem valamiféle közös szemléletre vezethetők vissza, akkor nyelvi kölcsönzés állhat az egyezések mögött. Ebben a vonatkozásban is különbséget kell azonban tennünk az olyan kifejezések között, amelyek inkább csak areális kontaktusok nyomán kerültek egyik nyelvből a másikba, illetve az olyanok között, amelyek – egyfajta frazeológiai internacionalizmusként – a világ számos nyelvében használatosak. Természetesen ezek elkülönítése sem mindig könnyű, hiszen az areális kölcsönzés gyakran nem csupán két nyelv között zajlik, hanem több – egy nyelvszövetségbe tartozó – nyelv is részt vehet ezekben a folyamatokban. A német nyelvből például a dunai nyelvszövetség számos nyelvébe kerültek át frazeológiai egységek, ám ezek

dc_1566_18

nem tekinthetők internacionalizmusoknak, azok ugyanis általában a közös kulturális háttérhez (Biblia, antik irodalom stb.) tartozó fordulatok vagy szaknyelvi terminus technicusok tükörfordításai. Az areális kontaktusok révén kölcsönzött frazémák azonban nem mutatnak ilyen tematikus összefüggéseket.

Azt, hogy Közép-Európa nyelvei között számos lexikális egyezés mutatható ki, több kutató is megállapítja, de alaposabban csak kevesen kutatták ezeket. A vonatkozó szakmunkák többnyire csak a német erőteljes befolyását és közvetítő szerepét hangsúlyozzák (vö. Földes 2010: 93). Az alábbiakban Newerkla (2004: 88) és Földes (uo.) nyomán bemutatok néhány olyan frazeológiai egyezést a német, a cseh, a szlovák és a magyar nyelvből, amelyek nem páneuropizmusnak tekinthetők, hanem nagy valószínűséggel a németből való areális kölcsönzések:

német	**cseh**	**szlovák**	**magyar**
der Schein trügt	*zdání klame*	*zdanie klame*	*a látszat csal*
jmdm. fiel ein Stein vom Herzen	*někomu spadl kámen ze srdce*	*spadol komu kameň zo srdca*	*nagy kő esett le a szívéről*
langsam, aber sicher	*pomalu, ale jistě*	*pomaly, ale isto*	*lassan, de biztosan*
um nichts auf der Welt	*za nic na světě*	*za nič na svete*	*a világért sem*
Der Apfel fällt nicht weit vom Stamm.	*Jablko nepadá daleko od stromu.*	*Jablko d'aleko od stromu nepadá.*	*Az alma nem esik messze a fájától.*
Wer zuletzt lacht, lacht am besten.	*Kdo se směje naposled, ten se směje nejlépe.*	*Kto sa smeje naposledy, ten sa smeje najlepšie.*	*Az nevet igazán, aki utoljára nevet.*

De más szakmunkák is hangsúlyozzák a német erőteljes hatását keleti szomszédjai nyelvére. Azt már korábban említettem, hogy Hadrovics szerint a német igen erőteljes hatását a magyarra a nagyszámú jövevényszó mellett az eredeti formában és lefordítva átvett frazeológiai egységek is bizonyítják (1995: 285). Juhász József (1996: 61) számos német-cseh-magyar frazeológiai megfelelést mutat be, Matešić – Petermann (1987: 259) a német és a horvát vonatkozásában sorakoztatnak fel nagyszámú egyezést és közös vonást, Mokienko pedig az orosz nyelv frazeológiai germanizmusaival foglalkozik, s azt állítja (1993: 358), hogy az orosz frazeológia germanizálódásának fő impulzusát a 18. században az orosz birodalom Nagy Péter-i reformjai adták, melyek nyomán a katonaság, a hivatalok, a kézművesek és a fordításirodalom nyelvében nagyszámú német elem honosodott meg. A 19. században a kölcsönzés fő útja a sajtó és a publicisztika nyelvére tevődött át (vö. Földes 2010: 94).

A német – szláv nyelvi kapcsolatokat egyébiránt gyakran meglehetősen komplex migrációs utak jellemezték. Földes (2010: 95) idézi például Hentschelt (1999: 87 kk.), aki szerint a 16.

dc_1566_18

századig a német jövevényszavak nem egyenes úton kerültek be a lengyelbe, hanem cseh közvetítéssel. Emellett számos eredetileg német elem a 16–17. században egy általános nyugat-keleti áramlattal bekerült az oroszba, ez azonban gyakran nem direkt módon, hanem a rutén közvetítésével történt. Ezeknek a lexémáknak és frazémáknak egy része bekerült a lengyelbe is. Földes szerint a horvátba került német frazémák egy részének kölcsönzésében pedig a magyar mutatható ki közvetítő nyelvként. Ennek bizonyítására a 'kerülgeti, mint macska a forró kását' jelentésű *um etw. herumgehen wie die Katze um den heißen Brei* szólást hozza fel (2010: 94–95), amely a horvátban ebben a formában található: *obilaziti kao mačka oko vruće kaše*, a *macska* komponens pedig a magyarból való[139]. Ebben azonban Földes téved: a *macska* a magyarban szláv jövevényszó, melynek pontos átadó nyelvét nem lehet meghatározni, de forrásaként akár a szerb-horvát *mačka* is szóba jöhet (vö. TESz. II: 806–807). Ez azt jelenti, hogy a horvátban a magyartól függetlenül létezett a *mačka* lexéma, azaz a szólás közvetlenül a németből való tükörfordítás is lehet (de egyébként is a forró ételt kerülgető óvatos macska képe olyan univerzális képi háttérnek is tekinthető, ami akár párhuzamos fejlődést is lehetővé tesz).

A fentebb látható, tükörfordítással létrejött példákon kívül direkt átvételekkel is találkozunk. Ilyeneket láthattunk korábban német-magyar viszonylatban is, álljon itt most néhány példa a német-szláv érintkezések köréből. Horálekre (1976: 177) hivatkozva Földes a csehből közöl ilyen adatokat (2010: 94), pl. *mir niks – dir niks* (< *mir nichts, dir nichts* 'bejelentés nélkül, váratlanul'); *durchumdurch* (< *durch und durch* 'alaposan, teljesen'); *got saj dank* (< *Gott sei Dank* 'hál' Istennek'), de a horvátban is találunk ilyet, pl. *ziher je ziher* (< *sicher ist sicher*).

Ritkán még kevert nyelvű, hibrid frazémákkal is találkozni. Korábban már láthattuk erre a típusra Juhász példáját (1996: 62) a cseh beszélt nyelvből: *chtít samé extraburšty* (< ném. *eine Extrawurst wollen*) vagy Matešić – Petermann (1987: 266) példáját a horvátnak a kajkáv dialektusából: *nešto je ajnc a* (< ném. *etwas ist eins a*). Ugyanilyen példa még a horvátból a *nemam dunsta* kifejezés (< ném. *ich habe keinen (blassen) Dunst* 'gőzöm sincs'[140]) – vö. Matešić – Petermann (uo.). S ahogy a magyarban is találkoztunk teljes mondat formában átvett egységgel is (*Maul halten und weiter dienen* stb.), Földes szerint (i. m. 94) a horvátból is kimutatható ilyen példa: *Morgen, morgen, nur nicht heute, sagen alle faulen Leute* 'kb.: amit ma megtehetsz, halaszd holnapra [szó szerint: holnap, holnap, csak nem ma, mondja minden lusta ember]'. Az efféle példák Földes szerint afféle „közép-európai intertextémának" minősíthetők.

Fontos még hangsúlyozni, hogy német eredetű frazémák nemcsak a németországi németből vándoroltak a keleti szomszédok nyelvébe, hanem különböző osztrák nyelvváltozatokból is. Földes (2010: 96) felveti, hogy akár egy közös „k.u.k.-frazeológiáról" is lehet beszélni. Mindazonáltal az (ausztriai) németnek a szomszédaira gyakorolt kontaktushatása szociológiai szempontból is meglehetősen eltérő volt az egyes nyelvekben, mert a románt mint átvevő nyelvet tekintve Bukovinában értelmiségiek beszélték inkább a németet, míg a Bánátban a német elemek nem az értelmiségiek nyelvhasználatát jellemezték, s inkább szóban terjedtek (vö. Földes uo.). Ennek megfelelően a kontaktustípusok is nagyon eltérőek: a közvetlen nyelvi érintkezések

[139] Földes (uo.) pontatlanul közli a horvát adatot, három szót is helytelenül ír: ***olilaziti*** *kao mačka* ***ako vrnće*** *kaše.*
[140] Pintarić (2010: 175) szerint ennek a horvátban létezik *nemam pojma* változata is, ennek jelentése 'fogalmam sincs'.

dc_1566_18

például elsősorban az olyan kétnyelvű városokat jellemezték, mint Prága vagy Budapest, valamint a német kisebbség által lakott területeket, míg más területeken a nyelvi kontaktusok többnyire indirekt módon, fordítások révén zajlottak. Ennek megfelelően az érintkezés médiumtípusai is eltérőek: van ahol inkább a szóbeliségben zajlott az átvétel, míg másutt inkább írott szövegeken keresztül.

Mindezek mellett megfigyelhető az a tendencia is, hogy a német nyelvterülettől való fokozott távolodással egyenes arányban csökken az areális hatás ereje. Matešić – Petermann ezt a német – horvát érintkezés tekintetében meggyőzően bizonyítják (1987: 265). Szerintük a horvát frazeológiai rendszer tekintetében különösen a familiáris nyelvváltozatban mutatható ki a német kontaktushatás, de ez csökken kelet, illetve dél felé haladva, ahol a szerb-horvát irodalmi nyelv hatása, illetve a bosnyák-török nyelvi befolyás erősödik.

A közép- és kelet-európai areális frazeológiai kontaktushatást illetően további érdekes összefüggések is megállapíthatók. Földes idézi például Juhászt (1996: 62 k.), aki azt állítja, hogy a német nyelvi hatás a magyar frazeológia tekintetében kevésbé intenzív és eredményes, mint a cseh frazeológiai rendszert illetően. Juhász kvantitatív összevetéseket is tesz ebben a vonatkozásban (1996: 66), s úgy látja, hogy ha a német mintára visszavezethető cseh frazémák állományát 100%-nak tekintjük, akkor a német – magyar megfelelések száma mintegy 55–70%-ra tehető, míg a német – orosz megfeleléseké csak 30–35%. Földes ugyanakkor úgy gondolja, hogy a német – magyar egyezések aránya ennél jóval nagyobb (2010: 97).

A továbbiakban Földes néhány nagyon szemléletes adatát idézve bemutatok több olyan példát a magyarból, amelyek jól tükrözik, milyen mélyreható hatása volt a németnek a magyar frazeológiai rendszerre. A németekkel, illetve osztrákokkal évszázadokon átívelően zajló interetnikus kapcsolatok, valamint a magyarországi német kisebbségek és magyar szomszédaik nyelvi kontaktusai folytán ugyanis nemcsak nagyszámú német jövevényszó áramlott a magyar nyelvbe, hanem meglehetősen sok frazeológiai egység, illetve szerkezeti minta is (vö. Földes 2010: 97). Láthattunk ilyen példákat már korábban az idegen alakban átvett frazémák között és kisebb számban a lefordított alakban meghonosodott kifejezések között is, de most további érdekes eseteket is bemutatok.

Nemcsak régebbi időkből vannak példáink frazeológiai átvételekre, hanem viszonylag új német kifejezések is gyorsan utat találnak a magyarba. Ezt példázza a ném. *oben ohne* ~ m. *felül semmi* megfelelés, vö.

> Itt van még Übermerészné Achtung Ilonka, kétgyermekes családanya és autodidakta szexszimbólum, aki dacára – egyenletesen növekvő – testsúlyának és ebből következő alkati adottságainak a „*felül semmi*, alul tangafazonú fürdőbugyi" megoldással kísérletezett, az eredmény megint csak leírhatatlan. (MNSzt.; Népszabadság; 2001. augusztus 29.; Cím: Karnevál)

> Ez, és az tény, hogy a hölgyek ‚*felül semmiben*' esnek egymásnak a hagyományos szumókörben, melléjük sorakoztatja fel a szigetország közvéleményét. (Vasárnapi Hírek 1988. június 19, 11. o. – idézi Földes 2011: 98)

A következő példa viszont azt szemlélteti, hogy ugyanez a példa eredeti alakban is felbukkan nyelvünkben, csak ebben az esetben a szöveg szerzője nem pontosan ismeri a német eredeti szerkezeti sorrendjét:

dc_1566_18

> A ‚bi' szócska azonban előtagként kettősséget, kétrészűséget is jelent. Így logikus, hogy az *‚ohneoben'*, a *‚felül semmi'* megjelenésekor a fürdőbugyi a monokini nevet kapta a keresztségben. (Mai Nap 1994. augusztus 28, 25. o. – idézi Földes uo.)[141]

Földes (i. m. 98–99) bemutat néhány olyan példát is, amelyek – legalábbis egyelőre – nem tekinthetők uzuális frazémáknak, hanem inkább csak a nyelvi interferencia nyomán létrejövő okkazionális alakulatoknak. Ugyanakkor ezek nagyon jól szemléltetik azt a folyamatot, miként kerülnek be kétnyelvű beszélők szövegeibe először alkalmilag egyes kifejezések, amelyekről majd a későbbiekben derül csak ki, hogy meghonosodnak-e szélesebb nyelvhasználói csoportok nyelvében is.

> Innen kezdve baloldaliságát a harmadikutas neoliberális gazdaságpolitikára felcserélő Schröder apróbb megszorításokkal próbálta *víz felett tartani* a mind rosszabb adatokat produkáló német költségvetést (ADT.; Magyar Nemzet 2006. április 19, 7) [< ném. *jmdn./etw. über Wasser halten*]

> Az Egyesült Államok úgyszólván *jégre tette* a stratégiai fegyverzetek csökkentésére vonatkozó második szovjet-amerikai megállapodás ratifikálását. (ADT.; Külpolitika 1980/3. szám; 4) [< ném. *jmdn./etw. auf Eis legen*]

> Lendvai ezt követően rátér arra, hogy az emberek *„a lehetőségeiken túl" éltek*. (ADT.; Magyar Nemzet 2008. január 4, 9) [< ném. *über die Verhältnisse leben*]

Érdekes példa a következő is. Általában nem lehet eldönteni az átvett kifejezések esetében, hogy a németből vagy az osztrákból kölcsönzött egységről van-e szó, jóllehet valószínűsíthető, hogy sok esetben inkább az osztrák az átvétel közvetlen forrása. A nem annyira széles körben használt *evidenciában tart* kollokáció esetében azonban bizonyossággal jelenthetjük ki, hogy nyugati szomszédaink nyelvéből származik, ugyanis az ennek mintájául szolgáló *etw. in Evidenz halten* fordulat csak az osztrák hivatali nyelvben használatos (vö. Földes 2011: 99 is):

> Flórika a hiába kutatott dossziékat a Hanuszek íróasztala fiókjából vette elő, ahova éppen azért tette be őket, hogy *evidenciában tartsa*, a kezeügyében. (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Tersánszky Józsi Jenő: Sarkantyúvirág; 1963)

> Felhívom az igen tisztelt főszerkesztőség figyelmét, hogy jó lesz ezt *evidenciában tartani*, és Sevillai Szent Izidor tiszteletére megnyitni az új fórumot. (MNSzt.; Index Fórum 1999. február 6.; Szerző: F.B. I. doktor)

Az intenzív nyelvi és kulturális kontaktusok ugyanakkor speciális eseteit is előidézhetik a nyelvi kölcsönzésnek. A nagyszámú szerkezeti kölcsönzés (tükörfordítás) és a kisebb számú direkt átvétel mellett ugyanis különféle hibrid alakulatok is előfordulnak. Az előző példa még nem egészen ebbe a típusba tartozik, mert *evidencia* eleme ugyan gyakorlatilag egyezik az osztrák fordulat főnévi komponensével, de valójában ez az egyezés abból fakad, hogy az illető egység a nemzetközi szavak kategóriájába tartozik, ennélfogva mindkét nyelvben erős alaki hasonlóságot mutat. Erősebb hibriditást mutat ugyanakkor a *vén kripli* kifejezés, melynek forrása a német *(ein) alter Krüppel* (vö. Földes 2011: 101 is). Ennek egyik komponense tehát magyar

[141] Ugyan a saját szempontunkból pusztán a nyelvi adat a fontos, mégis meg kell jegyeznem, hogy a szövegrészlet szerzője téved, s a népetimológiás remotiváció csapdájába esik: a *bikini* valójában a csendes-óceáni *Bikini-atoll*ról kapta a nevét.

dc_1566_18

nyelvi elem, míg a másik német, ám ez utóbbi nem közvetlenül a szólás révén honosodott meg, hanem – a magyar szókincs perifériáján lévő – német jövevényszó (vö. ÉKsz.[2] 769):

> Lehet, hogy a fiatalok kívülről ősz hajú, *vén kripliknek* vagy esetlenül mozgó söröshordóknak néznek bennünket, akik csak szuszognak a homokban, s a „felhőfejesnél" egy cigarettapapír sem férne a talpuk alá. (MNSzt.; Magyar Hírlap 2001. augusztus 27.; Cím: Az oázis titka)

A következő példában azonban már a hibriditásnak olyan formájával találkozunk, amikor a német kifejezés (*aus der Rolle fallen* 'kiesik a szerepéből') főnévi komponense csak okkazionális átvétel a németből, önmagában nem fordul elő a magyarban:

> Megint *kiestél a rolléból*, Károly. (Somogyvári Gyula: A pirossapkás kislány. Budapest. Auktor Kiadó 2005. 12 – idézi Földes 2010: 101)

A hibriditás több esetben csupán abban mutatkozik meg, hogy a német kifejezés nem az eredeti írásmódjában szerepel a magyarban, hanem mintegy fonetikus átírásban, l. a következő példákat:

> – Milyen a viszonya az anyósával? / – *Szó-szó*. (< ném. *so, so*; Vasárnap reggel, 1999/17, 1. o. – idézi Földes 2010: 100)[142]

> Amikor azonban *anno dacumál* e lenini törpe nagyságán röhögtünk, ezzel a terror hülyeségein enyhítettünk, azt oldottuk fel magunkban. (< ném. *anno dazumal*; MNSzt.; Magyar Fórum 2000. február 7.; Cím: Audiatur et altera tovaris)

> Bennem van valami úszási vágy. Tétel egy része máris igazolva! Én pontosan érzem azt a vágyat! Ajkam cserepes, légzésem kihagy – didergek a levegőn. Bukni, belebukni! A tökéletes talasszális regresszió, *vi esz im buch stét*! (< ném. *wie es im Buch steht*; Illyés Gyula: Lélekbúvár. Budapest 1948, 100. o. – idézi Földes 2010: 101)

Már az előbb bemutatott kifejezések némelyike is szemléltette, hogy nemcsak szólások, közmondások és szállóigék kerülhetnek át egyik nyelvből a másikba a frazeológiai kölcsönzés keretében, hanem kollokációk és funkcióigés kapcsolatok is. Lássunk néhány további példát:

jmdm. Recht geben → igazat ad vkinek
ich empfehle mich → ajánlom magam
sie ist in anderen Umständen → másállapotban van
etw. zur Kenntnis nehmen → tudomásul vesz vmit
(irgendeinen) Eindruck machen → (vmilyen) benyomást tesz vkire
einen Umweg machen → kerülőt tesz
einen Spaziergang machen → sétát tesz stb.

De hogy ne csak német – magyar kölcsönzésekre lássunk példákat, foglalkozzunk még röviden a horvát nyelv németből kölcsönzött kifejezéseivel is. A magyarhoz hasonlóan a horvát is évszázadok óta van areális kapcsolatban a némettel, pontosabban annak délnémet, illetve

[142] Földes megjegyzi (uo.), hogy ebben a 'közepes, nem teljesen kielégítő' jelentésben a német a *so, so* kifejezés helyett inkább a *so lala* fordulatot használná. Ez valóban így van, de az is tény, hogy a magyarban mégis inkább ebben a formában használják a kifejezést, amelynek *sz*-ező ejtésmódja is arra utal, hogy német eredetűnek tartják.

dc_1566_18

osztrák változatával. 1918-ig Horvátország az Osztrák-Magyar Monarchia része volt, de annak felbomlása óta is kimutatható a német hatás, különösen a kajkáv dialektusban, illetve a familiáris nyelvváltozatban. Mint fentebb már említettük, ez a hatás az ország déli és keleti részei felé haladva gyengül.

Pintarić (2010) több horvát szótárt feldolgozva foglalkozik a horvát frazeológia német elemeivel. Sajnos azonban kissé mechanikusan kezeli a problematikát, s inkább csak arra koncentrál, hogy az illető kifejezésben van-e német jövevényszó, így az olyan kifejezéseket is vizsgálja, amelyek biztosan újabb, a horvátban keletkezett szólások, de német eredetű jövevényszó felhasználásával jöttek létre (pl. *furati peglu* 'ortopéd cipőt hord, sántít' [szó szerint: vasalóval megy] (< ném. *fahren* 'megy, vezet'); *šlank kao glista* 'vékony, mint a giliszta' (< ném. *schlank* 'karcsú, vékony' stb.). Összesen 307 különböző frazémát mutat ki, melyekben német elemek fordulnak elő. Bemutat azonban számos olyan a németből kölcsönzött szólást is, amelyekben a szerkezeti kölcsönzés mellett egyben német jövevényszó is van, valamint német mintára, de jövevényszó nélkül alakult frazeológiai kalkokat is. Lássunk néhány példát!

A német jövevényszó-komponenst is tartalmazó, német mintára létrejött kifejezések között vannak olyanok, amelyekben a német elem nem cserélhető ki másikkal, s olyanok is, amelyekben a német komponens horvát lexémával váltakozhat. Példák az első típusra:

horv. *imati pik na koga* (< ném. *einen Pik auf jmdn. haben* 'pikkel vkire, haragszik rá')
horv. *pomesti/gurnuti pod tepih* (< ném. *etw. unter den Teppich kehren* 'szőnyeg alá söpör vmit')
horv. *imati putra na glavi* (< ném. *Butter auf dem Kopf haben* 'vaj van a fején')
horv. *doći na prosjački štap* (< ném. *an den Bettelstab kommen* 'koldusbotra jut')

Példák a második típusra:

horv. *imati peh/smolu* (< ném. *Pech haben* 'pechje van')
horv. *vaditi iz dreka/govana* (< ném. *jmdn. aus dem Dreck ziehen* 'kihúz a bajból, szarból')
horv. *nemati dunsta/pojma* (< ném. *keinen Dunst haben* 'gőze sincs', l. fentebb is)

Végső soron ezek a kifejezések is tükörfordítások eredményei, de Pintarić külön kezeli azokat a kalkokat, amelyekben nem fordul elő német kölcsönszó. Ilyenekből vizsgálatában 72 fordult elő, de feltehetően még ennél is magasabb a számuk, hiszen a feldolgozott szótárak nem tartalmazzák a horvátnak minden dialektális és köznyelvi változatát. Néhány példa:

horv. *sjediti na ušima* (< ném. *auf den Ohren sitzen* 'a fülén ül')
horv. *mlatiti praznu slamu* (< ném. *leeres Stroh dreschen* '(üres) szalmát csépel')
horv. *obilaziti kao mačka oko vruće kaše* (< ném. *um etw. herumgehen wie die Katze um den heißen Brei* 'kerülgeti, mint macska a forró kását', l. korábban is)

dc_1566_18

Pintarić szerint osztrák mintára alakult az ’öreg róka’ jelentésű *stari lisac* fordulat is (< ném. *alter Fuchs*), ám ennek magyarázatát én a közös szemléletre és kulturális háttérre is vissza tudnám vezetni, hiszen a rókáról közkeletű vélekedés, hogy csak nehezen lehet túljárni az eszén (vö. pl. *Nehéz a vén/agg rókát tőrbe keríteni*). Csaknem biztos azonban a német hatás az ennek variánsaként a kajkáv nyelvjárásban használatos *stari zec* kifejezés esetében. Ez a szó szerint ’öreg nyúl’ jelentésű fordulat ugyanis a német *(ein) alter Hase* pontos megfelelője (vö. Matešić – Petermann 1987: 266).[143]

3.2.3.2.3. Frazeológiai internacionalizmusok

Az areális hatás esetében viszonylag korlátozott a kölcsönzési folyamatban részt vevő nyelvek száma: az átvétel gyakran csak két nyelv között valósul meg, esetleg egy nyelvszövetségen belül. Mint már korábban is láthattuk azonban, vannak olyan frazeológiai egységek is, amelyek **a világ számos nyelvéből kimutathatók**. Ezekkel kapcsolatban is megfigyelhető a frazeológiai irodalomban némi terminológiai zűrzavar. Gyakran *európai vándorfrazéma*ként vagy *páneuropizmus*ként emlegetik őket (vö. Bárdosi 2015a: 162), s ez annyiban el is fogadható, hogy zömmel az európai kultúrához kötődő kifejezésekről van szó. Egyes szakirodalmi munkákban viszont felbukkan velük kapcsolatban a *frazeológiai internacionalizmus* (Ehegötz 1993: 85), illetve az *idiomatikus internacionalizmus* (Mokienko 1999: 435) megnevezés is. Az utóbbi időben pedig több szakmunkában is találkozunk a *széles körben elterjedt idióma* (ang. *widespread idiom*, ném. *weit verbreitetes Idiom*) terminussal (vö. pl. Piirainen 2010: 168). Ezek a szakkifejezések részben fedik egymást, csak máshová teszik a hangsúlyt. Az *európai vándorfrazéma* és a *széles körben elterjedt idióma* név nagyjából a frazémáknak ugyanazt a halmazát fedi le, csak az utóbbi megnevezés nem köti pusztán Európához a kifejezések elterjedtségét. Piirainen és munkatársainak több mint kilencven nyelvre kiterjedő kutatási projektje nyomán (*Weit verbreitete Idiome in Europa und darüber hinaus*) kiderült ugyanis, hogy számos olyan egység van köztük, amely Európán kívüli nyelvekben is megtalálható. A *frazeológiai internacionalizmus* megnevezést is használják néha ezekre a kifejezésekre is, ám Ehegötz inkább azért él vele, mert a lexikális kölcsönzés tekintetében is külön csoportot képező nemzetközi szavak, azaz internacionalizmusok szemszögéből vizsgálja őket, keresve ezekkel az érintkezési pontokat. Ezáltal nem valamiféle geokulturális szemlélettel közelít feléjük, hanem a nyelvi kölcsönzés aspektusából. Amiatt is szerencsésebb ez az elnevezés a korábbi *páneuropizmus*nál, mert az utóbbi időben egyre többször amerikai filmekből, slágerekből vagy irodalmi alkotásokból útnak indult kifejezésekkel is találkozni ezek között. De ha a nemzetközi szavakkal való érintkezési pontokat keressük, akkor ebbe a csoportba nem is csak a kultúrtörténetben gyökerező egységeket sorolhatjuk, hanem számos egyéb frazeológiai egységet is, például nemzetközileg használt *frazeológiai terminus technicus*okat is (l. lentebb).

[143] A németben létezik egy másik hasonló jelentésű kifejezés is a *nyúl*lal: *er/sie ist kein heuriger Hase mehr* ’nem mai nyúl már’. Ez a magyar *nem mai csirke* szólással ellentétben nem csupán az életkorra utal, hanem arra is, hogy az illető ’harcedzett, tapasztalt, rutinos személy’ (vö. Röhrich 1991: 670).

dc_1566_18

A továbbiakban ezt az areális kölcsönzés eseteinél szélesebb körben elterjedt frazémacsoportot veszem nagyító alá. Előbb a frazeológiai internacionalizmusok tágabb definíciójának megfelelően tekintem át ezeknek az egységeknek a jellemzőit, majd külön kitérek azokra az újabb kutatásokra, amelyek a széles körben elterjedt idiómákra vonatkoznak.

A frazeológiai internacionalizmusok néhány fontos sajátosságát Ehegötz a következőképpen foglalja össze (1993: 86):

A frazeológiai internacionalizmusok azonos vagy nagyon hasonló jelentést hordoznak. Az ide tartozó egységek elsősorban morfoszintaktikai komplexitásukban különböznek a nemzetközi szavaktól. Ha a két csoportot összehasonlítjuk, részben a formális kongruencia kritériuma, részben a csoportok genezise tekintetében találhatók különbségek.

Mind a lexikális, mind a frazeológiai internacionalizmusok lexikális kölcsönzés eredményeiként kerülnek a nyelvekbe. Míg azonban a nemzetközi szavak esetében per definitionem nincs lexikális helyettesítés, hanem tiszta anyagi átvételekről van szó (pl. ang. *skinhead* ~ m. *skinhead*), addig a frazeológiai internacionalizmusok kevés kivételtől eltekintve nem anyagi átvételek, hanem lexikális helyettesítés, tükörfordítás révén kerülnek az átvevő nyelvekbe (pl. ang. *to give green light* ~ m. *zöld utat ad*). Az ily módon átvett egységek konstituensei túlnyomórészt a kölcsönző nyelv saját, anyanyelvi elemei. A kifejezések közötti kongruencia tehát ebben a vonatkozásban a paradigmatikai és szintaktikai síkon való azonosságot, illetve hasonlóságot jelenti, nem tételez fel fonematikai-fonetikai és grafemikai egyezést, kivéve a néhány eredeti alakban átvett szókapcsolatot (*ab ovo, gentleman's agreement* stb.). Fontos hangsúlyozni azt is, hogy a frazeológiai internacionalizmusok többszavas felépítésük folytán viszonylagos affinitást mutatnak a variánsképződésre, így nem minden esetben mutatnak teljes egyezést az átadó nyelvbeli forrásukkal. Az egyezéseknek, illetve eltéréseknek különböző fokozatai lehetségesek, ebben a viszonylatban az autoszemantikus elemek megfelelései fontosabbak, mint a szinszemantikus elemeké.

További problémát jelent a frazeológiai internacionalizmusok eredetének kérdésköre. Annak ellenére ugyanis, hogy van a frazeológiai egységeknek egy olyan halmaza, amely internacionalizmusnak látszik, nem biztos, hogy minden esetben nyelvi kölcsönzéssel állunk szemben. Már korábban is láthattuk ugyanis, hogy számos esetben egyező gondolkodási modellek, hasonló tapasztalatok, közös szociális és kulturális háttérismeretek alapján is létrejöhetnek kongruáló frazeológiai egységek. Mint már fentebb is említettük, különösen gyakori például a testrésznevekkel alakult, ún. szomatikus frazémák körében az olyan egyezés, ami nemcsak kölcsönzéssel, hanem párhuzamos keletkezéssel is magyarázható (pl. m. *elveszíti a fejét* ~ ang. *to lose one's head* ~ ném. *den Kopf verlieren* ~ fr. *perdre la tête* stb.). Ezekben az esetekben nehéz, majdhogynem lehetetlen is megmondani, hogy kölcsönzés vagy azonos szemléletmód van-e a háttérben, kivéve az olyan kifejezéseket, amelyek közös kulturális örökségre (Biblia, antik irodalom, mitológia, fabulák stb.) vezethetők vissza. De ezek esetében sem feltétlenül kölcsönzés, hanem gyakran az eredeti forrásszövegek ismerete áll az azonosságok hátterében (l. később a széles körben elterjedt idiómákról írottakat).

A lexikális transzfer formai megvalósulását illetően a frazeológiai internacionalizmusok ugyanúgy három csoportba sorolhatók, mint az areális kölcsönzés révén átvett kifejezések:

dc_1566_18

a/ **Eredeti alakban átvett** frazémák. Ezek – mint korábban láttuk – az átadó nyelvben szokásos alakjukban kerülnek átvételre: régebben főként a latinból, kisebb részben a franciából vagy olaszból, újabban legfőképp az angolból, pl. *vis maior, tres faciunt collegium, enfant terrible, keep smiling* stb. Ezek azonban inkább periferikus jelenségnek tekinthetők, nem válnak az illető nyelvek frazémarendszerének kitüntetett, központi elemeivé, emiatt a frazeológiai leírásokban is viszonylag kevés figyelem jut rájuk. Az ide tartozó fordulatok főként az irodalmi nyelvben használatosak, és alkalmazásuk inkább a műveltebbek nyelvhasználatára korlátozódik (vö. Ehegötz 1993: 87).

b/ **Hibrid** átvételek. Már korábban, a frazeológiai kölcsönzés realizálódási módjainak tárgyalásakor is bemutattunk a frazeológiai internacionalizmusok közül olyan példákat, amelyek egyszerre tartalmaznak idegen és anyanyelvi elemeket, pl.

> ang. *to be in/out/high/down* ~ ném. *in/out/high/down sein* ~ lengy. *byc in/out/high/down*
> ang. *the show must go on* ~ ném. *die Show muss weitergehen* ~ m. *a show-nak folytatódnia/mennie kell (tovább)* ~ lengy. *show idzie dalej* stb.

Amint korábban is megjegyeztem azonban, a *show* komponenst tartalmazó kifejezések esetében (vö. még *ellopja a show-t*) nem teljesen igaz a hibrid frazéma besorolás, hiszen a *show* lexéma ezektől a kifejezésektől függetlenül is szerepel a vizsgált nyelvekben.

Ehegötz példái között (uo.) megtaláljuk még a hasonlóan hibridként kezelt német *mit jmdm. im Clinch liegen* fordulatot is. Ez a kissé szleng ízű kifejezés azt fejezi ki, hogy 'rossz viszonyban van vkivel, vitáik vannak egymással'. Itt is hasonló azonban a helyzet, mint a *show* komponenssel alakult példáinkban, ugyanis az angol eredetű *Clinch* főnév is megtalálható a németben ettől a szólástól függetlenül is: sportnyelvi használatú, az ökölvívásban gyakran előforduló lefogásra, belharcra használatos, vö. pl. *sich aus dem Clinch lösen* 'kibújik a lefogásból'; *er ging mit seinem Gegner in den Clinch* 'lefogta ellenfelét, belement egy belharcba'. Ezzel az összetevővel alkották meg a fenti *mit jmdm. im Clinch liegen* fordulatot is.

Ehegötz szerint a legtöbb hibrid kifejezés igazából az előző csoportba tartozó, idegen nyelvi alakban átvett frazémákból jön létre azáltal, hogy azok kiegészülnek az egyes nyelvek anyanyelvi elemeivel, többnyire valamilyen igével, vö. pl.

> ném. *ad acta legen* ~ m. *ad acta tesz* ~ lengy. *odlozyc ad acta* ~ cseh *uložit' ad acta*
> ném. *etw. ex cathedra verkünden* ~ m. *ex cathedra beszél* v. *nyilatkozik* ~ ang. *talk ex cathedra* ~ lengy. *glosic cos ex cathedra* ~ szlov. *hovorit' ex catedra*
> ném. *etw. ad absurdum führen* ~ lengy. *doprowadzic coś ad absurdum* ~ cseh *přivést věc ad absurdum*

Ehhez azonban két megjegyzés kívánkozik. Ha valóban így jöttek létre ezek a kifejezések, akkor nem igazán beszélhetünk közös előzményre visszavezethető tükörfordításokról, hanem párhuzamos fejlődésről. Kicsit hasonló lenne ebben az esetben a helyzet, mint a fentebb említett szomatikus kifejezések egy részének alakulását tekintve: ott a közös szemléleti háttér, itt a közös grammatikai szerkesztésmód hozza létre a párhuzamosságokat. Ugyanakkor mivel Ehegötz példáinak zöme olyan, hogy megvannak a németben, s a vele szomszédos szláv nyelvekben,

dc_1566_18

illetve – mint láttuk – a magyarban is, ám korántsem mind találhatók meg például az angolban, véleményem szerint azt sem lehet kizárni, hogy ebben a csoportban nem internacionalizmusokról van szó, hanem inkább a német areális hatása folytán létrejött alakulatokról.

c/ A frazeológiai internacionalizmusok harmadik, legnagyobb csoportját a **tükörfordítással átvett** elemek képezik. Az átvételek túlnyomórészt pontos fordításai az eredeti fordulatoknak (azaz a *Lehnübersetzung* kategóriájába tartoznak), közöttük többnyire teljes lexikális ekvivalencia figyelhető meg (legalábbis az autoszemantikus komponensek tekintetében). Ehegötz szerint (i. m. 88) a frazeológiai rendszernek nem minden részhalmaza mutat egyforma affinitást az internacionalizálódás irányába. Főként a rendszer perifériáján lévő, kevéssé vagy nem idiomatikus állandósult szókapcsolatok, például a megnevezési sztereotípiák, illetve a frazeológiai terminus technicusok körében találni ilyen elemeket. Lássunk néhány példát a környezetvédelem szakszókincséből:

ang. *sustainable development* ~ ném. *nachhaltige Entwicklung* ~ fr. *développement durable* ~ m. *fenntartható fejlődés*
ang. *natural resources* ~ ném. *natürliche Ressourcen* ~ fr. *ressources naturelles* ~ m. *természeti erőforrások*
ang. *acid rain* ~ ném. *saurer Regen* ~ fr. *pluie acide* ~ m. *savas eső*
ang. *the limits to growth* ~ ném. *die Grenzen des Wachstums* ~ fr. *les limites de croissance* ~ m. *a növekedés határai*[144]

Mint Ehegötz is rámutat (i. m. 88–89), különösen magas a frazeológiai internacionalizmusok száma a politikai és publicisztikai szövegekben, amelyekben a médiumok globalizálódása folytán olyan gyors a lexikális-frazeológiai transzfer, hogy az újítások szinte egy időben jelennek meg a legtöbb nyelvben. Ezekben a szövegekben is igen erős az anglo-amerikai hatás, vö. pl.

ang. *Iron Curtain* ~ ném. *eiserner Vorhang* ~ lengy. *żelazna kurtyna* ~ cseh *železná opona* ~ (m. *vasfüggöny*)
ang. *Cold War* ~ ném. *kalter Krieg* ~ poln. *zimna wojna* ~ cseh *studená válka* ~ (m. *hidegháború*)
ang. *Third World* ~ ném. *dritte Welt* ~ lengy. *trzeci świat* ~ m. *harmadik világ*
ang. *Common European House* ~ ném. *gemeinsames europäisches Haus* ~ lengy. *wspólny europejski dom* ~ cseh *společný evropský dům* ~ m. *közös európai ház*
ang. *goodneighbourly relations* ~ ném. *gutnachbarliche Beziehungen* ~ lengy. *dobrosąsiedzkie stosunki* ~ cseh *dobré sousedské vztahy* ~ m. *jószomszédi kapcsolatok*

Ezek a példák a frazeológiai internacionalizmusoknak azt a típusát tárják elénk, amelyek inkább a gyakran együtt szereplő kifejezések állandósulása révén jönnek létre. A frazeológiai rendszerek centrumába tartozó erősebben idiomatikus egységek körében azonban Ehegötz szerint sokkal kisebb mértékű az internacionalizálódási tendencia (i. m. 89). Ezek közül – a korább-

[144] Egyes szakkifejezések bizonyos nyelvekben univerbalizálódás révén kiléptek a frazeológiából, vö. ang. *greenhouse effect* ~ ném. *Treibhauseffekt* ~ m. *üvegházhatás* ~ lengy. *efekt szklarniowy/cieplarniany*; ang. *ozone hole* ~ ném. *Ozonloch* ~ m. *ózonlyuk* ~ lengy. *dziura ozonowa* stb.

dc_1566_18

ban kulturális közvetítés révén számos nyelvben meghonosodott széles körben elterjedt idiómákat leszámítva – inkább csak azoknak a kifejezéseknek van esélyük arra, hogy nemzetközi szinten is ismertté váljanak, amelyeknek a jelentése és képi háttere transzparens. Ennek a kritériumnak főként olyan újabb keletkezésű egységek tudnak megfelelni, amelyek állandósult szaknyelvi kifejezések szekunder metaforizációja révén jönnek létre. Számos ilyen kifejezés keletkezik a sportnyelvből és a műszaki nyelvből, pl.

> ném. *die Messlatte höher legen* ~ lengy. *stawiać poprzeczkę wysoko* ~ cseh. *nastavit lát'ku vysoko* ~ m. *magasabbra teszi a lécet*
> ném. *den Staffelstab übernehmen* ~ lengy. *przejąć paleczke* ~ cseh. *převzít štafetu* ~ m. *átveszi a stafétabotot*
> ném. *jmdm. die gelbe/rote Karte zeigen* ~ lengy. *pokazać komuś zółtą/czerwoną kartke* ~ m. *sárga/piros lapot mutat vkinek*
> ném. *auf Hochtouren arbeiten* 'teljes fordulaton dolgozik'~ or. *работать в полные обороты* ~ lengy. *pracować na pełnych obrotach* ~ (m. *teljes gőzzel dolgozik*)
> ang. *to give green light* ~ ném. *grünes Licht geben* ~ lengy. *dać zielone światlo* ~ cseh *dát zelenou* ~ m. *zöld utat ad (vkinek/vminek)*

Ezzel szemben a zártabb csoportnyelvekből, a szubsztenderdből származó kifejezések (pl. ném. *Bahnhof verstehen* 'nem ért semmit vmiből', *Nullbock haben* 'semmi kedve vmihez') nem nagyon vesznek részt internacionalizálódási folyamatokban. Ennek oka nyilván erős idiomatizáltságuk, illetve homályos motiváltságuk.

Gyakran internacionalizálódnak viszont különböző szállóigék, közöttük is elsősorban könyv- és filmcímek, pl.

> ang. *Gone with the Wind* ~ ném. *Vom Winde verweht* ~ lengy. *Przeminęło z wiatrem* ~ m. *Elfújta a szél*;
> fr. *En attendant Godot* ~ ang. *Waiting for Godot* ~ ném. *Warten auf Godot* ~ lengy. *Czekanie na Godota* ~ m. *Godot-ra várva*

A fentebb bemutatott csoport esetében azonban, amelyben szaknyelvi kifejezések idiomatizálódását és nemzetközivé válását figyelhetjük meg, nagyon nehéz eldönteni, hogy valóban nyelvi kölcsönzésről van-e szó, vagy párhuzamos fejlődéssel állunk szemben. Mint Ehegötz írja (i. m. 90), anglisztikai munkákban például többnyire úgy tartják, hogy a *zöld utat ad* kifejezés az angolból került a németbe, de a közlekedési lámpák azonos működési elve alapján párhuzamosan is kialakulhatott a kifejezés más nyelvekben is. Így a magyarban is lehet ez a fordulat kölcsönzött elem (az angolból vagy a nyelvünkre erősebb hatást gyakorló németből), de saját „fejlesztésű" kifejezés is. Ugyanez igaz a sportnyelvi kifejezések többségére, hiszen a legtöbb sportágat világszerte művelik. Ráadásul a fenti – Ehegötztől átvett – példák többségében az angolból ebben a formában nem mutatható ki a fordulat, lehet tehát, hogy azok inkább a németből areális hatás folytán elterjedt kifejezések.

A frazeológiai internacionalizmusok másik nagy csoportját azok a zömmel idiomatikus kifejezések képezik, amelyeket az újabb szakirodalom *széles körben elterjedt idiómá*nak nevez. Ezeket Piirainen (2010: 168) a következőképpen definiálja:

dc_1566_18

> *Széles körben elterjedt idiómák*nak (*widespread idioms*, rövidítve *WIs*) olyan idiómákat nevezünk, amelyek több nyelvben (köztük földrajzilag nem szomszédos népek nyelvében és genetikusan egymástól távoli nyelvekben is) – a mindenkori történelmi fejlődés és a kulturális alapok figyelembevételével – azonos, illetve hasonló lexikális szerkezetben és azonos idiomatikus (mag)jelentés mellett fordulnak elő.

Ez az elnevezés egy Piirainen által irányított nagyobb kutatás keretében alakult ki, melyben kezdetben hetven, később már több mint kilencven nyelvben vizsgálták meg, hogy bizonyos, széles körben ismert frazeológiai egységek megtalálhatók-e bennük, s hogy mi lehet ennek a széles körű elterjedtségnek az oka (vö. Piirainen 2006, illetve http://widespread-idioms.uni-trier.de). Azt előre sejtették, hogy nagy számban fordulnak elő ezen egységek között a Bibliából és az antik irodalomból származó kifejezések, de mint kiderült, vannak a széles körben elterjedt idiómáknak más kulturális forrásai is. Másrészt a kutatást társadalmi munkában végző 250 adatközlő és kutató munkájaként sikerült feltérképezni, hogy mely egységek tartoznak bele ezeknek a kifejezéseknek a halmazába, s hogy ezek mely nyelvekben milyen formában fordulnak elő, s melyekben nem. Piirainen is megjegyzi ugyanis (2010: 169), hogy a frazeológiában gyakran beszélnek *internacionalizmus*okról (ez a terminus itt nem a fenti, tágabb értelmezésben szerepel), s hogy ezek a közös európai kulturális örökségre vezethetők vissza, de korábban nem volt olyan publikáció, amely meg is tudta nevezni azokat az egységeket, amelyek valóban „nemzetközileg" ismertek.[145] A kutatás során a széles körben elterjedt idiómákat megpróbálták etimológiai-kultúrtörténeti hátterük alapján osztályozni, hogy ezzel is közelebb kerülhessenek az egyes kifejezések széles körű elterjedtségének magyarázatához.

Az osztályozás során az derült ki, hogy főként három származási csoport jön számba:

a/ *intertextualitás* (egy bizonyos, beazonosítható szövegforrásra visszavezethető idiómák);

b/ *korábbi tudásterületek* (régibb korok világmodelljeit hagyományozó idiómák) és

c/ *kulturális szimbólumok* (szimbolikus jelentést hordozó összetevőt tartalmazó idiómák).

Ezek közül dominálnak az intertextualitás gyűjtőfogalom alá sorolható egységek: a vizsgált kifejezések nagyjából fele ide sorolható (vö. Piirainen 169–170). Ezen belül is különböző alcsoportok rajzolódnak ki: a korábban már említett *antik irodalmon,* illetve a *Biblián* kívül a különböző tanító mesék, fabulák, azaz *népi elbeszélések* valamint a *középkorban elterjedt proverbiumok* (gemeinmittelalterliche proverbiale Einheiten) alkotnak forrásként nagyobb egységeket.

Hogy ez a felosztás korszerűbb, mint a korábbi osztályozási kísérletek, azt Piirainen *a szénakazalban keresi a tűt* szólás kapcsán mutatja be (i. m. 170). Ezt korábbi tipológiai kísérletek az anyagi kultúra jelentéskörébe utalhatónak tartották, Taylor például (1931: 190) az angol megfelelőt (*to look for a needle in a haystack*) a *needle* komponens alapján a saját osztályozásában a „háztartás" témaköréhez sorolja, igaz, Piirainen szerint legalább ennyire helye volna

[145] Korábban már volt róla szó, hogy csaknem 300 közmondást eredeztetnek a kutatók a Bibliából. Piirainen kutatásai azonban azt mutatják, hogy ezek közül a széles körben elterjedt idiómák száma jóval kevesebb: 18 ilyet találunk az Ószövetségből, 15-öt az Újszövetségből és 9 olyat, amely mindkét részben előfordul (2010: 169).

dc_1566_18

Taylor „vidéki élet” kategóriájában is. A paraszti élettel, földműveléssel kapcsolatos frazémák valóban viszonylag nagy számban fordulnak elő a nyelvek szóláskincsében, ez azonban még nem magyarázza meg az illető kifejezés széles körű elterjedtségét. Antik és középkori szövegekben ugyan nem ritkák a tű kereséséhez kapcsolódó proverbiumok olyan jelentésben, hogy ’aki egy tűt keres, az meg is fogja találni’, de sehol sem mutatható ki a szénakazalhoz való kapcsolat. Fordítva is igaz a dolog: a széna és a szénásszekér is fontos elemei a későközépkori ikonográfiának, ám ezekben a képi ábrázolásokban meg a tű keresésének nincs nyoma.

A magyarázati lehetőségek ezért más irányból érkeznek. Régi népi elbeszélésekben is széles körben megtaláljuk már egy bizonyos tárgy hiába való keresésének motívumát, köztük azt a történetet is, amelyben egy ostoba ember a szénásszekérben rejt el egy tűt, amit aztán meg kell keresni. A széles körben elterjedt idiómának számító fenti szólás nagy valószínűséggel összefügg ezzel az irodalmi motívummal. Ezáltal azonban teljesen megváltozik a szóban forgó idióma kulturális eredet szerinti besorolása: az „anyagi kultúra” helyett az „intertextualitás” forrásvidékére helyeződik át. A kifejezés ezen a forrástartományon belül a „népi elbeszélések” csoportjához rendelődik hozzá, ezáltal pedig összefügg a bolondokról szóló tréfás elbeszélések jól körülírható halmazával, amelyek már az antikvitástól kezdődően a középkoron át számos kultúrkörben ismertek voltak, és rövidített, utalásszerű formában számos modern nyelv idiómáiban tovább élnek (vö. Piirainen 2010: 170).

Visszatérve a széles körben elterjedt idiómák eredet szerinti csoportjaihoz, Piirainen megállapítja (i. m. 171), hogy eddig igazán csak egy csoportjukat kutatták alaposabban: a bibliai eredetű kifejezéseket. Ami ezek elterjedtségét illeti, kétséget kizáróan kijelenthetjük, hogy a világ számos nyelvében való felbukkanásuk nem nyelvi kölcsönzésnek köszönhető, hanem a bibliai szövegekre való közvetlen visszanyúlásnak. Előbb volt tehát a Bibliának mint szövegnek a széles körű elterjedése, amelyből aztán a különféle nyelvek bizonyos versrészleteket idézetként beemeltek a saját frazeológiai eszköztárukba, illetve esetleg már a Bibliába is parömiumként bekerült kifejezéseket a saját kifejezéskészletükbe ültettek át. Ennek a folyamatnak a része az is, hogy a különféle bibliai szövegvariánsok, illetve eltérő fordítások nyomot hagyhattak az egyes kifejezéseken, s az ekvivalencia eltérései részben ezekkel is magyarázhatók (Piirainen 2010: 171).

Piirainen rámutat arra is (uo.), hogy az intertextualitáshoz mint a frazémák széles körű elterjedtségét magyarázó elvhez kapcsolódó további csoportokat (antik irodalom, népi elbeszélések stb.) sokkal kisebb mértékben vizsgálták, s a világ számos nyelvében való előfordulásukat nem is igen próbálták a bibliai eredetű kifejezésekkel analóg módon magyarázni. A legtöbb ide tartozó fordulat széles körű ismertségét a nyelvi kölcsönzés modelljével és a vándormetaforával magyarázták. Eszerint egyes nyelvek szólásai átvándorolhatnak más nyelvekbe, s eközben nyelvi határokat léphetnek át. Tudjuk azonban, hogy valójában a nyelvhasználók azok, akik az idegen, újabb keletű idiómákat kommunikációs szükségleteikhez felhasználják. Ezek előbb csak az idegen nyelvi kifejezések fordításaként, azaz kalkokként jelennek meg az átvevő nyelvekben, hogy azután idővel, gyakori használatuk következményeként a konvencionalizált frazeolexémák sorába kerüljenek. A bibliai eredetű frazémákhoz hasonlóan, ezek elterjedtségének magyarázatára is hasznos lehet egy olyan modell, amelynek értelmében maguk a kiinduló

dc_1566_18

szövegek, illetve elbeszélésmotívumok voltak nagyon széles körben ismertek, s az egyes nyelvek egymástól függetlenül ezekből meríthettek. A különféle fabulákra és népi elbeszélésekre visszavezethető kifejezések tekintetében ez a terjedési mód nagyon valószínű, ugyanis ezeknek a fordulatoknak a használatát évszázadokon keresztül táplálták azok a népi vagy irodalmi eredetű elbeszélések, amelyek maguk is igen széles körben ismertek és közkedveltek voltak (vö. Piirainen 2010: 172). Szemléltessük ezt néhány példával!

Piirainen szerint (uo.) a széles körben elterjedt idiómák közül kilencet az **ezópuszi mesék**nek köszönhetünk (ezek közül a magyarban is élnek a következők: *úgy táncol, ahogy vki fütyül; savanyú a szőlő (vkinek); kígyót melenget a keblén; idegen tollakkal ékeskedik; bemerészkedik az oroszlán barlangjába; levágja az aranytojást tojó tyúkot; kikaparja a gesztenyét vkinek*).[146] Az ezópuszi mesék leginkább moralizáló jellegükkel tűnnek ki: egy általános igazságot szemléltetnek egy történettel, míg számos más állatmese inkább csak szórakoztatni akar. Ezópusz meséinek számtalan feldolgozása létezik a későbbi korokból, kezdve Babriosz korai utánköltéseitől (i. e. 2. sz.) Phaedrus latin nyelvű verses feldolgozásain át (i. sz. 50 körül) a nagyszámú középkori adaptációig, majd La Fontaine (1621–1695) vagy Krilov (1769–1844) állatmeséiig, akinek a művei a szláv kultúrában is ismertté tették ezeket a fabulákat.

Ha összehasonlítjuk az erre a forrásra visszavezethető idiómákat a világ különböző nyelveiben, megint azt tapasztaljuk, hogy széles körű ismertségük nem igazán a nyelvek közti lexikális kölcsönzésnek köszönhető. Az egyes nyelvekben található kifejezések morfoszintaktikai és lexikai struktúrájának elemzése során sokkal inkább azt látjuk, hogy az egyes nyelvek beszélői gyakran eltérő meseverziókból dolgoztak. Az *arany tojást tojó tyúk* például a legtöbb nyelvben *tyúk*, holott Ezópusznál *libá*ról van szó, de ebben az esetben feltehetőleg La Fontaine és Krilov meséi hatottak a nyelvek szólásainak kialakulására (pl. ném. *das Huhn schlachten, das goldene Eier legt* 'levágja az aranytojást tojó tyúkot'; or. *резать курицу несущую золотые яйца* 'ua.'; fi. *tappaa kultamunia muniva kana* 'megöli az aranytojást tojó tyúkot' stb. A *liba* komponens csak három nyelvben bukkan fel: az izlandiban, a svédben és az angolban (*to kill the goose that lays the golden eggs*). Ez egyben bizonyítja, hogy a *tyúk* összetevővel alakult példák nem az angol tükörfordítása révén keletkeztek, mint ezt egyes kutatók előszeretettel állítják (vö. Piirainen 2010: 172–173).

Van a széles körben elterjedt idiómák között húsz olyan, amelyek valaha Európa-szerte ismert **népi elbeszélések maradványai**ként élnek tovább. Ezek egy része az ún. fordított világ (*mundus inversus*) leképezése, amelyben bolondok értelmetlen cselekedetet hajtanak végre vagy valamilyen lehetetlen cselekedetre vállalkoznak. A fentebb már említett *szénakazalban keresi a tűt* szólás mellett ide tartoznak még például a következők: *szitában hord vizet, ágyúval lő verébre, előre iszik a medve bőrére, maga alatt vágja a fát, a kocsi mögé fogja a lovakat*. Emellett ebbe a csoportba sorolható még több olyan kifejezés, amelyek olyan mesékre mennek

[146] A maradék két kifejezés (németül: *den Löwenanteil nehmen/bekommen* és *jmdm. einen Bärendienst erweisen*) ebben a formában nem él a magyarban. Az *oroszlánrész* komponens ugyan része egy magyar szólásnak is, de inkább fordítva használjuk: nem a nagyobb rész megszerzésére vonatkoztatva, hanem a vállalására (*oroszlánrészt vállal vmiben*). A 'medveszolgálatot tesz vkinek' értelmű kifejezés ebben a formában a magyarban nem található, csak körülírásszerűen: *rossz szolgálatot tesz vkinek*. A kifejezés egyébként arra a mesére megy vissza, amelyben egy remetének van egy medvéje, s megbízza az állatot, hogy míg alszik, hajtsa el róla a legyeket. A medve ezt meg is teszi, de kövekkel hajigálja őket, s az egyikkel végül agyondobja a gazdáját. Fogalmi tartalma szerint tehát a magyarban inkább egy közmondás illik a történethez: *A pokolba vezető út is jó szándékkal van kikövezve*.

dc_1566_18

vissza, amelyeknek irodalmi feldolgozásai keletkeztek (*hétmérföldes csizmákban jön; aranyketrecben ül; szegény, mint a templom egere; úgy élnek együtt, mint a kutya meg a macska* stb. Ez utóbbi idióma 65 európai nyelvben fordul elő, ezzel a nagyon széles körben ismert kifejezések közé tartozik. Piirainen szerint (i. m. 173) egyedül a két állatfajta viselkedésének megfigyelése nem ad elegendő magyarázatot erre a nagyfokú elterjedtségre. Sokkal inkább lehetnek ennek okai azok a valaha nagyon széles körben ismert történetek, amelyek valamilyen eseményhez kötik a korábban barátságban élő két állat közti „ellenségeskedés" létrejöttét.[147]

Az *úgy élnek, mint a kutya meg a macska* kifejezés ekvivalensei Európa nyelveiben (vö. Piirainen 2010: 174)

Piirainen anyagában (2010: 174–175) van ezek mellett még három olyan széles körben elterjedt frazéma, amelyek igen régi elbeszélő hagyományra mennek vissza. A *krokodilkönnyeket hullat* (ang. *shed crocodile tears*; ném. *Krokodilstränen weinen* [szó szerint: 'krokodilkönnyeket sír']) például ahhoz a nagyon régi természettudományos megfigyeléshez kapcsolódik, hogy a krokodilok képesek úgy sírni, mint egy gyerek, hogy odacsalogassák az áldozataikat. Ez a „tudás" már idősebb Plinius (i. sz. 23–79) *Naturalis historiá*jában is olvasható, de később más

[147] Ezzel kapcsolatban a Magyar néprajzi lexikonban is öt lehetséges választ olvashatunk (3: 366–7). Az első szerint a kutya a macskára bízta a nemesi levelét, az pedig feltette a mestergerendára, de az egerek megrágták – emiatt haragszik a kutya a macskára, a macska pedig az egérre. A második magyarázat szerint Krisztust a ló nem akarta átvinni a sáros árkon, mert éhes volt, és enni szeretett volna. Emiatt elküldte a macskát a szamárért, az viszont tévedésből az alvó kutyát keltette fel. A harmadik változat szerint, a kutyák a macskát elküldik tejfölért, ám az útközben megeszi az egészet, s azt hazudja, hogy nem kapott. Tejfölös bajusza viszont elárulja, emiatt kergetik azóta a kutyák a macskát. A negyedik lehetséges magyarázat azt állítja, hogy valaha a kutya és a macska barátok voltak, együtt melegedtek a tűznél, ám egyszer az ennivalón összevesztek. A macska belökte a kutyát a tűzbe, emiatt annak leégett a talpáról a szőr: ekkor szűnt meg a kutya és a macska barátsága. Az utolsó variáns szerint a kutya és a macska valaha szerződést kötöttek, hogy ugyanolyan helyük legyen a házban, a kutyát azonban gazdái mégis kiverik a házból, s mivel a szerződést a macska nem tudja előadni (ugyanis az egerek szétrágták), a kutya azóta haragszik a macskára.

dc_1566_18

természettudományi munkák révén Európa-szerte ismerték, s ez nyilvánvalóan közrejátszott a szólás széles körű elterjedésében.

Ugyancsak nagyon régi elbeszélő motívumra megy vissza *a hamuból feltámadó főnixmadár* képe is. Az egyiptomiak által napistenként tisztelt mitikus főnixmadár átváltozásáról már Hésziodosz (i. e. 700 körül) is tudósít, de a történetet később is számtalan variánsban megtaláljuk, így az előbb említett Pliniusnál is. Az ő *Naturalis historiá*jából került azután be a feltámadás szimbólumaként a keresztény allegóriák közé, így az állatszimbolika legkorábbi keresztény kompendiumába, a *Physiologus*ba is (i. sz. 200 körül). Mindez nyilvánvalóan szerepet játszott a képhez tartozó szólás (vö. ném. *wie der Phönix aus der Asche steigen* is) elterjedésében is.

Ebbe a csoportba tartozik még a *homokba dugja a fejét (, mint a strucc)* szólás is. Ez arra a régi természettudományos munkákban olvasható megfigyelésre megy vissza, mely szerint a strucc veszélyhelyzetben a fejét a homokba (más verziók szerint a szárnya alá vagy egy bokorba) dugja, hogy ne is lássa a veszélyt. Idősebb Pliniusnál például a bokorba dugja a fejét a madár, a *Physiologus*ban pedig a homokba. Ennek a három „menekülési módnak" a leírása egyébként a nyelvi kifejezésmódokban is nyomot hagyott, mert míg a legtöbb európai nyelvben a *homok* komponens szerepel, addig a spanyolban és a katalánban a *szárny* (vö. sp. *meter/esconder la cabeza bajo el ala* 'fejét a szárnyai alá dugja'), a finnben pedig a *bokor* összetevő szerepel (*panna/työntee päänsä pensaseen* 'a fejét a bokorba teszi/dugja'). Ezek a tények is azt bizonyítják tehát, hogy sokkal inkább a háttértörténetek ismertsége volt a kifejezés elterjedésének forrása, s kevésbé a nyelvi kontaktusok (vö. Piirainen 2010: 174–175).

A Biblián és a különböző epikus történeteken túl van még egy további forrása is a széles körben elterjedt idiómáknak, amelyet az eddigi kutatások többségükben figyelmen kívül hagytak, jóllehet maguk a kifejezések a parömiológia, a medievisztika és a kultúrtörténet kutatói számára ismertek. Ezek azok a **proverbiumok, amelyek a korai középkor óta kimutathatók**, viszont az antikvitásban nem lehet a meglétüket egyértelműen bizonyítani. Seiler (1921: 48 kk.) a magyarra nehezen fordítható *gemeinmittelalterliches Sprichwort* [kb.: a középkorban közkeletű közmondás] terminust használja ezekre. Igaz ugyan, hogy a terminus maga némileg pontatlan, hiszen számos szólás is tartozik ezek közé, de a széles körben elterjedt idiómák szempontjából mégis fontos, hogy a középkorban magas ismertségi fokkal rendelkező proverbiumokról van szó. Ezek virágkorát az az időszak jelentette, amelyet a frazeológia kutatói *proverbiummánia*nak is neveznek (ang. *proverb mania*, ném. *Proverbmanie* – vö. Piirainen 2010: 176). Erre az jellemző, hogy a művészek és a tudósok kifejezett lelkesedést mutattak a proverbiumok iránt. Ez a „mánia" a terjedelmes proverbiumgyűjtemények megjelenése mellett az ikonográfiai ábrázolásokban és a kifejezéseknek az irodalmi szövegekben való nagyfokú felhasználásában öltött elsősorban testet.

Ezek az idiómák valószínűleg szóbeli népi hagyományozódásra vezethetők vissza, pontos eredetük nem ismert. Egyik forrásukat a képi ábrázolások jelentik, köztük Bruegel híres festménye 1559-ből, amelyen több mint 100 németalföldi szólás, illetve közmondás képi ábrázolása szerepel. Ezen például 16 olyan fordulat látható, melyek a széles körben elterjedt idiómák közé tartoznak (*fejjel megy a falnak, két szék közt a pad alá esik, kettős nyelvvel beszél, mintha izzó szénen ülne* (vö. ném. *wie auf glühenden Kohlen sitzen*) stb.). Ha megtaláljuk valamelyik széles körben elterjedt idiómát (illetve annak előképét) egy középkori (11–16. századi)

dc_1566_18

kifejezésgyűjteményben, az meglehetősen erős érv amellett, hogy az illető kifejezés már a középkorban is ismert lehetett. Az egyik ilyen forrás az Egbert von Lüttichnek tulajdonított *Fecunda Ratis* című latin nyelvű közmondásgyűjtemény, amelyben különféle mondásokat, maximákat és népi elbeszéléseket olvashatunk. Ebben kilenc széles körben elterjedt idiómának olvashatjuk valamilyen előképét (pl. *a szarvánál ragadja meg a bikát, zsákbamacskát vesz, a saját fészkébe piszkít, az ötödik kerék (a kocsin)* – vö. Piirainen i. m. 177).

Ez utóbbi fordulattal kapcsolatban Mokienko (1999: 433) is megjegyzi, hogy számos európai nyelvben megtalálható, pl.

> ném. *das fünfte Rad am Wagen* ~ ukr. *п'яте колесо до воза* ~ or. *пятое колесо в телеге* ~ bulg. *пято колесо на коламо* ~ lengy. *piąte kołu wozu* ~ cseh *páté kolo u vozu* ~ rom. *a fi a cincea roata la car* ~ ol. *la quinta ruota del carro* ~ fr. *la cinquieme roue du carosse* stb.

Valóban igen régi szólásról van szó, amely végső soron közös szemléletmódnak is köszönhetné létét, de már igen régóta öröklődik az európai irodalomban. Első előfordulása Röhrich szerint (1991: 1219) Lüttich említett *Fecunda ratis* című munkája a 11. századból: *Quem fastidimus, quinta est nobis rota plaustri* 'aki terhünkre van, az nekünk az ötödik kerék a kocsin'. Röhrich szerint a szerző itt egy német szólást használt fel latinra fordítva, amelyet németül csak a 13. század elejéről tudunk adatolni, Herbort von Fritzlar Trojanerkrieg című művének prológusából: „*so zele man mich zu dem fünften rade, Und frume ich niht, ich bin nicht schade*" [ezért ötödik keréknek tartanak, s bár nem sok hasznomat venni, nem is ártok]. Később is számos szerzőtől adatolható, köztük Luthertől is több helyen, s Európa számos nyelvében meghonosodott.

Közismert tény az is, hogy a szólások és közmondások használata a késő középkor és a kora újkor irodalmi műveiben, például vitairatokban vagy drámaszövegekben erősen növekszik (gondoljunk csak François Rabelais, John Heywood, Thomas Murner, Hans Sachs vagy a magyarban Heltai Gáspár, Pázmány Péter munkáira). Ahhoz tehát, hogy további széles körben használt idiómák forrásait bizonyítani tudjuk, a középkori és kora újkori irodalmat kellene alaposan átvizsgálni. Ebben a vizsgálatban a germán és román nyelvek adatai alapján összeállított *Thesaurus proverbiorum medii aevi* (TPMA.) a maga 13 kötetével igen nagy segítségünkre lehet. Piiranen szerint (i. m. 178) a szótár tanúbizonysága alapján például az alábbi kifejezések bizonyosan ebbe a csoportba tartoznak: *töri a fejét vmin; megmossa a fejét vkinek; egyik fülén be, a másikon ki; a farkasokkal üvölt; feltépi a régi sebeket; behúzza a farkát.*

Mint az eddigiekből is látható, Piirainen és munkatársainak kutatásai sok szempontból lényegesen alaposabb információkkal szolgálnak a széles körben elterjedt idiómák ekvivalenciájának forrásait illetően. Ezek ugyanis nagyrészt közkeletű szövegekre vezethetők vissza (bibliai versek, mesék, legendás állatokról szóló történetek vagy már igen korán ismert és használt proverbiumok). Közös ezekben az eredet szerinti csoportokban, hogy a kiindulópontul szolgáló narratív, illetve proverbiális szövegek maguk is egy általános, nyelvi határokat átívelő, széles körben ismert kulturális tudás részét képezték, és a szóban forgó kifejezések ismertségét megelőzte ezeknek a szövegeknek a nagyfokú publicitása. Ebből következően a korábban az internacionálisan ismert frazémák ekvivalenciáját a nyelvi kontaktusokra alapozó modell az érintett

dc_1566_18

kifejezések vonatkozásában módosításra szorul. Ugyanakkor számos kérdésre a kutatás mai állapota szerint nincs még igazi válasz. Ahhoz, hogy itt előre lehessen lépni, a szinkrón és diakrón nyelvészet, a művelődéstörténet, a medievisztika és a művészettörténet széles körű összefogására lesz még szükség (vö. Piirainen 2010: 178).

Hogy ez mennyire így van, arra álljon itt még két példa, amelyekkel Mokienko szemlélteti, mennyire nehéz a nemzetközileg ismert kifejezések esetében (s most nem csak a széles körben elterjedt idiómákra kell gondolni) kimutatni a közvetlen forrást.

Számos nyelvben, így az ukránban is megtalálható a 'vkit megtéveszt, becsap' jelentésű *port hint vkinek a szemébe* szólás, de ott a *por* komponens helyett a *homok* áll a kifejezésben: *кидати пісок вічі кому-л.* Ez tökéletesen egyezik a német *jmdm. Sand in die Augen streuen* fordulattal, s Mokienko szerint (1999: 434) innen került tükörfordítással az ukránba, de talán lengyel közvetítéssel, ugyanis ott is a *homok* összetevő szerepel a kifejezésben: *oczy komu piaskiem zasypać* (ez már 1674-ből adatolható). Ezzel szemben az oroszban a magyarból is ismert formát találjuk: *пускать пыль в глаза кому-л.*, azaz 'port hint vki szemébe'. Ezt viszont Mokienko (uo.) a franciából való tükörfordításnak tartja, hiszen ott is ezt a komponens fordul elő (*jeter de la poudre aux yeux*), s a franciának az orosz arisztokrácia révén – különösen a 18. században – jelentős hatása volt az oroszra.[148]

Érdekes ugyanakkor Mokienko szerint (1999: 434), hogy ezt a kifejezést nemegyszer az egyes nyelvi régiókban „nemzetiesíteni" próbálják. Orosz kutatók ugyanis kialakulását a harcművészet „eredeti" orosz módjához kapcsolják, amikor is az egyik fél gyakran port szórt a másik szemébe, hogy megzavarja. Ezzel szemben angol kutatók az angol megfelelőt (*to throw dust in sb.'s eyes*) a latinból eredeztetik (*pulverem oculis offundere*), és a gladiátoroknak az arénában való harcához kapcsolják, akik ugyancsak használták ezt a technikát. Szélesebb nyelvi összehasonlítás azonban azt mutatja, hogy a kifejezés messze Európa határain túl is használatos, többek között egyes indiai nyelvekben is, ahol viszont a hadászathoz kapcsolják az eredetét: a porhintés eszerint hatalmas porfelhő, mintegy „porfátyol" keltése volt az ellenség közeledő erői előtt.

Mokienko másik példája arra is rámutat (1999: 437), hogy a frazeológiai internacionalizmusok pontos forrásainak feltárása azért is nehéz, mert a kulturális csere útjai gyakran keresztezik a saját kulturális örökség területeit. Ha a vizsgálatot végző nyelvész megpróbálja az egyes rétegeket felfejteni és egymástól elválasztani, gyakran azt a kockáztatja, hogy a genetikailag egészet részekre szabdalja. Ezt a lehetőséget a tűzvészre utaló, a *vörös kakas*sal kapcsolatos szólások kapcsán szemlélteti. Ez a metafora a magyarban leginkább a *vhova felszáll/felrepül/leszáll a vörös kakas; vki vörös kakast röpít vkinek a házára* kifejezésekben használatos, ezek Bárdosi szerint (2015a: 262) német mintára kerülhettek nyelvünkbe (*jmdm. den roten Hahn aufs Dach setzen, der rote Hahn kräht auf dem Dach*). A kifejezés Mokienko szerint (uo.) a legtöbb germán és szláv nyelvben, így például az ukránban is ismert (*пускати червоного півня*

[148] Egy másik írásában Mokienko felhívja a figyelmet arra is, hogy az oroszban nem a 'dob, hajít' jelentésű *бросать* ige (vö. ném. *werfen*, fr. *jeter*), hanem az 'ereszt, enged' értelmű *пускать* szerepel a kifejezésben, mert a port nem lehet hajítani (1993: 352). Ezzel a véleményével azonban szerintem kissé saját magának is ellent mond, mert az általa az átvétel mintájának tekintett franciában igenis együtt szerepel ez a két komponens: *jeter de la poudre aux yeux*.

dc_1566_18

кому-л. ’felgyújt vmit’ [szó szerint: a vörös kakast bocsátja vmire]’), s több magyarázata is van. Létezik egy kifejezetten a német kultúrához köthető interpretációja is. Eszerint Würzburg egyik utcájában ma is áll egy ház, amelynek a neve „*Zum roten Hahn*”, azaz ’a vörös kakashoz’. A legenda szerint onnan kapta a nevét, hogy amikor a 16. században Wilhelm von Grumbach csapatai rajtaütöttek Würzburgon, ennek a háznak a tetejére felrepítettek egy vörös kakast, majd felgyújtották a házat. A vörös kakas riadtan kukorékolt és egyik tetőről a másikra repült, a tűz pedig házról-házra terjedt. Ennek emlékére kapta újjáépítése után a ház a *Zum roten Hahn* nevet (vö. Röhrich 1991: 625).

Ha valóban ez volna a kifejezés eredete, akkor a kifejezés a németből került volna be a szláv nyelvekbe is. Az ilyen nagyon direkt és „nemzeti” magyarázatok azonban többnyire etiológiai mondának bizonyulnak, s itt is inkább erről van szó. Mokienko szerint ugyanis (uo.) a német, balti és a szláv példák közös nyelvi és mitológiai eredetre vezethetők vissza, s a pogány tűzszimbolikához kapcsolódnak. Ezeknél a népeknél ugyanis a *vörös kakas* a tűz és a nap istenségének szimbóluma. A kakas hajnalban kukorékol és hirdeti a nap kezdetét: ezáltal válhatott a fény beköszöntének és a fellobbanó lángnak a szimbólumává. Röhrich szerint (1991: 625) már egy régi északi mondában megjelenik egy Fjalar nevű vörös kakas, aki kukorékolásával az istenek hajnalát hirdeti. Mokienko szerint (uo.) ezek a népek régen isteneiknek vörös kakast is áldoztak: a germánok Thornak, a szlávok és baltiak pedig Perunnak, illetve Perkunasnak. Mindezek mellett a néphagyományban él még egy olyan elképzelés is, hogy zivatarban a villámcsapással együtt egy vörös kakas is leugrik a földre, s fel tud gyújtani házakat.

Amint látható tehát, ebben a példában a széles körben ismert frazéma nem csupán a kulturális csere révén keletkezhetett, hanem a nyelvekben továbbélő közös mitológiai elképzelések is létrehozhatták.[149] Ez is bizonyítja, hogy az internacionalizmusok, illetve széles körben használt idiómák kölcsönforrásának a meghatározása meglehetősen nehéz, hiszen nyelvi és kultúrtörténeti információk rakódnak egymásra, s ezek felfejtéséhez a nyelvésznek szinte már „régésszé” kell válnia (Mokienko 1999: 437).

3.3. Részösszefoglalás

Ez a nagyobb fejezet az **állandósult szókapcsolatok keletkezésével** foglalkozott. Megállapítottuk, hogy a szókincs bővítésének három fő módozata a **szóalkotás**, a **lexikális kölcsönzés** és a **jelentésváltozás**. A szakirodalmi munkák többsége azonban inkább csak a lexémák szintjén foglalkozik ezekkel a folyamatokkal, s figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a lexikális egységek között nem kis számban találhatók állandósult szókapcsolatok is. Pedig a fenti három

[149] Mindazonáltal Röhrich felkínál még egy további magyarázati lehetőséget is. A házak felgyújtása a középkorban nemcsak háborús gyakorlat volt, hanem a kiközösítettekkel szemben alkalmazott jogi gyakorlat is. A németben csak *Brandwüstung*nak nevezett jogszokás értelmében a kiközösítettek és száműzöttek házát és birtokát gyakran fel is gyújtották, hogy megsemmisítsék azokat. Mivel régen a házak könnyen meggyulladó nád- vagy fatetővel voltak befedve, többnyire égő fáklyákat hajítottak a házak tetejére, így „röpítve a vörös kakast a házra”. Mivel azonban az így keletkezett tüzek könnyen tovaterjedtek, később a veszélyes házfelgyújtás helyett inkább a munkaigényes, de biztonságos lebontást alkalmazták (vö. a *jmdm. aufs Dach steigen* szólásról az 5.3.2.1. fejezetben írottakkal).

dc_1566_18

eljárásmód ezekkel kapcsolatban is érvényes: a frazeológiai egységek létrejöttének, illetve létrehozásának folyamata (frazeologizálódás) valójában a szóalkotás speciális formájának tekinthető, de a lexikális kölcsönzésnek is vannak frazeológiai aspektusai, s ha nem is olyan mértékben, mint a lexémák, a frazeológiai egységek is vehetnek fel másodlagos jelentéseket, vagyis jelentésváltozás is előfordul az állandósult szókapcsolatok körében.

A három frazémakeletkezési mód közül az új frazémák létrehozása a domináns megoldás, ez a szóalkotás körébe sorolható eljárásmód. Egy nyelv frazémarendszere azonban gyarapodhat lexikális kölcsönzés révén is: vagy idegen nyelvű szókapcsolatok közvetlen átvételével, vagy a szókapcsolatok pontos lefordításával. Egyes esetekben viszont csak a frazémák jelentése változik meg: ez többnyire jelentésbővülést jelent (parallel és szekunder metaforizáció). Ez azonban nem új egységeket eredményez, hanem meglévők jelentését módosítja, ezért a jelenséget a frazémák változási folyamatait bemutató 5. fejezetben tárgyalom.

A frazémák keletkezésének folyamata igen összetett, ezért különböző modellek is születtek ezzel kapcsolatban.

Az egyik általam is bemutatott modell (Barz 1985) arra koncentrál, hogy a létrejött frazémák milyen bázisra vezethetők vissza. Ha egy szabad szókapcsolat állandósulttá válik, **primer frazeologizálódás**ról beszélhetünk. Ez történhet úgy is, hogy a szabad szókapcsolat tagjai a gyakori együttes használat során összetapadnak (pl. kollokációk, frazeológiai terminus technicusok), de megvalósulhat szabad szókapcsolatok figuratív – metaforikus vagy metonimikus – jelentésfejlődése révén is (pl. szólások, számos közmondás, szóláshasonlat). Barz a primer frazeologizálódás körébe tartozó jelenségnek nevezi azt is, amikor szemantikailag inkompatibilis lexémák kapcsolódnak össze frazémává, ám példáit megvizsgálva azt láttuk, hogy ezek gyakran csak látszatra inkompatibilisek, mélyebb elemzéssel, esetleg a komponensek másodlagos jelentéseinek figyelembevételével gyakran kiderül, hogy ezek is metaforizáción alapulnak (pl. ném. *in der Knete sitzen* 'sok a dolga = benne van a ragasztóban').

A **szekunder frazeologizálódás** során már meglévő állandósult szókapcsolatok módosulásával születnek új frazémák. Ez történhet úgy, hogy egy nem átvitt értelmű állandósult szókapcsolat figuratív jelentésváltozáson esik át (pl. frazeológiai terminus technicusból szólás lesz: *bedobja a törölközőt, kenterbe ver* stb.), és úgy is, hogy egy átvitt értelmű állandósult szókapcsolat valamely eleme (esetleg több komponense is) kicserélődik. Részben ez a folyamat az alapja a különböző frazémavariánsok keletkezésének is (pl. *fabatkát / hajítófát / egy rozsdás pitykét / egy garast / szart sem ér*), de így jön létre az elferdített frazémák vagy a közmondáspersziflázsok jelentős része is. Ezek gyakran a szövegbe épüléshez vagy a szituációhoz kötődő alkalmi modifikációk, vagy asszociációs zavaron alapuló véletlen tévesztések, de idővel kialakulhat belőlük akár új állandósult forma is (pl. *a szemétdombra kerül → a történelem szemétdombjára kerül; vaj van a füle mögött*).

Munske tipológiája (Munske 1993) a **szókapcsolatok motivációjára** alapozódik. A nem átvitt értelmű, pusztán strukturálisan állandósult frazémák morfológiailag és szemantikailag is motiváltak (pl. *kategorikusan cáfol, más irányú elfoglaltság*). Figuratívan motiváltak az átvitt értelmű (metaforikus és metonimikus) frazémák (pl. *olajat önt a tűzre, beszél vki fejével*). A szituatívan motivált frazémák csoportjába elsősorban az elliptikus frazémák tartoznak, melyek

dc_1566_18

megértéséhez egy bizonyos – a szókapcsolatban explicit módon ki nem fejezett – szituáció ismerete is szükséges (pl. *Kapsz egyet!, Nyald ki!*). Munske negyedik csoportját a modifikációs frazémák alkotják, melyekre a jelmező-motiváció a jellemző. Az elferdített frazémák mellett ide tartoznak a szinonim és antonim frazémák (pl. *örökre lehunyja szemét, örök álomra hajtja fejét,* ill. *nagy hal – kis hal)* valamint az ún. akcionális sorok is (pl. *működésbe jön – működésbe hoz – működésben van*)[150].

A modifikáció megvalósulási formái igen változatosak lehetnek. A komponensek cseréje mint leggyakoribb eljárásmód mellett lehetséges technikák még a frazémák bővítése és szűkítése (pl. *A pénz nem boldogít. Csak a sok pénz*), az állító és tagadó variánsok (pl. *A ruha teszi az embert – Nem a ruha teszi az embert*), a defrazeologikus deriváció (pl. *bakot lő → baklövés → baklövést követ el*), az egységek kontaminációja (pl. *rúgják a port* x *összerúgják a patkót → összerúgják a port*) és a komponensek népetimológiás újraértelmezése (pl. *tudja a dürgést → tudja a dörgést*).

Frazémák létrejöhetnek azonban egy nyelvben **frazeológiai kölcsönzés** révén is. Ennek egyik útja az areális érintkezés: ilyenkor kétnyelvű nyelvhasználói csoportok nemcsak jövevényszavakat, hanem többszavas kifejezéseket is átvesznek az átadó nyelvből. Ezek lehetnek **eredeti alakban** átvett frazémák is (*von Haus aus, für alle Fälle* stb.), de sokkal gyakoribb megoldás ennél, hogy az idegen nyelvi mintát **lefordítva**, tükörkifejezésként veszik át (*bogarat tesz valakinek a fülébe, bakot lő* stb.). Ritkábban **hibrid** megoldások is előfordulnak: ilyenkor mindkét nyelv elemei előfordulnak a kifejezésben (pl. m. *vén kripli* [< ném. *alter Krüppel*], horv. *nešto je ajnc a* [< ném. *etwas ist eins a* 'elsőrendű, kiváló']).

Ami a nyelvek közti frazeológiai ekvivalencia lehetséges okait illeti, a kifejezések hasonlósága vagy pontos megfelelése csak részben fakad lexikális kölcsönzésből, nem egy esetben **közös szemléleti háttér**re is visszavezethető. Különösen gyakori az ilyen egyezés a szomatikus komponenseket tartalmazó frazémák körében (pl. *felfal a szemével, ajkába harap*). Számos esetben azonban areális hatás következtében megvalósuló **nyelvi kölcsönzés** hozza létre ezeket az egyezéseket, melynek során direkt kölcsönzéssel vagy tükörfordítással kerülnek át egyik nyelv frazeológiai egységei a másikba. Van továbbá a frazeológiai egységeknek egy olyan csoportja is, amely – a nemzetközi szavakhoz hasonlóan – a világ számos nyelvében megtalálható. Ezek a frazeológiai internacionalizmusok lehetnek többszavas szaknyelvi terminus technicusok vagy filmcímek is, de nagyobb részük a Bibliára vagy antik mesékre, esetleg Európa szerte ismert népi elbeszélésekre vagy középkori proverbiumokra vezethető vissza (pl. *kígyót melenget a keblén, előre iszik a medve bőrére, a szénakazalban keresi a tűt*). Ez utóbbi csoportot az újabb frazeológiai irodalom **széles körben elterjedt idiómák** néven tárgyalja.

---

[150] Az akcionális sorok esetében el tudom fogadni Munske állítását, hogy ezek is a modifikációs frazémaképződéshez tartoznak. A szinonimák és antonimák tekintetében azonban nem tudok vele mindenben egyetérteni. Nyilván ide sorolhatók az olyan szerkezetazonos szinonimák, mint *Két éles kard/tőr/pallos nem fér meg egy hüvelyben* vagy *Két dudás nem fér meg egy csárdában,* illetve *Két kakas nem fér meg egy szemétdombon*. Kicsit nehezebb azonban már a *Nehezen alkuszik meg két eb egy csonton* változat megítélése, mert itt már az eltérő igei fej másféle vonzatot eredményez, mint az előző kifejezésekben. S még inkább vitatható, hogy az olyan frazeológiai szinonimák, mint például a 'meghal' jelentéshez kötődő *alulról szagolja az ibolyát, elmegy Földvárra deszkát árulni, földobja a talpát, elszakad az élete fonala* vagy *az örök vadászmezőkre távozik*, valóban pusztán modifikációs frazémák volnának. De ugyanez vonatkozik az olyan frazeológiai antonimákra is, mint pl. *nem enged a negyvennyolcból* vs. *beadja a derekát*.

dc_1566_18

A frazémakeletkezés lehetséges útjait – Munske nyomán (1993: 510) – vázlatosan az alábbi ábrában foglalhatjuk össze:

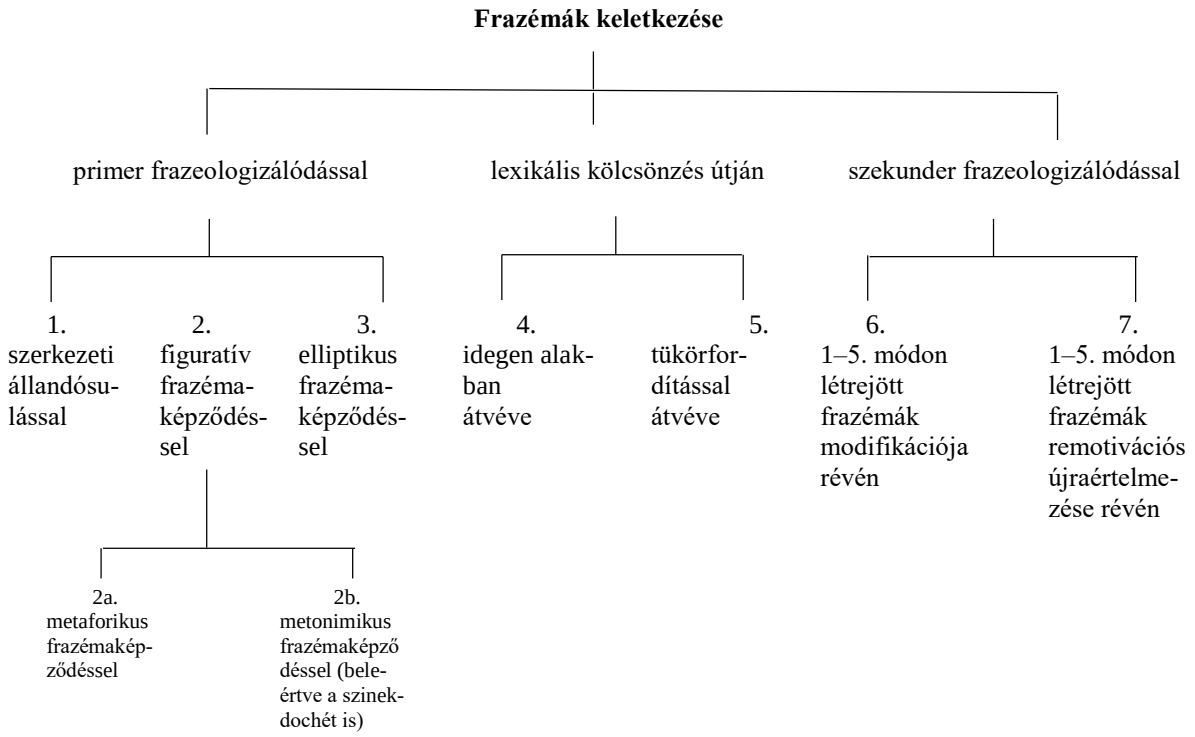

dc_1566_18

4. A frazeologizálódási folyamatot kísérő változások az állandósult szókapcsolatokban

Az eddigiekben túlnyomórészt a frazeológiai egységek keletkezési módjairól volt szó, s csak érintőlegesen foglalkoztunk azokkal a **változási folyamatokkal**, amelyek a frazeologizálódást kísérik. Ezek elsősorban a primer frazeologizálódáshoz kötődnek, s nagyrészt általuk különülnek el az állandósult szókapcsolatok a forrásukként szolgáló szabad szószerkezetektől. A változások érinthetik a kifejezések **jelentésoldalát**, például a tematikus szerepeket vagy a vonzatokat, de még inkább azok **formai oldalát**, azaz a frazémák alaki megszilárdulását, hiszen ennek során tesznek szert a fordulatok arra a rögzült alakra, amelynek alapján állandósult szókapcsolatnak lehet őket nevezni.[151] Különbség van természetesen az inkább csak formai állandósultságuk révén frazémának tekintendő alakulatok (pl. a kollokációk vagy a frazeológiai terminus technicusok) és a részben vagy teljesen idiomatikus szólások vagy közmondások között, hiszen míg előbbiek esetében többnyire csak a formai oldal rögzülésével kell számolni, addig utóbbiakban a formai rögzüléshez a szemantikai oldal változásai is társulnak.

Burger – Linke szerint (1998: 746) ahhoz, hogy általánosabb kijelentéseket tegyünk a frazeologizálódás szemantikai aspektusairól (absztrahálódás, generalizált jelentés kialakulása stb., vö. pl. Gvozdarev 1981), viszonylag kevés kutatás áll még rendelkezésre. Ugyanakkor az általuk vizsgált nyelvtörténeti forrásanyag – elsősorban a 15. századnál későbbi szövegek – alapján számos megállapítást lehet tenni a szókapcsolatok formai megszilárdulását illetően. Burger – Linke ezért csak a frazeologizálódási folyamat formai aspektusait tárgyalják részletesebben. Magam egy korábbi tanulmányomban (Forgács 2003c) – igei frazeologizmusokat alapul véve – vizsgáltam szemantikai és formai aspektusokat egyaránt, ezért most is előbb a jelentésoldal bizonyos változásait fogom bemutatni, s csak utána foglalkozom az alaki oldal változásának kérdéseivel. Emellett – mivel az állandósult szókapcsolatoknak a szabad szószerkezetektől való elkülönülésében további faktoroknak is szerepük lehet – kitérek még az alogizmusok és az unikális komponenseket tartalmazó frazeológiai egységek kérdéskörére is.

4.1. A jelentésoldal változásai: a valenciaviszonyok megváltozása (konkrét → absztrakt jelentésfejlődés)

A legtöbb igei idióma szó szerint is értelmezhető, azaz átvitt jelentésük mellett van konkrét, literális jelentésük is (pl. *bedobja a törölközőt vki, megmossa a fejét vkinek vki*). Az esetek többségében valójában éppen ez a konkrét jelentés a kifejezés eredeti értelme, s különböző szemantikai és morfoszintaktikai változások mennek végbe bennük ahhoz, hogy eredeti motiváltságuk a háttérbe szoruljon, s a szókapcsolatból frazeológiai egység legyen. A következőkben először a jelentéstani módosulásokat próbálom meg – a kifejezések valenciaviszonyainak, illetve komponenseik tematikus szerepének megváltozásán keresztül – feltérképezni. Ehhez előbb röviden összefoglalom a frazeológiai egységek valenciaviszonyaival összefüggő legfontosabb tudnivalókat.

[151] Ez az állandósultság persze viszonylagos, hiszen tudjuk, hogy vannak kifejezések, amelyeket egy meglehetősen stabil forma jellemez (pl. *dugába dől, kosarat ad vkinek*), míg mások esetében viszonylagos alaki variabilitást figyelhetünk meg (pl. *nincs egy (árva) buznyákja/fillérje/fityingje/petákja/vasa sem vkinek*).

dc_1566_18

Ismeretes, hogy az igei alaptagú idiómák valenciahordozók.[152] Éppúgy tehát, mint más valenciahordozók, magukhoz köthetnek bizonyos számú – obligatorikus és/vagy fakultatív – bővítményt.[153] Ennek megfelelően találni egy-, két- és három vegyértékű frazeologizmusokat:

Egy vegyértékűek:

vki *nem tesz lakatot a szájára* 'megmondja nyíltan a véleményét'
vkinek *felkopik az álla* 'éhezik, nélkülöz'
vkinek *leesik az álla* 'csodálkozik'

Két vegyértékűek:

vki *pálcát tör* ***vki felett*** 'elítél vkit, ítélkezik vki felett'
vki/vmi *a malmára hajtja a vizet* ***vkinek*** 'kedvező helyzetbe hoz vkit'
vki *tűzbe teszi a kezét* ***vkiért*** 'kezeskedik, jótáll vkiért'

Három vegyértékűek:

vki *az orra alá dörgöl* ***vmit vkinek*** 'szemrehányóan fölemlít vmit vkinek'
vki *a szemére hány* ***vmit vkinek*** 'megmondja vkinek, hogy rosszallja vmely tettét v. magatartását'
vki *kiszúrja a szemét* ***vkinek vmivel*** 'aránytalanul csekély ellenszolgáltatással elégít ki vkit'[154]

A frazémák vonzatmegkötő képessége szempontjából a szókapcsolat **egésze** rendelkezik valenciával, azaz mondatalkotó képességük tekintetében az ún. **külső** (*konstrukcióextern*) valencia veendő figyelembe (vö. Burger 1973: 34 k. és Hessky 1988: 142 is). Ez annyit jelent, hogy az alaptagjukul (azaz a szerkezet fejeként) szolgáló igének a lexikalizálódott, tehát a frazémán belüli vonzatai nem tekinthetők a frazéma vonzatának, azaz itt már nem az ige, hanem a frazéma egésze követeli meg bizonyos bővítmények megjelenését a mondatban.

Ugyanakkor azonban láthattuk, hogy a frazémák szabad szókapcsolatokból keletkeznek frazeologizálódási folyamatok eredményeként. Ebből következik, hogy az igei frazémák esetében a szerkezet fejeként szolgáló ige **saját valenciája** befolyással van arra, milyen típusú bővítmények állandósulnak a szerkezetben. Ilyen szempontból beszélhetünk a frazeológiai kapcsolatok **belső** (*konstrukcióintern*) valenciájáról is, jóllehet a frazéma jelentése szempontjából csak a külső valencia a releváns, hiszen a konstrukcióextern vonzatok azok, melyek szemantikai argumentumokat neveznek meg (vö. Komlósy 1992: 518 is). Érdemes azonban odafigyelnünk a frazémák belső valenciaviszonyaira is, hiszen ez kihat a külső valenciára: egyrészt a szerkezetben lekötött vonzatok már nem lehetnek külső vonzatok, ebből következően a frazeologizálódási folyamatok részben vonzatszámcsökkenéssel (egyúttal többnyire igenemváltással is) járnak együtt, illetve ha a frazéma ugyanannyi vagy több vegyértékű, mint a fejéül szolgáló ige, akkor a frazémának új bővítményhelyeket kell megnyitnia. A vonzatok

[152] Erről bővebben l. Forgács 1988c, itt csak röviden térek ki a főbb kérdésekre.

[153] A fakultatív vonzatok az igei frazémák esetében megfigyeléseim szerint jóval ritkábbak, mint az igék körében. Fakultatív bővítménynek minősíthetők például a következő idiómák zárójeles vonzatai: *vkinek* ***lóg a nyelve*** *(a melegtől, a fáradtságtól), vkinek* ***fülig ér a szája*** *(a boldogságtól, az örömtől), vki* ***megmossa a fejét*** *vkinek (a késésért, a rossz jegyért), vki* ***tömi a fejét*** *(kolbásszal, bablevessel)* stb.

[154] A három vegyértékű frazémák száma meglehetősen csekély. Ez egyébként érthető is, ha arra gondolunk, hogy az igék többsége is legfeljebb három vegyértékű lehet, „a háromnál több vonzattal álló régensek a természetes nyelvek többségében – így a magyarban is – már ritkaságszámba mennek" (Komlósy 1992: 329-30). Ha pedig ez így van, akkor érthető, hogy kevés a három vegyértékű idióma, hiszen a frazéma azáltal jön létre, hogy az ige egy vagy több vonzata „felszívódik", lexikalizálódik.

dc_1566_18

lekötődésének azonban nemcsak kvantitatív, hanem kvalitatív következményei is vannak, ugyanis a konstrukcióintern valencia kihatással lehet a felvehető vonzat grammatikai formájára is. Ha ugyanis például a frazéma értelmileg, azaz a tematikus szerepek alapján alanyi vonzatot kívánna meg, de az alanyi pozíció a frazémában már lekötődött, akkor csak más esetben állhat a szerkezet szemantikai argumentumát kifejező főnév, pl.

vki gyorsan, hatékonyan ***dolgozik***	→	*vkinek* ***ég a keze alatt a munka***	
Ágens		Ágens	
alany		dativus possessivus	alany

A konstrukcióextern bővítmények az ún. szinonim szabad szószerkezethez (vö. Kolde 1979: 78) tartozó bővítményeknek felelnek meg számszerűleg és a tematikus szerepeket illetően is, pl.

Péter ***megmossa a fejét*** *Károlynak*	=	*Péter* ***leszidja*** *Károlyt*.	
Ágens		Patiens	Ágens	Patiens
alany	(tárgy)	dat. poss.	alany	tárgy

Ez után a bevezető után vizsgáljuk most meg a frazeologizálódás folyamatát a jelentés oldaláról. Ebben a szintaktikai és a szemantikai valencia módosulása játssza a főszerepet, a változásnak különböző fokozatai lehetségesek, a főbb típusok az alábbiakban foglalhatók össze.

4.1.1. Különbségek a bővítmények szemantikai jegyeiben

A szabad szószerkezet és az igei alaptagú idióma közötti legkisebb különbség olyan szószerkezetekben látszik, amelyekben mind a bővítmények száma és formai jegyei, mind pedig a tematikus szerepei csaknem teljesen megegyeznek. Ezekben az esetekben mindössze **a bővítmények szemantikai markereit tekintve** fedezhető fel némi **különbség**, ez azonban már elegendő ahhoz, hogy a két szószerkezet ne legyen homonim egymással, és a beszélők számára világos legyen, hogy az idióma esetében átvitt jelentésről van szó. Példával szemléltetve:

A vadász a ***rókát*** *(egy) csapdába csalta.*	*A vadász a* ***vadorzót*** *csapdába csalta.*[155]
konkrét, +Anim, –Hum	absztrakt: +Anim, +Hum[156]

[155] Itt egy apró morfoszintaktikai különbség is van már a két szerkezet között: a konkrét jelentésben a névelő (a határozott is) természetes módon megjelenhet a szerkezetben, az átvitt értelmű használat esetén viszont elmarad (erről bővebben a 4.2.3.1. fejezetben).

[156] Anim = animated, azaz 'élőlény', Hum = human, azaz 'emberi (lény)'.

dc_1566_18

*Zsuzsi az ujja köré csavarta a **zsineget**.*	*Zsuzsi teljesen az ujja köré csavarta **Pétert**.*[157]
konkrét: –Anim	absztrakt: +Anim, +Hum

A folyamat történeti példákkal is jól szemléltethető. Hadrovics adatai közül remekül illusztrálja ezt a folyamatot a *helyt ad vminek* szólás kialakulása (1995: 39). Hadrovics szerint „konkrét élethelyzetben a *helyt ad* valóban azt jelenti, hogy egy 'helyet kiürítenek', ilyenkor nem fontos kitenni, hogy kinek, minek". Példái a következők:

Adjatok helt, adjatok *helt,* hagyjátok ide jűni ez urakat (PéldK 64)
Im azért jöttünk hozzátok, hogy bennünket megszánjatok, nyugodalmas *helyt adjatok* (RMDE 2: 427)
Ű (= az Istennek) fényétől az köd elfut, és *helyet ad* (BalB és 16. SzK 2: 426)

A határozós vonzat először a konkrét síkon tűnik fel mint valóságos részeshatározó:

Adj helt öregbeknek (PéldK 54)
És az hol járok, *helt adsz lábamnak* (RMKT 17. sz. 6: 52)
Az új *menyasszonynak* örömest *helyt adok* (BalB és 16. SzK 1: 417)

Végül a vonzat absztrakt fogalmakra való kiterjesztésével megjelenik a teljesen elvont jelentés:

Az isteni *beszédnek helt adjon* (VirgK 141)
Adj helyeket az mi *imádságainknak* (BalB és 16. SzK 2: 611)
Csakhogy kérlek, *adj helt* most *intésemnek!* (BalB és 16. SzK 2: 565) stb.

Véleményem szerint Hadrovics talán nem egészen pontosan írja le a fejlődést: valójában nem arról van szó, hogy egy vonzat nélküli formát felvált egy vonzattal rendelkező, majd annak megváltoznak a szemantikai jegyei. Szerintem inkább úgy áll a dolog, hogy a kifejezésnek létezik egy konkrét és egy absztrakt jelentése. A konkrét jelentésben a vonzat fakultatív, azaz el is maradhat: ilyen esetekkel állunk szemben az első három példában. Az absztrakt síkon azonban a vonzat obligatorikussá válik, egyben szemantikai jegyei is megváltoznak: a szókapcsolat jelentése átsiklik a konkrétról az elvont síkra. A frazeologizálódási folyamatot a valenciaviszonyok megváltozásán túl „megfejeli" még a kifejezés morfoflexiós rögzülése is: a korábbi *helyet, helyeket* formák visszaszorulnak, a szólás ma már csak a *helyt ad* formában használatos.[158] Erről a 4.2.3. fejezetben részletesebben is lesz szó.

A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés érdekes példája a következő is. A *vkinek kitelik a becsülete vkinél* szólás „jól mutatja, hogy egy-egy szó behelyettesítésével hogy terjed tovább egy szókapcsolat az eredeti nagyon is jól érzékelhető határon túlra" (Hadrovics 1995: 62). Itt az eredeti kapcsolat is már bizonyos fokig elvont jelentésű: *kitelik az ideje.* Az általános *idő* komponens helyett állhatott *hónap, esztendő* is, vö. pl. NySz. III: 530: *Hawok ha ki telyk, haza bochatyuk.* Később ezek helyén megjelenhetett az a fogalom is, amelynek idejéről szó van, pl. *Ez ten dew* (sic!) *el mwlwan az adomannak ereye ky telyk* (azaz megszűnik az érvénye, uo.). Az

[157] Itt már némi különbség van a tematikus szerepek tekintetében is: a konkrét jelentésben egyértelműen Patiens a mondat tárgya, az elvont jelentés esetén viszont inkább Jellemzett.
[158] Lásd még az *elejét veszi vminek* szólás történeti fejlődését is, ehhez kitűnőek Hadrovics 1995: 35 adatai. Ez – szemben a *helyt ad*-dal – teljesen átmegy az absztrakt síkra.

dc_1566_18

elvont főnevek a konkrét igét átviszik az elvont síkra. Így kerülhetett a szerkezetbe a *becsület* komponens is. Ezzel a kifejezés jelentése a következőképp módosult: 'vkinek a szemében elveszik a tekintélye'. Ez a változás azonban – úgy tűnik – csak újabb keletű, a NySz.-ban nem találni ilyen adatot, Hadrovics is csak Petőfitől idéz ilyen példát (1995: 63): *Hogy kitelt a franciáknál A király becsűlete* […] *Fölberzenkedett a német, S esküvék, hogy bosszut áll*.[159]

4.1.2. Különbségek a bővítmények tematikus szerepében

Hasonlóan a fentebb idézett *az ujja köré csavar vkit vki* szóláshoz, valamivel nagyobb már a különbség a szabad szókapcsolat és a frazeológiai egység jelentése között, ha már nemcsak a vonzatok szemantikai jegyei eltérők, hanem a tematikus szerepük is (esetleg ezzel összefüggésben az igenemek tekintetében is felfedezhetők különbségek).

Jól szemlélteti ezt a csoportot a *vki kiszúrja a szemét vkinek vmivel* szókapcsolat. Itt a szólás és a „homonim" ige vonzatai formailag azonosak, sőt a tematikus szerepek tekintetében is nagyrészt azonosság van a szabad és az állandósult szókapcsolat között. Ebből fakad, hogy a vonzatok szemantikai szelekciós szabályai is jórészt megegyeznek. Különbség – első ránézésre – egyedül az Instrumentum szerepű vonzat esetében van:

Péter egy bottal / egy ceruzával ***kiszúrta*** *Pali(nak a) szemét / a szemét Palinak.*

Ágens	Instrumentum	Patiens
+ Hum	+konkrét / + hegyes	–Hum

Péter ötszáz forinttal / egy ingyen színházjeggyel ***szúrta ki a szemét*** *Palinak.*

Ágens	Instrumentum	Címzett
+Hum	– konkrét / + kis értékű	+Hum

Míg az Instrumentum vonzatnak a szabad szókapcsolat esetében valamilyen konkrét, ezen belül 'hegyes, szúrós' szemantikai jeggyel rendelkező tárgynak kell lennie, addig az elvont jelentésű ('aránytalanul csekély ellenszolgáltatást nyújt vkinek') állandósult szókapcsolat *-vEl* ragos vonzatának a szemantikai jegye egészen más: többnyire elvont jelentésű (vminek az ellenértékeként ugyan elképzelhető konkrét tárgyi juttatás is), ám még fontosabb: legyen egy olyan szemantikai jegye, amely kifejezi, hogy 'a szövegelőzményből megismert elvégzett teljesítményhez képest jóval kisebb ellenértéket képviselő ellenszolgáltatás'-ról van szó.

Ha jobban megnézzük a két szókapcsolatot, akkor azért látható, hogy valójában ennél többről is szó van: a tematikus szerepek azonossága csak látszólagos, mert a konkrét jelentésű mondat Patiens szerepű vonzata az állandósult kapcsolatban elveszti tematikus szerepét, lexikalizálódik, ezáltal pusztán idiómarésszé válik. Ugyanakkor míg az első esetben a három vegyértékű *kiszúr* ige mellett (pl. *Péter* [*egy szöggel*] *kiszúrt egy léggömböt*) a dativus possessivus a szerkezetben szereplő Patiens (*vkinek* a szeme) vonzataként jelenik meg, addig a

[159] Az idézet Petőfi 1848 februárjában írt *Beaurepaire* című verséből való.

dc_1566_18

második esetben ténylegesen az igei fej dativusi vonzatáról van szó, hiszen itt végül is valamiféle „adásvételi” tranzakcióval állunk szemben, amelyben Pali egyfajta Címzett, a *-vEl* ragos vonzat viszont csak látszólag Instrumentum, hiszen nem valóságos eszközről, hanem ellenértékről van szó. Hasonló példák még: *a rövidebbet húzza vki* (Ágens → Patiens) vagy *felnyílik a szeme vkinek* (Patiens → Experiens) stb.

4.1.3. Különbségek a felszíni vonzatstruktúrában

Az eddigieknél jóval szembeötlőbbek a valenciakülönbségek az idiómák és a „homonim” szabad szókapcsolatok között azokban az esetekben, amelyekben **a valenciaviszonyok különbsége a felszíni struktúrában is jelentkezik**. Ilyenkor két típus lehetséges:

a/ a frazéma és a szabad szókapcsolat eltérő számú vonzathellyel rendelkezik;

b/ a szabad szókapcsolat és a frazéma bővítményeinek száma megegyezik, de azok formailag különbözők.[160]

aa/ Az első típus egyik változatában a szabad határozók (fakultatív vagy obligatorikus) vonzattá válnak, esetleg fakultatív bővítmények kötelezővé lépnek elő. Különösen gyakori ez olyan frazémák esetében, amelyek az állandósulás során rögzült bővítményük helyébe egy új, az elvont jelentés által megkívánt bővítményhelyet nyitnak meg, pl.

*Péter / a kutya lassan a kerítéshez **jött**.*		*Péter lassan **tisztába jött** a <u>helyzetével</u>.*	
|	|	|	|
+ Anim	+ konkrét	+ Hum	+ absztrakt
Ágens	Direkcionális	Experiens	Téma

Amint látható, ebben a példában egyaránt megváltozik az alany tematikai szerepe és szemantikai szelekciója: a konkrét jelentésű szabad szókapcsolat Ágense helyett a frazémában Experiens szerepű bővítmény áll alanyként, emellett a mindössze +Anim (‘élő’) megkötést tartalmazó szemantikai szelekciós jegy leszűkül +Hum jegyre, azaz ’állat’ jegyű alanya már nem lehet a frazémának (legfeljebb egy antropomorfizált lehetséges világban, például egy mesében). A Direkcionális vonzat lexikalizálódott a frazémában, de nem az eredeti konkrét, hanem elvont jelentésben (*tisztába*), végül pedig az új jelentés (’vki megért, fölfog vmit’) által megkívánt másik argumentumhelyre belép egy elvont jelentésű bővítmény (*vmivel*):

Hasonló példa a *pofára esik (vmivel) vki* vagy a *jégre visz (vmivel) vkit vki* szókapcsolat is:

*Péter megbotlott az udvaron, és **pofára esett**.*	*Péter (jól) **pofára esett** azzal a <u>tervével</u>, hogy nagybátyja autójával megy Ausztriába: kiderült ugyanis, hogy a kocsinak lejárt a műszakija.*

[160] Ez az egyezés természetesen csak a felszínen van meg, mivel az ige esetében mindegyik vonzathelyet valódi bővítményekkel töltjük ki, míg a frazeológiai egység esetében csak a konstrukcióextern bővítmények helyére kerülhetnek valódi vonzatok.

dc_1566_18

A nagy hidegben befagyott a falun átívelő patak, Karcsi ki is ***vitte*** *öccsét* ***a jégre****.*

Karcsi a <u>vállalkozásával</u> igencsak ***jégre vitte*** *az öccsét: most mindketten nyögik az adósságot.*[161]

Szép történeti példája ennek az átalakulásnak a *számot vet vmivel* szólás alakulása. Mint Hadrovics (1995: 40) írja, „ennek a szókapcsolatnak eredeti jelentése az volt, amit a tagjai jelentéséből várunk, azaz 'számokat ide-oda vet, rakosgat'. O. Nagy Gábor (MiFT[3] 425) nagyon szemléletesen írja le, hogy régen a számjegyeket nem ismerő emberek az egyszerű számtani műveleteket számolótáblán vagy az asztalon apró kavicsok, pénzdarabok stb. segítségével, ezek ide-oda rakosgatásával végezték. Ez valóban *számvetés* volt a szó igazi értelmében, jelentése pedig egyszerűen a mai *számol, számolás, számít, számítás* fogalmának felelt meg. Az így kialakult szoros kapcsolat állhatott magában, de maga mellé vehette a *vkivel, vmivel* vonzatot, és ilyenkor jelentése a mai 'elszámol' mellett 'vkivel, vmivel leszámol', 'vkit, vmit elhagy', 'vkivel, vmivel szakít', 'vkitől, vmitől megválik' is lehetett."

Jól szemléltetik a folyamatot a következő példák:

> Hogyha jól *számot vetünk,* Még mi vámot több embertől vehetünk (RMDE 2: 444)
>
> [Hány hajszál, gyapjú, serte van emberen állaton?] Mondd meg, ha tudhatod, *számot vetvén* köztök (RMKT 17. sz. 9: 327)

A következő példában már obligatorikus a *-vEl* ragos vonzat, de egyelőre még konkrét értelmű ('elszámol vkivel'):

> Talám (!) neki adós lehetsz, ... Végső *számot vele vethetsz,* Mind egy fillérig megfizetsz (RMKT 17. sz. 10: 223)

Mivel a pénzügyi elszámolás eredménye gyakran a szakítás volt, az pedig végződhetett veszekedéssel, esetleg verekedéssel is, az elszámolás nemritkán a 'leszámolás' jellegét is ölthette. Itt már a kifejezés értelme egyre inkább az elvont síkra tolódik, *-vEl* ragos vonzata is társhatározóból a tárgy (Patiens) jellegét kezdi ölteni:

> [A bevonuló törökök megverték az ispánt] De hamar *ő véle számot* is *vetének,* Egy darab som pálcát hátára tevének (RMKT 17. sz. 11: 370)
>
> Hogy Döbrögi meg ne csalódna, ... már egyszer *vele számot* kellene *vetni* (Fazekas 1: 167)

Végül a vonzat teljesen átsiklik az elvont síkra (a +Hum szemantikai jegyű *-vEl* ragos vonzata –Anim jegyű lesz), ezzel a kifejezés 'leszámol, elszámol vmivel' értelművé válik:

> *Vessek számot* sok keserű *bajommal* (Petőfi 1: 373)
>
> Hősi pálya, hősi pálya, Gyöngy élet, Szégyen rám, hogy *számot vetek Tevéled* (Petőfi 2: 239)[162]

[161] Itt azért már több különbség is található: míg az elvont jelentés esetén a *jégre* komponens csak az ige előtt állhat, s nem kaphat névelőt, addig a konkrét értelemben fordított szórend is lehetséges, s névelővel, sőt igekötővel is állhat az ige (l. a 4.2. fejezetet is).

[162] Hasonló jelentésfejlődésre láttunk már példát korábban a *helyt ad vminek* szólás történeti példáinak elemzésekor is, csak ott a vonzatszám nem változott.

dc_1566_18

Noha Hadrovics ezt nem említi, idővel megjelenik még a kifejezésnek a ’számításba, tekintetbe vesz’ értelme is (ebben talán a *számol vmivel* igei vonzatszerkezet vagy a *számba vesz vmit* szólás analógiás hatása is közrejátszhatott):

> A cég nyújtson be a legrövidebb időn belül a mai helyzetnek megfelelő, tehát a légitársaságokat világszerte sújtó körülményekkel *számot vető*, részletesebb talpraállási üzleti tervet. (MNSzt.; Magyar Hírlap 2001. október 6.; Cím: Csődvédelem alá került a belga Sabena)

A fent látható változási folyamat jól példázza, miként szorul háttérbe a kifejezésben a *szám* lexéma konkrét jelentése, miként kerül át a szókapcsolat a konkrét síkról az absztraktra, miként tapad egyre inkább össze szemantikailag a főnévi komponens az igeivel úgy, hogy eközben a kifejezés egyre kevésbé értelmezhető az összetevők jelentésének összegzése révén, azaz miként válik az eredetileg szabad szókapcsolat egyre inkább összeforrott, idiomatikus szókészleti egységgé.

ab/ Az első típus másik megvalósulási formája az, amikor egy a „homonim” ige mellett obligatorikus vagy fakultatív **bővítmény megjelenése a frazeológiai egység mellett nem lehetséges**, különben ugyanis visszasiklik a kifejezés a konkrét síkra:

Mielőtt elutazott volna, Péter beadta a kulcsot a szomszédba. – konkrét

Mielőtt elutazott volna, Péter ***beadta a kulcsot.*** – absztrakt[163]

Az utóbbi, ’meghal’ jelentésben azonban nem lehetséges a következő mondat:

**Senki nem számított rá, hogy Péter hirtelen beadja a kulcsot a szomszédba.*

Ugyanígy járunk, ha a ’feladja a kilátástalan küzdelmet’ jelentésű *bedobja a törölközőt* szólás mellé kitesszük a konkrét értelemben teljesen szokványos lokális vonzatot:

Péter sokáig próbálkozott a feladat megoldásával, de végül ***bedobta a törölközőt.***

**Péter sokáig próbálkozott a feladat megoldásával, de végül bedobta a törölközőt a szennyestartóba.*

b/ Ebbe a csoportba olyan eseteket sorolhatunk, amelyek hasonlóak az előző kategóriához, ám bennük a valenciakülönbségek még markánsabbak: itt mind a szabad, mind a kötött szókapcsolatoknak vannak olyan obligatorikus vagy fakultatív vonzataik, amelyek nemcsak tematikus szerepükben, hanem morfológiai megjelenésükben (vonzatforma) is különbözők, pl.

*Péternek (a forró leves**től**) **fáj a foga**.*	*Péternek őzhús**ra** **fáj a foga**.*
+ konkrét	+ absztrakt
Kausator	Direkcionális (Objekt)

[163] Természetesen a két mondat eltérő jelentése az alanyi pozícióban álló bővítmények eltérő tematikus szerepéből (Ágens ↔ Patiens) is következik.

dc_1566_18

*Az oroszlán egy fá**hoz feni a fogát**.*	*Az oroszlán nyúlhús**ra feni a fogát**.*[164]
+konkrét	+konkrét
Lokativ	Direkcionális (Objekt)

4.2. Az alaki oldal változásai: a kifejezések formai rögzülése

Ami a frazeológiai egységként való rögzültséget illeti, Burger – Linke arra mutatnak rá (1998: 746), hogy a kifejezések egy jelentős számú csoportja tekintetében kijelölhető egy időpont, amelytől a szókapcsolat biztosan frazeologizmusnak számít: ha ugyanis a frazéma metaforizációval született, és feledésbe merül a metafora képi forrástartománya, akkor a szókapcsolat már csak idiomatikus jelentésében tud továbbélni. Mivel azonban a frazeologizálódás már jóval ez előtt az időpont előtt bekövetkezhet, másrészt nem is minden frazéma metaforikus, de ha az is, egyáltalán nem biztos, hogy elhomályosult a tárgyi vagy szociokulturális forrástartománya, a nyelvészeti frazémakutatásnak másféle kritériumokat is ki kell kidolgoznia, amelyek lehetővé teszik a szókapcsolatok „frazeologicitásának" megítélését egy adott nyelvtörténeti időpontban.

A Burger – Linke által vizsgált régi nyelvi – köztük középfelnémet – példák a legtöbb esetben egy olyan fázisát mutatják az állandósulásnak, amelyben az illető szókapcsolat bizonyos fokig már frazeologizálódott, ám formai-szerkezeti szempontból még a szabad szókapcsolatok bizonyos vonásait is mutatja. Ennek kapcsán felmerül a kérdés, hogy vajon az, amit ma a frazéma alaki, szerkezeti rögzültségeként kezelünk, nem az írásbeliségben gyakran évszázadokon át zajló (elsősorban lexikográfiai) normakialakulás eredménye-e. A válasz a frazeológia bizonyos területei tekintetében alighanem igenlő lehet. Feltételezhető tehát, hogy a nyelvjárásokon felül álló norma kialakulása előtt a frazeologizmusok sokkal nagyobb variációs szabadságot mutattak, s ha egy bizonyos frazeologizmus csak egyetlen változatban adatolható ilyen régi időkből, akkor az lehet pusztán az adatok hiányából fakadó véletlen is. Amíg azonban nem állnak rendelkezésünkre nagy adatbázisokon alapuló elemzések, addig ebben a kérdésben biztosat nem lehet állítani. Ugyanakkor szinkrón bizonyítékok nyelvjárási szövegekből is nyerhetők volnának. Egyes élőnyelvi vizsgálatok ugyancsak azt mutatják azonban, hogy a szóbeli kommunikációban nem ugyanabban az értelemben lehet a frazémák rögzültségéről beszélni, mint az írásbeliségben (vö. Burger – Linke 1998: 747).

Az alábbiakban Burger – Linke (1998) nyomán sorra veszem a rögzülési folyamatnak azokat a manifesztációit, amelyek a frazeológiai egységek alaki állandósulását kísérik. A vizsgálatból látni fogjuk, hogy a frazeologizmusoknak azok a tulajdonságai, amelyeket szinkrón szempontból transzformációs defektusokként vagy morfoszintaktikai anomáliaként kezelünk (vö. pl. Burger 1973: 75 kk., Forgács 2007a: 30–31) valójában az illető szókapcsolatok történeti változásainak az eredményei.

[164] Hadrovics szerint (1995: 63) a *fáj a foga vmire* és ennek régi nyelvünkben élő szinonimája (*vásik a foga vmire*) a *feni a fogát vmire* analógiás hatására jöhettek létre.

dc_1566_18

4.2.1. A lexikális variánsok redukciója

Igen jó példáját mutatja a lexikális variabilitás redukciójának a ném. *Zeter und Mordio schreien* szókapcsolat. Ez a köznyelvi alakulat, amelynek van egybeírt *Zetermordio schreien* változata is, olyankor használatos, ha azt akarják kifejezni, hogy valaki 'szükségtelenül nagy hangon kiabál vagy protestál', pl.

> Wenn das Gesetz in dieser Form vom Landtag verabschiedet wird, werden die Umweltschützer *Zeter und Mordio schreien.* [Ha a tartományi parlament ebben a formában fogadja el a törvényt, a környezetvédők hangosan protestálni fognak ellene.]
>
> Als man ihr das Geld aus der Handtasche nehmen wollte, *schrie* sie *Zeter und Mordio.* [Mikor ki akarták venni a táskájából a pénzt, (a hölgy) hatalmas kiabálásba kezdett.] – vö. Duden 11: 830.

A kifejezés *Zeter* eleme ma már a fordulaton kívül nem használatos (azaz unikális komponensről van szó, akárcsak a *Mordio* lexéma esetében is). A szó középfelnémet eredetű, eredetileg segélykiáltásként használták, ha valakit támadás ért. Etimológiája bizonytalan, de Röhrich szerint (1991: 1769) valószínűleg a *ze achte her!* szerkezet összevonódásból jöhetett létre, amelynek jelentése 'utána, fogják meg!' lehetett. Aki bajba kerülve *Zeter*t kiáltott, az embertársaitól azonnali segítségnyújtást várhatott el. A *Mordio* komponens egy a *Mord* 'gyilkosság' lexémából származó segélykiáltás. A *Zeter,* illetve *Zetermordio* kifejezés emellett a középkori jogszokásban a vádló által formálisan kimondott vádformula volt gyilkosság, rablás, nemi erőszak és lopás miatt indított perekben, mint azt például a *Sachsenspiegel* című jogi szabálykönyvben (Rechtsbuch) is olvashatjuk: so fure en (!) vor den richter und *schry* obir den Schuldigen *zcether* obir mynen morder und ober des landes morder, ader wy der bruch geschen ist (vö. Röhrich uo.). A kifejezésnek a régi németben számos változata létezett, Burger – Linke egy 18. századi szótár nyomán ezeket a variánsokat közlik (1998: 747):

Zetter schreyen *Zetter rufen* *Mord und Zetter schreyen*	esclamare, gridare, horrendamente e da disperato ò dannato
Mordio! Zetter! schreyen	gridar' all' assasino

Mint látjuk, a korábbi adatokban gyakran csak a *Zeter* (*Zetter*) komponens fordul elő, s ha a *Mord,* illetve *Mordio* elem is megjelenik, akkor a sorrend fordított, mint ma. Mára ugyanakkor rögzült a *Zeter und Mordio* sorrend, valamint a *schreien* igei komponens. Szemantikailag ugyan a *rufen* is állhatna kifejezésben, de az alaki rögzülés olyan irányba ment el, hogy ez az ige nem állhat a két főnévi elem mellett. A régebben lehetséges *Zeter schreien* (*rufen*) sem elfogadható már, mint ahogy önálló lexémaként a *Zeter* főnév ki is halt, jóllehet a vele etimológiailag rokon *zetern* 'jajgat, jajveszékel', *Gezeter* és *Zetergeschrei* 'jajveszékelés' alakulatok részei még a német szókincsnek. Hogy ennek ellenére a *Zeter und Mordio schreien* kifejezés fenn tudott maradni, az valószínűleg azzal is magyarázható, hogy a frazémába beépült ikerformulaszerű *Zeter und Mordio* alakulat állandósult formája miatt különösen alkalmas volt a két megkövesült lexéma megőrzésére. Az indulatszóra emlékeztető *Mordio* komponens még inkább segíthette ennek a változatnak a használatát a *Zeter und Mord schreien* szerkezettel szemben.

Hasonló példát láthatunk a magyarban a *tőrbe esik*, illetve *tőrbe ejt* szólások történeti alakulását illetően. Itt a főnévi elem nem cserélődik, az igei komponensek tekintetében viszont régebben sokkal nagyobb volt a variabilitás, mint ma, jól szemléltetik ezt a NySz. és Hadrovics (1995: 195) adatai:

tőrbe(n) esik/beesik:

Gakorta az madár étket kereswen *tőrben esik* (BodC. 2, NySz. III: 763)
…embőr ysteny iozagnak eel halgatasaeert *esyk őrdőgnek tőrebe* (WinklC. 123, NySz. III: 763)
A kic meg akarnac kazdagúlni, azoc késértetben, *tőrben* és soc bolondságos kéuánságokba *esnec* (Helt: UT. Kk8, NySz. III: 763).
Kelletinel szabadosbul elven *az őrdőgnec tőriben* ne *essenec* (Debr: Christ. 33, NySz. III: 763)
Saul Dávid kergetője, ám végre *béesik tőrbe*, lőn veszedelme (RMKT 17. sz. 8: 129, Hadrovics)

tőrbe(n) akad:

Az ki hazugsagual gyűyt marhat, meg űressűl és az halalnac *tőreben akad* (Born: Evang. IV. 303, NySz. III: 763)

tőrbe hág:

Kegyetlen az halál, … *tőribe* kellett *hágnotok* (RMKT 17. sz. 10:309)

tőrbe(n) ötlik:

Így a pap nyáj előtt hogyha egyet botlik, A sátán *tőriben* ezer juh is *ötlik* (RMKT 17. sz. 15A: 374)

tőrbe(n) reked:

Jó, hogy eljöttél onnét te is, és ott *tőrben* nem *rekedtél* (Gyöngyösi 21)

A kauzatív értelmű *tőrbe(n) ejt* fordulat mellett szintén további tranzitív szerkezetek is voltak használatban, például a *tőrt hány, rak, von, vet* kifejezések, amelyek esetében a Patiens, azaz az elejtendő állat, illetve a rászedendő személy határozói (többnyire dativusi) vonzattal jelenik meg, hiszen a tárgyi vonzat helyét a konstrukcióintern bővítmény (*tőrt*) tölti ki, vö.

tőrbe(n) ejt:

Tőrbe ejtőm: illaqueo C. (NySz. III: 763)
A madarakat *tőrben ejti* (Com: Jan. 81, NySz. III: 763)
Nehéz űtet mint agh-rókát *tőrben eiteni* (Czegl: Japh. 114, NySz. III: 763)
Az emberke meg nem szűnic, méglen valahól *tőrben eyt* és meg ől (Helt: Mes. 356, NySz. III: 763).
Nem hogy *tűrben eiczelek* titeket: non ut laqueum vobis injiciam (Fél: Bibl. II. 37, NySz. III: 763).

tőrt hány, rak von, vet vkinek/vkire:

Hol s mint lehessen a másoknak *hántt tőrt* nékire ejteni (GyöngyD: Char. 401, NySz. III: 763).

dc_1566_18

A madarász *rak tőrőket,* mellyekkel a madarak magokat fel-akasztyák és megfojtyák (Com: Orb. 105, NySz. III: 763)
Az emberke meg haraguéc az oroszlánra és sok fele *tőreket* kezde *vetni* az ősuenneken (Helt: Mes. 355, NySz. III: 763).;
Tőrőket vona, vete őneki, hog őneki vey lenne (TelC. 68, NySz. III: 763)
Az hitetlenőc *tűrekőt vettőtec* énnekem (Szék: Zsolt. 129, NySz. III: 763)
Ezek Ngtokra elég *tőrt vetettek* (TörtT.[2] 1.95, NySz. III: 763).

Ezek a példák nagyon szemléletesen tárják elénk a frazeologizálódási folyamat összetettségét. Egyrészt jól tükrözik, hogy korábban sokkal bővebb volt a vonatkozó kifejezések köre: a mediális értelmű *tőrbe esik* mellett volt *tőrbe akad, hág, ötlik, reked* variáns is, a tranzitív *tőrbe ejt* mellett pedig *tőrt hány, rak, von, vet vkinek* formák is előfordultak.[165] Emellett pedig a vonzat morfoflexiós formája is ingadozott: a *tőrbe esik* változat az illativusi ragos forma mellett – feltehetően hiperkorrekció eredményeképpen – inessivusi raggal is előfordul (*tőrben esik, akad*), ugyanennek a kifejezésnek léteznek változatai a birtokviszony kifejezésével is (*vkinek/vminek a tőrébe(n) esik/akad*), a tranzitív értelmű kifejezésekben pedig gyakori a többes számú forma (*tőröket von, vet*).[166] Példáink jól mutatják, hogy a frazeológiai egységeket jellemző viszonylagos szerkezeti állandóság többnyire egy fejlődési folyamat eredményeképp alakul ki. Látható, hogy ez a folyamat igen összetett lehet: esetünkben szerepet játszik, hogy a kifejezés fejéül szolgáló ige szinonim párokkal való felcserélhetősége megszűnik (*tőrt hány, rak, von, vet vkinek → tőrt vet vkinek*), de szerepe lehet bizonyos morfoflexiós rögzülésnek is (itt erre több példa is van: a többes számú formák eltűnésével állandósul az egyes számú változat (*tőröket vet → tőrt vet*); a *tőrbe esik* forma esetében az inessivusi formát teljesen kiszorítja a *tőrbe* változat, illetve a birtokviszonyt is kifejező formák háttérbe szorulnak, majd eltűnnek).

Hasonló fejlődést figyelhetünk meg a *szemére hány/vet vkinek vmit* szólás alakulásában is (vö. Hadrovics 1995: 43). Ennek a kifejezésnek az esetében nemcsak az igei komponensben figyelhető meg alternáció, hanem a főnévi elemben is:

szem(é)be(n) hány, vet:

Mely ördögök … *szembe hánnyák* a léleknek ő bíneit (BodK 25)
Es a róka *szömébe* kezdé *vetni* a farkasnak, te … hamis állat vagy (HeltFab G2a)

szemére hány, vet:

Ezt a hitván Varga kezdi *szememre hánni* (RMDE 1: 659)
Énnekem szegíny rendem, őnekik gyalázatos dolgok *vettetnek szemekre* (Decsi Jug 74r)

[165] Mindennek oka feltehetően a vadfogó eszközök készítésének változatos módja: a *tőrt von* kifejezés nyilván a kifeszített, esetleg ragadós anyaggal bevont kötélre, zsinegre vonatkozhat (vö. *lépre megy/csal* is), a *tőrt vet* feltehetően valamilyen felállított csapdaféleségre stb.
[166] A példákból másrészt kitűnően nyomon követhető a konkrét → absztrakt jelentésfejlődés is, amely a valenciaviszonyok megváltozásában is megmutatkozik (ebben az esetben a bővítmények szemantikai markereinek megváltozásában ölt testet: –Hum → + Hum), erről később még bővebben is lesz szó.

dc_1566_18

orcájára vet:

> *Orcájára veték* neki [= a királynak], mely nagy kárt tött volna az országnak (HeltChr 74v)
> Ezt *vetik* vala *orcájára*, hogy … (HeltChr 196r)

Mára ez a variáció leszűkült: az *orcájára vet* változat teljesen visszaszorult, mint ahogy az illativusi és inessivusi raggal alakult *szemébe(n)* forma használata is. Ma már csak a sublativusi ragos *szemére* komponens állhat a szólásban, ugyanakkor az igei fej esetében maradt némi variációs lehetőség, hiszen mind a *hány*, mind a *vet* igével használható a kifejezés, igaz, a *szemére vet* változat jóval gyakoribbnak tűnik (az MNSzt. anyagán végzett korpuszvizsgálat 1625 *szem(é)re vet* alak mellett 331 *szem(é)re hány* formát mutatott).

Burger – Linke a rögzülési folyamat külön altípusaként tüntetik fel azt az esetet, amikor a **lexikális redukciónak morfoszintaktikai következményei** vannak (1998: 748), de szerintem nem igazán indokolt ezt külön alfejezetben tárgyalni, hanem alkategóriaként ebbe a típusba is besorolható. A korábban (3.2.2.5.1. fejezet) más összefüggésben már tárgyalt ’hanyatt-homlok, ész nélkül, sietve’ jelentésű *Hals über Kopf* fordulat erre a jelenségre a példájuk, amelynek régebben más változatai is voltak. A Grimm-féle Deutsches Wörterbuch *Kopf* címszavában ezeket az adatokat találjuk (11: 1750):

> (der feind) gezwungen sich *über hals und über kopf* theils nach Heidelberg theils nach Heilbronn zu retiriren.
> deren bräutigam so *über hals über kopf* sich aus der welt trollen müssen.

Adelung szótárában (2: 923) pedig még egy további változat adatolható:

> *Über Hals und Kopf*, in der größten Eil.

Ebben a kifejezésben tehát a lexikális redukció abban áll, hogy az eredeti ikerformulaszerű *über Hals (und) über Kopf* változatból elmarad a második prepozíció (*über Hals und Kopf*), majd még később a két főnevet összekapcsoló kötőszó is, s a megmaradt prepozíció lép a helyébe (*Hals über Kopf*). Ez a változás feltehetően párhuzamosan zajlik a kifejezés szemantikai elhomályosulásával. Az eredeti képi háttér arra vonatkozhatott, hogy a nagy rohanásban felbukik valaki, s a nyaka mintegy a feje elé kerül. Röhrich (1991: 632) Grimmelshausen Simpicissimusából idéz erre egy szemléletes példát: „daß ich nicht unbehend auf den darbey stehenden Tritt sprang, aber in einem Hui *über Hals und Kopf* herunter purtzelte” [könnyedén a szomszéd lépcsőre ugrottam, ám egyúttal hanyatt-homlok le is bucskáztam].[167] Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy frazéma képi forrástartományának háttérbe szorulása elegendő vagy akár szükségszerű oka volna ilyesféle rövidülésnek. Egy ilyen folyamatot legfeljebb támogathat a képi háttér elhomályosodása, de további, akár esetről esetre különböző faktorok hatásával kell még számolnunk: a fenti esetben például valószínűleg ilyen lehetett a frazeológiai egység adverbiális jellege.

[167] Röhrich szerint lehetséges, hogy a kifejezés voltaképpen tabukerülő eufemizálás eredménye: talán az *Arsch über Kopf* szerkezetben váltotta fel a ’segg’ jelentésű komponenst a némileg hasonló hangzású *Hals* (bővebben lásd a 3.2.2.5.1. fejezetben).

dc_1566_18

Ugyancsak külön típusként tünteti fel Burger – Linke a **kicsinyítő képzős változat rögzülésének** esetét is (1998: 748–749), ám mivel ez meglehetősen ritka jelenség, jobbnak látom ezt is a lexikális variánsok redukciójának aleseteként tárgyalni. Itt arról van szó, hogy a ’markába nevet’ jelentésű német kifejezésnek ma már csak a kicsinyítő képzős *sich ins Fäustchen lachen* formáját adatolják a szótárak, de a Grimm-féle Deutsches Wörterbuch még a kicsinyítő képző nélküli alakját is közli: „hierher auch die redensart '*in die faust lachen*', in sinu gaudere, lachen verbergen, kichern, selten in gutem sinn, meist in übelm (!), schadenfroh lachen“ (3: 1381).

Mindkét változat adatolható már a 15. század óta, s a szótárak mint egymás mellett élő variánsokat tüntetik fel őket, pl.

> er spottet din (!) wol daran und *lachet in sin fust,* illetve
> de es *in dat fustken lacheden* (a példákat a Grimm-szótárból idézi Burger – Linke uo.)

Mint Burger – Linke rámutatnak (i. m. 748), Stieler és Kramer szótáraiban, melyek a 17. század végén jelentek meg, már csak egy-egy variánssal találkozunk (Stieler: *Er wird es ins Feustlein lachen* – Kramer: *in die Faust hineinlachen*), Adelung mintegy száz évvel későbbi szótára (1793–1818) azonban mindkét változatot feltünteti: „*In die Faust,* oder *in das Fäustchen lachen*: sich heimlich und boßhaft über etw. freuen” (2: 61).

A kicsinyítő képzős formának az újabb kori előretörése Burger – Linke szerint (i. m. 749) feltehetően azzal függhet össze, hogy ez a változat alkalmasabb volt a negatív, gúnyos konnotáció kifejezésére, hiszen a kicsinyítő formákat a mindennapi kommunikációban is alkalmazzák irónia kifejezésére. Ezt a véleményt erősítheti talán az is, hogy Frisch *Teutsch-Lateinisches Wörterbuch*jának *Faust* címszavában az *in das Fäustlein lachen* szólás a *vulg.*, azaz *vulgáris* minősítést is megkapta, ami nem pusztán stiláris, hanem morális értékelés is egyben, vagyis ez a kicsinyítő képzős forma valóban jól közvetíti a ’gonoszkodó, kárörvendő’ mellékértelmet.

Ez a változás azonban nemcsak a frazeologizálódási folyamat részeként jelenhet meg, hanem a már rögzült kifejezéseknek is alakulhatnak később olyan változatai, amelyek kicsinyítő képzős komponenseket tartalmaznak. Ezek megmaradhatnak a képző nélküli alak variánsaként is, de arra is van példa, hogy idővel a kicsinyítő képzős forma felülkerekedik, s kiszorítja a képzőtlen alakot. További ilyen példákat a frazeológiai egységek alaki változásait bemutató részben, az 5.1.4. fejezetben olvashatunk.

4.2.2. A modifikációs lehetőségek redukciója

Régi szövegekben számos frazéma esetében találunk olyan bővítményeket, betoldásokat, amelyek a mai nyelvben nem tartoznak hozzá az illető frazeológiai egység standardizálódott formájához, s amelyeket ma modifikációként kellene értékelnünk. Burger – Linke (1998: 747) ide vonatkozó régi példái között találunk betoldott jelzőket (*sich ein gut Herz fassen* – ma: *sich ein Herz fassen* ’összeszedi a bátorságát’; *auf neue Sprünge bringen* – ma: *jmdm. auf die Sprünge helfen* ’rávezet vkit vmire’) vagy a főnévi rész kiterjesztését (*auf sandt kadt/stoub und aschen buwend* – ma: *auf Sand bauen* ’homokra épít’).

dc_1566_18

Hasonló példa lehetne a magyarból a *háló(já)ba kerít* 'behálóz, tőrbe csal' szólás esetében a Heltainál többször is előforduló *veszedelmes háló(já)ba (be)kerít* változat, vö.:

> Eféléket nagy sokat beszélnek az hivatalos előtt, és olyan álnokságos fogásokkal vadásszák szegényt, ha valamiképpen *a Hálóba bekeríthetnék* és megnyomoríthatnák. (Heltai 1979: 144)
>
> Ezeket írtam meg a szegény keresztyéneknek ő fogságoknak módjáról, minémű nagy álnokságokkal vadásszák őket a szent Atyák, mint *kerítik be* őket *az veszedelmes Hálóba* etc. (Heltai 1979: 148)
>
> Továbbá, hogy ezért ne tudja a vallókat, hogy vélekedésből szót adjon valakire, kivel annakelőtte szólt volna az Istennek igéje felől, hogy azt is megtudhassák, és annál többet *bekörithessenek az ő veszedelmes Hálójokba*. (Heltai 1979: 164)
>
> Mert jól tudják, hogy ha a királynak (kinek engedelméből a tisztben vadnak) fülébe esnék az ő nagy latorságok, miképpen hitetlenségből, hazugságoknak, álnokságos mesterségöknek és ördögi fogásoknak általa *bevadásznak az ő veszedelmes hálójokba* nagy sok ártatlan jámborokat, kik ingyen sem hallottanak valamikoron azok felől, semmit sem említöttenek azokról, melyekkel megvádolnák őket. (Heltai 1979: 219)[168]

Ezekben az esetekben azonban igen nehéz eldönteni, hogy nyelvi változás zajlott-e le a rövidebb formák létrejöttével, vagy a régi adatok már a saját korukban is már a szokásos alaktól való eltérésnek számítottak. Heltainál is megtaláljuk ugyanis a bővítmény nélküli *hálójába bekerít* alakot is, igaz, többször adatolható a *veszedelmes* jelzővel bővített változat is. Hogy a modifikációk terén mi lehetséges és mi nem, azt szinkrón vizsgálatok alapján igen óvatosan kell megítélni. Csak akkor állíthatjuk, hogy egy bizonyos frazéma egy korábbi időszakban „nyitottabb" volt bizonyos bővítmények felvételére, ha a betoldások a régi szövegekben halmozottan és ugyanabban a szintaktikai formában fordulnak elő (vö. Burger – Linke 1998: 747).

4.2.3. A morfoszintaktikai szerkezet rögzülése

Burger – Linke szerint ide tartozik a névelőhasználat vagy az egyes, illetve többes számú forma rögzülése (1998: 747–748), de ezt megtoldanám még azzal a gyakori jelenséggel, hogy számos szerkezetben felbomlik a birtokviszony. Lássunk ezekre példákat!

Burger – Linke rámutatnak (uo.), hogy a 'szemet vet vkire/vmire' jelentésű német szólás mai standardizálódott formája az *ein Auge auf jmdn./etw. werfen* fordulat, azaz határozatlan névelőt és egyes számot találunk a kifejezésben. Ehhez képest régibb szövegekben mind határozott névelővel, mind többes számban előfordul az *Auge* főnév, illetve ennek rövidült *Aug* változata, de adatolhatók olyan változatok is, amelyekben birtokviszony található, vö.

> *die Augen auf jmd. werffen / conjicere in aliquem oculos, aspicere aliquem recta in faciem*
>
> *sie haben auff ewre Sachen ein Aug geworffen / ad omnia vestra cupiditatis oculos adiecerunt/adjicere oculum alicui, ad aliquid*

[168] Ez az adat egyben a lexikális variánsok redukciójának szemléltetésére is alkalmas: a *hálójába kerít* változat mellett adatolható Heltainál a kifejezésnek *hálójába bevadász*, sőt *hálójába behajt* és *hálójába fog* változata is (vö. Heltai 1979: 179, ill. 274).

dc_1566_18

die Augen auf einen werfen / observare aliquem / favere alicui

ein Aug/die Augen auf jemand werfen / gettare, ponere gli occhi adosso a qualcheduno; gettare lo sguardo sopra, (verso) alcuno

wirf dein Aug auf mich[169]

Burger – Linke megjegyzik még, hogy itt a szintaktikai szerkezet egyféle alakban való rögzülése mellett jelentéstani változás is zajlott, de ezt majd az 5.2.2. fejezetben fogom elemezni. Arra ugyanakkor nem is próbálnak választ adni, miért rögzült a kifejezésben az egyes szám és a határozatlan névelő. Magam két korábbi tanulmányomban (Forgács 2003c és 2007b) is foglalkoztam a frazeologizálódási folyamat morfoszintaktikai aspektusaival, most ezekre is építve igyekszem erre a jelenségre magyarázatot találni.

4.2.3.1. A névelő elmaradása

Burger – Linke elsősorban a névelő- és a számhasználat tekintetében látják a morfoszintaktikai szerkezet rögzülését a frazeológiai folyamatban. Véleményem szerint azonban számos kifejezés esetében az egyes vagy többes számú forma választásánál még fontosabb **a névelő elmaradása** a szerkezetből. Ennek a hiánynak fontos kommunikatív-pragmatikai szerepe is lehet: sok esetben világos fogódzókat ad a kommunikációs partnerek számára a szabad és állandósult szószerkezetek egyértelmű megkülönböztetéséhez, lásd például az alábbi magyar és német szókapcsolatokat

*Péter **a lapátra tette** a kutyapiszkot.*	→	*Péter **lapátra tette** egyik beosztottját.*
*A varga a bőröket **a cserben hagyta**.*	→	*A varga a segédjét **cserben hagyta**.*[170]
*Der Hund **zieht die Leine**.* [A kutya húzza a pórázt.]	→	*Der Hund **zieht Leine**.* [A kutya elszalad, eltűnik.][171]
*Als Boten des Frühlings **waren** drei Schwalben **auf dem Draht**.* [A tavasz hírnökeként három fecske volt a vezetéken (dróton).]	↔	*Karl ist ein tüchtiger Mitarbeiter, er **ist** immer **auf Draht**.* [Károly ügyes munkatárs, mindig résen van.][172]

[169] Az adatokat Burger – Linke 1998: 748 alapján idézem, az eredeti források feltüntetése nélkül.

[170] Valójában mindkét esetben további aspektusai is vannak a szabad szószerkezet és a frazéma különbségének: a szabad szószerkezetben ugyanis kaphat igekötőt is az ige, s fordított szórenddel is állhat: *rátette a lapátra*, ill. *benne hagyta a cserben*.

[171] A *Leine ziehen* kifejezés eredete bizonytalan: lehet szó arról a képi háttérről is, amikor a kutya a gazdája kezéből kirántja a pórázt és elrohan, de Röhrich (1991: 955) szerint lehet, hogy inkább a belvízi hajózás adja a képi hátteret, amikor a hajót a partról kötelekkel vontatták. Ebben az esetben a *Leine* a hajóvontató kötél neve a kifejezésben, s a *Leine ziehen* jelentése az lehetett, hogy 'gondoskodni arról, hogy a hajó előrehaladjon'. De ebben az esetben is működik a fenti transzformáció, hiszen a hajót vontatóknak mondhatták, hogy *Zieh die Leine*! 'Húzd a kötelet!', s ebből is elmaradhatott a névelő: *Zieh Leine!* 'Indulás, tűnés!'.

[172] Ennek a kifejezésnek az eredete is bizonytalan, de a legvalószínűbb magyarázat az, hogy a *Draht* komponens a telefondrótra vonatkozik. Ebben az esetben a kifejezés eredetileg azt jelenthette, hogy valaki különböző szolgálatokra folyamatosan elérhető telefonon (vö. Duden 11: 156).

dc_1566_18

4.2.3.2. A birtokviszony felbomlása

A névelőhasználati eltéréseknek szerepük van a következő csoport létrejöttében is, de itt ennél fontosabb **a birtokviszony felbomlása az állandósult szerkezetben**.[173] Hadrovics (1995: 35–6) szerint ebben a fejlődési típusban „a birtokviszonytól való megszabadulás, és ezáltal az egyediből az általánosba való átváltás lesz a fejlődés igazi fordulója, és ez lesz majd az új jelentésárnyalat alapja is". Lássunk erre is néhány példát!

a/ A 2.2.9.2. fejezetben már röviden érintettük a *szót fogad* kifejezés történeti alakulását. Mint Hadrovics is rámutat (1995: 35–36), a *fogad, megfogad* igék mellett korábban más tárgyi bővítmények is gyakoriak voltak, pl.

megfogadák az ű *beszédét* (NySz, JordK)
megfogadá tanácsát (NySz, ÉrdyK)
fogadjad az ő *intését* (NySz, CornkK)
fogadnák mindenben ő *parancsolását* (NySz, Tinódi)

Különösen gyakorinak számított azonban az ilyen kapcsolatok között a *vkinek a szavát fogadja* kifejezés. Amint korábban említettük, ennek frazeologizálódásában bizonyára szerepet játszott az is, hogy a *szó* lexéma egy viszonylag periferikus értelme ('intelem, vélemény') vált benne dominánssá. Legalább ekkora szerepe lehetett azonban annak is, hogy idővel felbomlott a birtokviszony a szerkezetben, azaz a következő változás zajlott le:

vkinek (*a*) ***szavát fogadja*** → ***szót fogad*** *vkinek*

ha ez előtt nem *fogadód az én szómat,* avagy csak must *fogadnád* immár (MNy 51: 360)
ím *(apám) szavát* nem *fogattam,* és mint jártam? (HeltFab Z8)
Monda az császár [a feleségének]: *fogadom az te szódat* (Ponc 94–95)
... de ha az hercegnek *fogadják szavát,* alkuvásra megyen az dolog (Szam 185)

de:

Én azt mondom, *fogadj szót,* engedj én tanácsomnak (SándK 28)
[a béka] akkoron sem *fogada szót* (Pesti Fab 32. sz.)
bódogok lesztek, ha *szót fogadtok* (KerGyül 44)

Amint arra Hadrovics is rámutat, azzal, hogy a kifejezésben megszűnt a birtokviszony, egészen új státust kapott, egyben elszakadt korábbi társaitól. Míg ugyanis azok máig megőrizték a birtokviszonyt (azaz nem jöttek létre **beszédet, *tanácsot, *intést, *parancsot fogad* szerkezetek), a *szót fogad* esetében megtörtént ez a formai rögzülés. Ez az elszigetelődés egyúttal a szerkezet jelentésének árnyalati módosulását is magával hozta: „az alkalmi esemény, történés átváltott állandó jellemvonássá, és az 'engedelmes', ill. tagadólag az 'engedetlen' melléknévvel lett egyjelentésű: »A mai gyerekek egyáltalán *nem fogadnak szót*« (közny). A kapcsolat tehát szólássá vált" (i. m. 36).

[173] A névelőhasználat különbsége itt valójában csak természetes kísérőjelensége a folyamatnak, hiszen a birtokos személyjeles formák előtt a magyarban – szövegtani határozottságukból következően – határozott névelőnek kell állnia. Ha tehát megszűnik a birtokviszony, akkor határozatlanná válik az illető főnév, érthető tehát a névelő elmaradása.

dc_1566_18

b/ Hasonló folyamat ment végbe a következő kifejezésben is (vö. Hadrovics 1995: 38–9):

vkinek (*a*) ***gondját viseli*** → ***gondot visel*** *vki**re***

nektök ajánlom *az* én édes anyámat, én éröttem *viseljétek gondját* (WeszprK 43)
A fabula *inti* a *szüléket*, hogy idején *gondját viseljék az* ő magzatjoknak (HeltFab Fa)
könyörgünk ... hogy te *visellyed minden gondainkot* (KerGyül 18)[174]

A birtokviszony felbomlása itt is bekövetkezik, de a kifejezés állandósulása még várat magára: eleinte különbségek vannak még a vonzat formája tekintetében, (*-rA* vagy *-rÓl*), illetve a fejként szolgáló ige vonatkozásában is:

1. *gondot visel* v. *tart vkire, vmire*:

Hiszünk mind egy Istenben, ... ki *reánk* olly *nagy gondot visel* (KerGyül 38)
... királyunk *lassan* visel *gondot ránk* (MNyTK 121: 64)
Hogy *jobban viselnének gondot* a *szegény fogolyra* (HeltHáló 206).

Gondot tartok parancsolatidra (RMKT 17. sz. 6: 282)
Csak az Isten *gondot tartson koronámra* (BethK 1: 2)

2. *gondot visel vkiről, vmiről*:

gondot viselj magadról (HeltHáló 93)
viselj gondot nyomorúságunkról (KerGyül 181)
Oh emberi állat, siess és viselj *igen nagy gondot* ítélet *napjáról* (KerGyül 21)

Példáinkból jól látszik, hogy a frazeológiai kapcsolatok kialakulása mennyire lassú és összetett folyamat. Míg ugyanis első és utolsó példánkban a *gond* még önálló főnévként szerepel, így jelzőt (*nagy*) kaphat, a másodikban és a harmadikban „a kapcsolat már összeforrottnak érződik, és így mint egység kapja a *lassan, jobban* határozót" (Hadrovics i. m. 39). A teljes állandósulás azonban még hosszú változási folyamat eredménye: ehhez egyrészt egységesülnie kellett a vonzathasználatnak (*-RA*), valamint el kellet tűnnie a *gondot tart* formának is.

Valójában persze mindkét esetben többről van szó a puszta birtokviszony fölbomlásánál. Jobban szemügyre véve ugyanis a jelenséget, látható, hogy a szabad és az állandósult szószerkezet különbsége abban is megmutatkozik, hogy a birtokviszony felbomlásával párhuzamosan az állandósult szókapcsolat egy olyan külső vonzathelyet is megnyit, amivel a szabad szószerkezet nem rendelkezik. Utóbbiban ugyanis a birtokos jelző pozíciójában van ez bővítmény, míg a frazémában az igei fejnek rendelődik alá (*vkinek a szavát fogadja → szót fogad vkinek*).

A birtokviszony felbomlása azonban nem minden esetben jár együtt valamely külső vonzat megjelenésével. Hadrovics anyagában (1995: 34–9) találunk olyan példákat is, ahol a birtokos nem jelző, hanem dativus possessivus formájában fejeződik ki, ezáltal a birtokviszony ugyan megszűnik, de ennek kísérőjelenségeként csak a dativusi vonzat cserélődik ki egy másik határozói formával, pl.

kedvét keresi vkinek → kedvet keres vkinél
számát veszi vkinek/vminek → számot vesz vkitől/vkivel

[174] Az utóbbi példában a jelző is mutatja, mennyire konkrét, személyhez kötött *gond*-ról van szó.

dc_1566_18

szerét teszi v. *ejti vminek → szert tesz vmire* stb.

Ezek a dativusi formák azonban inkább csak formailag külső vonzatok, szemantikailag inkább birtokos jelzők (*vkinek a kedvét keresi* stb.). Vannak viszont olyan példák is a birtokviszony felbomlására, amelyekben sem birtokos jelző, sem birtoklást kifejező részeshatározó nem található: itt pusztán a birtokviszony eltűnésével van dolgunk, egyéb vonzatváltás nincs. A birtokviszony megszűnése révén azonban a szerkezet névszói része már nem kötődik egy bizonyos személyhez, ezáltal konkrétsága csökken, s a jelentés elmozdul az elvont irányba, pl.

szemét v. *szemeit veti vkire/vmire → szemet vet vkire/vmire*
hitét (meg)szegi → hitet szeg stb.

A németből nincsenek korpuszvizsgálaton alapuló történeti példáim, de több jel arra enged következtetni, hogy ott is hasonló változások zajlottak le a frazeologizálódási folyamat során. Már a fentebb (4.2.3.) elemzett *ein Auge / die Augen auf etw./jmdn. werfen* szókapcsolat kapcsán is láthattuk, hogy régebben annak is volt birtokokviszonnyal kifejezett variánsa (*wirf dein Aug auf mich*), csak Burger – Linke nem foglalkoztak ezzel különösebben, inkább csak a határozatlan, illetve határozott névelőre koncentráltak. De számos másik frazeológiai egységet lehet találni a németben is, amelyekben a határozott névelő birtokos névmási formával váltakozhat, pl.

bei etwas hat der Teufel ***die/seine*** *Hand im Spiel* 'vmi állandóan nehézségekbe ütközik' [az ördög keze van a dologban]
ein/sein *Steckenpferd reiten* 'a hobbijának hódol' [vesszőparipáján lovagol]
die/seine *Beherrschung verlieren* 'elveszti az önuralmát'
die *Hand/****seine*** *Hände im Spiel haben* 'titokban befolyásol vmit, benne van a keze a dologban'
die/seine *Fahne nach dem Wind drehen* 'az uralkodó véleményhez csatlakozik' [a szélirányba fordítja a zászlót]
die/seine *Knochen hinhalten* 'beleáll a dologba' [odatartja a csontjait]
die/seine *Muskeln spielen lassen* 'erejét mutogatja' [az izmait mutogatja]

Burger frazeológiai összefoglalásában (1998: 135) Goethe *Vonzások és választások* című munkájából található egy szemléletes példa, amelyben a *Platz nehmen* szerkezetben még birtokos névmás előzi meg a főnévi komponenst, míg ma a névelőtlen alak (Nullartikel) az általános:

Bei Tafel mußte er neben ihr ***seinen*** *Platz nehmen.*[175]

A Grimm-szótárban (DWB.) is kerestem hasonló példákat, s ráakadtam néhány régibb adatra, melyekben még birtokos névmási jelző áll egyes frazémák főnévi komponense előtt a mai névelőtlen alak helyén, pl.

zur Hand nehmen (10: 343) 'kézbe vesz':

wasz man bracht von desz königs tisch,
es wer gleich fleisch, käsz oder fisch,
das namen sie zu ***ihrer*** *handt,*
das man des morgens nichts mehr fand

bei Händen haben (10: 350) 'kéznél van':

darüber gaben sie mir einen revers, den ich auch bei ***meinen*** *händen habe*

[175] Burger is megállapítja (uo.), hogy ezzel a birtokviszonnyal egy bizonyos ülőhelyre referál a szerkezet.

dc_1566_18

jmdn. auf den Händen tragen (11: 351) ’tenyerén hordoz vkit’:

ê der unsanfte müese gân
*ûf **mîner** hant wolt ich in tragen*

den Kopf zwischen die Ohren nehmen (11: 1753) ’alázattal lehajtja a fejét [a fejét a fülei közé veszi]’:

*derowegen nahm ich **meinen** kopf zwischen die ohren, und trat gleich den andern tag wieder auf frischem fusz zu obgedachten pfarrer*

4.2.3.2.1. A változások okai

Látható, hogy mind a frazémákbeli névelőhasználat, mind a birtokviszony felbomlása tekintetében a német nyelvben is hasonló változások zajlottak le, mint a magyarban. Ennek nyomán fel kell tennünk a kérdést: **milyen okok** állhatnak ezeknek a változásoknak a hátterében? Úgy gondolom, hogy a magyarázatot a frazeologizálódással együtt járó szemantikai folyamatok jelentik, amelyek nyomán csökken ezeknek a szerkezeteknek a konkrétsága, s egy **generalizált jelentés** alakul ki.

Ezt a véleményt erősítheti az is, hogy néha a névelős formák névelőtlenekkel váltakoznak (pl. *auf den ersten Anhieb / auf Anhieb* ’elsőre, rögtön’), vagy a határozott névelős alakok határozatlan névelőssel (pl. *die Kröte / eine Kröte schlucken* ’lenyeli a békát’). De gyakran még azokban a kifejezésekben sem valódi határozottsággal állunk szemben, amelyekben csak a határozott névelő állhat, vö. pl.

die Hose anhaben ’az asszony az úr a háznál, ő viseli a nadrágot’

in die Annalen eingehen ’bevonul a történelemkönyvekbe, halhatatlanná lesz’

wieder auf die Beine kommen ’lábra áll: 1. betegségből felépül; 2. anyagilag rendezi helyzetét’

belecsap a lecsóba ’fölkavarja az állóvizet’

túllő a célon ’a kelleténél többet tesz v. mond, így elrontja a dolgot’

Hogy itt nem valódi határozottságról van szó, azt bizonyítja, hogy ezekhez a névelős komponensekhez nem lehet valódi vonatkozó mellékmondatokat kapcsolni, vö. pl.

A kerékpársport doppinggyanús eseteiről írott könyvével az újságíró alaposan belecsapott a lecsóba.

?A kerékpársport doppinggyanús eseteiről írott könyvével az újságíró alaposan belecsapott a lecsóba, amit felesége tegnap este főzött.

Ide tartozik még a határozott névelőknek egyes elöljárószókkal való összeolvadása. Ezzel kapcsolatban a Duden Grammatik is megjegyzi (1998: 323), hogy az összevonódás csak akkor történhet meg, ha a névelő nem hangsúlyos, s hozzáteszi azt is, hogy ez az összeolvadás leginkább állandósult szókapcsolatokban gyakori, pl.

(bei jmdm.) ins Fettnäpfchen treten ’óvatlan kijelentésével megbánt vkit’

jmdm. ins Garn gehen ’tőrbe esik, lépre megy’

ins Gerede kommen ’az emberek szájára kerül, beszélni kezdnek róla’.

Frazeológiai bevezetésében Burger megjegyzi még (1998: 135), hogy a mai frazémákban több klitizálódott forma jelentkezik, mint a régi nyelviekben, vö. pl.

dc_1566_18

[…] dass man zuweilen lange Zeit hindurch gar nicht gestimmt sei, seine Gedanken in Ordnung auf ***das*** *Papier zu bringen* (ma: *etw.* ***aufs*** *Papier werfen* oder ***zu*** *Papier bringen* 'papírra vet vmit')

Azt hiszem, az eddigi példák meggyőzően bizonyították, hogy ezekben az állandósult szókapcsolatokban valóban generalizáló jelentéssel állunk szemben. Ugyanez a helyzet a funkcióigés kapcsolatok esetében is. A generalizált jelentés mindkét csoport esetében különféle szintaktikai próbákkal is igazolható (vö. pl. Helbig – Buscha 2001: 88–89, Forgács 2007b: 235–237). Az idiomatikus kifejezések és a funkcióigés kapcsolatok a németben emellett topológiai viselkedésükben is hasonlóságot mutatnak, hiszen igei és főnévi részük együttesen alkotja az ún. mondatkeretet (Satzklammer), vö.

Die neue Technik ***findet*** *in der Autoindustrie in einem Jahr* ***Anwendung****.* 'Az új technika az autóiparban egy éven belül alkalmazásra kerül.'

Die Kinder ***stellten*** *am Nachmittag die Bude hinten im Garten* ***auf den Kopf****.* 'A gyerekek délután hátul a kertben szinte a feje tetejére állították a kis bódét.'

Ebben a vonatkozásban mindkét csoport egyezést mutat az igekötős igékkel is:

Wir ***fuhren*** *am Nachmittag zur Bergspitze* ***hinauf****.* 'Délután felmentünk a hegycsúcsra.'

A magyarban éppígy topológiai hasonlóság van e három kategória között, csak mivel nyelvünkben nincs keretes mondatszerkesztés, a szórendi viselkedés hasonlósága abban áll, hogy semleges hangsúlyozás esetén a frazeológiai szerkezetek konstrukcióintern bővítményei közvetlenül megelőzik igei fejüket, akárcsak az igekötők is. Főhangsúlyos mondatokban ugyanakkor a fókuszpozícióba került elem áll az ige előtt, az igekötők, illetve frazémakomponensek pedig követik azt, vö.

Péter szemet vetett a szomszéd biciklijére. ↔ *Péter a szomszéd biciklijére vetett szemet*.

Ha tehát szintaktikai viselkedésük tekintetében a magyarban és a németben is alig van különbség a ma is konstrukcióintern bővítményként funkcionáló frazémakomponensek (pl. *szemet (vet vmire), lépre (megy/csal), auf den Kopf (stellen), Anwendung (finden)* stb.), az igekötőszerűen viselkedő korábbi idiómarészek (*agyon-, véghez-, tönkre- (megy); vonstatten (gehen), zugrunde (richten)* stb.) és a valódi igekötők (*be-, ki- meg-; ab-, durch-* stb.) között, akkor vélhetően az általuk betöltött funkciók természetében van valami közös, azok valamilyen együttes sajátossággal bírnak. Ez a sajátosság pedig vélhetőleg megadja a választ a fentebb feltett kérdésre is: miért mennek végbe egyes szólásokban olyan flexiós rögzülések, mint a névelő elmaradása, ill. a birtokviszony megszűnése.

Azt gondolom, hogy az **igemódosító** szerepkör figyelembevétele adhatja kezünkbe a megoldás kulcsát. Ismeretes, hogy újabb nyelvtanaink számolnak egy olyan bővítménnyel, amely nem vonzata az igének, hanem csak módosítja, pontosítja azt. Ide sorolják a megnevezésre alkalmatlan igevonzatokat, például a melléknévi vonzatokat (pl. ***zöldre*** *fest*), a puszta főnévi vonzatokat (***mérnöknek*** *készül*), de ide sorolhatjuk az igekötőket és az idiomatikus kifejezésesek bizonyos konstrukcióintern vonzatait is (pl. ***számon*** *kér*), vö. Komlósy 1992: 500 is.

dc_1566_18

Ezek szintaktikai viselkedésében közös, hogy más helyet foglalnak el a VP-ben, mint a bővítmények: míg a bővítmények követik az igét, a módosító elemek – mint a fenti példából is látható – alaphelyzetben megelőzik.

Vizsgálatunk szempontjából a névelőtlen és kvantálatlan köznevekkel kifejezett ún. **köznévi vonzatok** (Komlósy 1992: 508) a legfontosabbak (*újságot olvas, iskolába jár, fát vág* stb.). A köznévi vonzat „semmiképpen sem töltheti be ugyanazt az argumentumhelyet, amelyet a vele alkotható, nem függvényre utaló DP töltene be ugyanazon ige mellett", azaz „a névelőtlen vonzatnak […] mindenképpen más lexikai tételhez kell kapcsolódnia, mint a névelősnek" (Komlósy uo.). Vagyis:

*Péter **újságot*** (N^0) *olvas.*
*Péter olvassa **az újságot*** (DP).

A köznévi vonzatok esetében az alapige tárgyi vagy határozói argumentumát a lexikai tétel belső szemantikai argumentumként tartalmazza, így azok nem kapnak szintaktikai kifejezést. Az *újságot olvas* esetében pl. „a tárgyragos N^0 nem tárgyi argumentumot, hanem egy »belsővé vált tárgyra« vonatkozó állítást fejez ki, s a tárgyragot attól »örökli«" (Komlósy i. m. 513).

Az ilyen köznévi módosítót tartalmazó szerkezetek „jelentésbeli sajátosságai jó alapot teremtenek az idiomatizálódásra: a konvencionalizált cél megvalósulása pragmatikailag fontosabb jelentésösszetevő, mint a megvalósulás konkrét részletei. Ennek következtében pl. a *hátat fordít* (a szó szerinti értelme mellett) idiómaként mindig használható, amikor e mozdulat konvencionalizált célja (az együttműködés megszakítása) valósul meg – függetlenül attól, hogy a kérdéses testmozdulatra sor kerül-e" (Komlósy i. m. 515).

A köznévi módosítót tartalmazó szerkezetekhez nagyon hasonlítanak az igekötőtlen ige + vonzat felépítésű idiómák: bennük a vonzat szinte mindig névelőtlen, s igekötőszerű viselkedést mutat. Komlósy szerint (i. m. 517) akár az a kijelentés is megkockáztatható, „hogy az igekötő + ige egység képezi azt a szintaktikai sémát, amelynek mintájára nyelvünkben produktív módon újabb és újabb idiómák állíthatók elő", pl. *áruba bocsát vmit, bérbe ad/vesz vmit, hajba kap vkivel, hátat fordít vminek, kézhez kap vmit, sarkon fordul* stb.

Ez leíró szempontból így is lehet, fentebb bemutatott történeti példáink azonban meggyőzően bizonyítják, hogy a frazeologizálódás elsődlegesen egy történeti folyamat, amely szemantikai síkon többnyire a konkrét → absztrakt irányú jelentésfejlődésben nyilvánul meg. Ennek során átrendeződnek a tematikus szerepek (lásd 4.2.1.), de az absztrahálódás magával hozza az eredeti igevonzatok jellegének módosulását is: valódi vonzatokból igemódosítók lesznek. Ez utóbbiakról tudjuk, hogy kapcsolatuk az igével nem felel meg a szokványos régens – vonzat viszonynak, mivel a vonzat nem jelöl (szemantikai) argumentumot. Helytálló tehát az igei fejű idiómák konstrukcióintern bővítményeire nézve Komlósynak az a megállapítása, hogy azok nem viszik be saját jelentésüket a szerkezetbe, de jelenlétük elengedhetetlen ahhoz, hogy a fej felvehesse az idióma egészének jelentését: a vonzatok tehát nem a fej jelentésének nyitott pozícióit töltik ki, hanem „előállítják" az idiomatikus értelmet (i. m. 518).

Annak azonban, hogy a vonzatok igemódosítóvá váljanak, vannak morfoszintaktikai vonatkozásai is: ezért marad el gyakran az idiomatizálódás során a névelő a szerkezetből, s válik

dc_1566_18

világossá a birtokviszony felbomlása is: a birtokos személyjeles formák éppúgy determinánsi csoportnak (DP) számítanak, mint a határozott névelősek.

Mind a szemantikai, mind a morfoszintaktikai változásokat jól dokumentálhatjuk történeti példákkal. Feltehető azonban, hogy nagyobb számú ilyen szerkezet létrejötte után analógiás mechanizmusokkal már ezek nélkül az átalakulási folyamatok nélkül, közvetlenül is generálunk újabb idiómákat. Ez a folyamat nagyjából megfelel az összetételek keletkezésének, amelyek esetében egyértelműen dokumentálhatók az analógiás mechanizmusok, hiszen például a jelöletlen tárgyakat megőrző összetételeink (*fa|vágó* stb.) szolgálnak mintául a mai tárgyas összetételekhez is (*szoftver|fejlesztő* stb.).[176]

Számos esetben azonban nem tűnik el a szerkezetből a névelő vagy a birtokviszony. Gondoljunk csak ilyen példákra, mint *belecsap a lecsóba* 'fölkavarja az állóvizet, botrányt okoz vmivel'*, bedobja a törölközőt, kiteszi a lelkét, felkopik az álla, nem tesz lakatot a szájára, tűzbe teszi érte a kezét* stb. Mi lehet ennek a különbségnek az oka? Úgy gondolom: abban, hogy ezekben a kifejezésekben megmaradnak a DP-k, a következő három faktor játssza a főszerepet: a/ igekötős ige van a kifejezésben (***be****dobja a törölközőt*); b/ kvantált kifejezésről van szó (***nem*** *tesz lakatot a szájára*) vagy c/ több konstrukcióintern bővítmény is van benne (***tűzbe*** *teszi érte a* ***kezét***). Ezek közül az első kettő különösen fontos. Ismeretes ugyanis, hogy bizonyos elemek kölcsönösen kizárhatják egymást a mondatban, mivel – semleges hangsúlyozás esetén – ugyanarra a szintaktikai pozícióra pályáznak (ezt feloldhatja valamelyik elem fókuszba kerülése). Ez tehát azt jelenti, hogy olyan szabad szókapcsolatok esetében, amelyekben nincs mód az igemódosítói szerep elfoglalására, mert azt egy „rangban magasabb elem" (igekötő vagy tagadószó) már betölti, nem fognak végbemenni azok a morfoszintaktikai folyamatok, mint a névelő elmaradása vagy a birtokviszony felbomlása. Ez azonban nem akadályozza meg a frazeologizálódást, hiszen a szemantikai oldal változásai, kiegészülve esetleg az eltérő bővíthetőséggel is (vö. pl. a *bedobja a törölközőt* kapcsán korábban tett megjegyzésekkel) elegendők lehetnek ehhez.

Lehetnek azonban az alaki oldalnak további olyan változásai is, amelyek nem a módosítók irányába való fejlődést tükrözik, mégis a kifejezés állandósulását jelzik. Lássunk most példát ezekre is!

4.2.3.3. A vonzatok formai egységesülése

A határozói vonzatok egységesülése a frazeologizálódási folyamat során mind a konstrukcióintern (azaz a kifejezés szótári formájához tartozó), mind a konstrukcióextern (azaz a szerkezetet a mondat további részéhez kapcsoló) vonzatok esetében megfigyelhető. Az előbbi

[176] A frazeológiai egységek és az összetételek között egyébként is számos hasonlóságot lehet felfedezni, nem véletlenül ábrázoltuk őket a 3.1. fejezetben a morfológiailag komplex lexikális egységek két altípusaként. Hasonlóan a frazeológiai egységekhez, az összetételek is eredendően a mondatban keletkeznek, létrejöttükben ugyancsak szerepe volt a variabilitás megszűnésének (gondoljunk például a *drága|kő* összetétel korábbi *drága kő, drágalátos kő, nemes kő, drága és nemes kő* előzményeire), s szemantikai síkon is vannak érintkezési pontok. Pais (1951) ugyanis a viszonyjelentésnek a képzetjelentésbe való átváltásaként írja le az összetételek keletkezését, s valami hasonló folyamat zajlik a frazeologizálódás során is. A vonzat → igemódosító fejlődés során ugyanis egy függvénykifejezés jön létre, s a mondatnak értelmileg ez az immár nem kompozicionális jelentésű egység az állítmánya. Hasonló az összetételek létrejöttéhez még az is, hogy az új lexikai egység keletkezése során a szemantikai egység itt is egyetlen hangsúlyösszetevőbe vonja össze a két elemet.

dc_1566_18

típusnál – különösen a nem idiomatikus, csupán összetapadt kifejezések esetén gyakran az is előfordul, hogy éppen ez a formai egységesülés okozza a kifejezések állandósulását, ez különbözteti meg őket a szabad szószerkezettől.[177]

4.2.3.3.1. Alaki rögzülés a konstrukcióintern vonzatok körében

a/ Szép példája ennek a változásnak a *férjhez ad vkit* kifejezés alakulása, amelynek korábban *férjnek ad* változata is élt (vö. Hadrovics 1995: 47):

…lakozik egy húgával, kit immár *férnek* (sic!) *adott* (NySz I: 8, PeerK)
A leányok csak meg sem kóstolhatták az bort, valamíg *férnek* (!) nem *adatának* (NySz I: 828, Pázmány)
Az én édes anyámtól erővel és akaratom kívül *adattattam* idegen vallású *férjnek* (BethK 1: 66)

de:

férhez (!) *adni* (NySz I: 828, Mikes).

A fejlődési sor tehát a következő:

vki ***férjnek/-hez ad*** *vkit* → *vki* ***férjhez ad*** *vkit*

A dativuszragos forma itt feltételezhetően az *ad* eredeti vonzatstruktúrájának köszönhető, vö. pl. a NySz. I: 8 egyéb adataival is: *Testvér hugát adá egy herczegnek*; *Adunk teged hazasol nagy hatalmasnak* stb. Az átváltás *a férjhez ad* típusra Hadrovics szerint (1995: 47) feltehetően az igen régi *férjhez megy* mintájára történhetett, aminek nem volt **férjnek megy* változata (NySz. II: 740). Ebben Hadrovicsnak igaza lehet, bár szerintem szóba jöhet a *magát vkihez adja* 'hozzá csatlakozik' szólás esetleges analógiás hatása is, vö. pl. NySz. I: 8: *Először is azok**hoz** aggia magát, a kic ütet befogaggiac* vagy *Bőtsűletes igaz emberek**hez** add magadat*.

b/ Ugyanilyen típusú fejlődés történt a következő esetben is:

véghez/-be *megy* → ***végbe*** *megy* → ***végbe****megy*

A régi adatok tanúsága szerint a *véghez megy* típus korábbi és gyakoribb lehetett (vö. Hadrovics 1995: 43), de később mégis az illativuszragos forma győzedelmeskedett. Sőt – mint látható – a folyamat itt nem állt meg: a konstrukcióintern bővítmény a későbbiekben grammatikalizálódott, igekötővé vált.

1569: az én számadásom *véghez menvén* ... (NytudÉrt 25: 77)
Én módot találok benne, hogy az fogadás *véghez* ne *menjen* (Laskay C2v)
bár a török tábor Pozsony alatt légyen, De amit akarok, mégis *véghez mégyen* (RMKT 17. sz. 11: 219)
Köszönd eddiglen is, hogy az Úrnál eddig meghatározott órád *véghez* hogy még nem *ment* (RMKT 17. sz. 8: 226)

[177] A vonzatok formai egységesülése nemcsak az állandósult szókapcsolatokra jellemző, megtörténik ez egyszerű igei vonzatok esetében is (pl. *örül vmin* és *vmiről* (ritkábban *vmiben* és *vmit* is) → *örül vminek*; *(meg)esküszik vmin* és *vmire* → *(meg)esküszik vmire*; *üt vkihez* és *vkire* → *üt vkire* 'hasonlít' stb. (vö. Hadrovics 1995: 42–50).

de:

Több diadalmakat *végbe menni* látunk (RMKT 17. sz. 11: 157)
... mely dolog mi előttünk eszerént *menvén végbe* ... (BethK 1: 109).

c/ Hasonló ehhez a következő eset is, annyi különbséggel, hogy itt nem pusztán a konstrukcióintern vonzat esetalakjának rögzülése járul hozzá az állandósuláshoz, hanem – eltérően a korábbi időktől – a kifejezés elemei sem váltakozhatnak már szinonimákkal (vö. Hadrovics 1995: 43, lásd a 4.2.1. fejezetben is):

vkinek ***szem(é)<u>be/-ben/-re</u> hány/vet*** *vmit*
vkinek ***orcájára vet*** *vmit*
} → ***szem(é)<u>re</u> hány/vet*** *vkinek vmit*[178]

4.2.3.3.2. Alaki rögzülés a konstrukcióextern vonzatok körében

a/ A belső szerkezeti váz egységesülését tekintve az előzőhöz hasonló esettel állunk szemben a következő példában is, hiszen az alkotóelemek szinonimikája itt is megszűnik. Itt azonban megtörténik a konstrukcióextern vonzatok egységesülése is. Ilyesmire ugyan korábban is láthattunk már egy-egy példát, de azokban a különféle vonzatrealizációk közül csupán egy „maradt talpon", itt viszont a két, korábban pusztán alternatív vonzat közül nem veszik ki egyik sem, hanem a kétféle vonzatstruktúrához némiképp eltérő jelentés csatlakozik:

töri a fejét (elméjét, eszét) vmiben, ill. *vmin* ↗ *töri a fejét vmiben*
'készül vmire, tervez, forral vmit'
↘ *töri a fejét vmin*
'feszülten gondolkodik, töpreng'

A történeti példák tanúsága szerint a régiségben nem volt meg a két struktúra ma tapasztalható különbsége (vö. Hadrovics 1995: 44):

Én [...] ilyen *aprólékban fejemet* nem *törhetem* (Laskay B2r)
Mind az *vérontásban törik elméiket,* csak az *hamisságban törik* ő fejeket (RMKT 17. sz. 9: 120)
egyebekben törte az *eszit;* (majd alább:) mathesishez tartozó *mesterségekben törte* az *eszit* (Rett 372)
Az más kárával magoknak mint használhassanak, *azon törik* éjjel-nappal *fejeket* (Magyari 30)
[Keczeli István] a *pénzen* [...] nem *törte eszét* (ErdArcok 28)[179]

b/ A birtokviszony felbomlása és a határozói vonzatok egységesülése egymást követő folyamatokként jelentkeznek a következő példában (vö. Hadrovics 1995: 38):

végét veti *vminek* → ***véget vet*** *vminek* v. *vmiben* → ***véget vet*** *vminek*

[178] Mivel ezeknek a szólásoknak a történeti alakulását a lexikális variánsok redukciója szempontjából már tárgyaltam a 4.2.1. fejezetben, az ott bemutatott szövegpéldákat itt nem ismértem meg.
[179] Alkalomszerűen más határozó is felbukkanhat: Hanem *felőlünk* így *törték elméjeket* (RMKT 17. sz. 11: 218).

dc_1566_18

mert *végét veti* Isten az sok gonoszságnak (Hoffgr n2v, vö. még Petőfinél is: *végét vetik* a zenének – Falu végén kurta kocsma)[180]

A birtokviszony felbomlása után (azaz a bizonyosan *véget* komponenssel kapcsolódó ige mellett) a határozó megjelenhetett eleinte a dativus possessivus *-NEK* ragja mellett *-BEN* raggal is, később azonban ez utóbbi megoldás kiveszett nyelvünkből:

véget vetett Isten az *ő életinek* (Hoffgr k2r)
azonban már véget *vetek panaszaimnak* (RMKT 17. sz. 11: 196)
soha nem akarnak *véget vetni* nagy *undokságoknak* (RMDE 1: 828)

Ugyanakkor:

[A historikusok az apát dicsérik, de] *az* fia *szidalmazásában* azok semmi *véget* nem *vetnek* (Drask 94v)
Soha nem kell *véget vetnünk* az jámbor és tökéletes emberek *dicséretiben* (Drask 162r)
véget vet az szólásban (NySz 3:1037, Molnár Albert)[181]

4.2.3.4. Morfoszintaktikai anomáliák rögzülése

Az eddigieken túl egyéb szintaktikai és strukturális anomáliák rögzülésének is szerepük lehet a frazeológiai egységek lexikalizálódási folyamataiban (vö. Burger 1973: 75 kk.; Rothkegel 1973: 78 kk.; Koller 1977: 27 kk.; Viehweger 1977: 305 k., Fleischer 1997: 47 kk. stb.). Korábban (1.2.) már láthattunk néhány ilyet annak illusztrálására, hogy a frazeológiai egységek gyakran szolgáltatnak értékes adatokat a nyelvtörténeti kutatás számára.

A komponensek szintaktikai struktúrájában meglevő anomáliák többnyire azáltal jönnek létre, hogy olyan, már idejétmúltnak mondható szerkesztési szabályok, amelyek a szabad szószerkezet esetén már nem szokásosak, az állandósult, azaz lexikalizálódott formában megőrződnek. A magyarban ezek közül elsősorban a névelőhasználati eltérések említhetők meg (l. előbb), a németből azonban számos egyéb ilyen anomáliát is be tudunk mutatni (részletesen l. Fleischer 1997: 47–58), itt most csak néhány típusra térek ki:

1. Ilyennek tekinthetjük a jelzői szerepű melléknév ragozatlan használatát, pl. *(Lieferung) frei Haus* ‘ingyenes házhozszállítás’; *auf gut Glück* ’vaktában, találomra’.

2. Ide sorolható a határozó értékű genitivuszi formák használata: *guten Glaubens* ‘jóhiszeműen, minden hátsó gondolat nélkül’, *guter Hoffnung sein* ‘áldott állapotban van, terhes’, *leichten / schweren Herzens* ’könnyű / nehéz szívvel’.

[180] Néha a régi magyar helyesírás következetlen és hiányos ékezetjelölése miatt nem dönthető el, hogy *végét* vagy *véget*-e a helyes olvasat, pl.: minek elọtte ... az ọ (!) tọruennek *veget vetuen,* az vj tọruent kezdenem (WeszprK. 45).
[181] Nagyjából ugyanezt a fejlődési típust mutatja a *módját ejti, (fel)találja vminek* kifejezés. Itt a birtokviszony feladása után egyrészt *a módot lel vmire,* másrészt a *módot keres, módot talál vmiben* kifejezésekkel találkozunk, míg végül a sublativusi vonzat állandósul (vö. NySz. II: 851).

dc_1566_18

3. Ilyen eltérésnek tekinthető a birtokos jelző fordított sorrendje is: *auf des Messers Schneide stehen* 'borotvaélen táncol, bizonytalan a kimenetele', *auf Schusters Rappen* 'gyalog, az apostolok lován', *des Pudels Kern* 'a dolog legfontosabb része' stb.

4.2.4. Az állító vagy tagadó variáns rögzülése

A legtöbb frazeológiai egységnek létezik állító és tagadó változata is (vö. Fleischer 1997: 89 is), de azért előfordulnak olyan kifejezések is, amelyeknek inkább csak tagadó alakja létezik, vö. pl. m. *nincs ki mind a négy kereke, nincsen sütnivalója, a kisujját se mozdítja, nem idén barnult, nem semmi*; ném. *nicht alle Tassen im Schrank haben* 'bolond(os) [nincs meg minden csészéje a szekrényben]', *nicht von schlechten Eltern sein* 'jelentős, nagy hatású [nem rossz szülőktől való]', *nicht ohne / nicht von Pappe sein* 'nem semmi, kitűnő [nem kartonpapírból van]'. Ezeknek az esetében szokásosan csak ez a tagadó forma fordulhat elő, az állító változat inkább csak alkalmi modifikációként képzelhető el: *Péternek igenis ki van mind a négy kereke* vagy *Máriának igenis van sütnivalója.*

Ezekben a fordulatokban a tagadás többnyire eleve része a kifejezésnek, hiszen éppen valaminek, például észbeli képességnek vagy szépségnek a hiányára utal. Ezt teheti valóságos tagadással, amikor egy teljesség meglétének a hiányát helyezi előtérbe (*nincs ki mind a négy kereke, nicht alle Tassen im Schrank haben* stb.) vagy litotésszel, az ellentét tagadásával (*nem egy Einstein, nem egy Claudia Schiffer, nem egy matyóhímzés* stb.).

Vannak azonban olyan kifejezések is, amelyeknek régebben állító és tagadó változatuk is létezett, ám idővel csak az egyik forma maradt életben, ezzel is növelve a kifejezés alaki rögzültségének fokát. A 'teljes joggal, méltán' jelentésű német *mit Fug und Recht* ikerformula ma csak ebben az állító formájában használható, azaz nem fogadható el a tagadást kifejező változat: **Du hast das ohne Fug und Recht getan* 'Ezt jogtalanul csináltad'. Burger – Linke azonban rámutatnak (1998: 749), hogy a 16. században még lehetséges volt ez a megoldás is, *ohne Fug und Recht* formában:

> Stett, schloss und märckt sy namen ein, *on fug und recht* betzwangen.

Burger – Linke megjegyzik (uo.), hogy az állító értelmű ikerformula a német jogi nyelv szótárában (Deutsches Rechtswörterbuch) meglehetősen gyakori fordulatként van adatolva, de feltűnő, hogy a tagadó értelmű változat ebben a szótárban csak *ohn Fug* alakban fordul elő, nem található meg a teljes ikerformula. Ennek az lehet az oka, hogy jogi ügyekben a fordulatot sokkal inkább olyankor alkalmazták, ha arról volt szó, hogy megerősítsék valakinek a jogosultságát vagy az igényét valamire (*Fug und Recht zu etwas haben*), ezért inkább a *mit Fug und Recht* alakra volt szükség. Ebből következik, hogy a valaha legalábbis lehetséges tagadó értelmű változat visszaszorulásának végső soron retorikai okai vannak. (Meg kell még említeni, hogy Grimmnél (DWB 4: 376) másik tagadó forma is adatolható: *weder fug noch recht*).[182]

[182] A DWB szerint egyébként a kifejezésben nemcsak az állító forma kizárólagossá válása történt meg, hanem szórendi rögzülés is, ugyanis korábban a *recht und fug* változat is adatolható, pl. *sie haben des* (!) *recht und fug* (4: 376).

dc_1566_18

Burger – Linke ezt az egyetlen példát mutatják be erre a jelenségre, de a Grimm-szótárban találtam még másik adatot is. Ma a ’kereken megmond mindent, ami a szívét nyomja’ jelentésű német *kein Blatt vor dem Mund nehmen* szólásnak – hasonlóan magyar megfelelőjéhez, a *nem tesz lakatot a szájára* fordulathoz – csak tagadó változata létezik, de a szótár tanúbizonysága szerint a középfelnémetben állító formában is előfordult (vö. DWB. 2: 74):

> der rede wil ich *dehein blat legen für mînen munt*
> des wirt von mir *ein blat gelegt vür den munt*.

Luthernél azonban már a tagadó formát találjuk: *aber David feret heraus und nimpt kein blat für das maul* (Grimm uo.). Ez utóbbi adat egyben azt is példázza, hogy ennek a szólásnak az esetében is megfigyelhető a lexikális variánsok redukciója, ugyanis a régibb példákban a *Mund* helyett többször megtalálható a *Maul* főnév is, mára azonban ez már teljesen kiszorult a használatból.

Érdekes még a ’nem jó vele cseresznyézni, ujjat húzni’ jelentésű *mit jmdm. ist nicht gut Kirschen essen* szólás alakulása is, mert bár ennek – jelentésénél fogva – állító változata nem létezett, de a DWB.-ben (11: 844) a tagadószós megoldás mellett megtalálni olyan variánsát is, amelyben a *nicht gut* szerkezettel szinonim *bös(e)* melléknév fordul elő:

> er wuszte nicht dasz auch hier (unter den bauern) das sprichwort gilt, *es sei bös mit groszen herren kirschen essen*, weil sie den mitessern gern steine und stiele ins gesicht würfen, das fleisch aber behielten.
>
> [Nem tudta, hogy itt is (a parasztok között) érvényes az a közmondás, hogy *nem jó nagy urakkal cseresznyézni*, mert a velük evőknek szívesen hajítják a magokat és a szárat a képükbe, de a cseresznye húsát maguknak tartják.]

Szemben a magyarral, amelyben a ’boldogul, sikerre jut vmivel’ jelentésű *zöld ágra vergődik* szólás állító és tagadó formában is elő tud fordulni, a németben ma csak tagadó alakban találjuk meg a kifejezést: *auf keinen grünen Zweig kommen*. Valaha azonban ott sem volt ennyire kötött az alakja, így a *kein* tagadószó mellett a *nicht* is előfordulhatott a kifejezésben, pl. sie (die herrschaft) *komet* auch *nit auff grünes zweig* (vö. DWB. 32: 1047). Röhrich szerint (1991: 1782) Sebastian Brant *Narrenschiff* című művében még egy félig-meddig állító forma is előfordul, bár a *kaum* módosítószó azért ezt is részben tagadó alakká teszi:

> *Erberkeyt muosz verr hynden* (ganz hinten) *stan*
> *und kumbt gar kum* (kaum) *uff grünen zwig*.
> [A tisztességnek egész hátul kell állnia, s nem vergődik zöld ágra.]

A 15. században élt híres német prédikátor, Geiler von Kaysersberg egyik művében pedig ezt az ugyancsak közvetetten tagadó alakot találjuk: „*Sie mögent niemer begrünen oder vff grienen Zweig komen*” (idézi Röhrich uo.).

A magyar *zöld ágra vergődik* szólást O. Nagy szerint (1979: 40) korábban jövevényszólásnak tartották, mivel „megfelelője megvan a németben, a szlovákban (*dostal sa na zelenu ratolest’*) és néhány más nyelvben is”. O. Nagy azonban hangsúlyozza, hogy nem puszta átvételről van szó: a *vergődik, felvergődik* komponens révén „a magyarban alakilag mintegy megelevenedett, tartalmilag pedig valószínűleg konkrét szemléleti hátteret kapott az eredetileg fordításként átvett kifejezés” (uo.). Úgy gondolom, ezt a vélekedést erősítheti az a különbség is,

dc_1566_18

hogy a magyarban inkább állító formában, míg a németben – ma már – kizárólag tagadó alakban fordul elő a kifejezés.

4.2.5. A szórend rögzülése ikerformulákban

A frazeológiai kapcsolatok rögzülésének folyamatába illeszkedik az is, hogy az ún. ikerformulákban állandósul egy bizonyos szórendi megoldás. Burger – Linke rámutatnak (1998: 749), hogy számos olyan adatot lehet történeti szövegekben találni, amelyek azt tükrözik, hogy ezek a szórend tekintetében ma kötött alakulatok régen nem feltétlenül a napjainkban megszokott lexémasorrendet mutatják, illetve gyakran egyidejűleg két sorrenddel is lehet találkozni. Emiatt – legalábbis a ma is használatos ikerformulák tekintetében – feltételezhetjük, hogy a lexémaállományuk már megszilárdult, mielőtt a sorrendjük is állandósult volna.

Találhatók továbbá olyan adatok is (mindkét sorrendi variánssal), amelyek ma már nem használatosak (pl. *gross Gelächter und Kurzweil / gross Kurzweil und Gelächter* 'nagy nevetés és vidámság'; *Gelegenheit und Ursach / Ursach und Gelegenheit* 'alkalom és ok' stb.). Ezekben az esetekben nem igazán lehet megállapítani, hogy ezek a fordulatok kihaltak, mire megszilárdulhatott volna a sorrendjük, vagy létezett-e egy bizonyos időszak, amikor már csak egyik alakjuk volt szokásos (Burger – Linke uo.).

Az ikerformulák szórendi rögzülésének pontos lefolyását és okait illetően Burger – Linke korpuszadatai nem teszik lehetővé egyértelmű következtetések levonását, néhány trend ugyanakkor megfigyelhető (az *x és y* szerkezetű egységek tekintetében), vö. 1998: 749:

a/ a több szótagot tartalmazó komponens az első pozícióból a másodikba tolódik, pl.

Sitten und brauch → Brauch und Sitte 'szokás és hagyomány'
Seel und lyb → Leib und Seele 'test és lélek'

b/ a hangsúlyosabb tőhangzót tartalmazó lexéma a második pozícióba tolódik (ez elsősorban egyszótagú komponenseket tartalmazó formulákra igaz), pl.

mut und Hertz → Herz und Mut 'szív és bátorság'
Ruw und Rast → Rast und Ruh 'szünet és pihenő'

c/ a mélyebb tőhangzót tartalmazó lexéma a második pozícióba tolódik (gyakran a b/ esettel kombinálódva), pl.

auss und ein (gehen) → ein und aus 'be és ki'[183]

Ha áttekintjük ezeket a változási tendenciákat, azt a következtetést lehet belőlük levonni, hogy **a ritmusnak és a hangrendnek van a legnagyobb szerepe** az ikerformulák lexémasorrendjének a rögzülésében: többnyire a hangzás szempontjából „súlyosabb" komponens lép a második helyre (Burger – Linke 1998: 749).

[183] Burger – Linke másik példája erre az esetre (uo.) a következő: *Gut und Haabe* (sic!) → *Hab und Gut* 'birtok és vagyon' de ez nem túl szerencsés, hiszen ők mélyebb tőhangzóról beszélnek („das Lexem mit dem dunkleren Stammvokal"), de ebben a példában mindkét magánhangzó mély. Ha pedig – pontatlanul fogalmazva – esetleg nyíltabbra gondolnának, akkor a *Hab* elemben nyíltabb a magánhangzó a *Gut*hoz képest, a példa tehát semmiképp nem jó: inkább az előző típushoz tartozik, a *Gut* elem magánhangzója ugyanis hangsúlyosabb a *Hab* komponensénél.

dc_1566_18

Emellett további tendenciaként megfigyelhetjük még a formulákban érintett komponensek rövidülését (ez leginkább a második pozícióban levő elemek *-e* végződésének az eltűnésében nyilvánul meg):

Lob und Ehr(e)
Lust und Freud(e)
Leib und Seel(e) stb.

Burger – Linke hozzáteszik (i. m. 750), hogy ezekben az esetekben az eredetileg több szótagból álló lexéma áll a második pozícióban, ezáltal a rövidülés valamelyes hangtestbeli kiegyenlítődést eredményez a szókapcsolat elemei között.

Meg kell azonban jegyezni, hogy az említett változások csak uralkodó tendenciák, de korántsem kivétel nélküliek. Vannak ugyanis olyan ikerformulák is, amelyek nem az eddigi szabályszerűségek szerint alakulnak, ezáltal – nem is mindig magyarázható – ellenpéldákat jelentenek. Így például a korábban kétféle sorrendben adatolható *Recht und Fug / Fug und Recht* ikerformula (l. az előző alfejezetben is) végül az utóbbi sorrendben állandósul, noha – ellentétben a *Recht* elemmel – a *Fug* komponense a mély hangrendű és hangsúlyos.

Burger – Linke szerint (1998: 750) vannak viszont olyan ellenpéldának számító adataink is, amelyekben tudunk magyarázatot találni a szokásostól eltérő sorrendre. A 'mindenki' jelentésű *jung und alt / alt und jung* szókapcsolatot már a korai időktől mindkét változatban megtalálni, de később a megszilárduláskor a „logikus", kronologikus sorrend győzedelmeskedik a hangrendi szabályok felett.[184] Ezt a megállapításukat azonban nem tudom egyértelműen értelmezni, mert nem írják meg, melyik variánsra gondolnak. A kronologikus sorrenden magam inkább a *jung und alt* variánst érteném, ez viszont megfelel a hangtani szabályoknak is, hiszen az *alt* elem a hangzósabb: az „időrend" tehát ebben az esetben nem írja felül a jóhangzás szabályait, hanem egybeesik velük. Ráadásul a Duden online szótár szerint ma is mind az *Alt und Jung*, mind a *Jung und Alt* variáns használható (www.duden.de/woerterbuch; 2017. 07. 28).

Ami a magyar nyelvet illeti, korábban már említettük, hogy ez a szerkezettípus nincs jelen olyan nagy számban a frazémaállományban, mint a németben, ennek legfőbb oka pedig az, hogy nyelvünkben többnyire kötőszó nélkül kapcsolódnak egymáshoz a hasonló elemek, ennélfogva pedig szorosabban összetapadtak, s inkább az álikerszók vagy a valódi mellérendelő összetételek között találhatók meg: ezek vizsgálata pedig már nem igazán a frazeológia, hanem a lexikológia feladatkörébe tartozik. Mivel azonban esetünkben történeti vizsgálatról van szó, érdemes ezeket az összeforrottabb alakulatokat is nagyító alá venni. Emellett találni olyan adatokat is, amelyekben a ma összetételt alkotó komponensek néha még kötőszóval is előfordulnak. Vegyük hát röviden szemügyre ezeket az ikerformula jellegű szerkezeteket is!

Mint már korábban is említettem, Hadrovics is hosszabb fejezetet szentel ezeknek a páros alakulatoknak *Magyar frazeológiá*jában (1995: 85–108), noha zömmel már kiléptek a frazeológia köréből. Adatait áttekintve hasonló jelenségeket figyelhetünk meg ezekben is, mint fentebb a német példák esetében.

[184] Burger – Linke (uo.) a *Vokalharmonie* terminus használják ebben az összefüggésben, de ez itt inkább 'jóhangzás'-t jelent, nem pedig 'magánhangzó-harmóniá'-t', amit a finnugor nyelvek vonatkozásában értünk a német kifejezésen.

dc_1566_18

A magyar adatokban is tapasztalhatjuk, hogy régebben még lazább volt a szerkezetek sorrendje, mint ma: gyakran **fordított sorrendben** vagy kapcsoló **kötőszókkal** is előfordulnak a komponenseik, pl.

[Az eltörött hajót] az malom-mester most nagy sietséggel *faragja-fúrja* (RMKT 17. sz. 11: 420)

…addig *fúrtak-faragtak* ellene, hogy (Rett 289)

[Osztozkodás a birtokon:] Diószegi igen politikus ravasz ember lévén, valamint másokat, úgy minket is *kifúrt-faragott* belőle (Rett 59)[185]

Az oroszlány … tőrbe esvén kezde *(rí)ni és síni*, és igen jajgata (HeltFab D3)

Én jövök sok *révás-sírásnak* … tartományából (PéldK 66)

…kiért egész esztendeig *sívék rívék* (RMDE 1: 875)

Ez elött itt az hegyeken völgyeken mind csak *sítam-rítam* (RMDE 1: 885)

Az szegény romlottak csak *sírnak és rínak* (RMKT 17. sz. 9: 205)

Az másik tanó *talpától fogva tetéig* (sic!) az farkas-sebtől megemészteték (PéldK. 42)

tetédtől fogván talpadig te testödben egészség nem vala (CzechK. 28)

Szerzek teneked … kútfejeket folyván *mézzel és tejjel* (ApMélt 9)

[Az apostolokról:] ők lőnek az *mézzel és tejjel* folyó kutak (uo.)

Tejjel-mézzel folyó lett kövér földetek (NySz., Orczy)[186]

Nappal és éjel kealték te elődbe (WinklK 160) / *nappal és éjel* üvöltöttem te előtted (AporK. 84)[187]

mind éjjel és mind nappal (CzechK 169)

mind éjjel és nappal (PéldK 70)

Mert az hatalmas pogányoknak is *éjjel-nappal* kezekben vagyunk, és azoknak is *éjjel-nappal* szolgáltatunk és fizetségönk meg nem szakad (MNy. 46: 89)

Mert az Úré *hossza-vége*, az egész földnek kereksége (RMKT 17. sz. 6: 350)

Az te irgalmasságodnak *vége-hossza* nincsen (RMDE 1: 742)

[185] A két utolsó példa egyben az is mutatja, hogy a *fúr-farag* mai alakja ellenére másféle, elvontabb jelentéssel, sőt más vonzatszerkezettel (*vki ellen*), sőt igekötővel is állhatott régi nyelvünkben. Igaz, Hadrovics mindkét adata Rettegi György Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784 című munkájából származik, ezért felvetődhet, hogy itt a szerző idiolektusával van dolgunk, ám a *fúr-farag vki/vmi ellen* vonzattal a NySz. (I: 768) szerint másutt is találkozunk: Ezek ellen *furt faragott* egy idetlen syllogismust (MatkóBCsák. 72).

[186] A Bibliában is ez a sorrend: in terram, quae fluit *lacte et melle* (Exod 3,8).

[187] Ebben a két esetben a maitól eltérő sorrendet magyarázhatja a latin eredeti is: *in die* clamavi *et nocte* coram te. De latin minta nélkül is megtaláljuk ezt a sorrendet, igaz, ebben a példában pedig a rím lehet a maitól eltérő sorrend oka: Az igaz házas, hogy cseléde (= családja) meg ne haljon *éhel,* dolgozik *nappal-éjjel* (RMKT 17. sz. 2: 45, idézi Hadrovics 1995: 98). Ugyanakkor voltaképpen ez a sorrend a „logikus" (l. fentebb is), s ez is segíthette ezeknek a formáknak a létrejöttét.

dc_1566_18

… gyakorta ballagni *alá s fel* (RMDE 1:863)

Angyal ábrázatban *alá s fel* jártodban […] Énekelsz magadban (RMKT 17. sz. 3: 153)

Akkoron az udvarban *alá fel* fútok (sic!) (HeltFab K4)

Az folyó vizek partján *föl s alá* sétálsz (Drask 30v)[188]

Ugyancsak előfordulnak a magyarban is olyan kapcsolatok, amelyeket **ma már nem találni meg** nyelvünkben, pl.

Szitok s átok száján ugyan el-kicsorgott (RMDE 2: 64)

Nincsen annyi hajszál az uramon az menni *szitkot, átkot* szólok az rossz bestyére (RMDE 1: 878)

igen megbántottunk … *szitkos-átkos* voltunkkal (KerGyül 22)

[…] én *hírem* néköl *és tanácsom* neköl (!) (MNy. 37: 206)[189]

Estvánnak ez műszer elvitelben sem *híre* sem *tanácsa* nincsen (MNy. 59: 360–361)

ez dologban bűntelen vagyok, sem *híröm* sem *tanácsom* ez dologban (MNy. 35: 263)

Ittas állapotomban proclivis voltam amaz bűnre melyben az egész világ *fülig-farkig* hever (Rett 81)

[…] az büszke, de *fülig-farkig* adós főbíró (Rett 102)

minden *ízrész* tagombul áldalak (RMKT 17. sz. 11: 592)

Csörgő vas láncokkal *íz részi* rángattatnak (RMKT 17. sz. 11: 590)

Íz-részek szakadnak, csontok kifordulnak (uo.)

Szent Ignaciust és szent Jakab martirt *ízről-ízre* metélék (ApMélt 21)

Minden tetememet, minden inaimat *ízről-ízre* szaggasd (Hoffgr Ff 2v)

(Lydában a főembereket törvény kényszerítette,) hogy … *késkételen* (írva: *kesketelen*) megházasodjanak (Drask 6v)[190]

Nem *ké-kételen* (írva: *kae kętelen*) annak kell engednem, az ki kezébe vagyok? (RMDE 1: 801)

Az is megfigyelhető adatainkban, hogy **csökken** a komponensek **hangtani** variációs lehetősége, illetve a **morfológiai** (flektációs) **változatosságuk**, pl.

[188] Hadrovics megjegyzi, hogy kötőszó nélküli kapcsolatot keveset talált, „a NySz-ban is csak *föl-alá teker* (3: 510, Kónyi)" (1995: 107).

[189] Hadrovics kissé pontatlanul közli az adatot, a Magyar Nyelvben közölt eredeti szövegben nincs különbség a névutók formájában: *en hÿrem nekewl, ess tanachom nekewl* (Iványi 1941: 206).

[190] A *kés-kételen* szókapcsolat jelentése 'akarva, nem akarva' (vö. Hadrovics 1995: 108).

dc_1566_18

1456 k. a fabulis et rumoribus: *zanabonatol*

nagy *zöne bona* (HeltChr 120v)

minek utána le csendeszítötte vólna az országbeli *zenebonnákat* (sic!) (HeltChr 196r)

… kibül oly nagy *zenebona* támadott vala, hogy csak Isten tudja, mely nehezen szálítottuk le őket (Thurzó Lev 2: 159)

…mint bolondította [az ördög] a nagy királyokat *szerin-szerte* az országokban (HeltHáló 59)

Most ez világban sok féle vallás és rend *szerén-szörte* (RMKT 17. sz. 9: 270)

[A vallásos] gyülekezet bizonos helyre nem köteleztetik, hanem mind ez velágon *szerte-szerént* vagyon (Ozorai D5v)

… *szörte-széllel* egész nömös Európában (RMKT 17. sz. 11: 55)

Csak nézd *szörte-széllel* apostolok sorsát (RMKT 17. sz. 11: 231)

Jól megmagyarázván sok nehézségeket, melyek a szent könyvben vannak *szerte-széjjel* (RMKT 17. sz. 11: 55)

… az *dereblésdarablás*balol (JókK 131; vö. latin: de illis *frustulis* panis)

[A pogányok] *diribra-darabra* csak el nem szaggatják gyönyörű Juliát (RMKT 17. sz. 11: 595)

Vélnéd, szűznek teste *diribrül-darabra* szakadoz fürdőben (uo.)

[A pap a számára megírt halotti prédikációt] csak *diribolta-darabolta* (Rett 422)

Az minemő *dirib darab* szőlei voltanak ott nag(yságod)nak … (MNyTK 121: 14)

Étel-ital után király is leüle (Huszti 45)

Étéről-ittáról szorgalmatoskodjál. Ha mit költesz ennek *étére-itára* (HungVit III, B6v)

ki az igazaknak *hírét-nevét* elvesztöd (GuaryK 29–30)

1592: hogy az ötveseknek igaz és jámbor *hírek-nevek* meg ne gyaláztassék (MNy 52: 228)

[Az oroszlán mint király] jó *hír-nevet* akara magának szörzeni (HeltFab L5a)

Amaz régi és *híres-neves* Panthea asszony (Drask 14r)

Ugyancsak a mainál jóval nagyobb számban találjuk meg régibb nyelvünkben azokat az igei szókapcsolatokat, amelyekben **az ige** – jelentésének fokozására – a **saját származékaival alkot** valamiféle **ikerítésszerű kapcsolatot**. Hadrovics szerint ezeknek „három típusa alakult ki: *várva* (vagy *várván*) *vár, félten fél* és *nőttest nő*” (1995: 91). Az első két szerkezettípus mai nyelvünkhöz képest igen gyakori a régiségben, Hadrovics szerint (uo.) szinte minden igével előfordulhatnak, a harmadik típusra azonban csak néhány példa adatolható. Lássunk néhány – ma már nem használatos – példát!

a/ *várva vár*-típus:

Kévánva-kévánám veletek enni ezt a vacsorát (WinklK 147)

dc_1566_18

Keresztyén ember … bánatokat … *keresve-keresse* (RMKT 17. sz. 10: 454)
Nagy keserűségnek poharát *iván-isszák* (RMKT 17. sz. 10: 477)

b/ *nőttön-nő* típus:[191]
És kéré őtet, hogy semmit ne mulatna, hanem *jőtten-jőne* (HeltChr 157v)
Indulj, itt vagy-e még? mi is *menten mégyünk* (RMDE 2: 529)
Jaj, ím nagy gyötrelmek reánk *csúszton-csúsznak* (RMKT 17. sz. 2: 143)
Az üdőm *múlton-múl*, az ifjúság avul (RMDE 2: 252)
… az törökök *rabolton rabolják* az falukot (MNyTK 121: 34)
És napról napra *fotton fogy* vala az ő népek (HeltChr 145r)

c/ *nőttest nő*-típus:
És gyalkost el szabadojtják és engemet *verést-vernek* (JókK 154)
Titiusnak saskeselyő az szívét rágton rágja *nöttést-növő* tüdejét (RMKT 17. sz. 8: 314)
[A vadkecskék] mint madarak az ég alatt repülnek, Kősziklákon azok is *szökést-szöknek* (RMKT 17. sz. 8: 311)

4.3. Alogizmusok

Eddig olyan szószerkezetekben vizsgáltuk csak a lexikalizálódás folyamatát, amelyek szó szerint is érthetőek, ezáltal bizonyos szemantikai modifikációra és/vagy szintaktikai rögzülésre (esetleg a szabad szószerkezetekkel szembeni anomáliákra) van szükség ahhoz, hogy frazeológiai egységgé váljanak. Tudjuk azonban, hogy létezik az idiómáknak egy olyan csoportja is, amelynek esetében erre sincs szükség, mégis azonnal nyilvánvaló a beszélők számára, hogy frazeológiai egységgel állunk szemben. Az alogizmusoknak ugyanis nem is lehet szó szerinti interpretációjuk, hiszen valamiféle lehetetlenséget állítanak. Ebből következik, hogy ezeket nem is lehet szabad szószerkezetként értelmezni, csak idiomatikusan használhatók (kivéve a szóvicceket). Lássunk néhány példát!

a nyakába v. *nyaka közé kapja a lábát vki* ’nagyon siet’
ágyúval lő verébre ’aránytalanul nagyszabású eszközöket használ valamely ügy(ek) elintézésére’
(a) bolhából elefántot csinál vki ’vmilyen apró ügyet ok nélkül felfúj, felnagyít’
(a) fülén ül vki ’úgy tesz, mint aki nem hallja, amit mondanak neki’
a gatyájába szalad a szíve vkinek ’(nagyon) megijed, berezel’
R. *az ágast feji* ’értelmetlen, hiábavaló tevékenységet folytat’

Ezeknek a kifejezéseknek legtöbbször csupán a nyelvi humor az alapja, és metaforizáció útján, hiperbolisztikus, túlzó megfogalmazás eredményeként jönnek létre. Egyes esetekben

[191] Ez a szerkezet régi nyelvünkben igen gyakori, Hadrovics is utal rá (1995: 92), hogy a NySz. mutatóit lapozgatva is számos példára akadunk, a típust részletesebben is feldolgozta Kelemen 1956 és Lőrinczi 1992. A típus mozgást jelentő igék esetében gyakran inkább a cselekvés fokozása helyett annak gyorsaságára, azonnali megkezdésére helyezi a hangsúlyt, nem mozgást jelentő igéknél a fokozó értelem dominál.

dc_1566_18

azonban történeti változások is állhatnak létrejöttük hátterében. Ilyenkor meg kell próbálnunk valami eredetibb értelmes kapcsolatot keresnünk, amiből a későbbi változat megmagyarázható. A baj csak az, hogy az eredeti típusra nem mindig tudunk rámutatni. Néha azonban sikerül megtalálni a valószínűsíthető „forrást". Lássunk néhány példát!

A régi nyelvünkben előforduló *vkinek fülébe rág vmit* szólás látszólag ugyanolyan alogizmus, mint a *bolhából elefántot* csinál. Hadrovics azonban rámutat (1995: 61), hogy „ha valaki csak kissé is jártas a régi magyar nyelvben, tudja, hogy volt *szájába rág* és *szájbarágás*. Ennek hiteles tárgyi alapja az, hogy a kisgyereket, ha már nem szopott, úgy etették, hogy előre megrágott ételt dugtak a szájába, ez volt a *rágott*. »A száraz-dajka az ő szoptatását *rágottal*, popával megelégíti.« (NySz. *popa* alatt). Ez annyira általános szokás volt, hogy a kifejezést átvitt értelemben is használták. Ha valakinek valamit nagyon meg kellett magyarázni, azt a *szájába rágták*. Ha az illető különösen nehéz felfogású vagy lusta gondolkodású volt, annak *még a kását is szájába* kellett *rágni*. […] Ez az eredeti forma úgy változott, hogy a *száj* helyébe a *fül* került. A változás érthető, mert hiszen ha valakinek valamit magyarázunk, nem a szájába, hanem a fülébe beszélünk. Mihelyt a *szájába rág*-ot elvont, képes értelemben használták, a *fülébe rág* nem érződött képzavarnak. (Ld. O. Nagy, MiFT3 421 és MSzK f1024.)".

Látszólag ugyancsak alogizmus a *lóvá tesz* vkit kifejezés is, ám tudjuk, itt valójában egy régi babonás elképzelésről van szó: eleink hittek abban, hogy a boszorkányok az embereket lóvá tudják varázsolni, sőt felkantározva nyargalni is tudnak rajtuk. Ennyiben tehát itt mégsem beszélhetünk alogizmusról. Hadrovics azonban talál egy *lúddá tesz vkit* szólást is, amely már tényleg alogizmusnak számítana. Eredetét azonban mégsem valami tréfás vagy hiperbolisztikus túlzásban kell szerinte keresni, hanem a félrehallásban: „Mivel a *ló* kiejtése a népnyelvben sok helyütt *lú*, a *lóvá tesz* is hangzott így *lúvá tesz*. Szerintem e mondás félrehallásából keletkezhetett a *lúddá tesz*, aminek csak egy irodalmi példáját találtam Jósikánál: (A párbajra jött fél nem találja ellenfelét a megbeszélt helyen,) megbosszankodott, gondolván, hogy *luddá tettem,* s éjfélkor elég setétben az erdőségben hagytam barangolni (ErdArcok 109)" (i. m. 62).[192]

Mai „értelmünkkel" pusztán metaforikus kifejezésnek és alogizmusnak tarthatjuk a *nem tesz lakatot a szájára* szólást is, ám a művelődéstörténetből tudjuk, hogy talán ennek esetében is szó lehet konkrét → absztrakt jelentésfejlődésről. A 2.2.1. fejezetben már említettük, hogy bár írásos emlékek nem tudnak „arról, hogy valaha is szokásban lett volna büntetésül vagy más okból valóságos lakatot tenni emberek szájára, a régi Magyarország területén négy helyen is találtak meglakatolt emberi állkapcsot. Ezek a leletek kétségtelenné teszik, hogy nálunk hajdan a szavak eredeti értelmében is »lakatot vetettek« némelyeknek a szájára" (O. Nagy 1979: 325). Mivel régen a büntetés kiszabásakor a megtorlás elvét is érvényesítették, feltételezhetjük, hogy a lakatot olyan emberek szájára rögzítették, akiket szájukkal, beszédükkel elkövetett főbenjáró vétek, például árulás vagy istenkáromlás miatt akartak kegyetlenül megbüntetni. Ma már persze nem állapítható meg, hogy az áll lelakatolása önálló büntetési formaként volt-e szokásban, vagy

[192] Magam kissé kételkedem Hadrovics magyarázatában. Már azt is problémásnak érzem, hogy egyetlen előfordulás alapján mondhatjuk-e, hogy itt nem pusztán Jósika egyedi alkotásáról van szó, hanem egy standardizálódott kifejezésről. De ha elfogadnánk is, hogy ez utóbbival van dolgunk, kérdéses szerintem, hogy biztosan valami hangalaki analógia folytán jött létre a kifejezés. A *liba* ugyanis az ostobaság jelképe is (vö. *buta liba*), tehát előfordulhat az is, hogy ezen keresztül vált itt a rászedettség szimbólumává.

dc_1566_18

pedig a halálbüntetés súlyosbításaként alkalmazták (vö. O. Nagy 1979: 325–326). Mindazonáltal ennek ellenére is lehet szó pusztán metaforikus kifejezésről is 'kinyitja a száját, nem tartja a száját' értelemben.

Hadrovics történeti magyarázatot vél felfedezni *a nyakába kapja a lábát vki* szólással kapcsolatban is. Ez szerinte valószínűleg két korábbi kifejezés keveredése. Mint rámutat, „régen a nőket az általánosan viselt hosszú szoknya a gyors járásban vagy a futásban nagyon akadályozta. Azért ilyenkor a szoknyát a *nyakukba kapták, szedték, vették, vetették*. Rettegi György ír le egy ilyen jelenetet. A szobájába zárkózott Kabos Mihályt az ablakon keresztül agyonlőtték. Mivel a felesége nem tudott hozzá bemenni, »*szoknyáját nyakába vetvén*«, fut a bátyjához, Kabos Sándorhoz (Rett 297)" (1995: 62). Ezzel párhuzamosan élt a *vki szedi a lábát* 'gyorsan megy' frazéma is. A két kifejezés (a szoknyát a *nyakába veti* és *szedi a lábát*) – a fejlődés második szakaszaként – így kontaminálódhatott: *nyakába veszi (kapja, szedi) a lábát*. Hadrovics szerint ehhez még más oldalról is jöhetett indíttatás. „Ha valaki bozótba, bokorba, cserjébe bújik, hogy elrejtőzzék, akkor valóban *nyakába veszi a bozótot*. (Így 1603-ban Székesfehérvár veszésekor:) Hajdúk magokban aztot elvégezék, Hogy *az bozótot az nyakokban vegyék* (RMKT 17. sz. 1:155); Napközbe *a cserét veszi a nyakába* (CsokSzól 2:213. sz.). Így a kép egyre inkább szélesedett és végül így alakult ki a mai használat: *nyakába veszi a határt, a falut, a világot* (O. Nagy MSzK ny25), vagy városi környezetben: *nyakába veszi a várost* (pl. ha valami ritka árut keres). Egy példa Aranytól: Déltájban a *pusztát nyakába vette*, bekóborolt nyolc vagy kilenc tanyát (3:150)" (uo.).[193]

4.4. Unikális komponensek frazeológiai egységekben

A lexikalizálódás és a frazeológiai stabilitás további fontos ismertetőjegyének tekinthetjük még a frazeológiailag kötött elemek, az ún. **unikális komponensek** jelenlétét a szókapcsolatokban, hiszen az ilyen elemet tartalmazó egységek nem értelmezhetők másként, csak frazémaként. Az állandósult szókapcsolatok unikális elemeiről már több ízben is volt szó (pl. az 1.2. és 2.2.7. fejezetben), mivel azonban ezek több szempontból fontos, de heterogén csoportot alkotnak, itt most – Forgács 2003b alapján – valamivel részletesebben is foglalkozom velük. Előbb lexikológiai státuszuk problémáira térek ki, utána pedig keletkezéstörténeti csoportjaikat veszem nagyító alá.

4.4.1. Az unikális komponensek lexikológiai státuszának problémái

Az unikális komponensek megjelenését Fleischer (1989: 117) egy **szintaktikai-lexikai** folyamatként fogja fel, melynek során egy autonóm lexikális egység szintaktikai felhasználhatósága annyira leszűkül, hogy az illető komponens már csak egy bizonyos másik lexikális egységgel együtt fordul elő, azaz **unikalizálódik**: önállóan már nem képez lexikális egységet, csupán ebben a bizonyos szintaktikai konstrukcióban állhat, pl. ***dugába*** *dől* '<terv, vállalkozás>

[193] Hadrovicsnak ezt a magyarázatát is némiképp erőltetettnek érzem. Véleményem szerint lehet, hogy a szólás pusztán metaforikusan túlzó kifejezése annak, hogy valaki gyorsan futva magasra emeli a lábait.

dc_1566_18

meghiúsul'; ***vargabetűt*** *csinál* 'kerülőt tesz'; ***kutyaszorítóba*** *kerül* 'bajba, kényelmetlen helyzetbe kerül'; ***kőbölcsőben*** *ringatták* 'buta, ostoba'. A folyamat során a szemantikai demotiválódás nem törvényszerű, másodlagosan azonban ez is megtörténhet.

Az unikalitás jelensége nem csak a lexémákra jellemző. A világ nyelveiben gyakran megfigyelhető, hogy egyes morfémák csak egy bizonyos másik morfémával együtt fordulnak elő. Ezeket a nemzetközi szakirodalomban **unikális** (ritkábban: blokkolt) **morfémának** nevezik (vö. Abraham 1988: 504 vagy Bußmann 1990: 819). A németből példaként szokás idézni olyan elemeket, mint a *Himbeere* 'málna', illetve a *Brombeere* 'földi szeder' *Him-*, ill. *Brom-* előtagja vagy a *Sint-* komponenst a *Sintflut* 'özönvíz' szóból, de előfordulhatnak valamely morfémakapcsolat más részén is, pl. *-flat* az *Unflat* 'mocsok, piszok' szóban.

A magyar szakirodalomban is felbukkan a kérdés, mi legyen ezeknek a csak bizonyos frazeológiai egységekben előforduló, egyedi szóalakoknak (pl. *fabatkát* sem ér) a morfológiai státusza. „Vajon a *batka* szegmentum morfémának tekintendő-e, hiszen ez az egyetlen előfordulása, s a szóalak, amelyben megjelenik, kötött használatú. A szakirodalom nem foglal ebben egységesen állást. Létezik olyan nézet, mely szerint egyedi kötött morfémáknak kell tekinteni az ilyen szóalakokat, egy másik szerint ezek a formák már szegmentálhatatlanok" (Laczkó 2000: 39, vö. még Antal 1962: 198).[194]

Bußmann szerint (uo.) ahhoz, hogy unikális morfémaként tartsunk számon egy elemet, a következő feltételeknek kell teljesülniük: a/ a vele „szimbiózisban" előforduló morféma egyértelműen elemezhető legyen; b/ az unikális elemnek megkülönböztető (disztinktív) szerepe legyen (vö. *Himbeere* 'málna' vs. *Blaubeere* 'áfonya', *Erdbeere* 'eper', *Stachelbeere* 'köszméte' stb.); egyúttal viszont c/ ne képezzen sorozatot (ezzel különbözik más szótövektől).

Ha ezt a szempontrendszert érvényesítjük, akkor még kevésbé egyértelmű, hogy a *fabatka -batka* vagy például a *szebb sze-* eleme valóban unikális morfémák-e. Utóbbi esetében inkább igenlő választ kell adnunk (vö. pl. *ragyogó-bb, édes-ebb*), ám a *fabatka* esetében csak az a/ kritérium teljesül maradéktalanul, a b/ már nem. Történetileg is vizsgálva azonban a kérdést, megállapíthatjuk, hogy korábban ez a feltétel is érvényesült. O. Nagy szólásgyűjteményében (1973: 191–195) ugyanis a *fabatkával* nagyjából szinonim kifejezésként *fagaras* (*nem adok érte egy fagarast sem* 'semmire sem értékelem'), *fakova, fapeták, fapoltura* (*nem ér (egy) fakovát/fapetákot/fapolturát sem* 'semmit sem ér'); sőt a *fapénz* is szerepel (*jó annak a fapénz is* 'olyan gyámoltalan, ostoba, hogy bármilyen csekélységgel ki lehet elégíteni'). Ennek fényében tehát joggal tarthatjuk a *-batka* elemet unikális morfémának is. Mivel azonban ezek a kifejezések ma nem élnek, szinkrón szempontból voltaképpen hiányzik az elemek disztinktív jellege, ezért valóban komolyan kell mérlegelnünk, nem jobb-e az egész *fabatka* elemet egységként, azaz **unikális lexémaként** elemezni. Annál is inkább, mert bár a szakirodalomban inkább csak unikális morfémákról esik szó – a frazeológiai egységekben felbukkanó egyedi szóalakokat a velük foglalkozó külföldi szakirodalom (pl. Dobrovol'skij – Piirainen 1994: 449) ugyanis inkább csak *frazeológiailag kötött komponensnek* vagy *formatívumnak* (phraseologisch

[194] Laczkó végül is az egyedi kötött morfémák közé sorolja be az olyan elemeket, mint a *-batka*, de itt is megemlíti, hogy probléma velük kapcsolatban az, hogy „teljesen kötött használatúak, egyáltalán nem társulnak más szóelemekkel, így felmerülhet a szegmentálhatatlanság problémája" (2000: 48).

dc_1566_18

gebundene(s) Komponente/Formativ) nevezi –, véleményem szerint kétségtelen, hogy beszélhetünk unikális lexémákról is. Hiszen például a *cigányútra megy* kifejezésből világosan kielemezhető *cigányút* lexéma mindkét eleme önállóan használt morféma, az összetétel azonban éppúgy unikális elem a maga nyelvi szintjén, mint a *sze-* a kötött morfémák között. Úgy gondolom tehát, hogy vannak olyan unikális elemek, amelyek egyben kötött morfémák is: azaz csak egy bizonyos másik morfémával (tővel, képzővel, jellel, raggal) fordulnak elő (pl. m. *sze-*, ném. *Him-*), vannak viszont olyanok is, amelyek bizonyos fokig szabad morfémának tekinthetők, azaz bekerülhet(né)nek lexémaként a szótárba (pl. m. *duga, kapó, cigányút,* ném. *Stegreif* stb.).

Alaposabban szemügyre véve azonban a dolgot, látnunk kell azt is, hogy önállóságuk gyakran csak látszólagos, hiszen például a *cigányút* lexéma disztribúciója is meglehetősen kötött: szokásosan csak a *-ra* szuffixummal és a *megy* igével fordulhat elő, sőt az egész szókapcsolatnak mint frazeológiai egységnek is meglehetősen szűk a disztribúciója, hiszen a szemantikai valenciája is erősen rögzített: alanyi vonzatként csak valamilyen étel(darab), falat állhat a kifejezés mellett. Ezzel együtt is úgy gondolom azonban, lehet érvelni amellett, hogy ezt a típust **unikális lexémának** nevezzük.[195]

Ha terminológiailag nem teszi is meg ezt a lépést, nagyjából mégis ebben a szellemben jár el O. Nagy Gábor is, aki szólásgyűjteményének Bevezetőjében a következőket jegyzi meg: „[…] azokat a vezérszavakat, amelyek csupán állandósult szókapcsolatokban – szólásokban és közmondásokban – élnek, és amelyek egyébként, tehát úgynevezett szabad szókapcsolatokban nem használatosak, szögletes zárójelbe tettük. Például: [**alvóka**], [**fakova**, *fakoha*], [**cigányút**]. Ugyanígy közöljük a csupán egyetlen vagy néhány kifejezésben főnevesült igéket és azokat az összetételeket is, amelyek mint különírt szókapcsolatok közkeletűek ugyan a nyelvben, de mint alkalmilag főnévvé vált szavak csupán szólásokban vagy közmondásokban fordulnak elő. Ilyen például ez: [**aztmondják**] ebben a tájnyelvi közmondásban: Aztmondjáknak nincsen sorban a háza” (O. Nagy 1976: 25).

Véleményem szerint a nyelvek unikális elemei között nem az unikális morfémák, hanem ezek a csupán frazeológiai egységekben előforduló „egyedi kötött lexémák” vannak túlnyomó többségben. Ugyanakkor azonban az *unikális lexéma* elnevezés sem teljesen problémamentes. Dobrovoľskij és Piirainen (1994: 449) is felvetik ugyanis azt a problémát, hogy ha a nyelvi leírás során komolyan kezeljük azt a kritériumot, hogy a szó hangalak és jelentés együttese, akkor a frazeológiailag kötött komponensek nem tekinthetők szónak, vagy legalábbis első ránézésre nem azok, mert többnyire nincs önálló jelentésük. Emellett nem rendelkeznek a szavakra jellemző önállósággal és autonómiával sem, hiszen disztribúciójuk legalábbis erősen korlátozott (pl. ***farba***: *kijön/előjön/előáll a farbával*; ***háztűznéző****: háztűznézőbe megy, háztűznézőben jár*), gyakran pedig teljesen unikális (***duga****: dugába dől*; ***kapó****: kapóra jön* stb.).

Ennek ellenére – mint Burger pszicholingvisztikai vizsgálatai is igazolják (1973: 26–31) – a nyelvhasználók igenis szóként értékelik ezeket a frazeológiailag kötött elemeket. Még ha egyes esetekben anyanyelvi beszélők nem ismerik is egy-egy ilyen elem jelentését, egyértel-

[195] A szótári gyakorlat viszont meglehetősen következetlen ebben a vonatkozásban. Az ÉrtSz.-ban például a *duga* és a *fabatka* alapalakban áll szótári címszóként, a *cigányút* azonban nem: ott a *cigányútra* a lemma.

dc_1566_18

műen szónak tekintik őket: kihalt, régies, archaikus elemnek, de szónak. Sőt: bizonyos esetekben az ilyen elemeket olyan önálló jelentéssel is felruházzák, amely eredetük, etimológiájuk szerint nem is illeti meg őket, azaz számos esetben remotivációs, népetimológiás átértékelődés megy végbe az esetükben – gondoljunk a már korábban is említett *feketeleves* 'kávé' jelentésére, s az eköré szerveződött történelmi legendákra. Többnyire ráadásul valóban egyértelműen motivált elemekről van szó. A motiváltság fakadhat például:

- a kifejezés alaki összetettségéből (összetett vagy képzett szó (***fejbólintó*** *János,* ***koldusbotra*** *jut,* ill. ***fontolóra*** *vesz,* ***kérdőre*** *von* stb.);
- a kifejezés unikális komponensének más morfémákkal való összekapcsolhatóságából (***cigánykereket*** *hány/vet* – ***cigánykerekezik***; ***ebrúdon*** *vet ki* – ***kiebrudal*** stb.);
- kölcsönzött kifejezések esetén az átadó nyelvekben megtalálható jelentésből (pl. ***ad acta*** *tesz,* ***tabula rasát*** *csinál* stb.);
- etimológiai-művelődéstörténeti ismeretekből (*se* ***té****, se tova*; *elmehet a* ***sóhivatalba***; *nincs/kevés a* ***sütnivalója***, ***dugába*** *dől* stb.).

A nyelvészeti leírás számára ugyanakkor nemcsak maguk a frazeológiailag kötött (unikális) lexémák jelentenek problémát, hanem az ezekkel alkotott frazeológiai egységek is, hiszen ezeket több szempontból is „tökéletlen" frazémának kell tekintenünk. Mint már korábban tárgyaltuk, a frazeológiai egységek jelentős része egy a kifejezéssel azonosan hangzó szabad szószerkezetből értékelődik át az idiomatizálódási folyamat során, miközben megváltozik az egyes összetevők szemantikai és/vagy szintaktikai valenciája. Az unikális lexémát tartalmazó kifejezések esetében azonban erről nem lehet szó, hiszen többségüknek legalább egy eleme per definitionem nem fordulhat elő szabad lexémaként (vö. Dobrovoľskij – Piirainen 1994: 450). Másrészről viszont az unikális elem jelenléte a kifejezésben egyúttal azt is jelenti, hogy a kifejezés nem értékelhető másként, mint frazeológiai egységként. Ezeknek az egységeknek a legmagasabb tehát az idiomatizáltsági foka, azaz ebből a szemszögből nézve mégiscsak „tökéletes" frazémák.

Van még egy momentum, amely az unikális elemeket tartalmazó idiómákat a nyelvészeti vizsgálat tekintetében különösen érdekessé teszi: a nyelvszokás ambivalens módon viszonyul hozzájuk. Egyik oldalról gyakran azt állítják, hogy eltűnőben vannak a nyelvből, hiszen van egy olyan tendencia, amely az érthetetlenné vált, archaikus összetevőket érthetőkre, motiváltakra cseréli (pl. *tudja a dürgést → dörgést* stb.). Ez a felfogás azonban az ilyen frazeológiai egységeket egyértelműen az elavult szavakat tartalmazókra szűkíti (Amoszova 1963: 107 kk. egyenesen *nekrotizmusok*ról, azaz kihalt elemekről beszél). Ugyanakkor azonban egyértelműen kijelenthetjük, hogy van ezek között a kifejezések között számos olyan, amely egyáltalában nincs eltűnőben vagy kiszorulóban, sőt a bennük levő archaikus kifejezés sem törvényszerűen cserélődik ki motiváltabbal, újszerűbbel. Ráadásul az sem igaz, hogy ezek a kifejezések mind régies formák, nyelvi relikviák volnának. A szlengben használatos *kőbölcsőben ringatták, röhögőgörcsöt kap vmitől* vagy *nem a hathúszassal jött* kifejezések erősen megkérdőjelezik azt a felfogást, hogy itt valamiféle kövületekről, nekrotizmusokról volna szó.

A látszólagos ellentmondások abból fakadnak, hogy az unikális elemeket tartalmazó frazeológiai egységek halmaza igen heterogén. Egyaránt vannak köztük teljesen átláthatatlan,

opak egységek (pl. *egy jottányit sem* 'semmit sem, egy kicsit sem') és átlátszó, világosan motivált kifejezések (pl. *kegyelemkenyérre szorul, kegyelemkenyéren él vki*). Ugyancsak találni közöttük teljesen elavult fordulatokat (pl. *bagóhiten él vkivel* 'nincs megesküdve, házasságon kívül él vele') és ma is eleven kifejezéseket (pl. *(egy) fabatkát sem ér* 'értéktelen'). Találhatók emellett olyan egységek, amelyekben az unikális összetevő egy „modernebb", motiváltabb kifejezéssel váltakozhat (l. fentebb is, ill. *górcső alá vesz → nagyító alá vesz*), de olyan frazémák is, amelyeknek unikális eleme nem változtatható (pl. *kapóra jön*).

4.4.2. Az unikális komponensek keletkezése

Az unikális komponenseket a velük foglalkozó nemzetközi szakirodalom több szempontból is (pl. szerkezetük, kultúrtörténeti hátterük szerint) megpróbálta osztályozni. Főként Dobrovol'skij 1989 járta körül alaposan ezt a kérdést, igaz, tipológiája több ponton is vitatható (vö. Forgács 2003b: 28). A történeti frazeológia szemszögéből a Dobrovol'skij által **genetikus osztályozás**nak nevezett klasszifikációnak van relevanciája, ez érinti ugyanis az unikális komponensek egyedivé válásának kérdéseit. Lássuk hát ennek egyes osztályait!

A/ Unikális lehet egy elem azért, mert egy nyelvi elem elveszti eredeti motiváltságát, **archaikussá** válik. Ez többféleképpen mehet végbe:

a/ **Lexikális eredetű archaizmusok**:

i. Ide tartoznak azok az **archaikus elemek**, melyek esetében a kifejezés elavulásának nyelvi okai vannak, pl. ***zokon*** *vesz,* ***szőrén-szálán*** *elvész,* ***górcső*** *alá vesz,* ***duskát*** *iszik, se* ***té****, se tova,* ***dugába*** *dől*; ném. *auf die* ***Freite*** *gehen* 'asszonyt keres magának' (< *Freite* 'háztűznéző, lánykérés', *jmdn.* ***dingfest*** *machen* 'letartóztat' (< *Ding* 'germán törvénykező népgyűlés') stb. Megfigyeléseim szerint ezekben az esetekben viszonylag gyakori az a jelenség, hogy a fogalom maga eleven, de egy szinonima kiszorítja az illető unikális elemet, vö. pl. ***rossz néven*** *vesz,* ***nyomtalanul*** *elvész,* ***nagyító*** *alá vesz,* ***áldomást*** *iszik* stb. Ez azonban nem mindig történik meg, mert például a *dugába dől*-t csak egészében lehet helyettesíteni (*füstbe megy, befuccsol*), magát a *dugába* komponenst nem tudjuk kicserélni.

ii. A **historizmusok** esetében a fogalom maga avul el vagy megy ki a divatból, esetleg eleve kevéssé ismert, gondoljunk például a már korábban magyarázott ***ebrúdon*** *vet ki* (→ *kiebrudal*) kifejezésre, melynek névszói eleme azt a póznafélét jelölte, amellyel a konyhából kikergetett kutyát az udvarra hajították. Ugyanilyen a ***kenyértörésre*** *viszi a dolgot* szólás is. A kenyér a közös háztartásban élésnek, átvitt értelemben a békés együttélésnek a jelképe volt: összeveszés esetén kettétörtek egy kenyeret, ami a végleges elszakadást szimbolizálta. Hasonló példa a németből a *bei jmdm. ins* ***Fettnäpfchen*** *treten* 'óvatlan kijelentésével, tettével megbánt, magára haragít vkit'. Az Érchegységben régen a parasztházakban a berendezés részét képezte a zsírral töltött *Fettnäpfchen*, amelynek tartalmával a vizes csizmákat lehetett hazatérés után bekenni. Ha ezt valaki ügyetlenül felrúgta, s annak tartalma a padlóra került, természetszerűleg magára vonta a háziasszony haragját. Szintén historizmus a *sein* ***Scherflein*** *beitragen zu etw.* 'vmihez tehetsége szerint (egy aprósággal) hozzájárul' szólás főnévi komponense: a *Scherf* (<ófn. *scerf*) egy fél pfennig értékű régi aprópénz neve volt.

iii. Okozhatja az unikalitást az is, hogy az illető fogalom eleve **szaknyelvi vagy tájnyelvi kifejezés**, emiatt csak szűk körben volt ismert. Erre ma is használatos szólásaink közül megemlíthetjük például a *hátra van még a* ***feketeleves*** kifejezést, amelyek közül az elsőnek a régi magyar konyhaművészethez való kötődését (sült húsokra öntött mártásféle) már korábban érintettük. Ide tartozik a *megadja a* ***kegyelemdöfést*** *vkinek/vminek* kifejezés is. A *kegyelemdöfés*t eredetileg a harcban, párviadalban legyőzöttnek adta ellenfele, hogy a haláltusa kínjaitól megszabadítsa. Ugyancsak *kegyelemdöfésnek* nevezték azt a halálos szúrást, amellyel a hóhér szabadította meg a kerékbetört embereket – a szívükbe vagy tarkójukba irányzott tőrdöféssel – további szenvedéseiktől.

Egyik ismert magyarázata szerint (vö. O. Nagy 1979: 482–483) ilyen a ***vargabetűt*** *csinál* (R. *vargabetűt ír/kanyarít* is) szólás is, hiszen egyes szólásfejtők úgy gondolják, hogy ennek képi hátterét az adja, hogy a varga, amikor a csizmának való bőrt szabta, késével görbe betűkhöz hasonló alakokat rajzolt a bőrre (részletesebben l. a 2.2.9. fejezetben).

O. Nagy 1976 kissé régies adatai közül részben szak-, részben tájnyelvi eredetűnek minősíthetjük még például a *hozzáláttak a* ***fordítófával*** ’nekiestek és ütlegelni kezdték’ adatot. A *fordítófa* egy bizonyos csizmadiaszerszám volt. Ugyanígy: *Megszokta mint* ***farmatring*** *a fingot* ’fel sem vesz vmit, ami pedig másnak nagyon kellemetlen’ (*farmatring* = kitömött, hurok alakú szíj, amely a ló farka alatt keresztülhúzva megakadályozza, hogy a nyereg vagy a szerszám előre csússzon), illetve ***fodorkorpára*** *megy a dolog* ’gyorsan, fennakadás nélkül halad’ (*fodorkorpa* = nagy szemű korpa).

Szaknyelvi kifejezésként lett unikális komponens a németben a *jmdm. den* ***Laufpass*** *geben* ’elbocsát vkit, útilaput köt a talpára’ szólás főnévi eleme (vö. még: *den Laufpass bekommen* ’elbocsátják’). A *Laufpass* egy a katonák leszerelésekor alkalmazott igazolványféle volt, amellyel különböző helyekre kellett elmenniük, hogy igazolják, minden felszerelésüket leadták, nincs tartozásuk. Ugyancsak szaknyelvi eredetű a ’nagyon figyel’ jelentésű *aufpassen wie ein* ***Schießhund*** kifejezés unikális komponense: *Schießhund*nak a speciálisan a lelőtt állatok felkutatására trenírozott vadászkutyákat hívták.

b/ **Grammatikai és fonetikai archaizmusok**:

Az archaizmussá válás másik forrása lehet az is, hogy az illető kifejezés már divatjamúlt grammatikai vagy fonológiai szabályoknak engedelmeskedve jött létre. Erre a típusra nem nagyon találni magyar példát, de talán ide tartozik a ***telibe*** *talál* szólásunk unikális eleme, s esetleg felfoghatók ilyennek a *nagy* ***esre****-hitre* ’csak sok kérésre, rábeszélésre’, vagy a *se* ***té****, se tova* alakulatok félkövér szedéssel jelzett elemei is. Utóbbiak esetében azonban némileg problémát jelent, hogy ezek már így lexikalizálódott elemek, tehát az előző csoportba is sorolhatók. A németből viszont egyértelműen ilyen példa a *was da* ***kreucht und fleucht*** ’minden élőlény (a szárazföldön és a levegőben)’ kifejezés *(kriecht und fliegt* ’mászik és röpül’ helyett).

B/ Unikális lehet egy elem azért is, mert **idegen**, sőt idegen jellegét s ezáltal motiválatlanságát többé-kevésbé később is megőrző kifejezés válik egy állandósult kifejezés részévé. Ma viszonylag ritka ez a típus, de mindenképp ide tartozik a latin eredetre visszamenő ***móresre***

dc_1566_18

tanít vkit[196], az ***ad acta*** *tesz/helyez vmit* vagy a ***tabula rasát*** *csinál vki*.[197] Régibb nyelvünkben vagy nyelvjárásainkban azonban további – már kihalt – kifejezésekkel is találkozhatunk. Ilyenek például O. Nagy gyűjteményéből (1976) az alábbi példák:

> *rájött/rajta van a **bóna** (óra), feljött a **bóna hórája*** 'a/ úgy viselkedik, kül. úgy ujjong, mintha elment volna az esze; b/ mérgeskedik veszekedik' (*táj*)
> *kiadja a **vált*** ['istenhozzádot'] *vkinek* 'búcsúzóul lehordja v. megveri' (*táj*)
> *A szegény **nescio** csak rossz diáknak jó* 'a legtöbb esetben nem mentség az, hogy nem tud vmit az ember' (*rég*)

Idegen eredetük miatt unikálisak a következő német szólások főnévi komponensei is: *kein **Fiduz** zu etw. haben* 'nincs bátorsága vmihez' (*Fiduz* < lat. *fiducia* 'bizalom, bizakodás'), *jmdn. zur **Räson** bringen* 'belátásra bír, észhez térít' (*Räson* < fr. *raison* 'értelem, ész').

Mai nyelvünkben jóval kisebb az esélye, hogy idegen eredetű elem egy szólás unikális elemévé váljék, ám azért nem is lehetetlen, gondoljunk csak az alábbi humoros szólásferdítésre: ***tenkjú*** *veri a macskát* (< ang. *Thank you very much* 'nagyon (szépen) köszönöm', lásd a 3.2.2.5.1 fejezetben is).

C/ Végül, de nem utolsósorban unikális lehet egy elem azért, mert **egyedi, ad hoc képzésmódja van**. Ezek az okkazionális képzések lehetnek:

a/ alkalmi **szófajváltással** létrehozott elemek (***Fillent*** *regimentjébe való* [ige → főnév], *úgy áll rajta a ruha, mint a **ja*** [mondatszó → főnév])

b/ **képzett** szavak (***búskát*** *ad* 'elutasít, kikosaraz vkit', *jó **alvókája** van*, ***fontolóra*** *vesz*, ***fejbólintó*** *János*); ném. *sein **Mütchen** an jmdm. kühlen* 'levezeti a haragját vkin', *jmdm. ein **Schnippchen** schlagen* 'megfricskáz, felültet, megtréfál vkit'

c/ túlnyomó többségükben azonban „beszédes" alkalmi **összetételekről** van szó: ***struccpolitikát*** *folytat*, *későn érkezett a **bajuszfaszolásra*** 'olyan férfi, akinek nem nő a bajusza' [R. *faszol* 'vételez'], ***cigányútra*** *megy*, ***cigányüllőn*** *kalapál* 'hazudik', ***borbéski*** *uraság(tól származik)* 'részeges', *csak úgy **ukkmukkfukk***, *felköti/felhúzza a **nyúlcipőt***, ***röhögőgörcsöt*** *kap*, ***hadilábon*** *áll vmivel*, ***sündisznóállásba*** *vonul/húzódik*; ném. ***Augenschondienst*** *machen* 'alszik [szemkímélő szolgálatot végez]', *das **Tanzbein** schwingen* 'ropja a táncot' [lendíti a tánclábat]', *die **Spendierhosen** anhaben* 'adakozó kedvében van [rajta van az adakozónadrág]' stb.

Dobrovol'skij külön csoportként szerepelteti a tulajdonnévi elemeket, vö. pl. ném. ***Hinz und Kunz*** 'mindenki' (*Hinz* (< Heinrich) és *Kunz* = német tulajdonnevek). Ezen az alapon ide sorolható példák a magyarból: *Most légy okos, **Domokos***; ***Pityi**-Palkó* 'mindenki'. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a *Domokos* személynévként nem unikális (mint ahogy valójában a német

[196] A latin *mores* szó 'erkölcsök' jelentésű, de a magyar szólásra hathatott az ugyanezt a szerkezetet és jelentést tükröző német *jmdn. Mores lehren* kifejezés is.
[197] Természetesen számos idegen eredetű állandósult kifejezésünk van még, de azok többnyire egészükben idegenek, nem kapcsolódnak össze magyar szavakkal kifejezéssé. Így mondjuk a *comme il faut* vagy a *von Haus aus* kifejezések nem egy kifejezés unikális komponensének minősülnek, hanem egészükben idegen eredetű frazémának (l. a 3.2.3.1. fejezetben is).

dc_1566_18

példa elemei sem). Ezért véleményem szerint inkább a játszi módon megalkotott fiktív, néha csúfolódó tulajdonnevek tartoznak ide. Ezek lehetnek egyeleműek, mint például ***Bátorban*** *lakik* 'hencegően bátor', ***Futakon*** *van a tej* 'kifut', ***Fillent*** *regimentjébe való* 'hazudós természetű', ***Gajdeszba*** *küld* 'megöl, kivégez', de gyakoriak az összetettek is, például ***Jajharasztján*** *van* 'rossz állapotban, dögrovás on van', ***Nyakfalvára*** *megyek,* ***pofonszállást*** *kérek* 'nyakon vágom, pofon ütöm', ***Pendelyvárán*** *szarkapitány volt* 'sosem volt katona' (lásd O. Nagy 1976 megfelelő szócikkeit).[198]

A tulajdonnévi elemeket tartalmazó frazeológiai egységek között számos olyan alkalmi összetételt is találni, amelyek valamiféle helyi vonatkozású anekdotából erednek, s nem mindig ismerjük a mögöttük meghúzódó személyt. O. Nagy 1976 anyagában ilyennek minősül a *jól kihúzza a* ***Zsuki-hajnalt*** 'jó sokáig alszik' (ennek van ***Bánfi-hajnalt*** változata is). Néha azt sem tudni, valóban minden esetben tulajdonnévről van-e szó, vagy csak valamilyen köznévnek a játszi „tulajdonnevesítéséről", vö. pl. *ő se jobb a Deákné vásznánál; kap(nak) rajta, mint Cibak a kulacson* (részletesebben lásd a 3.2.2.5.6. fejezetben, vö. még O. Nagy 1979: 112 és Forgács 1996c: 255–260).

Az unikális komponensekkel foglalkozó tanulmányomban (Forgács 2003b) elvégeztem egy az elemek **morfológiai alkatát** érintő vizsgálatot is két frazeológiai szótár (O. Nagy 1976 és Forgács 2003a) alapján. Mindkét korpuszban az összetételek voltak többségben. Mivel ezek zömükben teljesen (pl. *kegyelemkenyéren él*), de legalábbis részben (pl. *dögrovás on van*) motiváltak, megállapíthatjuk, hogy minden ellenkező véleménnyel szemben (l. fentebb) az unikalitás létrejöttében nem feltétlenül a szó motiválatlanná válásának van szerepe. Az csak a tőszavak esetében játszik szerepet, ott elsősorban az idegen eredet vagy az elavultság okán (*móresre tanít, jottányit sem,* ill. *birokra kel, fittyet hány* stb.).

Természetesen az, hogy az összetételek vannak többségben az unikális elemek között, nem jelenti még, hogy minden összetett szó motiváltságát tökéletesen meg is értjük. Ennek több oka is lehet:

a/ az egyik esetben csak az összetétel egyik eleme valóban motivált számunkra, de ennek alapján azért nagyjából érthető a kifejezés, sőt történeti adatok fényében a másik elem motivációja is többnyire kideríthető, pl. *nyeli az éhkoppot, fabatkát sem ér*;

b/ az összetételek között is előfordulhatnak elavult, historizmussá vált elemek, melyeket ugyan többé-kevésbé értünk, de a pontos motiváció inkább csak a művelődéstörténet révén deríthető ki, pl. *kutyaszorítóba kerül, kevés a sütnivalója, ebrúdon vet ki vkit* stb. – lásd O. Nagy 1979 megfelelő szócikkeit;

c/ az előző típussal rokon alakulatok azok az összetételek, amelyek alapjául valamilyen sztereotípia szolgál. Ezek zömükben etnosztereotip kifejezések, s csak annak alapján érthetők meg, hogy tudjuk: az egyes népek előszeretettel gúnyolódnak a körülöttük élőkön vagy egyes szakmák képviselőin. Vagyis a *tótágast áll* kifejezésbeli *tót ágas* nem más, mint egy fordított, azaz ágaival lefelé álló ágas (amely ennélfogva haszontalan

[198] Jóllehet nem tulajdonnévi formát tartalmaz, a szólásmagyarázók szerint eredetét tekintve ide tartozhat az *Azt a* ***kaporszakállú*** *Úristenit!* kifejezés jelzői eleme, amely állítólag a nagyszakállú *Kapor János* egri tisztviselőre céloz (vö. Bárdosi 2015a: 264).

dc_1566_18

dolog, hiszen nem alkalmas legfőbb funkciójára, az edények szárítására vagy a gémeskút gémjének tartására).[199] Ugyanígy *megy cigányútra* a falat, ha a nyelőcső helyett véletlenül a légcsőbe jut, s sztereotip módon utal a papi adószedők mohóságára a *telhetetlen papzsák* szólás is.

Annak, hogy számszerűen a szóalkotással létrehozott elemek dominálnak az unikális komponensek között, feltehetően az a magyarázata, hogy ezek – a többnyire motiválatlan unikális tőszókkal szemben – transzparensek. Úgy tűnik tehát, hogy az illető állandósult szókapcsolatnak a mentális lexikonban való megtartása és nyelvi alkalmazása szempontjából az átláthatóságnak nagy szerepe van.

4.5. Részösszefoglalás

Ez a fejezet a frazeologizálódási folyamatot kísérő változásokat foglalta össze, elsősorban igei frazeologizmusok vizsgálata alapján. Ezek túlnyomórészt a primer frazeologizálódáshoz kötődnek, s nagyrészt általuk különülnek el az állandósult szókapcsolatok a forrásukként szolgáló szabad szószerkezetektől. A változások érinthetik a kifejezések **jelentésoldalát**, de még inkább **formai oldalukat**, hiszen a frazeologizálódási folyamat során tesznek szert a fordulatok arra a rögzült alakra, amelynek alapján állandósult szókapcsolatnak lehet őket nevezni.

A **jelentés megváltozása** elsősorban a valenciaviszonyok megváltozásában érhető tetten. Az igei fej eredeti vonzatainak némelyike a frazeologizálódási folyamat során semlegesül, mert lexikalizálódik, ám helyébe – más morfoszintaktikai minőségben, de ugyanabban a tematikus szerepben – egy új vonzat léphet. Az idiómák zöme esetében megfigyelhető a jelentés konkrét → absztrakt irányú változása. Az idiomatizálódás tehát egyszerre metaforizáció és absztrahálódás (vö. Chafe 1976: 45 kk. is). Ez a folyamat többféleképpen történhet. Számos frazémában csak a szemantikai valencia (azaz a tematikus szerepek) megváltozását figyelhetjük meg. Ezek azok, melyek a leginkább értelmezhetők konkrét jelentésük alapján is, azaz magas a literalizálhatósági fokuk (pl. *ujja köré csavar vmit → vkit*). A lexikalizálódás magasabb fokát jelentik azok a frazeológiai egységek, amelyekben az állandósult szókapcsolat eltérő számú (azaz több vagy kevesebb) vonzattal rendelkezik, mint a szabad szintagma, vagy ha számszerűleg azonosak is a bővítmények, formailag eltérnek egymástól (pl. *beadja a kulcsot*, illetve *fáj a foga vmitől → vmire*).

Az **alaki rögzülés** is többféle módon mehet végbe. Az egyik legszembetűnőbb jelenség a lexikális variabilitás redukciója (pl. *tőrbe esik/akad/hág/ötlik/reked → tőrbe esik*). Ide tartozik a modifikációs lehetőségek redukciója is: ennek során idővel elmaradnak egyes szerkezetekből olyan betoldások, amelyek korábbi időszakokban még lehetségesek voltak (pl. ném. *sich ein gut Herz fassen* – ma: *sich ein Herz fassen* 'összeszedi a bátorságát'). Az alaki rögzülésnek nagyon gyakori velejárója a morfoszintaktikai szerkezet rögzülése is. Ide tartozik a névelőhasználat megváltozása vagy az egyes, illetve többes számú forma rögzülése, valamint az a gyakori jelenség is, hogy számos szerkezetben felbomlik a birtokviszony (pl. *a lapátra tesz vmit → lapátra tesz vkit*, illetve *vki szavát fogadja → szót fogad vkinek*). Ezekre a változásokra a magyarázatot feltehetőleg a frazeologizálódással együtt járó szemantikai folyamatok jelentik,

[199] Vö. még pl. *tótul nevet* 'sír', *tótul szól* '<edényféle> eltörik' (O. Nagy 1976: 679).

dc_1566_18

amelyek nyomán csökken ezeknek a szerkezeteknek a konkrétsága, s egy generalizált jelentés alakul ki, így a korábbi vonzatok igemódosítóként vesznek részt a szerkezetek jelentésének létrehozásában. A morfoszintaktikai szerkezet megszilárdulásához tartozik még egyes konstrukcióintern és -extern vonzatok korábbi változatosságának megszűnése is (pl. *férjnek/férjhez ad → férjhez ad*, illetve *véget vet vminek/vmiben → vminek*). Ugyancsak az alaki rögzüléshez tartozik, hogy egyes kifejezéseknek a korábbi állító vagy tagadó variánsai közül csak az egyik változatuk marad meg (pl. ném. *mit Fug und Recht* 'teljes joggal' – korábban *ohne Fug und Recht* is). A rögzülési folyamatok közé sorolható az is, hogy az ún. ikerformulákban egy bizonyos szórendi megoldás állandósul (pl. ném. *Seele und Leib → Leib und Seele* 'test és lélek').

A frazeologizálódási folyamathoz kötődő jelentésváltozások speciális módon zajlanak le az **alogizmusok** esetében. Ezek ugyanis lehetetlenséget állítanak, ezért szó szerinti értelmezésük voltaképpen nem is lehetséges (pl. *(a) bolhából elefántot csinál*). Éppen ezért velük kapcsolatban nem is lehet szó a szabad szószerkezetekkel való összetéveszthetőségről. Előfordulhatnak azonban közöttük olyan kifejezések is, amelyek valaha szabad szószerkezetként is használatosak lehettek, mára azonban csak átvitt értelmezésük maradt meg (pl. *lakatot tesz vkinek a szájára*).

Az **unikális komponenseket** tartalmazó frazeológiai egységek viszont formai oldalról nem téveszthetők össze a szabad szószerkezetekkel, hiszen olyan elemeket tartalmaznak, amelyek ezeken a szókapcsolatokon kívül nem is fordulnak elő nyelvünkben. Ezeknek az unikális komponenseknek a forrásvidéke változatos: szókészleti avulás vagy játszi szóképzés egyaránt szerepet játszhatnak létrejöttükben. Egy dolog azonban nagyon fontos: ezeket a szókapcsolatokat az unikális elem megléte folytán nem vagy alig (pl. népetimológiával) lehet remotiválni, literalizálni.

dc_1566_18

5. A frazeológiai egységek változási folyamatai

Az előző fejezetben már foglalkoztam a frazeológiai egységek változásaival, de főként csak azokat a – főként szemantikai és morfoszintaktikai – változásokat mutattam be, amelyek a frazeológiai egységek **létrejöttét kísérik**, azok lexikalizálódási folyamataihoz tartoznak. A már **lexikalizálódott egységek** azonban – akárcsak a szókincs egyéb elemei – **változhatnak** a **későbbiekben is**. A módosulások érinthetik a kifejezések **alakját** (komponensek kicserélődése, morfoszintaktikai változások), **jelentését** (a jelentés bővülése vagy szűkülése, a jelentésszám megváltozása) vagy a **stílusértékét**, de ide tartozik az egyes egységek visszaszorulásának, sőt kihalásának kérdésköre is.[200] Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a változások – különösen a komponensek cseréje – nemegyszer **nagyon nehezen választhatók el a frazeologizálódási folyamatoktól**, hiszen a variánsképződés történhet a rögzülési folyamat (primer frazeologizálódás) során, azzal párhuzamosan is, de egy már lexikalizálódott kifejezésnek utólagosan is keletkezhetnek variánsai (szekunder frazeologizálódás).

Egy kifejezés teljes variabilitásának bemutatása igen nehéz, ez ugyanis egy kiinduló forma definiálását feltételezi, ennek megállapítása azonban még szinkrón vizsgálatok esetén sem könnyű, történeti vizsgálatokban pedig – a hiányzó kompetencia híján – még inkább problémás. Ráadásul – mint arra Dräger is rámutat (2012: 206–207) – magának a frazeológiai variabilitás kérdéskörének is eltérő a megítélése a frazeológiai elmélet és a (szótári) gyakorlat oldaláról: egyes lexikális elemek cseréjét ugyanis az elméleti szakemberek hajlamosak a variánsok köréből kiemelni, s az így létrejött egységeket inkább szinonimákként kezelni, míg a szótári gyakorlatban ezeket inkább a variánsok között tüntetik fel, vö. pl. „*Einem die Leviten lesen,* auch *Die Epistel, die Kapitel, die Lektion, den Text lesen*" (Röhrich 1991: 959) vagy „*eine/keine saubere/reine/[blüten]weiße Weste haben*" (Duden 11: 801).

A lexikális variáció és a szinonímia ennélfogva a történeti frazeográfia egyik központi problémájának minősülnek, mert – mint Buhofer is rávilágít (2002: 148) – régibb frazeológiai gyűjteményekben gyakran találhatók frazémáknak olyan lexikális variánsai is, amelyek újabb szótárakban már nincsenek meg. Ebből arra lehet következtetni, hogy a frazémák történeti alakulását tekintve a variánsok számának folyamatos csökkenésével lehet számolni, illetve azzal, hogy a kifejezés alaki változatossága egy vagy néhány variánsra szűkül le (l. korábban a 4.2. fejezetben is). Megtörténhet ugyanakkor, hogy ezeknek a modifikációja révén újabb változatok keletkeznek.

A frazeológiai variánsok és a modifikált alakok közötti különbségtétel valóban nem könnyű. Német példák kapcsán korábban is említettem, hogy előfordulnak régibb korok szövegeiben olyan frazémák, melyekben a mai alakhoz képest bizonyos betoldásokat találunk (pl. *sich ein gut Herz fassen* – ma: *sich ein Herz fassen*). De hogy ezek a bővített alakok az alapforma

[200] Előfordulhat olyan eset is, amikor nem maga a frazeológiai egység változik meg, hanem egyik komponensének a köznapi használatban való felhasználhatósága módosul. Dräger mutat rá arra (2012: 217), hogy a németben a 'példát statuál' jelentésű' *ein Exempel statuieren* kifejezés *Exempel* eleme mára magában alig használatos, szinte csak ebben a kifejezésben él. A 'figyel, résen van' jelentésű *auf der Hut sein* szólás főnévi komponensének pedig a korábbi jelentése merült szinte feledésbe. A fordulat ugyanis a katonai nyelvből származik: eredetileg arra vonatkozott, hogy valaki 'a táboron kívüli őrségben' van. Mindkét kifejezés azt példázza, hogy előfordulhat, hogy egy kifejezésnek az alakja és a jelentése is változatlan marad, s a változás csak valamely komponensének a nem frazeológiai használatát érinti, ez viszont befolyással van a fordulat rögzültségére, idiomatizáltságára.

dc_1566_18

variánsai-e, vagy ezek már a saját korukban is a frazéma alapformájától való eltérésnek számítottak, azt szinte lehetetlen eldönteni. Elméletben könnyű megfogalmazni, hogy a frazeológiai modifikációk az alapformától való alkalmi eltérések, a gyakorlatban azonban a modifikáció, a variáns, a tévesztés és a véletlen kontamináció egymástól való elkülönítése gyakran igen nehéz, s hogy miként kezeljük őket, az nemegyszer pusztán a leírást végző kutató mérlegelésén múlik. Mindez történeti szövegekben hatványozottan érvényes (vö. Dräger 2012: 208–209).

Mindezen nehézségek ellenére sem mondhatunk le azonban arról, hogy ezekkel a kérdésekkel foglalkozzunk. Megjegyzéseimmel csak azt szerettem volna jelezni, hogy mennyire összetett a frazeologizálódás folyamata, mennyire nehéz benne a frazeológiai egységek létrejöttének és lexikológiai rögzülésének folyamatát a későbbi változásoktól (pl. a modifikációktól s az ezekből esetleg „kinövő" újabb variánsoktól) elválasztani. Ebből fakad az is, hogy a következő fejezetekben bemutatandó változások több esetben szorosan érintkeznek a korábban a frazeologizálódási folyamat kapcsán már megismert változási fenoménekkel. Vannak ugyanis olyan jelenségek, amelyek mind a frazémák kialakulási folyamatában, mind későbbi változásaikban szerepet játszanak (lexémacsere, grammatikai variánsok stb.), így bizonyos átfedések néhol elkerülhetetlenek lesznek. De lássuk most már a különböző változási típusokat konkrét példákon keresztül is!

5.1. Alaki változások

A frazeológiai egységek életük során különböző **alaki változásokon** mehetnek át. Ezek érinthetik a kifejezésekben szereplő lexémákat vagy azok bizonyos tulajdonságait (számhasználat, kicsinyítő képzős formák stb.), esetleg azok szórendjét, de a formai változások közé tartozik a kifejezések különböző vonzatainak a módosulása is.

5.1.1. Lexémák cseréje a kifejezésekben

A lexémák cseréje szoros összefüggésben áll a variánsképződéssel, ugyanakkor sok esetben az történik, hogy a kezdetben alaki változatként létrejött új forma idővel kiszorítja a régit. Frazémák lexikális variánsai többféle módon is létrejöhetnek. Keletkezhetnek variánsok **szerkezetileg azonos**, de eltérő komponensekből álló **szabad szókapcsolatok frazeologizálódása folytán** is, de ennél is nagyobb számban jönnek létre a **meglévő frazémák komponenseinek cseréje révén** (vö. Bierich 2012: 102–103).

Az első típusba a primer frazeologizálódással létrejött variánsok tartoznak. Egy frazémának ugyanis nem csupán egyetlen szabad szókapcsolat szolgálhat kiindulópontjául, hanem több is, ha ezek szerkezetükben, képi világukban és jelentésükben nagyrészt megegyeznek. Az írott nyelvi – különösképp a lexikográfiai – norma kialakulása során azonban csak bizonyos formaváltozatok maradnak életben, más korábbi variánsok pedig kivesznek a használatból. Többnyire persze nem könnyű megállapítani, hogy az egyes változatok valóban szabad szókapcsolatokból jöhettek-e létre, vagy inkább csak puszta komponenscserével. Dugonics gyűjteményének *Cselekedeti hasonlóságok* című fejezetében előfordul például az *öklel, mint az ökör* szóláshasonlat mellett az *öklel, mint a tehén* változat is (I: 200). Ugyanígy a *zeng, mint a méh* kifejezésnek is megtalálni *zúg, mint a darázs* változatát is (I: 199). Ezek egyaránt alakulhattak

dc_1566_18

elemcserével, de azonos szemléletből fakadóan szabad szókapcsolatokból is. Ugyanígy nem lehet igazából eldönteni, hogy milyen módon keletkeztek a 'nem szól' jelentésű következő szóláshasonlatok: *hallgat, mint a prücsök a lyukban*; *hallgat, mint a (sült) hal; hallgat, mint a hal a vízben; hallgat, mint a hugyó/süket disznó (a búzában/rozsban); hallgat, mint a tyúk a gyomban; hallgat, mint a tojáson ülő tyúk* (vö. Margalits 1896: 304). Könnyen lehet, hogy egyaránt vannak köztük azonos szemlélet alapján létrejött eredeti hasonlatok és komponenscserével alakultak is (különösen talán az olyan változatok tekintetében, mint *hallgat, mint a hal – hallgat, mint a sült hal; hallgat, mint a hugyó disznó a búzában – hallgat, mint süket disznó a rozsban*).

A variánsképződés másik típusában a korábbi korszakokban keletkezett frazémák **komponensállománya** a nyelv változási folyamatainak eredményeképpen **modifikálódik**. A szekunder frazeologizálódás kapcsán korábban már láthattunk olyan példákat, amelyekben a kifejezés valamely eleme egy ugyanabba a szófaji kategóriába tartozó összetevővel cserélődött ki. Ez a csere érintheti a kifejezés jelentését is, ha például ellentétes értelmű komponensek kerülnek bele a kifejezésbe (*könnyű/nehéz szívvel* stb.) vagy valamilyen akcionális sorról van szó (*lendületbe hoz, lendületben van, lendületben tart* stb.), az esetek többségében azonban egymással szinonim összetevők cseréjéről van szó, amelyek felhasználása jelentésükben gyakorlatilag egyező variánsokat eredményez. Ezek zömmel főnévi komponensek (*nem ér egy fityinget/petákot/garast/fabatkát/fagarast/vasat sem* stb.), de más szófajú elemek cseréje is előfordul (*tiszta/fehér vmi, mint a patyolat; tudja/ismeri/érti a dürgést* stb.). A létrejött új variánsok eleinte párhuzamosan élnek a régi mellett, de **idővel valamelyik változat** (többnyire a régi) **gyakran elavul, esetleg el is tűnik** a használatból.[201]

Burger – Linke szerint (1998: 750–751) viszonylag gyakori ez a jelenség a testrészneveket tartalmazó (szomatikus) frazémák körében. Ezekben az esetekben mind az eredeti frazéma szerkezete, mind a jelentése, sőt még a képi tartalma is nagyjából megőrződik, csak egy másik testrész kerül a kép középpontjába. Ilyen példák a németből a következők:

einem etwas unter augen sagen → einem etwas ins Gesicht sagen 'a szemébe mond vmit vkinek' [szem → arc]

[201] A lexémacserének van egy a frazeológiai elmélet számára érdekes aspektusa is: a jelenség ugyanis diakrón oldalról is megtámogatja azt a szinkrón szempontból is felismerhető és pszicholingvisztikai tanulmányok által is alátámasztott (vö. pl. Buhofer 1993: 150–151) tényt, hogy csak kevés olyan frazeológiai egység van, amely szemantikailag oszthatatlannak minősül. Többségük ezzel szemben – különösen a metaforán alapulók – legalább egy olyan elemet tartalmaz (többnyire valamelyik főnévi komponenst), amely bizonyos fokig szemantikailag „autonóm", azaz kapcsolódik az illető lexéma „szabad" jelentéséhez/jelentéseihez, ezáltal pedig az illető lexéma történetéhez. Buhofer hivatkozik Gibbs egyik pszicholingvisztikai vizsgálatára (Gibbs és mtsai 1989: 58), amelyből az volt látható, hogy azok a frazeológiai egységek mutatnak inkább lexikális variabilitást, amelyekben az elemek jelentése a laikus kísérleti személyek szerint hozzájárul a kifejezés egészének jelentéséhez (pl. ang. *button your lips → fasten your lips* 'ne szólj semmit'). Ezzel szemben az olyan egységek, amelyekben az elemek jelentése nem igazán játszik szerepet a fordulat egészleges jelentésében, kevésbé mutatnak lexikális variabilitást (pl. ang. *kick the bucket* 'meghal [szó szerint: felrúgja a vödröt]'). Mindez azt mutatja, hogy korántsem igaz minden frazeológiai egység tekintetében az a korábbi felfogás, hogy az állandósult kifejezések egészleges jelentést hordoznak és felbonthatatlanok.
A variánsképződéssel kapcsolatban óvatos hipotézisként megfogalmazható még az is, hogy az írásbeliség egyre szélesebb körűvé válása és fokozódó normativitása mellett a lexémacsere már korlátozottabban történhet meg, mint korábban.

dc_1566_18

einem das fenster unter augen zuschlagen → einem das Fenster / die Tür vor der Nase zuschlagen 'bevágja előtte az ajtót/ablakot' [szem → orr]

einem die worte im halse verdrehen → einem das Wort im Munde verdrehen/umdrehen 'kiforgatja/elferdíti vkinek a szavait' [torok → száj]

aller welt im hals sein → in aller Leute Mund sein / in aller Munde sein 'mindenki tud róla, közszájon forog' [torok → száj]

zwo Zungen im Halse haben → zwei Zungen im Munde haben 'hol így, hol úgy beszél, két nyelv van a szájában' [torok → száj]

etwas aus dem Hertzen (!) schlagen → etwas aus dem Kopf/Sinn schlagen 'kiveri a fejéből' [szív → fej/ész]

einem von der Nase bleiben → einem vom Leibe bleiben 'elmarad mellőle' [orr → test]

das Wasser geht ihm bis ans Maul → das Wasser geht ihm bis an den Hals 'mindjárt elmerül, a szájáig/nyakáig ér a víz' [száj → torok/nyak]

Burger – Linke szerint (i. m. 750) ezeknek a változásoknak az okát részben az egyes testrészek funkciójának, illetve szimbolikus **jelentéstartalmának a módosulásában** kell keresni. Több esetben is látszik például, hogy a korábbi *Hals* '1. nyak; 2. torok' komponenst *Mund*ra cserélik. Ez arra utal, hogy a *Hals*nak korábban nemcsak az akkori büntetőjogban elfoglalt jelentősége miatt volt erős szimbólumértéke (vö. ném. *jmdm. den Hals abschneiden/umdrehen/brechen* 'kitöri/levágja/kitekeri a nyakát vkinek', *etw. kostet jmdm. den Hals* 'a nyakába/pozíciójába kerül a dolog', m. *a nyakát teszi/adja vmire, szorul hurok a nyaka körül vkinek* stb.), hanem a németben – ahol 'torok'jelentése is van – a beszédprodukcióban is fontos szerepet tulajdonítottak neki.

Metonimikus relációkban is láthatunk ilyen irányú lexémacseréket. Következő német példáinkban a változás úgy zajlik, hogy megmarad a pars pro toto viszony, de a részt jelölő komponens egy másikra cserélődik. Ennek során van példa az eredeti komponenshez képest szűkebb vagy tágabb értelmű összetevők megjelenésére is, pl.

jmdm./etw. den Kopf bieten → jmdm./etw. die Stirn bieten 'dacol, szembeszáll vkivel' [fejét → homlokát szegezi ellene][202]

jmdm. etw. in die Augen sagen → jmdm. etw. ins Gesicht sagen 'szemébe mondja, arcába vágja' [szem → arc]

Bizonyos esetekben a lexémacserének az is oka lehet, hogy időközben megváltozik a korábbi komponens **konnotatív jelentése**. Burger – Linke például elképzelhetőnek tartják (i. m. 751), hogy a 'nagy bajban van' jelentésű *das Wasser geht jmdm. bis zum Maul* szólásban [szó szerint: a szájáig ér a víz] a *Maul* elem azért cserélődött ki idővel a 'nyak, ill. torok' jelentésű *Hals*ra, mert az eredetileg semleges hangulatú *Maul* idővel negatív konnotációt kapott, s már inkább csak 'pofa' jelentésben szerepel (vö. pl. *Halt's Maul!* 'tartsd a pofád!', *ein großes Maul haben* 'nagy a pofája' stb.). Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy miért a *Hals*, s nem a

[202] Vö. pl. DWB.: *das heiszt recht dem teufel trotzen und dem unglück den kopf bieten* (11: 1753) – *wer würde es auch sonst wagen, gebilligten meinungen die stirne zu biethen*? (18: 3194).

dc_1566_18

*Maul*t a lexémarendszerben váltó *Mund* főnév került a kifejezésbe. Erre nincs egyértelmű válasz, esetleg a *Hals* némileg kitüntetettebb szerepet játszhatott a frazeológiai rendszerben, s ezért a nyelvhasználók inkább ezt a komponenst preferálták. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy nem minden konnotatív jelentésváltozás vezet okvetlenül komponenscseréhez is, hiszen például a ném. *fressen* ige jelentése is negatív konnotációt vett fel, mégsem váltódik fel más elemmel a *jmd. hat an jmdm./etw. einen Narren gefressen* 'bolondul vkiért/vmiért, ill. belebolondul/-habarodik vkibe/vmibe' szólásban.

Többször előfordul az is, hogy nem igazán lehet rájönni, mi lehetett a lexémacsere oka az egyes kifejezésekben. A korábbi *jmdm. (mit etw.) von der Nase bleiben* 'békén hagy vkit (vmivel)' szólásban például az 'orr' jelentésű *Nase* komponens felváltódott a 'test' jelentésű *Leibe* elemmel (*jmdm. vom Leibe bleiben*). Mindez annak ellenére történt, hogy a *Nase* főnév pars pro toto relációkban a mai napig is előfordul 'emberi test, ill. személy' jelentésben, pl. *pro Nase* 'fejenként'. A *Nase* lexéma konnotatív jelentése sem változott meg, s az a képi háttér, amelynek révén az orr mint szaglószerv szerepel a kifejezésben, szintén él még ma is a németben (*Den kann ich nicht riechen* 'ki nem állhatom [szó szerint: a szagát se bírom]' (vö. Burger – Linke i. m. 751). A cserének esetleg az lehetett mégis az oka, hogy az egész testre utaló *Leib* totálisabban fejezte ki a távoltartás tényét, mint pusztán a *Nase*.

Nagyon szép példáját találjuk a lexémacserének a *disznók elé gyöngyöt szór* szólásunk német megfelelőjében. Mint Filatkina részletes korpuszvizsgálattal bizonyítja (2013: 40–41), a mai *Perlen vor die Säue werfen* kifejezésben korábban mindkét főnévi komponens helyén más lexémák fordultak elő. Különösen nagy változatosságot mutat a 'gyöngy' jelentésű összetevő, amelyet a legrégebbi előfordulásokban, így a Heliandban és a Tatianban, de még a középfelnémet, sőt a korai újfelnémet szövegekben is a *meri griotun / merrigroze / margariten* formákkal jelölnek: ezek a latin *margarita* 'gyöngy' főnévre vezethetők vissza. A középfelnémet korszaktól azonban ezt számos esetben felváltják más, szemantikailag rokon elemek, például *rôtez golt* 'vörös arany', *edel gesteine, edel gestain* 'nemes kő'. Ezek mellett előfordulnak még más alakok is, például *muschgot vnd negelein* 'szerecsendió [Muskat] és szegfűszeg [Nelken]', *schöne rosen* 'szép rózsák' – ezek már a *Perle*'gyöngy' elemmel kombinálódva (l. még az 5.3.2. fejezetben is).

A variációs lehetőségek azonban ezzel még nem merültek ki: a kifejezés második főnévi elemét illetően is találunk különböző változatokat. Míg a mai németben kizárólag a *Säue* 'disznók' elem szerepel ebben a pozícióban, addig a régibb korszakokban előfordul a névelőtlen *fuinon,* a *diu swîn* komponens vagy a *die schwein füez, die vercken* alak is, sőt a prepozícióval álló *werfen* ige helyett is állhat annak igekötős változata (*vorwerfen*) is. Mindezen változatok helyébe azonban mára a teljesen rögzült *Perlen vor die Säue werfen* szerkezet lépett.

dc_1566_18

Disznók elé gyöngyöt (rózsát) szórni – kelet-flandriai metszet a 17. sz. végéről

A kifejezés a magyarban nem mutat ekkora változatosságot, Margalits és Sirisaka gyűjteményei – azonos formában – tartalmazzák a fordulatot, de a ma szokásos alakhoz képest mindössze az igehasználat más: *Gyöngyöt nem szokás a disznók elé dobni*. Hadrovics régi nyelvi adatai között találunk viszont olyat, amelyben a *gyöngy* komponens helyén a *gyömbér*t találjuk (1995: 242):

> Közönséges példabeszéddel gyakorta szokták vala mondani, hogy *nem illenék az disznóknak adni az gyömbért* (Laskay E8v)

A következő példa is ugyanezt a gondolatot önti nyelvi formába, de kontrasztosabban: az értékes *gyömbérrel* szembeállítva a disznók szokásos táplálékát, a *makk*ot:

> *Nem jó disznónak a gyömbér, makk neme* (RMDE 1: 630)[203]

Ez a példa remekül szemlélteti, hogy a komponenscserék esetében gyakran nem egyszerűen szinonimák, hanem **ugyanabba a jelentésmezőbe tartozó elemek** is válthatják egymást. A *Säue, Schweine, Ferkel* komponensek ugyan inkább a rokon értelmű szavak közé sorolhatók, ám a *Perlen (Margariten)* helyén megjelenő *rotes Gold, edel Gestein* már inkább a mezőösszefüggések közé tartoznak, mint ahogyan a távoli vidékekről származó, ritka fűszerek (*szerecsendió, szegfűszeg, gyömbér*) is azért jelenhetnek meg a kifejezésben, mert különösen értékesek voltak akkoriban.

Hasonló példa az oroszból a következő. A ’nem ér fel vele, a nyomába sem érhet’ jelentésű mai orosz *не стоить (и) мизинца чьего-л.* [szó szerint: a kisujjával se ér fel] szólást a 18. században gyakran még a *не стоить (и) ноги чьей-л.* [a lábával se ér fel] formában találjuk meg. A *нога* ’láb’ → *мизинец* ’kisujj’ komponenscsere okát Bierich (2012: 101) abban véli megtalálni, hogy a kisebb méretű, kevésbé „fontos” testrésznév még inkább alkalmas volt a lenézés, leértékelés kifejezésére, s növelhette a kifejezés expresszivitását.

A jelenségre a magyarból is vannak példáink. Már a *Gyöngyöt ne szórj disznók elé!* közmondás *Gyömbért disznóra ne vesztegess!* változata is ilyennek tekinthető az ’értékes’ szemantikai jegy alapján, de találunk egyéb adatokat is. Annak kifejezésére például, hogy ’nem szokott a tél kemény hideg nélkül elmúlni’ régibb nyelvünkben szokásos volt a *Nem eszi meg a farkas*

[203] Vö. még O. Nagy 1976: 145: *Disznóra gyömbért ne vesztegess!,* ill. *Nem kell a disznónak a gyömbér, makktól is meghízik az*.

dc_1566_18

a telet fordulat, gyakran más szórenddel is: *Meg nem eszi a farkas a telet* (Baróti Szabó: MVir 110, vö. NySz. III: 547).[204] Régibb szólásgyűjteményeinkben szinte csak ezt a változatot találjuk, O. Nagy viszont már tájnyelvi stílusmegjelöléssel közli, s a vele jelentésben egyező *Nem eszi meg a kutya a telet* változatot adja meg stílusmegjelölés nélkül. Ez a variáns újabb keletűnek látszik, 19. századi szólásgyűjteményeink közül egyedül Margalitsnál található meg, ebben a formában: *A kutya nem ette meg a telet*. Ezt Margalits még a Magyar Nyelvőr 24. kötetére való hivatkozással közli, Halász János rábaközi gyűjtéséből. Mára azonban gyakorlatilag csak ebben a formában használatos a fordulat, az MNSzt.-ből hatszor adatolható, míg a *Nem eszi meg a farkas a telet* változatra nincs egyetlen adat sem. A komponenscsere érthető is: régen az emberek könnyen találkozhattak még farkasokkal, amelyek különösen télen, élelem híján a lakott területek közelébe is bemerészkedtek. Mára azonban szinte teljesen eltűntek, szinte már csak állatkertben láthatók, s kuriózum, ha valamely vidéken egy-egy kóborló farkas felbukkan. Ezért teljesen érthető, hogy a farkashoz genetikailag, de a jelentésmező tekintetében is igen közel álló *kutya* lépett a kifejezésben a helyére.[205]

Hasonló példát találunk *Az alma nem esik messze a fájától* közmondás esetében is. Ennek adatolható korábbról *Az gyümölcs nem esik messze fájától* (BalB és 16. SzK 2: 184, vö. Hadrovics 1995: 246) változata is, mára azonban a *gyümölcs* hiperonima helyén már csak annak hiponimáját, az *alma* komponenst találjuk meg.

Nem hipero- és hiponimareláció, de egyértelműen a jelentésmezők összefüggése áll a következő variánsok keletkezése mögött is:

> Az *kamoraszeket* mentül inkab izgattyac, attul inkab büdösb (RMDE 1:631)
> Nem kell [nem jó] a *szart* piszkálni [Ne piszkáld v. táj: ne bizgasd a *szart* (, mert még büdösebb lesz v. míg nem büdös v. mert úgyis büdös)] (O. Nagy 1976: 615)

A jelentésmezők összefüggése alapján ide tartozik még a Dugonicsnál adatolható *Ne piszkáld a' ganét, ha nem bűdös* (!) (II: 137) változat is, s adatolható a kifejezésnek a szekunder frazeologizálódás körébe utalható, tabukerüléssel létrejött, kihagyásos változata is: *Ne piszkáld, ha nem büdös* (vö. Margalits 1896: 616 és Sirisaka 1890: 266). Mára azonban ezek közül szinte csak a *Ne piszkáld a szart, ha nem büdös* variáns használatos, s ez érthető is: a *gané(j)* ma már inkább csak állati ürüléket jelent, s a városi ember – az el nem takarított kutyapiszkot leszámítva – ritkán kerül vele kapcsolatba. A *kamaraszék*, azaz az udvaron épített árnyékszék, latrina helyébe pedig jó ideje már falun is a vízöblítéses WC lépett, érthető hát, ha ez a változat is kiment a divatból.

---

[204] Erdélyi német eredetűnek tartja a kifejezést, közli is ottani megfelelőjét: *Die Wölfe fressen keinen Winter*. Ez azonban a németben nem lehet igazán elterjedt, mert Wander hétkötetes közmondásgyűjteményében (1867) nincs rá adat, jóllehet más, hasonló szerkezetű fordulatokra igen: *Wölfe fressen keinen Zahltag / keine Schuld* 'Nem eszi meg a farkas az adósságfizetés napját / az adósságot'. Viszont a Grimm-féle szótárban rábukkantam egy régi, 1577-ből származó adatra: *wolffe fressen kein (!) winter* (DWB. 30: 1250), lehet tehát, hogy szűk körben mégiscsak használatos lehetett ez a kifejezés is.

[205] O. Nagy tájnyelvi minősítéssel közöl még egy *Nem eszi meg a varjú a telet* változatot is, ám ez 19. századi nagyobb gyűjteményeink közül egyben sem fordul elő, nem tudni, ő honnan adatolja. A *varjú* is hasonló okból kerülhetett a kifejezésbe, mint a *farkas*: télen a varjak általában behúzódnak a lakott területekre, s az utcán eldobált hulladékokból próbálnak eleséghez jutni, míg nyáron visszatérnek fészkelőhelyeikre, kevésbé vannak szem előtt. Így valóban úgy tűnhet fel, hogy a varjak lakott területen való jelenléte – akárcsak régen a farkasoké – kapcsolódik a télhez.

dc_1566_18

Talán ebbe a típusba sorolható a következő példa is. A mai nyelvünkben is szokásos, 'igyekezz, dolgozz, akkor te is viheted vmire' jelentésű *Kaparj kurta, neked is lesz* közmondásnak régebben igei komponensét illetően is volt eltérő variánsa: *Kapálj kurta, neked is lesz* (vö. O. Nagy 1976: 397). Lehetséges ugyan, hogy a *kaparj → kapálj* csere mögött egyszerű szövegromlás áll, de lehet szó arról is, hogy a földet – többnyire valamilyen elásott csont vagy pocok után – kaparó kutya képe helyébe a földet művelő ember képe lépett a kifejezésben. Jelen vizsgálatunk szempontjából azonban érdekesebb, hogy – mint Hadrovics is rámutat (1995: 250) – az 1678 körül keletkezett Actio Curiosában található egy *Immár kapály* (!) *kutya néked is lesz* változat is (vö. RMDE II: 378). Mint tudjuk, a *kurta* régebben gyakran állhatott a *kutya* szinonimájaként, a jelentésfejlődés hátterében a TESz. szerint (II: 680) a 'kurta farkú' értelem állhatott. Elvileg tehát a *kurta* és a *kutya* komponenssel alakult két változat tökéletesen szinonim egymással, mára azonban csak a *kurta* komponenssel alakult variáns maradt meg. Mivel azonban régibb közmondásgyűjteményeinkben sehol nem fordul elő a *kutya* összetevővel alakult változat, nem lehet kizárni, hogy az Actio Curiosa hapax adata mögött a szöveg szerzőjének vagy másolójának beavatkozását találjuk inkább, mint egy valódi, abban a korban elterjedt variánst. Az Actio Curiosában többször találkozni efféle szövegromlással, de azokban az esetekben általában a szöveg valamely másolatában a helyes alakot is megtalálni (l. a 211. és 213. számú lábjegyzetet is). Itt azonban az RMDE. nem tüntet fel ilyen különbséget, vagyis a *kutya* alakot feltehetően a szöveg másik két lejegyzése is tartalmazza. Ennek ellenére lehetséges, hogy csak a szöveg szerzőjének a beavatkozásaként ferdítődhetett el a *kurta* komponens *kutyá*ra.

Érdekes komponenscserék történtek a 'semmi esze sincs, nagyon ostoba' jelentésben használt *okos, mint a tavalyi kos* szóláshasonlatban. Ennek a népnyelvben számos variánsa létezik, ezekben a *tavalyi* jelző helyébe egy-egy helységnév lép. Leggyakoribb ezek között az *okos, mint a tordai kos* változat, de emellett léteznek *bányai/bécsi/berei/csányi/darnai kos* változatok is (vö. O. Nagy 1976: 382). O. Nagy szerint (1979: 229–230) a szólás eredeti formája *okos, mint a tordai malac* volt, ugyanis a szólás hátterében Dugonics szólásgyűjteménye szerint egy adoma áll. A történet szerint egy ember a tordai úton szekerével eltaposott egy alvó kismalacot, melyet a gazdája – hogy több kártérítést kapjon – idősebbnek próbált meg feltüntetni. Azt állította, hogy szegény pára már egyéves volt, ám a tordai bíró elutasította az érvelését, mondván: a malac csakis fiatalabb lehetett, ugyanis az egyéves malacnak van annyi esze, hogy ne ugorjon egy kocsi elé. Később a rím kedvéért a *malac*-ot *kos*-ra cserélték ki, a helységnevek változékonysága pedig abból fakad, hogy ezáltal a szólás egyben falucsúfolóként is szolgálhatott: a szomszédos település lakóit csúfolhatták általa. Az, hogy idővel a *tordai* jelző *tavaly*ira cserélődött, feltehetően abból fakad, hogy az anekdota – legalábbis a történet helyszíne vonatkozásában – feledésbe merült, így inkább arra történik benne utalás, hogy a *kos* már nem annyira fiatal, elmúlt egy éves. Érdekes egyébként, hogy O. Nagy gyűjteményének **fokos** címszavában (1976: 217) egy *okos, mint a (tavalyi) fokos* változatot is találunk: ez szinte már a szövegromlás jeleit mutató lexémacserét tartalmaz. Ebbe a *fokos* talán már tényleg csak a fokozott rímelés kedvéért kerülhetett.[206]

[206] Az *okos, mint a tordai kos* változatnak O. Nagy szerint (1976: 382) létezett egy hosszabb variánsa is: *okos, mint a tordai kos, seggel megy(en) vályúra (, mégis fővel esik bele)*. Ezzel az 5.1.7. fejezetben még röviden foglalkozom.

dc_1566_18

Lehet oka a komponenscserének az is, hogy a kifejezés egyik összetevője **mint lexéma visszaszorul** a nyelvhasználatban, s helyét valamely más szó kezdi átvenni. Ebben az esetben gyakran a frazeológiai egységben is egy szinonim lexéma lép az érintett elem helyébe[207]. Szép példája az ilyen komponenscserének az oroszból a 'leveti álarcát' jelentésű *сбрасывать/сбросыть маску* kifejezés. Ez a mai oroszban csak ebben a formában használatos, ám korábban, így még a 18. században is egy másik változatban is fellelhető: *снимать/снять (сбрасывать/сбросыть) личину*. Ez utóbbi forma tekinthető a korábbinak, ugyanis a *личина* főnév már a 14. század óta adatolható 'álarc, maszk' jelentésben, míg a *маска* lexémát csak a 18. században kölcsönözte az orosz a franciából. Akkor azonban gyorsan elterjedt, s a század második felében már a korábbi *личина* helyébe lépett (vö. Bierich 2012: 100).

Hasonló példa a magyarból a *duskát iszik* kifejezés alakulása. Az unikális komponensek kapcsán (2.2.7. fejezet) foglalkoztunk már ezzel a kifejezéssel, mely 1552-ből adatolható először nyelvünkből (vö. TESz. I: 693), s melynek szláv eredetű *duska* eleme még a 19. században is használatos, mára azonban kihalt nyelvünkből. Emiatt a szólás jelentését már az *áldomást iszik* fordulat vette át. Ez ugyan – ellentétben az előbbi orosz példával – nem újabb keletkezésű, hiszen főnévi komponense már a 12. századból kimutatható (Anonymus: *magnum aldamas fecerunt*), s a TESz. szerint (I: 131) már a 'pohárürítés vásárláskötéskor' jelentése is adatolható a 14. század elejéről.[208] Itt tehát nem egy újabban meghonosodott lexéma szorította ki a *duskát iszik* főnévi elemét, hanem egy korábban elterjedt, széles körben használt lexéma. Igaz, az *áldomást iszik* nem mindenben viszi tovább a *duskát iszik* értelmét, hiszen ez utóbbi poliszém kifejezés (1. a vendég, ill. a házigazda egészségére egy hajtásra kiissza a poharát; 2. áldomást iszik; 3. részegeskedik, tivornyázik – vö. O. Nagy 1976: 152, l. korábban is), míg az *áldomást iszik* inkább csak 'megállapodás megpecsételésére iszik' jelentésű, de összességében mégis azt mondhatjuk, hogy a *duskát iszik* kifejezésünk ebben a fordulatban él tovább.

Előfordul az is, hogy úgy történik komponenscsere egy kifejezésben, hogy önálló lexémaként nem megy feledésbe a korábbi összetevő sem, csak egy használatosabb szinonim elemmel cserélődik ki. Ez történt például a 'nyúz, kizsigerel' jelentésű orosz *драть/содрать шкуру с кого-л.* kifejezés esetében, melynek szó szerinti értelme: 'lehúzza/lenyúzza vkiről a bőrét, bundáját'. Ezt a 18. században még egy másik főnévi komponenssel használták, a *шкура* 'gerezna, szőrös bőr' elem helyén a *кожа* elemet találjuk: *драть/содрать кожу с кого-л.* Bierich (2012: 101) szerint ezt a cserét megkönnyítette, hogy a *кожа* ugyan ma csupán 'bőr' jelentésű, korábban azonban 'szőrmés bőr, gerezna' jelentésben volt használatos: erre utal etimológiája is, amely a 'kecske' jelentésű *коза* főnévhez kapcsolja a szót, eredeti jelentése tehát 'kecskeszőr, kecskebunda' lehetett. A *кожа* még a 19. századból is adatolható 'prém' jelentésben, ma azonban már a *шкура* főnév használatos ebben az értelemben. A *драть кожу*

[207] Természetesen nem minden esetben történik meg az elavult elem kiváltása: előfordulhat az is, hogy archaizmusként vagy historizmusként unikális elemmé válik a divatjamúlt kifejezés, pl. *dugába dől, zokon vesz, előáll a farbával* stb. De még ilyen esetekben is megfigyelhető néha az újabb, „értelmesebb" elemre való csere – akár tévedés árán is, vö. a *tudja a dürgést → tudja a dörgést* változás kapcsán korábban írottakkal.

[208] Azt pontosan nem lehet megállapítani, hogy az *áldomást iszik* mint kifejezés mennyire régi, mert az *áldomás* lexéma ugyan már a 12. századból adatolható, az *áldomást iszik*re azonban a NySz. csak 1612-ből közöl egy adatot (I: 56). A Nyelvtudományi Közlemények azonban már egy 1403-ból (vagy 1503-ból) származó oklevélből is adatolja: Jeouenek mi eleonkben *aldomas innya* egy szóló öröksegh feleoll (1867: 334), azaz használhatták már a *duskát iszik*kel párhuzamosan is.

dc_1566_18

kifejezés eredeti értelme tehát ’egy kecskének, báránynak stb. lenyúzza a bőrét’ lehetett. Bierich szerint a lexémacserét az tette lehetővé, hogy a jelzett időben a két elemnek nagyjából azonos volt a jelentése. Ugyanakkor nem történt volna meg ez a csere, ha a két lexémát egyforma gyakorisággal használták volna ’bunda, gerezna’ értelemben. Csakhogy a 19. században a *кожа* főnév jelentése kezdett eltolódni a puszta ’bőr’ értelem felé, emiatt a ’szőrös bőr’ szeméma kifejezésére egyre inkább a *шкура* jött divatba, amely idővel a *драть кожу с кого-л.* szólásban is felváltotta a *кожа* elemet.

Némiképp hasonló oka van a magyarban a *ravasz* → *róka* komponenscserének. Ez több szólásmondást is érint, a hátterében pedig a két lexéma között végbement jelentésmegoszlás áll. Mint tudjuk, *ravasz* szavunk sokáig magát az állatot jelölte (vö. pl. TA. *ruuoz licu*), s csak másodlagosan, szófajváltással alakult ki a ma szokásos melléknévi jelentése. Később azonban megjelent nyelvünkben az etimológiailag ugyanerre a tőre visszavezethető *róka* lexéma is (első előfordulása 1519-ből adatolható), s mivel ez inkább csak főnévként volt használatos, idővel kezdte átvenni az állat megnevezésének funkcióját. Noha szórványosan ezt is megtaláljuk alkalmi szófajváltással jelzőként (vö. TESz. III: 431), fokozatosan úgy alakult, hogy a *ravasz* inkább csak a ’cseles, agyafúrt’ jelentésben volt használatos, eredeti főnévi jelentését pedig egyre inkább csak a *róka* látta el. Ebből következően azokban a szólásmondásokban, amelyekben korábban a *ravasz* állt állatnévi komponensként, előbb – feltehetőleg variánsként – megjelent a *róka* összetevő, majd idővel teljesen átvette a *ravasz* szerepét, s a korábbi változatok elavultak, kimentek a használatból. Lássunk néhány példát:

> Az agg *ravasznak* is a csávában megtalálják bőrét. (Heltai 1980: 110)
> Agg *rókának* bőre-is a tsávába kerül. (PPBl., vö. NySz. II: 1447)
> Nincs oly agg *róka*, akinek a bőre csávába nem kerül. (O. Nagy 1976: 579)[209]
>
> *Ravasz a ravasszal* könnyen megalkuszik. (O. Nagy 1976: 573)
> *Róka a rókával* könnyen megalkuszik. (O. Nagy 1976: 579)
>
> Nehéz a *ravaszt* hálóra keríteni. (Kisv. Adag. 190, vö. NySz. II: 1375)
> Nehéz az agh *rókát* az tőrbe eyteni: annosa vulpes haud capitur laqueo (MA. Decsi: Adag. 72, vö. NySz. II: 1447)

Annak a gondolatnak, hogy ’ha a vesztére törnek valakinek, előbb rágalmakat szoktak terjeszteni róla’ egyik kifejezésmódja nyelvünkben a következő közmondás: *Amely ebet el akarnak veszteni, (elébb) veszett nevét költik* (vö. O Nagy 1976: 158). Ennek régen volt olyan variánsa is, amelyben a *veszett* jelző helyén a *dühös* melléknév állt: *Az mely ebet meg akarnak ő̈lni, annak dű̈hő̈s neuet kő̈ltik* (Decsi: Adag. 62., NySz. I: 548). A NySz. alapján (I: 548 és III: 1092) valószínűnek látszik, hogy a *dühös*nek valamivel hamarább alakulhatott ki a ’toll(wütig)’ jelentése, mint a *veszett*nek. Előbbinek ugyanis több kódexünkből is adatolható már ez az értelme (pl. GuaryK. 12: *Az dys ebnec zaiaba es fogaba merő̈g vaġon*), a *veszett* címszónál viszont inkább csak a ’heillos’, ’verdorben’ és ’schlecht’ jelentéseket találjuk. Sokkal későbbi ugyan

[209] Ennek O. Nagy (uo.) néhány variánsát is közli, pl. *Addig hány cselt a róka, hogy csávába kerül; Kevés róka kerüli el a csávát; Ritkán vesz el maga bőrében a róka; Nincs oly megaggott ravasz róka, mely utoljára kézre ne kerüljön.* Az utolsó példa azért is érdekes, mert egyszerre fordul elő benne mindkét érintett komponens, de a *ravasz* már melléknévi értelemben használódik.

dc_1566_18

ez sem lehet, mert igekötős formában (*megveszett*) már Melius Herbáriumában (1578) is előfordul (vö. NySz. III: 1086), de az kétségtelen, hogy idővel a *dühös*nek egyre inkább visszaszorul a ’toll(wütig)’ jelentése, s dominánssá válik a ’rasend, wütend’értelme. Ezzel párhuzamosan a *veszett* igenév lehetséges interpretációi között egyre inkább előtérbe kerül az állati betegségre utaló ’toll(wütig)’ értelem, s másodlagossá válik a ’felbőszült’ jelentés. Mindez azzal jár együtt, hogy közmondásunknak a *dühös* komponenst tartalmazó variánsa régiessé válik, s inkább csak az *Amely ebet el akarnak veszteni, veszett nevét költik* változat marad használatban.

Érdekes változásnak lehetünk tanúi a *Több is veszett Mohácsnál!* helyzetmondat alakulása kapcsán is. Ezt – mint ismeretes – akkor szokás mondani, ha valakit valami kár ér, s azt próbáljuk kifejezni, hogy ’nem érdemes búsulni, nagyobb baj is történt már ennél’. Mint arra már O. Nagy is rámutatott (1979: 355–357), könnyen hihetnénk, hogy a szólásmondás évszázadokkal ezelőtt, valamikor a mohácsi csatavesztés idején keletkezett. Valójában azonban sokkal újabb keletű kifejezéssel van dolgunk: csak a reformkorban született meg. Először Széchenyi *Kelet népe* című munkájában van rá adat 1841-ből (*Minden elveszett már Mohácsnál*), s három évvel később Gaál József egyik bohózatában mutatható ki már a ma megszokott kontextusban: „*Ne búsuljon, több elveszett Mohácsnál*”. Közkeletűvé válásában és alaki rögzülésében viszont ennél a munkánál sokkal fontosabb szerepet játszhatott Arany *Elesett a Rigó lovam patkója* kezdetű népies dalának refrénje: „Ej no! hiszen *több is veszett Mohácsnál*”.

Ugyanebben az értelemben a korábbi évszázadokban a Buda 1541. évi elestére, ezzel a török hódoltság tényleges kezdetére utaló *Több is (el)veszett Buda alatt* és *Elkölt Buda is tőlünk* fordulatokat használták. Érdekes, hogy míg 19. századi nagy szólásgyűjteményeink közül mindegyik (Dugonics, Erdélyi, Margalits és Sirisaka) tartalmazza a *Több is veszett Buda alatt* változatot, addig a *Több is veszett Mohácsnál* variáns csak a század végén keletkezettekben, azaz Margalits és Sirisaka munkáiban fordul elő (utóbbinál egymás után található a két fordulat). Mindez teljesen egybevág O. Nagy fejtegetésével, aki szerint csak a század második felében váltotta fel a *Buda alatt* határozót *Mohács* emlegetése: „Reformkori irodalmunk közvéleményalakító hatásának máig is élő, beszédes bizonysága a szólásunkon végbement változás. Ugyanennek a hatásnak az eredménye az is, ha valamely nagy nemzeti csapásról akarunk szólni, ma is Mohácsot, nem pedig a valójában még jelentősebb és tragikusabb történelmi eseményt, Buda elestét emlegetjük” (i. m. 357).

Sajátos esete a lexémák cseréjének, amikor **hasonló hangzású szó** kerül az eredeti helyébe, de ezáltal a kifejezés voltaképpen értelmét veszti. Ezekben az esetekben azonban gyakran – mint arra Hadrovics is rámutat (1995: 258) – szövegromlásról van csupán szó, emiatt ezek a rontott formák nem is terjednek el. Lássunk néhány példát Hadrovics nyomán!

> *Kinek a kása megégeti száját, Távul is megfujja másszor a tarlóját* (RMKT 17. sz. 11: 331)

Hadrovics megjegyzi (uo.), hogy a szövegkiadásban jegyzetet fűztek ehhez a kifejezéshez. Eszerint az eredetiben *sarlóját* alak áll. Ez azonban arra utal, hogy a kiadás szerkesztői azt ugyan érezték, hogy a *tarló* megfújása mint szókép nyilvánvalóan értelmetlen, de nem jöttek rá az igazi megoldásra. A *sarló*t ugyan lehetne fújni hűtés végett, de ritkán melegszik túl munka

dc_1566_18

közben. De még ha így volna, sem illik igazán a *sarló* fújása ellenpontként a száj megégetéséhez. A szerkesztők tehát nyilván tévedtek, ennek oka pedig vélhetően az, hogy a kiadás szerkesztői nem ismerték az 'aludttej' jelentésű *tarhó* főnevet. Hadrovics szerint tehát „a helyes alak: »S még a *tarhóját* is már velem fújatja« (RMKT 17. sz. 2:177)" (uo.). Annyival egészíthetjük ki Hadrovics megjegyzését, hogy Erdélyi gyűjteményében (1851: 223) – Kis-Viczayra mint forrásra hivatkozva – megtaláljuk teljes egészében is a helyes formát: *Kinek a kása megégeti száját, még a tarhóját is megfujja.*

A Régi magyar drámai emlékekből idézi Hadrovics a következő közmondást (uo.):

Nehéz az agg lóból borostát, a botból beretvát csinálni. (RMDE 2: 372)[210]

A *borotvá*hoz ugyan szemantikailag illenék a *borosta*, s nincs is kizárva, hogy ez a képzettársítás is hozzájárult a szövegromláshoz. Ennek valódi oka azonban az lehetett, hogy a kifejezés lejegyzője nem ismerte a *poroszka* szót. Ez olyan lovat jelent, amely azonos oldalon levő két lábával egyszerre lép, üget. Mivel erre a mozgásra fiatal korukban tanítják a lovakat, adódik, hogy a *poroszká*t itt 'fiatal, könnyedén mozgó ló' értelemben kell érteni: így adódik az az ellentétes értelem, ami a közmondás másik felében a tompa *bot* és az éles *borotva* között is látható (vö. Hadrovics 1995: 258 is).[211] A NySz. **agg[1]** címszava szerint (I: 21) Pázmánynál is megtaláljuk a helyes formát: *Igaz mondás, hogy ag' lóból nehéz poroszkát csinálni; ag' fából nehéz gúst tekerni* (Préd 38).

Hadrovics szerint (i. m. 258) feltehetően szövegromlás áll a következő közmondás történeti alakulása mögött is:

Nem hallottad-é közmondásba: *Agg ebet nem illeti a hintó szekér*. (HeltFab R2a)

Az idézett forma Heltainál a 66. ezópuszi mese szövegében található, s kétségtelen, hogy ebbe a szövegkörnyezetbe inkább a sovány ló, azaz a *gebe* illenék, mintsem egy *öreg kutya*. Mint Hadrovics is rámutat (uo.), ez a változat is adatolható: „valószínű, hogy Heltainál maradt fenn a helyes alak is: »Azt mondják közbeszéddel: A *gebét* nem illeti a hintószekér« (HeltFab C8a)".

Véleményem szerint azonban itt bonyolultabb a helyzet, mint elsőre látszik. Míg ugyanis a fentebbi példákban valóban egyértelmű a szövegromlás, hiszen sem a *tarló,* sem a *poroszka* komponensek nem illenek a kontextusba, addig itt történhetett ugyan szövegromlás is, ám az *agg eb,* illetve *ageb* formák mind 'öreg kutya', de még inkább 'hitvány ember' jelentésükben ugyanúgy illenek a szövegbe, mint a *gebe* komponens, hiszen a semmirekellő emberhez sem illik a drága hintó, mint ahogy egy hitvány gebéhez sem.[212] Itt tehát mind a *gebé*vel alakult változatnak, mind az *agg eb*bel alakult változatnak van létjogosultsága, azaz ha történt is esetleg

[210] Hadrovics tévesen adja meg a kiadás oldalszámát: RMDE 2: 272, valójában a 372. oldalon található az adat.
[211] Hozzá kell tennem, hogy a közmondást Hadrovics az Actio Curiosából adatolja, de nem figyel fel arra, hogy ebben az 1678 körül született kéziratban többször találkozunk szövegromlásra gyanút adó alakokkal, amelyeket többnyire a szöveg más lejegyzései helyesen közölnek (l. a 213. lábjegyzetet is). Ebben az esetben is így van: a kiadáshoz fűzött jegyzetekből látható, hogy a két további másolatban ezt találjuk: *ag-lobol* ***porotzkát****, a bótbul beretvát* (vö. RMDE II: 391).
[212] Vö. még *Nem illet szamárt bársony nyereg* (Erdélyi 1851: 31), *Nem illik disznó orrára az arany perec* (Margalits 1896: 21), *Nem jó disznónak a gyömbér* (l. fentebb).

dc_1566_18

szövegromlás, akkor ennek kapcsán egy valódi variáns jött létre, nem egy értelmetlennek minősülő alakulat, mint a *tarhó → tarló, poroszka → borosta* „félrehallások" következtében. Egyébiránt előfordul a kifejezés Baranyainál és Szenczi Molnárnál is, náluk is *ageb* komponenssel, vö. Nihil graculo cum fidibus: *Nem illet agebet hintó szekér* (Baranyai 1598: 27). Mindkettejüknél egybeírva található az *ageb* összetevő, ez arra utal, hogy feltehetően nem öreg kutyára, hanem hitvány emberre vonatkozik. Ráadásul náluk az ige is alanyi ragozású (*illet*), s ez inkább illik a nem determinált tárgyhoz, mint a fentebb Heltaitól idézett első példában az *agg eb*hez a határozott ragozású *illeti* igealak. Azaz könnyen lehet, hogy inkább az *Agebet nem illet hintószekér* változat volt forgalomban, s Heltai volt az, aki – talán népetimológiás újraértelmezéssel, hiszen szemantikailag a *gebe* komponens is tökéletesen illeszkedett a tartalomhoz – az *A gebét nem illeti a hintószekér* variánst megalkotta. Ehhez hozzájárulhatott az is, hogy a 15. mesében, ahol ez a változat olvasható, egy szamárról van szó, aki megirigyelvén, hogy gazdája az ölebével nagyon kedvesen bánik, maga is ebbe a pozícióba szeretne kerülni. Nincs tehát kizárva, hogy kézenfekvő volt a mese értelmében a szamarat a *gebé*hez hasonlítani, amelyet nem illet meg a hintó. De természetesen az is könnyen lehet, hogy a kifejezés mindkét változatban élt abban az időben: ebben közrejátszhatott a korabeli helyesírás is, amely a magánhangzók hosszúságát viszonylag ritkán jelölte. Mindezzel csak arra próbáltam rámutatni: nem biztos, hogy a Hadrovics által feltételezett szövegromlással (*a gebét → agg ebet*) állunk szemben.

5.1.2. A variánsok számának csökkenése

A lexémacsere először mindig új variánsát hozza létre egy kifejezésnek, hiszen a régi és az új kifejezés egy ideig párhuzamosan élnek egymás mellett. Lehet, hogy ez a párhuzamosság később is megmarad, s az adott fordulatnak tartósan is több változata létezik az illető nyelv frazémarendszerében. De előfordul az is, hogy egy kifejezésnek nagyobb számú variánsa létezik, ám idővel ezek közül több is eltűnik a használatból, s csak egyik él tovább. Bierich rámutat például arra (2012: 103), hogy a 18. században, a mai orosz köznyelv kialakulásának korai szakaszában sokkal nagyobb változatosságot mutatnak a szólások, mint ma. Így például a 'vkit őrülten szeret, imád' jelentésű szólásnak három változata is volt ebben az időben:

души не слышать в ком-л. [szó szerint: nem hallja vkiben a lelket]
души не знать в ком-л. [szó szerint: nem ismeri vkiben a lelket]
души не видать в ком-л. [szó szerint: nem látja vkiben a lelket]

Az utóbbi két forma a 19. században már nem volt használatos, V. I. Dal' szótárában is csak az első változatot találjuk meg közülük, de – bár gyakorisága miatt ez áll az első helyen – felbukkan már mellette egy új variáns is: *души не чаять в ком-л.* [szó szerint: nem várja, reméli vkiben a lelket] (vö. Dal' 1994: I: 1256, idézi Bierich uo.). A mai oroszban pedig már csak ez utóbbi forma használatos, a *души не слышать в ком-л.* változat teljesen visszaszorult.

Szép példa a változatok számának redukciójára a ma főként *Két éles kard nem fér meg egy hüvelyben* formában használt közmondásunk alakulása is. Ennek régibb nyelvünkben számos

dc_1566_18

variánsa volt (vö. Hadrovics 1995: 246), melyek között elsősorban az összeférhetetlen, ugyanabban a közösségben hangadói szerepre törő embereket szimbolizáló szúró-, ill. vágószerszámok, fegyverek megnevezéseit illetően volt különbség, pl.

> Két ellenkező *tőrt* nem tehetsz egy hüvelyben. (RMKT 17. sz. 8: 86)
> Egy hüvelyben sem tér két *hegyestér.* (RMDE 2: 370)[213]
> Két *szablya* sem fér egy hivelbe. (DraskMA3)
> Nem elég sok *késnek* egy hively. (RMDE 2: 443)
> Két éles *pallos* nem fér egy hüvelben. (Dugonics 1820: I: 9)

Mára ezek közül szinte csak a fenti, a *kard* komponenssel alakult változat maradt meg. Ennek okát feltehetően abban is kereshetjük, hogy kézifegyverként régen sokan hordtak valamilyen kardot vagy tőrt, s kivégzésekről a pallos is meglehetősen széles körben lehetett ismert. Mára azonban ezek inkább csak múzeumi tárgyakká lettek, különböző fajtáikat is kevésbé ismerjük, így a legkevésbé specifikált szemantikájú *kard* összetevővel alakult *Két éles kard nem fér meg egy hüvelyben* változat vált általánossá, a többi visszaszorult.[214]

Régi nyelvünkben gyakori volt a *hátat ad vkinek* fordulat is, elsősorban 'menekül', másodsorban 'elpártol' jelentésben (vö. Hadrovics 1995: 168). Ennek létezett még *hátat vet* variánsa is. Mára mindkettő eltűnt, viszont megmaradt a *hátat fordít vkinek* változat, amely Hadrovics szerint „valószínűleg a német *jemandem den Rücken kehren* v. *wenden* tükörfordítása" (uo.), vö.

> Megijedének ezokért a Kúnok és *hátat* kezdének *adni* (HeltChr 39r)
> Mert kit te nem segélsz, szive s esze elvész, *hátat ad* ellenségnek (MNy 76: 509, Balassitól)
> Ki szüntelen elfordul és *hátat vét* (!) (RMKT 17. sz. 6: 369)[215]
> … annak a Lombainak nem hiszek, sokszor *hátat fordít* az igazságnak (KisfK 2: 233)

Szép példája a variánsredukciónak a *szerecsent mosdat* szólás alakulása is. Régi gyűjteményeinkben ennek több olyan variánsát találjuk, amelyekben a *mosdat* igei fej helyett más, szinonim komponensek találhatók, vö. pl.

---

[213] Az adat a korábban már említett Actio Curiosából származik, s feltehetően szövegromlás nyomán került bele a *tér* ige a *fér* helyett. Szemantikailag ugyan nem volna kizárható a *tér* sem, hiszen mintegy 'otthonra lel, hazatér' jelentésben ennek is volna értelme, de a *t* és *f* betűk hasonlósága folytán sokkal nagyobb az esélye az íráshibának. Ezt valószínűsíti még az is, hogy a kézirat egy másik változatában, a *fér* igét találjuk (vö. RMDE II: 391).

[214] Természetesen ugyanezt a szemantikai vázat (frame) más képekkel is ki lehet tölteni: ilyen kifejezések mai nyelvükből a következők: *Két dudás egy csárdában nem fér meg; Nem fér meg két kakas egy szemétdombon*. További, erre a mintára építő változatok azonban erősen visszaszorultak, pl. *Égben két nap (nem fér meg)* (O. Nagy 1976: 164)*, Két asszony / szakács egy konyhában nem fér meg* (vö. Margalits 1896: 432) és *Két gárgyán nem uralkodhatik egy klastromban* (Hadrovics 1995: 246). Ez utóbbi háttérbe szorulásában bizonyára szerepe van annak is, hogy ma a szerzetesrendek szerepe jóval szerényebb, mint a múltban volt, ennélfogva mind a *klastrom,* mind az ezt vezető *gvárdián* kevéssé ismert fogalmak, illetve lexémák a nyelvhasználók körében.

[215] A *hátat vét* forma feltehetően elírás, valószínűbbnek tarható, hogy *hátat vet* a helyes alak. Ezt a véleményt erősítheti, hogy a hasonló értelmű, 'elpártol, nem engedelmeskedik neki' jelentésű *fart vet* szólásban is a *vet* igét találjuk, vö. Főképpen Lőrinc úr néki (= a királynak) *fart vetett*, Hivatalra minap, gyűlésre nem ment (BalB és 16. SzK 2: 297), idézi Hadrovics 1995: 169).

dc_1566_18

Szerecsent *mos*. – Téglát szapúl. (!) (Dugonics 1820: I: 246; A' hasztalan cselekedetek)

Héjjába *szapulod* a' szerecsent. (Dugonics 1820: II: 263, Szépek)[216]

Szerecsent *szappanoz*. (Erdélyi 1851: 364; megadja latin megfelelőjét is: *Aethiopem lavare*)[217]

Mára ezek közül csak a *szerecsent mosdat* alak maradt meg, az is inkább csak defrazeologikus derivációval, a *szerecsenmosdatás* alakba összevonva.[218] Az eltűnő variánsok közül külön kiemelhetjük a *szapul* igével alakult változatot. Ez az igei komponens több régibb fordulatban megtalálható 'mos' jelentésben, ezek között vannak a *szapulja a szerecsent* kifejezéssel szinonim variánsok is, amelyekben szintén a 'hasztalan cselekedet' jelentés mutatkozik, pl. *Czigányt szapul*, szerecsent mos (Erdélyi 1851: 77) vagy *téglát szapúl* (Dugonics, l. fent). Ezeknek a visszaszorulásában bizonyára szerepet játszhatott az is, hogy a *szapul*nak, melynek '<szennyes ruhát> lúgos vízben áztat, mos' jelentése már 1575-ből adatolható (vö. TESz. III: 677), a 18. század végétől 'megszól, leszól vkit' jelentése is létrejött, s ennek terjedésével a korábbi értelme lassan kezdett visszaszorulni Ez azt hozta magával, hogy a 'mos, szappanoz' jelentésű *szapul* komponenssel alakult állandósult szókapcsolatok is kimentek a divatból.[219]

A 4.2.1. fejezetben ugyancsak szép példáját láthattuk még a variánsredukciónak a *tőrt vet vkinek* kifejezés kapcsán, amelynek régi szövegekből kimutathatók *tőrt hány, rak, von, vet vkinek* változatai is (a példákat l. ott).

Bierich vizsgálta azt is, hogy a lexikális variáció a frazémák szófaji érték szerinti csoportjaiban mennyire fejlett. Szerinte ugyanis a 18. századi orosz nyelvben a variancia jóval kisebb mértékű a főnévi, melléknévi és adverbiális frazémák csoportjában, ráadásul az ezekbe tartozó egységek mára szinte mind elveszítik szinonimáikat, s mindössze egyetlen alakban használatosak (i. m. 103–104).

> A 18. században például annak kifejezésére, hogy valaki számára egy dolog érthetetlen, mondhatni kínaiul van, használatos volt a *марабарская грамота для кого-л.* [szó szerint: titkosírással írt szöveg a számára] kifejezés mellett az *арабская грамота для кого-л.*[szó szerint: arabul írt szöveg a számára] fordulat is, mára azonban közülük csak az első változat maradt meg a köznyelvben.
>
> A melléknévi frazémák köréből jó példa erre a jelenségre még az 'anyaszült meztelen(ül)' jelentésben használt frazémák változása. A 18. században ebben az értelemben egyaránt használták a *в чём мать родила* [szó szerint: amiben az anyja szülte] és a *как мать родила* [szó szerint: ahogyan az anyja szülte] fordulatokat, de már ezek közül is csak az első használatos.
>
> Az adverbiális frazémák közül a 'négyszemközt' jelentésben a 18. században három variánssal is találkozunk (*с глазу на глаз* ['szemtől szemre'], *из глаза в глаз* ['szemből szembe'], *глаз на глаз* ['szem szemre'], az utóbbi kettő azonban mára eltűnt, csak az első használatos. A 4.2.5. fejezetben a magyarból is bemutattam némileg hasonló eseteket az ún. ikerformulák köréből, melyek régibb

[216] Ebbe a fejezetbe (*Szépek*) feltehetően tévedésből került az idézett fordulat: itt is a cselekedet hasztalanságán van a hangsúly.

[217] Ez a változat – mint Erdélyi is jelzi – Pázmánytól való, ezt tekintik a kifejezés első ismert előfordulásának a magyarban (vö. Forgács 1996b: 331 is).

[218] Emellett változott a fordulat jelentése is: a 'hiábavaló munkát végez' értelem háttérbe szorult, s – talán a ném. *Mohrenwäsche* kifejezés hatására – a 'vkinek a nyilvánvaló hibáit mentegeti' jelentés került előtérbe (részletesebben erről l. Forgács 1996b).

[219] Ilyen volt még ez is: *Pénteki szapulás, vasárnapi szitálás*. Ezt Erdélyinél (1851: 326) ezzel a magyarázattal találjuk meg: „E km. azon gazdaszonyok ellen van, kik rendetlenül intézik házi dolgaikat. Pénteken szapulni fonákság, mert vasárnapig be nem lehet takarítani a ruhát. A vasárnapi szitálás ünneprontás".

dc_1566_18

nyelvünkben gyakran nemcsak a mai sorrendben fordultak elő, hanem fordított szórenddel is, pl. *mézzel tejjel folyó, talpától fogva tetéig* (!)*, nappal és éjjel, se földön, se égen*.

Bierich szerint az igei frazeologizmusok között ezzel szemben kifejezetten gazdag a variánsok száma (i. m. 104). Ez leginkább az igei komponensek tekintetében látszik, de főnévi vagy melléknévi komponenseik vonatkozásában sem ritka. Ennek megfelelően találni olyan variánsokat, amelyekben csak az igei összetevőt illetően van különbség, vannak olyanok, amelyekben csak a névszói komponenseket illetően, s találni olyanokat is, amelyeknek mind az igei, mind egyéb konstituenseik váltakozhatnak. Bierich azt állapítja meg, hogy az igei frazeologizmusok ugyan jelentős variánsredukciót mutatnak a 18. század óta, ennek ellenére gyakran ma is több változatuk van.

Nem vagyok azonban biztos abban, hogy Bierichnek a különböző frazémacsoportok variációs lehetőségeiről tett megfigyeléseki valóban relevánsak. Egyrészt az állandósult kifejezések között jóval gyakoribban az igei frazémák a nominális vagy adverbiális frazémáknál, így ebből is fakadhat az a tény, hogy előbbiek körében kiterjedtebb a variánsképződés. Másrészt inkább evidenciaszerű számomra az a megfigyelése, hogy míg a főnévi, melléknévi és adverbiális frazémák esetében a variancia csökkenése többnyire ahhoz vezet, hogy csak egyetlen változat marad használatban, addig az igei frazémák esetében általában a változatok számának redukciója után is még több variáns használatos. Ez talán inkább azzal függ össze, hogy az első három típus esetében többnyire rövidebb, két komponensből álló egységekről van szó, míg az igei frazémák között gyakoriak a három, sőt négy komponensű kifejezések is. Ezek esetében – már csak matematikailag is – jóval nagyobb a variációs lehetőségek száma, így nem meglepő, ha a standardizáció nyomán kialakuló variánsredukció után még mindig több változatuk él tovább.

5.1.3. Morfoszintaktikai változások a kifejezésekben: a vonzatok módosulása

A kifejezések vonzatainak megváltozásával, formai egységesülésükkel már a frazeologizálódási folyamat kapcsán is foglalkoztam, s bemutattam néhány példát is – mind a konstrukcióintern, mind a konstrukcióextern vonzatok változását illetően. Ezért itt most csak röviden tárgyalom ezt a kérdést, néhány további példával illusztrálva a jelenséget.

A **konstrukcióintern**, azaz a kifejezésben rögzült lexémákat érintő **vonzatok** tekintetében már láthattunk példákat a 2.2.8., illetve a 4.2.1. fejezetben a *szemébe hány → szemére hány* szókapcsolat kapcsán, valamint a 4.2.3.3.1. részben (*férjnek ad → férjhez ad*; *véghez megy → végbe megy*). Hadrovics könyvének *Határozói vonzatváltások* című fejezetében (1995: 42–51) foglalkozik hasonló esetekkel, legtöbb példájával azonban nem lehet egyetérteni, mert igaz ugyan, hogy vonzatváltás történik az idézett esetekben, ám nagyon sokszor csupán vonzatos igéket mutat be, nem pedig frazeológiai egységeket (pl. *bízik vmiben → vmihez, gyónik vkihez → vkinek, tanít/oktat vmihez → vmire* stb.). Vannak azonban példái között a fent említetteken kívül még további szólások, amelyekben a konstrukcióintern bővítmény vonzatának a megváltozását figyelhetjük meg.

Az *éhen,* illetve *szomjan hal* kifejezések például régibb szövegeinkben gyakran jelennek meg *éhhel hal,* illetve *szomjúval hal* formában, pl.

dc_1566_18

[…] hogy *meg* ne *haljon éhhel* (BodK 14)
Az igaz házas […] hogy cseléde (= családja) *meg* ne *haljon éhhel,* dolgozik nappal éjjel (RMKT 2: 45)
[A fösvényeknek] ajakok alatt folyó víz fut, de *szomjuval halnak* (KerGyül 165)

Ez a változás azonban nem csupán a két állandósult kifejezést érinti, más esetekben is kimutatható, pl..

Ibrány Ferenc *döggel halt meg* (Szam 125)
Ha a tél elérközik, ottan *hideggel halsz meg* (HeltFab Ga)

Voltaképpen tehát a *meghal* ige vonzata változott meg az idők során, ennek köszönhetően azonban a két kollokációszerűen állandósult kifejezésben rögzült konstrukcióintern bővítmény formája is módosult (*éhhel hal → éhen hal, szomjúval hal → szomjan hal*). Ugyanakkor érdekes, hogy egyik esetben sem az ige ma szokásos vonzata állandósult a kifejezésben. Ma ugyanis szabad szókapcsolatokban okhatározóként inkább az inessivusi ragot találjuk a *meghal* mellett (pl. *meghal rákban, infarktusban, tüdőgyulladásban*), nem pedig a superessivusi *-N* ragot. A két kifejezésben tehát vonzatváltozás történt, de a szabad szókapcsolatokhoz képest eltérő irányba: ezzel is tükrözve az elemek lexikai összetartozását.

Hasonló változást tapasztalhatunk a *helyén hagy* szókapcsolatban is, melynek alakja később *helyben hagy*ra módosult, vö.:

1574: azt [= a donációs iratot] én elöttem elolvassák, és ha *helyén* kell *hadnom, helin hagyom* (íráshibával: *hagion*, NytudÉrt 25: 56)
Leánya beszédét [a király] megérté, *helyén hagyá* (Ap 98)
Ezt a tanácsot a több atyafiak is mind *helyben hagyták* (BethK 1: 19)

Ugyanez a változás zajlott le a *helyén marad → helyben marad* kifejezés tekintetében is, vö.:

Holott Machumetnek törvénye és hite *helyén maradna* (Székely 132v)
1649: Azon contractus, collatio és donatio *helben maradjon* minden részeiben (MNy. 69: 105)

Az *eszébe vesz* kifejezés nagyon gyakori régibb nyelvünkben, de számos előfordulásának csak kisebb része egyezik meg a mai *észre vesz* jelentésével.[220] „Az adatok túlnyomó többségéből különböző, de lényegében rokon jelentésárnyalatok olvashatók ki, mint ’tudomásul vesz, megért, meggondol, megfontol, megszívlel’ stb.” (Hadrovics 1995: 55). A mai ’érzékel, észlel’ jelentésben találjuk azonban az alábbi példákat:

Az ő szülei … *eszekben vevék*, hogy az gyermek kezdé az minor fratereknek szokását tartani (PéldK 55)
Oly igen elragadtatott, hogy gyakorta *eszében* nem *veszi* vala az fratereket (DomK 224)
Észre vévén, hogy parancsolatja semmit sem ér, megcsendesedett (BethK 1: 36)

[220] Mivel az alakulat ma már egybeírandó (*észrevesz*), voltaképpen kilépett a frazeológiai egységek köréből.

dc_1566_18

Hozzá kell tennünk, hogy mind az előző kifejezés esetében (*helyén hagy/marad*), mind ezekben a példákban nem csupán a vonzat morfológiai formája változott meg, hanem a birtokviszony is feloldódott a szerkezetben, ezzel is segítve az igemódosítói szerepkör létrejöttét, egyúttal a fordulat általánosabb jelentésének kialakulását (l. korábban is a 4.2.3.2. részben). Ez is tükrözi, hogy a lexikális rögzültséghez vezető folyamatok gyakran kéz a kézben járnak, egymást erősítik.

Konstrukcióintern vonzatok részleges változása figyelhető meg a 'csöbörből vödörbe jut' jelentésű német *aus dem Regen in die Traufe kommen* szólásban is [szó szerint: az esőből az ereszcsatornába kerül], melyben a *Regen* komponens ma már gyakoribb a *von* prepozícióval: *vom Regen in die Traufe kommen* (vö. Röhrich 1991: 1235, ill. Burger – Linke 1998: 751). Az 'erősen szorongat, szutyongat vkit' jelentésű *jmdm. aufs Leder knien* [szó szerint: vkinek a bőrére térdel] belső vonzatát illetően pedig a prepozíció melletti esethasználat változott meg: a tárgyesetű vonzat mára datívuszira változott: *jmdm. auf dem Leder knien* (vö. Burger – Linke 1998: 751).

Ami a **konstrukcióextern vonzatok** változását illeti, azzal kapcsolatban is láttunk már néhány magyar példát a 4.2.3.3.2. alfejezetben (*töri a fejét vmiben → töri a fejét vmin, véget vet vminek v. vmiben → véget vet vminek*).

Hasonlóképp megváltozott a *hálát ad* kifejezés külső vonzatkerete: régibb szövegekben a fordulat felváltva fordul elő a *vmiről* illetve a *vmin* vonzatokkal, s nincs példa a ma szokásos *vmiért* formára. Később azonban megváltozik a helyzet: a két korábbi változat eltűnik, s átadja a helyét a mai vonzatnak (vö. Hadrovics 1995: 49 is):

> *Halat aduan* nem chak *io zerenchekrevl*, de az *haborusagokrol* es (CornK. 142)
> *hálákat ada* Istentől vőtt *ajándékokról* (NySz. I: 1278)
>
> Az szép *nyereségön* nagy *hálát adának* (NySz. I: 1278, Tinódi)
> Hogy egészségben vagytok, *adunk* Istennek *hálát rajta* (NySz I: 1278)
>
> Imádon [!] Istenem, és szivemből *hálát adok* neki mind azon *jókért*, mellyekkel megáld… (HHC: Peregriny Elek: Az öreg Gyurkó. 130)
> A szentek nyereségnek s nagy kegyelemnek vették, ha szégyen s megvetés érte őket, s Istennek *hálát adtak érte.* (HHC: Nogáll János: Boldogasszony követése. 161)

Ugyancsak megváltozott a *példát vesz* kifejezés külső vonzatkörnyezete: a korábban használt *vkitől/vmitől* vonzatot mára teljesen felváltotta a delativusi *vkiről/vmiről* változat (vö. Hadrovics 1995: 49):

> Tekéntsetek az zöld fára, és *vegyetek példát ű tőle* (SimK 2)
> Minden népek *tőled példát vesznek* (BalB és 16. SzK 1: 502)
>
> *Vegyetek példát* az prófétáknak ű gonosz *végezetjekről* (NySz. III: 1109, JordK)
> *Példát vegyünk* rígi tertint *dolgokról* (BalB és 16 SzK 2: 597)

A németben is találunk érdekes példákat a frazeológiai egységek külső vonzatainak megváltozására. A 'kivételez vkivel, előnyben részesíti' jelentésű *jmdm. eine Extrawurst braten*

dc_1566_18

[szó szerint: külön kolbászt süt vkinek] szólás dativusi vonzata például váltakozhat a *für* prepozíciós alakkal (*für jmdn*.), de itt nem tolódott el a használat dominánsan az egyik irányba. Előfordul olyan eset is, hogy a korábbi, külső vonzat nélküli szószerkezet mellett megjelenik egy fakultatív dativuszi bővítmény: *auf den Leim gehen → (jmdm.) auf den Leim gehen* 'lépre megy'. A 'felelősségre vonják' jelentésű es *geht (jmdm.) an den Kragen* szólásban pedig a korábbi fakultatív dativusi bővítmény mára obligatorikussá vált (vö. Burger – Linke 1998: 751). Ez utóbbi változást a Grimm-szótár adatai is tükrözik (DWB. 11: 1159):

> denn was ich (Reineke) für lügen ersann, bevor ich entwischte, könnt ihr denken; fürwahr, *es gieng* zunächst (d. i. ganz nah) *an den kragen*.
>
> wenns da nicht auslangt, herr Sandel, kanns *ihm an den kragen gehn*

A frazéma külső vonzatának változását mutatja még például az orosz nyelvben az 'eliramodik, elinal, nyaka közé kapja a lábát' jelentésű *давай/дай бог ноги* [szó szerint: adjon az Isten lábat] szólás is. Ez – összefüggésben a mögötte meghúzódó képi háttérrel is – eredetileg egy dativusi vonzattal állt (*кому-л.*). A képi háttér lassú elhomályosulásával azonban az 'elfut, elinal' jelentés kezd dominálni, ezért a 18. században már fakultatívvá válik a vonzat megjelenése, mára pedig már nem is állhat a kifejezésben ez a bővítmény (vö. Bierich 2012: 108, itt megfelelő szövegpéldák is dokumentálják a változást).

Szintén a külső vonzat formája változott meg a 'tisztességtelenül megszedi magát vmin' értelmű orosz *греть/нагреть руки на чём-л.* szólás esetében is. A szó szerint 'melegíti a kezét vmin' jelentésű fordulat Bierich szerint (2012: 109) a 18. században még jobbára genitivusi bővítménnyel fordul elő, mára azonban már csak a *на* prepozíciós vonzattal található meg.

5.1.4. Kicsinyítő képzős formák megjelenése a szerkezetben

Egy további alaki változási lehetőség, hogy egy frazéma valamely főnévi komponense idővel **kicsinyítő képzős** formát kap. Ez megmaradhat a képző nélküli alak mellett variánsként is, de előfordul az is, hogy a kicsinyítő képzős forma idővel kiszorítja a korábbi alakot.

Ilyen változásra láthattunk már példát a lexikális variánsok redukcióját bemutató 4.2.1. fejezetben a 'kárörvendően nevet, a markába nevet' jelentésű német *sich ins Fäustchen lachen* szólás kapcsán. Ebben a német az 'ököl' főnévi komponenst használja, a kifejezés Röhrich szerint (1991: 422) az újfelnémet korszak óta adatolható. Már az egyik korai adatban megtaláljuk a kicsinyítő képzős alakot (Der teufel *in sein feustchen lacht* [az ördög a markába nevet]), de a képzőtlen formát használja később Luther (Sirák fia könyve 12:19: Seinen Kopff wird er schütteln, vnd *jnn die Faust lachen*, dein spotten vnd das Maul auffwerffen [fejét csóválja és a markába nevet…]) vagy a 16. századi prédikátor, Johannes Mathesius is (vergießen unschuldig blut und *lachen* darzu *in die faust* [ártatlan vért ontanak és a markukba nevetnek]). Mára azonban csak a kicsinyítő képzős forma maradt életben, talán azért is, mert ez a változat alkalmasabb volt a negatív, gúnyos konnotáció kifejezésére.

Hasonló változás történt a németben a *jemandem kein Haar / niemandem ein Haar krümmen* szólás kapcsán. Ez a 'nem árt senkinek' értelmű szólás szó szerint azt jelenti, hogy 'egy haja szálát se görbíti meg vkinek'. Röhrich adataiból (1991: 603) látható, hogy a szólás

dc_1566_18

már a 15. században Johannes Fischartnál is előfordul: „Er hett jm nicht *gekrümpt ein haar*”. A fordulat kiegészíthető a *können* ’tud’ segédigével is: *niemandem ein Haar krümmen (können)*, azaz ’senkinek / a légynek sem tudna ártani’.[221] Ez utóbbi szólásnak idővel létrejött olyan variánsa is, amelyben a *Haar* komponens kicsinyítő képzős formáját találjuk: *niemandem ein Härchen krümmen können*, pl. „Es versteht sich von selbst, dass Mia absolut gutmütig ist und *keinem Menschen ein Härchen krümmen könnte*” (www.redensarten-index.de, *Härchen* szócikk, 2017. 08. 16.).

Hasonló változást figyelhetünk meg a *sein Mütchen (an jmdm.) kühlen* szólást illetően is. A ’kitölti a haragját (vkin)’ értelmű fordulat főnévi komponenseként a régi németben a *Mut* lexéma állt. Ennek jelentése ma ’bátorság, merészség’, de régebben tágabb volt a szemantikája, inkább ’lelkiállapot, kedély’ értelemben volt használatos (vö. Röhrich 1991: 1063).[222] Ennek megfelelően került bele a *sein Mut an jmdm. kühlen* kifejezésbe is, amelyet már a Nibelung-énekben is megtalálni: „Do *kuolten* mit den wunden die geste wol *ir muot*” (2133. versszak). Luther is használja a kifejezést bibliafordításában: „Ich will nachjagen [...] und *meinen Mut an ihnen kühlen*: ich will mein Schwert ausziehen, und meine Hand soll sie verderben” [Űzöm őket … és kitöltöm haragom rajtuk: kirántom kardomat és karom pusztulást hoz rájuk] (Exodus 15:9).

Luthernél azonban már a kicsinyítő képzős alak is előfordul, pl. Sirák fia könyvében: „*küle* dein *mütlin* nicht, wenn du straffen solt (!) [ne neheztelj másra, ha büntetned kell]” (10:6), s később egyre gyakoribbá válik ez a forma, így találjuk Hans Sachsnál is:

> Rech nit zu gnaw all misse that,
> *Kül* nicht *dein Mütlein* frü und spat
> [Ne bosszuld meg túlzottan (pontosan) a gaztetteket, ne hűtsd le haragod
> korán és későn] (vö. Röhrich uo.).

Röhrich szerint a 17. század óta már inkább csak a ma standardnak tekinthető *-chen* kicsinyítő képzős forma (*Mütchen*) használatos.[223]

Hasonlóan módosult több orosz frazeológiai egység főnévi komponensének alakja is. A ’vadonatúj’ jelentésű *с иголочки* kifejezés ma csak ebben a kicsinyítő képzős formában fordul elő, szó szerinti jelentése nagyjából így adható vissza: ’a varrótűcskéről’ (pl. *мундир с иголочки* ’tökéletesen passzoló egyenruha; olyan, mintha ráöntötték volna’). Ennek azonban még a 18. század végén is megvoltak a képző nélküli, illetve másik képzővel alakult variánsai (*с иглы*, ill. *с иголки* – vö. Bierich 2012: 102).

---

[221] A szólásnak a németben is van *keiner Fliege ein Bein krümmen können* variánsa, ennek szó szerinti jelentése: ’egy légy lábát se tudná elgörbíteni’.

[222] Ez az értelem bukkan fel még ma is a *guten, frischen, frohen Mutes* kifejezésekben is, melyek jelentése ’jókedvűen, optimistán’ vagy a *zumute / zu Mute* fordulatban, amely szintén a kedélyállapotra utal: *Ihm ist gut/schlecht zu Mute* ’jó/rossz a hangulata’.

[223] Mint Röhrich rámutat (uo.), a kifejezés megtalálható a hollandban is (*zijn moed koelen aan iemand*). Az általa ugyanitt említett francia (*assouvir sa vengeance, sa colère sur quelqu'un,* ill. *excercer sa rage contre quelqu'un*) és angol (*to vent one's rage/spleen/anger on somebody*) kifejezések azonban inkább csak jelentésükben egyeznek a német szólással, képiségükben és szerkezetükben nem, hanem a magyar *kitölti a haragját vkin* fordulathoz állnak közel.

dc_1566_18

Ezzel analóg változások más orosz szólások kapcsán is kimutathatók. Ezek esetében többnyire azt látjuk, hogy korábban vagy csak a kicsinyítő képző nélküli változatuk létezett, vagy a képzőtlen és a képzős alak egymás mellett élt, mára azonban alábbi példáink mindegyikében csak a diminutív forma fordul elő (vö. Bierich: uo.):

18. század: *попасться на уду кому-л.* 'vkinek a horgára akad = rászedik, bekapja a horgot'
20. század: *попасться на удочку кому-л.* 'vkinek a horgocskájára akad'

18. század: *заморить червяка (червячка)* 'megöli a kukacot = csillapítja az éhségét, bekap vmit'
20. század: *заморить червячка* 'megöli a kis kukacot / kukackát'

18. század: *на волосу (на волоске) висит что-л.* 'egy hajszálon függ vmi, nagyon kicsi hija van vminek'
20. század: *на волоске висит что-л.* 'egy hajszálacskán függ vmi'

Ezekben a példákban – legalábbis egy részükben – feltehetőleg az expresszivitás fokozása érdekében bukkanhat fel a kicsinyítő képzős forma. Valakinek az ártatlanságát, veszélytelenségét nyilván már maga az a nyelvi kép is viszonylag erősen képes kifejezni, hogy az illető másnak egy haja szálát sem tudná meggörbíteni, de mindezt még erősíthetjük azzal, ha a *haja szála* helyébe a *haja szálacskája* kerül (vö. *niemandem ein Härchen krümmen*), ugyanez elmondható az utolsó orosz példáról is. De hasonló oka lehet a *червь → червячок* változásnak is: a kicsinyítő képzős, 'kukacka' értelmű alak talán azt jelzi, hogy valóban csak egészen keveset eszik az illető.

De ilyesféle oka lehetett a németben a kicsinyítő képző használatának a *das Tüpfelchen auf dem i* 'a pont az i-n, az utolsó ecsetvonás' vagy a *bis aufs (letzte) i-Tüpfelchen* 'hajszálpontosan' kifejezésekben is. A főnévi komponens ebben a *Tupf* 'pötty, (ecset)vonás' szóra megy vissza, ennek már a *Tüpfel* alakja is kicsinyítő képzős, s ennek továbbképzése a *Tüpfelchen*, amely ezáltal – egyfajta lexikális fokozásként – erősíti azt a jelentést, hogy mennyire az utolsó mozzanatról, apróságról van szó a jelzett esetben. Hasonló okból kerülhetett a kicsinyítő képzős forma a *sein Scherflein dazu beitragen* 'tehetsége szerint hozzájárul vmihez' szólásba is, hiszen a *Scherflein* kis értékű váltópénz volt, így a bibliai eredetű kifejezés[224] jól vissza tudta adni, hogy valaki – ha csak kevéssel is – segíteni tudta a szóban forgó ügyet (akár anyagi, akár szellemi téren).[225]

[224] Vö. Die Bibel 1978 (Lk 21:1–3): Er sah aber auf und schaute die Reichen, wie sie ihre Opfer einlegten in den Gotteskasten. Er sah aber auch eine arme Witwe, die *legte zwei Scherflein ein*. Und er sprach: Wahrlich, ich sage euch: Diese arme Witwe hat mehr als sie alle eingelegt. [Föltekintett és figyelte, hogyan dobják a gazdagok adományaikat a templom perselyébe. Közben látta, hogy egy szegény özvegy két fillért dobott be. Erre megjegyezte: „Bizony mondom nektek, hogy ez a szegény özvegy többet dobott be, mint bárki más.] L. még Mk 12:42 is.

[225] Az utóbbi két német kifejezésben már eleve a kicsinyítő képzős alakot használhatták, a Grimm-szótárban legalábbis nem találtam nyomát annak, hogy ezekben korábban a képzőtlen forma is előfordult volna, feltehetőleg nincs tehát szó alaki változásról. A *Scherflein* a kfn. *scher(p)f* származéka, s etimológiailag a *Scherbe* 'cserépdarab, szilánk' szóval van rokonságban, mert az eltörhető ezüstpfennig egy darabja volt eredetileg (vö. http://www.duden.de/rechtschreibung/Scherflein, 2017. 08. 16).

dc_1566_18

A magyarban viszont alig találtam erre a jelenségre példát. Az Arany Toldijából is ismert *felült Lackó (a nyakára)* szólásban előforduló becézett *Lackó* alaknak *Laci* változata is előfordul: *felült Laci (a nyakára/hátára), hozzá kötötte Laci a lovát, nyakába akasztotta Laci a kört*ét stb. (vö. Csefkó 1930: 126–135). Ha hinni lehet Csefkónak (i. m. 127), akkor ennek Csík megyéből *László a nyakára ült* alakja is adatolható, tehát itt is megfigyelhető a szólásnak a kicsinyítő képzős alakban való rögzülése[226]. Mivel azonban Csefkó rengeteg becézett forma mellett ezt az egyetlen *László* komponenssel alakult változatot közli, némi kétség merülhet fel, hogy ez valóban használatban lehetett-e.

Emellett még a *Hiába fürdik a csóka, nem lesz fehér galambbá* közmondásban bukkantam efféle változásra.[227] Ennek Erdélyinél van olyan változata is, hogy *Hiába fürdik a csóka, nem lesz hattyu belőle* (Erdélyi 1851: 73), de ugyanitt adatolható – egy népdalra való hivatkozással – *Hiába fürdik a csóka, nem lesz fehér galambocska* variánsa is. A kicsinyítő képzős alak használatának itt is lehet oka valamiféle fokozó értelem: a bűnös embert jelképező fekete csókával nem egyszerűen a fehér galambot, hanem annak még ártatlanabb fiókáját állítja szembe a közmondás. Nem zárható ki azonban az sem, hogy ebben a cserében ritmikai okok is közrejátszottak a *csóka* és *galambocska* szövégek – véletlen – összecsengése folytán.

5.1.5. A számhasználat megváltozása

További alaki módosulás lehet a **számhasználat megváltozása**. A németben például a ’benne van a keze a dologban’ jelentésű szólásban a *Hand* komponensnek ma mind az egyes, mind a többes számú formája használható: *bei etw. die/seine Hand* vagy *seine Hände (mit) im Spiel haben*. A Grimm-szótár tanúbizonysága szerint viszont régen inkább csak az egyes számú alak volt szokásban: „und ich narr glaubte, *sie hätte die hand im spiele gehabt*” [s én bolond azt hittem, hogy benne volt a keze a dologban] vagy „sie will allein regiren, und allenthalben selbst *die hand im spiele führen*” [egyedül akar uralkodni, s mindenekelőtt a kezét a játékban tartani] (10: 357).

Korábban a frazeologizálódási folyamat részeként bemutattam már a német *ein Auge auf jmdn./etw. werfen* ’szemet vet vkire/vmire’ fordulat kialakulását (4.2.3.). Az ott olvasható példákból is látszott, hogy régibb szövegekben gyakran előfordult a szólás többes számú főnévi komponenssel is (*die Augen auf jmdn./einen werfen* stb.).

Bierich szerint (2012: 107) a 18. században az orosz szóláskincsben is számos, a számhasználat módosulásához kötődő változás zajlott. Ezek szerinte három csoportra oszthatók:

1. az egyes és a többes számú alak közül csak az egyik marad életben;
2. a korábban rögzült egyes számú formát felváltja a többes számú alak;
3. a korábban rögzült többes számú alak egyes számúra cserélődik (ez csak ritkán fordul elő).

[226] Mint Csefkó is rámutat (uo.), a szólásba azért kerülhetett a *Laci/Lackó* személynév, mert június 27-én van László-nap, amelyhez mind a nagy meleg, mind a nyári mezei munka dandárja is köthető, így érthető, ha ehhez kapcsolták a nagy melegtől és a munkától való elfáradást kifejező szólást.
[227] Ebben a formában Margalitsnál adatolható (1896: 225). Dugonicsnál megengedő mondattal bevezetve találjuk: *Ha fördik is a’ csóka, nem lesz fehér galambbá* (I: 252).

dc_1566_18

Hozzá kell tenni, hogy az első lehetőség esetén is inkább a többes számú formák válnak dominánssá az egyes számúakkal szemben. Ennek magyarázatát Bierich is abban látja, hogy a többes számú alakok jobban képesek kifejezni a frazeológiai jelentés intenzitását. De lássunk néhány példát az egyes típusokra Bierich nyomán!

1. típus:
   18. század: *кошка на сердце скребет у кого-л. / кошки на сердце скребут у кого-л.* 'a macska kaparja / a macskák kaparják a szívét vkinek = nehéz a szíve, nyomott hangulat üli meg a lelkét'
   20. század: *кошки на сердце скребут у кого-л.* 'a macskák kaparják a szívét'

2. típus:
   18. század: *рука коротка у кого-л.* 'rövid a keze vkinek = nincs elég hatalma vmihez'
   20. század: *руки коротки у кого-л.* 'rövidek a kezei vkinek'

3. típus:
   18. század: *лезть на стены* 'a falakra mászik = majd felrobban, indulatba jön'
   20. század: *лезть на стену (стенку)* 'a falra mászik'

Ami a magyar nyelvet illeti, erre a jelenségre is csak kevés példát találtam. Saját frazeológiai szótáram anyagát átvizsgálva mindössze a *szárnya(ka)t ad* szólásban akadtam olyan variánsra, amelyben az általános többesjel megjelenése okozta az alternációt:

> Valószínűleg annyira szabad kezet még soha nem kaptak tervezők a Fordnál, mint akkor, amikor az új kategóriát képező Focust tervezték. Az úgynevezett Ford 2000 koncepció *szárnyat adott* mindenkinek… (Magyar Hírlap 1998. augusztus 21., Autószalon c. rovat)

> A VIP ifjú bankárai nyilván úgy kalkuláltak, hogy a csapat mesésen játszik – erre több drágán vett játékos a garancia –, s a jó hírnév *szárnyakat ad* majd a részvényeknek is. (Heti Világgazdaság 1994. április 16., 36–37)[228]

De a birtoktöbbesítő *-i*-vel kapcsolatosan is csak néhány olyan példára akadtam, melyekben az illető kifejezésnek voltak egyes és többes számban használt variánsai is. Az egyik ezek közül a 'tetszése szerint bánik vkivel/vmivel' jelentésű *az ujja(i) köré csavar/teker vkit/vmit* szólás:

> Princz Gábor nem a politika, hanem a sajtó kreatúrája volt, belőle, általa élt. Az, hogy ő *csavarta-e ujja köré* a politikát vagy fordítva, nem különösebben lényeges… (Magyar Hírlap 1999. július 14., 7)

> […] önbizalom nélkül nem megy. Minket minden esetre *az ujjai köré tekert*. De hogyan viselné, ha önhöz méltó ellenfélre – ellenőrre – akadna? (Heti Világgazdaság 1996. január 6., 122)

Ugyanezt az ingadozást találjuk a 'nem tud a pénzzel bánni, nem becsüli meg az anyagiakat' jelentésű *elfolyik a keze(i) közül/között a pénz* szólásban is:

[228] A többes számú forma terjedésének kedvezhet az utóbbi évtizedekben a *Red Bull* márkanevű energiaital ismert szlogenje is: *A Red Bull szárnyakat ad*.

dc_1566_18

A pénz és az ember kapcsolata: fura. Van, aki gyűjtésében találja az élet értelmét, más szükséges rosszként kezeli. Akad, akihez *a pénz* valósággal ragad, de olyan is, akinek *elfolyik a keze közül*. (Magyar Hírlap 1997. december 9., Észak-Dunántúl c. rovat)

Vagy mit szóljon Gore üzenetéhez a posztkommunista Vietnam, ahol a nómenklatúra *kezei között elfolyik a pénz*? (Magyar Hírlap 1998. november 18., 7)

Hasonlóan váltakozik még a *szárnya(i) alá vesz/fogad vkit* szólás számhasználata is. Ami a régibb magyar példákat illeti, Hadrovics monográfiájában is csak elvétve akadtam ilyen esetekre. A *fül* komponenssel azonban két példát is találtam (i. m. 167):

…az nyomorultak panaszi előtt *be nem dugja fülét* (Drask 60v)
Mely kérésem előtt *nem dugtad bé füleidet* (BethK 1: 165)

Majd emléközném … egy szent emberről, ha ital közben *fület hajtanátok* (NySz. I: 1361, az *ital* szócikkében)
Hajts (!) *le füleidet*, érts (!) meg kérésünket (KerGyül 15)

A két szólás közül ma már egyik sem eleven. A második egyértelműen kihalt, de az MNSzt. adatai szerint a *bedugja a fülét* szókapcsolat is nagyrészt inkább konkrét jelentésben használatos (pl. *vattával bedugja a fülét*), alig van olyan adat a korpuszban, ami a fenti példák ’nem akar vmit meghallani, elzárkózik vmely kérés, panasz elől’ jelentését hordozná. De az kétségtelen, hogy ma mindenképpen az egyes számú formák dominálnak: ez összefügghet nyelvünknek azzal a vonásával is, hogy páros testrésznevek esetén inkább egyes számú formákat használunk.

Hasonló változás történt a ’ránéz, rátekint vkire’ értelmű *szemét vkire veti* szólás esetében is. Ebben ma egyértelműen az egyes számú alak a használatos, de régibb nyelvünkben többes számú forma is előfordul:

Jób … alig meri *vetni szemét* emberekre (RMKT 17. sz. 10: 529)
Az egyik [kicsi gyerek] oly igen *reá vetette* volt a császárra *a szemét*, hogy soha egyebüé (!) nem nézett (Drask 180v)
[A házasságról szólva:] És egymással minket Elégits (!) kedvünket, Hogy senkire ne *vessük szemünket*! (RMKT 17. sz. 9: 203)
Jaj neköm … nincsin (!) imár (!) kire *szömeimet vetnöm* (WeszprK 40)

Példáinkban inkább konkrét használatú a kifejezés, a ’ránéz vkire’ értelem a domináns bennük, feltehetőleg ezért fordulhat elő az utolsóban a többes számú alak. A ’kiszemeli magának <hogy megszerezze>’ jelentésű *szemet vet vkire/vmire* szólás azonban már az átvitt síkon érvényesül, ehhez az általánosabb jelentéshez pedig már jobban illeszkedik az egyes szám, már csak azért is, mert itt is páros tesztrészről van szó.

5.1.6. Tagadó elemek állandósulása a szerkezetben

További alaki változás lehet, ha a frazémában valamely **tagadó elem állandósul**. Ismeretes, hogy a legtöbb frazeológiai egységet mind állító, mind tagadó formában lehet használni, de vannak olyanok is, amelyek – jobbára vagy kizárólag – tagadó formában fordulnak csak elő, pl.

dc_1566_18

nincs mese
nem egy Einstein vki
nincs ki mind a négy kereke vkinek
Nem semmi!
Ahol nincs, ott ne keress!
Szarnak, kárnak nincs gazdája.
Nincsen rózsa tövis nélkül.

Ezek között természetesen vannak olyanok is, ahol a tagadó elem már a fordulat megszületésekor ott lehetett a kifejezésben, hiszen az valaminek a hiányára utal, vagy valaminek az ellentétét hangsúlyozza. Ilyen előbbi példáink többsége.

Vannak azonban olyan kifejezéseink is, amelyek valaha állító formában is előfordulhattak, de mára már inkább csak tagadó alakjuk használható. Ez azért többnyire nem jelenti azt, hogy az állító forma teljesen kizárható, de mindenestre igen ritka. Lássunk néhány példát!

A *nem káptalan a feje vkinek* szólással ma arra utalunk, hogy az illető 'nem tud mindent megjegyezni, észben tartani'. Ez ma csak elvétve fordulhat elő állító formában, leginkább akkor, ha valamely nagy tudású, igen tájékozott emberre azt mondjuk, hogy *valóságos káptalan a feje*. Régebben azonban nem volt annyira ritka a kifejezés állító formában sem. O. Nagy idézi például (1979: 254) Mikszáthnak *A nagy pecsét* című cikkét, amelyben ez olvasható: „A piros pecsét a múló szerződések, a sárga a fontosabb királyi parancsok színe és így tovább, *káptalan legyen a feje*, aki ezeket apróra tudja". De Dugonics gyűjteményében is megtaláljuk a kifejezést állító formában az *Okosok* címszó alatt: *Egész káptalan a' feje* (II: 118). Erdélyinél is előfordul az állító változat: ő feltüntet egy *Baj van a káptalanban* szólást, majd ennek magyarázatául hozzáteszi „Káptalan am. fej, ezen közmondástól: *Káptalan a feje* (1851: 221). Ma azonban már szinte csak a tagadó formák használatosak, ezt tükrözik az MNSzt. adatai is, amelyben 26 előfordulásból mindössze egyben található állító forma:

> Ám Pracli Joe *feje, mint a káptalan*; kívülről fújta az útikönyvet. (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Gyurkó László: Pracli Joe az óriástörpék országában; 1997)

Szintén csak tagadó formában fordul elő mai nyelvünkben a *nem esett a feje lágyára* szólásunk is. Régibb gyűjteményeink azonban ezt is közlik állító formában. Erdélyinél így találjuk (1851: 137): „*Feje lágyára esett*. Gyöngelmü (!)", de megvan Sirisakánál (1891: 51): „*Feje lágyára esett* (Megbutult, eltompult az esze.)", s rájuk való hivatkozással Margalitsnál is (1896: 227, 492). O. Nagy szótára azonban már csak a tagadó formát tartalmazza (1976: 203), s ez megfelel a mai nyelvszokásnak, mert az MNSzt.-ben is szinte csak ilyen formában fordul elő a kifejezés. Kivételt mindössze egy-két olyan adat jelent, amelyekben – kontrasztképpen – az állító forma is megtalálható, annak hangsúlyozására, hogy az illető talán mégsem olyan okos, mint gondolja, pl.

> Tudod, Lorcsikám, annak az embernek az önfejűségével, aki váltig ismételgeti, „én *nem estem a fejem lágyára*!", holott épp az a baja, hogy *a feje lágyára esett*, makacsul tengtem-lengtem s abban voltam, hogy ebből az ügyeskedésből holtig megélek. (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Határ Győző: Életút; 1993)

dc_1566_18

Ugyancsak inkább tagadó formában használatos ma már a *nem köt vmit másnak az orrára* szólás. Mint O. Nagy rámutat, ennek egyik korai, 18. század eleji adatában még a *köt* ige helyén a *függeszt* található, de a kifejezésnek már itt is tagadó a formája: *nem kell az asszonynak mindent orrára függeszteni* (1979: 373). Amint O. Nagy is megjegyzi, „ez a ma is élő és különösen a bizalmas beszédben gyakori szólás német hatásra honosodott meg nyelvünkben. Eredetije (*einem etwas auf die Nase binden*), ami a németben is főleg tagadó alakban használatos, kettős képet foglal magában, két képes kifejezés összeolvadásából keletkezett" (i. m. 374). Ritkán azért állító formában is használható a kifejezés, az MNSzt.-ben találni néhány ilyen adatot is, pl.

> A magyar állam is fizet persze. Telik neki, tízmillió zsebben kotorászhat. Hogy mikor mire mennyit költ, azt csak nagy vonalakban – és utólag – *köti az orrunkra*. (MNSzt.; Magyar Narancs 2000. július 9.; Cím: Éva – Ekotrip – Kettős mérce)[229]

Leintés, visszafogás kifejezésére használjuk a *Nem hajt*/*kerget a tatár* helyzetmondatot, amellyel arra figyelmeztetjük beszédpartnerünket, hogy nincs igazán ok a nagy sietségre, s ugyanúgy mentegetődzhetünk vele mi magunk is, ha minket sürgetnek. Mint O. Nagy is írja, „csak újabban merevedett meg ebben a tagadó alakban a szólás, régebben kötetlenebb volt a formája. »Sietnek, rettenetesen sietnek. *Mintha a tatár kergetné* ezeket a lakájokat« – írja Mikszáth is egyik elbeszélésében. Erdélyi közmondásgyűjteménye ismer egy ehhez hasonló alakot (*szalad, mintha a tatár hajtaná*) és egy ilyen átkozódásszerű rosszkívánságot: *Hajtson el a tatár!*" (1979: 454). Erdélyinél azonban már megtaláljuk a szólás ma szokásos formáját is (*Nem hajt a tatár* – 1851: 383), ugyanő utal a kifejezés egy variánsaként a *Nincs török a hátunkon/nyakunkon* kifejezésre is (i. m. 394). Az MNSzt. adatbázisában csak tagadó alakú példák találhatók.

Érdekesen formálódott viszont a *nincsen sütnivalója vkinek* szólás alakja. Ennek a tagadószó nagyjából már kialakulásánál fogva lényeges eleme, hiszen mint O. Nagytól tudjuk (1979: 420–421), *sütnivaló*nak a Dunántúl nyugati vidékein azt az anyagot nevezték, amelyet a kenyér kelesztéséhez használtak. Ez nem kovász, nem is élesztő volt, hanem komló és korpa keveréke, amibe néha egy kis korábbról megmaradt kenyértésztát, s egy kevés vöröshagymát is tettek. Magát a kifejezést eredetileg az olyan asszonyokra használták, akik vagy nem csináltak maguknak ilyen keveréket, vagy akiknek idő előtt elfogyott. Mivel ez komoly, megbízható emberrel nem fordulhatott elő, később, amikor a tájnyelvi kifejezés a köznyelvbe is bekerült, „átvitt értelmű szólás lett belőle annak kifejezésére, hogy valakinek nincsen annyi esze, amennyit elvárnánk tőle" (O. Nagy uo.). Ebből fakadóan azonban idővel maga a *sütnivaló* komponens felvette az 'ész, értelem' jelentést, így újabb kifejezések születtek vele, amelyek azonban a főnév

[229] Érdekességként megemlíthetjük viszont, hogy a szólás képi hátterének magyarázata során O. Nagy megemlíti, hogy a Székelyföldről és Zemplén megyéből valamint Pálóczi Horváth Ádám kéziratos szólásgyűjteményéből adatolható egy *Ródd/írd fel az orrodra!* szólás is, amelynek a jelentése 'jól jegyezd meg, ne felejtsd el!'. Ez számára annyiban érdekes, hogy az orr, amely nem a legfontosabb érzékszervünk, talán azért vált az érzékelés és tudat jelképévé, mert az arc közepén, a többi érzékszervnek a középpontjában helyezkedik el (vö. O. Nagy 1979: 374). Számunkra viszont annyiban is tanulságos lehet, hogy a kifejezés gyakorlatilag megegyezik a később az imperativusi forma állandósulása kapcsán említendő *зарубі себе на носу* kifejezéssel, ez pedig valamilyen szláv nyelvből való átvételre enged következtetni. Mivel O. Nagy Zemplén megyei adatot említ, feltételezhető talán szlovák közvetítés (sajnos a forrást pontatlanul tünteti fel: a Nyelvőr XIV. számának 130. oldalán nem található ilyen adat). Az erdélyi adatot Háromszék megyéből ismerjük, ott esetleg moldvai közvetítésre gyanakodhatunk.

dc_1566_18

eredeti értelméhez képest néha kissé fura alakulatok, illetve szóláskeveredésnek tekinthetők, vö. pl. Margalits gyűjteményének **sütnivaló** szócikkével (1896: 654):

> **Sütnivaló**. (Ész.) Bomlik a sütnivalója. D. – Elkelt a sütnivalója. E. – Elment a sütnivalója. E. – Sohasem volt sütnivalója, nem is lesz. D. – Kevés a sütnivalója. ME.

A tagadó formák rögzülése egyes kifejezésekben természetesen nem csak a magyarra jellemző. Amint például a magyarban is inkább tagadó formában fordul elő a *nem tesz lakatot a szájára* szólás, legközelebbi német megfelelőjében (*kein Blatt vor dem Mund nehmen*) gyakorlatilag kötelező elemként ott találjuk a tagadószót.[230] A Grimm-szótár anyagában (DWB. 2: 74) a középfelnémet korból találni ugyan még egy tagadószó nélküli adatot is: des wirt von mir *ein blat gelegt vür den munt* [lapot teszek a szám elé], ám a Röhrichnél (1991: 206) olvasható korai újfelnémet adatokban már mindig ott található a *kein* partikula, pl. Sebastian Francknál 1541-ből (Der wein *nimpt keyn blat für das maul* [a bor nem tesz lapot a száj elé]) vagy Luthernél 1534-ből (Aber David feret heraus vnd *nimpt kein blat für das maul* [de Dávid kimegy, és nem tesz lapot a szája elé]), illetve 1545-ből (so *nimpt* Christus *kein blad für den mund* [Krisztus nem tesz lapot a szája elé]).[231]

Az orosz frazémakincset vizsgáló Bierich is megemlíti a formai változások között a tagadó formák előretörését az állítókkal szemben (2012: 108). A *душа не на месте у кого-л.* 'nincs a helyén a lelke = nem lel nyugalmat' fordulat például ma egyértelműen csak tagadó formában használatos, ám a 18. századi orosz nyelvben mind az állító, mind a tagadó formára számos adatot lehet találni, pl. Тепер *душа моя на месте* 'most a lelkem a helyén van = megnyugodott', illetve до тех пор *душа моя не будет на месте* 'addig a lelkem nem fog a helyére kerülni = megnyugvást találni' (vö. Bierich uo.). Szerinte a tagadó formák előnyben részesítése vélhetően a negáció nagyobb expresszivitásának köszönhető. A tagadó formájú frazémák alkalmasabbak emocionális konnotációk kifejezésére, ez pedig sok esetben az állító formák háttérbe szorulásához vezetett (uo.). Ezt magam azért kiegészíteném még annyival, hogy – mint már fentebb is utaltam rá – sok esetben azért kerül a kifejezésbe a tagadó elem, mert valóban valaminek a hiányára utal, pl. *nincs ki mind a négy kereke vkinek, a kisujját se mozdítja vmiért/vkiért*, vö. ezek német megfelelőivel is: *nicht alle Tassen im Schrank haben* [szó szerint: nincs meg minden csészéje a szekrényben], *keinen Finger rühren* [az ujját se mozdítja] stb.

---

[230] A német kifejezés szó szerinti jelentése 'nem tesz lapot a szája elé', s a szóláskutatók szerint abból a régi színházi szokásból magyarázható, hogy a színészek a szájuk elé tett papírlappal vagy nagyobb növényi levéllel, például szőlőlevéllel takarták el arcukat, ha valamilyen csipkelődést fogalmaztak meg, esetleg obszcén szavakat és kifejezéseket használtak, hasonlóan ahhoz, amikor kezünkkel takarjuk el szánkat ilyen esetekben. Aki tehát *nem tesz lapot a szája elé*, az nyíltan és jól érthetően fogalmazza meg a véleményét (vö. Röhrich 1991: 206). Meg kell jegyezni még, hogy noha az MNSzt.-ben is csak kivételesen fordul elő a *nem tesz lakatot a szájára* szólás állító formában, a Halász – Földes – Uzonyi-féle szótár a **lakat** szócikkében feltünteti a magyar kifejezést *lakatot tesz a szájára* formában is (1998: 904). Ennek német megfelelőiként a *sich ein Schloss vor den Mund legen, ein Schloss vor den Mund haben* kifejezéseket adja meg. Ezek azonban nem lehetnek nagyon használatosak, mert sem a Duden 11, sem a www.redensarten-index.de internetes gyűjtemény nem ismeri őket, bár Röhrich szólásmagyarázó lexikona bibliai eredetű kifejezésként (Sirák 22:23) említ Walther von der Vogelweidétől egy hasonló adatot (1991: 1368).

[231] Látható, hogy a régi példákban többször még a *Maul* komponens áll a *Mund* helyén, azaz a szólásban nemcsak a tagadó forma rögzülése jelenti a változást, hanem lexémacsere is történt. Ennek oka feltehetően a *Maul* konnotatív jelentésének negatív irányú változásában keresendő, ugyanezért cserélődött a *das Wasser geht jmdm. bis ans Maul* szólásban is a *Hals* elemre (l. fentebb az 5.1.1. fejezetben).

dc_1566_18

5.1.7. A komponensek számának megváltozása (elemek hozzáfűzése vagy elhagyása)

További alaki változást jelenthet a **komponensek számának változása** a frazeológiai egységben. Ez jelentheti bizonyos elemek hozzáfűzését is a korábbi szerkezethez, de éppen fordítva egyes komponensek elhagyását is. Régi nyelvi adatokban azonban természetesen nehéz bizonyossággal megmondani, hogy ha egy kifejezésnek a maihoz képest további elemei vannak, akkor az a korabeli nyelvhasználatot, azaz a langue szintjét tükrözi-e, vagy csak tudatos, alkalmi modifikációról van szó. Csak ha egymástól független forrásokban is megtaláljuk ugyanazt a kiegészítő elemet, akkor állíthatjuk viszonylagos bizonyossággal, hogy valóban az illető frazéma kibővített változatával van dolgunk. Így például nem lehet egyértelműen állást foglalni abban, hogy Sebastian Brant 1494-ben megjelent Narrenschiff című művének alábbi adatában alkalmi modifikációról vagy uzuális variánsról van-e szó: *Es ist für war nit alles golt / Das an dem sattel ettwan glysßt* (vö. Jesko 2007: 1101) [’Bizony nem mind arany, ami a nyergen fénylik’]. A közmondás ma szokásos alakja a következő: *Es ist nicht alles Gold, was glänzt*, vagyis ’Nem mind arany, ami fénylik’. A *glänzen* igei komponens helyén a Grimm-szótár tanúbizonysága szerint korábban állhatott a *blinken* és a ma már kihalt *gleißen* ige is, vö. a Roland-ének alábbi adatával: er irvolte daz altsprochene wort: ... / *iz en ist nicht allez golt daz da glizzit* vagy Luthernél ezzel a formával: *es müste (!) nicht alles gold sein, was da gleisset* (DWB. 8: 706). Ez a közmondás egészül ki a *Narrenschiff* fenti adatában a *Sattel* főnévvel. Jesko szerint nem lehet dönteni az uzualitás kérdésében, de mivel Grimm – konkrétabb forrásmegjelölés nélkül – idézi Sebastian Francktól a közmondást a fenti betoldás nélkül is (*es ist nit alles gold, das gold gleiszt* ’nem mind arany, ami aranyként fénylik’ – 8: 704), véleményem szerint lehet, hogy ebben az esetben inkább csak alkalmi modifikációról van szó.

Ugyanakkor viszont egyértelműen újabb kori betoldásnak tűnik a *gesund wie ein Fisch im Wasser* ’egészséges, mint a hal a vízben = egészséges, mint a makk’ szóláshasonlat *im Wasser* részlete. Mint Jesko is rámutat, ez az elem a régibb adatokban nem található meg, pl. *er wurd zuhant als gesunt als ein fisch* (2007: 1101). Ugyancsak az *im Wasser* határozó nélkül találjuk meg a kifejezést Fritsch 1716-ban megjelent német–angol szótárában is: *gesund und frisch als ein fisch* (vö. DWB. 5: 4300). Ennek bővített formájaként jelentek meg azután olyan változatok, mint *er wart gesunt reht als ein visch, / der vert in einem wâge* (= in einer Woge, azaz egy hullámban, vagyis a vízben, vö. Jesko uo.). Ugyanígy keletkeztek a következő variánsok is: *gesund wie ein fisch im teiche* ’egészséges, mint a hal a tóban’, illetve *so gesund as en fisk im water* (vö. DWB. uo.).

Hasonló betoldás a német *sich etwas im Kalender (rot) anstreichen* szólásban a *rot* komponens. A nemritkán némi iróniával használt kifejezés azt jelenti, hogy ’<valamely alkalmat> vörössel aláhúz a naptárban’, azaz mint igen ritka eseményt jelöli meg. Előző példánktól mégis némileg eltér, mert míg abban ma az *im Wasser* határozó már szinte kötelező elem, ebben a *rot* összetevő el is maradhat, tehát csak fakultatív a használata.

Feltehetőleg ugyancsak betoldás történt az O. Nagy gyűjteményében tájnyelvi adatként feltüntetett, tréfás stílusminősítésű *fel meri kötni a macskára a harangot* szólás esetében, amelynek O. Nagy szerint van olyan változata is, amelyben a *macskára* komponens helyett a *macska*

dc_1566_18

nyakára szerkezet áll (1976: 453).[232] Mindkettőnek az a jelentése, 'bebizonyította, hogy bátor'. A kifejezés talán idegen nyelvi gyökerekkel rendelkezik, bár kialakulhatott a magyarban is. A hátterében az a régi fabula áll, miszerint az egerek egyszer gyűlést tartottak arról, hogyan óvják magukat az ősi ellenségtől, s el is határozták, hogy csengőt fognak akasztani a macska nyakába, hogy már messziről lehessen hallani a közeledését. Igen ám, de ki hajtsa végre ezt a kockázatos feladatot? Végül is nem akadt senki közülük, aki megtegye. Erre a mesére vezethető vissza a németben megtalálható *der Katze die Schelle umhängen wollen* 'csengőt akar a macska nyakába akasztani' és az angol *bell the cat* 'ua.' szólás is. Hogy a magyar kifejezésnek a kulturális hátterén kívül nyelvileg is van-e köze a némethez, azt nehéz volna megmondani, ugyanis O. Nagy gyűjteményéből nem derül ki, hogy a tájnyelvi minősítés az ország melyik részére vonatkozik, így nem tudhatjuk, hogy az illető dialektusban voltak-e szorosabb magyar–német kontaktusok.

Érdekes példája a hozzátoldásnak a német *jmdm. sind die Hände gebunden* szólás. Ez pontosan megfelel a magyar *meg van kötve a keze* fordulatnak, a jelentése is ugyanaz: 'nem cselekedhet szabadon, nem teheti azt, amit szeretne'. A németben azonban van a kifejezésnek egy bővebb változata is: *jmdm. sind die Hände und Füße gebunden* 'meg van kötve a keze és a lába'. A *Füße* komponens feltehetően itt is az expresszivitás növelése érdekében került a kifejezésbe: ezzel még inkább érzékeltetve a szóban forgó személy tehetetlenségét. Ugyanakkor a szólás magyarázatául Röhrich egy teljesen más interpretációval áll elő, mint amit O. Nagytól ismerünk. Utóbbi ugyanis – véleményem szerint helyesen – a boszorkányhittel hozza kapcsolatba a kifejezést (1979: 278–279). A boszorkányokról ugyanis azt tartották, hogy képesek ellenségeikre, haragosaikra bajt hozni, meg tudják őket testileg, lelkileg bénítani, tehát *megkötni* (vö. még *megoldódik a nyelve*). Ezzel szemben Röhrich (1991: 642) egy középkori rítusból magyarázza a kifejezést. Szerinte a hűbéresi alávetettség (*Kommendation*) kifejezése volt az a gesztus, hogy a vazallus két tenyerét egymásra fektetve előrenyújtotta, hűbérura pedig a saját kezeivel átfogta azokat[233]. Ezzel egyikük kifejezte, hogy felajánlja szolgálatait urának, másikuk pedig azt, hogy elfogadja azokat. De már a frank időkben sem csak a vazallusi szerződés szimbóluma volt ez a gesztus, hanem például így fogadott engedelmességet a térdelő lovag is az ő úrnőjének, de esküvői szertartásokról készült képeken is látható ez a gesztus, amellyel a menyasszony ajánlja magát a vőlegény kezébe. Ezzel együtt nem érzem kifogástalannak Röhrich magyarázatát. Elvileg ugyan a gesztus magyarázhatja magát a nyelvi kifejezést, hiszen az alávetettség elfogadásával az egyik személy a másikhoz köti magát. De nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy a kifejezés jelentése viszont az, hogy 'nem tud szabadon cselekedni, nem tudja azt tenni, amit szeretne'. Ehhez véleményem szerint szemantikailag jobban kapcsolódik a boszorkányok általi „megkötés", hiszen ebben az esetben a boszorkány valamilyen csomót köt meg a hiedelem szerint, amitől az illető szinte lebénul, nem tudja azt tenni, amit szeretne. Feltehetően szerepet játszhatott a szólás kialakulásában az enyhébb agyvérzések, szélütések nyomán fellépő átmeneti vagy tartósabb bénulás magyarázata is. Ehhez pedig sokkal jobban illeszkedik a *láb* komponenssel való bővítése a képnek (*jmdm. sind die*

[232] Érdekes közmondásszerű változata a szólásnak ez a Hadrovics által (1995: 243) adatolt forma: *Merész egér az, aki a macskának fülében fészket mer hordani* (RMDE 2: 362).
[233] Innen ered Röhrich szerint a következő két német szólás is: *sich in jemandes Hand begeben*, illetve *sein Schicksal in jemandes Hand legen* 'leteszi vki kezébe a sorsát, rábízza magát a támogatására'.

dc_1566_18

Hände und Füße gebunden), igaz, a magyarban ezt a bővített variánst nem ismerjük. Ugyanakkor viszont a kommendációs rítus esetében mindig csak a kéz megfogásáról van szó, sosem kapcsolódik hozzá a *láb* képzete, azaz korántsem biztos, hogy ehhez kötődik a német szólás, inkább állhat a hátterében a németben is valamilyen – a kezek és lábak cselekvésképtelenségét magyarázni akaró – babonás elképzelés.

Hasonló példákat a magyarban is találunk. Az előző német szóláshoz hasonlóan az alávetettség, illetve a tiszteletadás gesztusát fejezi ki nyelvünkben a régi *térdet-fejet hajt* kifejezés. Hadrovics adatai alapján (1995: 162 és 172) régi nyelvünkben viszonylag gyakori szólásról van szó, vö. pl.

> be mene a császárhoz Cleophas, *térdet-fejet hajta* a császárnak és köszöne (Ponc 161)
>
> Tíz tanácsok (!) süveg vetve udvallnak (!) asszonnak, és háromszor *térdet-fejet hajtnak* az asszonnak (BalB és 16. SzK 2:180)
>
> Júliámra hogy találék, / Örömemben így köszenék, / *Térdet-fejet* neki *hajték*, / Kin ő csak elmosolyodék (BalB és 16. SzK 1: 108)

Mégsem biztos, hogy itt ugyanarról a mechanizmusról van szó, mint az előbbi német példában, mert lehetne ugyan betoldás a *térdet hajt* kifejezésbe a *fejet* komponens (vagy akár a *fejet hajt*ba a *térdet* elem), de mivel mindkét kifejezés létezett, és ma is létezik külön is[234], lehetséges, hogy inkább a két rövidebb variáns valamiféle összevonásával van inkább ebben az esetben dolgunk, hiszen a tiszteletadásnak mind a főhajtás, mind a térd meghajtása része lehetett.

Ugyancsak hozzátoldással lehet dolgunk a *Bort, búzát, békességet* jókívánságnak abban a bővebb változatában, amelyben második részként ez is szerepel: *szép asszony feleséget* (vö. O. Nagy 1976: 96). Elvileg persze lehetne ez a hosszabb változat az eredeti forma, s az első rész ennek kihagyásos változata, de az első rész prozódiai jellege (alliteráció), háromosztatú szerkezete mégis inkább azt valószínűsíti, hogy ez a rész egy önálló helyzetmondat volt, s csak ennek kiegészítéseként jött létre a bővebb változat.

A ’kerülsz te még bajba’ értelmű *Jön még kutyára dér!* helyzetmondatnak létezik egy régibb *Lesz még békára dér!* variánsa is. Ennek van olyan bővebb változata, amelyben egy a nyelvi kép expresszivitását fokozó, következményes árnyalatú mellékmondat is szerepel: *Lesz még békára dér, hogy a lónak is hasig ér* (vö. O. Nagy 1976: 79). Mindez azzal magyarázható, hogy a béka nem bírja a hideget, „még mielőtt beáll a tél, védettebb helyre húzódik, rendszerint a vizek alján levő iszapba bújik, hogy ott átaludja a telet” (O. Nagy 1979: 320–321). Ezért érthető, hogy a békának komoly veszélyt jelent a hideg időjárás, valóban fenyegető helyzet számára a deres idő beállta – különösen, ha olyan erős a lehűlés, hogy nem is csak a talaj mentén fagy.[235]

---

[234] Pl. Ő leszen immár tenéked urad, Azért *térdet hajtván* őt uraljad (RMKT 17. sz. 6: 117), illetve: […] mert mind az egész világ neki *fejet hajta* (Székely 57v).

[235] A kutyának azonban igazán nem sok veszélyt jelent a hideg idő, így látszólag érthetetlen, miért váltotta fel a szólásban a *béka* komponenst a *kutya*. O. Nagy szerint (1979: 321) ez azért történhetett, mert a *kutya* lexémát gyakran használják a hitvány ember megnevezésére, szidására is, így alkalmas volt arra, hogy ebben a fenyegető értelmű kifejezésben is a *béka* helyébe lépjen, mintegy ’megállj kutya, kerülhetsz még te bajba’ értelemben.

dc_1566_18

Vannak olyan betoldások, amelyek bizonyos – magukban is használható – szóláshasonlatokat sajátos magyarázatként egészítenek ki. Ezek a magyarázatok gyakran meglehetősen ironikusak, sőt gúnyosak. Régibb szólásgyűjteményekben felbukkan például a 'meglehetősen gyenge' jelentés kifejezésére az *erős, mint az oláh ecet* szóláshasonlat. Ennek vannak olyan hosszabb variánsai is, amelyekben a kiegészítésből megvilágosodik számunkra, miért is olyan gyenge az oláh ecet: *két* v. *három* v. *kilenc icce* v. *hat liter egy főzet* (vö. O. Nagy 1976: 162). O. Nagy vadkörte vagy vadalma levéből készített ecetként definiálja az oláh ecetet, de maga is utal szinonimaként az *erős, mint a sörecet* kifejezésre, mely például Margalitsnál ugyanezzel a toldattal áll: *erős, mint a sörecet, kilenc itce egy főzet* (1896: 652).

Hasonlóan ironizáló kiegészítés létezik a korábban a lexémacsere kapcsán már tárgyalt *okos, mint a tordai kos* szóláshasonlathoz is. Ennek O. Nagy gyűjteménye szerint (1976: 382) van egy bővített változata is: *okos, mint a tordai kos, seggel megy(en) vályúra*. S ha valakinek még ez sem lenne elég az illető butaságára utalva, akkor még „rá lehet tromfolni" erre is: *okos, mint a tordai kos, seggel megy(en) vályúra, mégis fővel esik bele*.

Az *olyan, mint a káposztalé* hasonlat esetében (O. Nagy 1976: 333) pedig – a kifejezés értelmét korábbról nem ismerők számára – a fakultatív kiegészítés teszi egyáltalán értelmezhetővé a hasonlítást. Ebben ugyanis a főmondati részből hiányzik a konkrét állítás, mint például *erős* vagy *okos*, ott csak egy utalószót találunk. Ezt tölti ki tartalommal a hozzátoldott magyarázat: *se nem árt, se nem használ*. Ebből következően a kifejezés jelentése: 'mindegy, hogy van-e, alkalmazzák-e vagy sem'.

Más jellegű kiegészítéssel találkozunk a következő példában. 'Semmi baja' jelentésű *kutya baja* szólásunknak a Dél-Alföldön létezik olyan változata is, amelyben a kifejezéshez egy hasonlító tagmondat is csatlakozik: *kutya baja, mint a szentesi halottnak*. Ennek egy anekdotikus esemény a forrása. Állítólag egyszer Szentesen egy temetést hirtelen támadt, hatalmas zápor zavart meg. A gyászolók mind beszaladtak egy közeli házba, s mikor már nagyjából mind együtt voltak, egyiküknek eszébe jutott, hogy megkérdezze: – Hát a halottal mi történt? – *Kutya baja* – felelték a halottvivők, betoltuk a fészer alá, hogy ne ázzon meg (vö. O. Nagy 1979: 158).

Némileg hasonlóan jöhetett létre a mai szlengben divatos hasonló értelmű szólásmondás is: *Semmi baja, (csak a torka véres)*. Itt azonban nem egy anekdota áll a bővebb változat hátterében, hanem a posztmodern humor. Ugyanilyen – kissé már a fekete humorba hajló –betoldás ez is: *Sínen vagyunk (, mint József Attila)*.

Lehet a hozzátoldásnak nyomatékosító szerepe is, vö. O. Nagy 1976: 579: *Rókának róka (a) fia (, farkasnak farkas)* 'gonosz, ravasz embernek gonosz, ravasz a gyermeke is'. A kifejezés második fele azonban önállóan is előfordul: *Farkasnak farkas a fia* [táj: *Farkasnak nem* v. *sohasem lesz bárány fia*] – O. Nagy 1976: 197.[236]

Eddigi példáinkban különböző betoldásokkal foglalkoztunk. A folyamat fordítottjával, azaz egy korábban meglévő komponensnek a szerkezetből való **eltűnésével** van viszont dolgunk a 'rögtönözve, hevenyészve, kapásból' jelentésű mai német *aus dem Stegreif* szólás esetében. Ez a szó szerint 'a kengyelből' jelentésű fordulat a korai újfelnémet időszakban még egy

[236] Vö. még Erdélyi 1851: 428: *Sólyom madárnak nem lesz galamb fia*.

dc_1566_18

teljesebb igei kifejezés formájában fordult elő. Luthernél ugyanis még a következő alakot találjuk: *Aus dem stegreiff sich neeren* (= *aus dem Stegreif sich nähren*), vagyis 'a kengyelből táplálkozik', hasonlóan Brant Narrenschiff című művében is (vö. Jesko 2007: 1101). A kifejezés arra utal, hogy valaki a rablólovagok mintájára útonállásból tartja el magát. Ezt a fordulatot gyakran használták a gazdaságilag és szellemileg is lecsúszott, elszegényedett nemesi réteggel kapcsolatban, amelynek a képviselői mindent igyekeztek megszerezni, amihez csak hozzáfértek. Emiatt idővel a szólás jelentése így módosult: 'rendes foglalkozás nélkül abból tartja fenn magát, ami az útjába kerül'. Ebben az értelemben használja Thomas Murner is *Narrenbeschwörung* című művében (1512):

> Noch schadts mir nit an miner eren,
> Das ich *des sattels mich erneren*
> [még nem árt a tisztességemnek,
> hogy a nyeregből táplálkozom] (vö. Röhrich 1991: 1532)

Ez a rögtönzésszerű életmódra való utalás később az elvontabb jelentés szintjén is testet öltött, majd a kifejezésből elmaradt az igei komponens, és a kifejezés maradékának (*aus dem Stegreif*) kialakult a mai jelentése: 'improvizálva, előkészületek nélkül, kapásból (tesz, mond vmit)'.[237]

Egy korábbi komponens eltűnésével állunk vélhetőleg szemben a magyar *résen van* szólás esetében is. O. Nagy a kifejezés magyarázata során (1979: 399) elveti azt a Nyíri Antal által képviselt (1959: 499) véleményt, hogy a szókapcsolat esetleg azzal volna kapcsolatban, hogy az ostromlott várakban a katonáknak azokat a réseket kellett különösen védeniük, amelyeket az ellenfél ágyúi vagy más romboló szerkezetei ütöttek az erődítmény falain. Nyíri szerint ilyenkor *ember kellett a résre,* mint Arany is fogalmaz a *Nagyidai cigányok* első énekében (vö. Arany 1981: III: 41, lásd az 5.3.2.1. fejezetben is). Csakhogy ezeknek a kifejezéseknek inkább az az értelmük, hogy 'valaki állja a sarat, legény a gáton', ezért O. Nagy szerint az sem zárható ki, hogy inkább az *ember kell a gátra* szólás átalakításáról van szó, esetleg a ném. *in die Bresche springen/treten* kifejezés mintájára (1979: 399). „Egy másik művében, Az elveszett alkotmányban azonban Arany is él egy olyan kifejezéssel, amely jelentését tekintve teljesen megegyezik […] szólásunkkal, alakilag pedig azt a teljesebb változatát mutatja, amelyet több száz éven át általánosan használtak, s amely csak a legutóbbi két-három emberöltő folyamán rövidült meg a mai alakjára" (O. Nagy uo.). A teljesebb kifejezés *résen van a füle* alakban található meg régibb szövegeinkben, s gyakran felszólító formában használatos. O. Nagy szerint ennek első előfordulása Balassi Bálintnak egy 1577-ben írt levelében adatolható: „ … annak okáért, hogy gondot viseljek, és *résen legyen az filem*, az mire gondolnom kell" (idézi O. Nagy i. m. 400). Ugyanezt a teljesebb formát Hadrovics is adatolja (1995: 167): Most van ideje, hogy *résen legyen fülünk* (RMDE 2: 449, további példák Hadrovics 1975: 131). Ez a teljesebb forma világossá teszi számunkra, miért alakulhatott ki a *résen van* kifejezésnek az '<óvatosan> figyel,

[237] Hozzá kell azonban tennem, hogy míg Jesko a fenti hosszabb formából vezeti le az *aus dem Stegreif* szólást, Röhrich pusztán a határozói formából eredezteti a mai 'kapásból' jelentést (1991: 1532). Eszerint csak az volna fontos a jelentés szemszögéből, hogy 'gyorsan, a lóról le sem szállva'. Az *aus dem Stegreif sich nähren* változatot pedig ezzel párhuzamosan tárgyalja, abban a jelentésben, hogy 'alkalmi bevételekből él'. A kérdésben nehéz állást foglalni, mert a Jesko-féle rövidüléses magyarázat is elképzelhető.

dc_1566_18

vigyáz, ügyel' jelentése: akinek *résen van a füle*, az nyilvánvalóan – kíváncsian vagy gyanakvóan – hallgatózik.[238] A szólás eredeti formája azonban a múlt század közepére megrövidült, ám – mint O. Nagy írja (uo.) – csak az irodalmi és köznyelvben. Egyes nyelvjárásainkban ugyanis, például Háromszék és Szatmár megye egyes helységeiben vagy Hódmezővásárhelyen még később is a teljesebb változat járta, vö. Bartók Jenő szatmári gyűjtésének ezen adatával: „*Résen tartya a filit*: figyel, ügyel" (1886: 325).

Ugyancsak megrövidült a 'teljesen bizonytalan a helyzete, nem dőlt még el a sorsa' jelentésű *ég és föld között lebeg, mint Mohamed koporsója* szóláshasonlat is. Illusztrációként O. Nagy idézi Aranynak egy Tompa Mihályhoz 1857-ben írott levelét (1979: 357): „*Mint Mohamed koporsója ég és föld között, úgy függünk* jelenleg az írás- és szóbeli érettségi vizsgák között". Ennek az O. Nagy szerint „sajátosan magyar, sem nyugati, sem keleti nyelvekben nem ismeretes állandósult hasonlatnak egy ősrégi hiedelem […] az alapja" (i. m. 357–358). A hiedelem lényege, hogy Mohamed arany-ezüst bálványképe, majd a legenda későbbi változataiban vaskoporsója a levegőben lebegett. Magyarázatok is születtek ezzel kapcsolatban, ezek lényege, hogy feltehetően nagy mágneses kövek közé helyezték, és ezek eltérő polaritása tartotta lebegésben. Időközben azonban a legenda már kiveszett, emlékét csak ez a hasonlat őrzi tovább (vö. O. Nagy uo.). Talán ez is az oka annak, hogy mára már a határozói elem többnyire elmarad a fordulatból, s inkább csak a hasonlattal kiegészített igét használjuk – igaz, a *lebeg* komponens helyén a *függ* és a *lóg* is előfordulhat: *lebeg (függ v. lóg), mint Mohamed koporsója*, vö. pl.

> Olvasónk, aki nem óhajtja magát megnevezni, közölte: perelni szándékozik az Akadémiai Kiadó jogutódait (bár egyelőre nem világos, ki perelhető e címen), mert ő előfizetett a teljes nagylexikon sorozatra, de csak négy kötetet kapott kézhez. A kiadó *lebeg, mint Mohamed koporsója*, s aligha van remény a lexikon folyamatos megjelentetésére. Csonka lexikon nem lexikon, az előfizetőket ilyenformán súlyos kár érte. (Magyar Hírlap 1996. október 10., 11)

> …azt hiszem, igazolható az a tétel, hogy ma Magyarországon egy rossz örökségként, hangsúlyozom, egy rossz örökségként, az ügyészség, *mint Mohamed koporsója, lóg a levegőben*, nem tartozik sehová és senkihez. (Országgyűlési Napló 1996. június 20., Dr. Balsai István)

Noha két kevésbé ismert, tájnyelvi szólásról van szó, de ugyancsak a kifejezés egy részének elhagyása figyelhető meg a *helyén van, mint Makó*, ill. *helyén van, mint Dorozsma* szóláshasonlatokban. Ezt a két ironikus felhangú fordulatot, melyek épp azt hivatottak kifejezni, hogy 'rossz állapotban v. nagy bajban van', O. Nagy gyűjteménye is adatolja (1976: 149, 461), de mindkettőhöz zárójelben hozzákapcsolja a *mikor a víz elöntötte* kiegészítést.[239] Ezeket már Margalits is közli (1896: 128, ill. 329), többnyire a Nyelvőr gyűjtéseire való hivatkozással. Megvannak Sirisaka gyűjteményében is (1891: 73), de ott csak a rövidebb változat található. Ez az adatolás ily módon kissé félrevezető is, mert ha csak itt olvassuk a két hasonlatot, nem jövünk rá az ironizáló értelemre. Feltehetőleg Sirisaka maga sem lehetett egyébként ezzel tisztában, mert a két kifejezés tágabb kontextusában több olyan szólásmondást is bemutat (uo.),

[238] Hadrovics ugyanebben az átvitt értelemben a *résen van az elméje* kifejezést is adatolja: *Elméje* Betlen (!) Gábornak is *résen* (uo.).
[239] További variánsként feltünteti még a *helyen van, mint Makó víz után*, illetve a *helyén van, mint Dorozsma nagyvízkor* alakulatokat is.

dc_1566_18

amelyekben a *helyén* határozó pozitív értelmű, pl. *Helyén van a nyelve, – az esze, – a szive; Helyén keresd, föltalálod; Helyre ember; Helyre leány* stb. Ráadásul a két hasonlat közé beékelve közli a *Helyén van, mint Gyöngyös* fordulatot is, melynek ő ugyan szintén nem adja meg a jelentését, de Erdélyi (1851: 168) és Margalits (1896: 329) is egybehangzóan úgy értelmezi, hogy 'szép helyen van', azaz a kifejezés csak látszatra párja a *Makó*val, illetve *Dorozsmá*val kapcsolatos fenti hasonlatoknak. Érdekességként megemlítendő még, hogy O. Nagy gyűjteményében (1976: 239) ezzel a két kifejezéssel szinonim jelentésben megtalálható még a *helyén van, mint Gerjen* hasonlat is, amelyet ugyancsak gúnyosan használnak, de ennek a kiegészítése csak részben hasonló a fenti szólásokéhoz. Az eltérés részben *Gerjen* földrajzi helyzetéből adódik (Duna menti település), másrészt pedig abból, hogy a kifejezés létrehozói még fokozták a szerencsétlenségek körét: *helyén van, mint Gerjen (, mikor hétszer leégett, nyolcadszor meg a Duna elöntötte)*.

5.1.8. A szerkezeti típus megváltozása (közmondásból szólás és szólásból közmondás)

Nem ritka az olyan változás sem, melynek során egy korábbi közmondás lerövidülésével mondatba szerkeszthető szólás keletkezik, vagy éppen fordítva: egy szólás ölt – bizonyos elemek hozzáfűzésével – mondatformát.

Szép példája ennek a folyamatnak a *Nem jó (nagy) úrral/urakkal egy tálból {cseresznyét enni / cseresznyézni}* közmondás alaki változása. Ez a mai magyarban már viszonylag ritkán, illetve inkább csak egy módosult, szólásszerű változatban (*nem jó vele egy tálból cseresznyézni*) fordul elő, jelentése 'veszélyes vele közösködni, együttműködni'. Régibb nyelvünkben azonban viszonylag ismert volt ez a fordulat, ezt jelzi Margalits gyűjteményének **cseresnye** (!) címszava is (1896: 104), amelyben korábbi gyűjteményekből számos adat található, melyek valamilyen formában tartalmazzák ezt a népi bölcsességet. Kis-Viczayra való hivatkozással megtaláljuk benne a kifejezésnek egy teljesebb változatát is, amelyet viszont már Baranyai Decsinél vagy – mint a 2.2.4. fejezetben is láthattuk – Heltainál is adatolhatunk:

> *Wrual ne egyél czereznét, mert az maguával meg lőuőldőz* (Decsi 1598: 24)
> *Nem kel Wrual czereznyét enni, mert meg lőuőldőz az maguával* (Decsi 1598: 235)
> Ki-ki mind meglássa, kivel társalkodik egybe. A jámbor, szegény és együgyü ember békét hagyjon a dúsoknak: mert keveset gondolnak sem az Istennel, sem az igazsággal. Ezért szokták mondani közbeszéddel: *Nem jó az urakkal cseresznyét enni: mert ottan lövöldözni kezdnek a magokkal* etc. (Heltai 1980: 87)

Horpácsi Illés már rámutatott arra (1950: 175), hogy a mai közmondás a korábbi teljesebb változatokból rövidült, s szerinte a bővebb változatok egy pillanatfelvételt örökítenek meg korábbi századok életéből: „A kép így világossá válik: látjuk a cseresznyét evő urakat, akik a jobbágyukat is megkínálják és közben a két újjuk (sic!) közé tett maggal meglövöldözik, mint manapság is szokás még a gyerekek világában. Megint egy példa arra, hogy a szokások, melyek valamikor a felnőttek társadalmában divatoztak, tovább élnek a gyermektársadalomba

dc_1566_18

leszállva, mint pl. a pogány magyar vallás egy-két nyoma a kiolvasóversikékben vagy a betlehemezés stb. a középkori misztériumjátékok csökevényeként". Magam azonban egy tanulmányomban felhívtam a figyelmet arra, hogy a szólásban foglalt szokástól függetlenül „erős a gyanúm, hogy nem teljesen magyar frazeologizmusról van szó, hanem a német *mit ihm ist nicht gut Kirschen essen* szólás tükörfordításáról. A szólásnak a mai németben éppúgy csak ez a rövidebb változata él, mint a magyarban, ám a régi németben megtaláljuk a hosszabb változatot is, amelynek a régi magyar példák pontos megfelelői" (Forgács 1997: 72), vö. *mit ihm ist nicht gut Kirschen essen,* ill. *Mit großen (hohen) Herren ist nicht gut Kirschen essen: sie schmeißen (spucken) einem die Kerne (Steine) ins Gesicht* (Röhrich 1991: 844). Ez tökéletesen megfelel a régi nyelvünkben fellelt teljesebb változatoknak (vö. NySz. I: 417 is).[240]

A magyarba tehát nagy valószínűséggel tükörfordítással jutott be a kifejezés, mégpedig az eredetibb, teljesebb változatban. Létrejöttében és elterjedésében talán olyan magyarországi német kétnyelvűek is szerepet játszhattak, mint Heltai Gáspár. Hogy a teljesebb változatból a rövidülés, azaz a magokkal lövöldözés mozzanatának az elmaradása a némettől függetlenül történt-e nyelvünkben, vagy a rövidebb változat is csak a rövidült német minta tükörfordítása, az nem dönthető el igazán. Ugyanúgy az sem, hogy a mai magyarban használatos *nem jó vele cseresznyézni* változat a korábbi forma (*nem jó (nagy) urakkal cseresznyézni*) módosulásaként jött-e létre, úgy, hogy az *urak* helyébe a *vele* névmás lépett, (ezáltal a szentenciaszerű közmondás aktuálisabb, szólásszerű alakot vett fel), vagy ez is a német mintát követi (*mit ihm ist nicht gut Kirschen essen*).[241] Mindenesetre mind a német, mind a magyar kifejezés nagyon jó példája egy korábbi szólás alaki átalakulásának. Itt azonban nem pusztán rövidülés történt, mint az előző fejezetben olvasható példáinkban, hanem idővel a közmondás mellett egy szólásformájú változat is létrejött. Sőt: időközben a magyarban ez még további átalakuláson is átesett. Ma ugyanis már nemcsak a *nem jó vele cseresznyézni* változat mutatható ki szólásként, hanem egy *nem cseresznyézik egy tálból vkivel* alakulat is, vö. pl.

> Nagy Sándor sietve meg is mutatta, hogy azért *nem cseresznyézik* ő *egy tálból* a kormánnyal, és MSZP-képviselő létére nyugodtan elment a „nyugodt erő" lakiteleki szentélyébe, hogy kissé kokettáljon az ellenzékkel. (Magyar Hírlap 1995. május 2., 7)

---

[240] Egyébként érdekes, hogy a németben a korai példákban nem a magokat hajigálják az urak, hanem a cseresznye kocsányát. Így olvasható ez például Ulrich Boner Edelstein című munkájában 1350 körül: *und ist nicht gut / Mit herren kriesin essen,* / Sie hant sich des vermessen: / Der sich da nicht huten wil, / *sie werfen im der kriesin stil / In diu ougen.* Röhrich szerint (1991: 844) ennek a különbségnek az lehet az oka, hogy valaha a cseresznye magvát egyszerűen megették a húsával együtt (ezt egyesek ma is megteszik). További érdekesség még: előfordult, hogy a *die stil* 'kocsány' alakot félreolvasták, és *diestil*ként, azaz 'bogáncs'-ként (*Distel*) értelmezték: *Grosser Herrn ist gut müssig gehen* (= aus dem Wege gehen 'félreállni az útjukból) / *Dann sie werffen eim Distel unter Augen*. Ezt az adatot Eucharius Eyering 1604-ben megjelent *Copia proverbiorum* című nagy szólásgyűjteményéből közli Röhrich, és megjegyzi, hogy a félreolvasás arról tanúskodik, hogy a koburgi szerző nyilvánvalóan nem ismerte szóbeli formában az ominózus szólást, amely a jelek szerint csak lassan terjedt el a felnémetből.
Felmerülhet még a kérdés, vajon miért az urak viselkedéséhez párosul szólásunkban a cseresznyemaggal való lövöldözés? Röhrich szerint (uo.) ennek az lehet a magyarázata, hogy a szólás keletkezése olyan korai időre esik, amikor még a cseresznye termesztése nem volt általános, hanem csak a kolostori kertekben és az előkelő urak kertjeiben lehetett megtalálni ezt a gyümölcsöt. Ezért szolgálhatott a gőgös és fölényes uraktól való óvakodás kifejezésére.

[241] Mindenesetre érdekes, hogy a magyarban csak személyekre vonatkoztatható a szólás, a németben azonban az eredeti értelem már olyannyira elhomályosult, hogy már nemcsak élőlényekkel kapcsolatban lehet használni, például *mit dem kranken Knie ist nicht gut Kirschen essen* [nem jó a beteg térddel cseresznyézni] (vö. Röhrich: uo.).

dc_1566_18

> A vázolt közegben potom pénzért földet vásárló új földesúr, aki bankár, üzletember vagy agronómus, *nem cseresznyézik* szívesen *egy tálból* a három- meg négyhektáros részarány-tulajdonos szövetkezeti taggal. (Magyar Hírlap 1996. november 16., 7)

Következő példánk pedig ennek az újabb keletű formának egy nagyon ügyesen a szövegbe szerkesztett, alkalmilag „feldarabolt" változata, amelynek a recepciójához szükséges az eredeti forma ismerete és a mentális lexikonból való lehívása is:

> Mert bár szerdán együtt ebédelt azzal az emberrel, akit az általa kibocsátott kiadványban – másokkal együtt – „lefocicsalóztak", a hírek szerint *cseresznye* nem volt az étlapon. Vagy ha volt, *nem fogyasztottak belőle egy tálból*. (Népszabadság 1998. december 11., 26)

Előbb tárgyalt kifejezéseink nem csupán a kihagyásos rövidülést szemléltetik, hanem az alaki változásnak egy olyan típusát is, amelyben megváltozik a szintaktikai struktúra is. Mint láttuk, ennek során a mondatértékűség határa is átléphető – akár mindkét irányba is: lehet közmondásból szólás és szólásból közmondás is. Ilyennek tekinthetjük 'a farkasokkal üvölt, úszik az árral' jelenésű német *mit den Wölfen heulen* szólást is. Ez már a középfelnémet korszakból is adatolható közmondás formájában, pl.

> *wer bi den wolffen wonet,*
> *darff daz er mit in honet* (= heult) – vö. DWB. 30: 1248
>
> *Der hül, der by den wolfen ist* – Brant: Narrenschiff 68, 9; idézi Jesko 2007: 1102.

A német barokk ismert költőjének, Daniel Casper von Lohensteinnek 1689-ben megjelent *Großmütiger Feldherr Arminius* című regényében azonban már szólás formájában találkozunk a fordulattal: *Wenn man mit den Wölffen heulet* [...,] wird man allenthalben beliebt [ha valaki a farkasokkal üvölt, mindenki szereti] (idézi Röhrich 1991: 1742).[242]

Hasonló példát többet is lehet találni. Szólásformában és tanácsszerű mondat formájában is előfordul nyelvünkben az a kifejezés is, amely arra figyelmeztet, hogy 'nincs értelme az olyanok barátságát vagy szeretetét keresni, akik nem törődnek velünk, vagy lenéznek bennünket', vö.

> *olyan szekér után fut* [táj: *jár* v. *olyan szekérbe kapaszkodik*], *amelyik nem veszi fel* [*nem akarja felvenni*], ill.
> *Ne kapaszkodj olyan szekérre* [*ne fuss* v. *sose szaladj olyan szekér után*], *amelyik nem vesz fel* [*amelyik nem akar felvenni* v. *melyre nem ülhetsz fe*l] – O. Nagy 1976: 623–624[243]

[242] Hasonlóan a magyarban is: *Együtt üvölt a farkasokkal,* illetve *Aki farkassal lakik, farkasnak kell annak lenni* (O. Nagy 1976: 197). Vö. még fr. *Il faut hurler avec les loups* és ang. *Who keeps company with wolves, will learn to howl,* ill. *One must howl with the wolves* (vö. Bárdosi 2015a: 269)

[243] O. Nagy a közmondásváltozatot a *kocsi* komponenssel is közli (1976: 372). Ugyanakkor talán némi következetlenség, hogy a **szekér** címszóban a közmondásváltozatot népnyelvi stílusminősítéssel közli, de a szólásváltozatot stílusminősítés nélkül, azaz köznyelviként tünteti fel, akárcsak a **kocsi** címszóban olvasható közmondásformájú variánst is.

dc_1566_18

Régi szólás az ’olyan eredménynek örül, amit még el sem ért’ jelentésű *előre iszik a medve bőrére* fordulat, de gyakran használjuk mondat formában, figyelmeztető felhívásként is: *Ne igyál/igyunk előre a medve bőrére.* A kifejezés Baróti Szabó Dávidnak *A magyarság virági* című munkájában még ebben a formában fordul elő: *Drágán árúllya a medve-bőrt, maga a medvéjét sem látta* (304, vö. NySz. I: 312), s O. Nagy szerint (1979: 351) ebben a formában találni meg Pázmány Kalauzában is.[244] A szólásmondás szinte az összes világnyelvben megtalálható, itt most csak néhányat idézek:

ném. *die Bärenhaut verkaufen, bevor man den Bären hat*
or. *делить шкуру неубитого медведья*
ang. *Don’t sell the bear's skin before you have caught the bear.*
fr. *Il ne faut pas vendre la peau de l'ours, avant qu’il soit pris.*

A kifejezés Röhrich szerint (1991: 149–50) a németben már a 16. század elejéről adatolható, például Thomas Murner *Narrenbeschwörung* című munkájából (V. 67) is:

[Die Priester] hondt *die Berenhüt verkoufft,*
Ee das ir einer in erlouuft.
[A papok eladták a medvebőrt, mielőtt a medvét elejtették volna.]

A fordulat azonban nemcsak szólásként mondatba szerkesztve használatos, hanem gyakran önálló mondat formában, figyelmeztető felhívásként is: *Ne igyál/igyunk előre a medve bőrére!* Ez a felszólító forma más nyelvekben is megtalálható (l. a fenti angol és francia példákat), de a németben is megvan ez a változat is: *Man muss die Bärenhaut nicht eher verkaufen, bis man den Bären hat* (vö. Wander 1867: I: 235).[245]

Felmerülhet a kérdés, melyik forma volt előbb: a szólás-e, s abból lett a mondatformájú változat, vagy fordítva? Az anekdota nyomán arra gondolhatnánk, hogy előbb létezett a felszólító változat, hiszen a medve ebben a formában szól az őt elejteni próbáló cimborákhoz. Ám ez egyáltalán nem biztos, ugyanis maga az a gondolat, azaz hogy ’valaki előre örül olyasminek, ami még nem is az övé’ afféle kognitív modellként, frame-ként számos egyéb formában is megjelenik a különböző nyelvekben, így a magyarban is. Mint már a 3.2.2.5.1. fejezetben is érintettük, a régi magyarban például (vö. NySz. II: 727) gyakori volt a *meg sem fogta a madarat, máris melleszti/kopasztja* változat is, vö. pl. *Meg sem fogtad s addîg mellyezted*; *Fogd meg a tubát s azután mellyezd*. A németek szerint pedig nem jó már akkor beszerezni a bölcsőt, amikor még meg sem született a gyerek (*für die Wiege sorgen, ehe das Kind da ist*). A perzsák szerint nem szabad elajándékozni olyan vadat, amit még nem fogtunk meg, míg egy hindi közmondás arra figyelmeztet, hogy ne kereskedjünk olyan hallal, ami még a vízben van (vö. Limpach –

[244] A szólás egy Európa szerte ismert anekdotából származik. A történet nyomtatásban először Laurentius Abstemiusnak, az urbinói herceg könyvtárosának Hecatomythium című munkájában látott napvilágot 1495-ben. Két jó barát elhatározza, hogy megöli a közeli erdőben garázdálkodó medvét. Hogy bátorságot merítsenek, előtte a kocsmában teleeszik és -isszák magukat, de mivel pénzük nincs, azt ígérik, hogy majd a medve bőrének az árából fizetnek. A vállalkozás azonban félresikerül: egyikük a fára mászik a medve elől, a másik pedig a földre fekszik, s holtnak tetteti magát. A medve megszaglássza, körülforgatja, végül – mert azt hiszi, tényleg döggel van dolga – otthagyja. Utána a barátja megkérdezi tőle, mit súgott neki a medve, s erre a cimbora így válaszol: azt, hogy máskor ne igyunk előre az ő bőrére.

[245] A német fordulat magyar megfelelőjeként Wander egy érdekes – feltehetőleg nem gyűjtött, hanem inkább „csinált” – kifejezést tüntet fel: *Lödd-meg (!) a medvét, aztán igyál börire* (1867: I: 235)

dc_1566_18

Hoffmann 1993: 23). Ez a variáns a régi magyarban is ismert volt: *Szokatlan és majd hallatlan dolog is amaz magyar mondás szerint: háló előtt halat fogni, avagy megfogatlant melyeszteni* (MonTME. V. 242, idézi NySz. I: 1291). Mivel ezek a variánsok inkább szólásként fordulnak elő, lehet, hogy ez a forma az eredetibb, s csak ezek tanácsként való megfogalmazása hozta létre a mondat formájú változatokat.

Nagyjából ugyanez a szerkezeti variáció figyelhető meg az 'olyasvalamit emleget, aminek a bekövetkeztétől fél' jelentésű *a falra festi az ördögöt* szólás és a *Ne fesd/fessük az ördögöt a falra!* közmondás között is, de ez utóbbinak ma már inkább egy kijelentő mondat formájú változata járja: *Nem jó az ördögöt a falra festeni*. Eltérően azonban a *Ne igyunk előre a medve bőrére!* kifejezéstől, ehhez a két közmondásszerű változathoz fakultatív módon még egy kiegészítés is tartozhat: {*Ne fesd az ördögöt a falra / Nem jó az ördögöt a falra festeni*}, *mert megjelenik* (vö. O. Nagy 1976: 532 is). Érdekes viszont, hogy O. Nagy csak közmondásként adja meg gyűjteményében ezt a fordulatot, az *ördög*gel kapcsolatos szólások között nem jelzi a másik formát, noha az egyértelműen adatolható, pl.

> Mások a föld kiárusítására hivatkoznak: „Majd jönnek a németek, és felvásárolják a nyaralóinkat" – *festik az ördögöt a falra*. (Magyar Hírlap 1994. november 1., 8)

Ugyanez a szerkezeti kettősség jellemzi egyébként a kifejezés német megfelelőjét is: *den Teufel an die Wand malen,* ill. *Man soll/darf den Teufel nicht an die Wand malen.* Röhrichtől megtudhatjuk azt is (1991: 1611), hogy a fordulat mai német megfelelője komponenscserével jött létre, korábban ugyanis ez a forma volt használatos: *den Teufel über die Tür malen* 'az ördögöt az ajtó fölé festi' (a vízkeresztkor a háromkirályokra való utalásként odaírt, áldást hozó C + M + B rövidítés helyett). Sebastian Franck (1541) például Sprichwörter című munkájában (2, 104a) még ezt írja: „*Man braucht den teuffel nit über die thür malen, er kompt von selbs ins hauß*", azaz 'Nem kell az ördögöt az ajtó fölé festeni, magától is bejön a házba'. Luthernél még mindkét forma adatolható (*den Teufel an die Wand malen,* de gyakoribb a *den Teufel über die Tür malen*, az utóbbihoz nála is csatlakozik az *er kommt von sich selber* 'magától jön' kiegészítés). A 18. századtól azonban már csak az *an die Wand malen* változat használatos Röhrich szerint.[246]

---

[246] A magyarban a régibb szólásgyűjteményekben is csak az *ördögöt a falra festeni* változatot találtam. Ennek lehet oka az is, hogy ha esetleg németből való tükörfordításról van szó, akkor csupán akkor került nyelvünkbe, mikor ott már állandósult ez a változat. Az a közmondás mögött meghúzódó hiedelem, hogy a névnek mágikus ereje van, s ha kiejtjük valamely félelmetes lény nevét, akkor esetleg meg is idézzük, természetesen igen ősi, de maga a közmondás nem tűnik annyira réginek, a NySz. **ördög** címszava (II: 1184) sem adatolja.
Hogy az ördögnek miért éppen a falra festéséről beszél a közmondás, azt O. Nagy (1979: 381) egy középkori legendával magyarázza, amelyben egy szerzetes csodaszép Mária-képeket fest, de az ördögöt nagyon rútnak ábrázolja. Emiatt egyszer freskókészítés közben megjelenik neki az ördög, s felszólítja, hogy ne fesse ilyen csúfnak. Mivel a szerzetes nem engedelmeskedik, az ördög kirántja alóla az állványzatot, hogy a festő a nyakát törje, ám az Máriához fohászkodik, ő pedig megmenti az életét. Mivel azonban fentebb láthattuk, hogy a németben *az ajtó fölé* való festésről volt szó korábban, nem zárnám ki, hogy nem konkrétan ehhez a történethez van köze a kifejezésnek, hanem egyszerűen a freskókészítéshez, hiszen ezeken a falfestményeken természetesen az ördög is gyakran ábrázolódhatott.
Keletkezésében és értelmében is rokon a fenti közmondással a német *Wenn man vom Teufel spricht, kommt er* 'ha az ördögről beszélünk, jön' kifejezés. Ennek megfelelője megvan az angolban is: *Talk of the devil and he is sure to appear of*. A franciában az *ördög* helyébe a *farkas* lép*: Quand on parle du loup, on en voit la queue*, vö. még latin *lupus in fabula* is (Röhrich 1991: 1611).

dc_1566_18

Nehéz biztosan megállapítani a változás irányát az 'aki bűnös, legyen óvatos, kerülje a kockázatos cselekményeket, hogy ne derüljön ki a vétke' jelentésű *Akinek vaj van a fején, ne menjen a napra* közmondás esetében. Ennek is használatos ugyanis szólásszerű változata, pl.

> Az adószakértők és a közigazgatási bírák egybehangzóan állítják: az adóelőírások olyan bonyolultak és ellentmondásosak, hogy ember és bíró legyen a talpán, aki kiigazodik rajtuk. Ezért minden vállalkozónak *vaj van a fején* – akár tudja, akár nem. (Magyar Hírlap 1997. május 12., 6)

Míg azonban a fentebb tárgyalt *előre iszik a medve bőrére* szólásunk esetében mindössze arról volt szó, hogy a szólásszerű forma a tiltó *ne* partikulával kiegészülve felszólító mondatként jelenik meg, de semmi egyéb komponens nem toldódik be a szövegbe, itt a 'bűnös, vétkes' jelentésű *vaj van a fején vkinek* fordulat kiegészül egy főmondati résszel. Hogy ez valóban kiegészülés-e, amely valamiféle tanáccsá, intéssé fogalmazza át a *vaj van a fején* szólást, vagy netán a közmondásforma az eredeti, s abból rövidült a szólás, azt nehéz megmondani, annál is inkább, mert viszonylag újabb keletű szólással van dolgunk, 19. századi gyűjteményeink nem is említik, O. Nagynál viszont már megvan (1976: 708). Mindenestre az MNSzt. korpuszát megvizsgálva 80 előfordulásra akadtam, s ezek túlnyomó része a szólásszerű változatot dokumentálja. Ebből kiindulva lehetséges, hogy a közmondás a másodlagos a két alak közül, s létrejötte tulajdonképpen a szekunder frazeologizálódás körébe tartozik.

Előfordulhat azonban, hogy kölcsönzött kifejezéssel van dolgunk, ugyanis Röhrich szerint (1991: 286) megvan a fordulat a németben is mindkét formában: *Wer Butter auf dem Kopf hat, soll nicht in die Sonne gehen*, ill. *Butter auf dem Kopf haben* (vö. Bárdosi 2015a: 552 is). Röhrich viszont korábbinak tartja a közmondásváltozatot, s ebből eredezteti rövidüléssel a szólást. Van a kifejezésnek másik német megfelelője is, az azonban teljesen más képre épül: *Wer im Glashaus sitzt, soll nicht mit Steinen werfen* 'aki az üvegházban ül, ne dobálózzon kövekkel'.[247] Röhrich említ még ezzel kapcsolatban egy 'üvegből van a (háza) teteje' jelentésű, szólásszerű formát is (*Glas auf dem Dach haben*), de ez valószínűleg kevéssé használatos, mert a sem Duden 11, sem a www.redensarten-index.de adatbázisa nem ismeri.[248]

Művelődéstörténeti alapon el lehet viszont dönteni, hogy az 'illetéktelenül beavatkozik az ügyeibe, sérti az érdekeit' jelentésű *zavarja vkinek a köreit* szólás és ennek felszólító módú, mondatformájú változata (*Ne zavard (a) köreimet!*) közül melyik az eredetibb. Itt ugyanis a kellemetlenkedők, okvetetlenkedők elhárítására szolgáló mondatformájú változatot kell elsődlegesnek tekintenünk, hiszen a történetírói hagyomány szerint Arkhimédész, a porba mértani köröket rajzoló ókori tudós figyelmeztette így Szürakusza eleste után a győztes Marellus egyik rárontó katonáját, hogy az ne tapossa össze ábráit: *Noli turbare circulos meos!* Ebben az esetben tehát a szólásformájú variáns születhetett meg a szekunder frazeologizálódás eredményeként. Ez annak ellenére így van, hogy az MNSzt.-ben 39 előfordulásból csak 10 mondatformájú, a többi a szólásváltozatot mutatja.

---

[247] Hasonló ehhez még: *Wer einen gläsernen Kopf hat, der muss nicht mit Steinen werfen* 'akinek üvegből van a feje, ne dobálózzon kövekkel' (vö. Röhrich 1991: 550).

[248] Szóláslexikonának **sitzen** szócikkében (i. m. 1484) feltüntet még Röhrich egy *im Glashaus sitzen* szólást is, melynek jelentését így adja meg: 'exponált, veszélyes helyzetben van, amelyben nem szabad semmit kockáztatnia'. Ez sem szerepel azonban egyik fenti adatbázisban sem, így valószínűleg valamilyen szűkebb körben használt kifejezésről lehet csak szó.

dc_1566_18

Érdekes példáit láthatjuk a szerkezeti módosulásnak a *Más kárán tanul az okos*, illetve a *Kárán tanul a bolond* közmondások kapcsán is (vö. O. Nagy 1976: 334). Hadrovicsnál egy sor olyan példát találunk (1995: 238), melyekben ezek szólásszerűen a szövegbe épülnek, igaz, nehéz megállapítani, hogy közülük melyek tekinthetők alkalmi módosulásnak, s melyek azok, amelyek már megindultak a lexikális rögzülés útján is. Lássunk néhányat ezek közül!

> Igen jó, mikor ember eszébe veheti magát, és a *más ember kárán* és veszedelmén kezd *tanulni* (HeltFab B5a)
> *Mások kárán* jól *tanulván* ki magát fílti… (RMKT 17. sz. 3: 21)
> Tudj *más kárán tanulni* (RMKT 17. sz. 10: 382)
> Úgy kell bolond agebnek, ki nem akar *kárával* is *tanólni* (!) (Helt Fab T6a)
> *Kár nyitja ki fülét*, ki így cselekszik, Vasárnap ki leánynézni vakarodik, Az szép ruha által restre találkozik (BalB és 16. SzK 2: 969)

Hasonló példákat olvashatunk Hadrovicsnál a *Nem felejti a kígyó a farka vágását* közmondás kapcsán is[249], de ezek talán inkább csak alkalmi módosulások, pl.

> Kígyó, ha *elvágott farkát megtekinti*, Az bosszúságot ismeg *megemlíti*, És haragját vele el-felemlíti (Pesti Fab 172. sz.)
> *Kurtakígyónak* nincs gonoszb *farka vágásánál* (RMKT. 17. sz. 8: 243)
> Ha ugyan nagyságod nyertesebben járhat, *Kígyó farkvágásért* méltán megmordulhat (RMKT. 17. sz. 11: 211)

További szerkezettipológiai változásnak tekinthető még az **univerbálódás** is (pl. *agyon ver → agyonver, nyakra főre → nyakra-főre* stb., vö. Filatkina 2013: 42 is). Ennek következtében viszont az újonnan létrejött elemek már nem teljesítik a frazeológiai egység definíciójának azt a kitételét, hogy a frazéma legalább két szó kapcsolata. Ezért ezt a jelenséget nem itt, hanem a frazémák eltűnésének nyelvi okait bemutató 5.3.1. fejezetben tárgyalom.

5.1.9. Igekötős variánsok létrejötte

További alaki változási lehetőség az igei fejű frazeologizmusok esetében, hogy az igekötő nélküli változatok mellett **igekötősek is megjelennek**, esetleg akár több különböző igekötővel alakult változat is használatos lehet. Lássunk ezekre is néhány példát!

> *Kicsi (kis) csupor hamar forr. ~ Kicsi csupor hamar felforr.* 'a legtöbb kis termetű ember indulatos természetű' – vö. O. Nagy 1976: 134[250]
> *fordul a kocka ~ megfordul a kocka* 'fordul a sors, a szerencse' – vö. O. Nagy 1976: 371
> *mindent egy kockára tesz ~ mindent egy kockára tesz fel* 'egyetlen lehetőségtől tesz függővé vmit' – vö. O. Nagy 1976: 371
> *lóg a nyelve ~ kilóg a nyelve* 'megerőltető munkában v. a sok lótás-futásban nagyon elfárad' – vö. O. Nagy 1976: 506

[249] Ennek létezik egy bővített változata is: *Könnyebben felejti kígyó farka vágását, mint asszony legkisebb bosszúságát* (vö. O. Nagy 1976: 365).
[250] Vö. még *A kis bögre hamar forr ugyan, de hamar is apad* 'a kis termetű emberek rendszerint hirtelen haragúak, de hamar megbékélnek' – O. Nagy 1976: 103.

dc_1566_18

piacra áll vmivel ~ kiáll a piacra vmivel ’elhíresztel, dobra ver vmit’ – vö. O. Nagy 1976: 557

unja már a frisset, csak a lassút járja ~ elunta már a frisset, csak a lassút járja ’olyan öreg már, hogy csak nagyon lassan tud járni, alig bír mozogni’ – vö. O. Nagy 1976: 222

úgy mond / szaval vmit, mint a folyóvíz ~ úgy elmond / elszaval vmit, mint a folyóvíz ’folyékonyan, fennakadás nélkül el tud mondani v. szavalni vmely megtanult szöveget’ – O. Nagy 1976: 217

Az igekötők különbsége néha az igei vonzatszerkezet megváltozásával is járhat, vö.

felsüt [*feljön* v. *felderül* v. *felvirrad*] *a napja ~ kisüt rá a nap ~ rásüt az isten napja* ’jobbra fordul a sorsa, kedvezni kezd neki a szerencse’ – vö. O. Nagy 1976: 493

helytáll a gáton ~ megállja a gátat ’bátran, férfiasan viselkedik’ – vö. O. Nagy 1976: 233

Előfordul az is, hogy egy igealak a neki megfelelő funkcióigés, ill. könnyű igés szókapcsolattal váltakozik egy szólásban, vö.

elbúcsúzik a kapufélfától ~ búcsút vesz a kapufélfától ~ búcsút mond a kapufélfának 1. ’köszönés nélkül távozik’; 2. ’megszökik, meglép’ – vö. O. Nagy 1976: 334

zabszemre varr ~ zabszemre hányja a varrását (rég) ’kelleténél nagyobb öltésekkel varr’ – O. Nagy 1976: 732

5.1.10. Topológiai (szórendi) változások

Az alaki változások közé kell még sorolnunk a **topológiai változásokat**, azaz a **szórend megváltozását** is egyes kifejezésekben. Ennek talán legszemléletesebb példáit a páros frazeologizmusok között találjuk, amelyeknek korábban eltérő sorrendű változatai is léteztek. Ilyeneket láthattunk már korábban a frazeologizálódási folyamat illusztrációjaként is, hiszen itt többnyire csak egyik változat marad meg, azaz a lexikális rögzüléshez hozzátartozik bizonyos változatok eltűnése. Maguknak a változatoknak a létrejötte ugyanakkor a frazeológiai egységek változásának a kérdéskörébe is tartozik.

Ilyennek tekinthetjük például a németben a ’vagyon, vki minden tulajdona’ jelentésű *Hab und Gut* formulát, amelynek korábban *Gut und Hab* sorrendű variánsa is volt. Sebastian Brant *Narrenschiff* című művében például még ezt találjuk:

dar an er henckt syn gůt und hab ’ettől függ minden vagyona’ (vö. Jesko 2007: 1101)

Burger a régi német nyelvből számos további példát bemutat (2012: 9–10), melyekben a ma szokásosan egyetlen szórendi megoldással előforduló páros formulák még mindkét szórendi megoldással adatolhatók, pl.

dc_1566_18

berc unde tal ~ tal unde berc ’Berg und Tal = hegyek-völgyek’
breit unde wît ~ wît unde breit ’weit und breit = közel s távol’
dort unde hie ~ hie unde dort ’hier und dort = itt-ott’
hof unde hûs ~ hûs unde hof ’Haus und Hof = ház és udvar’[251]

Hadrovics adatainak tükrében (1995: 107) ugyancsak kétféle sorrendben találjuk régibb magyar szövegekben a tőismétlő, fokozó értelmű *szerte-szerint,* illetve *szerint-szerte* határozószót, pl.

Aesophus az egész várason kezde *szerte-szerint* fel s alá járni (Laskay B6r)
…mint bolondította [az ördög] a nagy királyokat *szerint-szerte* az országokban (HeltHáló 59)
…mikor [a ló farkához kötött holttestet] az városon *szerénszerte* hordoznáják (Ponc 74)

Hasonló példákat (ném. *Leib und Seele, Fug und Recht*; m. *fúr-farag, sír-rí, éjjel-nappal* stb.) tárgyaltam a frazeologizálódási folyamat bemutatása során (4.2.5. fejezet), illetve a 2.2.6. fejezetben is. Ugyanitt foglalkoztam azzal is, hogy milyen tényezők (pl. a ritmus és a hangrend) játszanak szerepet a lexémasorrend rögzülésében.

Nemcsak páros formulák esetében találkozni azonban eltérő szórendű frazémavariánsokkal, hanem más egységekben is. Ilyen például az *isten tudja ~ tudja isten* kifejezés is:

[…] anyai nagyanyja pécsi magyar asszony volt, aki *isten tudja*, hogyan került Bulgáriába, hogy annak idején az egyik pártkorifeus szakácsnője legyen. (MNSzt.; Régió: erdélyi; Stílusréteg: sajtó; Tibori Szabó Zoltán: Harc a semmiért; 1998. április 6.)

Négy gyönyörü láb libbent autóba, és *tudja isten* hol jár azóta… (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Szabó Lőrinc: Két lány térdtől bokáig; 2000)

O. Nagy gyűjteményének tanúbizonysága szerint (1976: 240) ilyen kifejezés a ’nincs jókedve, ill. <lányról:> teherbe esett’ jelentésű, tájnyelvi *elvitte a gólya a kedvét* szólás is, ennek is volt ugyanis régebben *elvitte kedvét a gólya* változata is.

Nagyobb számban találni emellett olyan kifejezéseket, amelyeknek van egy olyan változatuk, amelyben a tárgyi vagy határozói bővítmény megelőzi az igekötő nélküli igei fejet, s egy olyan is, amelyben ugyanez az igei fej igekötővel áll, s a bővítmény követi az igét. Lássunk néhány példát!

cokipoharat ad vkinek ~ megadja a cokipoharat vkinek ’szépszerével elbocsát, útnak indít, kitessékel vkit vhonnan’ (rég) – O. Nagy 1976: 117
napvilágot lát vmi ’nyilvánosságra kerül, megjelenik’ *~ meglátja a napvilágot vki* ’megszületik’[252]

[251] A kifejezés a régi jogi nyelvben valakinek az egész birtokára vonatkozott. Hasonló jogi formulák voltak ezek is: *eigen unde erbe ~ erbe unde eigen* ’Eigenes und Ererbtes = saját és öröklött (vagyon)’ vagy *lehen unde eigen ~ eigen unde lehen* ’Lehen und Eigentum = hűbérbirtok és tulajdon’ stb. (vö. Burger 2012: 10).
[252] Ebben az esetben a két kifejezés között némi jelentéskülönbség is kimutatható az alanyi vonzat eltérő szemantikai markerei miatt.

dc_1566_18

slamasztikába kerül ~ belekerül a slamasztikába ’szorult helyzetbe kerül, nehézségei vannak’, pl.

Így Kopilás, a kerékgyártó azt gondolta, hát ha neked jó, hogy esetleg *slamasztikába kerülünk*, nekem is jó akkor! (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Tersánszky Józsi Jenő: A tiroli kocsmáros; 1958)

Na, nekünk, harcos gyalogságnak nem lehet elméletünk semmi irányban! Bennünket a véletlen, a meglepetés ural teljesen. Fölöttünk csak az Isten a gazda, ha egyszer *belekerültünk a slamasztikába*. (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Tersánszky Józsi Jenő: Három történet; 1975)

Ennek a különbségnek a forrásával szintén foglalkoztam már a frazeologizálódási folyamat kapcsán (4.2.3.2.1.). Akkor írtam arról, hogy a szabad szókapcsolatok állandósulása során gyakran elmarad a névelő ezekből a szerkezetekből (továbbá felbomolhat a birtokviszony), s a bővítmény többnyire megelőzi az igét. Mindez azért következik be, mert idővel ezek a bővítmények nem valódi vonzatok már, hanem igemódosítókká válnak, s csupán az a szerepük, hogy részt vegyenek a szerkezet jelentésének kialakításában. Ha azonban egy mondatban nincs mód az igemódosítói szerep elfoglalására, mert azt egy „rangban magasabb elem” (pl. igekötő) már betölti, nem tudnak lejátszódni azok a frazeologizálódást kísérő morfoszintaktikai folyamatok, mint a névelő elmaradása vagy a birtokviszony felbomlása. Ennélfogva a kifejezések igekötős változataiban megmarad a határozott névelő a szerkezetben a konstrukcióintern bővítmény pedig követi az igét, ezáltal eltérő lesz az igekötő nélküli és igekötős változatok szórendje.

5.1.11. Egyéb alaki változások

A frazémák rögzülési, illetve változási folyamatait még egyéb alaki változások is kísérhetik, de ezek egy részét már másutt tárgyaltam, más részükre csak kisszámú adat található, ezért ezeket nem külön alfejezetekben tárgyalom, hanem egy fejezetbe gyűjtöttem őket.

Fontos és viszonylag gyakori változás a **birtokviszony megszűnése** a frazémákban, de ezzel már a frazeologizálódási folyamat kapcsán (a 4.2.3.2. fejezetben) részletesebben foglalkoztam, ezért itt most csak egyetlen ilyen esetet mutatok be:

számát veszi *vkinek* → ***számot vesz*** *vkitől* ’elszámoltat’

el küldé Joab hercegöt, hogy *számát venné* a zsidóknak (KerGyül 179);
Vegyétek számát az egész Israel fiai gyůlekezetinek : tollite summam universae congregationis filiorum Israel (MA : Bibl. I. 117; NySz. III: 61)

Az kiraly mindentůl *zamot* akar *venny* (VirgK. 148; NySz. III:61)
Vr isten naġ kemeṅn *uezy* itelet napyan *az zamot* embertůl (DebrK. 392; NySz. III:61)

Bierich (2012: 107) további alaki módosulásként kezeli **a nyelvtani nem megváltozását** egyes frazeológiai egységekben. Példaként a ’gonosz, ördög’ jelentésű *нелёгкая* komponenst említi meg, amely ma csak nőnemű lehet (vö. pl. *нелёгкая занесла кого-л. куда-л.* ’az ördög hozott ide vkit = a legrosszabbkor jön’), ám a 18. századi orosz frazeológiában mind nő-, mind

dc_1566_18

semleges neműként előfordult (Bierich példáiban: […] *тебя нелёгкая сюда занесла*, ill. *его нелёгкое занесло*). Ez a változás a magyarban – nyelvtani nem híján – nyilvánvalóan nem fordulhat elő, de az orosz példát sem tartom igazán szerencsésnek, hiszen itt voltaképpen magának a *нелёгкая* lexémának a nyelvtani rendszerben való változásáról van szó, s nem pusztán a frazeológiai egység módosulásáról.

Ugyancsak alaki változásként tarthatjuk számon az orosz nyelvben az **aspektusképzés leszűkülését**. Bierich rámutat, hogy a mai oroszban egy sor frazéma vagy csak az imperfektív, vagy csak a perfektív aspektusban használható. A 18. században azonban ezek legtöbbje mindkét aspektusban előfordulhatott. Így például az 'orránál fogva vezet vkit' jelentésű *водить за нос кого-л.* szólás ma csak befejezett aspektusban fordul elő, de – mint a Bierich által idézett példák tükrözik (2012: 105–106) – a vizsgált időszakban folyamatos és befejezett aspektusban egyaránt megtalálható: […] тебе не удастся *водить* меня *за нос* 'nem sikerül neked engem az orromnál fogva vezetni', illetve […] следовательно нас обмануть и *провести за нос* 'következésképpen minket megcsalni és az orrunknál fogva vezetni'.

Szintén az alaki változások között említi Bierich az oroszban (2012: 106), hogy egyes frazémák ma csak **felszólító módban** fordulnak elő, a 18. században azonban még más morfológiai alakban is megtalálhatók. Példát azonban mindössze egyet említ, a *заруби себе на носу* 'jól jegyezd meg magadnak, vésd jól az eszedbe' szólást, amelynek szó szerinti jelentése: 'vésd bele az orrodba'. Ennek Bierich a vizsgált időszakból kimutatja egy variánsát (*нарубить на нос/носу кому-л.*), amelyben nem kötelező a felszólító mód. Mivel azonban ugyanezzel az igével V. I. Dal' szótára is adatolja ezt a kifejezést (vö. Bierich uo.), ott azonban már felszólító módban fordul elő, az is lehet, hogy a Bierichtől dokumentált adat inkább csak eltért a korabeli úzustól, s nem valódi nyelvi változással állunk szemben.

Utoljára hagytam egy érdekes szerkezeti változást, amit a magyarban találtam. Varga Mónika egy tanulmányában (Varga 2017) bizonyos igeneves szerkezetek sajátos jelentéstartalmú használatával foglalkozik. Ebben akadtam (i. m. 331) a *hiszem, ha látom* szólásszerű fordulat **igeneves** megfelelőjére, a *látva hiszem* kifejezésre. Ezt a kifejezést ma mindig a feltételes mellékmondat formájú megoldással használjuk, ám a szerzőnek a Történeti magánéleti korpuszból (http://tmk.nytud.hu/) való további gyűjtése alapján a 16–18. századi levelezésekben sokkal inkább jellemzőnek látszik a tömör, igeneves megformálás a tagmondatértékűnél. Lássunk néhány példát![253]

> Király ű fölsége azt írja nekem, hogy holnap indúl Bécsből és kedden estvére itt leszen; de én *látva hiszem*; kértem is ű fölségét, hogy ne jűjjön míg jól meg nem gyógyúl (1559, Nád., 33)
>
> A Rakoczy Sigmond el menetele feleol im ertem mith ir, azert bizonial Irhatom en hogy regen el ment, *Latwan hizem* bizonj hogy azt el eryek (1590, Tel., 50)

[253] Az adatokat Varga Mónikának köszönöm, a rövidítések feloldása és a források bibliográfiai adatai az irodalomjegyzék első részében találhatók.

dc_1566_18

> …bizonios, hogi akkor uolna diszes az én szolgálatom, mikor szűk az ember, s Cancellarius Vram is alá iűn, kit *látua hiszek,* ha én fel nem megiek… (1640, LobkPopp., 86)
>
> Innet semmi újságot nem írhatok, Kassa s Eperjes dolga most tractáltatik. Orosz Pál Uram bízik hozzájok, de én *látva hiszem*, Édes Szívem. (1704, Bark., 30)
>
> Forgács uram Leopold várának tekintésére volt, hihető, az alá fognak menni. Szathmárrul maga Detrik kijött s capitulál, az az hire, de *látva hiszem* (1704, Kár., 17)

Az adatok viszonylag nagy száma arra mutat, hogy ebben a korszakban a *látva hiszem* kifejezést bátran kezelhetjük szólásként.[254] Voltaképpen ez a példa tárgyalható volna *A szerkezeti típus megváltozása* címet viselő alfejezetben is, de mivel ott csak olyan fordulatokat mutattam be, amelyekben a szerkezeti típus megváltozása a frazeológiai egység típusának módosulását is magával hozta (közmondásból szólás és fordítva), úgy döntöttem, hogy inkább ebben a kisszámú, speciális változási típusokat bemutató részben adok neki helyet.

Varga írásának további részeiben (2017: 331) találtam még olyan adatokat, amelyek abba az irányba mutatnak, hogy ez az igeneves szerkesztésmód – legalábbis annak a korszaknak a nemesi magánlevelezésében – nemcsak a *látva hiszem* szerkezet esetében eredményezhetett strukturális variánst, hanem más szerkezetek esetében is, vö. pl.

> *Isten* ű szent fölsége *velem levén*, érte leszek mind az német szó tanulásáért s mind penig deákságért (1568, Nád.)[255]
>
> az oroß (sic!) palotara mohotis hordattam aztis *Isten uelem liujn* az heten rea toltetem (1589, Tel.)
>
> *Ha Isten* eo Fge segedelme *velem leszen*, minden órán absolválom a' Jurisprudentiat is, még pedig derekason, és ex fundamento (1728, Per., 174)[256]

Noha minden komponensük nem egyezik, de alapszerkezetük és jelentésük közel azonos, így talán a Lobkowitz Poppel Éva leveleiből származó következő példák is ebbe a tendenciába illeszkednek (vö. Varga 2017: 332):

> *Isten egesegemeht agja* Honap mjnden okwetetlen oda menek edes fiam hozzad, Ha ebedre nemiss De woczorara mjnden okwetetlen oda wary *Ha isten egesegemeht agja* (1629, LobkPopp.)
>
> Mind az által *holnapot aduán Isten érnem*, ugyan által megyek hozzátok es megh Latogatlak benneteket (1639, LobkPopp.)

Természetesen ez a kérdéskör még további vizsgálatra szorul, sokkal több adat elemzésével pontosabb képet kaphatunk ebben a vonatkozásban. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy itt az igeneves szerkesztésmód divatja mint nyelvi változó az állandósult szókapcsolatok között olyan változatokat is eredményezhetett, amelyek – legalábbis átmenetileg – variánsként beépültek magába a frazeológiai rendszerbe is.

---

[254] Szerkezetileg ide tartozik talán a *kötve hiszem* fordulat is, ennek eredetéről l. O. Nagy 1979: 304–305).
[255] Ezeket az adatokat Varga a forrás oldalszáma nélkül közli.
[256] Ez az adat ismét Varga külön gyűjtéséből való.

dc_1566_18

5.2. Jelentéstani változások

Nemcsak a frazémák alakja változhat az idők során, hanem a jelentésük is. Hasonlóan az alaki változásokhoz, a jelentés megváltozása is lehet magának a frazeologizálódási folyamatnak a velejárója, hiszen amikor például egy szabad szókapcsolat idiomatizálódik, átvitt jelentést vesz fel (pl. *megmossa a fejét vkinek* 'haját mossa' → 'megdorgálja'), akkor is jelentésváltozással állunk szemben. Ennek a folyamatnak a során különféle szemantikai változások történhetnek (pl. a szemantikai markerek vagy a tematikus szerepek módosulása, esetleg bizonyos vonzatok elvesztése vagy éppen kötelezővé válása). Ilyen példákat láthattunk már korábban a frazeologizálódási folyamat bemutatása során (4.1. fejezet).

A már frazémává vált szókapcsolatoknak is módosulhat azonban a jelentésük. Ez történhet úgy is, hogy egy szerkezetileg állandósult, de még konkrét értelmű szókapcsolat jelentése átkerül az absztrakt síkra: ez történik a szekunder frazeologizálódás azon eseteiben, amikor egy korábban frazeológiai terminus technicussá rögzült szókapcsolat kap idiomatikus jelentést (pl. *bedobja a törölközőt* 1. '<ökölvívásban az edző> a törölköző bedobásával jelzi, hogy a versenyző feladja a kilátástalan küzdelmet' → 2. '<átv> feladja a kilátástalan küzdelmet'). Ebben az esetben már poliszém frazeológiai egységekkel állunk szemben, melyeknek van egy konkrétabb és egy absztrakt jelentésük is: több ilyet bemutattam a 3.2.1.2.1. fejezetben.

Az is megtörténhet azonban, hogy egy szókapcsolat egyszerre több átvitt jelentésre tesz szert, s így lép a poliszémia útjára (parallel metaforizáció), vagy egy már idiomatikus jelentése mellé fejlődnek további jelentései (szekunder metaforizáció), ezekre példákat a következő fejezetben (5.2.1.) olvashatunk.

Mindezeken felül olyan későbbi változások is lehetségesek, hogy poliszém frazémák elveszítik valamelyik jelentésüket, s csak egyik jelentésükben élnek tovább (jelentésszűkülés), vagy a több jelentésű frazémának olyannyira eltávolodnak a jelentései egymástól, hogy szinte homonimaként kell őket kezelni (divergens jelentésfejlődés).

Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy a frazeológiai egységek jelentésváltozása többnyire nagyon komplex folyamat, s a mögötte álló okok is meglehetősen sokszínűek lehetnek. Korábban (5.1.1.) már láthattuk, mennyire változatosan alakult a németben a 'disznók elé gyöngyöt szór' jelentésű *Perlen vor die Säue werfen* szólás alakja, mennyi variánsa volt a kifejezésnek, beleértve a komponenscserével alakult változatokat és az olyan rövidült szerkezettipológiai módosulást is, mint a *Perlen vor die Säue* fordulat. Filatkina bemutatja ugyanakkor a kifejezés jelentésfejlődését is (2013: 43–48). Elemzéséből látható, hogy a kifejezés jelentése kezdetben jóval szűkebb volt, mint ma, s felhasználása is erősen kötődik bibliai eredetéhez. A fordulat két legkorábbi német előfordulása a Tatianban és a Heliandban található, s mindkettőben – akárcsak a forrásul szolgáló hegyi beszédben – a 'gyöngyök' jelentésű *Perlen* komponens eredetileg 'isten tanításai'-ra vonatkozik: ezeket nem érdemes olyan személyekre pazarolni, akik nem tudják őket értékelni. Csak ez a cselekedet az a korai példákban, amit értelmetlennek, illetve haszontalannak állít be a szöveg. A szólás tehát a legkorábbi német példák alapján kezdettől fogva idiomatikus használatú, s az isten tanításaira való utalás révén vallási szövegekhez kötődik. Filatkina szerint bibliai eredeténél fogva ebben az időben nem lehet a kifejezést köznyelvi használatúnak feltételezni: inkább csak tanító, oktató szándékú kontextusokban talál-

dc_1566_18

kozni vele. Az eddigi adatok tükrében a 12. század elején jelentkezik az első apró lépés a jelentés eltolódásában, amikor Wirnt von Grafenberg *Wigalois* című alkotásának prológusában már nem isten tanításaira vonatkozik a kifejezés, hanem a szerzőnek a saját tanításaira, amelyeket ezzel a művével közvetíteni szeretne. Az előhangban a szerző megértést kér a munkája iránt, és annak figyelmes befogadását kéri az olvasótól, mert nem akarja azt hiába megírni. Ez ugyanis éppolyan ostobaság volna, mint *gyöngyöt szórni disznók elé*.

További jelentésmódosulást figyelhetünk meg a 13. század végén Hugo von Trimberg *Der Renner* című alkotásában. Ebben egy helyütt a szerző felsorolja azokat a bűnöket, amelyek az emberre szenvedést és szükséget hoztak, s ahhoz vezettek, hogy el kellett hagynia a paradicsomot. Ennek során megállapítja, hogy olyan értékes tulajdonságok, mint a kitűnő neveltetés (*zuht*), a szemérem (*scham*), a tudás (*kunst*) és a bölcsesség (*witze*) átadták helyüket a testi szükségleteknek, és a kapzsiság, a szerzés vágya előtt hevernek, mint *gyöngyök a disznók előtt*. Azaz itt sem az isteni tanításokat szemléltetik a gyöngyök, hanem az emberi erényeket. Mint Filatkina rámutat (i. m. 45), az erkölcsökre való vonatkozás egészen a 15. századig erős marad: egy Michel Beheim nevű szerzőnél is arról olvasunk, hogy az ostoba embereket, akik nem fogadják el a tanítást és a tisztességet, olyan állatokhoz kell hasonlítani, mint a borjak, szamarak vagy disznók, s balgának kell őket nevezni. Aki az ilyeneket képezni akarja, az olyan esztelen, mint aki *szerecsendiót és szegfűszeget szór a disznók elé*. Ugyanakkor már a 14. század közepétől megfigyelhető a forrásokban az a tendencia is, hogy az értékessel a tudást fejezik ki. Konrad von Megenberg *Buch der Natur* című könyvében például azt írja, hogy a gyógynövényekről való tudás inkább eltitkolandó egy olyan könyvben, amely sokak számára hozzáférhető (ahogy ő nevezi: *Straßenläufer*), mert pazarlásnak számítana: egyet jelentene azzal, mint *drágaköveket szórni a disznók lába elé*.

Mindebből az látszik, hogy a kifejezésnek a mai jelentése (’vmi értékeset kínál olyannak, aki nem tudja azt értékelni’) egy apró lépésekben lezajlott jelentésváltozás eredménye, amely már a 13. században megkezdődött. A jelentésbővülés ráadásul együtt járt a szövegfajta-preferencia megváltozásával is, ez szintén hozzátartozik a vizsgált szókapcsolat változási folyamatához: lassan megszűnik a kifejezés vallásos kontextusokhoz való kötődése és az isteni tanításokhoz való szemantikai kapcsolódás helyébe profánabb jelentéstani kötődések lépnek. Mindez együtt jár azzal is, hogy a fordulat választékossága is csökken, s inkább a köznyelvi stílusregiszterhez kezd tartozni.

A továbbiakban alaposabban is szemügyre veszem a frazémák jelentésváltozásait. Meg kell ugyanakkor jegyeznem, hogy a szemantikai változást történetileg még nehezebb dokumentálni, mint az alaki változásokat. A probléma részben ugyanaz, mint az alaki változások esetében: mindkét változástípust többnyire kevés nyelvi adat alapján tudjuk csak megítélni. Nehezíti a helyzetet, hogy jelentéstani vizsgálatokra a régi szójegyzékek vagy szótárak is csak korlátozottan használhatók fel, mert ezek a régi szövegekben előforduló állandósult kifejezéseknek csak egy részét dokumentálják, ráadásul sok esetben csak bizonyos kifejezéstípusokra fókuszálnak (közmondás vagy szólás). Mindehhez járul még az a probléma, hogy többnyire csak magát a kifejezést adatolják, **a jelentését csak ritkán közlik** (vö. Filatkina 2013: 43 is). De ha feltüntetik is a fordulat értelmét, gyakran nem lehetünk biztosak abban, hogy helyesen adják meg, hiszen jelentésdefinícióik nem szövegkorpuszok alapján születnek meg. Ráadásul az

dc_1566_18

egyes gyűjtemények szerkesztői gyakran egymástól veszik át a kifejezéseket és azok jelentésdefinícióit, emiatt ha valamelyikük téved, a helytelen forma vagy jelentés könnyen örökítődik tovább.

Gyűjteményének Bevezetőjében O. Nagy maga is utal arra, hogy gyakran gondjai voltak a kifejezések jelentésének kiderítésével: „Az értelmezésekről szólva meg kell még jegyeznünk azt is, hogy a magyar szólás- és közmondáskincs számbavétele során számos olyan elavult és tájnyelvi kifejezéssel találkoztunk, amelynek jelentését semmiképpen sem sikerült kinyomoznunk. Egy részüket – különösen az egyébként is igen ritkán használtakat, főleg azokat, amelyek nem fordulnak elő feldolgozott irodalmi forrásainkban – nem vettük fel gyűjteményünkbe.

Vannak azonban olyan régi nyelvi és nyelvjárási szólásaink, valamint közmondásaink, amelyeknek ugyan nem tudtuk teljes bizonyossággal megállapítani a jelentését, de amelyek nyelvi, stilisztikai, néprajzi és művelődéstörténeti szempontból érdekes és népünk szemléletmódjára, nyelvi képeket alkotó fantáziájára jellemző alakulatok, és ezért nem hagyhattuk el őket. Az ilyen kifejezések értelmezése után szögletes zárójelbe tett kérdőjel áll. Például: »*Örül neki, mint a vak kígyó a fiának* = nem örül neki (, mert azt sem tudja, hogy a világon van) [?]«. Ugyanígy jelöltük azt is, ha tévesnek vagy megbízhatatlannak tartottuk valamelyik régebbi gyűjtőnek egyik-másik kifejezéshez kapcsolódó jelentésmagyarázatát.” (O. Nagy 1976: 24)

Hogy szövegkorpuszok nélkül valóban mennyire nehéz pontosan leírni egyes nem köznyelvi kifejezések jelentését, annak illusztrálására álljon itt O. Nagy gyűjteményéből három szinonim közmondás jelentésdefinícióinak bemutatása, melyekből az látszik, hogy a legnagyobb gondosságra törekedve sem biztos, hogy minden esetben sikerült konzekvens módon eljárnia:

> *(Az) egér se jár* [*megy* v. *fut*] *mindig egy lyukba.* [*Szegény egér (az), akinek* v. *melynek csak egy lyuka van* v. *rég*: *ki csak egy lyukra bízza magát.*]
>
> *a*/ aki boldogulni akar, annak sokoldalúnak kell lennie
> *b*/ megunja az ember mindig ugyanazt az egyet
> *c*/ <a több szeretőt v. felesége mellett szeretőt tartó férfi tréfás mentegetőzése> (O. Nagy 1976: 165)

O. Nagy az **egér** címszóban (e253) közli, s népnyelviként tünteti fel ezt a fordulatot, s utal még a ly14 és r212 szócikkekre (i. m. 450, ill. 579). Ezekben a következő kifejezéseket találjuk:

> ly14: *Két lyuka van minden jó ürgének.*
>
> *a*/ megunja az ember mindig ugyanazt az egyet
> *b*/ az ügyes ember több oldalról is biztosítja magát (*rég*) Vö. e253
>
> r212: *Rossz róka, melynek csak egy lyuka van.*
>
> a/ az ügyes, fortélyos embernek több úton-módon is meg kell kísérelnie célja elérését
> b/ megunja az ember mindig ugyanazt az egyet (*rég*) Vö. e253!, r213

Mint látjuk, a három közmondás valóban nagyjából ugyanarra a kognitív mintára (frame) épül, s várhatóan nagyjából azonos is a jelentésük. Ugyanakkor azt látjuk, hogy mindhárom

dc_1566_18

kifejezés közös jelentéseként csak a ’megunja az ember mindig ugyanazt az egyet’ jelentést tüntette fel O. Nagy, igaz, azt sem mindig ugyanabban a pozícióban (kétszer a b/ jelentésként, egyszer az a/ pontban). Ez persze nem feltétlenül jelenti azt, hogy a ly14 jelzésű közmondás esetében elsődleges jelentésként akarta megadni ezt az aspektust, míg a másik két fordulatnál csak másodlagos értelemként, hiszen gyűjteményének Bevezetőjében O. Nagy nem ír arról, hogy a jelentésdefiníciókban a betűjelek fontossági vagy rangsorrendet is jelentenének. Ezzel együtt lehet szó némi következetlenségről is. Az *egér* a/, a *lyuk* b/ és a *róka* a/ pontban feltüntetett jelentései között is van hasonlóság, hiszen mindegyikben ott van a ’sokoldalúság’ képzete, de azért korántsem tekinthetők a definíciók azonosnak. Persze nyilvánvaló, hogy egy ekkora gyűjtemény szerkesztése során adódhatnak ilyen apróbb hibák, hiszen ekkora méretű anyag szinte áttekinthetetlen. Az azonban mégis némi kritikával illethető, hogy a másik fő jelentést a három kifejezés esetében három különféle megfogalmazásban találjuk. Ennél is némileg érthetetlenebb számomra, hogy a csúcsos zárójelben megadott, helyzetmondatszerű használatot csak az *egér* komponenssel alkotott közmondás esetében tünteti fel O. Nagy. Lehet persze ennek oka az is, hogy ezt a tájnyelvi adatok között tartja számon, így több élőnyelvi vonatkozása van, mint a régi nyelviként feltüntetett másik két adatnak. Meglehetősen valószínűnek látszik ugyanakkor, hogy a másik kettőnek is lehetett ilyesféle használata, még ha ezt adatolni nem is tudjuk.

Mindezzel azonban csak arra próbáltam rámutatni, hogy a pontos jelentések megadása régi szólások vagy közmondások esetében inkább csak akkor lehetséges, ha szövegkorpuszok alapján tudjuk őket adatolni, s még ilyenkor sem biztos, hogy minden esetben az akkori nyelvállapotban kodifikálódott jelentésben találjuk az illető korpuszban a vizsgált fordulatot. Korábbi gyűjtemények alapján azonban végképp óvatosnak kell lennünk a jelentések feltüntetésekor, hiszen mint fentebb is jeleztem, ezek adatai gyakran erős kritikával kezelendők.

De lássunk most már példákat a frazémává vált kifejezések szemantikai változására!

5.2.1. A jelentések számának növekedése: poliszém frazémák keletkezése

Korábban már volt szó arról, hogy a frazémák jelentős része szabad szókapcsolatokból jön létre figuratív jelentésváltozással. Az így kialakult frazémák **zömmel monoszémek**, hiszen literális olvasatukban nem kifejezésként viselkednek, konkrét értelmük az őket alkotó komponensek jelentésének összegzése révén jön létre. Szókapcsolatként csak átvitt értelemben funkcionálnak, frazémaként viszont többnyire egyjelentésűek. A frazeológiai egységek ugyanis csak ritkábban tesznek szert másodlagos jelentés(ek)re, mint az egyszerű lexémák vagy akár a szóalkotással létrehozott elemek (vö. Fleischer 1997: 166). Ez tulajdonképpen érthető is, hiszen az egymással kapcsolatban álló nyelvi jelek kölcsönösen szűkítik egymás jelentéskörét. Hacsak elhomályosulás miatt meg nem szűnik motiváltsága, már egy összetett szó esetében is kisebb a poliszémia esélye, mint egy tőszó esetében, még inkább így van ez a többszavas kifejezések esetében. Ebből következően a frazeológiai kapcsolatok jelentős része csak igen kis mértékben vesz fel másodlagos jelentéseket. Ugyanakkor azért a **poliszémia** egyáltalán **nincs kizárva** ezeknek a szókapcsolatoknak az esetében sem.

Mint fentebb is említettem, poliszém egységek kétféleképpen is létrejöhetnek. Az egyik lehetőség a szekunder frazeologizálódásnak az a típusa, amikor egy korábban szerkezetileg állandósult, de még konkrét jelentésű szókapcsolat metaforizálódik, s átvitt jelentést kap. Ilyenkor az illető szókapcsolat szükségszerűen többjelentésű: van legalább egy konkrét jelentése és egy vagy több figuratív jelentésváltozással létrejött átvitt jelentése. Mint már a 3.2.1.2.1. fejezetben is láthattuk, meglehetősen gyakori ez a fejlődés a sportnyelvből származó frazeológiai terminus technicusok között, de más szaknyelvek esetében is találkozunk vele. Az ott bemutatott eseteken túl álljon itt néhány további példa:

mélyütést visz be vkinek vki/vmi:

1. <ökölvívásban v. kickboxban> szabálytalanul, övön alul üti meg ellenfelét

   Holyfield a 10. menetben padlóra küldte ellenfelét, de az azt követő intésből kiderült, hogy *mélyütést vitt be*. (MNSzt.; Új Szó 2001. március 5; Cím: Ruiz legyőzte Holyfieldet)

2. vkinek/vminek – többnyire erkölcsileg elítélhető módon és eszközökkel – hatalmas, már az illető egzisztenciáját fenyegető kárt okoz

   A rendszerváltás *mélyütést vitt be* a magyar sportnak. Eldugultak bizonyos, korábban bőséges anyagi források. (Magyar Hírlap; 1998. december 7., 17)

padlót fog (vmitől) vki/vmi:

1. ökölvívásban megrendítő ütéstől a fölre kerül

   Nagyobbat kell ütni: „ha kétszer *padlót fog* az ellenfél, nem veszik el tőled a meccset” – mondta gyakran Papp László is. (Magyar Hírlap 1995. május 17., 28)

2. nagyon megdöbben, lelkileg összeomlik

   …egyik napról a másikra közölte velem a kedves, hogy bejött a képbe egy harmadik, ill. visszatért (mivel egy ex-barátról van szó) és rájött a drága, hogy még mindig őt szereti. […] Teljesen *padlót fogtam*, de még néhányszor beszéltünk telefonon és találkoztunk is… (MNSzt.; Index Fórum 1999. március 19.; Szerző: MarK)

3. kudarcot vall; csődbe megy, tönkremegy

   … ezzel a fokozódó restrikcióval ’97-ig csak az életszínvonal drasztikus süllyedését lehet elérni, következésképp a ’98-as választásokon a koalíció bizonyosan *padlót fog*. (Magyar Hírlap 1995. szeptember 4., 7)
   Elsőnek a telefongyár múlt ki csendben, majd a tsz is *padlót fogott* a ráerőszakolt átalakulási törvény következtében. (Népszabadság 1997. május 28., 37)

kereszttűz alá kerül vki/vmi:

1. <katonai kifejezésként> egyszerre két oldalról vezetett (tüzérségi) tűz alá kerül

   Az orosz alakulatok demoralizálódására enged következtetni Mihail Malofejev tábornok halála is, hiszen a vezérőrnagy szemtanúk elmondása

dc_1566_18

szerint akkor *került kereszttűz alá*, amikor Groznij északi részén személyesen volt kénytelen rohamra vezetni a támadástól vonakodó katonákat. (Heti Világgazdaság 2000. január 29., 19)

2. több oldalról, erősen támadják, (kérdésekkel) szorongatják

Két oldalról *került kereszttűz alá*: balról a bolsevikok támadták, akik minden utcasarkon és minden frontszakaszon a békét hirdették, jobbról a mérsékeltek és a szövetségesek, akik azt követelték, hogy állítsa vissza a cári uralom régi fegyelmét. (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Gyurkó László: Négyszemközt a forradalommal; 1985)

Mint láthatjuk, a metaforizáció szemszögéből ezek ugyanúgy viselkednek, mint a nem állandósult szerkezetekből létrejött kifejezések (pl. *megmossa a fejét vkinek, beadja a kulcsot* stb.), azaz van egy konkrét és legalább egy átvitt olvasatuk. Míg azonban előbbieknél a konkrét olvasat egy szabad szószerkezethez köthető, addig a szekunder frazeologizálódással létrejött elemeknél már a konkrét jelentés is egy állandósult szókapcsolathoz tartozik. Az ilyen módon létrejött alakulatok tehát ab ovo poliszémek.

Létezik azonban a frazeológiai poliszémiának olyan realizációja is, amikor egy átvitt értelművé lett szókapcsolatnak fejlődik ki további metaforikus jelentése, azaz **idiómaként is több jelentésű** a kifejezés. Ez ugyan nem túl gyakori jelenség, de nem is annyira ritka. Lássunk néhány példát!

kosarat kap vkitől vki:

1. udvarlási kezdeményezésére elutasító választ kap

…Juan Medina először lelőtt két fiatal leányt és a fivérüket. A két leány egyikével állítólag szerelmi viszonyt akart kezdeni, de *kosarat kapott* választottjától – közölte a helyi rendőrség. (Magyar Hírlap 1996. november 29., 19)

2. ajánlatát, kérését visszautasítják;

Madrid már 1962-ben kérte felvételét az EGK-ba, de akkor Franco tábornok diktatorikus rendszere miatt *kosarat kapott*. (Magyar Hírlap 1995. július 19., 10)

kiteszi a szűrét vkinek vki:

1. mint nem szívesen látott vendéget kitessékeli, kidobja vagy elzavarja

Ha egy telek, földbirtok vagy üzleti ingatlan „védője” gyakorlatilag biztos lehet benne, hogy a behatoló nem követ el súlyos bűncselekményt (például egy magánerdőbe kiránduló cserkész téved), megpróbálhatja ugyan erőszakkal *kitenni a* jövevény *szűrét*, ám ha kudarcot vall, akkor sem ölheti meg: igazának jogi úton kell érvényt szereznie. (Heti Világgazdaság 1997. december 6., 129)

2. elbocsátja a munkahelyéről

Még ennél is nagyobb felháborodást okozott, hogy Robert Horton másfél millió fontot vett fel, miután *kitették a szűrét* a British Petroltól… (Heti Világgazdaság 1993. május 29., 28–29)

dc_1566_18

Mint látjuk, példáink esetében a literális olvasat egy-egy szabad szószerkezethez kapcsolódik, állandósult szókapcsolatokról csak az átvitt jelentések tekintetében beszélhetünk. Ezeknek azonban több, egymással összefüggő jelentésük is van, tehát poliszém frazémákkal állunk szemben. Némi különbség azért kimutatható a két példa között. A *kosarat kap* kifejezés esetében az első jelentés (’udvarlási kezdeményezésére elutasító választ kap’) nagyjából egyezik a metaforizáció során közvetlenül létrejövő idiomatikus értelemmel, hiszen mint tudjuk a kifejezés eredetét az udvarlóknak a várból lebocsátott – gyakran megrongált aljú – kosarakban vélik megtalálni a kutatók (vö. 3.2.2 is). A második jelentés már **másodlagosan** erre rétegződik rá. A *kiteszik a szűrét* szólás esetében viszont – jóllehet feltehetőleg ez is egy udvarlási szokáshoz köthető (részletesebben l. az 5.3.2.1. fejezetben) – a példákban már nem az elutasítás mozzanata a hangsúlyos, hanem mindkét esetben az ’elzavar, eltávolít vhonnan’ értelem dominál. A két értelmezés azonban az eredeti szó szerinti értelemhez köthetően nagyjából **párhuzamosan** alakul ki.

Ez a különbség megközelítően az, amit Černyševa (1975: 228 k.) a frazeológiai egységek poliszémiája kapcsán **szekunder** és **parallel metaforizáció**nak nevez: az első típusban a metaforizáció nyomán létrejött jelentésre épül rá egy további metaforikus jelentés, a második esetben csupán arról van szó, hogy az új jelentések azonos módon épülnek rá a szószerkezet eredeti, konkrét jelentésére. A parallel metaforizáció gyakoribb. Jellemző ez például azokban az esetekben, amikor élő és élettelen szemantikai jegyű bővítmények nagyjából azonos szemantikai „áttétellel” kapcsolódnak a kifejezés eredeti jelentéséhez, mint a következő példákban is:

kemény dió:

1. <vmi> fogas kérdés, nehéz feladat

   … hátra van a másik *kemény dió*, a médiatanácsok átalakítása. (Magyar Hírlap 1998. november 10., 3)

2. <vki> nehézen kezelhető, makacs ember

   …Torgyán szintén *kemény dió*, mert bármennyire is populista, mégsem teszi meg azt a szívességet Orbánnak, hogy kompromittált mértékben elmenjen szélsőjobbra. (Magyar Hírlap 1995. március 6., 7)

be van táblázva (vmivel) (vmennyi időre előre) vki/vmi:

1. <vki> nagyon elfoglalt, minden ideje le van kötve

   Egy nagy színészt megszerezni azonban hónapok, esetleg évek munkája. Gassmann után Michel Piccolin gondolkodtunk, ő viszont *két évre előre be van táblázva.* (Magyar Hírlap 1998. augusztus 8., 13)

2. <vmi> teljes kihasználtsággal működik, nincs szabad kapacitása

   Tapodi Katalin, a kuratórium titkára elmondta, hogy ma már rangot jelent Dabason vagy Erdőkertesen kiállítani, *két évre előre be vannak táblázva kiállítókkal.* (Népszabadság 1997. június18., 36)[257]

[257] A jelentéskülönbség példáinkban végső soron a szemantikai valencián (élő és élettelen szemantikai jegyű alanyok) múlik. Hogy a kifejezések valenciaviszonyai mennyire befolyásolják a jelentést, azt jól tükrözi a következő példa is, amely igen hasonló az előző kettőhöz, ám nem jelenhetnek meg mellette az ott szereplő fakultatív bővítmények, s nem lehet +élő szemantikai jegyű bővítménye sem: *be van táblázva vmi:* <összeg, pénzforrás> teljes egészében felhasználásra kerül, pl.: Ha ehhez még hozzávesszük egy másik újság korábbi jelentését a belső adósságállomány frontjáról, úgy a kiadások másik fele is jószerével *be van táblázva* (Magyar Hírlap 1997. július 17.,

dc_1566_18

Hasonló példa az oroszból a ’(saját) kezébe kaparint’ jelentésű *прибрать что-л. к (своим) рукам* kifejezés is. Ez eredetileg csak dolgokra vonatkozott ’vmit megszerez, eltulajdonít’ jelentésben. A 18. században azonban Bierich szerint (2012: 96) bővült a szóba jöhető tárgyi bővítmények referenciális tartománya, s az élettelen tárgyak mellett személyekre is kiterjedt. Ezáltal kialakult a kifejezésnek egy magasabb idiomatizáltsági fokú értelme is: ’vkit megzaboláz, rövid pórázra fog, megfegyelmez’. Ez a jelentés meglehetősen sűrűn adatolható a 18–19. századi szövegekben, s tovább él ma is. Bierich szerint (uo.) minden mai orosz frazeológiai szótár adatolja a kifejezés mind a két jelentését, Kiss Lajos *Orosz–magyar nagyszótár*a (CD-kiadás) viszont csak az eredeti, konkrétabb értelmét tünteti fel. Nehezen dönthető el, hogy ez a példa a parallel metaforizáció körébe sorolható-e még. Véleményem szerint talán inkább már átvezet a szekunder metaforizációhoz.

Világosabb azonban a következő kifejezések második, ill. harmadik jelentésének ez utóbbi típusba tartozása (vö. Fleischer 1997: 167 is):

lábra áll vki/vmi:

1. fekvőbeteg meggyógyul

   „Az a szándékom, hogy mélyebben foglalkozzam ezzel a problémával, mihelyt ismét *lábra állok*” – mondta Rau (a német elnök vakbélműtét után lábadozik). (Magyar Hírlap 2000. augusztus 28., 2)

2. rendezi megingott <anyagi> helyzetét, erőre kap

   A német gazdasági csodával párhuzamosan a Karstadt is *lábra állt*, s a hetvenes és nyolcvanas éveket ismét csak a terjeszkedés jellemezte. (Heti Világgazdaság 1997. augusztus 30., 31–32)

beadja a kulcsot vki/vmi:

1. meghal, elpusztul

   … akkor se igen indít vizsgálatokat senki, ha valaki az intenzíven hirtelen *beadja a kulcsot.* (Magyar Hírlap 1996. július 16., 7)

2. anyagilag tönkremegy, csődbe jut

   Az Agrobanka-krízis előtt már 11 cseh bank ment csődbe, közülük csak az idén hét *adta be a kulcsot*. (Magyar Hírlap 1996. szeptember 27., 15)

3. elromlik, felmondja a szolgálatot

   A notebookom *beadta a kulcsot*, a saját önéletírásom nem hozzáférhető. (MNSzt.; Index Fórum 1998. november 30.; Szerző: JT)

bankot robbant vki/(vmi):

1. vmely szerencsejátékban nyerő tétjével a bank teljes összegét elnyeri

   Ugyanebben az évben blackjacken 14 millió ausztrál dollárt bukott a londoni Ritz hotelben, 1990-ben azonban *bankot robbantott* az ugyancsak londoni Aspinall’s Clubban […]. (Heti Világgazdaság 1995. március 18., 38–39)

6). Ezt azonban az eltérő vonzatszerkezet miatt már nem tekinthetjük egyszerűen az előző két jelentéssel poliszém frazémának.

dc_1566_18

2. hatalmas (anyagi) sikert ér el

> […] a 3.1-es verzió „*bankot robbantott*”. A PC-nek is lett grafikus felhasználói felülete, igaz, kissé labilis, kissé csúnyácska, kissé butácska, de nem kellett hozzá Macintosh. (Magyar Hírlap 1997. május 27., o. n.)

Ez utóbbi példánk nagyon közel áll ahhoz a fentebb bemutatott típushoz, amelyben egy frazeológiai terminus technicusnak alakul ki idiomatikus jelentése. Hogy mégis itt tárgyaltam, annak oka elsősorban a kifejezés igei komponense: az ugyanis a fordulatot már ebben a szakkifejezésszerű használatban is némiképp idiomatikussá teszi, szó sincs ugyanis valódi robbantásról. Példáinkból azonban látható, hogy egyáltalán nem könnyű néha eldönteni, parallel vagy szekunder metaforizációról van-e szó egy-egy kifejezés másodlagos jelentésének létrejötte kapcsán, gyakran alapos mérlegelésre van szükség.

A jelentésszám növekedésével állunk szemben az orosz *не за горами* szólás esetében is. Ezt a szó szerint ’nem a hegyek mögött’ jelentésű szólást Bierich szerint a 18. században még főként csak lokális értelemben használják ’nincs nagyon távol, a közelben van’ értelemben (2012: 95–96). Legkésőbb a 18. század második felétől azonban szekunder metaforizációval, a lokális jelentés analógiájára kezd kialakulni a kifejezésnek temporális értelme is ’maholnap itt van, mindjárt itt van’ jelentéssel, ami később a 19. században már meg is szilárdult, így a kifejezés ma is többjelentésű, bár mára a temporális használata gyakoribb, mint a lokális.

Noha a frazeológiai poliszémia nem kifejezetten gyakori jelenség, találni azért olyan példát is, ahol nagyobb számú jelentése alakult ki egyetlen szókapcsolatnak – főként, ha a vizsgálatot több nyelvre is kiterjesztjük. A németben a *Nacht der langen Messer* ’a hosszú kések éjszakája’ szókapcsolattal ma köznapi értelemben valamely ’éjszaka történt szörnyűséges gyilkosságot’ neveznek meg, vagy pedig valamely ’kemény politikai küzdelmet, amelyben az egyik fél hirtelen megszerzi a legfontosabb pozíciókat – akár a másik oldal egzisztenciális tönkretétele vagy meggyilkolása árán is’ (vö. http://www.duden.de/rechtschreibung/Nacht, 2017. 08.18).

Legtöbbször azonban a 20. századi német történelem egyik sötét foltjára vonatkoztatják a kifejezést: az NSDAP által 1934. június 30-a és július 2-a közt végrehajtott politikai gyilkosságok sorozatát nevezik így, amikor Hitler parancsára az SA egész vezérkarát meggyilkolták, hogy azok a Führer hatalmára ne jelenthessenek veszélyt (vö. https://de.wikipedia.org/wiki/Nacht_der_langen_Messer, 2017.08.18).

A Wikipédia idézett szócikkéből azonban kiderül, hogy a véres gyilkosságok nyomán – szekunder metaforizációval – szokták így említeni az ún. *kristályéjszaka* (*Reichs-Kristallnacht*) erőszakos cselekményeit is, amelyek során 1938. novemberében (főként 9-éről 10-ére virradó éjszaka) a nemzetiszocialista rezsim emberei több mint 400 zsidót meggyilkoltak, 30000 zsidót koncentrációs táborokba zártak, valamint több ezer zsinagógát, temetőt, zsidó üzletet és lakást lerombolták.

Később, a II. világháború során ezzel a névvel illették propagandisztikusan az 1940. októberében az Atlanti-óceán északi részén közlekedő SC 7 és HX 79 szövetséges hajókonvojok elleni támadást is, amelynek során 22 teherhajót süllyesztettek el.

dc_1566_18

Más nyelvekben is használják a kifejezést. *Night of the Long Knives* névvel illették például Harold Macmillan brit miniszterelnök 1962-ben végrehajtott kormányátalakítását, melynek során az akkori tory kormányfő egyszerre hét miniszterétől vált meg.

Észak-Írországban pedig az IPLO nevű szélsőséges csoportnak az Ír Köztársasági Hadsereg (IRA) általi kikapcsolását nevezik így, melynek során az IPLO-t drogkereskedelemmel való közreműködéssel vádolták meg.

Északi szomszédunknál, Szlovákiában is van olyan politikai esemény, mely ezt a nevet (*Noc dlhých nožov*) viseli. Az 1994. november 3-4-én lezajlott parlamenti ülést hívják így, melynek során a Vladimír Mečiar vezette pártkoalíció minden fontos parlamenti, gazdaságpolitikai és médiafunkciót a saját embereivel töltött fel, ezzel a parlamenti ellenzéket minden kontrollfunkciójától megfosztotta.

Svájcban nem egyszeri eseményhez kötődik a kifejezés használata, hanem 1983 óta a választások előtti megegyezés-keresés éjszakájára vonatkoztatják elsősorban, mivel ezek a megbeszélések a mobiltelefónia korában gyakran késő éjszakáig tartanak.

Van azonban a kifejezésnek nem politikai felhasználása is: a Monte Carlo-rally egyik igen nehéz, az Alpok Col de Turini nevű kanyargós hágóján átvezető szakaszára is használják a *hosszú kések éjszakája* nevet, mert itt sok autós hibázik, s mondhatni „elvérzik" a küzdelemben.

Maga a kifejezés egyébként a Duden 11[2] szerint (531–532) az angol történelem egyik eseményére vezethető vissza: 472-ben zajlott a britek és az angolszászok között egy döntő ütközet, amelyben az angolszászok a legendás Hengist vezetésével megsemmisítő csapást mértek a britekre. Ebben a csatában az angolszászok legfőbb fegyvere egy kardszerű hosszú kés, az ún. *scramasax* volt.

A magyarban elsősorban – a hitleri hatalomátvételhez kötődően – a politikai ellenfelekkel való leszámolásra használják a kifejezést. Érdekességként viszont megemlíthetjük, hogy komponenscserével kialakult a fordulatnak egy alaki variánsa és speciális jelentése is: *hosszú bájtok éjszakája* néven emlegetik a magyar belpolitikában azt a máig nem bizonyított eseményt, amikor 1998-ban az Adó- és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal (APEH) dél-pesti igazgatóságán a halottak napjára való hivatkozással szabadságra küldték a munkatársakat, majd egyes feltételezések szerint bizonyos cégek javára módosították a számítógépes rendszer által őrzött adatállományt:

> Az amerikai óriáscégek könyvhamisítási botrányai árnyékában nagyságrendileg talán eltörpül, érdemét tekintve azonban legalább annyira izgalmas kérdés: manipulálták-e 1998-ban, az úgynevezett *hosszú bájtok éjszakáján* az APEH adatbázisait. (Heti Világgazdaság 2002. augusztus 31., 69)

Ennyi jelentés azért csak ritkán kapcsolódik egy kifejezéshez: az esetek többségében inkább csupán két-három jelentéssel rendelkező egységeket találunk. Vizsgáljunk meg még néhányat ezek közül a jelentésváltozások szemszögéből!

O. Nagy gyűjteménye alapján (1976: 557) érdekes esete a frazeológiai poliszémiának a *petrezselymet árul* szólás jelentésének alakulása is. Ennek O. Nagy három jelentését adja meg:

dc_1566_18

a/ <lány> bálban, mulatságban nem kap táncost
b/ (*táj*) <lány> hajadon marad, nem megy férjhez
c/ (*ritk*) vmi nem kell senkinek, eladatlan v. felhasználatlan marad

Ezek közül az első kettő a 'nem akad partnere' jelentés mentén parallel metaforizációnak tekinthető, a harmadik azonban már az első jelentésre épülő szekunder metaforizációnak. Kérdés azonban, hogy valóban létezik-e a kifejezés harmadik jelentése, erre ugyanis nem találtam példát az MNSzt.-ben. A korpuszadatok alapján egyértelműen az első jelentés dominál, de még a másodikat illetően is csak egy példára akadtam:

> Évekkel ezelőtt megírták, eljött a csúnya lányok ideje. Azok, akik azelőtt *petrezselymet árultak* és aggszűzi sorsra ítéltettek, most már társra találnak. (Magyar Nemzet 1998. augusztus 24., o. n.)

A harmadik – O. Nagy által is *ritká*nak minősített – értelmezés ugyan teljesen érthető volna például egy üzlet polcán régóta porosodó termék esetében, de inkább csak okkazionális modifikációnak érzem, nem valóban standardizálódott változatnak. Ha azonban mégis létezett korábban, akkor itt már egy olyan példával állunk szemben, amikor egy kialakult másodlagos jelentés idővel kiveszik a használatból.

Ugyancsak szekunder metaforizációnak tarthatjuk a *kölcsönkenyér visszajár* fordulat jelentésváltozását is, ha elfogadjuk O. Nagy jelentésdefinícióit (1976: 387):

a/ (*ritk*) amit kölcsönkap az ember, azt vissza is kell adni;
b/ az elszenvedett sérelmet meg szokták torolni, a bántást bántással szokták viszonozni.

Mivel itt az első esetben valódi kölcsönről van szó, a másodikban viszont sérelmek megtorlásáról, valószínűbb, hogy a két jelentés nem egymással párhuzamosan fejlődött, hanem inkább az elsőre épül rá a második. Ugyanakkor itt is gondot jelent, hogy az MNSzt.-ben nincs nyoma az első értelemnek. Keletkezését illetően valóban lehet szó szekunder metaforizációról, de úgy tűnik, hogy időközben az eredeti jelentés már kiment a divatból, s a poliszém kifejezés egyre inkább egy jelentésűvé vált.[258]

5.2.1.1. Homonímia a frazeológiai egységek körében

A frazeológiai egységek jelentésszámának változása azonban nem csupán a kifejezések poliszémmé válásában nyilvánulhat meg, hanem – természetesen jóval kisebb mértékben – egyes kifejezések **homonimává alakulásában** is. Elsőre azt gondolnánk, hogy a homonímia mint a hangalak és a jelentés közti összefüggések egyik típusa több szóból álló kifejezések esetében nem létezhet, hiszen annak az esélye, hogy két kifejezés alakilag azonos legyen, miközben lényegesen eltérő a jelentésük, gyakorlatilag a nullával egyenlő. Valóban így van ez, ha a homonimának arra az esetére gondolunk, amelyik a kifejezések hangalakjának konvergens hangfejlődése alapján jön létre. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy van az azonos alakúságnak egy másik típusa is: a **poliszém kifejezések** divergens, azaz **széttartó jelentésfejlődése**

[258] A kifejezés jelentésfejlődésével kapcsolatban l. Tolnainak *A szólásokról* című tanulmányát is (1909: 245).

dc_1566_18

folytán létrejövő homonímia. Az állandósult szókapcsolatok tagjainak egymás általi determináltsága folytán persze ez még a frazeológiai poliszémiánál is jóval ritkább, de azért lehet erre a típusra néhány példát találni. Igaz persze, hogy a jelentések eltérési fokát illetően meglehetősen nagy a lexikográfus szubjektív ítéletének a szerepe, de így van ez a lexémák körében is. A *toll* főnév 'madártoll', illetve 'íróeszköz' jelentése vagy a *sikló* lexéma 'kígyóféle' és 'meredek vasúti pályán drótkötéllel vontatott jármű' jelentése például a poliszémia eseteiként jelennek meg az ÉKsz.[2]-ben, míg a *daru* 'gázlómadár' és 'építőipari gép' jelentései homonimaként két szócikkbe rendeződnek (*daru*[1] és *daru*[2]) – vö. Károly 1970: 80 is. Frazeológiai gyűjteményeinkben ugyan sosem találunk valódi homonimaként felső indexszámmal elkülönített azonos alakú változatokat, de a több jelentéssel rendelkező egységek között vannak olyanok, amelyeknek a jelentése oly távol van egymástól, hogy valójában homonimáknak lehetne őket tekinteni. O. Nagy gyűjteményében például – ha elfogadjuk, hogy helyesek a jelentésdefiníciók – ilyennek minősíthetjük az alábbi szólásokat:

lábuknál fogva húzza le a szenteket az égből
a) (*gúny*) bigott vallásosságában lépten-nyomon a szenteket emlegeti
b) (*tréf*) cifrán káromkodik (1976: 417)[259]

csillagot rúgathatni vele (nép)
a) olyan jámbor v. mamlasz, hogy minden bántalmat, sértést eltűr
b) bármit kész megtenni, bármire rá lehet venni (1976: 127)

kikérné a cigányból is a gyereket (*táj*)
a) nagyon kapzsi
b) nagyon tud rimánkodni (1976: 114)[260]

A példák zöme nem túlságosan közkeletű, részben pedig tájnyelvi használatúak. De ha O. Nagy jelentésdefiníciói helyesek, akkor ezek a kifejezések talán a parallel metaforizáció speciális eseteiként keletkezhetnek. A két jelentés ugyanis nem egymásra épül, mint a szekunder metaforizáció esetén, hanem egymással párhuzamosan alakul ki, de valamiféle hangsúlyeltolódással. Aki tehát állandóan imádkozik, s bigott vallásosságában örökké a szenteket emlegeti, arra mondhatjuk, hogy *a lábuknál fogva húzza le a szenteket az égből*. De emlegetheti a szenteket és az istent az is, aki folyton káromkodik, ezzel szegve meg azt a bibliai törvényt, hogy Isten nevét hiába ajkadra ne vedd. Ironikusan tehát rá is alkalmazható ugyanez a szólás, ám így a két jelentés mégis meglehetősen távol van egymástól, s már a homonímia határát súrolják.

Kicsit nehezebb a *csillagot rúgathatni vele* jelentéseinek valamiféle összekapcsolása, de az első jelentés talán úgy alakulhat, hogy valaki olyan jámbor, hogy ha erősen belerúgnak, vagy ha ő rúg bele valamibe, s ettől csillagokat lát, akkor sem panaszkodik, míg a második jelentésben a *csillag* mint a magasban, szinte elérhetetlen magasságban lévő értékes dolog szerepel, amelyet az illető képes rúgásával elérni (vö. még pl. *lehozza vkinek a csillagokat az égből*).

[259] A szólás kapcsán O. Nagy utal a *régies* stílusminősítéssel ellátott *lehúzza az angyalokat az égből lábuknál fogva* fordulatra, ennek jelentését azonban a fentitől eltérően adja meg: 'a legnagyobb hazugságra is képes' (1976: 45). Ugyancsak hivatkozik a *gúnyos* stílusminősítésű *a szenteket is leimádkozná az égből* szólásra, ennek értelme szinte egyezik a fenti szólás a/ jelentésével: 'vakbuzgón, bigott módon vallásos' (1976: 633).
[260] O. Nagy variánsként utal *a tehénből is kihúzná a borjút* fordulatra is, amelynek szerinte ugyanez a két jelentése van (1976: 99).

dc_1566_18

A *kikérné a cigányból is a gyereket,* illetve *a tehénből is kihúzná a borjút* szólások esetében pedig úgy kapcsolódhat össze a két jelentés, hogy a gyermek a cigánynak, a borjú a tehénnek nyilván nagyon fontos, ezért ha tőlük valaki a kicsinyüket el akarja venni, az bizonyára nagyon kapzsi. A kifejezésben levő képnek integráns része viszont a kérlelés, esedezés is, ezek mentén kialakulhatott a 'nagyon tud rimánkodni' értelem is.

De szélesebb körben használt szólások esetében is találni példát homonimaszerűen távol eső jelentésekre. O. Nagy gyűjteményében *aprópénzre vált vmit* szólásunk csak egy jelentésben szerepel: '<főleg tudást, tehetséget> múló érdekekért elapróz, eltékozol, és ezért nem tud jelentőset alkotni' (1976: 50). Saját frazeológiai szótáram készítésekor azonban a korpuszadatok azt mutatták, hogy van a kifejezésnek egy másik értelme is, amely ettől meglehetősen távol áll (vö. Forgács 2003a: 31). Lássuk a két jelentést példákkal is illusztrálva:

1. <anyagi érdekből hozzá méltatlan dologra> eltékozolja tehetségét, tudását
   Ezek a kempingszékeken ücsörgő nagyvárosi művészek nem csinálnak lelki kérdést abból, vajon illik-e *aprópénzre váltani* a művészetüket. (Népszabadság 1997. február 28., 11)
2. gyakorlatiasan kihasznál vmit, <anyagi> hasznot húz vmiből
   Kína értő módon kezeli, használja ki, *váltja aprópénzre*, technológiára, fegyverszállításokra Oroszország NATO-fóbiáját… (Népszabadság 1997. november 8., 2)

Ebben az esetben is lehet szó parallel metaforizációról, amelyben a képi háttért illetően az első jelentés tekintetében az dominál, hogy valakik a nagy értéket jelentő tehetségüket elpocsékolják, felaprózzák, a másik jelentés esetén viszont az, hogy valamilyen lehetőséget apránként pénzre váltanak. De itt történhetett a folyamat másként is. Nem zárható ki ugyanis, hogy eredetileg két szólással van dolgunk:

1. *aprópénzre vált vmit vki* '<anyagi érdekből hozzá méltatlan dologra> eltékozolja tehetségét, tudását'
2. *pénzre vált vmit vki* 'vmely értéket pénzért elad, pénzzé tesz'

A második szólás alakilag meglehetősen hasonlít az elsőhöz, ezért nem zárható ki, hogy annak analógiás hatása folytán került bele a *pénz* helyett az *aprópénz* komponens. Ez is megmagyarázná, hogy miként társulhat az azonos alakhoz a két eltérő jelentés. Ha ez utóbbi fejlődési változat a helyes megoldás, az azt jelentené, hogy kivételesen **konvergens alakfejlődés** is vezethet frazeológiai homonimához.

Az ÉKsz.[2] (496) **has** szócikke alapján ugyancsak a homonímia határát súrolja a *hasra esik/vágódik vki/vmi előtt* szólás is, hiszen a szótár szerint ennek két meglehetősen eltérő jelentése a következő: „**a)** *gúny* megalázkodik előtte; **b)** *biz* bámulva csodálja". Voltaképpen persze itt is parallel metaforizációval van dolgunk, csak a valaki előtti *hasra vágódás* kifejezheti a hajbókoló alázatot és a rajongó tiszteletet egyaránt. Természetesen poliszémként is felfogható a kifejezés, ám a meglehetősen távoli jelentések miatt a homonímiaként való kezelés is szóba jöhet.[261]

[261] Hogy mennyire szubjektív azonban a besorolás, azt jól mutatja, hogy ugyanezt a kifejezést O. Nagy csak egy jelentésűként tünteti fel: „értékeit, fölényét elismerve csodálattal adózik neki (biz, gúny)" (1976: 271).

dc_1566_18

Figyelnünk kell azonban ezekben az esetekben arra, hogy csak azon kifejezések esetében vethető fel valóban a homonímia, amelyeknek azonosak a vonzatviszonyaik. Nem sorolnám tehát a homonímia típusába az ÉKsz.[2] (351) következő adatát: *fő a feje*: „**a)** nagy gondban van; **b)** ***vmiben****:* (vmi rosszat) tervez magában", hiszen ez utóbbi jelentés csak a kötelező inessivusi vonzattal kiegészülve állhat elő.

Egyes esetekben talán nem is feltétlenül egy poliszém kifejezés jelentései távolodtak el egymástól, hanem arról is szó lehet, hogy a kifejezés képi háttere nem teljesen átlátszó, s opacitása folytán többféle – nem feltétlenül összetartozó – jelentés is rendelhető hozzá. Ilyennek tekinthetjük például O. Nagy gyűjteményéből a következő kifejezéseket (1976: 117, 121, 125, 172):

veri a cöveket vki (*táj*):
1. erősen köhög[262]
2. bóbiskolva v. helyeslése jeléül időnként bólint a fejével
3. bicegve jár

eljár a csapózsinór mellett (*rég*):
1. szófogadó, rendszerető
2. (*gúny*) rendetlen, kicsapongó életű[263]

csapja a csíkot a lencsével (*rég*):
1. hízeleg, udvarol vkinek
2. egymással össze nem férő dolgokat kever össze[264]

ember a lenben, de nem [*de mi* v. durva: *szar*] *a kenderben vki* (*táj*):
1. feltűnően alacsony termetű ember
2. nem tud helyt állni, ha ember kell a gátra

Érdekes idegen nyelvi példája a frazeológiai homonimának a német *passen wie die Faust aufs Auge* [szó szerint: 'illik/passzol, mint az ököl a szemhez'] kifejezés esete. Ennek eredeti jelentése 'egyáltalán nem illik, passzol vmihez', a gyakori ironikus használat folytán azonban mára kialakult az ezzel éppen ellentétes 'tökéletesen illik vmihez' értelme is (vö. Duden 11: 538).

Az opacitás a közmondások esetén is vezethet ahhoz, hogy a kifejezés jelentései szinte már a homonímia kereteit súrolják. Ilyennek tekinthető O. Nagy gyűjteménye alapján a *Kicsi a bors, de erős* közmondás is. Ennek jelentéseit O. Nagy (i. m. 101) a következőképpen adja meg: 1. 'kis termetű v. jelentéktelennek látszó ember is lehet erős v. tehetséges'; 2. (*ritk*) 'kis dolog is okozhat nagy nehézséget'. Hasonló ehhez a *Nincs(en) a füst tűz nélkül* közmondás is, amely O. Nagy szerint (1976: 227) azt is jelentheti, hogy 1. 'minden hírnek van vmi alapja', 2. 'semmi

[262] Ebben a jelentésben O. Nagy szerint (uo.) a *veri a cölöpöt* szólás is használatos, de annak csak ez az egy jelentése van.
[263] A *csapózsinór* krétával vörösre vagy feketére színezett zsinór, amelyet valamin kifeszítenek, majd megpattantanak, hogy egyenes vonalú színes nyomot hagyjon (vö. O. Nagy 1976: 121).
[264] Ez utóbbi jelentést O. Nagy kérdőjelesen közli.

dc_1566_18

sem történik ok nélkül'[265], de akár olyan értelemben is használható, hogy 'minden, ami jó, fáradsággal, kellemetlenségekkel is jár, mindenért meg kell szenvedni'.[266]

Szemerkényi is hangsúlyozza (1994: 57), hogy a környező összefüggésrendszertől elvonatkoztatva a közmondás jelentése nem mindig egyértelmű. Példaként idézi a *Gyakran hengergetett kő nehezen mohosodik meg* kifejezést. Ehhez – a kontextustól függően – két jelentés is kapcsolható. Szokásosabb értelme az, hogy 'a nyugtalan, állandóan vándorló ember nem tud vagyont gyűjteni, nem viszi semmire', ugyanakkor bizonyos szövegkörnyezetben azt is jelentheti, hogy 'a tevékeny, serény ember nem tokosodik be, nem lesz szűk látókörű'. A közmondások jelentése tehát gyakran két típusba sorolható, aszerint, hogy értékszegényedést vagy értékgazdagodást fejeznek-e ki.

5.2.2. A jelentések számának csökkenése

A frazeológiai egységek jelentésváltozása azonban – hasonlóan az egyszerű lexémákéhoz – nemcsak a jelentések számának a bővülésében ölthet testet, hanem **egyes jelentések idővel vissza is szorulhatnak**, sőt akár **ki is veszhetnek**, ezáltal a korábban létrejött poliszémia csökken. Ez többféleképpen is megvalósulhat.

A/ Előfordulhat olyan eset, hogy egy frazémának **kialakul egy újabb jelentése, ám ez egy idő után mégis kiveszik a használatból**, s a kifejezés eredeti jelentésében él tovább. Ilyen változás történt Bierich szerint (2012: 97–98) az oroszban a *подрукой* [szó szerint: 'kéz alatt'] fordulat esetében, melynek a 18. században kétféle értelmezése volt lehetséges:

1. 'vkinek a közelében, a keze ügyében van';
2. 'titokban, suttyomban mond, tesz vmit'.

Az első jelentés már az óoroszban kialakulhatott, mert mind ukrán (*під рукою, під руками*), mind fehérorosz (*пад рукой, пад рукамі*) megfelelései ezt a konkrét, a szerkezet tagjainak a jelentéséből levezethető értelmezést tükrözik (*под* 'instrumentalissal: -NÁL, alatt, mellett' és *рука* 'kéz', azaz: 'kéznél, kéz alatt (van)'). A kifejezés ebben a jelentésében tehát voltaképpen nem is idiomatikus, csupán összeforrottsága folytán tekinthető frazémának. A második, 'titokban' jelentés is eredendően egy konkrét gesztusra vonatkozott: arra, hogy valaki a száját kezével eltakarva, mondanivalóját mások elől titkolva mond valamit (vö. még *подъ рукою* дать знать 'kéz alatt hoz vki tudomására vmit'). Ez csak későbbről, Nagy Péter uralkodásának idejéből adatolható, emiatt kialakulását illetően a német (*unter der Hand*) vagy a holland (*onderhands*) hatás sem zárható ki Bierich szerint (uo.). A kifejezés 'titokban' értelme a 19. században még adatolható, ám annak absztrahálódása miatt (idővel már nemcsak a közlésre vonatkoztatták, hanem más cselekvésekre is) fokozatosan elhomályosult a 'kéz-alatt-beszélés' képzete, s talán ez vezetett ahhoz, hogy a szókapcsolatnak ez a jelentése lassan kiveszett.

[265] Vö. még: *Hol tüzet gyújtanak, füsti megy kívül is* (O. Nagy 1976: 689), ill. *Nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja* (O. Nagy 1976: 269).

[266] O. Nagy a három jelentést nem egy szócikkben közli, hanem kettőben (f1088 és f1091). Ez lehet, hogy némi figyelmetlenség a részéről, aminek oka talán az, hogy az f1088 szócikkben a *Füst nem megy tűz nélkül* szólás variánsaként szerepelteti a *Nincsen a füst tűz nélkül* változatot, míg három szócikkel később ez a fő változat, s ehhez csatlakoznak variánsként a *Közel van a füst a lánghoz* v. *a tűzhöz*, ill. *Nem messze jár a láng a füsttől* változatok.

dc_1566_18

Molotkov frazeológiai szótárában (1986: 401) még megtaláljuk ezt az értelmezését is, de már *régies* stílusminősítéssel, viszont Bierich szerint mára a kifejezés inkább csak monoszémnek értékelhető.[267]

A szó szerint 'csúnya hangon' jelentésű orosz *благим матом* kifejezés ma csak olyan igékkel fordul elő, mint *кричать* 'ordít', *орать* 'kiabál, óbégat', *вопить* 'üvölt'. Ezekkel összekapcsolva a jelentése 'teli torokból, torkaszakadtából (ordít, üvölt)'. A fordulatnak mozgásigékkel való összekapcsolása, mint pl. (*благим матом) побежать* 'elfut, elszalad', *броситься* 'elindul, siet', azt a jelentést hordozta, hogy 'teljes erőből, nagy lendülettel', de ez a mai beszélők számára már archaikusnak vagy dialektális jellegűnek hat. Bierich adatai szerint azonban a 18. századból még mind a két értelem ('teli torokból' és 'teljes erőből') adatolható (2012: 97). A kifejezésnek az első jelentése tekinthető eredetinek, ugyanis – mára már elavultnak számító – komponenseinek értelme (*благой* 'rossz, csúnya, dühödt' és *мат* 'hang') a kiabáláshoz kötődnek. Bierich szerint (uo.) a másodlagos jelentés kialakulása feltehetőleg a komponensek archaizálódásával hozható kapcsolatba: mivel a képi motiváció elhomályosult, s a kifejezés egyre inkább csak az intenzitásra utalt, összekapcsolhatóvá vált mozgást jelentő igékkel is. A 19. században a második jelentés még adatolható, de idővel bizonyos szinonim frazémákkal (pl. *во весь дух, изо всех сил* vagy *во все лопатки* 'teljes erőből') való konkurálása oda vezetett, hogy a *благим матом* kifejezés ma már mozgással kapcsolatban nem használatos.

B/ Megtörténhet azonban az is – és ez a gyakoribb –, hogy egy **frazémának újabb jelentése(i)** fejlődnek ki, s a későbbiekben ez(ek) **válnak dominánssá, a korábbiak pedig kiveszn**ek.

A poliszémia csökkenését tapasztalhatjuk, azaz jelentésszűkülést figyelhetünk meg például a németben az *ein/sein/die Aug(en) auf etwas/jmdn. werfen* kifejezés esetében. Ennek az alaki rögzülését korábban már bemutattam a 4.2.3. fejezetben. Ott láthattuk, hogy a korábbi birtokos névmással, illetve többes számú határozott névelővel való szerkesztésmód mára egyetlen variánsra szűkült: *ein Auge auf jmdn./etw. werfen*. Emellett azonban jelentésváltozás is végbement. Mint Burger – Linke rámutatnak (1998: 748), a kifejezésnek korábban kétféle értelmezése is lehetséges volt:

1. 'vmit pontosan szemügyre vesz, megszemlél';
2. 'érdeklődést mutat vmi iránt, megtetszik neki vmi'.[268]

[267] Orosz–magyar nagyszótárában (CD-változat) Kiss Lajos szintén *régies* minősítéssel adja meg ezt a jelentést 'titkos módon, kerülő úton, vmilyen úton-módon' értelemben. Érdekes egyébként, hogy a magyarban található *kéz alatt* kifejezésnek is kettős értelme van. O. Nagy gyűjteményének adatai szerint (1976: 358) első jelentése nagyjából egyezik a fenti orosz szóláséval ('könnyen hozzáférhető helyen'), s második jelentése is hasonló, abban is benne van a titkosság jelentésmozzanata, de nyelvünkben nem a beszédre, hanem az adásvételre vonatkozik: 'zugforgalomban, nem az adásvétel szervezett, ill. törvényes keretei között'. Ez utóbbi nyelvünkben is lehet a német *unter der Hand* fordulat hatása, hiszen abban is 'a szabályok megkerülésével, titokban' értelem dominál (*etw. unter der Hand regeln, verkaufen* 'titokban intéz el / ad el vmit'). Meg kell viszont jegyeznem, hogy az első jelentésre nem nagyon találni az MNSzt. korpuszában adatot, a magyarban tehát inkább a konkrét értelmű jelentés látszik visszaszorulni, talán a szinonim *keze ügyében* fordulat térnyerése folytán.

[268] Tegyük hozzá, hogy – noha ezzel Burger és Linke nem foglalkoznak – ez a poliszémia természetesen egy korábbi jelentésfejlődés eredménye: a konkrétabb 'szemmel tartja, megfigyeli' jelentésre másodlagosan épülhetett rá az elvontabb 'érdeklődést mutat iránta, tetszik neki' értelem.

dc_1566_18

Ehhez képest a Duden Online szótár ma már csak az ’érdeklődést mutat vki/vmi iránt’ jelentést tünteti fel (vö. https://www.duden.de/rechtschreibung/Auge, 2017.08.18), s hozzá kell tenni azt is, hogy a kifejezés ma csak múlt idejű alakban (Perfekt és Plusquamperfekt) használatos, tehát szintaktikai felhasználhatósága is korlátozottabbá vált: *Ich hab schon lange ein Auge auf diesen Biedermeierstuhl geworfen* ’már régóta szemezek ezzel a biedermeier székkel’ (de nem lehetséges így: **Ich werfe ein Auge auf diesen Biedermeierstuhl* – vö. Burger – Linke: uo.). A ’vmit megszemlél’ jelentésben ugyanakkor a kifejezést felváltotta az *einen Blick auf etwas werfen* szólás, vagyis az eredetileg poliszém frazéma helyébe két monoszém kifejezés lépett, amelyek viszont szerkezetükben és lexémaállományukban szinte megegyeznek.

Burger – Linke (1998: 751) Korhonenre hivatkozva bemutatják még az *einen schweren Kopf haben* [szó szerint: ’nehéz a feje’] kifejezés jelentésváltozását is. Eszerint ennek korábban négy jelentése is volt: 1. ’nem tud kikelni az ágyból, szeret sokáig aludni’, 2. ’nehéz a felfogása’, 3. ’gondjai, problémái vannak’, 4. ’fáj a feje, másnapos’. Ezek közül mára csupán a 4. jelentés őrződött meg.[269]

A *jmdn. bei den Ohren nehmen* szókapcsolat esetében pedig azt figyelhetjük meg, hogy a jelentésszám csökkenése a kifejezés erősebb idiomatizáltságához vezet olyankor, ha a konkrét(abb) jelentések szorulnak vissza, és csak az elvont értelem él tovább. Ennek a szókapcsolatnak a szó szerinti jelentése az, hogy ’vkit fülön fog’, s a régebbi korszakokban három jelentése is kimutatható: 1. ’fülön csíp, letartóztat vkit’, 2. ’vkit fogva tartva a maga céljaira használ’, 3. ’vkit alaposan elővesz, leteremt’. Ezek közül mára Burger – Linke szerint (i. m. 751) csak az utolsó, átvitt értelmű jelentés maradt meg, a két konkrétabb már nem él. A jelentésszűkülés viszont együtt járt az idiomatizáltsági fok növekedésével.[270]

Az oroszból ilyen példa a *прижать к ногтю* [szó szerint: ’a körméhez szorít, nyom’] szólás. Bierich szerint (2012: 98) az orosz akadémia szótára ennek két jelentését adja meg: 1. ’vmit, ami a másé, a saját kezébe / körme közé kaparint’, illetve 2. ’vkit megzaboláz, szabadságában korlátoz’. 18. századi forrásaiban Bierich az első jelentést nem tudta kimutatni, a második azonban többször is adatolható, s mindkét jelentés aktív volt még a 19. században is. Molotkov frazeológiai szótára azonban (1986: 283) már csupán egyetlen, az eddigiekhez képest új értelmét tünteti fel a szólásnak: ’leszámol vkivel, elintézi, megsemmisíti’. Ez a jelentés a 20. századtól adatolható. Úgy tűnik tehát, hogy a *прижать к ногтю* szólás két eredeti jelentése a 19. század második felében visszaszorult, s helyüket átvette ez az újabb, erősebben idiomatizált értelmezés. A korábbi jelentések eltűnését azonban Bierich szerint (uo.) nemcsak ennek az újabb értelemnek a kialakulása okozhatta, hanem a fentebb már említett *прибрать к рукам* szólás konkurenciája is, amely szinonimaként ugyanezzel a két jelentéssel rendelkezett.

[269] Sajnos a hivatkozásuk nem pontos, mert tanulmányuk szövegében Korhonen 1994 szerepel, az irodalomjegyzékben viszont csak Korhonen 1990-ben megjelent *Zu Verbphrasemen in Zeitungstexten des frühen 17. Jahrhunderts* című írását tüntették fel, abban viszont nem található ez a frazéma. Emiatt a jelentéseket csak Burger – Linke alapján tudtam közölni, példák nélkül.

[270] Itt is inkább csak a két szerző véleményére tudok azonban hagyatkozni, mert a kifejezést a Duden Online szótárban nem találtam, Grimm szótárában pedig (DWB. 13: 1224) csak az első jelentésben, Röhrichnél viszont csak a harmadik jelentésében szerepel (1991: 1114).

Hasonló példát láthattunk korábban a magyarból is. A 4.1.3. fejezetben mutattam be a *számot vet vmivel* szólás történeti alakulását. A történeti adatok jól szemléltették, hogy a kifejezés eredeti jelentése 'számokat ide-oda vet, rakosgat' volt, ami azzal függ össze, hogy a számjegyeket nem ismerő emberek pénzérmék vagy kavicsok ide-oda rakosgatásával végezték ez egyszerűbb számítási műveleteket. Mivel az efféle számolás gyakran két fél közti elszámoláshoz kötődött, a kifejezés idővel felvette a *vkivel* vonzatot, s jelentése eltolódott az 'elszámol, leszámol vkivel' értelem irányába. Még később a vonzat elvont szemantikai jegyű lett, ennélfogva a kifejezés jelentése is absztrahálódott, s 'leszámol, elszámol vmivel' lett, majd ezzel párhuzamosan a 'számításba, tekintetbe vesz' jelentés is kialakult. A jelentésváltozás fázisait az alábbi példák is jól illusztrálják:

1.: [Hány hajszál, gyapjú, serte van emberen állaton?] Mondd meg, ha tudhatod, *számot vetvén* köztök (RMKT 17. sz. 9: 327)

2.: Hogy Döbrögi meg ne csalódna, ... már egyszer *vele számot* kellene *vetni* (Fazekas 1: 167)

3.: Egyszer megpróbált *számot vetni* az életével: harmincéves, Cinkotán lakik, az anyósa utálja, öt gyereke van. (MNSzt.; Népszabadság 2000. szeptember 30.; Cím: Napok, hetek, hónapok lomjai)

4.: A meghiúsult álmok miatt érzett csalódottság azonban könnyen elkerülhető lenne, ha leszállnánk a fellegekből, *számot vetnénk* a valósággal, és kapcsolatunk alakulását rábíznánk a szerencsénkre. (MNSzt.; Magyar Elektronikus Könyvtár; Kun Ákos: Az ezotéria kiteljesedése; 1998)

Mivel mára ennek a kifejezésnek is csak az elvont értelmezései élnek nyelvünkben, itt is jelentésszűküléssel, egyben viszont az idiomatizáltsági fok növekedésével állunk szemben.

Bierich szerint (2012: 99) az eredeti értelem eltűnése különösen gyakran figyelhető meg az olyan kifejezések esetében, amelyek **ellentétes jelentéseket** mutatnak. A *скатертью дорога (кому-л.)* kifejezés szó szerinti értelme 'az út (legyen olyan), mint egy asztalterítő'. Ennek eredeti, még a 19. századból is adatolható frazeológiai értelmezése pozitív volt: 'jó (szerencsés) utat'. A 18. századtól felbukkan azonban pejoratív használata is: 'hordd el magad, fel is út, le is út, arra az út, amerre a kerékvágás', mára pedig ez vált uralkodóvá.

A negatív jelentés előtérbe kerülése, s a pozitív eltűnése Bierich szerint azzal függ össze, hogy **a pejoratív olvasatokban az expresszív konnotációk erősebben érvényre jutnak**. A *скатертью дорога* kifejezés negatív jelentéséhez kapcsolódóan is kidomborodik a beszélőnek a beszédpartnerrel szemben megnyilvánuló megvető, lekezelő attitűdje, amelyhez olyan emocionális tartalmak is kötődnek, mint az ingerültség és a düh. Bierich szerint megfigyelhető, hogy frazémák történeti jelentésváltozásai során rendszerint a negatívan konnotált szemémák kerülnek előtérbe (2012: 99).

Utoljára egy olyan példát hagytam, amelyben a jelentésszám növekedése és vele párhuzamosan egyes jelentések eltűnése párhuzamos folyamatként zajlott. Gyűjteményének **utca** címszavában (1976: 702) tárgyalja O. Nagy *az utcára kerül [kikerül az utcára]* kifejezést, s két jelentését tünteti fel:

a/ elveszíti az állását, és kenyérkereset nélkül marad;
b/ (*elavulóban*) <nő> elzüllik, prostituálttá válik.

Az első jelentés egyértelműen él mai nyelvünkben, ám kérdés, hogy a második valóban elavulóban van-e. Ez utóbbira az MNSzt.-ben nem találtam példát, korábbról azonban igen, vö. pl.

> E szomorú valóságban szertefoszlik a könnyű meggazdagodás álma, amelyet annyi szép párisi munkáslány sző, akik a műhelyben megromlott erkölcsökkel csak arra törekednek, hogy lehetőleg drágán adhassák el magukat, hogy ama fényűző pompában legyen részük, amely a gazdag városrészek kirakataiban káprázta tta a szemüket és akik később *az utcára kerülnek*, miután a férfiaktól szépségük fejében csupán a terhességek egyetlen nagy rettenetes csalódását nyerték díjul, azokat a szerencsétlen fattyukat, akiket aztán gyorsan leráznak a nyakukról, abbeli haragjukban, hogy csábitóik meglopták őket. (ADT.; Pesti Napló 1899. augusztus 26., 14)

Az MNSzt.-ből nem adatolható ez a jelentés, ez akár annak jele is lehetne, hogy valóban kihalóban van a kifejezésnek ez az értelme. Az, hogy O. Nagy is elavulóban levőnek tünteti fel, összefügghet azzal is, hogy az államszocializmus idejében a prostitúció tiltott dolog volt, emiatt elvileg valóban eltűnhetett volna ez a fordulat. A rendszerváltozás után azonban viszonylag megtűrt tevékenységnek számított a pénzkeresetnek ez a formája, így elvileg várható volna, hogy találni erre a jelentésre adatot a korpuszban, de egyik alaki változat sem fordul elő. Annak ellenére sem, hogy ma már – különösen drogfüggők körében – a férfiprostitúció utcai formája sem ritka, elvileg tehát a jelentés akár bővülhetett is abba az irányba, hogy nemcsak női alanya lehet a kifejezésnek. Mégsem igazán használják, ez pedig arra mutat, hogy valóban visszaszorulóban levő kifejezésről van szó. Ez esetleg azzal is magyarázható, hogy az internet és a mobiltelefónia világában talán más, kulturáltabb ismerkedési formák hódítanak teret az alkalmi kapcsolatok vonatkozásában.

Van azonban a kifejezésnek olyan használata is, amely mai nyelvünkben egyértelműen gyakori: ’elveszíti a lakását, hajléktalan lesz’, vö.

> A lakbért, közüzemi díjakat nem fizetők, az önkényes lakásfoglalók egymás után *kerültek az utcára*. (MNSzt.; Népszabadság 2000. október 27.; Cím: Kilakoltatás ellen demonstráltak Monoron)

Ezt O. Nagy nem szótárazta, hiszen abban a korszakban alig fordulhatott elő, hogy legalább valamilyen szükséglakást ne biztosítottak volna a lecsúszottaknak is. Ettől azonban létezett a jelentés már korábban is nyelvünkben, azaz – legalábbis elavulóban levőként – illett volna feltüntetnie, vö. pl.

> A lakók azt hangsúlyozták, hogy a lakásrendelet értelmében a felmondást február 14-én déli 13 óráig kell a lakókhoz juttatni, a közjegyző azonban egy nappal később mondott fel. De hivatkoztak a mai lakásnyomoruságra is, amelynél fogva a lakók az *utcára kerülnének*. (ADT.; 8 órai Ujság 1921. március 6., 6)

Mára azonban ez a jelentés egyáltalán nem ritka, jóllehet az állás elveszítése sokkal gyakoribb, mint a lakhatásé, hiszen ez utóbbi esetében különböző kilakoltatási moratóriumok ideig-óráig még védik az embereket. De ma a kifejezésnek egyértelműen van ilyen értelme, ezért némiképp kifogásolható, hogy azt az ÉKsz.[2] sem tünteti fel (1399), csak ugyanazt a két jelentést adja meg, amelyet O. Nagy is. Sőt: van a kifejezésnek ’<sajtótermék> megjelenik’ értelme is, ez ugyancsak hiányzik mindkét munkából, vö.

dc_1566_18

> Én, a whiskys címmel *került az utcára* az a könyv, amelynek egy részét a szökésben lévő Ambrus Attila írta. (MNSzt.; Népszava 1999. augusztus 26.; Cím: Whiskys, a memoáríró)

Mivel könyveket ritkábban árulnak az utcán, sokkal inkább könyvesboltokban, ez a jelentés már mindenképp metaforikus. Viszont nyomtatott napilapoknál eredetileg szó szerinti értelemben is használhatták a kifejezést, s ennek az állandósulásával másodlagosan alakult ki a 'megjelenik' értelem, vö. pl.

> VIII. Edvard király szintén igen alapos ismerője a nyomdászmesterségnek s több ízben töltött órákat nagy londoni lapvállalatoknál, hogy végignézze, mint készül el a lap a kézirattól, amíg *az utcára kerül*. (ADT.; 8 Órai Ujság 1936. február 6., 9).

A jelentések számának növekedését vagy éppen csökkenését illetően Bierich megpróbál néhány összegző megállapítást is tenni (2012: 99). Vizsgálatai nyomán arra jut, hogy a 18. századi orosz frazémarendszerben inkább a szemémák minőségét érintő változások történtek: a jelentésszám növekedése kevéssé volt jellemző. Inkább olyan változások figyelhetők meg, hogy az újonnan keletkezett jelentések később mégis kivesznek, vagy éppenséggel ezek szorítják ki a frazéma korábbi jelentését vagy jelentéseit. Megállapítását a különféle szótárak adatainak elemzésére alapozza. Ezekből ugyanis az látszik, hogy a 18. században az orosz frazémák jelentéseinek száma lényegesen magasabb, mint ugyanezen egységeknek a 20. századból kimutatható jelentésszáma. Ebből pedig az következik szerinte, hogy a vizsgált periódusban a poliszémia csökkenése meghatározóbb irány a frazémák jelentéstörténetében, mint a jelentésszám növekedése.

Ezt a megállapítást azonban véleményem szerint ajánlatos óvatosan kezelni. Az, hogy a 18. században több jelentése adatolható a frazémáknak mint ma, részben összefügghet az orosz lexikográfia korabeli fejletlenségével is. A 18. században még nem is lehet igazán nyelvtudományról beszélni, az majd csak a 19. században, a történeti nyelvtudomány kialakulásával és megerősödésével jön léte. A vizsgált időszakban tehát nyilvánvalóan a mainál jóval kezdetlegesebb volt a lexikográfia módszertana is, az egyes szótárakat is gyakran lelkes amatőrök vagy szorgos polihisztorok szerkesztették. Ebből következően nem lehet mindig készpénznek venni, hogy azok a jelentések, amelyeket az egyes szótárak adatolnak, biztosan valóban mind léteztek is, hiszen nyilvánvalóan nem korpuszalapon készültek a munkák, ez még ma sem feltétlenül jellemző. Lehet tehát, hogy látható olyan tendencia, ami inkább a jelentésszám csökkenését mutatja, mintsem a növekedését, de ez összefügghet azzal is, hogy egyes szótárkészítők saját kompetenciájukra vagy akár korábbi munkákra hagyatkozva esetleg olyan jelentéseket is kodifikáltként tüntettek fel, amelyek valójában nem voltak standardizálódott formák.

5.2.3. A konnotatív jelentés megváltozása

Mint korábban már volt róla szó, a frazeológiai egységek használatának egyik fő funkciója a kifejezés expresszivitásának növelése: emiatt nagyon sokuknak – elsősorban az idiomatikus kapcsolatoknak – lényegesen erősebbek a konnotatív jelentésaspektusaik, mint az egyszerű lexémáknak. Mint ismeretes, a konnotatív jelentés indirekt információként a beszélőnek a

dc_1566_18

beszédtárgyhoz való emocionális beállítottságát vagy a szóban forgó jelnek a nyelvi eszközök használatával kapcsolatos normarendszerbe való besorolását fejezi ki. Ez utóbbi aspektus a szótárakban az ún. **stílusminősítés**ekben manifesztálódik, melyekbe részben a tényleges stílusrétegekbe való besorolás (hivatalos, választékos, durva stb.), részben a kifejezés tájnyelvi jellegére vagy elavult voltára való utalások, esetleg annak csoportnyelvi besorolását illető információk (szleng, argó, szaknyelvi stb.) tartoznak (vö. Fleischer 1997: 198).

A frazeológiai egységeket a konnotatív jelentés szemszögéből nemritkán meglehetősen egyoldalúan ítélik meg, s sokukat – általánosítva – a pongyola vagy a bizalmas nyelvhasználat körébe tartozónak állítják be.[271] Ez azonban sommás megközelítés, ugyanis egyes konnotatív jelentések a szövegben különböző felhasználást nyerhetnek. Fleischer arra mutat rá például (1997: 199), hogy a *régies* stílusminősítésű egységek használhatók archaizálásra, de éppen irónia kifejezésére is. De más stílusminősítésekkel kapcsolatban is találkozhatunk ilyen esetekkel. Bárdosi például *választékos*ként tünteti fel szólásmagyarázó lexikonában a *néma levente* szókapcsolatot (2015a: 337), s ez annyiban el is fogadható, hogy egy kevéssé ismert irodalmi mű a forrása: Heltai Jenő 1936-ban megjelent, azonos című színműve. Ugyanakkor azonban ezt is gyakran ironikusan használják, l. az alábbi példákat:

> …vége a közmegegyezésnek. A pártok közötti fogadalomnak, hogy mint megannyi *néma levente*, úgy burkolóznak hallgatásba egymás pénztárosairól, káeftéiről, ügyvédi irodáiról. (Magyar Hírlap 1996. október 30., 7)

> A „parlament *néma leventéje*", Czoma Kálmán, aki egyetlenegyszer sem szólalt fel az Országgyűlésben, Torgyán József sugallatára váratlanul kezdeményezte a kizárásomat, de a többség nem szavazta meg ezt. (MNSzt.; Népszabadság 2001. március 20.; Cím: Patthelyzet a kisgazda frakcióban)

De a szótári stílusminősítésekkel egyébként is nagyon csínján kell bánni, azok ugyanis gyakran elég szubjektívek, meglehetősen függenek a gyűjteményt készítő lexikográfus értékítéletétől. O. Nagy például az *érti a dörgést* [*dürgést*] szólást a *táj* rövidítéssel nyelvjárásiasnak tünteti fel, de rögtön utána az *ismeri* [*tudja*] *a dürgést* [*dörgést*] változatot már a *biz* rövidítéssel a familiáris stílusrétegbe tartozóként adatolja (1976: 150). Az MNSzt. adatai szerint azonban az *érti a dörgést/dürgést* alak is előfordul több 20. századi írónknál és a sajtónyelvben is, azaz vitatható a dialektális besorolása.

Az *együtt üvölt a farkasokkal* fordulatot viszont *választékos*nak nyilvánítja O. Nagy, miközben az ezzel szorosan összefüggő közmondásszerű formát (*Aki farkassal lakik, farkasnak kell annak lenni*[272]) *tájnyelvi*ként szerepelteti (1976: 197). Magam inkább *régies*nek, elavultnak jelölném ez utóbbi formát, a szólásváltozatot viszont nem érzem igazán választékosnak, inkább köznyelvinek vagy enyhén pejoratívnak. Egyébként a kifejezés német megfelelője (*mit den Wölfen heulen*) sem számít választékosnak a Duden 11 szerint (812), ebben szerintem szerepe lehet a *heulen* ige pejoratív konnotációjának is, s talán ugyanez érvényesül a magyarban is.

[271] Ezt tükrözi néhány régi fordulat is, amelyek arra céloznak, hogy inkább a tanulatlan emberek élnek szólásokkal vagy közmondásokkal: *Ostoba ember kedveli a közmondásokat*; *A naplopó szájában mindig kész a közmondás* (vö. Szemerkényi 1994: 52).

[272] Német és angol nyelvű megfelelőikről korábban, az 5.1.8. fejezetben volt szó.

Hasonlóképpen nem érzem választékosnak a kifejezéssel szinonim, annak szerkezeti variánsának tekinthető *együtt bőg a nyájjal* szólást sem. Ebben szerepet játszik a *bőg* negatív stílushatása mellett a *nyáj* negatívan konnotált jelentéstartalma is (’vkit, vmit ostobán, vakon követő embercsoport’):

> A Minden Korok „szere”, a „korszerű” elleni lázadás legalább olyan extatikus örömöt okozhat, mint *együtt bőgni a* mindenkori *nyájjal*. ’68 szelleme azt üzeni máig: – ÁLLJUNK ELLEN minden hülyeségnek, legyen akár többségi, akár kisebbségi. (Magyar Hírlap 1998. július 28., 13)

Már maguknak a stílusminősítéseknek a típusai is vitára adhatnak néha okot, ezt jól szemléltetik O. Nagy gyűjteményének a *vál* és az *irod* rövidítésekkel feltüntetett besorolásai. Az első rövidítés feloldása: „a választékos stílusrétegbe tartozó”, a másodiké: „az irodalmi nyelvben használatos” (1976: 29). Ha abból indulunk ki, hogy O. Nagy szótárának megjelenése idején az irodalmi nyelv nagyjából egyet jelentett a leginkább kiművelt nyelvváltozattal, akkor lehet olyan érzésünk, hogy ez a két stílusréteg meglehetősen közel áll egymáshoz, elkülönítésük tehát talán nem egészen szerencsés. Ez a véleményünk megerősödhet az olyan példánk láttán, mint amiket a **szárny** címszóban találunk (1976: 616–617):

> sz290: *Megszegik a szárnya [szárnya szegik] vkinek* = ereje javát elveszti, tehetetlenné válik (*rég, irod*)
> sz291: *Szárnyára ereszt [bocsát] vkit* = kibocsátja az életbe (*vál*) Vö: sz292
> sz292: *Szárnyra kel vki* = elhagyja a szülői házat, és önálló életet kezd (*irod*) Vö: sz291
> sz293: *Kiterjeszti a szárnyait vki fölött [fölé]* = oltalmába, védelmébe veszi (*irod*)

Különösen az sz291 és sz292 jelzésű szólások esetében tett kölcsönös hivatkozások szemléltetik véleményem szerint, hogy nem igazán indokolt ennek a két stílusminősítésnek a szétválasztása.

A stílusminősítések esetlegességét jól tükrözi a következő, O. Nagynál található példa is:

> *bekapja a legyet* a) (*biz*) ’elhiszi a hazugságot; lépre megy’; b) (*argó*) ’<nő> elveszti a szüzességét, ill. teherbe esik’ (428)

A kifejezésnek mindkét jelentése nagyjából a *bizalmas* stílusrétegbe tartozik, a b) jelentés azonban valóban inkább csoportnyelvi, bár ma már legföljebb a *szleng* körébe utalnám. Ennek a különbségnek az okát azonban inkább abban keresném, hogy a terhesség a tabu fogalomkörébe esik (Ullmann felosztásában (1973: 260) az *illem tabui* közé), így a humorosan eufemisztikus megnevezését talán kissé alacsonyabb stílusrétegbe tartozónak érezzük.

Az *(úgy) kivan, mint a liba* hasonlat esetében O. Nagy a kifejezés két jelentését szintén eltérő stílusminősítéssel közli: a) (*biz, tréf*) ’nagyon kimerült’; (b) (*argó*) ’egy krajcárja sincs’ (i. m. 435), de szerintem a második meglehetősen ritka: inkább kissé alkalmi, okkazionális használatnak érzem, az MNSzt.-ben sem találtam ilyen adatot.

A konnotatív jelentésaspektusok leírása tehát nem könnyű, meglehetősen függ a lexikográfus megítélésétől és ízlésétől is. Történeti szövegekben még inkább bajban vagyunk, hiszen

dc_1566_18

igazi kompetencia híján gyakran csak sejtéseink lehetnek ezekről az aspektusokról.[273] De azért itt is lehetnek bizonyos fogódzóink. Korhonen például egyik cikkében (1990: 264) a 17. sz. elejéről való német újságszövegek frazeológiai egységeit vizsgálva megállapítja, hogy a *Relation* című újság gyászhíreiben megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy ha egy előkelő, illetve magas állású személyiség haláláról írnak, akkor a *Todes verscheiden* vagy a *mit Tod abgehen* frazémákat használják, egyéb esetekben a puszta *sterben* 'meghal' igét, vö. pl.

> a/ Am verschienen (!) Donnerstag ist der Cardinal Monreale *tods verschieden* … der Principe de Puzuola vom Hauß (!) Conzaga *ist* auch *mit Todt abgangen*
>
> b/ … aus Engelland schreibt man das zu Londen (!) wochentlich 200. (!) Personen *sterben*

A kontextusok alapján tehát nagyon valószínű, hogy a két frazeológiai kifejezés abban a korban is a választékos stílusrétegbe tartozhatott. Előfordul ugyanakkor, hogy bizonyos kifejezések csak egyszer-kétszer fordulnak elő a vizsgált szövegekben, ilyenkor nagyon nehéz állást foglalni a konnotatív jelentések tekintetében. Némi segítséget adhat viszont egy szintaktikai kritérium: ha két kifejezés össze van kapcsolva, s közülük az egyiknek ismerjük a konnotációját. Valószínűsíthető ugyanis, hogy két *és*-sel kapcsolt fordulat egy tárgyilagos tudósításban ugyanahhoz a stílusréteghez tartozhat, vö. pl.

> … Trautmannsdorff aber hat jhn ermahnt / *gemach zuthun* vnnd *hinter sich zu dencken*… (Korhonen 1990: 264)

A *Gemach tun* és a *hinter sich denken* kifejezések ebben az esetben egyaránt arra vonatkoznak, hogy 'higgadjon le, gondolja át nyugodtabb körülmények között a dolgot', s feltételezhetően egyaránt a semleges stílushoz tartoznak.

Előfordul azonban, hogy egy idiómát egy bizonyos kontextusban inadekvátnak érzünk, ugyanakkor további adatok híján nem tudunk a kérdésben biztosan állást foglalni. Korhonen (i. m. 265) bemutat például egy 1609-ből származó szövegrészletet, amelyben egy világos, kissé száraz stílusú információközlésben bukkan fel egy expresszív idióma:

> Der Böhm. Hoff Secretarius Johan Manteli hat vmb erlassung seines Diensts angehalten / vnd *sich aus dem Staub gemacht*.

Ebben az *Aviso* című lapból idézett részletben a képi megfogalmazást egy hivatalos nyelvi fordulat (*um Erlassung seines Dienstes anhalten* 'felmentését kéri a szolgálatvégzés alól') előzi meg, ennélfogva meglehetősen stílustörésnek tűnik az 'elkotródik, odébbáll' jelentésű *sich aus dem Staub machen* [szó szerint kb.: eltünteti magát a porfelhőből] kifejezés használata. Emiatt felmerül, hogy vajon ez utóbbi ebben az időben ugyanúgy a *familiáris*, sőt némileg *argotikus* stílusrétegbe tartozhatott-e, mint ma.[274] Korhonen is megjegyzi, hogy ennek a megítéléséhez

[273] Bizonyára ezzel magyarázható az is, hogy a frazeológiai jelentés változásával foglalkozó tanulmányok alig térnek ki ezekre az aspektusokra: Burger – Linke is mindössze két mondatot szánnak a problémakörre (1998: 751).

[274] Segítheti a konnotatív jelentés felfedezését, ha a szerző idézőjelbe teszi a szóban forgó fordulatot. A következő példában is ez a megoldás utal a szólás bizalmas, kissé szleng stílusára:
Nemegyszer a temetkezési vállalkozó hamarabb szerez tudomást a halál beálltáról, mint a hozzátartozó. Még él a beteg, de a boncmester már „*drótot kap*" a kórteremből, s amikor a fájdalomtól letaglózott hozzátartozó megérkezik, a vállalkozó már kész okmányokkal fogadja a proszektúra ajtajában. (Népszabadság 1997. február 8., o. n.)

dc_1566_18

további korpuszintern és -extern vizsgálatokra volna szükség. Számolni kell ugyanakkor azzal, hogy az első német újságok megjelenésének idején a stilisztikai tudás még nem lehetett igazán fejlett, illetve ha az volt, akkor különböző okoknál fogva esetleg nem figyeltek rá eléggé.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy az állandósult szókapcsolatok konnotatív jelentésének vagy jelentéseinek történeti változását egzakt módon leírni szinte reménytelen vállalkozás. Bizonyos tendenciák ennek ellenére megrajzolhatók.

Vannak olyan kifejezések, amelyek stílusminősítése viszonylag egyértelmű. Ilyenek például azok a magasabb műveltséget, olvasottságot feltételező fordulatok, amelyek forrásvidéke például a görög-római irodalom, közülük is főként azok a szókapcsolatok, amelyek egy mitológiai alakra utaló tulajdonnévi elemet is tartalmaznak. Ilyenek például a következők:

(a) Léthé vize 'a feledés, felejtés'
(a) Danaidák hordója 'a soha véget nem érő, hiábavaló, eredménytelen tevékenység (szimbóluma)'
elíziumi mezők 'a túlvilág'
Morpheusz karjai(ba dől) 'álom(ba szenderül)'
Pandora szelencéje 'a baj, a szerencsétlenség szimbóluma'
kinyitja Pandora szelencéjét 'bajt, szerencsétlenséget idéz elő'
Prokrusztész ágy / vminek a Prokrusztész ágya vmi 'rendszabály, megoldási forma, amelybe a valóságos esetek csak erőszakosan kényszeríthetők' stb.[275]

Ezek esetében is azt látjuk azonban, hogy a mindennapi közlés szintjére kerülő, **gyakrabban használt formák veszítenek választékosságukból**, igaz, ez gyakran együtt jár a demotiválódásukkal, azaz a nyelvhasználók nem minden esetben ismerik már a mögöttük lévő mitológiai tartalmakat. Alábbi példáink ilyen eseteket mutatnak be, az első három egyben azt is szemlélteti, hogy a demotiválódás gyakran együtt jár a kifejezésekben szereplő tulajdonnevek köznevesülésével is:

páni félelem 'rendkívüli félelem'
sziszifuszi munka 'aprólékos, időigényes, gyakran hiábavaló munka, erőfeszítés'
árgus szemekkel figyel 'alaposan szemmel tart; éberen, gyanakodva <figyel, les>'
(vkinek/vminek) az égisze alatt 'vkinek v. vminek a védelme, védőernyője alatt'
gigantikus/gigászi küzdelem 'mindegyik fél képességeinek és erejének maximális kihasználásával való harc, erőpróba'
ifjú titán 'tehetséges, feltörekvő fiatal <néha némi rosszalló mellékízzel: képességeit túlbecsülő ifjú>'stb.

[275] A konnotatív jelentés nyelvenként eltérő is lehet: a *matuzsálemi kor(ban van)* 'rendkívül magas életkor(ban van)' fordulat a magyarban a *választékos* stílusrétegbe tartozik (vö. ÉKsz.[2] 870), a németben azonban az ennek első ránézésre megfelelő *alt wie Methusalem* hasonlat *umgangsprachlich* (Duden 11: 34), ill. *salopp* (Fleischer 1997: 199) minősítést kap, azaz inkább a familiáris, bizalmas nyelvhasználat körébe tartozik. Hasonlóan a *szegény Lázár* 'beteg, szenvedő, sajnálatra méltó ember' kifejezés a magyarban *régies*nek és *választékos*nak számít, ezzel szemben a német *armer Lazarus* köznyelvi, sőt kissé szleng ízű kifejezés (vö. Földes 1990: 43). Emiatt mindkét idézett példánk kontrasztív megfelelése sem valódi ekvivalencia, hanem az ún. stilisztikai szinonímia körébe tartozik.

dc_1566_18

Utolsó adatunk nemcsak arra példa, hogy kevésbé választékosnak minősül idővel a kifejezés, hanem a konnotatív tartalom további módosulására is, hiszen a kifejezés ma már gyakran *pejoratív* érzelmi töltettel (is) használatos.

Hasonló példákat a bibliai eredetű fordulatok között is találni, ezek egy része is máig választékosnak minősül, l. pl. O. Nagy 1976 következő adatait:

> *kősziklára épít* [*épül*] 'biztos, szilárd alapokra épít (, ill. épül)' (*vál*) (391)
> *elköltözött Ábrahám kebelébe* 'meghalt' (*vál*) (32)
> *(Múljék el tőlem e) keserű pohár* '(bárcsak elkerülhető volna a rám váró) szenvedés, gyötrelem' (*vál*) (561)
> *pusztába kiáltó* [rég: *mondott*] *szó* [rég: *Kiáltó szó a pusztában*] 'komoly figyelmeztetés, amelyre azonban senki sem hallgat, amelyet senki sem szívlel meg' (*vál*) (569)

A bibliai szövegek zöme azonban jóval ismertebb a klasszikus irodalomnál, ezért az innen származó fordulatok közül nagyon sok mára ugyancsak elveszítette választékos jellegét, s teljesen köznapi frazémának számít, pl.

> *bábeli zűrzavar* ' nagy összevisszaság, felfordulás, rendetlenség'
> *fekete bárány* 'vmilyen csoportból, közösségből kilógó, a normákat be nem tartó ember'
> *mennyei manna* 'nagyon finom eledel'
> *nagy behemót ember* 'nagy testű, lomha mozgású személy'
> *hétpecsétes titok* 'nagyon nagy titok'
> *hitetlen Tamás* 'kétkedő, tamáskodó ember'

Egy másik tendencia, hogy a kezdetben valamely szűkebb csoportnyelvi rétegben, például az ifjúsági vagy a bűnözői szlengben használt kifejezések a köznyelvben is elterjednek. Ezzel párhuzamosan a korábbi **bizalmas, sőt argotikus konnotációjuk a semleges stílus felé mozdul el**. Ez a trend rajzolódik ki Korhonen vizsgálataiból is (1994: 401–402), aki rámutat, hogy stílusminősítéseket inkább csak a 20. század harmincas éveitől tartalmaznak szisztematikusabban a német frazeológiai szótárak, de az egyes egységekhez tartozó minősítések többnyire nagy változatosságot mutatnak. Több olyan kifejezést is bemutat, amelyek korábban *szleng* (*umgangssprachlich*) minősítésű egységei ma inkább *semleges* (*neutral*) besorolást kapnának (pl. *unter den Hammer kommen* 'kalapács alá kerül' vagy *vom Leder ziehen* 'eredetileg: kardot ránt' → ma már: 'kirohan vki ellen'.[276] O. Nagy gyűjteményében (1976) is sikerült ilyen példákat találnom. Feltűnő – és alighanem a nyelvi ízlés megváltozásával is összefügg – hogy O. Nagy az alacsonyabb stílusrétegekbe sorolt kifejezéseket, amelyeket ma leginkább *szleng* minősítéssel szótáraznánk, még *argotikus* stílusminősítéssel közli. Ez annyiban érthető is, hogy a szleng fogalma és a szlenggel foglalkozó kutatások már az ő gyűjteményének megjelenése után kerültek a nyelvészeti köztudatba. Ezzel együtt számos olyan kifejezés található gyűjteményében, amelyeket ő *argotikus*ként tüntet fel, de ma még *szleng* stílusminősítést sem kapnának, hanem inkább stílusmegjelölés nélkül, azaz a mindennapi kommunikációban teljesen semleges,

[276] A *Leder* a kifejezésben eredendően a bőrből készült kardhüvelyre vonatkozott.

dc_1566_18

átlagos fordulatokként szerepeltetnénk őket, legfeljebb a *bizalmas* stílusrétegbe tartozóként.[277] Ilyen kifejezések például a következők (az O. Nagynál található jelentésdefiníciókkal és stílusmegjelöléssel közlöm őket, a gyűjtemény (1976) oldalszámának feltüntetésével):

(el)húzza a csíkot '(el)fut, (el)szalad; hirtelen távozik, meglép, meglóg vhonnan' (*argó*) (125)
csőbe húz [behúz a csőbe] vkit 'alaposan rászedi, irgalmatlanul becsapja' (*argó*) (133)
Mit eszik rajta? '<nem értem,> miért szereti <a szóban forgó nőt v. férfit>, mi tetszik neki rajta? (*argó*) (184)
Én sem most másztam [*jöttem*] *le a falvédőről* 'nekem is vannak tapasztalataim, én sem vagyok kezdő' (*argó*) (195)[278]
kihúzza a gyufát 'pórul jár, megjárja' (*argó*) (254)
olajra lép 'megszökik, meglóg' (*argó*) (316)
palira vesz vkit 'becsap, rászed, kihasznál vkit' (*argó*) (539)

A következő két kifejezést sem sorolnám ma már az *argó* körébe, legfeljebb a *humoros* vagy *tréfás* stílusminősítést tenném hozzájuk:

Én se most jöttem Ceglédről a hat húszassal [*a hat huszonötössel*] 'van nekem is magamhoz való eszem, nem lehet engem se egykönnyen becsapni' (*argó*) (112)
olcsó és nem ráz 'noha nem kerül sokba, mégis eléggé jónak mondható' (*argó*) (316)

A 'nagyon unja a dolgot' jelentésű *unja a banánt* szólást O. Nagy (1976: 69) nemcsak az *argó*hoz tartozónak ítéli, hanem azt is hozzáteszi: *elavulóban* van. Ezzel sem tudok egyetérteni, véleményem szerint meglehetősen közkeletű: ezt bizonyítja az is, hogy az MNSzt. példái közül nem is egy az Index című internetes lapnak a beszélt nyelvet meglehetősen jól visszatükröző olvasói fórumából (Index Fórum) való.

Eddigi példáink főleg azt szemléltették, hogy a korábban inkább szűkebb csoportnyelvi használatú, emiatt *választékos* vagy éppen *bizalmas, familiáris* stílusrétegbe tartozó frazeológiai egységek között elég sok olyat találunk, amelyeket idővel a nyelvhasználók szélesebb csoportjai használnak, ez pedig csökkenti *választékos* vagy *argotikus*/*szleng* konnotációjukat, s a *semleges* irányba tolja el őket.

Megfigyelhető továbbá még egy harmadik tendencia is: a **nyelvhasználatban visszaszoruló, ritkábbá váló kifejezések idővel választékosnak hatnak**. Lássunk erre is példákat O. Nagy gyűjteményéből!

délibábot kerget 'hiú ábrándok után fut' *(vál)* (139)
iga alatt nyög 'elnyomatás a sorsa' (*vál*) (298)
letépi láncait 'kivívja szabadságát' (*vál*) (421)

[277] Saját szótáramban (Forgács 2003a, 2013) így is jártam el.
[278] Saját szótáramba nem mondatformájú szólásként vettem fel, hanem – a korpuszelőfordulások alapján – mondatba illeszthető, valenciával rendelkező szókapcsolatként*: nem most jött/lépett le a falvédőről vki* (vö. Forgács 2003a: 171).

dc_1566_18

ólomlábon [*ólomlábakon*] *jár* a) ’nagyon lassan, (bosszantóan) nehézkesen jár vki’; b) ’kínos lassúsággal telik <az idő>’ (*vál*) (517)
minden poklon [*poklokon*] *keresztül* ’minden veszéllyel, borzalommal megküzdve’ (*vál*) (563)
szárnyára ereszt [*bocsát*] *vkit* ’kibocsátja az életbe’ (*vál*)

Burger – Linke a németből is bemutatnak egy hasonló példát (1998: 751). Az ’ajtót mutat vkinek, kiutasít vkit’ jelentésű német *jmdm. die Tür weisen* szólás szerintük eredetileg *semleges* stílushatású volt, így találjuk Röhrich szerint (1991: 1651) Hans Sachsnál is (Der kram der narren kappen):

Wen einer hat nimer gelt herfür,
So *weisen* wir *im die haustür*.

1580-ból Johann Fischart *Bienenkorb* című munkájából *jmdm. die Tür zeigen* formában is adatolható a kifejezés: Schreiben die Vätter undienliche Sachen für sie [die römische Kirche], so *zeigt* sie *inen die Thür* und leßt sie lauffen [Ha az atyák nem kedvező dolgokat írnak az egyházról, akkor az ajtót mutat nekik, s hagyja, hogy elmenjenek] (vö. Röhrich uo.). Mára azonban ez utóbbi forma nem használatos, a *weisen* igei komponenssel alakult változatot viszont a Duden 11 viszont már elavulóban levőnek és *választékos*nak minősíti (740).

Bierich a konnotatív jelentés megváltozása kapcsán egy további aspektust említ meg. Szerinte **a konnotatív jelentéselemek változása főként a pejorációhoz kapcsolódik**, a melioráció sokkal ritkább. A *бобы раэводить* [szó szerint: szétválasztja a babokat] kifejezés a mai oroszban ’összevissza fecseg/locsog’ jelentésben használatos. Bierich azonban 18. századi példákkal bizonyítja, hogy a fordulat jelentése korábban ’jósol, jövendőt mond’ volt, melyben a babok szétválogatása is szerepet játszott, hasonlóan például a csontokkal való jósláshoz. Hogy a régebbi pozitív konnotáció miért változott negatívra, abban Bierich szerint szerepet játszhatott a jövendőmondásba vetett hit meggyengülése is.

dc_1566_18

5.3. Frazeológiai egységek visszaszorulása vagy eltűnése

A frazémák eltűnésének többféle – nyelvi és nyelven kívüli – oka is lehet, a következőkben ezeket vesszük részletesebben sorra.

5.3.1. Frazémák eltűnésének nyelvi okai

5.3.1.1. Univerbálódás

Csak a frazeológiai rendszerből, de nem a szókincsből vesznek ki azok a frazémák, amelyekben a kapcsolat tagjainak összeforrásával (pl. *tönkre megy* → *tönkremegy*) vagy a kifejezés egyik elemének a magára maradásával (pl. *kimúlik a világból* → *kimúlik*) van dolgunk. Ilyenekkel már korábban is találkoztunk, de néhányat itt is bemutatok. Jesko szerint (2007: 1102) különösen a szinszemantikus funkciójúvá váló frazémák és egyes kollokációk esetében gyakori ez a jelenség. Ilyennek tekinthetjük a németben azokat a határozószóvá vagy kötőszóvá összeolvadó alakulatokat, amelyek korábban több komponensből álltak, de mára – többségükben elhomályosult – összetételek, pl. *sît her* → *seither* 'azóta', *under des/diu* → *unterdessen* 'azalatt, aközben', *war umbe* → *warum* 'miért', *in eban* → *neben* 'mellett' de azokat az 1996-ban bevezetett német helyesírási reform által létrehozott univerbálódott képződményeket is, mint a *zurzeit* 'jelenleg, pillanatnyilag' vagy a *sodass* 'úgyhogy' – igaz, ez utóbbiak esetében a szabályozás megengedő, és elfogadja a különírt alakokat is (*zur Zeit, so dass*) is (vö. Jesko 2007: 1096 és 1102).

Hasonló példák volnának a magyarban az olyan – etimológiájukat tekintve összetett – határozó-, illetve kötőszók, mint pl. a *holott* (eredetileg vonatkozó határozószó: *hol* + *ott*, később időhatározói, majd megengedő kötőszó), a *noha* (*no* indulatszó + *ha* feltételes kötőszó, ebből megengedő kötőszó), a *mintegy* (*mint* kötőszó + *egy* névelő, ebből határozószó) vagy a latin *scilicet* tükörfordításaként létrejött *tudniillik* (*tudni* igenév + *illik* ige, ebből magyarázó kötőszó) stb. Ezeket azonban a magyar szakirodalom inkább csak elhomályosult összetételként, mintsem korábbi frazémaként kezeli, ez nyilván összefügg azzal is, hogy a magyar szakmunkákban nem szokás számolni az ún. *strukturális frazémák*kal (l. a 3.2.2.1. fejezetet is).

De hasonlóan univerbálódott a magyarban a – korábban a frazeológiai kölcsönzések kapcsán már említett – 'Ki az?' jelentésű *berdó* őrkiáltás (< *Wer da?*), a *Wie geht's?* 'Hogy van/vagyunk?' fordulatból összevonódott *vigéc* vagy a köszönésképpen használatos *kisztihand* (< *küsse die Hand* 'Csókolom a kezét!') is. De nemcsak idegen nyelvű példák között találunk ilyen alakulatokat, hiszen ilyen a már szintén tárgyalt, kollokációszerű *mit teszek?* kérdés helyébe lépő *metzek, me(c)cek* vagy ennek *medgyek, me(g)gyek* (< *mit tegyek?*) változata is. Ezekben az eredeti morfológiai tagoltság, illetve motiváltság teljesen eltűnik, de vannak olyan kifejezések, amelyekben inkább csak a morfológiai tagoltság jellege változik meg: szókapcsolatból összetétel alakul (vö. Károly 1980: 150 is). Ez alá- és mellérendelő szerkezetek esetében egyaránt előfordulhat, pl.

a/

végbe megy	→	*végbe|megy*
tönkre megy	→	*tönkre|megy*
agyon ver	→	*agyon|ver*

dc_1566_18

Különösen gyakori ez a fejlődés a produktivitásuk folytán igekötővé vagy igekötőszerűvé váló előtagok esetében, de másutt is előfordul, pl. *jóvá|hagy, jóvá|ír, jóvá|tesz, jót|áll, észre|vesz*, illetve *ágról|szakadt, tagba|szakadt, semmire|kellő*.

b/

hébe hóba → *hébe-hóba*[279]
üggyel bajjal → *üggyel-bajjal*
agyba főbe → *agyba-főbe*

Vö. még *nyakra-főre*; *apait-anyait (belead vmibe); csapot-papot (otthagy)* stb.

Az univerbálódás azonban nem visszafordíthatatlan folyamat, hiszen ha a morfológiai tagoltság nem homályosul el, csak a kapcsolat jellege változik (különírás → egybeírás), akkor egy helyesírási reform akár korábban már összetétellé vált alakulatokat „visszaterelhet" a frazeológiai kapcsolatok körébe is. Ez történt a magyarban a *cserben hagy* vagy a *véghez visz* szókapcsolatok esetében, amelyeket A magyar helyesírás szabályainak 1984-ben megjelent 11. kiadása egybeírni rendelt, ám a 2014-ben megjelent 12. kiadás újra a különírt alakot tartja helyesnek. Ez azonban egyáltalán nem magyar sajátosság, hiszen – mint Jesko rámutat (2007: 1102) – ugyanez történt a németben a 'biciklizik jelentésű ige esetében, amelyet az 1996-os reform előtt összetett szóként egybe kellett írni (*radfahren*), míg a reform óta csak a kollokációszerű *Rad fahren* forma a helyes.[280] De – igaz, pusztán megengedő módon, az egybeírást is elfogadva – több prepozíciószerű univerbálódott alakulat esetében is újra a különírt formákat preferálják, így terelve őket vissza az ún. strukturális frazémák közé, vö.

zugrunde (gehen, richten) → *zu Grunde (gehen, richten)* 'tönkremegy, -tesz'
vonstatten (gehen) → *von Statten gehen* 'végbemegy'
vonseiten → *von Seiten* 'vki részéről' stb.

De nem feltétlenül kell ehhez a folyamathoz helyesírási reform sem, hiszen a középfelnémetben nagyszámú egybeírt *weiʒgot* alakot találunk az újfelnémet *weiß Gott* 'Isten tudja' formákkal szemben, s végső soron valami hasonló történt a fentebb említett *me(c)cek* vagy *medgyek* formák esetében is.

5.3.1.2. A frazéma egyik komponense szabad lexémaként kihal

Mint Burger – Linke (1998: 752) rámutatnak, ilyen okok miatt szorult ki a nyelvhasználatból a németben a *das Schindmesser im Arsch haben* szólás. Ennek szó szerinti jelentése az, hogy 'a fenekében/seggében van a nyúzókés', ebből következően a frazeológiai jelentése: 'közel van a halálhoz'. A kifejezés a 15–16. században nagyon sűrűn adatolható, vö. pl.

wie wol jch uff der gruben gan
und *das schyntmesser jm ars han,*
mag jch myn narrheyt, doch nit lan
(Sebastian Brant: Narrenschiff, 5. fejezet előszava, idézi Burger – Linke uo.)

[279] Eredeti jelentése: 'hőségben és hidegben (télben és nyárban)'.
[280] Jesko másik példája (uo.) pontatlan. Szerinte ugyanis az 'izzasztó, izzadsághajtó' jelentésű *schweißtreibend* alakot is külön írni rendeli a reform, de ez nincs így: ma is az egybeírt forma a helyes, vö. http://www.duden.de/rechtschreibung/schweisztreibend, 2017. 08.21).

dc_1566_18

A ’nyúzókés’ jelentésű *Schindmesser* lexéma nem része ma már a német szókészletnek, sőt az előtagjában szereplő *schinden* ige sem eredeti ’(meg)nyúz’ értelmében használatos már, hanem inkább csak átvitt jelentésekben, mint például ’meggyötör’ (*Rekruten schinden* ’újoncokat gyötör’, *den Motor schinden* ’a motort kínozza’) vagy ’potyázik’ (*das Fahrgeld schinden* vagy *Lokal schinden* <csak ül és nem fogyaszt, foglalja a helyet a lokálban>). A szólás eltűnésében szerepet játszhatott a *Schindmesser* komponens visszaszorulása mellett az is, hogy a ’fenék, segg’ jelentésű *Arsch* eleme is fokozatosan tabuizálódott az utóbbi századokban, s ma már legfeljebb vulgáris kifejezésekben, káromkodásokban használatos. Ez szerepet játszhatott abban is, hogy a kifejezésnek a DWB. szerint létezett egy kevésbé durva változata is: *das Schindmesser im Hintern tragen* ’a hátsójában hordja a nyúzókést’. Így jegyzi fel Sebastian Franck is a közmondásgyűjteményében: *er steht mit dem einen fůsz im grab, er tregt das schindmesser im hindern* ’fél lábbal a sírban van, a hátsójában hordja a nyúzókést’(vö. DWB. 15: 202). De mára ezek közül is csak a ’fél lábban a sírban van’ jelentésű *mit dem einen Fuß im Grab stehen* változat él a németben, a *Schindmesser* komponenst tartalmazó két kifejezés kiveszett – az *Arsch* elem tabuizálódásától függetlenül is.

Ugyancsak kihaltak köznyelvi szinten a németből az *einen Haarbeutel haben,* illetve *sich einen Haarbeutel trinken* szólások. Ezek szó szerint azt jelentik, hogy ’hajzsákja van, illetve hajzsákot iszik magának’, de valójában a részegségre utaltak velük. Röhrich szerint (1991: 608) *Haarbeutel*nek azt a zacskószerű hajhálót nevezték a 18. században, amellyel a férfiak hátul copfszerűen összefogták a hosszú hajukat. Ennek a súlyához hasonlították tréfásan azt az állapotot, ha valakinek a bódultságtól volt elnehezülve hátul a feje. Mára azonban a *Haarbeutel* puszta lexémaként is hiányzik már a legtöbb szótárból, de még ahol előfordul, ott sem tüntetik fel a hozzá kapcsolódó idiómát, amely legfeljebb egyes nyelvjárásokban, például Schleswig-Holsteinben használatos (vö. Röhrich uo. és Korhonen 1994: 385).

Bierich az oroszból mutat be egy hasonló példát (2012: 87–88). A mára teljesen elavult *на свою руку охулки не положить кто-л.* szólás szó szerint nagyjából azt jelentette: ’nem fog gyalázatot hozni a saját kezére’ azaz: ’nem fogja magát szégyenbe hozni, blamálni’. Ebben csak egyetlen komponens van, ami a mai nyelvhasználók számára ismeretlen: az *охулка* ’gyalázat’ főnév, amely az *охулить* ’gyaláz, ócsárol, szidalmaz’ ige származéka. Mindkét lexéma az ún. *prostorečie*, azaz a kevésbé művelt, szubsztenderd nyelvváltozat része volt, s a 19. század vége óta már nem is használatosak. Az *охулка* archaizálódása és a műveletlenek nyelvhasználatához tartozása együtt ahhoz vezettek, hogy a fordulat lassan kiszorult a használatból, jóllehet a 18. században még gyakran adatolható.

Ilyen példákat a magyarban is találunk. Többször is foglalkoztunk már a *duskát iszik* kifejezéssel, mely a 16. század közepéről adatolható, s szláv eredetű főnévi eleme még a 19. században is használatos, mára azonban kihalt nyelvünkből (vö. TESz. I: 693). Emiatt a szólás is kiszorult a használatból, helyét az *áldomást iszik* vette át, igaz, ez nem viszi tovább a *duskát iszik* poliszémiáját (1. ’egy hajtásra kiissza a poharát’; 2. ’áldomást iszik’; 3. ’részegeskedik’, bővebben l. az 5.1.1. fejezetben), inkább csak annak ’megállapodás megpecsételésére iszik’ jelentését örökli.

dc_1566_18

Főnévi értékű lexémaként a köznyelv szintjén nagyjából kihaltnak minősíthetjük *ágas* szavunkat is, mely legfeljebb egyes nyelvjárásainkban bukkan még fel ’földbe erősített, többágú rúd, pózna’ jelentésben. Emiatt a vele alakult szólásokat már O. Nagy is *tájnyelvi*nek, illetve *régi nyelvi*nek minősíti (1976: 36):

> *Fejjük meg* [*megfejhetjük*] *az ágast* ’nincs tejünk’ (*táj*)
> *Megfejné az ágast is* (*, ha tejet adna*) [*Az ágasból is tejet fejne*] ’nagyon fösvény, zsugori’ (*rég*)

Mindkét szólásnak van olyan variánsa, amelyben az *ágas* helyett a *kútágas* komponens szerepel (vö. O. Nagy 1976: 398), de ezek sem használatosak a köznyelvben.

Eredetileg feltehetően ’nyílás, bevágás, mélyedés’ jelentésű, finnugor eredetű *aj* szavunk ebben a formájában már teljesen kihalt nyelvünkből, s csak olyan elhomályosult származékokban él tovább, mint *ajtó, ajak, ajz* vagy *ajóka* szavunk (vö. TESz I: 109–110). A ’nyílás, mélyedés’ jelentésből szűküléssel, jelentésspecializálódással alakult ki a ’nyílvessző végén, illetve az íj két végén az ideg számára kialakított bevágás’ értelem (vö. O. Nagy 1976: 37). Ez a jelentés található meg az O. Nagynál is már régi nyelvi kifejezésként adatolt *(Szóld el szóld,) túllőtték, (és) ide áll az ajával* fordulatban is (1976: 37), amelynek értelme azonban már a 19. század elején sem lehetett világos. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy Baróti Szabó *A magyarság virági* című munkájában (1803: 302) ekképpen adja meg a szólás jelentését: ’egy rosszból másba’. Mint korábban is volt azonban róla szó (2.2.12.2.), O. Nagy szerint (1977: 36) a szólás régi nyelvi előfordulásaiból arra lehet következtetni, hogy a kifejezés ezt jelentette: ’nem ér semmit az érved, mellébeszélsz a dolognak’. A jelentés pontos definíciója valóban igen nehéz, de az egyértelműen megállapítható, hogy egy mára teljesen kihalt szólással van dolgunk, amely azonban régibb szövegekben és frazeológiai gyűjteményekben még elég gyakori (vö. O. Nagy 1977: 36).

Ha már a nyíl *aj*ánál tartunk, említsünk meg egy másik, ehhez a témakörhöz kapcsolódó közmondást is. Heltai Dialógusának egyik fejezetében a következő részletet olvashatjuk:

> Mert gyakran így esik az embernek halála, amint annak előtt volt élete. Az okáért közbeszédbe szokták mondani: *aki jól aránz, jól is lő az*. (Heltai 1980: 30)

A kifejezés nincs meg O. Nagynál, de még 19. századi nagyobb gyűjteményeinkben sem, ugyanakkor az előtte álló bevezetés („közbeszédbe szokták mondani”), s magának a fordulatnak a szerkezete, a benne levő logikai ítélet mind arra mutat, hogy egy valaha valóban használt, s nem csak Heltaitól kitalált közmondással van dolgunk. A kifejezésnek csak egyetlen eleme nincs meg mai nyelvünkben: az *aránz* ige[281]. Ez többféle alakban (*aránz ~ aránoz ~ iránoz*) és jelentésben is élt régi nyelvünkben, közülük ide a ’céloz’ jelentés illik (vö. NySz. I: 114 és TESz. I: 171), vagyis a fordulat jelentése: *Aki jól céloz, jól is lő az*. Ha ehhez még hozzávesszük a szövegelőzményt (az ember gyakran úgy hal meg, amint előtte élt), a közmondás körülbelül ugyanannak a gondolati mintának a leképezése, mint amit a *Ki mint vet, úgy arat* vagy *Ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát* közmondások is megfogalmaznak, csak a benne található *jól* határozószó révén egyedül az értéktelített olvasatot engedi meg (’Aki jól dolgozik, eredményt fog

[281] Az írásmód megengedi a depatalatalizálódott *aránz* olvasatot is, a NySz. adatai között is találunk több ilyen példát (I: 114), de gyakoribb a palatális *aránz* változat.

dc_1566_18

elérni'), míg a két másik idézett közmondás esetében az értékhiányos értelmezés is megengedett: 'Aki rosszul dolgozik, nem éri el célját'. Mindazonáltal a közmondás láthatóan már a 19. században sem volt használatos, visszaszorulásában feltehetően szerepet játszik az is, hogy egyik komponense a korán archaikussá vált *arán(y)z* ige[282].

Ugyancsak kihalt mára az O. Nagy gyűjteményében *régi nyelvi*ként, *gúnyos* stílusmegjelöléssel közölt *Se írja* [*íre*], *se szelencéje* (, *mégis borbéllyá* [*doktorrá*] *teszi magát*) szólás (1976: 303). Ez több régi gyűjteményünkben is adatolható, pl. Dugonicsnál: *Se irja, se szelencéje, még is gyógyit* (II: 21); *Ha se szelencéd hozzá, se írod, ne borbélkodgy* (II: 133) vagy *Se írja szegénnek, se szelencéje* (II: 244), de Margalits Pázmányra való hivatkozással is közli: *Sem írek, sem szelencéjek, mégis borbéllyá tették magukat* (1896: 670). A kifejezés jelentése O. Nagy definíciója szerint a következő: 'erejét, tehetségét v. lehetőségeit meghaladó vállalkozásba fogott', ebben az értelemben találjuk Heltai 71. fabulájában is, amelyben a farkas egy öreg kanca fiára feni a fogát, de előtte a kanca (kabala) megkéri, hogy segítsen kihúzni a tüskét a lábából:

> És midőn odakörült volna, hogy a teviset kivonná, úgy rúgá a kabala a farkast homlokba, hogy ottan hátraesék és elájula. A kabala kedig elfuta a csikóval egyetembe. Jó idő múlva, mikoron a farkas felébredett volna, látá, tehát sem a kabala, sem a csikó. És mondá: „Úgy kell agebnek! *Sem íred, sem szelencéd, azért ugyan barbéllyá* (!) *tötted magadat.* (Heltai 1980: 181)

Mára mind a 'gyógyító hatású kenőcs vagy folyadék' jelentésű *ír*, mind a '(kisméretű) doboz' jelentésű *szelence* lexéma használata erősen visszaszorult, köznyelvi szinten csaknem kihaltnak tekinthetők. Velük együtt eltűnt ez a szólásunk is a magyar frazémakincsből. Ugyanígy kihaltnak tekinthetjük az *ír* komponenssel alakult *egy írrel minden betegséget gyógyít* 'különböző jellegű kérdéseket ugyanolyan módon akar megoldani' szólást is, amelyet O. Nagy is már *régi nyelvi*ként közöl (1976: 303).

Az ÉKsz.[2] által is *régies*nek és *ritká*nak minősített, 'aludttejszerű, megsűrűsödött tejtermék' jelentésű *szerdék* szavunkkal régibb nyelvünkben több állandósult szókapcsolat is alakult, itt csak néhányat mutatnék be:

> *Meg nem állja szerdék a nyársat, asszony a titkot*. 'asszonyok nem tudnak titkot tartani'(Erdélyi 1851: 365)
>
> *Szerdék próbálja meg a macskát*. 'azzal mutatja meg az ember az értékét, hogy akkor sem tér le a tisztesség útjáról, ha különösen csábítja vki/vmi' (O. Nagy 1976: 636)
>
> *Szerdékes macskát nehéz megjobbítni* (sic!). 'a rossz természet ellen nehéz küzdeni' (Erdélyi 1851: 276)
>
> *Villával eszi a szerdéket.* 'bolond' (Margalits 1896: 189)

Nem ehhez a lexémához tartozik ugyanakkor az *Ebül gyűlt szerdéknek ebül kell (el)veszni* közmondás. Ebben ugyanis a vele – feltehetőleg divergens jelentésfejlődés miatt – homonim, 'zsákmány, szerzemény' jelentésű *szerdék*[2] főnevet találjuk (vö. ÉKsz.[2] 1249 és TESz. III: 733).

[282] Egyedül Margalits gyűjteményében találunk az *arányz* igével alakult fordulatot: *Nem árt feljebb arányzani a lövésben* (1896: 22).

dc_1566_18

Mint O. Nagy gyűjteményéből is látható, ennek a kifejezésnek számos szinonim komponenssel alkotott variánsa volt: „*Ebül gyűlt* [*jött*] *szerdéknek* [*szerzéknek* v. *jószágnak* v. *vagyonnak* v. *rég*: *marhának*] *ebül kell (el)veszni* [*elmenni*; rég: *Ebül gyűlt szerzéknek komondor sáfára*] = a tisztességtelen úton szerzett vagyonnak, értéknek az a sorsa, hogy elprédálják, v. hogy nem veszik igazán hasznát" (1976: 160).

Az idézett kifejezések közül mára gyakorlatilag mindegyik eltűnt a használatból. Ennek a folyamatnak a legfőbb okát bizonyára a *szerdék*[1] és *szerdék*[2] lexémák visszaszorulásában kell keresnünk.

Egyes esetekben nem is csak maga a lexémakomponens avulhat el, hanem a fogalom vagy a reália maga. Ilyennek tekinthetjük a *farkaskasza* elemet a *farkaskaszára jut* 'elprédálják, eltékozolják' és a *farkaskaszára vet* [*hagy* v. *enged*] szólásokban (vö. O. Nagy 1976: 198). Ez utóbbi O. Nagy szerint poliszém kifejezés, egyik jelentése 'a legnagyobb veszélynek teszi ki', a másik: 'hagyja, hogy elpusztuljon, tönkremenjen', ez olvasható ki a NySz. adataiból is:

> *Farkas-kaszára veti*, és veszedelembe taszittya (Pázm: Préd. 35, NySz. II: 137)
>
> Nehezen hihető, hogy (a rácság) a Dunán általjövén, maga háza népe népét *farkas-kaszára hagyja* (RákF: Lev. I. 398, NySz. II: 137)

Nemcsak maguk a kifejezések tűntek már el nyelvünkből, de pontosan azt sem tudjuk, hogy a bennük szereplő *farkaskasza* mit jelenthetett. A *farkaskasza* címszót O. Nagy is szögletes zárójelben közli, ezzel jelezvén annak unikális komponens jellegét, de nem adja meg a szó jelentését, holott ezt sokszor megteszi, amikor kevésbé ismert kifejezésekről van szó (pl. a *szerdék* esetében szerepel az 'aludttej' jelentés). Ugyancsak nem tünteti fel a kifejezés jelentését a NySz. sem, holott számos szólást közöl vele. A TESz. (I: 847) a **farkas** szócikkben röviden tárgyalja a kifejezést, de megnyugtató jelentésmagyarázatot nem tud adni: „A csak R. és N. szólásokban élő *farkaskasza* (vö. ÉrtSz.) először a BesztSzj.-ben fordul elő valamilyen fegyver vagy vágóeszköz neveként (vö. 1395 k.: BesztSzj. 124.; 1. még SchlSzj. 596.). Értelmezése azonban bizonytalan; a lat. *novacula*, amelynek megfelelőjeként a szójegyzékek közlik, 'borotva, kés' jelentésű. Eredetileg talán farkascsapdába stb. való késfélét értettek rajta, később azonban – minthogy csupán szólásszerű kapcsolatokban élt tovább – elhomályosodott a jelentése".

Bárczay Oszkár azonban valamiféle szúrófegyverként interpretálja a kifejezést: „A *javeline* (korseke) nyélre erősített három pengéből áll, melyek közül a középső hosszabb. Ennek egy válfaját „*ronsard*"-nak (*roncone*) nevezték. A farkaskasza (*esponton*, *spontone*) szintén ilynemű fegyver volt. Azt biztosan tudjuk, hogy e fegyverek igen hasonlítottak egymáshoz, de hogy melyik volt közülök a *korseke*, melyik a *farkaskasza*, azért bajos megállapítani, mert az írók önkényesen használják, hol az egyik, hol a másik elnevezést" (1895: 117). Pásztor János a magyar katonai terminológia kialakulásával foglalkozó tanulmányában ugyancsak szúrófegyvert lát a *farkaskaszá*ban, de inkább valami alabárdfélét: „FARKASKASZA. A háromhegyű lándzsa a német *Wolfreisen* (!) fordítása[283]. A középkori szúrófegyver középső része a szokásos lándzsahegy volt, a másik két, rövidebb hegye félhold alakban végződött. A XVI. században a

[283] Helyesen: *Wolfseisen* 'farkasvas'.

dc_1566_18

német landsknechtek kezében vált igazán híressé, de mint a gyalogság fegyvere, már a XIV. században is előfordul. 1395: *farkasskusa*; 1400–1410: *farakas caza*.” (1970: 652)

A *farkaskasza* elem a frazémában tehát egyes vélemények szerint valamilyen farkascsapda lehetett, mások szerint régi fegyverfajta. Nem célom itt a vitás kérdés eldöntése, hiszen munkámnak nem ez a célja, de magam sem zárom ki, hogy esetleg mégis valamilyen a farkasoknak állított csapdaféléről lehet szó. *Wolfseisen*nek ugyanis a németben egy hegyes, villámot formázó eszközt is neveznek, amelynek egyik végét egy fába ütik bele, a másik, horogszerűen visszahajló végére pedig egy húscafatot szúrnak, hogy a farkas erre rávetvén magát, halálosan megsebződjön (vö. https://heraldik-wiki.de/wiki/Wolfsangel_(Heraldik) – 2017.08.21.).

Wolfseisen

Ugyanígy eltűnt reáliakomponens van az *összehúzza a bagariát* szólásban is. Ez O. Nagy szerint (1979: 68) a 17. században és a 18. század elején még országosan elterjedt, közhasználatú kifejezés volt, de mára pusztán néhány nyelvjárásunk őrzi. A *bagaria* egy bizonyos bőrfajtának a neve, O. Nagy szerint ebből az erős, ún. *oroszbőr*ből készültek olyanféle zacskószerű erszények, amelyeket tulajdonosaik nem is a zsebükben, hanem övükre akasztva viseltek. „Ha nem akartak pénzt kiadni, a bagariaerszény száját szíjjal összehúzták, és ezt a szíjat oldották meg, ha valamire költöttek. A bagaria összehúzása eredetileg a pénzes erszény becsukását, majd átvitt értelemben a pénzköltés mérséklését, a takarékoskodást jelentette” (uo.). Kallós Zsigmond viszont (1931: 31) nem fogadja el ezt a magyarázatot, mert szerinte a régi nyelvi adatok közt nincs nyoma annak, hogy *bagariá*nak nevezték volna a divatos erszényeket. Ezért szerinte a kifejezés szemléleti hátterét a bagariabőrből készült nadrágszíj összehúzásában kell keresnünk. Véleményem szerint lehet, hogy az igazság a két vélemény között keresendő: talán valóban nem magát az erszényt nevezték *bagariá*nak, ám az tény, hogy a *bagaria* a TESz. szerint is (I: 214) jelentett ’szíjat’. Könnyen lehet viszont, hogy nem a *nadrágszíj* összevonása van a kép mögött, hanem az erszénynek a *szíját* is nevezhették így, amelyet ha összehúztak, nem lehetett pénzt költeni. Ezzel tehát közel kerülünk O. Nagy véleményéhez, viszont nem áll fenn az a probléma, hogy *bagaria* néven nem említik az erszényt. Ezt a megoldást erősíthetik a régi

dc_1566_18

német *es geht an die Riemen* 'a szíja(ka)t érinti a dolog' és a *die Riemen ziehen* 'húzza a szíja(ka)t' szólások is. Burger – Linke rámutatnak ugyanis (1998: 752), hogy a DWB. szerint (14: 926) ezek a korai újfelnémetből bőségesen adatolhatók 'fizet' jelentésben, s ennek okát abban látják, hogy a pénzes erszények bőrszíjjal voltak összezárhatók, azaz a fizetéshez ki kellett lazítani a szíjat. A mindennapi nyelvhasználatban tehát a szíj (bagaria) és a pénz szoros metonimikus kapcsolatban voltak, ez azonban mára a reália eltűntével, vagyis a nyelven kívüli referencia megszűntével feledésbe merült. Hogy az *összehúzza a bagariát* szólás létrejöttében a ném. *die Riemen ziehen* fordulat tükörfordítását kell-e keresnünk, abban nem volnék biztos, hiszen a jelentésük ellentétes (a magyarban: 'spórol', a németben 'fizet'), de az 'erszényszíj' jelentés mindkét képet meg tudja magyarázni.[284]

Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy egyes reáliák eltűnése nem feltétlenül kell, hogy a velük alkotott szólások vagy közmondások kiveszéséhez vezessen, hiszen nem egy esetben unikális komponenssé válva ma is szerepelhetnek akár meglehetősen gyakori fordulatokban is. Ilyenkor többnyire vagy demotiválódik a kifejezés, s átláthatatlanná, opakká válik, esetleg népetimológiásan remotiválódik. Korábban más összefüggésben már említettem néhány ilyen kifejezést, elevenítsünk most fel közülük néhányat!

Ma is általánosan ismert és használt kifejezés nyelvünkben a 'kerülővel jut el vhova' jelentésű *vargabetűt csinál/tesz* szólás, anélkül, hogy a képi háttere világos volna számunkra. A 2.2.9. fejezetben már bemutattam, hogy ennek háromféle magyarázata is létezik, de egyik sem bizonyítható teljesen. Az egyik szerint a vargabetű az olyan görbe vonalak neve lehetett, amelyeket a vargák a csizmának való bőrök kiszabásakor rajzoltak a bőrre, esetleg a hibás, az előre kijelölt vonaltól eltérő, elgörbülő szabás vagy varrás megnevezése, de nem zárható ki az sem, hogy a kifejezés valamiféle csúfolódás az iskolázatlan, gyakran írástudatlan vargák rovására.

Ugyancsak széles körben használt fordulat az észbeli gyarlóság, ostobaság kifejezésére a *nincsen sütnivalója* szólás, ám kevesen tudják, hogy a *sütnivaló*n nem lisztet vagy élesztőt kell érteni, hanem – mint az 5.1.6. fejezetben említettem – a Dunántúl nyugati vidékein azt az főként komlóból és korpából álló anyagot nevezték *sütnivaló*nak, amelyet a kenyér kelesztéséhez használtak.

Az 1.2. fejezetben már említettük a *hátra van még a feketeleves* szólást is, amelynek esetében pedig népetimológiás újraértelmezés történt. Az eredetileg sötétszínű mártásféle mint reália már a 19. században sem volt igazából divatban, így idővel a *feketekávé*t keresték a kifejezésben, s építettek köré olyan „mítoszt", hogy a fordulat valamely magyar főúrnak (Török Bálint, Thököly Imre) a török általi elfogásához kapcsolódik.

De ugyanígy népetimológiával kapcsolják a németben a *Mund* 'száj' szóhoz az 'elhallgattat' jelentésű *jmdn. mundtot machen* szólás unikális *mundtot* elemét, holott eredetileg egy a régi németben használatos jogi műszó, a 'védő, oltalmazó hatalom' jelentésű *munt* található benne (l. a 3.2.2.5.6. fejezetben is).

[284] Ugyanakkor Kallós Zoltán magyarázata sem zárható ki a német alapján sem, hiszen az *összehúzza a nadrágszíjat* szólás megfeleléseként ott is megtaláljuk a *den Riemen/Gürtel enger schnallen* kifejezést. Fenti adataink azonban bizonyítják, hogy a *Riemen*nek egyértelműen volt 'erszényszíj' jelentése is.

dc_1566_18

Ugyancsak népetimológiásan alakult át a németben az *am Hungertuch nagen* fordulat igei komponense is. *Hungertuch* ’éhségterítő’ volt régen a neve annak a lepelnek, amellyel a böjt idején az oltárt lefedték. Mivel ezt szép hímzésekkel díszítették, kialakult és a 16. század óta adatolható az *am Hungertuch nähen* ’varrja az éhségleplet’ kifejezés. Később azonban a szokás eltűntével az ’éhség’ komponens mellett logikusabbnak tűnhetett a ’rág’ értelmű *nagen* igét használni, ezért a kifejezés alakilag is átalakult, jelentése pedig eltolódott a mai ’koplal, nyomorog, nélkülöz’ irányba.

5.3.1.3. A frazéma egyik komponense szabad lexémaként elveszíti azt a jelentését, ami a fordulatban kifejezésre jutott

Eddig olyan példákat láthattunk, amelyekben a frazéma egyik komponense szabad lexémaként teljesen eltűnik a használatból, s ez az ilyen összetevőt tartalmazó fordulatok kiveszéséhez vezet (kivéve, ha az illető elem unikális lexémaként él tovább egyes kifejezésekben). Előfordulnak azonban olyan esetek is, amelyekben egy többjelentésű komponens nem egészében avul ki a használatból, ám elveszíti azt a jelentését, amely a frazéma létrejöttében szerepet játszott. Ennek eredménye ugyanúgy lehet az állandósult fordulat kiveszése. Lássunk néhány ilyen példát is!

A *диван* lexéma ma is él az oroszban ’dívány, kerevet’, illetve ’államtanács, díván’, sőt ’lírai versgyűjtemény’ jelentésben is, ám Bierich szerint (2012: 88) régebben létezett ’(fel)osztás’ értelme is. Ennek a felhasználásával született meg a tautologikus *диван диванить* szólás, amely ’felosztja a nyereséget, zsákmányt’ értelemben volt használatos. Mint Bierich rámutat, a *диван диванить* fordulat abból a régi kozák szokásból jöhetett létre, hogy a rablóhadjáratok, portyák után a zsákmányt egy bizonyos helyen felosztották. Ez a helyszín az a kerevet, dívány volt, ahol a tanácskozásokat is tartották. Így alakulhatott ki a török-tatár eredetű *диван* szónak előbb a ’tanács(kozás), összejövetel’, majd az ’összejövetel, gyűlés, ahol felosztják a zsákmányt’ értelme. A 18–19. században mind a ’zsákmány felosztása’ jelentésű *диван* lexéma, mind a *диван диванить* szólás gyakran adatolható, elsősorban a kozákok és a különböző rablók életének leírásában találkozni velük, sőt olyan vélemények is vannak, miszerint a szólás a 18. század óta a tolvajok és rablók szlengjébe tartozott. A mai orosz köznyelvben azonban már nem használatos ez a frazéma.

Ezt a példát ugyan Bierich abban a csoportban szerepelteti, amelyben egy komponens kiveszése okozza a frazéma eltűnését, de besorolása téves, hiszen a *диван* egyéb jelentéseiben ma is él az oroszban, azaz a változás a most tárgyalt típusba tartozik. Bemutat azonban olyan példát is, amely szerinte is ebbe a kategóriába való (i. m. 88–89). A *порох* lexémának a mai oroszban csak ’lőpor, puskapor’ jelentése van. Ez az értelme megvolt már a 18. században is, vö. pl. olyan, erre alapuló frazémákkal, mint *вспыхнуть как порох* ’felfortyan, robban, mint a puskapor’ vagy *пороху не выдумает* ’nem ő találta fel a puskaport’. A 18. századi orosz nyelvben találkozunk azonban olyan frazémákkal is, amelyek ebből a jelentésből nem magyarázhatók. Ilyenek például a következők: *ни синей порох* ’(abszolút) semmi’; *один как [синей] порох в глазе у кого-л.* ’vkinek a mindene, szeme fénye’; *беречь как порох в глазе у кого-л.* ’vigyáz vkire, mint a szeme fényére’. Bierich szerint az orosz akadémiai nagyszótárban találni azonban a *порох*nak olyan értelmét, amely segít megfejteni ezen szólások jelentését is. Eszerint a *порох*

dc_1566_18

(az egyházi szlávban *прах*) eredeti jelentése ’porszem, finom szemcsézetű föld’ volt. Ebből magyarázható az előző fordulatok közül a *ни синей порох* kifejezésnek az ’abszolút semmi’ jelentése, hiszen nyilván arról van szó, hogy ’még csak egy sötét porszem se’. Bierich szerint érdekes az is, hogy a kifejezésben a ma ’kék’ jelentésű *синий* is archaikus, ’sötét, fekete’ jelentésében szerepel.

Nehezebb valamivel a másik két szólás képi motivációjának a felfejtése. A ’porszem’ jelentésnél maradva ezeknek az értelme így alakulhatott: *один как [синей] порох в глазе у кого-л.* ’egyedül, mint egy [fekete] porszem a szemben’, illetve *беречь как порох в глазе у кого-л.* ’úgy óvja, mint egy porszemet a szemében’. Bierich szerint M. I. Michel’son úgy magyarázza ezeket a jelentéseket, hogy ’vmi, ami nyugtalanít, bosszant <porszem a szemben>, az egyben vmi értékes is’. Bierich szerint (uo.) van ugyan valami logika ebben a magyarázatban, ám talán más magyarázat is felvethető. Szerinte nem zárható ki, hogy a két kifejezés létrejöttében más, szerkezetileg és jelentésükben hasonló frazémák hatásával kell inkább számolnunk, vö. pl. *один как глаз в лбу* ’egyedül, mint a szem a homlokban’; *беречь как глаза (очи)* ’óvja, mint a szemét’; *беречь как зеницу ока* ’óvja, mint a pupilláját’ stb. Bierich szerint ezen kifejezések alapján felvethető, hogy a fekete porszem a szemben, ami egyedül van, illetve védeni kell, talán nem más, mint maga a (fekete) pupilla.

A tárgyalt szólások képi motivációjának az elhomályosodása, ami a *порох* lexéma ’porszem, finom szemcsézetű föld’ jelentésének archaizálódására vezethető vissza, a 19. század második felében zajlott. A mai oroszban ezek a kifejezések már egyáltalán nem találhatók meg.

Fentebb az *összehúzza a bagariát* szólás kapcsán említettük már a németből az *es geht an die Riemen* és a *die Riemen ziehen* szólásokat, amelyekkel a pénzkiadásra, a fizetésre lehetett utalni. Ezekben a *Riemen* Burger – Linke szerint (1998: 752) a pénzes erszény összehúzására szolgáló bőrszíjat jelentette. Mivel az erszények helyébe időközben más típusú pénztárcák léptek, a *Riemen*nek ez a jelentése ma már kevéssé ismert, így a fenti két kifejezés is kiszorult a használatból. Megmaradt ugyanakkor a *Riemen* ’öv’ jelentése, amely azonban a *den Riemen enger schnallen* ’összehúzza a nadrágszíjat’ szólásban nem a költekezésre utal, mint a fenti kifejezések, hanem – hasonlóan a magyarhoz – a takarékoskodásra, nélkülözésre. Ennek a szólásnak azonban van olyan variánsa is, amelyben főnévi komponensként az ugyancsak ’derékszíj’ jelentésű *Gürtel* lexéma található (*den Gürtel enger schnallen* ’ua.’), s ez is segíthette a kifejezés fennmaradását.

A magyarból is vannak ilyen példáink. O. Nagy Gábor is régi nyelviként tünteti fel gyűjteményében a következő két szólást (1976: 616):

szárába száll az esze ’öregkorára meggyengül az esze’
szárába száll a szíve ’megretten, megijed’

Ezekben *szár* szavunk eredeti jelentését (’a lábnak a térdtől a bokáig terjedő része, Unterschenkel’) találjuk (vö. TESz. III: 677–678). Ebből a ma is eleven további jelentései (pl. ’növény szára, Stengel’; ’nadrágszár, Hosenbein’ stb.) részben hasonlóságon, részben érintkezésen alapuló névátvitellel alakultak ki. Idővel azonban az eredeti értelem kezdett háttérbe szorulni, helyét a *láb*, illetve pontosabb kifejezésmód esetén az összetétellel alakult *lábszár* szó vette át. A *szár* lexéma tehát eredeti jelentését mára elvesztette, így a vele alakult két fenti szólás

dc_1566_18

is kiszorult a használatból. O. Nagy szerint ugyanakkor népnyelvi változatként kimutatható az első kifejezésnek egy valamivel bővebb, birtokos jelzős változata is: *a lába szárába száll az esze* (1976: 415). Ez nyilvánvalóan akkor keletkezhetett, amikor a *szár* eredeti jelentése már kezdett visszaszorulni, s a pontosabb kifejezés érdekében – némileg tautologikusan – hozzákapcsolták a jelzői komponenst is, hasonlóan a *lábszár* összetételhez.

O. Nagy gyűjteménye szerint (1976: 301) létezett ugyanakkor egy további szinonimája is a fenti kifejezésnek: *inába szárad az esze*. Ezt ugyanúgy régi nyelvinek kell minősítenünk, mint a *szárába száll az esze* változatot, hiszen – mint a 2.2.9.2. fejezetben is volt róla szó – *ín* szavunk számos jelentése közül a jelentésszűküléssel létrejött, de kódexeink korából többször is adatolható ’láb(szár)’ értelem mára ugyancsak teljesen visszaszorult, legfeljebb olyan kifejezések őrzik, mint az *(el)inal* vagy az *inába száll a bátorsága*.

Az *ín* komponenssel egyébként számos egyéb szólást is közöl O. Nagy (uo.), ezek nagy részét régiesnek, kisebb részét tájnyelvinek tüntetve fel. Lássunk néhányat ezek közül is!

inába száll [rég: *szakad*] *a szíve* [*Inába szorul a virtus; Inába szalad a gatyája*]
’elveszti a bátorságát, megijed’ (*táj*)
inába száll az ital [*megy a bor*] ’megárt neki az ital, berúg’ (*táj*)
inában bízik ’a futásban keres menekülést’ (*rég*)
inában vannak ’a nyomában vannak, üldözik’ (*rég*)
elhordja az inát ’elkotródik, elszelel’ (*táj*)
félti az inát ’fél, és ezért fut, menekül’ (*táj*)
megüti az inát ’bajba keveredik, pórul jár’ (*rég*)

Első példánkból látható, hogy a *szárába száll a szíve* szólásnak is volt az *ín* komponenssel alakult variánsa, amely mára ugyancsak kihaltnak tekinthető. De eltűnt a felsorolt többi fordulat is, hiszen mára az *ín* szavunknak meglehetősen dominánssá vált az ’izmot a csonthoz rögzítő rostos képződmény, Sehne’ értelme, a ’lábszár’ jelentése viszont eltűnt.

Ugyanakkor – hasonlóan az eltűnő lexémákkal alakult szólásokhoz – itt is azt tapasztaljuk, hogy egy komponens szólásbeli jelentésének visszaszorulása nem törvényszerűen eredményezi az illető kifejezés kiveszését, ugyanis a fentebb már említett *inába száll a bátorsága* szólásban is a ’láb’ jelentése szerepel *ín* szavunknak, de a kifejezés ma is széles körben használatos. Az persze más kérdés, hogy a nyelvhasználók számára a fordulat képi motiváltsága nem egészen világos: ha ismernék a komponens eredeti jelentését, jobban felfedeznék benne azt a pszichoszomatikus jelenséget, amikor a félelem és a szorongás hatására a lábakban meggyengül az izomtónus, s emiatt úgy érezzük, hogy bizonytalanul állunk a lábunkon.

Érdekes ezenkívül az is, hogy egyes szólások esetében találni olyan variánsokat, amelyekben a visszaszorulóban levő komponens helyén más, közel szinonim összetevők szerepelnek: ilyen esetekben gyakran ezek a fordulatok veszik át a korábbi frazéma helyét a nyelvhasználatban. Fenti kifejezéseink közül ilyenek például a következők:

megüti az inát → megüti a bokáját
inában vannak → nyomában vannak
inába száll a bor → lábába száll

dc_1566_18

Az *ín* komponenssel alkotott fordulatokhoz hasonlóan eltűnt nyelvünkből szinte az összes olyan állandósult kifejezés is, amelyekben a *kurta* főnévi komponens szerepel. Ez ’(hitvány) kutyát’ jelentett, s feltehetően a ’kurta farkú’ jelentésből vezethető le (vö. TESz. II: 680). Amint az *eb* is számos szókapcsolatban szerepel a hitványság szimbólumaként, úgy a szinonimájaként használatos *kurta* is. Lássunk néhány példát Margalits gyűjteményéből (1896: 479)!

A ki délig kurta, délután is az lesz.
A ki délig kurta, délután sincs farka. (Ki milyen ifju (!) korában, olyan vénségében.)
Eb ura kurta. (Nekem nem parancsolsz.)
Kurtának (kutyának) kurta a kölyke.
Nem egy ebnek kurta a neve.
Nosza eb után kurta.
Tarkán kurtát cserélt. (Eben kutyát.)

Mivel mára a *kurta* főnévi használata szinte teljesen visszaszorult,[285] ezek a fordulatok is eltűntek nyelvünkből. Ám itt is érvényes az a fenti igazság, hogy egy-egy kifejezés – vélhetően nagyobb használati gyakorisága folytán – akkor is fennmaradhat, ha a benne szereplő komponens a frazémában kimutatható jelentésében eltűnik a használatból, hiszen a *Kaparj kurta, neked is lesz* közmondásban ma is él a szónak a ’kistermetű (kotorék)eb’ jelentése (l. az 5.1.1. fejezetet is). Másrészt pedig kihalt ugyan az *Eb ura kurta* helyzetmondat, de a helyette használatos *Eb ura fakó* mondás *fakó* komponensének eredeti értelme ugyanúgy nem világos a nyelvhasználók számára, hiszen az ’fa színű kutyát’ jelentett (vö. O. Nagy 1979: 127), a kifejezés mégis tovább él nyelvünkben.

Széles körben ismert és használatos a ’kétségbeesetten, kegyetlenül üvölt’ jelentésű *ordít, mint a fába szorult féreg* szóláshasonlat is, igaz, valószínűleg a nyelvhasználók többsége számára teljesen opak kifejezésről van szó, hiszen nem értik, miként tudna egy fába szorult féreg ordítani, mikor még a farontó szú percegése is alig hallatszik. Természetesen, ha tudjuk, hogy a *féreg* lexémának a régi magyarban, sőt egyes mai nyelvjárásokban is van ’kártékony vadállat, elsősorban farkas’ jelentése (vö. még *toportyánféreg*), a *fa* komponensben pedig valamilyen fából készült farkascsapdát kell keresnünk, akkor egy csapásra világossá válik előttünk a fordulat motiváltsága: a csapdába beszorult lábú farkas kétségbeesett, fájdalmas üvöltéséről lehet szó a kifejezésben (vö. O. Nagy 1976: 141–143, ill. 3.2.1.1.2. fejezet).

A szólásbeli értelmükben nem használatosak ma már a ’megszokott, mindennapos’ jelentésű német *gang und gäbe* ikerformula komponensei sem, a fordulat mégis eleven ma is. Mint arra Röhrich rámutat (1991: 502), a *gang* komponens (ófn. *gangi,* kfn. *genge*) arra utal, hogy ’ami az emberek közt járja, elterjedt’, a *gäbe* összetevő (kfn. *gaebe*) értelme pedig az, hogy ’érvényes [tkp. ami adható]’. A *gang und gäbe* fordulat eredetileg a pénzérmék forgalmához kapcsolódott, s az éppen érvényben levő, azaz adható és elfogadható pénznemekre vonatkozott, mint ebben az 1289-ből származó dél-németországi példában is: *ain Kostenzer pfenninch, der denne genge und gaebe ist*. Hasonlóan Luthernél 1534-ből: *vier hundert sekel silbers, das im kauff geng und*

[285] Az ÉKsz.[2] (777) jelzi még ’olcsó rövid szivar’ jelentését, illetve személy becsmérlő megszólításaként való használatát (*Coki, kurta!*), de ezeket is elavultnak tünteti fel, a ’kutya’ jelentést viszont már nem is adatolja, jóllehet a becsmérlő megszólítás nyilván erre vezethető vissza.

dc_1566_18

gebe war (Gen 23:16). Később a fordulat használata az üzleti nyelvben a pénznemeken túl a forgalomban levő árukra is kiterjedt. Ma pénzekre már nem vonatkozik, viszont nem is tűnt el, hanem általánosan használatos mindenre, ami szokásban van, vagy éppen a kor divatja szerint mindennaposnak, elterjedtnek tekinthető.

Utóbbi példáink jól szemléltetik, hogy egy lexémakomponens szólásbeli jelentésének kihalása nem szükségszerűen vezet az illető fordulat kiveszéséhez: lehet, hogy a szókapcsolat csak átláthatatlanná válik, akárcsak a kihalt lexémakomponensek esetében (vö. *vargabetűt csinál*).

5.3.1.4. Szemantikailag szoros kapcsolatban álló frazémák konkurálnak egymással, ez egyes kifejezések kiveszéséhez vezethet

Egyes frazémákat kiszoríthatnak velük szinonim állandósult szókapcsolatok vagy akár univerbálódott lexémák. Ez különösen olyan kifejezések esetében fordul elő, amelyeknek a jelentése megegyezik, s hasonló vagy azonos a morfoszintaktikai felépítésük. Ezek közül Bierich szerint többnyire azok a kifejezések élnek tovább, amelyeknek erősebb, intenzívebb a képi tartalmuk (2012: 90). Ez persze szubjektív megítélés kérdése is, ám az kétségtelen tény, hogy ’vedd eszedbe, jól jegyezd meg’ értelemben a 18. századi orosz nyelvben használatos volt a *запиши в уме* [szó szerint: ’írd fel az eszedbe’] és a korábban (5.1.11. fejezet) már említett *заруби себе на нос/носу* ’[szó szerint: ’vésd bele az orrodba] szólás is, míg ma csak az expresszívebb *заруби себе на носу* változat járja. Ugyanígy maradt meg a ’négyszemközt’ jelentésben használt *со лба (лбу) на лоб* [szó szerint: ’homloktól homlokhoz’] és a *с глазу на глаз* [szó szerint: ’szemtől szembe] kifejezések közül mára csak az utóbbi változat (Bierich uo.).

Hasonlóképpen váltotta fel az ’ábrándozik, álmodozik’ jelentésben a középfelnémetben használatos *ûf den rëgenbogen zimbern* [szó szerint: a szivárványra ácsol] fordulatot az újfelnémetben a *Luftschlösser bauen* ’légvárakat épít’ szólás (vö. Jesko 2007: 1103).

Korhonen szerint egyes esetekben az is befolyásolhatja, hogy két kifejezés közül melyik marad meg, hogy morfoszintaktikai és lexikális alapon melyikük követhető jobban. Ez az oka szerinte annak, hogy a ’kidob vkit, kiadja az útját vkinek’ jelentésű *jmdm. die Wege weisen* [szó szerint: ’megmutatja vkinek az utat’], illetve *jmdm. die Tür weisen* [szó szerint: ’megmutatja vkinek az ajtót’] fordulatok közül mára csak az utóbbi használatos. Hozzá kell azonban tenni, előfordulhat, hogy a nem idiomatikus értelmű *jmdm. den Weg weisen* ’utat mutat vkinek’ és az idiomatikus *jmdm. die Wege weisen* ’kidob vkit’ alaki hasonlósága hatott zavaróan, s gyorsította meg ez utóbbi kifejezés kiszorulását a nyelvhasználatból (vö. Korhonen 1994: 384).

Vannak azonban olyan esetek is, amelyekben nagyjából azonos a kifejezések expresszivitási foka, mégis kiszorítja egyik a másikat. Már előző német példánkat is némiképp ilyennek tarthatjuk, de még inkább így van ez a ’jelentéktelen ügyet felfúj, felnagyít’ jelentésű orosz *из блохи делать верблюда* [szó szerint: ’bolhából tevét csinál’] és az *из мухи делать слона* [szó szerint: ’légyből elefántot csinál] kifejezések esetében, amelyek közül mára csak az *из мухи делать слона* maradt használatban (vö. Bierich 2012: 90).

Ez utóbbi kifejezést illetően egyébként a magyarban is tapasztalhatjuk a szinonim kifejezések harcát és a *bolhából elefántot csinál* változat dominánssá válását. O. Nagy gyűjteménye

dc_1566_18

régi nyelviként tünteti fel az előbbi orosz példával megegyező *légyből (is) elefántot csinál (üntet)* változatot (1976: 428), s utal *(a) szúnyogból is elefántot csinál* változatra, amelyet nem lát el stílusminősítéssel, így nyilván ezt tartja a mai magyarban járatosnak (i. m. 653). Feltünteti ugyanakkor azt is, hogy ennek is volt régen *szúnyogból tevét,* illetve *szúnyogból bikát csinál* változata, sőt egy *a szúnyogot is tevének látja* variánsa. Számomra érthetetlen módon ugyanakkor sem itt, sem a **bolha** szócikkében (1976: 91–92) nem jelzi, hogy van a kifejezésnek *bolhából elefántot csinál* változata is, holott az MNSzt. tanúbizonysága szerint inkább ez a napjainkban valóban használatos forma, hiszen erre 22 adatot találni, míg a *szúnyogból elefántot csinál* alakra egyet sem. Ebből a „variánsáradatból" tehát gyakorlatilag egy maradt meg mára: a *bolha* komponenssel alakult változat.[286]

Hasonló változást tapasztalunk *a szöszt is pösznek mondja* szólás kapcsán is. Ezt O. Nagy régi nyelviként tünteti fel, a jelentését pedig így adja meg: 'olyan öreg v. fogatlan, hogy beszélni is alig tud' (1976: 652). Utal ugyanakkor a **hamu** címszóra, ahol a fenti szólás ma elterjedt változatát találjuk meg: *a hamut is mamunak mondja* (i. m. 266). Igaz, ehhez O. Nagy zárójelben, azaz fakultatív kiegészítésként hozzátesz egy lehetséges főmondati előtagot is (*olyan vén* v. ritk.: *olyan fáradt, hogy*), de ettől még a két kifejezés egyértelműen egymás konkurense lehetett valaha a nyelvhasználatban, hiszen ez az előtag vélhetően lehetséges volt *a szöszt is pösznek mondja* változat mellett is, csak legfeljebb nincs szótárazva.

Korábban a modifikációs frazémaképződés kapcsán (3.2.2.5.1.) említettem már a szerkezetazonos szinonimák között az alábbi három közmondást, melyek mindegyike azt jelenti, hogy 'idősebbek is kívánhatják még a testi szerelmet':

Vén kecske is megnyalja a sót.
Vén ló is megröhögi az abrakot.
Vén darázs is megdongja még a mézeskörtét.

Érdekes, hogy O. Nagy gyűjteményébe csupán az utolsó kifejezés került bele, tájnyelvinek minősítve (1976: 138). A szócikkben utalást találunk arra, hogy volt a közmondásnak régebben olyan változata is, amelyben a *mézeskörte* komponens helyett a *gyümölcs* főnevet találjuk, sőt használták a fordulatot elliptikusan is: *Vén darázs legalább megdongja* (vö. Erdélyi 1851: 83 és Dugonics 1820: II: 331 is). Hogy mi az oka, hogy a *kecské*vel és a *ló*val alakult változatok, melyek 19. századi gyűjteményeinkben is egyértelműen adatolhatók (vö. pl. Margalits 1896: 407, 513), miért nem kerültek be O. Nagy munkájába, nem tudhatjuk, de elképzelhetőnek tartom, hogy a korszak prüdériája is szerepet játszhatott elhagyásukban.

Ráadásul O. Nagy még a kifejezés jelentését is némileg pontatlanul tünteti fel, ugyanis csak a férfiakra vonatkoztatja annak értelmét: 'idősebb férfiak is szeretnek csinos nők körül legyeskedni'. Valójában azonban mindkét nemmel kapcsolatban használhatjuk mindhárom közmondást. A *Vén kecske is megnyalja a sót* jelentése kapcsán ezt Erdélyi is jelzi: 'vén szerelmesre mondják', s hozzáteszi azt is, hogy megvan ennek pontos német megfelelője is: *Alte Ziegen*

[286] Érdekes egyébként, hogy régibb gyűjteményeinkben, így Margalitsnál (1896: 154) vagy Sirisakánál (1890: 130) valóban a *szúnyogból elefántot csinál* változat szerepel, ez lehet esetleg az azonos jelentésű német *aus einer Mücke einen Elefanten machen* fordulat hatása is. Sirisaka – Baróti Szabó Dávidra hivatkozva – a *légyből elefántot csinál* változatot is közli (i. m. 276), ebben a változatban – amint a fenti orosz példában is – szerepe lehet az Erasmusnál is fellelhető *elephantum ex musca facis* variánsnak is (vö. Röhrich 1991: 1055).

dc_1566_18

lecken auch gern Salz.[287] Hogy valóban nem csak férfiakra vonatkozhatott ez az állítás, azt egyértelműen bizonyítják vizsgált közmondásainknak nőkre szűkítve használt változatai: *Néha a' vén aszszonnak is piszszenik* (Dugonics 1820: I: 170) és *A vén aszonynak is van ugy hogy szeszenik* (Erdélyi 1851: 16).

De jelen vizsgálatunk szemszögéből nem annyira a kifejezések jelentése a fontos, hanem az, hogy a fenti három, egymással versengő változat közül mára csak a *Vén kecske is megnyalja a sót* közmondás maradt meg, a másik kettő kiszorult a használatból. Ezt bizonyítja az is, hogy az MNSzt.-ben csak ez a változat lelhető fel, a másik kettőre egyetlen adatot sem találtam.

Korábban láttunk arra példát, hogy egyes frazémakomponenseknek a nyelvből való kiveszése gyakran – bár nem törvényszerűen – vezet a velük alakult kifejezések kihalásához is. Ez megtörténhet úgy is, hogy szerkezetazonos szinonimák közül szorulnak háttérbe azok, amelyekben ilyen összetevők találhatók. Lássunk erre is egy példát!

A 'fehér, makulátlanul tiszta' jelentés visszaadására számos olyan szóláshasonlat létezik nyelvünkben, amelyekben a főmondatbeli *fehér* állítmányhoz különböző hasonlítottak csatlakoznak a mellékmondatban, pl.

fehér, mint a hó
fehér, mint a fal
fehér, mint a mész

Ezek mai nyelvünkben is viszonylag gyakoriak, bár közülük inkább csak a *fehér, mint a hó* használható általánosabb értelemben, a második és a harmadik hasonlat inkább csak a sápadt, nagyon fehér arcbőr jellemzésére fordul elő. O. Nagy gyűjteménye a *fehér, mint a fal* változatot nem is közli, pedig az MNSzt. tanúbizonysága szerint ez is éppúgy használatos, mint a *mész* komponenssel alkotott változat, amelyet O. Nagy régi nyelviként tüntet fel (1976: 478), de ma is élünk vele. Nem sápadt, hanem 'tiszta fehér és hamvas <női arc/bőr>' megnevezésére használjuk még választékos beszédben a *fehér, mint a liliom* hasonlatot. A következő három fordulat azonban mára meglehetősen ritkának minősíthető:

fehér, mint az alabástrom
fehér, mint a gyolcs
fehér, mint a patyolat

A *fehér, mint a gyolcs* alakot O. Nagy is régi nyelviként közli 'hófehér' jelentéssel (1976: 253), a *fehér, mint az alabástrom* hasonlat viszont inkább csak emberi bőrre vagy női testre alkalmazandó (vö. O. Nagy 1976: 40). Ezek ma nem is nagyon fordulnak már elő, ebben pedig legfőbb szerepe annak van, hogy a hasonlítottak olyan fogalmak, illetve lexémák, amelyeket ma már alig használunk: az ÉKsz.[2] gyakorisági adatai szerint is a meglehetősen ritka szavak közé tartoznak. Valamivel gyakoribb az általánosabb értelemben használható *fehér, mint a*

[287] Ennek jelentése kapcsán Wander *Sprichwörterlexikon*a is utal arra, hogy mindkét nemre vonatkozik: „Ziegen sind wegen ihrer Lüsternheit verrufen. Salz ist ein Bild des Reizes. Daher will das Sprichwort sagen: Es gibt auch verliebte Greise und lüsterne Matronen" [A kecskéknek rossz a hírük a kéjsóvárságuk miatt. A só a sóvárgó vágy szimbóluma. Ezért a közmondás azt akarja mondani, hogy vannak szerelmes aggastyánok és kéjsóvár matrónák.] (1867: V: 572).

dc_1566_18

patyolat változat, erre találni az MNSzt.-ben is néhány adatot, de már ez is meglehetősen régiesnek és választékosnak számít.

Noha nem konkurens kifejezések hatására, s nem is valamely komponensük kiveszése folytán változtak meg a következő kifejezések, mégis ki kell térni rájuk. Arra szolgáltatnak ugyanis példát, hogy előfordul, hogy **köznyelvi szinten eltűnik egy frazéma, de egyes nyelvjárásokban vagy régiókban még élnek vele**. Korhonen szerint (1994: 384) korábban széles körben ismert volt például a németben a *(gut) im Strumpf sein* [szó szerint: (jól) van a harisnyában] fordulat, amellyel azt fejezték ki, hogy valaki 'jó egészségnek örvend'. Ez tagadólag is használható: *nicht im Strumpf sein* 'nincs jól'. Ezek azonban Röhrich szólásmagyarázó lexikona szerint ma már csak Svájcban használatosak, s kissé a jelentésük is megváltozott: 'jó-, ill. rosszkedvű' (1991: 1579).

Ugyancsak széles körben használták korábban a németben a *jmd. wirft das Beil zu weit* [szó szerint: túl messzire veti a baltát] szólást, mellyel arra utaltak, hogy valaki 'nagyzol, kérkedik, dicsekszik'. Mára azonban – szemben köznyelvinek minősíthető magyar megfelelőjével, az *elveti a sulykot szólással* – már csak egyes nyelvjárásokban, például a sváb dialektusban használják *das Beil zu weit 'naus werfen* alakban (vö. Röhrich 1991: 166).

5.3.2. Frazémák eltűnésének nyelven kívüli okai

A frazémák visszaszorulásának vagy eltűnésének nem nyelvi okai között elsősorban **kultúrtörténeti hátterük** módosulását tarthatjuk számon. Az állandósult szókapcsolatok kultúrtörténeti hátteréhez olyan aspektusok tartoznak, amelyek azok képi hátterének motivációjához járulnak hozzá, és/vagy a metaforizáció kiindulópontjául szolgálnak. Filatkina szerint (2013: 46) ide tartoznak például bizonyos kulturális szimbólumok (*kiönti a szívét vkinek, hamut hint a fejére* stb.), az anyagi kultúra különböző eszközei (*sok van a rovásán, ebrúdon vet ki vkit* stb.), sztereotip elképzelések (*Hosszú haj, rövid ész; Csata után okos a magyar* stb.), szemiotizálódott gesztusok (*megvonja a vállát, összevonja a szemöldökét* stb.) stb. Ezek megváltozása is okozhatja a frazémák változását, például azáltal, hogy elhomályosul a képi hátterük, vagy módosul a jelentésük.

Ez utóbbira jó példa lehet a már többször is vizsgált német *Perlen vor die Säue werfen* 'disznók elé gyöngyöt szór' szólás. Ennek a kultúrtörténeti hátterét illetően nagyon fontos a kifejezés intertextualitása, egészen pontosan az a körülmény, hogy a Máté-evangéliumból (7:6) származó fordulat évszázadokon át kifejezetten ismert volt, s használói tisztában voltak a szólás bibliai eredetével is. Mint korábban már bemutattam, a fordulatot sokáig csak isten tanításaival kapcsolatban használták. Mára azonban valószínű, hogy a kifejezés használóinak túlnyomó többsége nincs tisztában a bibliai eredettel, s a *gyöngyök* komponens eredeti metaforikus értelmével (vö. Filatkina 2013: 47). Minél kevésbé tudatosulnak a kifejezés használóiban a bibliai gyökerek, annál könnyebben tágulnak a használati kontextusok, ami ezáltal a kifejezés jelentésének bővüléséhez vezet (részletesebben l. az 5.2. fejezetben). Filatkina szerint (uo.) valószínűtlen, hogy a közép- és a kora újkorban ugyanúgy elhomályosultnak tekinthetnénk a kifejezés bibliai eredetét, mint manapság, de az tény, hogy a 13. század óta megfigyelhetjük az isten tanaihoz kapcsolódó értelem gyengülését, s a jelentés fokozatos bővülését más tartalmak irányába.

dc_1566_18

Mindezt megtámogatja még a kifejezés képi ábrázolásainak megszaporodása, amelyek többnyire nem vallásos kontextusokra utalnak, vagy nincs is didaktikus funkciójuk. Ezeken ráadásul gyakran már nem gyöngyöknek a disznók elé szórását látjuk, hanem virágokét (margarétákét vagy rózsákét). Ez utóbbi tény valószínűleg a görög és latin források *margarita* 'drágakő, gyöngy' lexémájának a középkori német *Margerite* 'margaréta' főnévvel való összetévesztésével magyarázható. Valószínűleg a kifejezés bibliai eredetének csökkent ismerete segíti a komponensek megváltozását is: így könnyebben cserélődik ki a *gyöngy* elem más értékes dolgokkal, mint például drágakövek vagy értékes fűszerek (*szegfűszeg, szerecsendió, gyömbér*).

A kultúrtörténeti háttér megváltozása hatott a *Hosszú haj, rövid ész* közmondás használatára is. Ez a nőket gúnyoló sztereotípia régibb nyelvünkben meglehetősen közkeletű volt, léteztek kicsit hosszabb variánsai is (*Az asszonyembernek hosszú a haja, de rövid az elméje*; *Az asszonynak hosszú a haja, rövid az esze*; vö. Margalits 1896: 23). Mára azonban ezek a nők társadalmi szerepének megváltozásával, s még inkább a feminista mozgalmak hatására kifejezetten politikailag inkorrekt kijelentésnek számítanak, ennélfogva egyrészt csökkent a használati gyakoriságuk, másrészt a korábbi, tréfásnak mondható mellékízük inkább pejoratívra változott.[288] Emellett egy időben a *Hosszú haj, rövid ész* fordulat jelentése is némiképp módosult: a hippimozgalom idején a nyárspolgárok szóhasználatában a hosszú hajú férfiakat is leszólták vele, de ez a használata mára visszaszorult.

Ez a példánk is mutatta, hogy a kultúrtörténeti háttér gyengülése kihathat a kifejezések használati dinamikájára. Noha számos kifejezés van nyelvünkben, amelyeket a mögöttük levő képi háttér elhomályosulása vagy a bennük szereplő reália kiveszése ellenére is meglehetősen gyakran használunk, számos olyannal is találkozunk, amelyek ezen okok miatt erősen visszaszorultak a nyelvhasználatban, vagy ki is vesztek nyelvünkből. Kihalásuk legfőbb bizonyítéka az, ha hiányoznak a mai szókészletből. Az eltűnés időhatárát természetesen nem lehet pontosan megállapítani: elméletileg az utolsó felbukkanás időpontjával esik egybe, ám nem zárható ki, hogy a frazéma jó ideig még azután is része a nyelvhasználók passzív szókincsének, hogy aktívan már nem élnek vele. Ez azonban a nyelvtörténeti kutatás oldaláról nem igazán tárható fel (vö. Jesko 2007: 1102).

5.3.2.1. A mindennapi élethez tartozó reáliák, szokások elavulnak vagy eltűnnek

Korábban az 5.3.1.2. fejezetben tárgyaltunk már olyan eseteket, amelyekben a frazéma kiveszésének okát abban kellett keresni, hogy a frazéma egyik komponense szabad lexémaként kihal. Ezek között néhány olyan is volt, ahol egy fogalomhoz több megnevezés is tartozott, s ezek közül csak az egyik tűnt el, de maga a fogalom másik megnevezéssel tovább él nyelvünkben. Láthattunk azonban néhány olyan példát is, ahol nem pusztán a fogalom egyik neve veszett ki, hanem maga a fogalomhoz tartozó reália is, s ez okozta a velük alkotott szólások eltűnését vagy népetimológiás újraértelmezését (pl. *farkaskaszára jut, összehúzza a bagariát*, illetve *hátra van még a feketeleves, vargabetűt csinál*). Ugyanezt tapasztaljuk számos olyan esetben

[288] Sirisaka a *Hosszú haj, rövid ész* fordulat mellett zárójelben ezt közli: „Férfiak mondják a nőkre tréfából" (1890: 78).

is, amikor a régi korok szokásai, mesterségei, azokkal kapcsolatos munkafolyamatok, jogszokások vagy éppen babonák merülnek feledésbe, s ez okozza egyes állandósult szókapcsolatok háttérbe szorulását, esetleg teljes eltűnését. Lássunk ezekre is néhány példát!

Előfordul, hogy egy – különböző frazémák számára képi hátterül szolgáló – szociokulturális szimbólumrészrendszer szorul háttérbe, s emiatt merül számos ide tartozó kifejezés feledésbe. Burger – Linke szerint (1998: 752) ez a helyzet például a németben a testrészneveket tartalmazó frazémák egy részénél, különösen a *nyak* komponenssel alakultaknál. A középfelnémetben ugyanis még egy sor olyan kifejezés adatolható, amelyek ma nem ismertek vagy legalábbis nem használatosak, pl.

einem den hals kurz machen [szó szerint: megrövidíti vkinek a nyakát]
einen umbe den hals bringen [szó szerint: megfoszt vkit a nyakától]
an den hals gân [szó szerint: nyakra megy]
bî dem halse [szó szerint: nyaknál, nyak mellett, azaz halálbüntetés terhe mellett]
sachen, die den hals treffen [szó szerint: nyakra menő, azt érintő dolgok]

Ezek eltűnésében bizonyára nem kis szerepe van annak, hogy legtöbbjüknek az eredetét a korabeli jogi nyelvben kell keresnünk, illetve hogy zömmel olyan büntetésformákra vonatkoznak, amelyeket ma már nem alkalmaznak. Mára maga a halálbüntetés sem elfogadott már az európai jogrendben, de mikor még szokásban volt is, számos korábbi formája akkor sem volt már elfogadott. Így például a pallossal való lefejezés vagy a pellengérre különféle vasalatokkal (pl. *Halseisen* 'nyakvas') való kiállítás helyett a 20. században már legfeljebb az akasztás vagy a nyaktilóval (guillotine) való kivégzés járta, de sok helyen ennek a helyébe is a villamosszék vagy a különböző méreginjekciókkal való kivégzésformák léptek. Ezért aztán a *nyak* jelentősége eléggé megváltozott a frazeológiában is: egyre többször találjuk komponensként olyan szólásokban is, amelyek már nem régi büntetőszokásokhoz kötődnek. Ráadásul azt figyelhetjük meg, hogy a *nyak* összetevővel alakult szólások egy részében is gyakran másik, „korszerűbb" szimbolikájú elem váltja fel a korábbi *Hals* komponenst, lásd Burger – Linke alábbi példáit (uo.):

mit ûfgerichtetem halse → mai: *mit hocherhobenem Haupt/Kopf* 'emelt fővel'
ich gang und trag, das mir der hals kracht → mai: *der Rücken/Rückgrat kracht* 'cipekszik, hogy a nyaka megroppan bele' → 'a gerince megroppan bele'
ich hân ûf minem halse vünf hundert jâr → mai: *auf meinem Buckel* '<vmilyen teher> van a nyakán' → 'a hátán (púpján)'

A magyarban kevésbé látszik a *nyak* komponens esetében ilyen változás, de itt is van olyan kifejezés, ami mára eltűnt. Ilyen például a 'felakaszt' jelentésű *meghosszabbítja a nyakát* szólás, amelyet Mikes még használ ebben az értelemben: „Ha városi tolvajt fognak meg, [a kádi] arra olyan ítéletet teszen, hogy *fel* nem *akasztják,* ha fizethet neki; de ha nem, abban bizonyos lehet, hogy *meghosszabbítják a nyakát*" (idézi Hadrovics 1995: 157). Ugyanakkor egy sor olyan frazémával találkozunk, amelyek az *akasztófá*hoz, illetve a *pallos*hoz, mint kivégzőeszközökhöz kapcsolódnak, s ezek zöme mára ugyancsak eltűnt nyelvünkből.

dc_1566_18

O. Nagy gyűjteményében az **akasztófa** címszó alatt (1976: 40) összesen 12 különböző szólást, illetve közmondást találunk, de ezek közül mindegyiket régi nyelvinek vagy tájnyelvinek jelöli a szótár. Itt csak ezek egy részét mutatom be:

Akasztófa címere (rég: *hóhérpallos levele*) [rég: *Akasztófa bimbaja* v. *sódara*; táj: *Akasztófa virága, hóhérpallos cifrája*] 'akasztani való gazember' (*nép*)
Magához szívja az akasztófa 'természetében van a gonoszság, a bűnözési hajlam' (*rég*)
Kivitték száradni az akasztófára 'felakasztották' (*rég*)
Mintha (csak) most szabadult [*szökött* v. *esett*] *volna le az akasztófáról* [*Mintha akasztófáról lopták volna el*] 'szánalmasan toprongyos, nyomorúságos a külseje' (*rég*)
Akasztófa senkit nem hí, mindenkit elfogad 'senkinek sem kell bűnözővé válnia, de minden bűnözőt elér a büntetés' (*rég*)
Kinek akasztófa (a) helye, nem hal a Dunába 'senki sem kerülheti el a sorsát' (*rég*)

Ezek közül ma már talán csak az *akasztófa címere* van még valamennyire divatban, de erre a fogalomra is inkább használatos már az *akasztófavirág* összetétel. A többi – összefüggésben a halálbüntetés, de már korábban is a nyilvános akasztások megszűnésével – eltűnt a nyelvünkből.

Ugyanerre a sorsra jutottak a *pallos* komponenst tartalmazó frazémák is. Kihaltak az *akasztófa címere/virága* szókapcsolatok szinonimájaként használt *hóhérpallos levele/cifrája* fordulatok, akárcsak a Margalitsnál található *bízik, mint hóhér a pallosában* szóláshasonlat is (1896: 340). De kiszorult mára a használatból a *Két éles kard nem fér egy hüvelyben* közmondás korábbi *Két éles pallos nem fér egy hüvelyben* variánsa is (vö. még az 5.1.2 fejezettel). Ugyancsak régi nyelvinek minősíti O. Nagy (1976: 540) a *Pallost pallossal, kopját kopjával vernek vissza* közmondást, amely arra utal, hogy 'ugyanolyan eszközökkel védekezik az ember, amilyenekkel őt támadják', igaz, ebben a *pallos* nem a hóhér munkaeszközeként, hanem kézifegyverként szerepel.

Ha már a *hóhér* szóba került, említsük meg, hogy ez régen fontos foglalkozás volt, ennek megfelelően számos állandósult fordulat alakult ezzel a komponenssel: ezek zöme mára ugyancsak eltűnt. Ilyenek például a következők (vö. Margalits 1896: 340):

Feje már nem szédül, meggyógyította a hóhér.
Hóhér pallosa alá való.
Nagy hóhér a rossz lelkiismeret.
Szégyenlik nevöket varga, tót és hóhér.
Ki az apja, anyja oktatását megveti, hóhérra talál.
Maga eszik, mint a hóhér.

Ma már ezzel az összetevővel szinte csak a tagadás, elhárítás kifejezésére szolgáló *Tudja a hóhér*, illetve *A hóhér tudja* helyzetmondat, illetve *a hóhért akasztják* humoros szólás van használatban, amellyel olyankor élünk, ha egy szokásos szituáció a visszájára fordul, például a tanárt kérdezik.

Ugyancsak nagyszámú szólás veszett ki vagy szorult vissza amiatt is, hogy a *ló* mint közlekedési vagy harci eszköz, illetve mint igavonó nem tölti már be azt a szerepet, amit korábban. Hadrovics is kitér arra (1995: 189), hogy az állatvilágban talán nincs is másik olyan lény, amely annyira összefonódott volna az emberrel, mint a ló. Mivel a ló eleven természetű, szemben mondjuk a tehénnel vagy a szamárral, előbb meg kell szelídíteni, s az ember szolgálatára szoktatni. Ehhez kapcsolódóan számos olyan kifejezés alakult ki, amelyek kitűnően alkalmasak egyes pszichés folyamatok képi megfogalmazására is (*megzaboláz, lovat ad vki alá, elragadja a ló* stb.). Ezeknek egy kisebb része ma is él nyelvünkben, ám nagyon sok olyan is van, amelyek mára eltűntek.

A hátaslovakkal kapcsolatban ma is használjuk például a *lóra ül* vagy *felül a lóra* kifejezéseket, ám – mint Hadrovics is rámutat (uo.) – régen sokkal több hasonló értelmű kifejezés létezett, pl.

> Mind *lóra kap*, aki csak ülhet (Fazekas 1: 173)
> Nagy gyorsan Titus *lovára fordula* (BalB és 16. SzK 1: 630)
> Gyorsan ő jó *lovakra felfordulnak* (BalB és 16. SzK 1: 322)
> Homonnai *paripára ragada* (BalB és 16. SzK 2: 758)

A ló fegyelmezésére és irányítására szolgáló *zablával* és *kötőfék*kel, illetve ezek használatával kapcsolatosan is számos kifejezés létezett régi nyelvünkben. A lóra például *zabolát vetettek,* de ezt a képet hamar átvitt módon is alkalmazták, pl.

> Az te áladra én *zabolát vetek* (Hoffgr H2v)
> Én szájamra *zabolát vetöttem* (RMKT 17. sz. 6: 103)
> [Attiláról:] *Zabolát vete* ő Mediolanumnak (RMKT 17. sz. 13: 193)
> ... megmenekedhetem … az én age(b) férjemtül, ki *zabolán* akar vala *tartani* (RMDE 1: 794)
> Nyelvedet *zablán hordozzad* (Laskay E 6r)

A kötőfékkel pedig *száján tartották* a lovat, irányváltáskor *száját fordították,* ha pedig azt akarták, hogy nyargaljon, akkor *szájára bocsátották* (vö. Hadrovics uo.). Ezekre is lássunk néhány példát!

> [Marcus Aurelius a kvádok ellen vonulva] azon vala pedig immár, hogy … római fő fejedelmet hadna nálok, aki őket *szájokon tartaná* (DraskMA 5)
> [Teleki Mihály] *ló száját fordítá* … német pártra álla (RMKT 17. sz. 13: 63)
> Megfordítám a vitorlát, *eltérítém a ló száját* (RMKT 17. sz. 10: 213)
> Az lovat is nem jó *szájára bocsátani*, fékemlőn, zablán kell őtet hordozni (RMKT 17. sz. 3: 441)
> [Az asszonyok] kevesben vétkeznek, ha valamennyire *szájokra bocsátandják* (BalB és 16. SzK 2: 490)

A kocsiba vagy szekér elé fogott ló képe is több szólásunknak szolgált alapjául. A makacskodó ló például gyakran egy rúgással tiltakozik a kényszer ellen, s ilyenkor egyik hátsó lába gyakran a hámon kívül kerül. Innen ered *kirúg a hámból* szólásunk, amelyet ma ugyan emberekre vonatkoztatva még használunk, de a nyelvhasználók többsége számára megszűnt már a kifejezés motiváltsága. Régebben azonban ennek a szólásnak számos egyéb változata is létezett,

dc_1566_18

ezek viszont mára – párhuzamban a ló vontatta járművek szinte teljes eltűnésével – szinte mind kivesztek:

> Ha az szekeres ló *a hámból el-kihág*, kiveti az inát vérbeli pirosság (RMKT 17. sz. 10: 301)
> Ő ugyan nem igen *rúgja a hámfát* (CsokSzól 1: 99)
> A ki azért a tisztet adta, le-is vonta Lutherrül, mikor *kiugrott a hámból* és elment kötelessége mellől (Pázm. Kal., ÖM. 3: 179, idézi Kertész 1922: 29)
> A jó fiú, ha *hámfán kívül hág* is (Ker: Préd. 313, NySz., idézi Kertész uo.)
> *Kívül ugrott a hámfán* (Czegl: Japh. 234., NySz., idézi Kertész uo.)
> Mikor feleségek, leányok *ki lépik a hámból*, elég mentségek lészen (Pázm. Kal. 206, NySz., idézi Kertész uo.)

Ugyancsak eltűntek nyelvünkből azok a szólások, amelyek a sorshúzásnak régi formáját, a *nyílhúzás*sal való sorsolást idézik. Ezeknek is számos variánsa adatolható régi nyelvünkből, lássunk néhányat:

> Meġoʒ̓tottac ǫ magocnac èn ruhamat ч èn ruhamon *è₂èʒ̓tettèc ṅilat* (MünchK. 34vb35)
> W̊k engo̊met meg-foztanak es en ruhamon *ṅilath vetenec* (NagyszK. 283, NySz. II: 1037)
> Az török s franc (= francia) Európa felett *nyilat vonnak* (RMKT 17. sz. 11: 433, idézi Hadrovics 1995: 209)
> *Esek a nyl* Mathiasra es a tizen egy apostol ko̊zze zamlaltatec (DebrK. 198, NySz. II: 1037)

Ezek képi háttere onnan ered, hogy amint ma gyakran két egyenlőtlen hosszúságú gyufa- vagy szalmaszál közül kell sorsot húzni, s aki *a rövidebbet húzza*, az a vesztes, régen eltérő hosszúságú nyílvesszőkkel tették ugyanezt. Ennek a sorshúzásnak volt egy speciális változata is: az újraosztásos földközösségben a földeket ugyancsak sorshúzással osztották fel, s ehhez is eleinte nyilakat használtak. Ezért az eljárásmód megnevezései között több olyat is találunk, amely utal erre: *nyilazás, nyílvonás, nyilas osztás, nyílhúzás, nyílvetés* (egyéb elnevezési még a *fűnosztás, füvön osztás, füves osztás*). Ez úgy zajlott, hogy a határ felosztásra kerülő részeit talajminőség szerint vagy a lakóhelytől való távolság alapján kisebb-nagyobb részekre osztották, majd ezeket tovább tagolták parcellákra, s ezeket sorsolták ki a közösség tagjai között. A *nyíl* komponenst tartalmazó megnevezések ennek a sorsolásnak azt a régi eljárásmódját idézik, amikor a földdarabok jelét nyílvesszőkre rótták fel, majd a résztvevők húztak egyet a nyílkötegből. Ezután a következő osztásig mindenki a kiválasztott nyílon levő jelnek megfelelő földdarabot használhatta (vö. NéprLex. 4: 57).

Hadrovics is rámutat (1995: 180–181), hogy valaha nem volt egyszerű dolog a *tűzgyújtás*, s a tűz és a hozzá tartozó füst köré is meglehetősen gazdag frazeológiai mező alakult ki. Ebből most csak néhány szólást idézek, főként olyanokat, amelyek mára, a gáz- és elektromos sütők elterjedésével gyakorlatilag eltűntek nyelvünkből:

> Valakik Szikrának szárnya alatt vadnak, *Egy üszögöt fúnak*, együtt gyújtogatnak (RMKT 17. sz. 9: 349)

dc_1566_18

Diószegi Mátyás … az újítókkal *egy tűznél fütőzött* (RMKT 17. sz. 9: 348)
Mert ki-ki mind az *ő fazaka mellé szíta* (Székely 159v)
Megaludt gyertyát is *más ember tüzénél* Nem kévánt *gyujtani*, hogy úgy lásson ennél (RMKT 17. sz. 10: 119)
Addig az adóst sohol meg ne tartóztassák, míg *fistén* meg nem *keresik* (NySz. I: 1045)[289]

Szólások reáliák eltűnése miatti visszaszorulásának szép példáit találhatjuk a *vadászat* körébe tartozó kifejezések körében is. Régen ugyanis korántsem csak lelőtték a vadon élő állatokat, hanem gyakori volt, hogy különféle csapdákat állítottak nekik. Ezek igen változatosak lehettek, például különféle hurkok, hálók, az állat lábát összeszorító fém- vagy facsapdák, hegyes kampók és egyebek. Ennek a változatosságnak a nyomai megtalálhatók régebbi szóláskincsünkben is: mind a több szóból álló vadászati terminus technicusok között, mind ezeknek szekunder frazeologizálódással létrejött, átvitt értelmű megfelelői között. A 4.2.1. fejezetben a lexikális variánsok redukciója kapcsán már részletesen bemutattam, mennyivel nagyobb alaki gazdagság jellemezte korábban a *tőr* komponenssel alakult kifejezéseket az igei összetevők tekintetében, mint ma. Láthattuk, hogy nemcsak a napjainkban szokásos *tőrbe esik*, illetve – ennek kauzatív változataként – *tőrbe ejt* szólások léteztek régibb nyelvünkben, hanem *tőrbe akad, tőrbe ötlik, tőrbe hág, tőrbe reked* variánsok is, s a 'csapdát állít' értelmet is sokkal változatosabban fejezték ki: a *tőrbe ejt vkit* kifejezés mellett a *tőrt hány, rak von, vet vkinek/vkire* fordulatokkal is (a példákat l. ott). A vadászatnak ez a módja mára szinte teljesen kiveszett, feltehetően állatvédelmi szempontból sem volnának ezek a módszerek elfogadhatók. Ezért ma már ezeknek a kifejezéseknek a túlnyomó többsége elfeledetté vált, gyakorlatilag csak a *tőrbe esik* és a *tőrbe ejt*, valamint a jóval ritkább *tőrt vet vkinek* használatos még nyelvünkben.[290] De ezeknek is nyilvánvalóan csökkent a motiváltsága, hiszen maga a 'csapda' jelentésű *tőr* lexéma is viszonylag ritka már nyelvünkben (az ÉKsz.[2] (1363) az utolsó előtti gyakorisági osztályba tartozónak jelöli), így bizonyára számos beszélő számára nem világos már az a képi háttér, amely ezek mögött a kifejezések mögött meghúzódik.

Hasonlóképpen csökkent a *háló* komponenssel alkotott kifejezések használata és változatossága is. Ma a két fő variánsnak a *vkinek/vminek a hálójába esik/kerül*, illetve *hálójába ejt/kerít* tekinthető, de használjuk még a *kiveti a hálóját vkire/vmire* vagy a *vkinek/vminek a hálójában vergődik* kifejezéseket is. A *hálót sző* változatot már nem sorolnám a vadászat témaköréhez, hiszen ott a pók hálójáról van szó – igaz, végső soron ő is vadászik a hálójával. Régen azonban jóval nagyobb változatosságot mutatott az ehhez a képhez tartozó kifejezések sora is, l. az alábbi példákat:

Hálót hántok [nekem], de még eddig mind elkerültem (RMKT 17. sz. 3: 203)
Az kik életemre törnek … *hálót vetettek* titkon (RMKT 17. sz. 6: 101)

[289] Hadrovics ezt a szólást azzal magyarázza, hogy a *füst* régen a tűzhelyet, az otthont, a háztartást is jelenthette, azért akivel valami hivatalos dolgot próbáltak intézni, azt először *füstén*, azaz otthonában *keresték* (1995: 180).
[290] Hasonló okokból tűnt el mára az oroszból a 'csapdába esik' jelentésű *попасться в кляпцы* és a 'szaván fog vkit' értelmű *сило накинути на кого-л.* szólás. Az elsőnek a főnévi komponense (*кляпцы*) 'rókafogó tőr'-t jelent (etimológiailag megegyezik *kelepce* szavunkkal, vö. TESz II: 430 is), a másodiké (*сило*) 'állatfogó hurok' jelentésű, de mára egyik sem használatos az oroszban, s a velük alkotott két szólás is eltűnt (vö. Bierich 2012: 91).

dc_1566_18

Napom s órám az előtt ez vala, hogy szerelmem *akadhass hálómban* (RMKT 17. sz. 3: 185)
[Lidi:] Ím ez volt *hálóm,* az urak *beakadtak* (KisfK 2: 123)
[Júdás mondja:] Halálom óráján ördögnek *hálóján* akarattal *maradék* (RMKT 17. sz. 15A: 256)

Mindezek mára eltűntek, s csak a fenti kifejezések maradtak meg, de azok esetében is lehetséges, hogy a motiváltságukat számos nyelvhasználó ma már a vadászat helyett inkább a halászat fogalomkörébe tartozónak ítélné.

A hadakozás és a vitézi élet is számos szólásunknak adott képi hátteret, s ezek között is találni olyat, amely ugyan megvan mai nyelvünkben, de feledésbe ment eredeti motiváltsága. A 'nehéz körülmények között is helytáll' jelentésű *legény a gáton,* R. *megállja a gátat* fordulatok egyik variánsa például az *állja a sarat, megállja a sarat* szólás, amely Bárdosi szerint „kapcsolatban van a végvári harcokkal. A várakat legtöbbször vizesárok vagy mocsár vette körül, az ostromlóknak gyakran meg kellett küzdeni a sárral, azaz *állniuk kellett a sarat*. E konkrét jelentésből fejlődött ki az elvont tartalom" (2015a: 461). Ezt Bárdosi részben Hadrovicsra hivatkozva közli, aki felhívja a figyelmet arra is, hogy a kifejezés illeszkedik azok közé a szólásaink közé, amelyek ugyancsak a várvíváshoz kapcsolódnak, s arra vonatkoznak, hogy ha a várfalon az ágyúgolyóktól vagy robbantástól nagyobb rés keletkezett, akkor azt védeni kellett az ellenség katonáival szemben, azaz ott *helyt* kellett *állani, ember kellett a résre*, vö. pl.

Bezuhan a kapu az első lövésre, De bezzeg nincs ember, aki *álljon résre* (Arany 1981: III: 261)
De légy ember, ahol *ember kell a résre* (Arany 1981: III: 41)[291]
(Hogy kell a végvárat védelmezni) Mint kell *állani* annak minden *sarát* (BalB és 16. SzK. 1: 362)
De magad megpróbáld, hogy *a sárt* ott *megálld,* Ahol viaskodnod kell (RMKT 17. sz. 13: 380)
Vay te Palatinus, ha te Posonban az erős várban *meg állod vala a helt*, soha Bethlennek az ő dolga nem ment volna ennyre (!) elő (Pethő: Kron., Mátyás Fl. Pótlék, idézi Kertész 1922: 107)

Míg ezek a kifejezések nem vesztek ki teljesen nyelvünkből, csak alaki változatosságuk csökkent és motiváltságuk elhomályosult, addig találunk a végvárak védelméhez kapcsolódóan olyan kifejezéseket is, amelyek mára teljesen eltűntek. Mint Kertész is rámutat (1922: 107) régibb nyelvünkben volt például 'meghiúsul' jelentésű *dugába dől* szólásunknak olyan szinonimája is, hogy *falba omol,* illetve *falba romol*, vö.

Hirdettetett az evangeliom abban a városban, és a pápistaság *falba omlott* vólt (Pós: Igazs. 2:165, NySz., idézi Kertész uo.)
Kétség-nélkül *falba romol* az ő tagadása, és cherben marad az ő tanitása (Hajnal M: Kitett cégér, 133, idézi Kertész uo.)

[291] Az 5.7.1. fejezetben a *résen van* kifejezés alakulása kapcsán már említettem, hogy O. Nagy ezekben a kifejezésekben inkább az *ember kell a gátra* kifejezés komponenscserével alakult változatait látja, esetleg a ném. *in die Bresche springen/treten* szólás hatását (1979: 399).

dc_1566_18

Míg mai nyelvünkben gyakran az *elmentek otthonról/hazulról vkinek* szólással utalunk valakinek a gyengébb szellemi képességeire vagy arra, hogy az illetőnek *elment az esze*, régen ugyanennek az értelemnek a kifejezésére gyakran használták az ironizálva eufemizáló *kiszöktek a felső várból* kifejezést. Amint ugyanis egy vár védelmi képességeit alapvetően rendítette meg, ha a (felleg)várat őrző katonák megfutamodtak az ellenség elől, ugyanúgy nagy gondot jelent az egyes ember szemszögéből az észbeli gyarlóság és gyengeség. A *felső vár ~ fej* párhuzam is igen találó a kifejezésben.

> Képes az ábrázatja, de *ki szöktek az felső várból* : caput vacuum cerebro (Decsi: Adag. 203–204, idézi Kertész 1922: 107)
> *Üress nála a' felső vár* v. *hajlék* (BSzD: MVir. 134, idézi Kertész uo.)
> Nyalka sóczé, látczik, hogy te nállad-is *kevesen laknak az felső várban* (Pázm.: CseprMest. ÖM. 5:18, idézi Kertész uo.)
> Kétségnélkül annál is *puszta az felső vár* és nincs otthon az gazda (Pázm: ÖtLev., OM. 4:731, idézi Kertész uo.)

Ugyancsak a hadakozáshoz kapcsolódik az 'enged, meghunyászkodik' jelentésű német *Schamade schlagen* [samádát üt] kifejezés. A szólás *Schamade* komponense francia eredetű (*chamade*), a fordulat eredetileg arra utalt, hogy a csatában az egyik fél 'visszavonulót fúj, megadja magát'. A gyakoribb *Schamade schlagen* változat mellett létezett *Schamade blasen* [samádát fúj] változata is a kifejezésnek, ugyanis nemcsak dobpergéssel jelezhették a katonák számára a visszavonulást, hanem kürtszóval is. Röhrich szerint (1991: 1300) a kifejezés a németben a 17. század vége óta adatolható, s megvan a svájci németben is: *er schlot Schamadi* 'megadja magát'. A konkrét katonai kapitulációból alakult ki a szólás későbbi átvitt jelentése: 'meghátrál, beadja a derekát'. Ma már azonban a németben erősen választékosnak és nagyon ritkának számít a kifejezés, ennek legfőbb okát pedig a hadviselés megváltozásában, a harc feladásának másféle jelzésében kell keresnünk.

Érdekességként megemlíthetjük, hogy a szólás megvolt az oroszban is (*быть шамад*), ahonnan szintén a reália eltűnte miatt szorult ki mára (vö. Bierich 2012: 91). Hogy az orosz kifejezés a német szólás tükörfordítása-e, vagy a francia *chamade* felhasználásával az azonos szemléleti alap nyomán jött létre, nem könnyű eldönteni. *A Pallas nagy lexikona* szerint (IV: 265) azonban a *chamade* (olaszul *chiamata* 'hívás') mint jelzés szokásban volt a spanyol és olasz seregeknél is: ezzel kért fegyverszünetet halottainak összeszedésére a harctéren visszaszorított fél. A lexéma az angolban is megvan, így azt valószínűsíthetjük, hogy az orosz kifejezés sem a németből való átvétel, hanem a franciából indulva számos nyelvben párhuzamosan alakulhatott ki a fordulat.

A *Magyar Nyelv*ben közölt nyelvtörténeti adatok között megtaláltam egyébként a kifejezést katonai műszóként a régi magyarban is, ám nyelvünkben – úgy tűnik – nem alakult ki másodlagos jelentése, így még könnyebben veszett ki a használatból:

> „*samáda* 'Schamade' – 1704: » ... mind commendáns *samádát üttetett* s az lövés mind az két részről megszűnt« (Gyulai 227), »Látván Salenburg, hogy meg nem tarthatja, *samádát üttetett*, feladta az citadellát« (uo. 230)" (Gregor 1994: 126)

dc_1566_18

A frazémáknak a hozzájuk tartozó reáliák miatti kiveszése kapcsán további érdekes orosz példákat olvashatjuk Bierichnél (2012: 91–92). A *бить челом* kifejezés [szó szerint: homlokkal üt] sokáig nagyon eleven volt az oroszban, s azt fejezték ki vele, hogy ’alázatosan, tiszteletteljesen meghajol’. Bierich szerint már a 13–14. században kimutatható a fordulat ebben a jelentésben, s arra a régi orosz szokásra vezethető vissza, hogy az uralkodó vagy a földesúr előtt illett térdre borulni, s olyan mélyen meghajolni, hogy a homlok érintse a földet. Nagy Péter cár azonban betiltotta ezt a szokást, ám ennek ellenére a kifejezés, amelynek további új jelentései is fejlődtek (’alázatosan kér’, ’hálálkodik’), egészen a 19. század végéig tartotta magát. A mai oroszban viszont már csak elvétve, inkább humoros konnotációval fordul elő.

Ugyancsak eltűnt a nyelvhasználatból a *в сапогах ходит* [szó szerint: csizmákban jár] kifejezés is az oroszban. Ez Bierich szerint (i. m. 92) annak a kifejezésére szolgált, hogy egy árucikk ’nagyon drága’: *Этот товар ходит в сапогах*. Ez Bierich szerint azzal magyarázható, hogy a 18. században a lábbeli minősége megmutatta az emberek szociális státuszát is. A csizmák, amelyeket drága bőrökből kézzel készítettek, többnyire csak a nemesek ruhatárát gazdagították, a szegény emberek inkább csak nemez- vagy háncscipőket viseltek. Ebből a helyzetből keletkezett azután a fenti kifejezés metaforikus értelme: az olyan árucikk, amely *csizmában jár*, azaz nagyon drága, az egyszerű emberek számára nem érhető el. Később azonban, amikor a csizmák a gépi termelésre való áttérés folytán jóval olcsóbbá, s így a szegényebbek által is megfizethetővé lettek, a kifejezés lassan feledésbe merült, a mai oroszban már nem használatos.

Láthattuk azonban korábban is, hogy egyes lexémák kiveszése nem kell, hogy minden esetben a velük alkotott szólás eltűnéséhez vezessen: előfordulhat, hogy historizmusként tovább élnek, s unikális komponensei lesznek akár egészen gyakran használt kifejezéseknek is. Ugyanez igaz a különféle szokásokhoz vagy régi tevékenységi formákhoz kapcsolódó szólásokra is: a reáliák feledésbe merülhetnek, de ez nem vezet törvényszerűen a velük alkotott fordulatok kiveszéséhez.

Ma is széles körben használt kifejezés például a németben a ’meglóg, elszelel’ jelentésű *durch die Lappen gehen* szólás, amely szó szerint azt jelenti, hogy ’átmegy a kendőkön/rongyokon’. A kifejezés a vadászat nyelvéből származik, s arra vezethető vissza, hogy régen a hajtóvadászatok során színes kendőket akasztottak fel az erdőben a fák közé kifeszített zsinegekre, hogy ezekkel megijesszék, s visszahőkölésre késztessék a vadakat, nehogy kimeneküljenek a vadászati területről. Ennek ellenére előfordult néha, hogy egyes állatok ezek között is átrohantak, ilyenkor ’átmentek a kendőkön’, azaz elinaltak. A szokás már régen eltűnt, de a kifejezés a mai napig él a németben (vö. Röhrich 1991: 928)

Ugyancsak teljesen eltűnt már az a régi német jogszokás, amelynek értelmében, ha valaki egy bűnözőt vagy kiközösített személyt befogadott a házába, akkor a bíró vagy a falusi elöljáró felszólította a menedéket nyújtót, hogy adja ki a bűnöst. Ha a megszabott határidőig ez önkéntesen nem történt meg, kivonultak a poroszlók, és felmásztak a szóban forgó ház tetejére, s lebontották a tetőt. Ezáltal fentről nem védte már semmi a bűnös embert, gyakorlatilag szabad préda volt immár a madarak számára is (innen ered a ’törvényen kívül helyezett, szabadon üldözhető’ jelentésű *vogelfrei* [szó szerint: madárszabad] kifejezés is). Mivel ezáltal megszűnt a tető védő hatalma, a hatóságnak immár jogában állt az illetőt a házban is letartóztatni. Erre a

dc_1566_18

szokásra több állandósult kifejezés is visszavezethető a németben, pl. a ’rendreutasítja, megfeddi’ jelentésű *jmdm. aufs Dach steigen* [szó szerint: felmászik vki háza tetejére] vagy a ’hontalan, védtelen’ értelmű *kein Dach mehr über dem Kopf haben* [szó szerint: nincs fedél a feje fölött] szólások.[292]

A későbbiekben a kiközösítettek ellen folytatott tetőrombolás szokása kiment a divatból, viszont egyes vidékeken átalakult afféle becsületbeli büntetéssé, gúnyos lejáratássá: a népi igazságszolgáltatás során így tették nevetség tárgyává azokat, akik a jó erkölcs ellen vétettek, például ha férfiak engedték, hogy a feleségük parancsolgasson nekik, vagy hagyták, hogy megüsse őket. Mára mind az eredeti büntetőbíráskodás, mind a népi ítélkezés nyomán való tetőlebontás szokása eltűnt, ám átvitt értelmében (’megdorgál, rendreutasít’) a *jmdm. aufs Dach steigen* szólás továbbra is használatos a németben (vö. Röhrich 1991: 296–298).

Szerencsére ugyancsak kiveszett már az a borzalmas katonai büntetési mód, amelynek értelmében a bűnösnek a katonák kettős sorfala között kellett végigvonulnia, illetve -futnia, akik hegyes vesszőkkel döfködhették. Ebből származik a német *Spießruten laufen* szólás, amely szó szerint azt jelenti, hogy ’nyársvesszőket fut’, átvitt értelemben azonban ’megalázó, kínos helyzetek sorozatának elviselését’ értjük rajta, például ha valakinek végig kell mennie egy várakozó embertömeg előtt, akik kíváncsian bámulják vagy gúnyosan méregetik. Röhrich szerint (1991: 1504) már a régi rómaiak is alkalmazták ezt a büntetési formát, amely többnyire az elítélt halálához vezetett. Németországban a 16. századi zsoldosok *durch die Spieße jagen* [szó szerint: végigűz a nyársakon] névvel is illették büntetésnek ezt a változatát. Az idők során kicsit finomodott ugyan a végrehajtás módja, a 17. századtól ugyanis az eredeti nyársszerű botokat vékonyabb, hegyes vesszőkre cserélték, amelyeket már nem szúrtak bele az elítéltbe, hanem csak végigvágtak velük rajta, de így is embertelen büntetésformáról volt szó. Poroszországban csak a 18–19. század fordulóján uralkodó III. Frigyes Vilmos király törölte el a megtorlásnak és fegyelmezésnek ezt a módját. Mára a büntetés teljesen elfelejtődött, ám a szólás, illetve a belőle univerbálódott *Spießrutenlauf* főnév ma is használatos. A büntetés emlékét más nyelvek szólásai is őrzik, pl. holl. *door de spitsroeden dansen* és *iemand door de spitsroeden jagen*; ang. *to pass through the line* (vö. Röhrich 1991: 1505). A magyarban is megtaláljuk a német kifejezések pontos tükörfordításait: ma inkább az univerbálódott *vesszőfutás* lexéma használatos, de ritkán előfordul a szólásformájú változat is, *vesszőt fut* alakban, pl.

> Nincs véleménye? Vagy tesz az egészre? Ön még nem járt kálváriát s nem *futott vesszőt*? No? Egy gyerekkori megaláztatás emléke? (Digitális Irodalmi Akadémia; Esterházy Péter: Kis Magyar Pornográfia; 1984)

Természetesen a magyarban is számos példa van arra, hogy egy szólás mögül eltűnik a képi motivációját adó szokás vagy munkafolyamat, ám a kifejezés máig eleven és gyakori nyelvünkben. Korábban a frazeológiai poliszémia kapcsán már említettük például a *kiteszik a szűrét* szólást, amelynek esetében ma nem is tudjuk már pontosan megállapítani, milyen szokás áll a hátterében. A szólás magyarázatát sokáig egy az udvarlással kapcsolatos népszokásban keresték: a legények udvarláskor a rajtuk levő szűrt szokásosan a konyhában hagyták, majd a tisztaszobában beszélgettek a háziakkal. Ha távozásukkor a szűrt nem találták a helyén, mert azt a

[292] Röhrich szerint (1991: 296) létezett egy *jmdm. das Dach abdecken* [szó szerint: lebontja vkinek a háza tetejét] szólás is, de ennek sem a DWB.-ben, sem a Duden Online-ban nem akadtam nyomára.

dc_1566_18

háziak kiakasztották az eresz alá vagy a tornácra, akkor ebből tudhatták, hogy nem kívánatosak a lányos háznál. Újabban azonban felmerült egy másik magyarázat is: bizonyos vidékeken a munkavállaló (elsősorban talán az elszegődő pásztor) szűrének a házban való felakasztása a felfogadást (vagy a szolgálatban maradást), annak a tornácra való kitevése pedig az elbocsátást jelezte (vö. O. Nagy 1979: 451–452). Akár egyik, akár a másik magyarázat jár közelebb az igazsághoz, egy biztos: ma egyik szokás sincs már divatban, a kifejezés mégis teljesen eleven nyelvünkben.

Ugyancsak teljesen eltűnt már a katonák kötéllel való verbuválásának a szokása is. Ez azzal függött össze, hogy az egyes településekre kirótt újonclétszámot sok helyen csak úgy tudták teljesíteni, ha azokat, akik önként nem akartak katonának menni, kötéllel fogdosták össze (vö. O. Nagy 1979: 305–306). Ez a még a 19. században is alkalmazott toborzási mód már feledésbe merült, ám emlékét több szólásunk máig őrzi (pl. *kötéllel kell fogni vmire vkit, kötélnek áll*).

A korszerű világítóeszközök korában ugyancsak kevesen tudják már, hogy a középkori szerzetesek gyakran a körmükre ragasztották a világítóeszközül szolgáló gyertyát, ami gyakran *a körmükre égett*, ha nem végeztek időben a tervezett szöveg elolvasásával. A kifejezés ennek ellenére széles körben használatos nyelvünkben, de más nyelvekben is, vö. pl. ném. *etw. brennt jmdm. auf den Nägeln*.

Mint O. Nagy is rámutat (1979: 414–415), régen nagyon fontos szerepük volt a sóhivataloknak és a hozzájuk tartozó sóházaknak. A só termelése és árusítása ugyanis már a 12. század elejétől kezdve a királynak fenntartott jog volt, a só fizetési eszközként is szerepelt, és a sóban történő kifizetések a sóhivatalokon keresztül történtek. Később, amikor a pénz egyre jobban háttérbe szorította más fizetési eszközök használatát, a sóhivataloknak pénzbeli kifizetéseket is kellett végezniük. A 17. század végén a régi sóházakat átszervezték, jogköreikből lefaragtak. Fokozatosan elvesztették fizetőhely jellegüket is, ezért lassacskán olyan hivataloknak tekintették őket, ahová felesleges menni, úgysem számíthat az ember arra, hogy elintézik az ügyét. Mára ezek a hivatalok teljesen el is tűntek, a ’reménytelen a helyzete, nem lehet segíteni rajta’ jelentés kifejezésére mégis használjuk még az *(el)mehet a sóhivatalba* szólást, amelyben a *sóhivatal* összetevő ma már historizmusnak és unikális komponensnek tekintendő.

Láthatjuk tehát, hogy egy-egy reália eltűnése okozhatja a hozzá kapcsolódó állandósult szókapcsolatok eltűnését is, ám ez a folyamat korántsem törvényszerű. Hogy bizonyos szólások, amelyeknek motiváltsága elhomályosult, tovább élnek-e vagy sem, nagymértékben függ képi hátterüktől, expresszivitásuktól, de az sem ritka, hogy népetimológiás újraértelmezésen esnek át. Ez utóbbira láthattunk korábban példát a *hátra van még a feketeleves* szólás kapcsán, vagy a német *mit Kind und Kegel* ikerformula esetében, amelynek ’egész pereputtyával’ jelentése azért alakulhatott ki, mert a ’gyermek’ értelmű *Kind* összetevő mellett álló *Kegel* eredetileg a ’házasságon kívüli gyermek’-et jelentette. Ma azonban ez utóbbi komponenst is a köznyelvben szokásos ’tekebábu’ jelentéssel interpretálják, így a kifejezés értelme abba az irányba tolódik el, hogy ’gyerekkel és a homijával, vackaival’.

dc_1566_18

5.3.2.2. Egyes frazémák szociokulturális használati értéke megszűnik

Erre a szempontra Burger – Linke hívják fel a figyelmet (1998: 753). A mechanizmus szoros összefüggésben van az előző pontban vázolt okok közül azokkal, amelyek esetében a frazémáknak képi hátterül szolgáló szociokulturális szimbólumrendszer szorul háttérbe, s ez bizonyos kifejezések feledésbe merüléséhez vezet (pl. számos a *nyak* komponenssel alkotott fordulat esetében). Ebben az esetben azonban a figyelem inkább a társadalomtudományi háttérre irányul. Arról van szó, hogy egyes állandósult szókapcsolatok stilisztikai és szociolektális jelöltsége (Markiertheit) mellett – legalábbis bizonyos frazeológiai területek, illetve frazémacsoportok vonatkozásában – számolni kell szociokulturális, illetve szocioszemiotikai jelöltséggel is. Az ilyen jelöltség teszi lehetővé, hogy egy nyelvhasználó

a/ bizonyos frazémák használata révén egy társadalmilag releváns szociokulturális habitust jelezzen, pl. a kötődését a vallásos keresztény világképhez azáltal, hogy nagy számban használ a keresztény mitológiából, illetve a bibliai szövegekből származó frazémákat;

b/ egy bizonyos társadalmi csoporthoz való tartozását jelezze. Ez érvényes például a németben a szállóigék használatát illetően, amelyeket a kialakulóban levő polgári osztály széles körben használt. Annak a szocioszemiotikai jelzőfunkciónak a leírása, amely ezeknek a Büchmann által (1864) „kodifikált" kifejezéseknek a művelt polgárság mint társadalomalakító réteg megszilárdulásában osztályrészül jutott, csak a 20. század végén történt meg (vö. pl. Frühwald 1990).

Amint aztán bizonyos kulturális területek – például a vallás és az egyház témaköre – veszítenek társadalmi relevanciájukból, csökken az a lehetőség is, hogy egyes nyelvhasználók társadalmi hovatartozásukat azáltal jelezhessék, hogy a mindennapi kommunikációban – mondhatni „en passant" – ilyen szocioszemiotikai töltöttségű frazémákat használnak. Ezzel kapcsolatban Burger – Linke (uo.) az 'adjonisten!' jelentésű *Grüß Gott!* köszönésforma szociokulturális jelöltségének megváltozását említik, valamint a nyelvjárási szinten még itt-ott előforduló 'Isten fizesse meg!' értelmű *Vergelt's Gott!* hálaadó formula világnézeti töltöttségének átalakulását.

Ami a b/ pontban jelzett mechanizmust illeti, a szállóigék jelentős részének kihalását, illetve csökkenő ismertségét[293] ugyancsak társadalomtörténetileg meghatározott kontextusba kell illesztenünk, összefüggésben a társadalmi struktúrában és egyes társadalmi rétegek önmeghatározásában bekövetkezett változásokkal. A polgárság széles rétegeinek fokozódó gazdasági megerősödése egyre kevésbé tette szükségessé, hogy a feltörekvő társadalmi osztály tagjai valamiféle „képzettségi bizonyítványt" próbáljanak kiállítani magukról, s ezeknek a kifejezéseknek a használatán keresztül próbálják magukat mint társadalmi osztályt pozicionálni. Ezzel viszont elveszett a szállóigéknek az a jelzőfunkciója (Schibboleth-Funktion), ami a 19. század polgári társadalmában nyelvi jelként a szociális hovatartozás mindennapos jelzésében osztályrészül jutott nekik.

[293] Lásd az ezzel kapcsolatos vizsgálatot Burger – Buhofer – Sialm 1982: 48 kk.

dc_1566_18

5.4. Részösszefoglalás

Ez a fejezet a frazeológiai egységek változásának kérdéseivel foglalkozott. Mint többször is hangsúlyoztam, alaki és jelentéstani változások magát a frazeologizálódási folyamatot is kísérik, s mivel gyakran nehéz ezeket a fenoméneket a későbbi, a már lexikalizálódott egységeket érintő változásoktól elválasztani, lehetnek közöttük átfedések. Ennek ellenére törekedtem arra, hogy ebben a fejezetben elsősorban olyan változásokat mutassak be, amelyek a már többé-kevésbé rögzült elemeket érintették. Akárcsak a frazeologizálódás során, a változások ebben az esetben is érinthetik a kifejezések **alakját** és **jelentését**, de ez kiegészül még egyes egységek **visszaszorulásának** a kérdéskörével is.

Az alaki változások között leggyakrabban egyes **komponensek cseréjé**vel találkozunk. Ezek zömmel főnévi összetevők (pl. *hajítófát/fabatkát/garast/petákot sem ér*), de más szófajú elemek cseréje is előfordul. A létrejött új variánsok egy ideig párhuzamosan élnek a régi mellett, idővel azonban valamelyik változat gyakran elavul, esetleg el is tűnik a használatból.

A változások érinthetik az egyes kifejezések **vonzatait** is. Mind a konstrukcióintern, mind a konstrukcióextern vonzatok tekintetében megfigyelhetők módosulások (pl. *éhhel hal → éhen hal,* illetve *példát vesz vkitől/vmitől → vkiről/vmiről*). További alaki változási lehetőség, hogy egy frazéma valamely főnévi komponense idővel **kicsinyítő képzős** formát kap (pl. ném. *niemandem ein Haar krümmen → niemandem ein Härchen krümmen* 'a légynek se tud ártani'). Az alaki változások közé sorolhatjuk a **számhasználat megváltozását** is (pl. *szemeit/szemét veti vmire → szemet vet vmire*). Előfordul az is, hogy idővel egyes frazémákban, amelyeknek valaha állító formájuk is létezett, valamely **tagadó elem állandósul**, s ma csak ebben a formában használatosak (pl. *nem káptalan a feje, nem esett a feje lágyára*).

Egyes frazeológiai egységekben további alaki változást jelenthet a **komponensek számának változása**. Ez jelentheti egyes komponensek elhagyását, de utólagos betoldását is (pl. *résen van a füle → résen van,* illetve *kutya baja → kutya baja, mint a szentesi halottnak*).

Nem ritka a **szerkezeti típus megváltozása** sem, melynek során egy korábbi közmondás lerövidülésével mondatba ágyazható szólás keletkezik, vagy éppen fordítva: egy szólás válik mondatformájúvá (pl. *előre iszik a medve bőrére ~ Ne igyunk előre a medve bőrére*). Ezek esetében gyakran nem lehet biztosan eldönteni, melyik változat lehetett az eredetibb.

Igei fejű frazeologizmusok esetében további alaki változási lehetőség, hogy az igekötő nélküli változatok mellett **igekötősek is megjelennek**, esetleg akár több különböző igekötővel is (pl. *mindent egy lapra tesz (fel), (ki)lóg a nyelve, felsüt a napja ~ kisüt rá a nap ~ rásüt az isten napja*).

Az alaki változások közé kell még sorolnunk a **szórend megváltozását** is egyes kifejezésekben. Ez leginkább a páros frazeologizmusok sorrendcseréjében ölt testet (pl. ném. *Hof und Haus → Haus und Hof* 'ház és udvar, birtok', m. R. *szerte-szerint ~ szerint-szerte*).

A további alaki változások közé tartozik a birtokviszony felbomlása a frazémákban (pl. *számát veszi vkinek → számot vesz vkitől*), de ez magának a frazeologizálódási folyamatnak is gyakori velejárója. Az oroszból ide sorolható még az aspektusképzés megváltozása vagy a felszólító mód állandósulása egyes kifejezésekben.

dc_1566_18

A frazémáknak az alakjuk mellett a jelentésük is módosulhat az idők során. Ez történhet úgy is, hogy egy szerkezetileg állandósult, de még konkrét értelmű szókapcsolat jelentése átkerül az absztrakt síkra, idiomatizálódik (pl. *öngólt lő, árnyékra vetődik*). Ezekben az esetekben már poliszém frazeológiai egységekkel állunk szemben, melyeknek legalább két (egy konkrét és egy absztrakt) jelentésük van.

Az is előfordulhat azonban, hogy egy szókapcsolat egyszerre több átvitt jelentésre tesz szert, s így lép a poliszémia útjára (parallel metaforizáció, pl. *kemény dió* 1. 'nehéz feladat'; 2. 'nehezen kezelhető ember'), vagy egy már idiomatikus jelentése mellé fejlődnek további jelentései (szekunder metaforizáció, pl. *lábra áll* 1. 'fekvőbeteg felgyógyul'; 2. 'rendezi megingott <anyagi> helyzetét').

Mindezek mellett olyan változások is lehetségesek, hogy poliszém frazémák idővel elveszítik valamelyik jelentésüket, s csak egyik értelmükben élnek tovább, azaz jelentésszűkülés történik (pl. *számot vet vkivel*: ma már nincs meg a konkrét 'elszámol' jelentése), vagy a több jelentésű frazémának olyannyira eltávolodnak a jelentései egymástól, hogy szinte homonimaként kell őket kezelni (divergens jelentésfejlődés, pl. *aprópénzre vált vmit* 1. 'eltékozol'; 2. 'gyakorlatiasan kihasznál').

Változhatnak mindezek mellett a frazémák **konnotatív jelentésaspektusai** is. Igaz, ezek leírása nem könnyű, ugyanis meglehetősen függenek a lexikográfus szubjektív megítélésétől és ízlésétől is, márpedig régi gyűjteményekben szinte csak ezekre hagyatkozhatunk. Bizonyos tendenciák azonban így is kirajzolódnak. Látható például egy olyan változás, hogy a magasabb műveltséget, olvasottságot feltételező fordulatok, amelyek forrásvidéke például a görög-római irodalom, a mindennapi közlés szintjére kerülve többnyire **veszítenek választékosságukból**. Ez gyakran együtt jár a demotiválódásukkal is, vagyis a nyelvhasználók többnyire nem ismerik már a mögöttük lévő mitológiai tartalmakat (pl. *páni félelem, sziszifuszi munka*).

Egy másik tendencia, hogy a kezdetben pusztán szűkebb körben, például az ifjúsági vagy a bűnözői szlengben használt kifejezések a köznyelvben is elterjedve **veszítenek argotikus konnotációjukból,** s a semleges stílus felé mozdulnak el (pl. *palira vesz, kihúzza a gyufát*).

Megfigyelhető továbbá egy harmadik tendencia is: a **nyelvhasználatban visszaszoruló, ritkábbá váló kifejezések idővel választékosnak hatnak** (pl. *délibábot kerget, iga alatt nyög*).

A frazeológiai egységek változásához hozzátartozik végül az is, hogy az idők során bizonyos egységek **visszaszorulhatnak** a nyelvhasználatban, sőt akár teljesen el is tűnhetnek. Ennek **nyelvi és nyelven kívüli okai** egyaránt lehetnek.

A **nyelvi okok** közé tartozik az **univerbálódás**. Ebben az esetben a korábbi frazeológiai kapcsolat tagjai összeforrnak egy lexémává (pl. *baklövés*), esetleg a korábbi szókapcsolat egyik eleme jelentéstapadás során magára marad (pl. *kimúlik a világból → kimúlik*). Okozhatja a frazéma kiveszését az is, hogy a szókapcsolat valamely eleme **szabad lexémaként kihal**: ez idővel gyakran a szókapcsolat eltűnését is eredményezi (pl. *duskát iszik, farkaskaszára jut*). Hasonló ehhez a folyamathoz az is, ha egy komponens egészében nem tűnik el, ám szabad lexémaként **elveszíti** a frazémában megtalálható **jelentését** (pl. *szár* 'láb': *szárába száll az esze* 'megijed, megretten'). További oka lehet még egyes frazémák eltűnésének, hogy velük **szinonim kifejezések** vagy univerbálódott lexémák **kiszorítják** őket. Ez elsősorban azonos jelentésű

dc_1566_18

és morfoszintaktikai felépítésű egységek között fordul elő: közülük többnyire azok élnek tovább, melyeknek expresszívebb a képi tartalmuk (pl. *szúnyogból tevét/bikát/elefántot csinál → bolhából elefántot csinál*).

A frazémák visszaszorulásának vagy eltűnésének **nem nyelvi okai** között elsősorban **kultúrtörténeti hátterük** módosulását említhetjük. Ide főként olyan aspektusok tartoznak, amelyek a kifejezések motiváltságával kapcsolatosak. Noha számos kifejezés a metaforizáció kiindulópontjául szolgáló képi háttér elhomályosulásának ellenére is gyakori eleme marad a szókincsnek, van nem kevés, amelyek esetében ez a demotiválódás a frazéma használatának ritkulását vagy akár az egész kifejezés kihalását eredményezi. Ez a folyamat az esetek többségében úgy zajlik, hogy a mindennapi élethez tartozó reáliák, szokások elavulnak vagy eltűnnek (pl. *nyilat ereszt, {szájára bocsátja / száján tartja} a lovat* stb.).

Oka lehet még a frazémák visszaszorulásának az is, ha azok szociokulturális használati értéke változik meg, például azáltal, hogy egyes frazémáknak megszűnik az a korábbi szerepe, amely használóinak egy bizonyos világképhez vagy társadalmi csoporthoz való tartozását jelezte. Korábban például a feltörekvő német polgárság a magasabb műveltséget feltételező szállóigék gyakoribb használata révén is igyekezett magát mint társadalmi réteget pozicionálni. Széles rétegeik gazdasági megerősödése azonban idővel magától is elegendő volt magasabb társadalmi státuszuk megszilárdításához, ennélfogva a szállóigéknek erre a jelzőfunkciójára már kevésbé volt szükség, ez pedig fokozatosan használatuk ritkulásához vezetett.

dc_1566_18

6. Összegzés

Noha a történeti nyelvtudomány mint tudományszak már két évszázadnál hosszabb múltra tekint vissza, s a frazeológia mint önálló nyelvészeti diszciplína is elmúlt már száz éves, a két szakterület – sajnos – viszonylag kevés érintkezési pontot mutat fel. A történeti nyelvtudománynak ugyan fontos területe a szókincs vizsgálata is, ám ebből szinte teljesen kimaradt az állandósult szókapcsolatok létrejöttének és változásainak kutatása. A frazeológia pedig a tudományág megszületésétől kezdve elsősorban a frazémák leíró vagy kontrasztív szempontú vizsgálatára összpontosított. A frazeológiai egységek történeti szempontú megközelítése gyakorlatilag egészen az utóbbi időkig elsősorban azok keletkezésének kérdéskörére, motiváltságuk művelődéstörténeti vagy néprajzi szempontú felderítésére irányult, nem igazán terjedt ki a fordulatok létrejöttét kísérő alaki és jelentéstani változásokra, még kevésbé azok későbbi formai változásaira, esetleges poliszemantizálódására vagy a nyelvhasználatból való kiszorulásuk okainak vizsgálatára. Az utóbbi néhány évtizedben azonban a frazeológiában is egyre inkább megfogalmazódik az ilyen irányú leírások iránti igény, s megindultak erre vonatkozó kutatások is.

A történeti frazeológia fejletlenségében szerepet játszik az is, hogy a frazeológia mint tudományos diszciplína megszületése nagyjából arra az időre esik, amikor a 20. század elején a történeti nyelvtudomány kezdett defenzívába szorulni a feltörekvő leíró, strukturalista, később generatív és más irányzatokkal szemben. De szerepet játszik a szinkrón vizsgálatok túlsúlyában az is, hogy ezek során a kutató fel tudja használni saját nyelvi kompetenciáját, sőt módjában van adatközlőket is megkérdezni, valamint szinte korlátlanul állnak a rendelkezésére korpuszok. Ugyanakkor viszont a régi szövegekkel való alapos foglalkozás révén eléggé megbízható nyelvtörténeti pótkompetencia alakítható ki, s ha nyelvemlékekkel jobban ellátott korszakokat vizsgálunk, nagyszámú adat feldolgozása az adatközlők hiányát is jelentős mértékben pótolni tudja.

Régibb nyelvállapotok frazeológiai rendszerének feldolgozásához első és legfontosabb dolgunk, hogy korabeli szövegekből összegyűjtsük a frazeológiai egységeket. Ehhez ki kell dolgoznunk olyan **módszertani fogódzók**at, melyekkel az állandósult szókapcsolatok történeti szövegekben is meglehetős biztonsággal azonosíthatók. Ezeket munkám második fejezetében részletesen tárgyaltam, s mivel dolgozatom egyes nagyobb fejezeteit részösszefoglalások is zárják, itt csak röviden utalok rájuk.

Frazeológiai egységek felismerését régi nyelvi szövegekben mai nyelvi kompetenciánk mellett elsősorban a történeti szövegekkel való hosszabb foglalkozás nyomán kialakítható nyelvtörténeti pótkompetenciánk segítheti, különösképp, ha ezt kiegészítik a frazeológiával való intenzív foglalkozás nyomán magukról a több szóból álló szókészleti egységekről szerzett ismeretek is. Támogathatják még a frazémák felismerését bizonyos metanyelvi utalások a szövegekben, esetleg egyes kifejezések egybeírása, ami a komponensek összeforrottságára utal. Ugyancsak fogódzót jelenthetnek bizonyos szerkezeti megoldások (pl. az ún. ikerformulák és a szóláshasonlatok esetében) vagy unikális komponensek jelenléte a szerkezetekben.

Nemritkán szemantikai fogódzók könnyítik meg az állandósult kifejezések felismerését (pl. a kontextussal szemantikailag inkompatibilis komponensek vagy alogizmusnak számító konstrukciók). Fontosak régi szövegekben a disztribucionális bizonyítékok is, azaz egy-egy fordulat többszöri, lehetőleg különböző szerzőktől és szövegekből való adatolhatósága, s természetesen

dc_1566_18

különösen nagy súllyal esik a latba, ha egyes kifejezéseket régi szótárakban vagy szólásgyűjteményekben is adatolni tudunk.

Dolgozatom harmadik fejezete az állandósult szókapcsolatok keletkezésének, azaz a **frazeologizálódási folyamat**nak a kérdéseit tárgyalja. Ebben rámutattam arra, hogy a szókincs bővítésének három fő módozata a **szóalkotás**, a **lexikális kölcsönzés** és a **jelentésváltozás**, ám a szakirodalmi munkák többsége csak a lexémák szintjén foglalkozik ezekkel a folyamatokkal, pedig a szókincsnek nem elhanyagolható halmazát adják az állandósult szókapcsolatok is, amelyekre ez a három eljárásmód ugyanúgy vonatkoztatható. Dominánsnak a három módozat közül az új frazémák létrehozása tekinthető, ez voltaképpen a szóalkotás speciális formája, de a lexikális kölcsönzésnek is vannak frazeológiai aspektusai, s jelentésváltozás is előfordul az állandósult szókapcsolatok körében.

A frazeologizálódási folyamat különböző modelljei közül kettőt emeltem ki. Barz (1985) modellje arra koncentrál, hogy **a létrejött frazémák milyen bázisra vezethetők vissza**. Ebben a vonatkozásban primer frazeologizálódásról beszélhetünk, ha egy szabad szókapcsolat állandósulttá válik. Ez történhet a szabad szókapcsolat tagjainak puszta összeforrása révén (pl. kollokációk, frazeológiai terminus technicusok), de megvalósulhat szabad szókapcsolatok figuratív jelentésfejlődése révén is (pl. szólások, nagyszámú szóláshasonlat és közmondás). A szekunder frazeologizálódás során már meglévő állandósult szókapcsolatok modifikációja révén születnek új frazémák. Ez történhet úgy, hogy egy nem átvitt értelmű állandósult szókapcsolat figuratív jelentésváltozáson esik át (pl. frazeológiai terminus technicusból szólás lesz), de úgy is, hogy egy átvitt értelmű állandósult szókapcsolat valamely eleme kicserélődik. Részben ez utóbbi folyamat a forrása a különböző frazémavariánsok keletkezésének, de így jön létre az elferdített frazémák vagy a közmondásperszifláz sok jelentős része is.

Munske (1993) tipológiája a **szókapcsolatok motivációjára** alapozódik. A pusztán strukturálisan állandósult frazémák morfológiailag és szemantikailag is motiváltak. Figuratívan motiváltak az átvitt értelmű (metaforikus és metonimikus) frazémák. A szituatívan motivált kifejezések csoportjába főképpen az elliptikus frazémák tartoznak, melyek megértéséhez egy bizonyos – explicit módon ki nem fejezett – szituáció ismerete is szükséges. A negyedik csoportba a modifikációs frazémák tartoznak: az elferdített frazémák mellett ide tartoznak az ún. akcionális sorok is. A modifikáció realizálódási formái igen változatosak lehetnek. A leggyakoribb eljárásmód a komponensek cseréje, további lehetséges technikák még a frazémák bővítése és szűkítése, az állító és tagadó variánsok létrehozása, a defrazeologikus deriváció, az egységek kontaminációja és a komponensek népetimológiás újraértelmezése.

Frazémák bekerülhetnek még egy nyelvbe **frazeológiai kölcsönzés** révén is. Ennek egyik útja az areális érintkezés: ilyenkor kétnyelvű nyelvhasználói csoportok nemcsak jövevényszavakat, hanem többszavas kifejezéseket is átvesznek az átadó nyelvből. Ez történhet eredeti alakban is, de gyakoribb megoldás, hogy az idegen nyelvi mintát tükörkifejezésként lefordítva veszik át. Van emellett a frazeológiai egységeknek egy olyan csoportja is, amely – a nemzetközi szavakhoz hasonlóan – a világ számos nyelvében megtalálható (frazeológiai internacionalizmusok, illetve széles körben elterjedt idiómák).

dc_1566_18

A frazémakeletkezés lehetséges útjait Munske nyomán (1993: 510) ábrában is összefoglaltam a 3.3. fejezet végén, ezt itt most nem ismétlem meg.

A frazémák keletkezéhez különböző **változási folyamatok** is kapcsolódnak, ezeket a negyedik fejezetben mutattam be. A változások elsősorban a primer frazeologizálódáshoz kötődnek, s legfőképpen általuk különülnek el az állandósult szókapcsolatok a kiindulópontjukként szolgáló szabad szószerkezetektől. A módosulások érinthetik a kifejezések **jelentésoldalát**, például a tematikus szerepeket vagy a vonzatokat, de még inkább azok **formai oldalát**, azaz a frazémák alaki megszilárdulását. Eltérően viselkednek természetesen ebből a szempontból az inkább csak formai állandósultságuk révén frazémának tekintendő alakulatok (pl. a kollokációk vagy a frazeológiai terminus technicusok) és a részben vagy teljesen idiomatikus kifejezések. Előbbiek esetében ugyanis inkább csak a formai oldal rögzülésével számolhatunk, míg utóbbiakban a formai rögzüléshez a szemantikai oldal változásai is társulnak.

Az igei alaptagú frazeologizmusok vizsgálata alapján azt tapasztaljuk, hogy a **jelentés megváltozása** elsősorban a valenciaviszonyok módosulásában érhető tetten. Számos kifejezésben csak a szemantikai valencia (azaz a tematikus szerepek) megváltozását figyelhetjük meg, a lexikalizálódás magasabb fokán azonban az állandósult szókapcsolat eltérő számú vagy formájú vonzattal rendelkezik, mint a szabad szintagma.

Az **alaki rögzülés** is igen változatos módon történhet (pl. a lexikális variabilitás csökkenése vagy a modifikációs lehetőségek redukciója). Az alaki rögzülésnek gyakori velejárója még a morfoszintaktikai szerkezet rögzülése (pl. a névelő elmaradása, a szerkezeten belüli birtokviszony felbomlása).

Ezek mögött a változások mögött magyarázatként feltehetőleg a frazeologizálódáshoz kapcsolódó szemantikai folyamatokat kell keresnünk. Ezek során csökken ugyanis ezeknek a szerkezeteknek a konkrétsága, egy generalizált jelentés alakul ki, így a korábbi vonzatok igemódosítóként vesznek részt a továbbiakban a szerkezetek jelentésének létrehozásában.

Az ötödik fejezet a **frazeológiai egységek változásának** kérdéseivel foglalkozik. A változások ebben az esetben is érinthetik a kifejezések **alakját** és **jelentését**, de ez kiegészül még bizonyos egységek **visszaszorulásának** a problematikájával is.

Az alaki változások között leggyakrabban egyes – elsősorban főnévi – komponensek cseréje fordul elő. Az új variánsok egy ideig párhuzamosan élnek a régi mellett, idővel azonban valamelyik változat gyakran elavul, esetleg ki is veszik a használatból. Ugyancsak módosulhatnak egyes kifejezések vonzatai is, akárcsak a komponensek száma (összetevők elhagyása vagy utólagos betoldása). Lehetséges alaki változások még: kicsinyítő képzős formák megjelenése egyes frazémákban, esetleg a számhasználat megváltozása vagy egy tagadó elem állandósulása a kifejezésben, esetleg a szerkezeti típus megváltozása: ilyenkor egy korábbi közmondás lerövidülésével mondatba ágyazható szólás keletkezik, vagy egy szólás válik mondatformájúvá.

A frazémáknak az alakjuk mellett a **jelentésük** is módosulhat az idők során. Gyakori például, hogy egy szerkezetileg állandósult, de konkrét értelmű szókapcsolat idiomatizálódik (pl. *bedobja a törölközőt*). Ilyenkor poliszém frazeológiai egységek jönnek létre, melyeknek legalább két (egy konkrét és egy absztrakt) jelentésük van. Többször találkozhatunk azzal a jelenséggel is, hogy egy szókapcsolat egyszerre több átvitt jelentésre tesz szert (parallel

dc_1566_18

metaforizáció), vagy egy már idiomatikus jelentése mellé fejlődnek további jelentései (szekunder metaforizáció). Az is előfordul azonban, hogy poliszém frazémák idővel elveszítik valamelyik jelentésüket, s csak egyik értelmükben élnek tovább (jelentésszűkülés), vagy a több jelentésű frazémának olyannyira eltávolodnak a jelentései egymástól, hogy szinte homonimaként kell őket kezelni (divergens jelentésfejlődés).

Mindezek mellett megváltozhatnak a frazémák **konnotatív jelentésaspektusai** is. Ezek leírása azonban nem könnyű, hiszen meglehetősen függenek a lexikográfus szubjektív megítélésétől. Bizonyos tendenciák azonban így is feltárulnak. Az egyik, hogy a magasabb műveltséget feltételező, például az antik irodalomhoz kötődő fordulatok a mindennapi közlés szintjére kerülve többnyire veszítenek választékosságukból. Ugyanakkor az eleinte inkább csak a szlengben használt kifejezések a köznyelvben elterjedve veszítenek argotikus konnotációjukból**,** s a semleges stílus felé mozdulnak el. Harmadsorban pedig a nyelvhasználatban ritkábbá váló kifejezések idővel választékosnak érződnek.

A frazeológiai egységek változási folyamataiba beletartozik az is, hogy az idők során bizonyos egységek **visszaszorulnak** a nyelvhasználatban, sőt akár **teljesen el is tűnnek**. Ennek nyelvi és nyelven kívüli okai egyaránt lehetnek.

A **nyelvi okok** közé sorolható az univerbálódás, melynek során egy korábbi frazeológiai kapcsolat tagjai egy lexémává forrnak össze (pl. *tönkre megy → tönkremegy*), vagy a korábbi szókapcsolat egyik eleme jelentéstapadás miatt magára marad (pl. *kivégez a világból → kivégez*), esetleg a szókapcsolat valamely komponense szabad lexémaként kihal vagy elveszíti a frazémában megtalálható jelentését (pl. *szárába száll a szíve*).

A frazémák eltűnésének **nem nyelvi okai** között főként kultúrtörténeti hátterük módosulása említhető. Számos kifejezés ugyan a metaforizáció alapjául szolgáló képi háttér elhomályosulása ellenére is eleven marad a szókincsben, vannak azonban olyanok is, amelyek esetében a demotiválódás a frazéma használatának ritkulását vagy akár az egész kifejezés kihalását eredményezi. A folyamat hátterében többnyire a képi háttérhez tartozó reáliák, szokások elavulása vagy kiveszése áll.

Ami a frazémáknak a használatból való kiszorulását illeti, azzal kapcsolatban Burger – Linke egy érdekes összefüggésre hívják fel a figyelmet (1998: 753–754). Szerintük huzamosabb ideje a nyelvek frazeológiai állománya egy – eléggé mélyreható – átrétegződésen esik át. Amióta tömegtájékoztató eszközök vannak (beleértve a könyvnyomtatást is), azaz amióta a „nyilvánosság nyelve” széles köröket elér, azaz nagyjából a 17. század óta, azóta megváltozott az olyan fogalmak értelme, mint nyelvi jelenségek „gyakorisága” vagy „ismertsége”. Feltételezhetjük, hogy a tömegtájékoztató eszközök a frazeológiai állományok elemeinek passzív ismertségét nagymértékben fokozhatták, anélkül, hogy ez a mindennapok aktív nyelvhasználatában lecsapódott volna. A médiumok megjelenése előtti időkben az aktív és passzív kompetencia közti különbség jóval kisebb lehetett, mint ma. Több olyan vizsgálat is létezik, amelyek azt bizonyítják, hogy a fiatalabb nemzedékek már csak egy kisebb részét ismerik a hagyományos szólás- és közmondáskincsnek (vö. pl. Häcki Buhofer – Burger 1994: 31–32), sőt némi távolságtartással kezelik a médiumok által is terjesztett, a nyilvános nyelvhasználatban szokásos frazeológiai egységeket. Diakrón szempontból úgy tűnik tehát, elértünk egy olyan stádiumot, amelyben a

dc_1566_18

nem hivatásos nyelvhasználók számos hagyományos frazeológiai egységet nem éreznek a magukénak, mert nem lehetséges azok személyes motivációja, illetve képi forrástartományuk nem része az ő életüknek, vagy mert bizonyos egységek használata elveszítette szociokulturális jelöltségét.

Az eddigiekből látható, hogy a frazeológiai változás nagyon összetett folyamat: egyszerre több, egymással interferáló síkon zajlik:

a/ formai szerkezeti síkon;

b/ szemantikai síkon;

c/ szó- és kultúrtörténeti síkon (beleértve a kifejezések eredetét, etimológiáját is).

A folyamatot – Dräger nyomán (2012: 205) – a következő ábrával is szemléltethetjük:

:

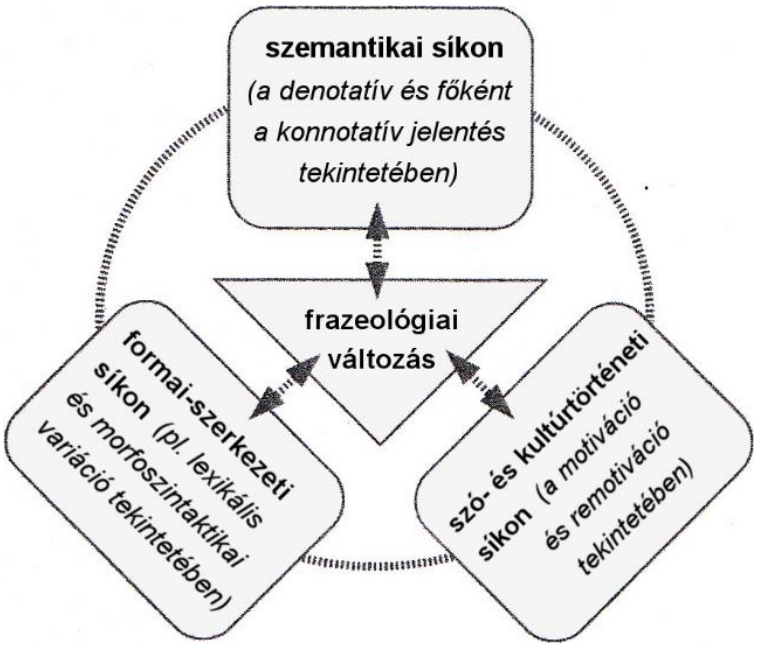

A frazeológiai változás három szintje

A frazémák változását ennek a három síknak az egységében célszerű szemlélni. Hozzá kell azonban tennünk, hogy – tekintettel a frazeológiai egységek egyes típusai közötti gyakran jelentős különbségekre – nem mindegyik típus létrejöttében és változásában van mindhárom síknak egyformán szerepe. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a csak szerkezeti rögzülés folytán létrejövő kollokációszerű szókapcsolatok vagy frazeológiai terminus technicusok konstituálódásában inkább csak a formai-szerkezeti sík változásai játszanak szerepet, például azzal, hogy a kifejezés tagjainak variálhatósága csökken vagy megszűnik. Az viszont ezek esetében is előfordulhat, hogy az idők során visszaszorulnak a nyelvhasználatban, mert eltűnik a denotátumuk, vagy más elem váltja fel őket. Ilyenkor tehát ezek változásában is megjelenik a szótörténeti sík. De láttunk korábban arra is példákat, hogy gyakran ezeknek a primer frazeologizálódással létrejött egységeknek is alakulhat metaforikus jelentése, ami az eredeti, szó szerinti értelmezés mellett egy másodlagos, idiomatikus értelem megszületését eredményezi. Ilyenkor tehát ezeknek a fordulatoknak az esetében is működhet a szemantikai síkon is a változás, sőt az sincs kizárva, hogy

dc_1566_18

az ilyen módon, szekunder frazeologizálódással létrejött új jelentés mellé később további átvitt jelentések fejlődjenek szekunder metaforizáció révén. De szemléltessük ezt két példával!

Eredetileg nyilvánvalóan kollokációszerű szakkifejezés volt a *ráncba szed* fordulat: abban az időben jött létre, mikor a cseléd- és pásztoremberek még nem hordtak nadrágot, hanem télennyáron gatyát viseltek. Ebbe a ráncokat nem belevasalták, hanem kézi erővel – néhol egy lapos tűszerű eszköz, a gatyaszedő fa segítségével – belehajtogatták (vö. O. Nagy 1979: 397–398). Mivel ilyenkor a kemény vásznat kifejezetten erős kézzel kellett fogni, a kifejezés szinte „kínálta magát" arra, hogy metaforizáció útján azt is kifejezzék vele, ha valakit 'szorosan fognak, megrendszabályoznak'. Az így végbement szekunder frazeologizálódás során tehát a kifejezés denotatív jelentése is bővült: az eredeti, szó szerinti jelentés mellé másodlagos értelme is fejlődött. Ráadásul O. Nagy szerint egyes nyelvjárásokban 'megver, megfenyít' jelentése is van a fordulatnak, azaz a metaforikus jelentése mellé további átvitt jelentése is kialakult. Ez utóbbit az tette lehetővé, hogy a ráncokba szedett gatyát gyakran egy székhez csapdosták, hogy a vászon megpuhuljon. Idővel viszont, ahogy a gatya mint viselet kiment a divatból, a „vasalásnak" ezen formája is feledésbe merült. Ezáltal a kifejezés eredeti motiváltsága megszűnt, azaz változás állt be a kultúrtörténeti síkon, a motiváltság tekintetében is: kifejezés mögött álló kép ma a nyelvhasználók túlnyomó többsége számára nem világos, mondhatni az eredetileg motivált szókészleti elemből arbitráris elem lett. A munkafolyamat feledésbe merülése egyben azt is eredményezte, hogy a fordulat eredeti, terminus technicusként való használata kiment a divatból, s ma csak szólásként él nyelvünkben.

Hasonlóan szakkifejezésszerű kollokációként születhetett meg a ma már ritkábban használt *egy bordában szőtték őket* kifejezés is. Szövéskor a vászon szélessége attól függ, hogy a bordában hány befűzendő szál fér el, azaz milyen hosszú a borda. Az egyforma szélességű szöveteket tehát *egy bordában szőtték*, ezért egyformák. Ez a képi forrástartomány szolgálhatott alapul a kifejezés metaforikus értelméhez is: ezért mondhatták az egymáshoz hasonló, egyforma szabású emberekre is azt, hogy *egy bordában szőtték őket* (vö. O. Nagy 1979: 84–85). A fordulatnak tehát elsődleges, konkrét értelme mellé másodlagos, átvitt értelme is kialakult, azaz a szemantikai síkon változás történt (hátterében a szemantikai markerek [élettelen → élő] módosulásával). Erdélyi (1851: 50) és Sirisaka (1890: 257) gyűjteményei szerint a kifejezésnek *azon bordában szőttek* alakja is lehetett, de ez az alaki variáció később eltolódott az *egy bordában szőttek* forma irányába, legalábbis O. Nagy gyűjteménye már csak ezt a változatot tünteti fel (1976: 98). Mindez kiegészült még azzal, hogy mivel a kifejezést legtöbbször egyformán hitványnak, semmirekellőnek tartott emberekre alkalmazták, a konnotatív jelentés szintjén is módosulás történt, s ma már inkább csak pejoratív mellékízzel fordul elő. Mindez viszont visszahatott a szólás alakjára is: létrejöttek olyan variánsai, amelyekben negatív töltetű jelzők betoldásával ez a pejoratív mellékértelem egyértelműen manifesztálódik: pl. *rossz*/*gonosz bordában szőtték* 'hitvány, gonosz ember' vagy *nem jó bordából került* 'bitang, gazember' (vö. O. Nagy 1976: 98, illetve 1979: 85). Végül változás állt be a kultúrtörténeti háttér vonatkozásában is: az ipari forradalom után a szövés fokozatosan a gyáripar feladatkörébe került át, házilagosan ma már szinte csak iparművészek művelik. Így a nyelvhasználók többsége alig lát már szövőszéket. Ennélfogva a kifejezés motiváltsága is csökkent, és feltehetően ebből is fakadóan ritkábbá vált a nyelvhasználatban. Korábban volt arról szó, hogy a visszaszoruló kifejezések gyakran

dc_1566_18

választékos stílusértékre tesznek szert. Ez ennek a kifejezésnek a vonatkozásában is dokumentálható: O. Nagy (1976: 98) még *népies* stílusminősítéssel közli a szólást, az ÉKsz.[2] viszont már *népies vagy választékos* minősítést ad meg mellette (2003: 144).

A fenti ábrán látható séma tehát nem alkalmazható minden frazeológiai egység tekintetében egyformán, de azt sem lehet mondani, hogy csak idiomatikus frazémák esetében használható. Lehetnek olyan típusok, amelyekben inkább csak a formai sík változása dominál, de természetesen ezen belül is lehetnek lényeges különbségek: néha csak a kifejezés tagjainak a variálhatósága szűkül le, de lehetséges az is, hogy emellé belépnek olyan morfoszintaktikai módosulások is, mint például a birtokviszony felbomlása vagy a topológiai forma, azaz egy bizonyos szórend állandósulása.

A frazeológiai egységek centrumába sorolható idiomatikus egységek esetében viszont sokkal inkább kimutatható mindhárom sík összefonódása, hiszen ezekben először elindul a metaforikus jelentésfejlődés, amelyhez idővel gyakran a morfoszintaktikai szerkezetet érintő változások csatlakoznak, például a névelőhasználat megváltozása, esetleg a konstrukcióextern vagy -intern vonzatok változatosságának beszűkülése. A szemantikai és formai-szerkezeti változásokhoz pedig idővel csatlakozhat – a motivációs hátteret adó szokások, reáliák kiveszése folytán – a kifejezések eredeti, kollokációszerű használatának, de később akár magának a szólásként használt idiomatikus fordulatnak is a háttérbe szorulása vagy teljes eltűnése, esetleg – valamiféle szemléleti háttér megtartásának igényével – azok remotivációja. Ez utóbbi jelentkezhet pusztán a motivációs háttér újraértelmezésével (pl. *hátra van még a feketeleves*), de akár a kifejezés valamely komponensének „értelmesebbre” vagy kevésbé nyelvjárási színezetűre cserélésével is (pl. *tudja a dürgést → tudja a dörgést*).

A fenti három sík tehát nem minden frazématípus életében játszik feltétlenül egyformán szerepet, ám – mint láthattuk – egyáltalán nem biztos, hogy egy pusztán frazeológiai terminus technicusként „induló” kifejezés biztosan csak alaki módosuláson mehet át. Lehetnek közöttük olyanok is, amelyekben a metaforizáció útjára lépve szemantikai változások is történnek, s olyanok is, amelyek idővel el is tűnhetnek. A kiveszés veszélyét csökkentheti, ha az illető frazéma másodlagos jelentés(ek)re is szert tett, hiszen ebben az esetben gyakran előfordul, hogy a kifejezés eredeti, konkrét értelme ugyan eltűnik, de az átvitt értelmű használata megmarad. Ez figyelhető meg a fentebb elemezett *ráncba szed* és *egy bordában szőtték őket* szólások esetében, de – hogy újabb keletű példát is hozzunk – hasonló változás van folyamatban a *bedobja a törölközőt* kifejezés esetében is, ahol az eredeti sportnyelvi használat lassan kimegy a divatból, mert ma már viszonylag ritkán jelzik a mérkőzés feladását a törölköző bedobásának gesztusával. Átvitt értelemben azonban mindhárom kifejezés stabil eleme a magyar frazémakincsnek.

Fontos látnunk azt is, hogy nem mindegyik sík játszik minden időben ugyanakkora szerepet egy-egy frazéma „élettörténetében”: egyes időszakokban inkább az egyik változási sík dominál, máskor a másik, de összességében mégis akkor járunk el helyesen, ha mindháromra folyamatosan figyelünk.

Hozzá kell persze tennünk, hogy – noha Dräger fenti sémája csak a frazeológiai változást próbálja modellálni – némiképp hasonló a helyzet az egyszerű lexémák esetében is. Ezeknek is

dc_1566_18

megváltozhat ugyanis az alakjuk, de ezek a módosulások pusztán hangtani változások következményei, esetleg – összetett lexémák esetén – a morfológiai tagoltság megváltozásából fakadnak (pl. elhomályosult összetételek vagy képzések keletkezése). Gyakran változhat viszont a jelentésük, hiszen – mint korábban is jeleztük – a poliszemantizálódás a lexémák körében sokkal könnyebben megy végbe, mint a több szóból álló szókapcsolatok esetében, amelyekben az egyes komponensek megszorítják egymás jelentését. Ennélfogva a lexémák között sokkal gyakrabban találkozunk poliszém egységekkel, különösen pedig magasabb jelentésszámmal, mint a frazeológiai egységek között. Harmadsorban pedig a puszta lexémák között is találkozunk olyan esetekkel, mikor maga a szó avul el vagy éppen veszik ki teljesen a nyelvhasználatból. Ennek hátterében természetesen nem annyira egyes szokások kiavulása húzódik meg, hanem maguknak a megnevezett dolgoknak, fogalmaknak a háttérbe szorulása vagy kiveszése (pl. *findzsa, handzsár, harács* 'adófajta'), esetleg a szóban forgó fogalmaknak más módon való megnevezése (pl. *verő → kalapács, süv* v. *rér → sógor*).

De ezek a párhuzamosságok érthetők is, hiszen mind a lexémák, mind pedig a többszavas frazeolexémák nyelvi jelek, melyeknek van hangalakjuk és jelentésük, s természetesen van (szó)történetük, melynek során használati gyakoriságuk, fontosságuk megváltozhat, akár annyira is, hogy eltűnjenek a nyelvhasználatból, vagy ritkaságuk miatt régiesnek vagy választékosnak érezzük őket. Ugyanakkor vannak lényeges különbségek is a lexémák és a frazeológiai egységek között, hiszen utóbbiak alaki változásai nem hangváltozások (az egyes komponensek hangalakja természetesen változhat az idők során), hanem inkább a morfoszintaxist vagy a szórendet érintő szerkezeti változások, a jelentésváltozások pedig esetükben sokkal ritkábbak, különösen, ami a nagyobb jelentésszámmal rendelkező egységeket illeti. Egészen mások a lehetőségei a homonimává fejlődésnek is, hiszen a konvergens alakfejlődésen alapuló homonímia a frazeológiai egységek tekintetében kizártnak mondható, de még a divergens jelentésfejlődésen alapuló homonímia is korlátozott (erre az 5.2.1.1. fejezetben láthattunk néhány példát). Ugyancsak nehezen elképzelhető például a poliszém jelentések mellé rendelődő alakváltozatokból kialakuló szóhasadás is a frazeológiai egységek körében.

Összegezve elmondható, hogy frazeológiai változás rendkívül összetett folyamat, de nagyon sok párhuzamosságot mutat a szókincs többi részének változásával. A történeti frazeológia elhanyagoltsága miatt ezért mindenképpen fontos volna, hogy az eddigieknél nagyobb figyelem forduljon az állandósult szókapcsolatok keletkezésének és változásának kérdésköre felé, s hogy történeti megközelítésük a korábbi évtizedek néprajzi és művelődéstörténeti szempontú, a keletkezéstörténeti kérdéseket és a motiváltságot a középpontba helyező leírásai helyett (vagy mellett) egyre inkább ezeknek a szókészleti egységeknek a nyelvi, illetve nyelvtörténeti szempontokat előtérbe helyező vizsgálatát jelentse. Munkámmal az e téren mutatkozó hiányosságok lefaragásához igyekeztem hozzájárulni.

dc_1566_18

Felhasznált irodalom

Forrásmunkák és frazeológiai szótárak[294]

Adámi Mihály 1760: *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst*. Wien.

Adelung, Johann Christoph 1793–1801: *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der oberdeutschen*. Zweyte, vermehrte und verbesserte Ausgabe. Leipzig. http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=Adelung (2017. 08. 23.)

ADT. = Arcanum Digitális Tudománytár. https://adtplus.arcanum.hu/hu/ (2018. 01. 28.)

Ap. = *Apollonius históriája*. Kolozsvár 1591. Kiadta Berecz Sándor. Franklin-Társulat, Budapest, 1912. (Régi magyar könyvtár 31.)

ApMélt. = *Könyvecse* (!) *az szent apostoloknak méltóságokról*. *1521*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1985. (Régi magyar kódexek 1.)

AporK. = *Apor-kódex*. Bevezetéssel ellátta és hasonmásban közzéteszi Szabó Dénes. Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1942.

Arany János 1981: *Arany János költői művei*. 3. kötet: *A Toldi-trilógia. A Csaba-trilógia*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

AWB. = *Althochdeutsches Wörterbuch*. http://awb.saw-leipzig.de/cgi/WBNetz (2017. 06. 23)

BalB és 16. SzK. = *Balassi Bálint és a 16. század költői*. 1–2. Szerk.: Varjas Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.

Bark. = *Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz*. I. kötet 1698–1711. Szerk. Fogarassy Zoltán – Kovács Ágnes. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2011.

Baróti Szabó Dávid 1803: *A magyarság virági*. Özvegy Weinmüllerné betűivel, Komárom.

BethK. = *Széki gróf Teleki Józsefné bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése*. *1700–1759*. Kísérő szóval ellátta Szádeczky Kardoss Lajos. 1–2. (folytatólagos lapszámozással). Grill Udvari Könyvesboltja, Budapest, 1922.

Biblia 1975: *Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése*. Magyar nyelvre fordította a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Ószövetségi s Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. Kiadja a Magyar Bibliatanács megbízásából a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.

Biblia 1976: *Ószövetségi és újszövetségi szentírás*. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.

[294] Amint a 22. számú lábjegyzetben is jeleztem, a Nyelvtörténeti Szótárból és Kertész Manótól idézett példák forrásait nem vettem fel a forrásjegyzékbe, hanem megadom azoknak a kötetben található lelőhelyét, egyben pedig feltüntetem az adatnak a NySz.-beli kötet- és oldalszámát, ill. Kertész 1922 oldalszámát. Ugyancsak nem szerepelnek a jegyzékben a napi- vagy hetilapokból vagy a MNSzt. nyomán idézett példák forrásai.

BodK. = *Bod-kódex*. *XVI. század első negyede*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987. (Régi magyar kódexek 2.)

Boszper. = *Magyarországi boszorkányperek 1529–1786*. Közreadja Schram Ferenc. 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

Calepinus = *Ambrosii Calepini Dictionarivm decem lingvarvm*. Lvgdvni, 1586. https://download.digitale-sammlungen.de/pdf/1516651996bsb10150074.pdf (2017. 08. 23.) [Kiadva: *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*. Sajtó alá rendezte Melich János. Budapest, 1912.]

CornK. = *Cornides-kódex*. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közzéteszi Bognár András és Levárdy Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. (Codices Hungarici 6.)

CsokSzól. = Rozgonyi Miklósné: *Szólásszótár Csokonai költői nyelvéből*. 1–2. Szegedi Tanárképző Főiskola, Szeged, 1971–1973. (Különnyomat a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből.)

CzechK. = *Czech-kódex*. *1513*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990. (Régi magyar kódexek 4.)

Dal', Vladimir I. 1994: *Tolkovyj slovar' živogo velikorusskago jazyka*. Reprintnoe vosproizvedenie izdanija 1903–1909 gg., osuščestvlennogo pod redakciej prof. I. A. Boduėna de Kurtenė. Progreszsz, Moszkva.

Decsi = Baranyai Decsi János 1598: *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque*. Bartphae. [Hasonmás kiadás: ELTE, Budapest, 1978. (*ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium 5*.)]

Decsi Jug = Baranyai Decsi János: *Az Caivs Crispvs Salvstiusnak ket Historiaja*. Szeben 1596. Hasonmás kiadás. Kísérő tanulmány: Kurcz Ágnes. Szöveggondozás: Varjas Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. (Bibliotheca Hungarica antiqua 10.) (Ebben külön lapszámozással: Az Caivs Crispvs Salvstivsnac historiaja az Ivgvrta Kiralnak Romaiak ellen viselt hadárul.)

Die Bibel 1978: *Die Bibel oder die ganze heilige Schrift des Alten und Neuen Testaments nach der Übersetzung Martin Luthers*. Evangelische Haupt-Bibelgesellschaft, Altenburg, 1978.

Digitális Irodalmi Akadémia. https://pim.hu/hu/dia (2018. 01.28.; az ebből való adatokat többnyire a MNSzt.-ból idézem)

DomK. = *Domonkos-kódex. 1517*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990. (Régi magyar kódexek 9.)

Drask. = *Horologii Principvm azaz az fejedelmek orajanak masodik keonyve*. Grecz [= Graz] 1610. Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. (Bibliotheca Hungarica antiqua 23.)

dc_1566_18

Duden 11 = *Der Duden in zwölf Bänden 11. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Idiomatisches Wörterbuch der deutschen Sprache.* Szerk. Drosdowski, Günther – Scholze-Stubenrecht, Werner. Dudenverlag, Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich, 1998.

Duden 11^2 = *Der Duden in zwölf Bänden. Das Standardwerk zur deutschen Sprache 11. Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik.* 2., neu bearbeitete und aktualisierte Auflage. Szerk. Drosdowski, Günther – Scholze-Stubenrecht, Werner. Dudenverlag, Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich, 2002.

Duden 12 = *Der Duden in 12 Bänden. Das Standardwerk zur deutschen Sprache 12. Zitate und Aussprüche.* Szerk. Scholze-Stubenrecht, Werner és mtsai. Dudenverlag, Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich, 1998.

Duden Online = Wörterbuch Duden Online: https://www.duden.de/woerterbuch (2018. 01. 22.)

Dugonics András 1820: *Magyar példa beszédek és jeles mondások.* I-II. Grünn Orbán betűivel, Szeged. (Hasonmás kiadás: Bába Kiadó, Szeged, 2009. Forgács Tamás utószavával.)

DWB. = *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB (2018. 01. 22.)

ÉKsz.^{2} = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. Pusztai Ferenc. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.

ErdArcok = *Erdélyi arcok 1791–1867*. Franklin-Társulat, Budapest, é. n. (Erdély öröksége. Erdélyi emlékírók Erdélyről. Szerk. Makkai László. 9.)

Erdélyi János 1851: *Magyar közmondások könyve*. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.

ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1-7. Főszerk. Bárczi Géza – Országh László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.

EtSz. = *Magyar etymologiai szótár* 1-17. füzet. Szerk. Gombocz Zoltán – Melich János. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1914–1944.

Fazekas = *Fazekas Mihály összes művei* 1–2. Sajtó alá rendezte Julow Viktor és Kéry László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.

Finály Henrik 1884: *A latin nyelv szótára.* Franklin Társulat, Budapest.

FWB. = *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch*. https://fwb-online.de (2017. 06. 30)

Gl. = *Régi magyar glosszárium*. *Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Szerk. Berrár Jolán – Károly Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

GuaryK. = *Guary-kódex*. Bevezetéssel ellátva hasonmásban közzéteszi Szabó Dénes. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1944. (Codices Hungarici 3.)

Gyöngyösi = Gyöngyösi István: *A csalárd Cupidonak…* A költő kéziratából kiadta Rupp Kornél. Franklin-Társaság, Budapest, 1898. (Régi magyar könyvtár 6.)

Halász Előd – Földes Csaba – Uzonyi Pál (szerk.) 1998: *Magyar-német nagyszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Heltai Gáspár 1979: *Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből*. Magvető Könyvkiadó, Budapest. (Magyar tallózó.)

Heltai Gáspár 1980: *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. (Magyar remekírók.)

Heltai Gáspár 1981: *Krónika az magyaroknak dolgairól*. Magyar Helikon, Budapest.

HeltChr. = Heltai Gáspár: *Chronica az magyaroknak dolgairol*… (Kolozsvár 1575.) (Hasonmás kiadás.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. (Bibliotheca Hungarica antiqua 8.)[295]

HeltFab. = *Heltai Gáspár esopusi meséi*. Kiadta Imre Lajos. Franklin-Társulat. Budapest, 1897. (Régi magyar könyvtár 4.) (Idézés a kolozsvári 1566. évi kiadás zárójeles lapszámozása szerint.)

HeltHáló. = Heltai Gáspár: *Háló*. Kolozsvár 1570. Kiadta Trócsányi Zoltán. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1915. (Régi magyar könyvtár 36.) (Idézés az eredeti kiadás lapszámozása szerint. Ezek az oldalak végénél állnak.)

HHC = Hungarian Historical Corpus. = *Magyar történeti szövegtár (A magyar nyelv nagyszótárának korpusza)*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. http://www.nytud.hu/hhc/, ill. http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form (2017. 08. 24.)

Hoffgr. = *Hoffgreff-énekeskönyv*. Kolozsvár, 1554–1555. (A csonkán fennmaradt mű hasonmás kiadása.) Kísérő tanulmány: Tarnóc Márton, a fakszimile szövegét gondozta: Varjas Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. (Bibliotheca Hungarica antiqua 7.)

HungVit. = *Hungarica Vitebergensia*. Kiadta Obál Béla. Halle 1909. (1597 és 1694 közöttről főleg verses nyomtatványok. Az egyes darabok római számmal jelölve.)

Huszti = Huszti Péter: *Aeneis az az: az troiai Aeneas hertzeg dolgai*. Bártfa 1582. (Új kiadás átírva és hasonmás szöveggel.) Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1978. (Régi magyar irodalmi ritkaságok.) (Idézés az átírt szövegből.)

IdSzKsz. = *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Főszerk. Bakos Ferenc. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.

JókK. = *Jókai-kódex. XIV–XV. század*. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. (Codices Hungarici 7.)

Kár. = *Károlyi Sándor levelei feleségéhez, 1704–1724*. 1–2. Szerk. Kovács Ágnes – Csobó Péter [et al.]. KLTE, Debrecen, 1994.

KerGyül. = *A keresztyeni gyűlekezetben valo isteni diczeretek*… Váradon 1566. Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. (Biblitheca Hungarica antiqua 9.)

KisfK. = *Kisfaludy Károly munkái* 1–2. Franklin-Társulat, Budapest, é. n. (Élő könyvek. Magyar klasszikusok 5–6.)

Kis Viczay Péter 1713: *Selectiora adagia Latino–Hungarica*. Bártfa. http://mek.oszk.hu/09400/09454/09454.pdf (2018. 01. 22)

[295] Heltai *Krónika* és *Háló* című munkája azért szerepel kétszer az irodalomjegyzékben, mert a saját kutatásaimhoz más kiadásokat használtam, mint Hadrovics (1995), akinek néhány Heltaitól származó adatát magam is idézem.

Kiss Lajos (szerk.) 1998: *Orosz–magyar nagyszótár*. CD-változat. Scriptum Kiadó, Szeged.

Kramer, Matthias 1702: *Das herrlich Grosse Teutsch-Italiänische Dictionarium*. Nürnberg. https://download.digitale-sammlungen.de/pdf/1516653829bsb11223859.pdf (2018. 01. 22.)

KrisztL. = *Simor Kódex – Krisztina-legenda. XVI. század eleje*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetésekkel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1988. (Régi magyar kódexek 7.) (Idézés a lap jobb felső sarkában álló oldalszám szerint.)

Laskay = *Az Aesopus eleteröl, erköltseröl, minden fö dolgairol es halalarol valo historia. Görögből es deakbol magyar nielure fordította Laskay János*. Debrecen 1592. Hasonmás kiadás. Közzéteszi: Kőszeghy Péter, kísérő tanulmány: Uray Piroska. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. (Bibliotheca Hungarica antiqua 14.)

LázK. = *Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetésekkel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1992. (Régi magyar kódexek 14.) (Idézés a lap jobb felső sarkában álló oldalszám szerint.)

LobkPopp. = *„Im küttem én orvosságot”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640*. Szerk. Kincses Katalin. ELTE Középkori és Koraújkori Tanszék, Budapest, 1993.

Magyari = Magyari István: *Az országokban való sok romlásoknak okairól. 1602*. Sajtó alá rendezte Katona Tamás. Magyar Helikon, Budapest, 1979.

Margalits Ede 1896: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kiadja Kókai Lajos, Budapest.

MargL. = *Szent Margit élete 1510*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1990. (Régi magyar kódexek 10.)

MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. http://corpus.nytud.hu/mnsz (2017. 08. 23.)

Molotkov, Aleksandr I. (szerk.) 1986: *Frazeologičeskij slovar’ russkogo jazyka*. 4. kiadás. Russkij jazyk, Moszkva.

MünchK. = *A Müncheni Kódex 1466-ból*. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelőkkel együtt. Szerkesztette: Nyíri Antal. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. (Codices Hungarici 7.)

Nád. = *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Szerk. Károlyi Árpád – Szalay József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1882.

Noszkó Alajos 1791: *Virág szó-tár*. Nyomatott Trattner betűivel, Pest.

NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1-3. Szerk. Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest, 1890–1893.

OLD. = *Oxford Latin Dictionary*. Szerk. P. G. W. Glare. Oxford University Press, Oxford, 1968.

O. Nagy Gábor 1976: *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.

dc_1566_18

Ozorai = [*Ozorai Imre vitairata*. Krakkó 1535] (A címlap nélkül fennmaradat példány hasonmás kiadása.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. (Bibliotheca Hungarica antiqua 4.)

Pálfy Miklós (szerk.) 1998: *Francia-magyar szótár*. CD-változat. Scriptum Kiadó, Szeged.

Pázmány Péter 1983: *Pázmány Péter művei*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. (Magyar remekírók.)

PéldK. = *Példák Könyve. 1510*. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közzéteszi Bognár András és Levárdy Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. (Codices Hungarici 4.) (Idézés a bal felső sarokban szögletes zárójelben lévő félkövér számok szerint.)

Per. = *Peregrinuslevelek 1711–1750*. (A reprint-függelék nélkül.) Szerk. Hoffmann Gizella. JATE, Szeged, 1980.

Petőfi = *Petőfi Sándor összes költeményei* 1–2. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1956.

Ponc. = *Poncianus historiája. Bécs 1573*. Kiadta Heinrich Gusztáv. Franklin-Társulat, Budapest, 1898. (Régi magyar könyvtár 5.; idézés az eredeti kiadás szögletes zárójelbe tett lapszámai szerint.)

PP. = Pápai Páriz Ferenc 1708: *Dictionarium manuale Latino–Ungaricum et Ungarico–Latinum*. Lőcse.

PPB. = Pápai Páriz Ferenc – Bod Péter 1767: *Dictionarium Latino–Hungaricum … collectum, et in hoc corpus coactum à Francisco Páriz Pápai … Nunc vero … locupletatum intentione ac labore Petri Bod. [I.] Dictiones et locutiones Latinae cum Ungarica earum interpretatione. [II.] Dictionarium Hungarico–Latinum … Novae huic Editioni nunc Primùm solertiâ Typographi addita est Lingva Germanica*. Cibinii.

Redensarten Index = https://www.redensarten-index.de/suche.php (2018. 01. 22.)

Rett. = Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zsigmond. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1970.

RMDE. = *Régi magyar drámai emlékek.* 1-2. Szerk. Kardos Tibor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.

RMKT. = *Régi magyar költők tára* 1–8. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1880–1930. [Elektronikus elérhetőség: http://mek.oszk.hu/04700/04758/html/ (2018. 01. 22.)]

RMKT. 17. század = *Régi magyar költők tára XVII. század* 1–15A. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1992.

SándK. = *Sándor-kódex. XVI. század első negyede*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987. (Régi magyar kódexek 3.)

SimK. = *Simor-kódex. XVI. század eleje*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1988. (Régi magyar kódexek 6.)

dc_1566_18

Sirisaka Andor 1891: *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Nyomatott Engel Lajos könyvnyomdájában, Pécs.

Stieler, Kaspar 1691: *Der Teutschen Sprache Stammbaum und Fortwachs oder Teutscher Sprachschatz.* Nürnberg. https://download.digitale-sammlungen.de/pdf/1516656079bsb11069100.pdf (2018. 01. 22.)

Szaitz Leó 1788: *Kis magyar frázeológyia*. Pozsony.

Szam. = *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata*. *XVII. század eleje*. A nyelvemlék betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi és a jegyzeteket írta: E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991. (A magyar nyelvtörténet forrásai 2.)

Székely = Székely István: *Chronica ez vilagnac yeles dolgairól*. Krakkó 1559. (Hasonmás kiadás. Kísérő tanulmány: Gerézdi Rabán.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. (Bibliotheca Hungarica antiqua 3.)

Szenczi Molnár Albert 1604: *Dictionarium latino-ungaricum.* Nürnberg. https://download.digitale-sammlungen.de/pdf/1516656352bsb10589185.pdf (2018. 01. 22.)

Szenczi Molnár Albert 1621: *Lexicon Latino-Graeco Ungaricum*. Hanau. https://download.digitale-sammlungen.de/pdf/1516656770bsb10779687.pdf (2018. 01. 22.)

Szent-Páli István 1795: *Grammatica Hungarica.* Nagyszeben.

Szirmay Antal 1804: *Hvngaria in parabolis, sive commentarii in adagia, et dicteria Hvngarorum*. Editio altera. Bvdae.

Szirmay Antal 2008: *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*. Fordította Vietórisz József. Sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.

Tel. = *Két vitéz nemes úr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről*. Szerk. Eckhardt Sándor. Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest, 1944.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

Thurzó Lev. = *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez*. Közrebocsátva id. gr. Zichy Edmund […] megbízásából. 1–2. Athenaum, Budapest, 1876.

TMK. = Történeti magánéleti korpusz: http://tmk.nytud.hu/ (2018. 01. 25.)

TPMA. = *Thesaurus proverbiorum medii aevi. Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters*, begr. v. Samuel Singer. Szerk. Kuratorium Singer der Schweizerischen Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften. 13 kötet + mutatókötet. Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1995–2002. https://www.degruyter.com/view/serial/16017 (2017. 11. 28.)

Ujvári Zoltán 2001: *Szólásgyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest.

Vör. = *Vörösmarty Mihály összes versei*. 1–2. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1955.

dc_1566_18

VirgK. = *Virginia-kódex*. *XVI. század eleje*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű űtirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE, Budapest, 1990. (Régi magyar kódexek 11.)

Vöő Gabriella 1989: *Igaz ember igazat szól. Közmondások a romániai magyar folklórból*. Kriterion, Bukarest.

Wagner, Franz 1751: *Phraseologia Germanico–Latina, corpori phraseologiae latinae*. Mainz – Frankfurt am Main. https://download.digitale-sammlungen.de/pdf/1516873191bsb11223921.pdf (2018. 01. 25)

Wander 1867 = Wander, Karl Friedrich Wilhelm 1867–1880: *Deutsches Sprichwörterlexikon. Ein Hausschatz für das deutsche Volk* 1-5. Brockhaus, Leipzig.

WeszprK. = *Weszprémi Kódex*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1988. (Régi magyar kódexek 8.)

WinklK. = *Winkler-kódex*. A nyelvemlék hasonmása, betűhű átirata és latin megfelelői. Közzéteszi Pusztai István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. (Codices Hungarici 9.)

Szakirodalom

Abraham, Werner (szerk.) 1988: *Terminologie zur neueren Linguistik*. 2., teljesen átdolgozott és bővített kiadás. Germanistische Arbeitshefte. Ergänzungsreihe. Niemeyer, Tübingen.

Ágel Vilmos 1988: *Überlegungen zur Theorie und Methode der historisch-synchronen Valenzsyntax und Valenzlexikographie: mit einem Verbvalenzlexikon zu den „Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439-1440)“*. Lexicographica: Series Maior 25. Niemeyer, Tübingen.

AKH.[11] = A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás. Magyar Tudományos Akadémia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

AKH.[12] = A magyar helyesírás szabályai. 12. kiadás. Magyar Tudományos Akadémia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2015.

Amoszova, Natalja N. 1963: *Osnovy anglijskoj frazeologii*. Nauka, Leningrád.

Antal László 1962: A megnyilatkozások tagolása morfémák szerint. *Magyar Nyelvőr* 86: 189–202.

Bally, Charles 1909: *Traité de stylistique française*. Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, Heidelberg.

Bárczay Oszkár 1895: *A hadügy fejlődésének története.* 2. kötet. Az MTA Könyvkiadó Vállalata, Budapest.

Bárdosi Vilmos 1997: *Francia–magyar szólásszótár. Tematikus gyűjtemény és gyakorlókönyv*. Corvina Könyvkiadó, Budapest.

dc_1566_18

Bárdosi Vilmos (főszerk.) 2003: *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Bárdosi Vilmos 2009: *Magyar szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Bárdosi Vilmos 2015a: *Szólások, közmondások eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Bárdosi Vilmos 2015b: A magyar frazémakincs főbb kultúrtörténeti forrásai egy készülő frazeológiai etimológiai szótár tükrében. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 169. Modern Filológiai Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest

Bárdosi Vilmos 2017: *Du phrasème au dictionnaire. Études de phraséographie franco-hongroise*. ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest.

Bartók Jenő 1886: Népnyelvhagyományok, szólásmódok. *Magyar Nyelvőr* 15: 235.

Barz, Irmhild 1985: Primäre und sekundäre Phraseologisierung. In: Fleischer, Wolfgang (szerk.): *Textbezogene Nominationsforschung. Studien zur deutschen Gegenwartssprache*. Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 123. Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, Berlin. 119–140.

Békés István 1977: *Napjaink szállóigéi* 1–2. 2., javított, bővített kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.

Bernáth Béla 1975: Vargabetűt csinál. *Magyar Nyelvőr* 99: 227.

Bierich, Alexander 1999: Die festen Vergleiche in der russischen Sprache des 18. Jahrhunderts. In: Grünberg, Karsten – Potthof, Wilfried (szerk.): *Ars Philologica: Festschrift für Baldur Panzer zum 65. Geburtstag*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Wien. 385–398.

Bierich, Alexander 2012: Zur Entwicklung der russischen Phraseologie im 18–20. Jahrhundert. In: Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald (szerk.): *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 83–112.

Braun, Peter – Schaeder, Burkhard – Volmert, Johannes 2003*: Internationalismen II. Studien zur interlingualen Lexikologie und Lexikographie.* Reihe Germanistische Linguistik 246. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

Brehmer, Bernhard 2010: Komparative Phraseologismen in den slavischen Sprachen: Vorüberlegungen zu einer areallinguistischen Betrachtung. In: Korhonen, Jarmo – Mieder, Wolfgang – Piirainen, Elisabeth – Piñel, Rosa (szerk.): *Phraseologie global – areal – regional. Akten der Konferenz EUROPHRAS 2008 vom 13.–16. 8. 2008 in Helsinki*. Narr Verlag, Tübingen. 195–203.

Buhofer 1993: l. Häcki Buhofer, Annelies 1993

Buhofer 2002: l. Häcki Buhofer, Annelies 2002

Burger, Harald 1973: *Idiomatik des Deutschen*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

dc_1566_18

Burger, Harald 1977: Probleme einer historischen Phraseologie des Deutschen. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache* (PBB). 99. köt. Max Niemeyer Verlag, Tübingen. 1–24.

Burger, Harald 1982: Identifikation von Phraseologismen in älteren Texten (an deutschem Material). Indizien, die generell für historische Sprachstufen gelten. In: Burger, Harald – Buhofer, Annelies – Sialm, Ambros 1982: *Handbuch der Phraseologie*. Berlin/New York, Walter de Gruyter. 346–382.

Burger, Harald 1987: Normative Aspekte der Phraseologie. In: Korhonen, Jarmo (szerk.): *Beiträge zur allgemeinen und germanistischen Phraseologieforschung: internationales Symposium in Oulu, 13. – 15. Juni 1986*. Veröffentlichungen des Germanistischen Instituts der Universität Oulu, Oulu. 65–89.

Burger, Harald 1996: Sprache als Spiegel ihrer Zeit. Synchronie und Diachronie in der Phraseologie. *Fremdsprache Deutsch* 15: 25–30.

Burger, Harald 1998: *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Erich Schmidt Verlag, Berlin.

Burger, Harald 2012: Alte und neue Fragen, alte und neue Methoden der historischen Phraseologie. In: Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald (szerk.): *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 1–20.

Burger, Harald – Buhofer, Annelies – Sialm, Ambros 1982: *Handbuch der Phraseologie*. Walter de Gruyter, Berlin/New York.

Burger, Harald – Linke, Angelika 1998: Historische Phraseologie. In: Besch, Werner – Reichmann, Oskar – Sonderegger, Stefan (szerk.): *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung* 1–4. 2. kiadás. De Gruyter, Berlin – New York. 1: 743–755.

Buridant, Claude 2007: Historische Phraseologie des Französichen. In: Burger, Harald – Dobrovol'skij, Dmitrij – Kühn, Peter – Norrick, Neal R. (szerk.): *Phraseologie. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung* 1–2. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 2: 1106–1125.

Bußmann Hadumod (szerk.) 1990: *Lexikon der Spachwissenschaft*. 2., teljesen átdolgozott kiadás. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart.

Büchmann, Georg 1864: *Geflügelte Worte. Der Citatenschatz (!) des deutschen Volkes.* Haude und Spenersche Buchhandlung, Berlin. [Azóta számos új kiadásban, átdolgozott változatokban is.]

Bürki, Andreas 2012: Korpusgeleitete Extraktion von Mehrwortsequenzen aus (diachronen) Korpora: Vorgehenswege für deutschsprachige Daten. In: Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald (szerk.): *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 263–292.

Černyševa, Irina 1975: Phraseologie. In: Stepanova, M. D. – Černyševa, Irina I.: *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*. Vyšaja škola, Moszkva. 198–261.

dc_1566_18

Černyševa, Irina 1980: *Feste Wortkomplexe des Deutschen in Sprache und Rede*. Vyssaja škola, Moszkva.

Černyševa, Irina 1987: Strukturelle Mehrgliedrigkeit sprachlicher Zeichen als kognitives Problem. In: Burger, Harald – Zett, Robert (szerk.): *Aktuelle Probleme der Phraseologie: Symposium 27. – 29. 9. 1984 in Zürich*. Peter Lang, Bern – Frankfurt am Main – New York – Paris. 29–40.

Chafe, Wallace 1976: *Bedeutung und Sprachstruktur*. (Gekürzte Studienausgabe. Aus dem Englischen übersetzt von Thomas Schneider.) Max Hueber Verlag, München.

Cherubim, Dieter 1998: Sprachgeschichte im Zeichen der linguistischen Pragmatik. In: Besch, Werner – Reichmann, Oskar – Sonderegger, Stefan (szerk.): *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung* 1–4. 2. kiadás. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 1: 538–550.

Clees, Robert 2012: Aspekte der historischen luxemburgischen Phraseologie – Diskrepanzen zwischen Gebräuchlichkeit und Historizität von Phraseologismen. In: Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald (szerk.): *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 181–191.

Closs, Elisabeth 1969: Diachronic Syntax and Generative Grammar. In: Reibel, David A. – Schane, Sanford A. (szerk.): *Modern Studies in English. Readings in Transformational Grammar*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs.

Coulmas, Florian 1981: Idiomatizität: Zur Universalität des Idiosynkratischen. *Linguistische Berichte* 72: 27–50.

Cowie Anthony (szerk.) 1998: *Phraseology: Theory, analysis and applications*. Clarendon Press, Oxford.

Csefkó Gyula 1930: Szállóigék, szólásmódok. Tanulmányok szóláskészletünk köréből. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 28. Budapest.

Csizmadia Zsuzsanna 1980: Német mintára létrejött magyar összetett főnevek. *Magyar Nyelv* 76: 447–458.

Décsy Gyula 1956: *Eine slowakische medizinische Handschrift aus dem 17. Jahrhundert. Monographische Bearbeitung eines Sprachdenkmals*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dobrovo'skij, Dmitrij 1988: *Phraseologie als Objekt der Universalienlinguistik*. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig.

Dobrovol'skij, Dmitrij 1989: Formal gebundene phraseologische Konstituenten: Klassifikationsgrundlagen und typologische Analyse. In: Fleischer, Wolfgang – Große, Rudolf – Lerchner, Gotthard szerk.: *Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache. 9.* VEB Bibliographisches Institut, Leipzig.

Dobrovol'skij, Dmitrij 1995: Schiß und Espenlaub: Idiome der Angst. *Folia Linguistica* 29. Mouton de Gruyter, Berlin. 317–346.

dc_1566_18

Dobrovol'skij, Dmitrij – Piirainen, Elisabeth 1994: Sprachliche Unikalia im Deutschen. Zum Phänomen phraseologisch gebundener Formative. *Folia Linguistica* 28. Mouton de Gruyter, Berlin. 449–474.

Doyle, Charles Clay 2007: Historische Phraseologie der slawischen Sprachen. In: Burger, Harald – Dobrovol'skij, Dmitrij – Kühn, Peter – Norrick, Neal R. (szerk.): *Phraseologie. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung* 1–2. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 2: 1078–1092.

Dömötör Ákos 1989: Közmondás-paródiák. *Magyar Nyelvőr* 113: 128.

Dräger, Marcel 2012: Plädoyer für eine diachrone Perspektive in der Phraseographie. In: Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald (szerk.): *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 193–226.

Duden Grammatik = *Der Duden in 12 Bänden: das Standardwerk zur deutschen Sprache*. *Bd. 4. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache.* 6., neu bearbeitete Auflage. Szerk. Drosdowski, Günther – Eisenberg, Peter. Dudenverlag, Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich, 1998.

Eckert, Rainer 1987: Synchronische und diachronische Phraseologieforschung. In: Korhonen, Jarmo (szerk.): *Beiträge zur allgemeinen und germanistischen Phraseologieforschung: internationales Symposium in Oulu, 13. – 15. Juni 1986.* Veröffentlichungen des Germanistischen Instituts der Universität Oulu, Oulu, 37–50.

Eckert, Rainer 1991: *Studien zur historischen Phraseologie der slawischen Sprachen (unter Berücksichtigung des Baltischen).* Slawistische Beiträge 281. Otto Sagner Verlag, München/Berlin/Washington D.C.

Eckert, Rainer – Günther, Kurt 1992: *Die Phraseologie der russischen Sprache*. Langenscheidt – Verlag Enzyklopädie, Leipzig/Berlin/München.

Ehegötz, Erika 1993: Phraseologische Internationalismen in den westslawischen Sprachen und im Deutschen. In: *Frazeológia vo vzdelávani, vede a kultúre – Phraseology in Education, Science and Culture. Zbornik materiálov z. II. medzinárodnej frazeologickej konferencie. Nitra 14. – 16. september 1992.* Vysoká škola pedagogická v Nitre. Fakulta humanitných vied katedra slovenského jazyka, Nitra. 85–91.

Elspaß, Stephan 2015: Besprechung „Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie". In: Demske, Ulrike – Haustein, Jens – Köbele, Susanne – Nübling, Damaris (szerk.): *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* Volume 137 (1): 108. [Elektronikus elérhetőség: https://doi.org/10.1515/bgsl-2015-0006 (2018. 01.25)]

Filatkina, Natalia 2007a: Formelhafte Sprache und Traditionen des Formulierens (HiFoS): Vorstellung eines Projekts zur historischen formelhaften Sprache. *Sprachwissenschaft* 32: 217–242.

Filatkina, Natalia 2007b: Pragmatische Beschreibungsansätze. In: Burger, Harald – Dobrovol'skij, Dmitrij – Kühn, Peter – Norrick, Neal R. (szerk.): *Phraseologie. Ein internationales*

dc_1566_18

Handbuch zeitgenössischer Forschung 1–2. Walter de Gruyter, Berlin/New York. 1: 132–158.

Filatkina, Natalia 2013: Wandel im Bereich der historischen formelhaften Sprache und seine Reflexe im Neuhochdeutschen: Eine neue Perspektive für moderne Sprachwandeltheorien. *Jahrbuch für Germanistische Sprachgeschichte* Volume 4. Walter de Gruyter, Berlin/New York. 34–51.

Finály Henrik 1892: *A Besztercei Szószedet: latin-magyar nyelvemlék a XV. századból*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Fleischer, Wolfgang 1975: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig.

Fleischer, Wolfgang 1982: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig.

Fleischer, Wolfgang 1987: Zur funktionalen Differenzierung von Phraseologismen in der deutschen Gegenwartssprache. In: Korhonen, Jarmo (szerk.): *Beiträge zur allgemeinen und germanistischen Phraseologieforschung: internationales Symposium in Oulu, 13. – 15. Juni 1986 Oulu.* Veröffentlichungen des Germanistischen Instituts der Universität Oulu, Oulu. 51–63.

Fleischer, Wolfgang 1989: Deutsche Phraseologismen mit unikaler Komponente – Struktur und Funktion. In: Gréciano, Gertrud (szerk.): *EUROPHRAS '88. Phraséologie Contrastive. Actes du Colloque International Klingenthal – Strasbourg 12–16 mai 1988*. Université des Sciences Humanies, Strasbourg. 117–126.

Fleischer, Wolfgang 1997: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. 2. durchgesehene und ergänzte Auflage. Niemeyer Verlag, Tübingen.

Forgács Erzsébet 2005: *Nyelvi játékok. Kreativitás a viccekben, a reklámnyelvben, a sajtónyelvben és irodalmi szövegekben*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.

Forgács Tamás 1993–1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35: 17–23.

Forgács Tamás 1996a: *A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és módszertani kérdései (a Müncheni Kódex Máté-evangéliumából készített igeszótárral szemléltetve)*. Studia Uralo-Altaica. Supplementum 5. Universitas Szegediensis de Attila József Nominata, Szeged.

Forgács Tamás 1996b: Szerecsenmosdatás. *Magyar Nyelv* 92: 331–335.

Forgács Tamás 1996c: Kap rajta ... *Néprajz és Nyelvtudomány* 37: 255–60.

Forgács Tamás 1997: Nem jó urakkal egy tálból cseresznyét enni. *Magyar Nyelv* 93: 72–74.

Forgács Tamás 1998a: Csehül van. In: Keszler Borbála – Hajdú Mihály (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék, Budapest. 45–50.

Forgács Tamás 1998b: Cigány, zsidó meg a pap, hogy megcsaljon, azon kap… – avagy: Hogyan születik és működik a nyelvi sztereotípia. *Néprajz és Nyelvtudomány* 39: 87–105.

dc_1566_18

Forgács Tamás 1998c: Frazeológiai egységek és valencia. In: Büky László – Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III*. JATE, Szeged. 7–39.

Forgács Tamás 2001: Pragmatikai maximák mint a morfológiai tagoltság változásainak mozgatórugói. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*. SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 37–48.

Forgács Tamás 2003a: *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve*. Tinta Kiadó, Budapest.

Forgács Tamás 2003b: Unikális komponensek frazeológiai egységekben. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet.* SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 23–37.

Forgács Tamás 2003c: Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben. *Magyar Nyelv* 99: 259–273, 412–427.

Forgács Tamás 2004a: Grammaticalisation and preverbs. *Acta Linguistica Hungarica*. 51: 1–40.

Forgács Tamás 2004b: Grammatikalisierung und Lexikalisierung in phraseologischen Einheiten. In: Palm-Meister, Christine (szerk.): *EUROPHRAS 2000. – Internationale Tagung zu Phraseologie vom 15 – 18. Juni 2000 in Aske/Schweden*. Stauffenburg Verlag, Tübingen. 137–149.

Forgács Tamás 2004c: Unikale Komponente in ungarischen Phraseologismen. In: Földes Csaba (szerk.): *Res humanae proverbiorum et sententiarum. Ad honorem Wolfgangi Mieder*. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 115–127.

Forgács Tamás 2005: *„Állati" szólások és közmondások. A felfuvalkodott békától a szomszéd tehenéig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Forgács Tamás 2007a: *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 69. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Forgács Tamás 2007b: Morphosyntaktische Aspekte des Phraseologisierungsprozesses. In: Jesenšek, Vida – Fabčič, Melanija (szerk.): *Phraseologie kontrastiv und didaktisch. Neue Ansätze in der Fremdsprachenvermittlung.* Zora 47. Filozofska Fakulteta Maribor, Maribor. 221–246.

Forgács Tamás 2008a: Frazeológiai egységek a lexikológiai jelentés tükrében. In: Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Jel és jelentés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 83. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár – Budapest. 114–122.

Forgács Tamás 2008b: Morfoszintaktikai változások a frazeologizálódási folyamat során In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 27–40.

Forgács Tamás 2010a: Phraseologische Einheiten im Spiegel der lexikalischen Bedeutung. In: Korhonen, Jarmo – Mieder, Wolfgang – Piirainen, Elisabeth – Piñel, Rosa (szerk.):

dc_1566_18

Phraseologie global – areal – regional. Akten der Konferenz EUROPHRAS 2008 vom 13.–16. 8. 2008 in Helsinki. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 389–397.

Forgács Tamás 2010b: Újabb vizsgálatok a frazeológiai egységek lexikalizációs folyamatai körében. In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 49–64.

Forgács Tamás 2013: *Magyar szólások és közmondások szótára*. Bővített és átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Forgács Tamás 2014a: Leichte Verben (light verbs) in Phraseologismen. In: Jesensek, Vida – Dobrovol'skij, Dmitrij (szerk.): *Phraseologie und Kultur / Phraseology and Culture*. Zora 96. Maribor. Filozofska Fakulteta Maribor, Bielsko-Biala/Budapest/Maribor/Kansas/Praha. 159–175.

Forgács Tamás 2014b: Adalékok a *szerencsétlen flótás* és a *megtanítja kesztyűbe dudálni* szólások eredetének kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 110: 322–334.

Forgács Tamás 2014c: Über das parömische Minimum des Ungarischen. *Proverbium. Yearbook of International Proverb Scholarship* 31: 255–278.

Forgács Tamás 2015: Frazeológiai egységek könnyű igékkel. In: Bárth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, Budapest. 462–472.

Forgács Tamás 2016: A magyar parömiológiai minimum kérdéséhez. In: Reményi Andrea Ágnes – Sárdi Csilla – Tóth Zsuzsa (szerk.): *Távlatok a mai magyar alkalmazott nyelvészetben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 333–342.

Forgácsné Drahota-Szabó Erzsébet 1985: *Szólások és közmondások vizsgálata Heltai Gáspár műveiben*. Doktori értekezés. Kézirat. Szeged.

Földes Csaba 1987: *Magyar – német – orosz beszédfordulatok. (A három nyelv azonos jelentésű állandósult szókapcsolatai.)* Tankönyvkiadó, Budapest.

Földes Csaba 1988: Erscheinungsformen und Tendenzen der dephraseologischen Derivation in der deutschen und ungarischen Gegenwartssprache. In: *Deutsche Sprache* 16: 68–78.

Földes Csaba 1990: Zur Äquivalenz ungarischer und deutscher Phraseologismen. In: *Finnisch-Ugrische Forschungen* 40: 169–187.

Földes Csaba (szerk.) 1992: *Deutsche Phraseologie in Sprachsystem und Sprachverwendung*. Edition Praesens, Wien.

Földes Csaba 1996: *Deutsche Phraseologie kontrastiv: Intra- und interlinguale Zugänge.* Deutsch im Kontrast 15. Julius Groos Verlag, Heidelberg.

Földes Csaba (szerk.) 1997: *Idiomatik/Phraseologie.* Studienbibliographien Sprachwissenschaft 18. Julius Groos Verlag, Heidelberg.

Földes Csaba 2010: Auswirkungen des Deutschen auf die Phraseologie seiner östlichen Nachbarstaaten. In: Korhonen, Jarmo – Mieder, Wolfgang – Piirainen, Elisabeth – Piñel, Rosa

dc_1566_18

(szerk.): *Phraseologie global – areal – regional. Akten der Konferenz EUROPHRAS 2008 vom 13.–16. 8. 2008 in Helsinki*. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 91–107.

Földes Csaba – Kühnert, Helmut 1990: *Hand- und Übungsbuch zur deutschen Phraseologie*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Frühwald, Wolfgang 1990: Büchmann und die Folgen. Zur sozialen funktion des Bildungszitates in der deutschen Literatur des 19. Jahrhunderts. In: Koselleck, Reinhard (szerk.): *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*. II. rész. *Bildungsgüter und Bildungswissen*. Klett-Cotta, Stuttgart. 197–220.

Gage, John 1994: Farbensprache und Farbensymbolik. In: Gage, John: *Kulturgeschichte der Farbe: von der Antike bis zur Gegenwart*. Maier, Ravensburg. 79–91.

Gáldi László1957: *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gibbs, Raymond és mtsai 1989: Speakers' assumptions about the lexical flexibility of idioms. In: *Memory Cognition* 17: 58–68.

Goebl, Hans – Nelde, Peter H. – Stary, Zdenek – Wölck, Wolfgang (szerk.) 1996–1997: *Kontaktlingusitik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung* 1–2. Walter de Gruyter, Berlin/New York.

Gréciano, Gertrud 1987a: Das Idiom als Superzeichen. Pragmatische Erkenntnisse und ihre Konsequenzen. In: Burger, Harald – Zett, Robert (szerk.): *Aktuelle Probleme der Phraseologie: Symposium 27. – 29. 9. 1984 in Zürich*. Peter Lang, Bern/Frankfurt am Main/New York/Paris. 41–57.

Gréciano, Gertrud 1987b: Idiom und textspielerische Textkonstitution. In: Korhonen, Jarmo (szerk.): *Beiträge zur allgemeinen und germanistischen Phraseologieforschung: internationales Symposium in Oulu, 13. – 15. Juni 1986.* Veröffentlichungen des Germanistischen Instituts der Universität Oulu, Oulu. 193–206.

Gregor Ferenc 1993: Magyar eredetű tükörfordítások a szlovák nyelvben. *Magyar Nyelv* 89: 189–195.

Gregor Ferenc 1994: Szótörténeti adatok. *Magyar Nyelv* 90: 122–126.

Grétsy László 1956: Antal a fejed. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.): *Pais-emlékkönyv. Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 279–284.

Greule, Albrecht 1982: *Valenz, Satz und Text. Syntaktische Untersuchungen zum Evangelienbuch Otfrieds von Weißenburg auf der Grundlage des Codex Vindobonensis*. Wilhelm Fink Verlag, München.

Gvozdarev, J. A. 1981: Phrasenbildende Prozesse und damit verbundene Begriffe. In: Jaksche, Harald – Sialm, Ambros – Burger, Harald (szerk.): *Reader zur sowjetischen Phraseologie.* Walter de Gruyter, Berlin/New York. 113–129.

dc_1566_18

Habermann, Mechtild 2010: Kollokationen und ihre Funktion in der mittelhochdeutschen Syntax. In: Schmid, Hans Ulrich – Ziegler, Arne (szerk.): *Jahrbuch für Germanistische Sprachgeschichte* Volume 1. Walter de Gruyter, Berlin/New York. 104–122 .

Häcki Buhofer, Annelies 1993: Psycholinguistik der Phraseologie – zum Stand der Forschung. In: Peter Ďurčo (szerk.): *Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre. Zborník materiálov z II. medzinárodnej frazeologickej konferencie. Nitra 14. – 16. september 1992*. Vysoká škola pedagogická, Nitra. 148–160.

Häcki Buhofer, Annelies 2002: Phraseologisch isolierte Wörter und Wortformen. In: Cruse, David Alan – Hundsnurscher, Franz – Job, Michael et al. (szerk.): *Lexikologie. Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen* 1–2. Walter de Gruyter, Berlin/New York. 1: 429–433.

Hadrovics László 1975: *Szavak és szólások*. Nyelvtudományi Értekezések 88. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hadrovics László 1992a: Gondolatok a történeti magyar frazeológiáról. *Magyar Nyelv* 88: 129–141.

Hadrovics László 1992b: *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hanauska, Monika 2012: *thin herza mir giloube thaz managafalta thaz ich thir hiar nu zalta* – diskursive Routineformeln in Otfrids Evangelienbuch und im Heliand. In: Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald (szerk.): *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 45–65.

Häusermann, Jürg 1977: Phraseologismen und Sprichwörter in der argumentativen Rede. In: Burger, Harald – Zett, Robert (szerk.): *Aktuelle Probleme der Phraseologie: Symposium 27. – 29. 9. 1984 in Zürich*. Peter Lang, Bern/Frankfurt am Main/New York/Paris. 79–95.

Hausmann, Franz Josef 2007: Die Kollokationen im Rahmen der Phraseologie – systematische und historische Darstellung. *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik* 55 (3): 217–234.

Hentschel, Gerd 1999: Zur Komplexität deutsch-„jüdisch"-slawischer Lehnkontakte, Über ein deutsches oder auch nicht-deutsches („jüdisches") Lehnwort im Polnischen und Russischen: *blat*. In: Maria Klańska – Peter Wiesinger (szerk.): *Vielfalt der Sprachen. Festschrift für Aleksander Szulc zum 75. Geburtstag*. Edition Praesens, Wien. 87–117.

Hernádi Miklós 1973: *A közhely természetrajza.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Hernádi Miklós 1995: *Közhelyszótár*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.

Hessky Regina 1987: *Phraseologie. Linguistische Grundfragen und kontrastives Modell deutsch – ungarisch*. Reihe germanistische Linguistik 77. Niemeyer Verlag, Tübingen.

Hessky Regina 1988: Verbale Phraseologismen: valenzkonform oder nicht? In: Mrazović, Pavica – Teubert, Wolfgang (szerk.): *Valenzen im Kontrast. Ulrich Engel zum 60. Geburtstag*. Julius Groos Verlag, Heidelberg. 139–149.

dc_1566_18

Horálek, Karel 1976: Zur tschechisch-deutschen Phraseologie. In: Eichler, Ernst et al. (szerk.): *Beiträge zur konfrontierenden Sprachwissenschaft*. VEB Max Niemeyer Verlag, Halle an der Saale. 175–178.

Horpácsi Illés 1950: Nem jó urakkal egy tálból cseresznyét enni. *Magyar Nyelv* 46: 175.

Howarth, Peter 2000: Describing diachronic change in English phraseology. In: Pastor, Gloria Corpas (szerk.): *Las lenguas de Europa: estudios de fraseologia, fraseografía y traducción.* Editorial Comares, Granada. 213–230.

Hümmer, Christiane 2006: Semantische Besonderheiten phraseologischer Ausdrücke – korpusbasierte Analyse. *Linguistik online* 27: 29–56. [Elektronikus elérhetőség: https://bop.unibe.ch/linguistik-online/article/view/742/1264 (2018. 01. 22.)]

Itoh, Makoto 1988: Produktivität in Wortbildung und Phraseologie. In: Fleischer, Wolfgang – Große, Rudolf – Lerchner, Gotthard (szerk.): *Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache* 8. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig. 226–235.

Iványi Béla 1941: Turzó Elek levele, valószínűleg Batthyány Ferenchez. *Magyar Nyelv* 37: 206.

Jesko, Friedrich 2007: Historische Phraseologie des Deutschen. In: Burger, Harald – Dobrovol'skij, Dmitrij – Kühn, Peter – Norrick, Neal R. (szerk.): *Phraseologie. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung* 1–2. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 2: 1092–1106.

Juhász József 1996: Nemecko–češsko–vengersko–russkie frazeologičeskie paralleli. In: *Dissertationes Slavicae, Sectio Linguistica* 24: 59–68.

Juska-Bacher, Britta 2012: Datenerhebungsmethoden diachroner Phraseographie: Die Situation im Neuhochdeutschen (1650–Gegenwart). In: Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald (szerk.): *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 293–323.

Kallós Zsigmond 1931: Összehúzza a bagariát. *Magyar Nyelvőr* 60: 31.

Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Károly Sándor 1980: Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 121–155.

Kelemen József 1956: A *nőttön-nő*-féle kifejezésekről. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 145–150.

Kertész Manó 1922: *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*. Révai, Budapest. (Hasonmás kiadás: Helikon Kiadó, Budapest, 1985.)

Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003: *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.

Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2018: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

dc_1566_18

Kiss Lajos 1995: Tájékoztató O. Nagy Gábor „Magyar szólásmagyarázó szótár” című befejezetlen kéziratáról. *Magyar Nyelvőr* 119: 409–410.

Kleine, Ane 2010: Jiddische Phraseologie – Phraseologie einer Fusionssprache. In: Korhonen, Jarmo – Mieder, Wolfgang – Piirainen, Elisabeth – Piñel, Rosa (szerk.): *Phraseologie global – areal – regional. Akten der Konferenz EUROPHRAS 2008 vom 13.–16. 8. 2008 in Helsinki*. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 205–211.

Knoche, Andrea 1996: *Probleme der Identifikation und Beschreibung des phraseologischen Bestandes historischer Texte dargestellt am Beispiel der Analyse frühneuhochdeutscher Schriften*. Shaker Verlag, Aachen.

Kolde, Gottfried 1979: Zur Valenz fester verbaler Syntagmen. In: Löffler, Heinrich – Pestalozzi, Karl – Stern, Martin (szerk.): *Standard und Dialekt. Studien zur gesprochenen und geschriebenen Gegenwartssprache. Festschrift für Heinz Rupp zum 60. Geburtstag*. Francke Verlag, Bern/München. 73–88.

Koller, Werner 1977: *Redensarten. Linguistische Aspekte, Vorkommensanalysen, Sprachspiel*. Reihe germanistische Linguistik 5. Niemeyer Verlag, Tübingen.

Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 299–527.

Korhonen, Jarmo 1990: Zu Verbphrasemen in Zeitungstexten des frühen 17. Jahrhunderts. In: Bette, Anne (szerk.): *Neuere Forschungen zur historischen Syntax des Deutschen*. Reihe Germanistische Linguistik 103. Niemeyer Verlag, Tübingen. 253–268.

Korhonen, Jarmo 1994: Zur historischen Entwicklung von Verbidiomen im 19. und 20. Jahrhundert. In: Sandig, Barbara (szerk.): *Europhras 92: Tendenzen der Phraseologieforschung*. Studien zur Phraseologie und Parömiologie 1. Universitätsverlag Brockmeyer, Bochum. 375–409.

Kuusi, Matti 1959: *Regen bei Sonnenschein. Zur Weltgeschichte einer Redensart*. FFC 171. Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki.

Kühn, Peter 1987: Phraseologismen: Sprachhandlungstheoretische Einordnung und Beschreibung. In: Burger, Harald – Zett, Robert (szerk.): *Aktuelle Probleme der Phraseologie: Symposium 27. – 29. 9. 1984 in Zürich*. Peter Lang, Bern/Frankfurt am Main/New York/Paris. 121–137.

Laczkó Krisztina 2000: Az alaktan tárgya és alapkategóriái. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 37–52.

Larin, B. A. 1956: *Očerki po frazeologii (o sistematizacii i metodach issledovanija frazeologičeskich materialov)*. Uč. zapiski LGU 198, ser. fil. nauk vyp. 24, Očerki po leksikologii, frazeologii i stilistike. Leningrad.

Légrádi Imre 1978: Lágy pásztor után gyapjat rúg a farkas. *Magyar Nyelvőr* 102: 477–478.

Limpach, Hannelene – Hoffmann, Alexander F. 1993: *Fuchsteufelswild und lammfromm. Tierisch gute Redensarten von A bis Z*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.

dc_1566_18

Litovkina Anna, Tóthné 2005: *Magyar közmondástár. Közmondások értelmező szótára példákkal szemléltetve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Litovkina Anna, Tóthné – Mieder, Wolfgang 2005: *„A közmondást nem hiába mondják." Vizsgálatok a proverbiumok természetéről és használatáról*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 41. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Lőrinczi Réka 1992: Megjegyzések az igei tőismétlések (figura etimologikák [!]) kérdéseihez. In: Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 116–123.

Lurati, Ottavio 2007: Historische Phraseologie des Italienischen. In: Burger, Harald – Dobrovol'skij, Dmitrij – Kühn, Peter – Norrick, Neal R. (szerk.): *Phraseologie. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung* 1–2. Walter de Gruyter, Berlin/New York. 2: 1126–1134.

Matešić, Josip – Petermann, Jürgen 1987: Zur Problematik der arealen Phraseologie am Beispiel des Kroatischen, Russischen und Deutschen. In: Burger, Harald – Zett, Robert (szerk.): *Aktuelle Probleme der Phraseologie: Symposium 27. – 29. 9. 1984 in Zürich*. Peter Lang, Bern/Frankfurt am Main/New York/Paris. 259–267.

Melich János 1907: *A magyar szótárirodalom. A legrégibb szójegyzékektől P. Páriz szótáráig*. Nyelvészeti Füzetek 46. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest.

Menac, Antica 1987: Gemeinsame semantische Gruppen in der Phraseologie der europaeischen (!) Sprachen. In: Burger, Harald – Zett, Robert (szerk.): *Aktuelle Probleme der Phraseologie: Symposium 27. – 29. 9. 1984 in Zürich*. Peter Lang, Bern/Frankfurt am Main/New York/Paris. 269–290.

Mokienko, Valerij 1993: Phraseologische Germanismen im Russischen. *Zeitschrift für Slawistik* 38: 346–360.

Mokienko, Valerij 1999: Das Nationale und das Internationale in der Idiomatik Ukrainisch – Slavisch (!) – Europäisch. In: Grünberg, Karsten – Potthof, Wilfried (szerk.): *Ars Philologica: Festschrift für Baldur Panzer zum 65. Geburtstag*. Peter Lang, Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Wien. 429–438.

Mokienko, Valerij 2002: Prinzipien einer historisch-etymologischen Analyse der Phraseologie. In: Hartmann, Dieter – Wirrer, Jan (szerk.): *Wer A sägt, muss auch B sägen. Beiträge zur Phraseologie aus dem Westfälischen Arbeitskreis*. Phraseologie und Parömiologie 9. Schneider Verlag, Baltmannsweiler.

Mokienko, Valerij 2007: Historische Phraseologie der slawischen Sprachen. In: Burger, Harald – Dobrovol'skij, Dmitrij – Kühn, Peter – Norrick, Neal R. (szerk.): *Phraseologie. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung* 1–2. Walter de Gruyter, Berlin/New York. 2: 1134–1145.

Munske, Horst Haider 1993: Wie entstehen Phraseologismen? In: Mattheier, Klaus J. – Wegera, Klaus-Peter – Hoffmann, Walter – Mache, Jürgen – Solms, Hans-Joachim (szerk.): *Vielfalt*

dc_1566_18

des Deutschen. Festschrift für Werner Besch. Peter Lang, Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Paris/Wien. 481–516.

Naumenn, Hans Peter 1987: Unikale Komponenten im Schwedischen. In: Burger, Harald – Zett, Robert (szerk.): *Aktuelle Probleme der Phraseologie: Symposium 27. – 29. 9. 1984 in Zürich*. Peter Lang, Bern/Frankfurt am Main/New York/Paris. 151–168.

NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982. [Elektronikus kiadása: In: *Arcanum DVD könyvtár* 6. – *Lexikonok, adattárak.* Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2004.]

Newerkla, Stefan Michael 2004: *Sprachkontakte Deutsch–Tschechisch–Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen*. Peter Lang, Frankfurt am Main.

Nyíri Antal 1958: O. Nagy Gábor: Mi fán terem? *Magyar Nyelvőr* 82: 497–500.

O. Nagy Gábor 1954: *Mi a szólás?* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 87. Akadémiai Kiadó, Budapest.

O. Nagy Gábor 1958: Csehül van. *Magyar Nyelvőr* 82: 102–107.

O. Nagy Gábor 1961: Azonos szemléletből származó frazeológiai egységek. *Magyar Nyelvőr* 85: 335–345.

O. Nagy Gábor 1965: Részletek egy szólásmagyarázó szótárból. *Magyar Nyelvőr* 89: 223–231, 367–374, 469–476. [További részletek: *Magyar Nyelvőr* 90: 81–86, 189–193, 297–301 és *Magyar Nyelvőr* 92: 334–335.]

O. Nagy Gábor 1968: Az ige a magyar frazeológiai egységekben. *Magyar Nyelvőr* 92: 204–209.

O. Nagy Gábor 1976: *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.

O. Nagy Gábor 1977: *A magyar frazeológiai kutatások története.* Nyelvtudományi Értekezések 95. Akadémiai Kiadó, Budapest.

O. Nagy Gábor 1979: *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.

Pais-emlékkönyv = Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.) 1956: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pallas = A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság, Budapest, 1893. [Elektronikus kiadása: In: *Arcanum DVD könyvtár* 6. – *Lexikonok, adattárak.* Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2004.]

Palm, Christine 1994: Habent sua fata idiomata. Beobachtungen zur Polysemie von Phraseologismen. In: Sandig, Barbara (szerk.): *Europhras '92: Tendenzen der Phraseologieforschung*. Studien zur Phraseologie und Parömiologie 1. Universitätsverlag Brockmeyer, Bochum. 431–460.

dc_1566_18

Palm, Christine 1997: *Phraseologie – eine Einführung*. 2. kiadás. Narr Studienbücher. Gunter Narr Verlag, Tübingen.

Pásztor János 1970: A magyar katonai terminológia kialakulása. (A hadi élet szavai Zrínyi Miklós koráig.) *Hadtörténelmi Közlemények* 17: 634–676.

Pavić Pintarić, Anita 2010: Das deutsche Element in der kroatischen Phraseologie. In: Korhonen, Jarmo – Mieder, Wolfgang – Piirainen, Elisabeth – Piñel, Rosa (szerk.): *Phraseologie global – areal – regional. Akten der Konferenz EUROPHRAS 2008 vom 13.–16. 8. 2008 in Helsinki*. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 173–178.

Permjakov, Grigorij Ljvovics 1968: *Izbrannije poszlovici i pogovorki narodov Vosztoka*. Nauka, Moszkva.

Piirainen, Elisabeth 2006: Widespread Idioms: Cross-linguistic and Cross-cultural Approaches. In: Häcki Buhofer, Annelies – Burger, Harald (szerk.): *Phraseology in Motion I. Methoden und Kritik. Akten der Internationalen Tagung zur Phraseologie (Basel, 2004)*. Schneider Verlag, Baltmannsweiler. 155–173.

Piirainen, Elisabeth 2012a: Idioms from a historical etymological perspective: Benefit for cross-linguistic studies? In: Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald (szerk.): *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 167–179.

Piirainen, Elisabeth 2012b: *Widespread Idioms in Europe and Beyond: Toward a Lexicon of Common Figurative Units*. Series International Folkloristics 5. Peter Lang, New York/Washington D.C./Baltimore/Bern/Frankfurt/Berlin/Brussels/Vienna/Oxford.

Pilz, Klaus Dieter 1978: *Phraseologie. Versuch einer interdisziplinären Abgrenzung, Begriffsbestimmung und Systematisierung unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Gegenwartssprache.* Göppinger Arbeiten zur Germanistik 239. Verlag Kümmerle, Göppingen.

Pilz, Klaus Dieter 1981: *Phraseologie. Redensartenforschung.* Sammlung Metzler 198. Metzler Verlag, Stuttgart.

Ptashnyk, Stefaniya 2012: Formulierungstraditionen im Rechtsleben: Historische Phraseologie und ihre Erfassung im Deutschen Rechtswörterbuch. In: Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald (szerk.): *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 227–244.

Rothkegel, Annely 1973: *Feste Syntagmen. Grundlagen, Strukturbeschreibung und automatische Analyse.* Linguistische Arbeiten 6. Niemeyer Verlag, Tübingen.

Rozgonyiné Molnár Emma 1981: A szólások grammatikai tulajdonságai. *Magyar Nyelvőr* 105: 339–347.

Rozgonyiné Molnár Emma 1982: A szólások és közmondások szövegbe szerkesztése. *Magyar Nyelvőr* 106: 352–356.

Rozgonyiné Molnár Emma 2017: *Frazeológiai kaleidoszkóp. Tanulmányok a magyar szólásokról, közmondásokról*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 190. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

dc_1566_18

Röhrich 1991 = Röhrich, Lutz 1991–1992: *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1-3. Herder Verlag, Freiburg/Basel/Wien.

Röhrich, Lutz – Mieder, Wolfgang 1977: *Sprichwort*. Sammlung Metzler 154. Metzler Verlag, Stuttgart.

Schemann, Hans 1987: Was heisst „Fixiertheit" von phraseologischen und idiomatischen Ausdrücken? In: Korhonen, Jarmo (szerk.): *Beiträge zur allgemeinen und germanistischen Phraseologieforschung: internationales Symposium in Oulu, 13. – 15. Juni 1986*. Veröffentlichungen des Germanistischen Instituts der Universität Oulu, Oulu. 23–36.

Schippan, Thea 1992: Der Einfluß der Motivation auf das semantische Wissen. In: Grosse, Rudolf (szerk.): *Beiträge zur Phraseologie – Wortbildung – Lexikologie: Festschrift für Wolfgang Fleischer zum 70. Geburtstag*. Peter Lang, Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Paris/Wien. 167–177.

Schmale, Günther 2010: nun di Die isch han de Flämm – Französiche Einflüsse auf phraseologische Ausdrücke des Rheinfränkischen. In: Korhonen, Jarmo – Mieder, Wolfgang – Piirainen, Elisabeth – Piñel, Rosa (szerk.): *Phraseologie global – areal – regional. Akten der Konferenz EUROPHRAS 2008 vom 13.–16. 8. 2008 in Helsinki*. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 185–193.

Schowe, Ulrike 1994: *Mit Haut und Haar: Idiomatisierungsprozesse bei sprichwörtlichen Redensarten aus dem mittelalterlichen Strafrecht*. Germanistische Arbeiten zu Sprache und Kulturgeschichte 27. Peter Lang, Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Paris/Wien.

Seiler, Friedrich 1921: *Die Entwicklung der deutschen Kultur im Spiegel des deutschen Lehnworts [und Lehnsprichworts]. Fünfter Teil: Das deutsche Lehnsprichwort*. Erster Teil. Buchhandlung des Waisenhauses, Halle an der Saale. [Hasonmás kiadás: Olms–Wiedmann, Hildesheim, 2007.]

Sialm, Ambros 1982: Historische Phraseologie. Ergebnisse und Diskussion der sowjetischen Forschung. In: Burger, Harald – Buhofer, Annelies – Sialm, Ambros 1982: *Handbuch der Phraseologie*. Walter de Gruyter, Berlin/New York. 315–345.

Smiltena, Mudite 2010: Lettische Idiome im Rahmen des Projekts „Weit verbreitete Idiome in Europa und darüber hinaus". In: Korhonen, Jarmo – Mieder, Wolfgang – Piirainen, Elisabeth – Piñel, Rosa (szerk.): *Phraseologie global – areal – regional. Akten der Konferenz EUROPHRAS 2008 vom 13.–16. 8. 2008 in Helsinki*. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 195–203.

Somhegyi Gyula 1988: Monofrazémák a magyarban. I. Valódi monofrazémák. *Magyar Nyelvőr* 112: 357–368.

Somhegyi Gyula 1992: Monofrazémák a magyarban. II. Ál-monofrazémák. *Magyar Nyelvőr* 114: 437–448.

Stantcheva, Diana 2012: Angaben zu phraseologischen Phänomenen im „Deutschen Wörterbuch" von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. In: Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane –

Dräger, Marcel – Burger, Harald (szerk.): *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 245–261.

Stathi, Katerina 2006: Korpusbasierte Analyse der Semantik von Idiomen. *Linguistik online* 27: 73–89. [Elektronikus elérhetőség: https://bop.unibe.ch/linguistik-online/article/view/744/1268 (2018. 01. 22.)]

Stedje, Astrid 1989: *Deutsche Sprache gestern und heute: Einführung in Sprachgeschichte und Sprachkunde.* Uni-Taschenbücher 1499. Fink Verlag, München.

Sternkopf, Jochen 1992: Zentrum und Peripherie bei phraseologischen Einheiten. In: Grosse, Rudolf (szerk.): *Beiträge zur Phraseologie – Wortbildung – Lexikologie: Festschrift für Wolfgang Fleischer zum 70. Geburtstag.* Peter Lang, Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Paris/Wien. 63–70.

Szathmári István 1966: Gondolatok a magyar frazeológiai kutatásokról. *Magyar Nyelv* 62: 504–511.

Szathmári István 1996: Újabb szólásainkról. *Magyar Nyelv* 92: 461.

Szczęk, Joanna 2010: *Auf der Suche nach der phraseologischen Motiviertheit im Deutschen (am lexikographischen Material).* Neisse Verlag, Dresden/Wroclaw.

Szemerkényi Ágnes 1975: A szólások szemiotikai analízise. In: Voigt Vilmos – Szépe György – Szerdahelyi István (szerk.): *Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 57–65.

Szemerkényi Ágnes 1977: A parömiológia néhány kérdése. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 9: 27–35.

Szemerkényi Ágnes 1988: Közmondás és szólás (proverbium). In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar Néprajz V. Népköltészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 213–237.

Szemerkényi Ágnes 1994: *„Közmondás nem hazug szólás" (A proverbiumok használatának lehetőségei).* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szemerkényi Ágnes 2009: *Szólások és közmondások*. Osiris Kiadó. Budapest.

Szemerkényi Ágnes – Voigt Vilmos 1971: A termelés és a nyelv kapcsolata a szólásművelet-ekben. *Ethnographia* 81: 350–362.

Szikszainé Nagy Irma 1993: *Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 197. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Taylor, Archer 1931: *The Proverb*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.).

Taylor Archer 1934: An Index to „The Proverb". FFC 113. Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki.

Taylor, Archer 1975: *Selected Writings on Proverbs by Archer Taylor*. FFC 216. Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki.

Taylor, Archer 1985: *The Proverb and Index to „The Proverb"*. Peter Lang Verlag. Bern/Frankfurt am Main/New York. [Az 1931-ben és 1934-ben megjelent kiadások reprintje, Wolfgang Mieder bevezetőjével.]

dc_1566_18

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

Tolnai Vilmos 1909: A szólásokról. Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez. *Magyar Nyelv* 5: 193–204, 241–248, 396–403.

Tolnai Vilmos 1910: *A szólásokról. Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 12. Budapest.

Tolnai Vilmos 1941–1943: Szólások. In: Czakó Elemér (szerk.): *A magyarság néprajza III.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 397–434.

Tótfalusi István 1998: *Idegen idézetek szótára*. Anno Kiadó, Budapest.

Tóth Béla 1901: *Szájrul szájra: a magyarság szálló igéi*. Második, javított és bővített kiadás. Athenaeum, Budapest. (Hasonmás kiadás: Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.)

Tóth Béla 1905: *Szállóigék lexikona*. Franklin-Társulat, Budapest. (Hasonmás kiadás: Multipress 2000 Kft., Budapest, 1998.)

Ullmann, Stephen 1973: *Semantik. Eine Einführung in die Bedeutungslehre*. Deutsche Fassung von Susanne Koopmann. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

Varga Mónika 2017: Sajátos jelentéstartalmú szerkezetek változási tendenciáiról középmagyar szövegekben. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 319–336.

Voigt Vilmos 1971: A szólások változatainak szintjei. *Magyar Nyelvőr* 95: 29–34.

Voigt Vilmos 1975: Új jelenségek a szóláskutatásban. *Magyar Nyelv* 71: 404–409.

Voigt Vilmos 1977: *Bevezetés a szemiotikába*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Voigt Vilmos 1980: A szólások általános elméletének kérdései. *Artes Populares* 6: 240–254.

Voigt Vilmos 1985: Németalföldi közmondások id. Pieter Bruegel festményén. Magyar történeti folklorisztikai elemzéskísérlet. *Ethnographia* 96: 59–71.

Voigt Vilmos 1996: Mióta és miként modern a mai magyar parömiológia? *Szemiotikai Szövegtan* 9: 67–76.

Voigt Vilmos 1998: Kisepikai prózaműfajok. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. Osiris Kiadó, Budapest. 303–355.

Waldapfel József 1937: Simon bíró, suskás. *Magyar Nyelv* 33: 236–244.

Wiese, Ingrid 1992: Metaphorisierung von Fachlexik. In: Grosse, Rudolf (szerk.): *Beiträge zur Phraseologie – Wortbildung – Lexikologie: Festschrift für Wolfgang Fleischer zum 70. Geburtstag*. Peter Lang, Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Paris/Wien. 161–166.

Wolosz Róbert 1994: *Tulajdonnevek a magyar közmondásokban*. Magyar Névtani Dolgozatok 125. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest.

dc_1566_18

Rövidítések jegyzéke

ang.	angol
fr.	francia
i. m.	idézett mű
kfn.	középfelnémet
l.	lásd
lat.	latin
lengy.	lengyel
lotar.	lotaringiai
m.	magyar
ném.	német
ófn.	ófelnémet
o. n.	oldalszám nélkül
or.	orosz
sp.	spanyol
ua.	ugyanaz
ukr.	ukrán
uo.	ugyanott
vö.	vesd össze
vs.	versus